

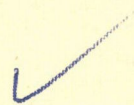
50007

50007/419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

1979 JAN 9

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

105. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 50,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A Szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, L. KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest VIII., Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Lőrincz Barnabás: Ala-bélyeges téglák Pannoniában	3
Müller Róbert: V. századi bronzművesműhely maradványai Keszthely-Fenekpusztáról	11
H. Gyürky Katalin: Városfalak a középkori Buda nyugati oldalán	30

KÖZLEMÉNYEK

Gesztelyi Tamás: Terra Mater ábrázolás egy sopianaei oltáron	51
Szirmai Krisztina: Előzetes jelentés a budatétényi római telep feltárásáról, 1972—73	54
M. Albeker Mária: Késő római kori temető Dombóváron	66
Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai. I. Közép-Ázsiától az Al-Dunáig	78
Bökönyi Sándor: Árpád-kori magyar szokás analógiája: kiaggatott lókoponyák közel-keleti falvakban	91
Miklós Zsuzsa: Árpád-kori földvár Váchartyán-Várhegyen	95

SZEMLE

Erdélyi István: J. A. Halikova	106
B. Bónis Éva: Megemlékezés Nagy Lajosról	106
Dienes István—Kristó Gyula: Opponensi vélemények Bálint Csanád Dél-Magyarország a X. században c. kandi- dátusi értekezéséről	107
Nováki Gyula: Paleoethnobotanikai szimpózium Wilhelmshavenben	130
B. Bónis Éva: A Rei Cretariae Romanae Fautores XI. Kongresszusa Metzben és Nancyban 1977-ben	130

50007

5007/419

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

105. kötet 1978

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Soproni Sándor</i> : 100 éves a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat	163
---	-----

TANULMÁNYOK

<i>Makkay János</i> : A szegvár-tűzkövesi újkőkori férfiszobor, és a „föld és ég elválasztásának” ősi mítosza	164
<i>Lőrincz Barnabás</i> : Ala-bélyeges téglák Pannóniában	3
<i>Adamik Tamás</i> : Aelia Sabina, vale (CE 489)	184
<i>Salamon Ágnes—Barkóczi László</i> : Régészeti adatok Pannónia későrómai periodizációjához	189
<i>Müller Róbert</i> : V. századi bronzművesműhely maradványai Keszthely-Fenekpusztáról	11
<i>Sz. Garam Éva</i> : A középvaskor sírobulussal keltezhető leletköre	206
<i>H. Gyürky Katalin</i> : Városfalak a középkori Buda nyugati oldalán	30

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kovács Tibor</i> : Középső bronzkori edénylelet Mogyoródról	217
<i>Bíróné Sey Katalin—Goldman György</i> : A dobozi görög éremlelet	223
<i>Visy Zsolt</i> : Pannóniai limes-szakaszok légifényképeken. — <i>Szabó K.—Lőrincz B.</i> , Jelentés az Intercisa-2. előtorony feltárásáról	235
<i>Gesztelyi Tamás</i> : Terra Mater ábrázolás egy sopianaei oltáron	51
<i>Szirmai Krisztina</i> : Előzetes jelentés a budatétényi római telep feltárásáról, 1972—73	54
<i>M. Albeker Mária</i> : Késő római kori temető Dombóváron	66
<i>Szádeczky Kardoss Samu</i> : Az avar történelem forrásai. I. Közép-Ázsiától az Al-Dunáig	78
<i>Gening, V. F.</i> : Magna Hungaria és a régészeti emlékhagyomány (Mégjegyzések E. A. Halikova elgondolásához)	260
<i>Bökönyi Sándor</i> : Az Árpád-kori magyar szokás analógiája: kiaggatott lókoponyák közel-keleti falvakban	91
<i>Miklós Zsuzsa</i> : Árpád-kori földvár Váchartyán-Várhegyen	95

SZEMLE

<i>Erdélyi István</i> : J. A. Halikova	106
<i>B. Bónis Éva</i> : Megemlékezés Nagy Lajosról	106
<i>Dienes István—Kristó Gyula</i> : Opponensi vélemények Bálint Csanád Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről	107
<i>Bálint Csanád</i> : Válasz Dienes Istvánnak	264
<i>Fitz Jenő</i> : A XI. Nemzetközi Limeskongresszus Székesfehérvárt 1976-ban	268
<i>Nováki Gyula</i> : Paleoetnobotanikai szimpózium Wilhelmshavenben	130
<i>B. Bónis Éva</i> : A Rei Cretariae Romanae Fautores XI. kongresszusa Metzben és Nancyban 1977-ben	130
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1977. évi régészeti tevékenysége	269
Archäologische Forschungen im Jahre 1977.	269

IRODALOM

<i>Makkay János</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXVIII. kötet	295
<i>Entz Géza—Póczy Klára</i> : Folia Archaeologica XXV—XXVI. kötet	131
<i>Trogmayer Ottó</i> : Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 4. 1973; 5. 1974/75	297
<i>T. Dobosi Viola</i> : Gábori M., Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural	298
<i>Körök József</i> : Kalicz N.—Makkay J., Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene	299
<i>Fitz Jenő</i> : Kiss Ákos, Roman mosaics in Hungary	134
<i>Sz. Garam Éva</i> : A. Kiss, Avar Cemeteries in County Baranya	134
<i>Mesterházy Károly</i> : Uráli népek. Nyelvrokonaik kultúrája és hagyományai. Szerk. Hajdu P.	135
<i>Holl Imre</i> : Várépítésetünk. Szerk. Gerő L.	136
<i>Raczky Pál</i> : F. Schachermeyr, Die ägäische Frühzeit. 1. kötet. Die formykenischen Perioden des griechischen Festlandes und der Kykladen	301
<i>Szabó Miklós</i> : R. Wyss, Der Schatzfund von Erstfeld. Frühkeltischer Goldschmuck aus den Zentralalpen	302
<i>Bíróné Sey Katalin</i> : Price Martin, Coins of the Macedonians	137
<i>Póczy Klára</i> : H. v. Petrikovits, Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit	138
<i>Kiss Attila</i> : Die Obere Wart	138
<i>Losits Ferenc</i> : V. Podborský—E. Kazdová—P. Košťálik—Z. Weber, Numerický kód moravské malované keramiky	302
<i>Holl Imre</i> : J. Baart—W. Krook—A. Lagerweij, Opgravingen in Amsterdam	139
<i>Kóhegyi Mihály</i> : Fügedi Erik, Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon	303
<i>Kóhegyi Mihály</i> : Engel Pál, Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437)	304
<i>Buza János</i> : F. Fejér Mária—Huszár Lajos, Bibliographia Numismatica Hungariae	304
<i>F. Fejér Mária</i> : Magyar régészeti irodalom 1977.	140

СОДЕРЖАНИЕ

Ш. Шопрони: Венгерскому Археологическому и Искусствоведческому Обществу 100 лет	163
---	-----

СТАТЬИ

Я. Маккаи: Неолитическая мужская статуэтика из д. Сегвар — Тюзкёвеш и древний миф о «разъединении неба и земли»	164
Б. Лоринц: Кирпичи со знаком Ала в Паннонии	3
Т. Адамик: Aelia Sabina, vale (CE 489)	184
А. Шаламон—Л. Баркоци: Археологические данные к периодизации позднеимской эпохи Паннонии	189
Р. Мюллер: Остатки бронзолитейной мастерской V в. в Кэстхей-Фэнекпесте	11
Е. С. Гарам: Среднеаварская группа памятников, датированных монетами	206
К. Х. Дьюрки: Городские стены в западной части средневековой Буды	30

СООБЩЕНИЯ

Т. Ковач: Клад сосудов среднего периода бронзы, найденный в д. Модёрод	217
К. Б. Шей—Д. Голдман: Клад греческих монет из д. Добоз	223
Ж. Виши: Участки паннонского лимеса на аэрофотосъемках — К. Сабо—Б. Лоринц: Отчет о раскопках сигнальной башни № 2 в Интерцизе	235
Т. Гестей: Изображение Terra Mater на алтаре в Сопиане	51
К. Сирмаи: Предварительный отчет о раскопках римского поселения в Будатетене в 1972—1973 гг.	54
М. М. Албекер: Позднеимский могильник в г. Домбовар	66
Ш. Садеуки-Кардош: Источники по истории авар. Часть I: От Средней Азии до Нижнего Дуная	78
В. Ф. Генинг: Magna Hungaria и археологические данные. (По поводу статьи Е. А. Халиковой)	260
Ш. Бокони: Аналогии венгерского обряда эпохи Арпадов в деревнях на Ближнем Востоке: вывешанные черепа лошадей	91
Ж. Миклош: Городище эпохи Арпадов в Вацхартян-Вархеде	95

ОБОЗРЕНИЕ

И. Эрдели: Е. А. Халикова	106
Е. Б. Бониш: Воспоминание о Л. Надь	106
И. Диенеш—Дь. Кришто: Оппонентский отзыв о кандидатской диссертации Ч. Балинта «Южная Венгрия в X веке»	107
Ч. Балинт: Ответ И. Диенешу	264
Е. Фитц: XI Международный конгресс по вопросам лимеса в Секешфехерваре в 1976 г.	268
Дь. Новаки: Симпозиум палеоэтноботаников в Вильгельмсхавене	130
Е. Б. Бониш: XI Конгресс Rei Cretariae Romanae Fautores в Метце и Нанси в 1977 г.	130
Е. Ф. Петреш: Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого Общества за 1977 г.	269
Археологические раскопки в Венгрии в 1977 г.	269

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Я. Маккаи: Acta Archaeologica ASH том XXVIII.	295
Г. Энц—К. Поци: Folia Archaeologica, tom. XXV—XXVI.	131
О. Трогмайер: Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 4. 1973; 5. 1974/75	297
В. Т. Добоши: Gábori M., Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural	298
Й. Корек: Kalicz N.—Makkay J., Die Linearbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene	299
Е. Фитц: Kiss A., Roman mosaics in Hungary	134
Е. С. Гарам: Kiss A., Avar Cemeteries in County Baranya	134
К. Мештерхазу: Uráli népek. Nyelvrokonaik kultúrája és hagyományai. (Народы уральской языковой семьи. Культура и традиции наших родственников по языку. Под ред. П. Хайду.)	135
И. Холл: Várepítészetiünk. Szerk. Gerő L. (Строительство крепостей в Венгрии. Под ред. Л. Геро)	136
П. Рацки: F. Sachermeier, Die ägäische Frühzeit. I Band. Die formykenischen Perioden des griechischen Festlandes und der Kykladen	301
М. Сабо: R. Wyss, Der Schatzfund von Erstfeld. Frühkeltischer Goldschmuck aus den Zentralalpen	302
К. Биро Шей: Price Martin, Coins of the Macedonians	137
К. Поци: H. v. Petrikovits, Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit	138
А. Киш: Die Obere Wart	138
Ф. Лошич: V. Podborský—E. Kazdová—P. Košťálek—Z. Weber, Numerický kód moravské malované keramiky	302
И. Холл: J. Baart—W. Krook—A. Lagerweij, Opgravingen in Amsterdam	139
М. Кохеди: Fügedi E., Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon. (Крепость и общество в Венгрии в 13—14 вв.)	303
М. Кохеди: Engel P., Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437). (Соотношение королевской власти и аристократии в эпоху Сигизмунда, 1387—1437.)	304
Я. Буза: F. Fejér K.—Huszár L., Bibliographia Numismatica Hungariae	304
М. Ф. Феер: Венгерская археологическая литература за 1977 г.	140

TABLE DES MATÉRIES

<i>S. Soproni</i> : Les cents ans de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art	163
--	-----

ÉTUDES

<i>J. Makkay</i> : Statue d'homme de Szegvár—Tűzköves de l'âge néolithique	164
<i>B. Lőrincz</i> : Briques de Pannonie avec des estampes Ala	3
<i>T. Adamik</i> : Aelia Sabina, vale (CE 489)	184
<i>A. Salamon—L. Barkóczi</i> : Données archéologiques sur la périodisation romaine tardive de Pannonie	189
<i>R. Müller</i> : Reste d'un chantier de bronzerie à Keszthely-Fenekpuszta	11
<i>É. Sz. Garam</i> : Domaine des trouvailles de l'époque avar moyenne datables par des oboles	206
<i>K. H. Gyürky</i> : Murs de ville du côté de l'ouest de Buda médiéval	30

NOTES ET INFORMATIONS

<i>T. Kovács</i> : Dépôt de pots de l'époque moyenne de bronze	217
<i>K. Bíró Sey—Gy. Goldman</i> : Trouvaille de médaille grecque à Doboz	223
<i>Zs. Visy</i> : Périodes du limes pannonien sur des photos prises d'avion. — <i>K. Szabó—B. Lőrincz</i> : Tour de signal Nr. 2 d'Intercisa	235
<i>T. Gesztelyi</i> : Figure de Terra Mater sur un autel de Sopianae	51
<i>K. Szirmai</i> : Compte rendu préliminaire des fouilles d'un site romain à Budatétény	54
<i>M. M. Albeker</i> : Cimetière de l'époque romaine tardive à Dombóvár	66
<i>S. Szádeczky-Kardoss</i> : Origines de l'histoire des avars I. De l'Asie centrale jusque le Bas-Danube	78
<i>V. F. Gening</i> : Magna Hungaria et les trouvailles archéologiques (Réponse sur l'article de E. A. Halikova)	260
<i>S. Bökönyi</i> : Analogie d'un usage hongrois de l'époque des Arpades: Crânes de cheval affichés dans les village de Proche Orient	91
<i>Zs. Miklós</i> : Fortin de terre de l'époque des Arpades à Váchartyán-Várhegy	95

CHRONIQUE

<i>J. Erdélyi</i> : J. A. Halikova	106
<i>É. B. Bónis</i> : Commémoration de Lajos Nagy	106
<i>I. Dienes—Gy. Kristó</i> : Critique d'opposant de la dissertation de Cs. Bálint: Hongrie du sud au XI ^{ème} siècle	107
<i>Cs. Bálint</i> : Réponse à István Dienes	264
<i>J. Fitz</i> : XI. Congrès International de Limes à Székesfehérvár	268
<i>Gy. Nováki</i> : Le symposium paleoethnobotanique à Wilhelmshaven	130
<i>É. B. Bónis</i> : Les jours de la RCRF tenue en 1977 à Metz et à Nancy	130
<i>É. F. Petres</i> : L'activité archéologique de la Société d'Archéologie et d'Histoire de l'Art en 1977.	269
Archäologische Forschungen im Jahre 1977.	269

LIVRES

<i>J. Makkay</i> : Acta Archaeologica ASH. Tom. XXVIII.	295
<i>G. Entz—K. Póczy</i> : Folia Archaeologica. Tom. XXV—XXVI.	131
<i>O. Trogmayer</i> : Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 4. 1973; 5. 1974/75	297
<i>T. V. Dobosi</i> : M. Gábori, Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural	298
<i>J. Korek</i> : N. Kalicz—J. Makkay, Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene	299
<i>J. Fitz</i> : Á. Kiss, Roman mosaics in Hungary	134
<i>É. Sz. Garam</i> : A. Kiss, Avar Cemeteries in County Baranya	134
<i>K. Mesterházy</i> : Les peuples de l'Oural. Culture et traditions de nos parents de langue. Réd. P. Hajdu	135
<i>I. Holl</i> : Várepítészetiünk. Réd. L. Gerő	136
<i>P. Raczky</i> : F. Schachermeyr, Die ägäische Frühzeit. 1. Band. Die vormykenischen Perioden des griechischen Festlandes und der Kykladen	301
<i>M. Szabó</i> : R. Wyss, Der Schatzfund von Erstfeld. Frühkeltischer Goldschmuck aus den Zentralalpen	302
<i>K. Bíró-Sey</i> : M. Price, Coins of the Macedonians	137
<i>K. Póczy</i> : H. v. Petrikovits, Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit	138
<i>A. Kiss</i> : Die Obere Wart	138
<i>F. Losits</i> : V. Podborský—E. Kazdová—P. Košťálek—Z. Weber, Numerický kód moravské malované keramiky	302
<i>I. Holl</i> : J. Baart—W. Krook—A. Lagerweij, Opgravingen in Amsterdam	139
<i>M. Kőhegyi</i> : E. Fügedi, Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon (Citadelle et monde social en Hongrie au 13—14. siècle)	303
<i>M. Kőhegyi</i> : P. Engel, Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437). (Rapport entre le pouvoir royal et aristocratie à l'époque de Zsigmond)	304
<i>J. Buza</i> : F. M. Fejér—L. Huszár, Bibliographia Numismatica Hungariae	304
<i>M. F. Fejér</i> : Littérature archéologique hongroise en 1977.	140

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta Ant. et Arch	= Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)
Acta Anthung	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta ArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
ACUD	= Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis
AEp	= L'Année Épigraphique (Paris)
AH	= Archaeologia Hungarica
AJA	= American Journal of Philology
ANRW	= Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt
AntTan	= Antik Tanulmányok
AR	= Archeologické Rozhledy (Praha)
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő
AUB	= Annales Universitatis Scientiarum Budapestiniensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio Historica (Bp)
AV	= Archeoloski Vestnik (Ljubljana)
BJ	= Bonner Jahrbücher
BMC	= Catalogue of the British Museum
BpR	= Budapest Régiségei
BpTört	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Frankfurt a. Main)
Ph	= Classical Philology
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
TK	= Értekezések a történettudományok köréből
griMÉ	= Egri Múzeum Évkönyve
A	= Folia Archaeologica
Fontes ArchHung	= Fontes Archaeologici Hungariae
FC	= Folklore Fellow Communications
HOME	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve
IDR	= Inscriptiones Daciae Romanae
IKMK	= István király Múzeum Közleményei
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
JRGZ	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MittArchInst	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. MTA Régészeti Intézetének Közleményei
MTAK (II)	= Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
MSFOu	= Mémoires de la Société Finno-Ougrienne
MVV	= Magyarország Vármegyei és Városai
NK	= Numizmatikai Közlöny
NZ	= Numismatische Zeitschrift
Orbis	= Bulletin International de Documentation Linguistique. Louvain
PA	= Památky Archeologické (Praha)
PPS	= Proceedings of the Prehistoric Society (London)
PWRE	= Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)
PZ	= Prähistorische Zeitschrift (Berlin)
RégFüz	= Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
RGF	= Römisch-germanische Forschungen
RIU	= L. Barkóczy—A. Mócsy, Die römische Inschriften Ungarns
R—D	= Desjardins, E.—Rómer F. Monuments épigraphiques du Musée National Hongrois
RIC	= The Roman Imperial Coinage
RLiÖ	= Der Römische Limes in Österreich
RLiU	= Der Römische Limes in Ungarn
SA	= Slovenská Archeológia (Bratislava)
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche (București)
SSz	= Soproni Szemle
StudArch	= Studia Archaeologica (Bp.)
TaPhA	= Transaction of American Philological Association
ThLL	= Thesaurus Linguae Latinae
TSz	= Történeti Szemle
VMMK	= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei

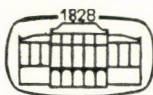
ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 105.

1978. 1. SZÁM

105. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1978

ALA-BÉLYEGES TÉGLÁK PANNONIÁBAN

Az ala-k bélyeges téglái a pannoniai anyag kis részét alkotják. Az anyag közlését ugyan Szilágyi J. már két tanulmányban elvégezte,¹ azonban több esetben nem helytálló feloldási javaslatokat adott. Az anyaggyűjtését kiegészítettük az újabb darabokkal, s ezek alapján kíséreljük meg a teljes pannoniai anyag értékelését.

I. Az egyes csapattestek bélyeges tégláinak keletkezése

1. *ala I Britannica* vagy *ala I Flavia Britannica* ∞ *c. R.*

E két csapattest valamelyikének gyártmányai az ATB bélyegű téglák (1/1–5; *I. kép I–3.*),² amelyek Brigetio körzetéből ismertek.³ A korábbi kutatás ezeket ugyan az *ala I Batavorum* tégláiként értékelte,⁴ azonban már Szilágyi J. felvetette a bélyegek *a(lae) I B(ritannicae)* feloldási lehetőségét is.⁵ Tóth E. és Vékony G. tanulmánya tisztázta véglegesen, hogy e téglák nem lehetnek az *ala I Batavorum* gyártmányai.⁶ Ők az *ala I Flavia Britannica* ∞ *c. R.* mellett foglaltak állást,⁷ mivel e csapattestnek egy felirata is ismert Brigetio kör-

zetéből, Dunaszentmiklósról.⁸ Amennyiben ennek az ala-nak a gyártmányai e téglák, akkor ezek a 92 utáni, ill. a 110 előtti időszakra keltezhetők, mivel a csapattest 92-ben érkezett Vindobonából Brigetio körzetébe,⁹ s 110-ben már Pannonia inferior auxiliái közé tartozott.¹⁰

A másik csapattest, amelyhez e téglák köthetők, az *ala I Britannica*. Történetéről rendkívül keveset tudunk:¹¹ 97-ben résztvett a *bellum Suebicum*-ban, amiért megkapta a *c(ivium) R(omano-rum)* kitüntetést.¹² 101-ben átvezényelték Intercisa táborába, ahol 105-ig állomásozott.¹³ Ekkor elvezényelték a II. dák háborúba, s annak lezáródása után Dacia haderejéhez tartozott.¹⁴ 107/108-ban résztvett a szarmaták elleni harcokban.¹⁵ Dacia három részre osztása után Dacia Porolissensis auxiliái közé tartozott, s utolsó említése a 123. augusztus 10-én kibocsátott gherlai [szamosújvári] katonai diplomán van.¹⁶ Későbbi történetéről egyelőre semmit nem tudunk.¹⁷ Amennyiben a fenti téglák e csapattest anyagához tartoznak, úgy a 101 előtti időszakra keltezhetők, mivel ez időpont előtt állomásozott az ala Brigetio körzetében. Nagyobb a valószínűsége annak, hogy az ismertetett téglák az utóbbi csapattesté, mivel az elnevezése teljesen megfelel a bélyegeknak. Teljesen azonban nem

¹ Szilágyi J., ArchÉrt 1942, 173–; 188–; *Ua.*, BpR 15 (1950) 517–; 529–.

² A zárójelben levő számok a katalógus-számokat jelölik.

³ Naszály-Almápuszta: CIL III 11372; Almásfüzitő, bulesikhídi őrtorony: Szilágyi J., ArchÉrt 1942, 178; 177, Abb. 6.; Tokod, Erzsébet-akna: Lőrincz, B., Die gestempelten Ziegel aus Tokod. in: Tokod. Forschungen in der römischen Siedlung. Die Festung und das Gräberfeld der Spätzeit (Bp. s. a.); ismeretlen: CIL III 4666.

⁴ L. Graf, A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. DissPann I/5 (Bp. 1936) 93; Wagner, W., Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus (Berlin 1938) 16–; Barkóczi L., Brigetio. DissPann II.22 (Bp. 1951) 6; Mócsy, A., Pannonia. PWRE Suppl. IX (Stuttgart 1962) 618; 638.

⁵ Szilágyi J., ArchÉrt 51 (1938) 54; *Ua.*, ArchÉrt 1942, 178.

⁶ Tóth, E.–Vékony, G., Acta ArchHung 22 (1970) 155–.

⁷ *Uo.*

⁸ Szilágyi J., ArchÉrt 51 (1938) 45– = AÉp 1940, 5.

⁹ Történeti indokolását l. Lőrincz, B., Tokod. — Beneš, J., Sbornik Práci Filosofické Fakulty Brněnské

University E-15 (1970) 161 szerint a csapattest 86–92/93 között az Aldunánál állomásozott, azonban a Vučković-Todorović, D., Starinar 7–8 (1956–57) 290 felirat csak egy *ala Flavia*t említ.

¹⁰ CIL XVI 164.

¹¹ Összefoglalólag Lőrincz, B., Acta ArchHung 29 (1977) 363–

¹² *Vlpius Enubico* nevű *sesquiplicarius*a [Erdélyi, G.–Fülep, F., Intercisa I. AH 33 (Bp. 1954) 278, Nr. 5.] csak ekkor kaphatta meg Traianustól a polgárjogot, indokolását l. Lőrincz, B., Acta ArchHung 29 (1977) 365

¹³ *Uo.*

¹⁴ L. Mócsy, A., Acta ArchHung 9 (1958) 407–, értékelését Lőrincz, B., Acta ArchHung 29 (1977) 365–; CIL XVI 163 = *Russu, I. I.*, Inscriptiile Daciei Romane Vol. I (București 1975) 3 (a továbbiakban IDR I).

¹⁵ Vö. Lőrincz, B., Acta ArchHung 29 (1977) 365–

¹⁶ IDR I 7 = Lőrincz, B., Acta ArchHung 29 (1977) 281–.

¹⁷ Lehetséges, hogy Tacitus adata (hist. III 41) erre a csapattestre, és nem az *ala milliaria*ra vonatkozik, mint azt a korábbi kutatás feltételezte, vö. Wagner, W., i. m. 20; Birley, E., *Alae and cohortes milliariae*. in: Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata (Graz–Köln 1966) 55–; Tóth, E.–Vékony, G., Acta ArchHung 22 (1970) 155.

zárhatjuk ki az első lehetőséget sem, mivel ismerünk olyan *milliaria*-csapattesteket, amelyeknek tégláin nem szerepel a ∞ jel.¹⁸ A téglák mindkét esetben az I. század végére, II. század elejére keltezhetők.

2. *ala Tungrorum Frontoniana*

Szilágyi J. ismerte fel, hogy a carnuntumi AF bélyegű téglát e csapattesté (2/1; I. kép 4.).¹⁹ 80 körül érkezett az *ala* a dalmatiai Gardunból²⁰ új állomáshelyére, Carnuntumba.²¹ Itt kb. 89/90-ig tartózkodott,²² majd Aquincumba vezényelték át.²³ E táborhelyén kb. 105-ig volt, s innen Intercisába került,²⁴ ahol a II. dák háborúba elvezényelt *ala I Britannicat* váltotta fel.²⁵ Az *ala* intercisai állomásozása kb. 118/119-ben ért véget,²⁶ s ezután Camponába vezényelték.²⁷ Innen 133 előtt érkezett Dacia Porolissensibe, ahol a tábora Ilişuában (Alsóilosva) volt.²⁸

A fenti időhatárok alapján a csapattest carnuntumi tégláját kb. 80–89/90 közé keltezhetjük. Az, hogy a darab Carnuntumban a polgárvárosból került elő,²⁹ nem jelent semmit, mivel a település csak Hadrianus uralkodása alatt kapta meg a *municipium* rangot.³⁰ A bélyeg feloldása a következő: *a(lae) F(rontonianae)*.

3. *ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum*

Az *ala*-nak Intercisából és Solváról (Esztergom) ismertek a bélyeges téglái (3/1–9, 10: I. kép 5.). Az intercisai darabok lelőhelyét ugyan ismerjük

(1777–1778. parcella), de azt nem tudjuk, hogy milyen objektumból kerültek elő. A lelőhely mindenestre az auxiliáris táboron kívül, a *vicus* területén található (vö. 2. kép). A darabok elvesztek, leírásuk csak a Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyve alapján ismert: ALIS. A bélyegeket a korábbi kutatás *al(ae) I S(ilianae)*-re oldotta fel,³¹ mivel ez a csapattest az I. század végén–II. század elején Pannoniában állomásozott.³² E feloldás ellen az szól, hogy a katonai diplomák az *ala*-t I szám nélkül említik.³³ Legutóbb Fitz J. a bélyegeket az *ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum* intercisai állomásozásának bizonyítékaként értékelte.³⁴ Emellett szól az is, hogy az *ala* egy felirata is előkerült Intercisából.³⁵ Bár az utóbbi évek nagyarányú feltárásai során újabb téglák még nem kerültek elő, a bélyegek feloldásánál más csapattest nem jöhet számításba.³⁶

Esztergomban a várásatás alkalmával került elő egy ALARIS bélyegű téglát (retrográd típus), s ezt Szilágyi J. *ala(e) pri(mae) I(turaeorum) s(agittariorum)*-ra oldotta fel.³⁷ Mivel keltezésére nincs rétegtani támpontunk,³⁸ ezt csak a csapattest történeti adatok alapján kísérelhetjük meg. A téglát lelőhelye a középkori vár, amely alatt Solva tábora volt,³⁹ s ez már valószínűleg Vespasianus korában megépült.⁴⁰ Bár a korai időszakban a helyőrségét nem ismerjük, az bizonyos, hogy nem itt állomásozott az *ala*.⁴¹ Így csak a Duna-víziúton szállíthatták a téglát Arrabonából Esztergomba.⁴² Mivel a csapattest az intercisai állomásozása idején más típusú bélyeget használt,⁴³ a téglát csak az arrabonai állomásozása alatt készülhetett, így az I. század második felére keltezhető.⁴⁴

¹⁸ L. pl. Szilágyi J., *Inscriptiones tegularum Pannonicarum*. DissPann II.1 (Bp. 1933) XXIII. t. 12–15.; XXV. t. 72–73.

¹⁹ Uő., ArchÉrt 1942, 173; Abb. 1.

²⁰ L. ehhez Alföldy, G., *Acta ArchHung* 14 (1962) 262 további irodalommal; Wilkes, J., J., *Dalmatia* (London 1969) 471. — Az *ala* korábban Germaniában állomásozott, l. legutóbb Alföldy, G., *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania inferior*. Epigraphische Studien 6 (Düsseldorf 1968) 38–.

²¹ Vö. CIL XVI 26, 30–31; CIL III 6485, 12030⁵. — A Betz, A., RLÖ 18 (Wien–Leipzig 1937) 74– felirat kiegészítése bizonytalan, vö. Radnóti, A. — Barkóczi, L., *Acta ArchHung* I (1951) 195, Anm. 32.

²² *Terminus post quem* a CIL XVI 61 katonai diploma ad, vö. Radnóti, A. — Barkóczi, L., *Acta ArchHung* I (1951) 196. L. még Nagy T., BpTört. I (Bp. 1973) 92.

²³ AEp 1938, 125; Németh M., *Vezető az Aquincumi Múzeum kőtarában* (Bp. 1971) Nr. 32.; CIL III 3679 (ismeretlen lelőhely).

²⁴ Vö. Fitz, J., *Les Syriens à Intercisa*. Coll. Latomus 122 (Bruxelles 1972) 42. — Erdélyi, G. — Fülep, F., i. m. 278, 3–4. sz.

²⁵ Vö. Fitz, J., i. m. 42. — Az *ala I Britannica*hoz l. fentebb.

²⁶ L. Fitz, J., i. m. 42.

²⁷ CIL III 3400. L. legutóbb Nagy T., *Budapest története I* (Bp. 1973) 96.

²⁸ Vö. IDR I 11; 17, keltezéséhez l. Lőrincz B., ArchÉrt 104 (1977) 76 — = AV 28 (1977) 369 —.; IDR I 18–20. — A táborhoz l. Wagner, W., i. m. 77–; Szilágyi, J., *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*. DissPann II/21 (Bp. 1946) 15;

Taf. XIV. 195. (szerinte csak a II. század végétől Ilişua [Alsóilosva] helyőrsége); Beneš, J., i. m. 167; Russu, I., I., SCIV 23 (1972) 67.

²⁹ v. Groller, M., RLÖ 8 (Wien 1907) 42; fig. 22.

³⁰ Vö. Mócsy, A., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen* (Bp. 1959) 51; Swoboda, E., *Carnuntum. Römische Forschungen in Niederösterreich* I.4 (Graz–Köln 1964) 119.

³¹ Nagy T., ArchÉrt 82 (1955) 235; Szilágyi, J., *Intercisa II*. AH 36 (Bp. 1957) 14–; Fitz, J., *Intercisa*. PWRE Suppl. IX (Stuttgart 1962) 99; Szilágyi, J., *Ziegelstempel*. PWRE X A (München 1972) 443.

³² Vö. CIL XVI 30–31, 42, 47.

³³ L. előző j., valamint IDR I 11, 18–19; vö. még Radnóti, A., *Germania* 39 (1961) 460.

³⁴ Fitz, J., *Les Syriens* . . . 40–; 44.

³⁵ Erdélyi, G. — Fülep, F., i. m. 278, Nr. 2.

³⁶ Vö. még Lőrincz, B., *Pannonische Stempelziegel I*. Limes-Strecke Annamatia-Ad Statuas. DissArch II.5. Budapest 1977. 101. j.

³⁷ Szilágyi J., ArchÉrt 1942, 173–; 2. kép.

³⁸ Vö. uo. 175, 10. j.

³⁹ Soproni, S., *Der spätrömische Limes zwischen Visegrád und Szentendre in: Limes Romanus Konferenz Nitra (Bratislava 1959) 135; Ua., Solva*. in: *Der Römische Limes in Ungarn*. IKMK A/22 (Székesfehérvár 1976) 49.

⁴⁰ Vö. Gabler D. — Lőrincz B., ArchÉrt 104 (1977) 150

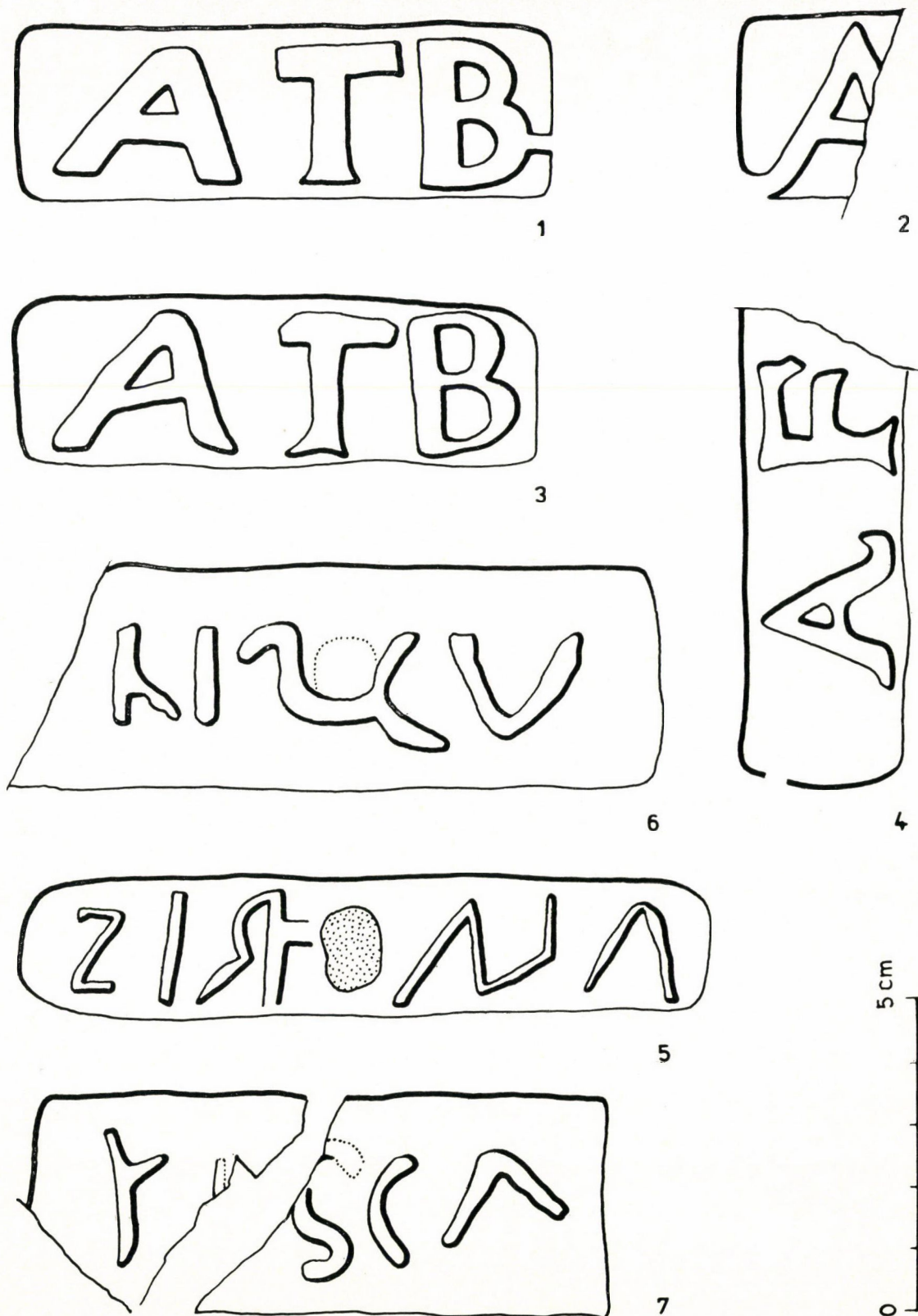
⁴¹ Vö. lentebb.

⁴² Másként Szilágyi J., ArchÉrt 1942, 174–.

⁴³ L. fentebb.

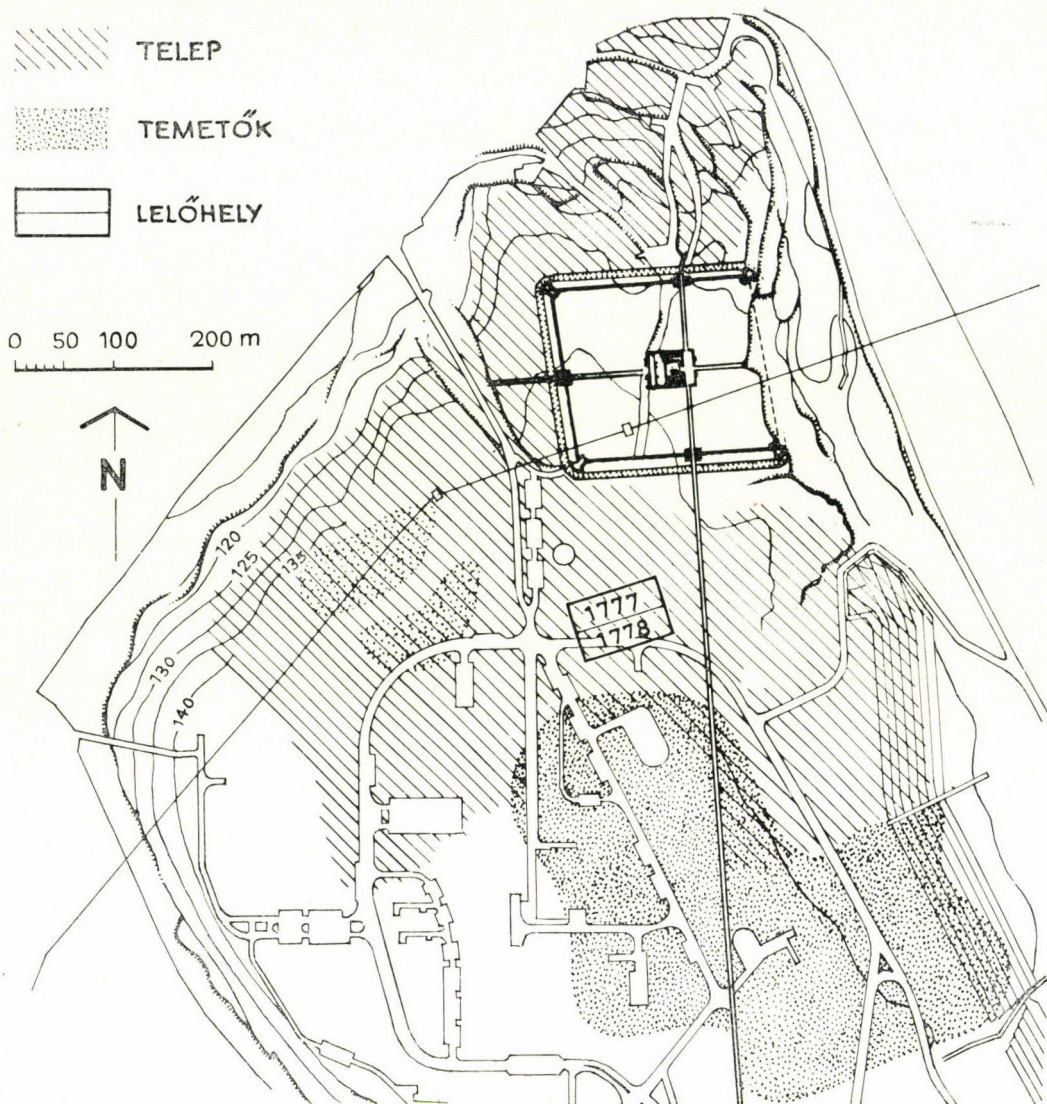
⁴⁴ Másként Tóth, E. — Vékony, G., *Acta ArchHung* 22 (1970) 140, 72. j.

1. kép. Ala-k téglabélyegei. 1–3. ala I Britannica vagy ala I Flavia Britannica ∞ c. R. — 4. ala Tungrorum Frontoniana. — 5. ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum. — 6–7. ala Scubulorum
 Рис. 1. Печати ала на кирпичах. 1–3. ala I Britannica или ala I Flavia Britannica ∞ c. R. — 4. ala Tungrorum Frontoniana. — 5. ala I. Augusta Ituraeorum sagittariorum. — 6–7. ala Scubulorum
 Fig. 1. Estampilles de brique des ailes. 1–3. ala I. Britannica ou ala I Flavia Britannica ∞ c. R. — 4. Ala Tungrorum Frontoniana. — 5. Ala I. Augusta Ituraeorum sagittariorum. — 6–7. ala Scubulorum

2. kép. Az ALIS-téglák lelőhelye Intercisában
 Рис. 2. Местонахождение кирпичей со знаками АЛИС в Интерцизе
 Fig. 2. Site des briques ALIS à Intercisa

Az ala az I. század közepe óta állomásozott Pannoniában, s első táborhelye Arrabonában volt.⁴⁵ Innen kb. 92-ben átvezényelték Intercisába,⁴⁶ majd ezt követően 101-ben az I. dák háborúba.⁴⁷ A dák háborúk lezáródása után Dacia haderejéhez tartozott,⁴⁸ majd Pannonia inferiorba vezényelték át.⁴⁹ Itt a táborhelye Rittiumban volt.⁵⁰

A fenti időhatárok alapján a csapattest esztergomi téglája az I. század második felére, míg a

intercisai téglák kb. a 92–101 közötti időszakra keltezhetők. Az utóbbiak feloldása a következő: *al(ae) <I> I(turacorum) s(agittariorum)* vagy *a(lae) I I(turacorum) s(agittariorum)*.

A korábbi kutatás még számolt azzal, hogy az ala bélyeges téglái Sirmiumban is előkerültek.⁵¹ Ezek azonban nem a csapattest anyagához tartoznak.⁵²

⁴⁵ RIU 253–254, 263; CIL III. 3468, keltezéséhez vö. Mócsy, A., *Bevölkerung* . . . 243, Nr. 158/4 további irodalommal; Gabler D., *Arrabona* 11 (1969) 60, Nr. 10. L. még Wagner, W., i. m. 52–; Radnóti, A. – Barkóczi, L., *Acta ArchHung* 1 (1951) 209; Gabler, D., *Arrabona*. PWRE Suppl. XII (Stuttgart 1970) 92.

⁴⁶ Fitz, J., *Les Syriens* . . . 40–; 44.

⁴⁷ L. Lőrincz, B., *Acta ArchHung* 29 (1977) 366, Anm. 35

⁴⁸ CIL XVI 57 = IDR I 2; CIL XVI 163 = IDR I 3. Wagner, W., i. m. 53; Beneš, J., i. m. 165; Russu, I., *I., SCIV* 23 (1972) 67.

⁴⁹ CIL XVI 175, 179–180, 99, 112 (keltezéséhez vö. Lőrincz, B., *AUB Sectio Classica* 2 [1974] 66), 123.

⁵⁰ Vö. Mirković, M., *Sirmium I* (Beograd 1971) 72, Nr. 37. további irodalommal.

⁵¹ Milošević, A., *Sirmium I* (Beograd 1971) 103; Nr. 61.

⁵² L. lejjebb.

4. *ala Scubulorum*

A csapattestnek Gorsiumban a késő római *pala-tium* alól kerültek elő a bélyeges téglái (4/1–2; *I. kép* 6–7.).⁵³ Bár az a tábor, amelyet a korábbi kutatás ehhez a csapattesthez kapcsolt,⁵⁴ kb. két évszázaddal az *ala gorsiumi* távozása után épült,⁵⁵ a két bélyeges téglá alapján az *ala Scubulorum* táborát is ebben a körzetben kell keresnünk.

A csapattest 46/49 között érkezett Gorsiumba, s 74 előtt, valószínűleg Vespasianus limes-átszervezésekor Germania superiorba távozott.⁵⁶ Így tégláit az 50–60-as évekre, ezen belül a tábor építésének kezdetére, az 50-es évek elejére keltezhetjük. A bélyegek feloldása: *al(ae) Scu(bulorum)*.

II. A korábbi kutatás által tévesen alakhoz kötött téglák

1. AD és ADS

Ilyen bélyegű téglák Lugio-Florentiából (Dunaszekeső)⁵⁷ és Sirmiumból kerültek elő.⁵⁸ Szilágyi J. a bélyegek értelmezésére az *a(lae) D(almatarum)*, ill. az *a(lae) D(almatarum) s(agittariorum)* feloldást javasolta,⁵⁹ mivel a késő római korban Florentia helyőrsége egy *equites Dalmatae* nevű csapattest volt.⁶⁰ A problémát ezzel kapcsolatban az jelenti, hogy Lugióban, ill. Florentiában soha nem állomásozott *ala*,⁶¹ s a bélyeges téglákon kívül — amelyek feloldása kétséges — az említett csapattest létezésére nincs semmiféle adatunk.

A. Milošević a sirmiumi téglák alapján az *a(lae) d(ecimae) S(irmensis)* feloldást javasolta.⁶² Ő is a Notitia Dignitatum alapján vetette fel a csapattest nevét, mivel ott Sirmium helyőrségeként egy *ala Sirmensis* szerepel.⁶³ A probléma ezzel a feloldással kapcsolatban az, hogy a Notitia Dignitatum-ban nincs arról szó, hogy több *ala Sirmensis* is állomásozott Sirmiumban. Így ezt a feloldási javasla-

tot sem lehet elfogadni. A téglák értékelésére egyelőre, mivel egy feloldási kísérlet sem igazolható, nem vállalkozhatunk.

2. AEIA

Egy ilyen bélyegű téglát ismerünk mindeddig Pannoniából, Sirmiumból.⁶⁴ A darabot A. Milošević az *ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum* téglájaként értékelte, s a bélyeget *a(lae) I (Augustae) E[t]u(raeorum)*-ra oldotta fel.⁶⁵ Ez a feloldás azonban téves, mivel egy retrográd bélyegről van szó, amelynek a szövege AEIA. Ezen kívül még azt is meg kell említenünk, hogy a csapattestnek nem ismerjük egyelőre olyan említését, ahol a neve *Ituraeorum* helyett *Eturaeorum*-ként szerepel.⁶⁶

3. AC és AL

Ilyen bélyegű téglák Aquincumból és körzetéből ismertek, s ezeket Szilágyi J. *ala*-csapattestekhez kapcsolta.⁶⁷ Tóth E. és Vékony G. részletesen foglalkoztak velük, s kimutatták, hogy nem hozhatók kapcsolatba alakkal.⁶⁸

4. SOLALA[

Egy téglá ismert ezzel a bélyeggel Brigetioból, s Szilágyi J. a bélyeget *ala(e) I O(srhoënorum) s(agittariorum)*-ra oldotta fel.⁶⁹ Ilyen nevű alát azonban nem ismerünk, létezésére az említett bélyeges téglán kívül nincs adat.⁷⁰ Ezenkívül azt is meg kell említenünk, hogy a bélyeg retrográd típus,⁷¹ így szövege nem ALALOS[-nak, hanem SOLALA]-nak olvasandó, s nem kapcsolható semmilyen *ala*-hoz.

5. ATL

Egy ilyen bélyegű téglá ismert Pannoniából, s ez Savariában került elő.⁷² Szilágyi J. feltételezte,

50 (1937) 111. — Az ATS?, AIS? vagy AR? bélyegű sirmiumi és ismeretlen lelőhelyű téglákkal (Szilágyi J., ArchÉrt 1942, 175–; Abb. 3.) — mivel a bélyegük második (vagy utolsó két) betűjének olvasata kétséges, s így nem biztos, hogy egyáltalán csapattesthez kell-e kötnünk őket — e cikk keretében nem foglalkozunk.

⁵³ Vö. Szilágyi J., BpR 15 (1950) 518; 530; A kép 3–5; *Ua.*, Aquineum. PWRE Suppl. XI (Stuttgart 1968) 71; 73.

⁵⁴ Tóth, E.—Vékony, G., Acta ArchHung 22 (1970) 140.

⁵⁵ Szilágyi J., ArchÉrt 1942, 180–; Abb. 8.

⁵⁶ Az intercisai felirat (CIL III 10307 = Erdélyi, G.—Fülep, F., i. m. 324–, Nr. 341.) még a *numerus Osroënorum* pannoniai jelenlétére sem bizonyíték, vö. Fitz, J., Epigraphica 36 (1974) 103–; Speidel, M., P., The Rise of Ethnic Units in the Roman Imperial Army. in: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II/3 (Berlin—New York 1975) 229, így az a feltevés, hogy Pannoniában *alavá* szervezték volna (Szilágyi J., i. m. 180–), minden alapot nélkülöz.

⁵⁷ Vö. uo. 180, Abb. 8.

⁵⁸ CIL III 4688; Römer F.—Desjardins E., A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei (Bp. 1873) 142, Nr. 293 (LIV. t.).

⁵³ Szilágyi J., ArchÉrt 1942, 179, 28. j.; Lőrincz, B., Alba Regia 15 (1976) 175.

⁵⁴ L. ehhez Fitz, J., Acta ArchHung 24 (1972) 30; Uő., Römische Lager in Gorsium. in: Actes du IXe Congrès International d'études sur les frontières romaines (București—Köln—Wien 1974) 187–; Lőrincz, B., Alba Regia 15 (1976) 175; 178–.

⁵⁵ Vö. Mócsy, A., Acta ArchHung 29 (1977) 390, 320. j.

⁵⁶ L. legutóbb Lőrincz, B., Alba Regia 15 (1976) 175; 178–.

⁵⁷ Szilágyi J., ArchÉrt 1942, 176–; Abb. 4–5.

⁵⁸ Milošević, A., i. m. 103; Nr. 59–60.

⁵⁹ Szilágyi J., ArchÉrt 1942, 176–; *Ua.*, Ziegelstempel. PWRE X A (München 1972) 443.

⁶⁰ Not. Dign. Occ. XXXIII 43.

⁶¹ Vö. Fitz, J., Lugio. PWRE Suppl. IX (Stuttgart 1962) 392–.

⁶² Milošević, A., i. m. 103.

⁶³ Not. Dign. Occ. XXXII 54.

⁶⁴ Milošević, A., i. m. 103; Nr. 61.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Vö. 35., 37. és 48–50. j. — Az egyetlen feliratról, amelyen a korábbi kutatás szerint *a(la) p(rima) E(turaeorum)* szerepel (CIL III 15171), kiderült, hogy nem kapcsolható ehhez a csapattesthez, l. Nagy L., ArchÉrt

hogy ez egy *a(la) I L* (...) csapattesté volt.⁷³ Bár az lehetséges, hogy Savariában a korai időszakban egy tábor volt,⁷⁴ azonban ez csak Claudius koráig létezhetett, mivel a település ekkor elnyerte a *colonia* rangot.⁷⁵ Viszont a katonai bélyeges téglák gyártása Pannoniában csak Claudius korában indult meg,⁷⁶ így valószínűtlen, hogy csapattest készítette volna a téglát.⁷⁷

6. AICB

Egy ilyen bélyegű téglát ismert Pannoniából, s ez Sirmiumban került elő.⁷⁸ E bélyeget A. Milošević *a(lae) I G(allorum et) B(osporanorum)*ra oldotta fel.⁷⁹ A csapattest csak a 158. július 8-án kibocsátott cristesti (maroskeresztúri) katonai diplomáról ismert,⁸⁰ s eszerint Dacia superior auxiliái közé tartozott. Cristestiben (Maroskeresztúr) viszont, ahol a kutatás szerint a táborhelye volt,⁸¹ eddig csak az *ala I Bosporanorum* ∞ téglái kerültek elő.⁸² Így viszont teljesen valószínűtlen A. Milošević feltételezése, hogy a csapattest Cristestiből szállított téglát Sirmiumba. A téglát értékelésére adatok hiányában nem vállalkozhatunk.

7. BESSVLA

Ilyen bélyegű téglák a Tahitótfalu-balhavári késő római hídfőállásból kerültek elő.⁸³ Szilágyi J. a bélyeget *ala(e) s(ecundae) Seb(astopolitanorum?)*ra oldotta fel.⁸⁴ E feloldás ellen két ellenérvet lehet

felhozni: 1. a bélyeg nem retrográd típus, tehát a szövege nem ALASSEB, hanem BESSVLA,⁸⁵ 2. a téglák lelőhelye. Ezek ugyanis egy késő római hídfőállásban kerültek elő, amely a IV. századra keltezhető.⁸⁶ Így e téglák szintén nem kapcsolhatók ala-csapattestekhez.

III. Az ala-téglák értékeléséhez

A fenti áttekintésből kitűnik, hogy az ala-k bélyeges téglái Pannoniában az I. század közepén tűnnek fel, s a II. század elején gyártásuk megszűnik (vö. 3. kép).⁸⁷ A téglák, ill. a csapattestek száma rendkívül csekély, ami természetes, hiszen pl. Germania inferiorból, Dalmatiából és Moesia superiorból egyáltalán nem ismerünk ala-téglát.⁸⁸ Az egyes csapattestek tégláinak elterjedése rendkívül kicsi, általában az állomáshelyekre, vagy azok környékére korlátozódik (4. kép). Az egyetlen kivétel Esztergom, de ide a Duna-víziúton szállították a téglát Arrabonából.

Az egyik ATB bélyegű téglát (1/3) lelőhelye rendkívül fontos, mivel ez az Almásfüzitő-bulesikhídi őrtoronyban került elő.⁸⁹ E téglát alapján az őrtorony építését az I. század végére—II. század elejére kell kelteznünk.

IV. Katalógus⁹⁰

1. *ala I Britannica* vagy *ala I Flavia Britannica* ∞ c. R.

⁷³ Szilágyi J., BpR 15 (1950) 518—; 530; Ua., ArchÉrt 77 (1950) 19; 27.

⁷⁴ Vö. Tóth, E., FA 27 (1976) 97, Anm. 24.

⁷⁵ L. legutóbb Mócsy, A., Pannonia and Upper Moesia (London—Boston 1974) 76—; Tóth, E., Geschichte der Oberen Wart im ersten Jahrtausend. in: Obere Wart (Oberwart 1977) 80.

⁷⁶ Vö. Lőrincz, B., Alba Regia 15 (1976) 261.

⁷⁷ Eddig egyetlen csapattestet ismerünk, amely a bélyeg szövegének megfelelő, az *ala I Latfobicorum?* Jot, I. ehhez Székely, Z., SCIV 26 (1975) 344—; fig. 4—5. Ennek az ala-nak a történetéről azonban semmit sem tudunk azon kívül, hogy Hadrianus uralkodása alatt Boroşneu Mareben (Nagyborosnyó; Dacia inferior) állomásozott, I. uo.

⁷⁸ Milošević, A., i. m. 103; Nr. 62.

⁷⁹ Uo. 103.

⁸⁰ CIL XVI 108 = IDR I 16. — Bár a kutatás szerint (vö. 81. j.) az ala-t az *ala I Gallorum*ból és az *ala I Bosporanorum* ∞-ból szervezték Antoninus Pius uralkodása alatt, a 144. február 23-án kibocsátott nova zagorai katonai diplomán csak az *ala I Gallorum* szerepel, így I. I. Russu kiegészítése önkényes, vö. IDR I 14.

⁸¹ L. Wagner, W., i. m. 36—; Beneš, J., i. m. 163; Russu, I. I., SCIV 23 (1972) 66.

⁸² Szilágyi, J., Die Besatzungen ... Taf. XIV. 202—205; legutóbb Gudea, N.—Zrinyi, A., Contributions épigraphiques à l'histoire de la „ala I Bosporanorum”. in: Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Bucureşti 1977) 223—.

⁸³ Szilágyi J., BpR 15 (1950) 517—, 1. kép; 529; Soproni, S., Tahitótfalu-Balhavár. in: Der Römische Limes in Ungarn. IKMK A/22 (Székesfehérvár 1976) 73.

⁸⁴ Szilágyi J., BpR 15 (1950) 517—; 529.

⁸⁵ Vö. uo. Abb. 1.

⁸⁶ L. Mócsy, A., FA 10 (1958) 96; Uő., Ein spätantiker Festungstyp am linken Donauufer. in: Roman Frontier Studies 1969. Eighth International Congress of *Limesforschung* (Cardiff 1974) 193; 192, Abb. 46,2.; Soproni, S., i. m. (83. j.) 73.

⁸⁷ A II—III. századi ala-táborok téglanyagának vizsgálatakor ugyanezre az eredményre jutottunk, vö. Lőrincz, B., Pannonische Stempelziegel I. 32—.

⁸⁸ Germania inferior: Rüger, Ch., B., Germania inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit (Köln—Graz 1968) 109—; Dalmatia: Alföldy, G., Die Verbreitung von Militärziegeln im römischen Dalmatien. in: Epigraphische Studien 4 (Köln—Graz 1967) 44—; Moesia superior: Mócsy, A., Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia superior (Bp.—Amsterdam 1970) 55, Anm. 67.; Kondić, V., Ergebnisse der neuen Forschungen auf dem obermoesischen Donaulimes. in: Actes du IXe Congrès International d'études sur les frontières romaines (Bucureşti—Köln—Wien 1974) 39—.

⁸⁹ Az őrtoronyhoz Barkóczi L., Brigetio 6; Mócsy, A. Pannonia 638; Soproni, S., Almásfüzitő-Bulesik-Brücke. in: Der Römische Limes in Ungarn. IKMK A/22 (Székesfehérvár 1976) 41.

⁹⁰ Rövidítések:

EBM = Balassa Bálint Múzeum, Esztergom

EVM = Vármúzeum, Esztergom

IKM = István Király Múzeum, Székesfehérvár

KDM = Kuny Domokos Múzeum, Tata

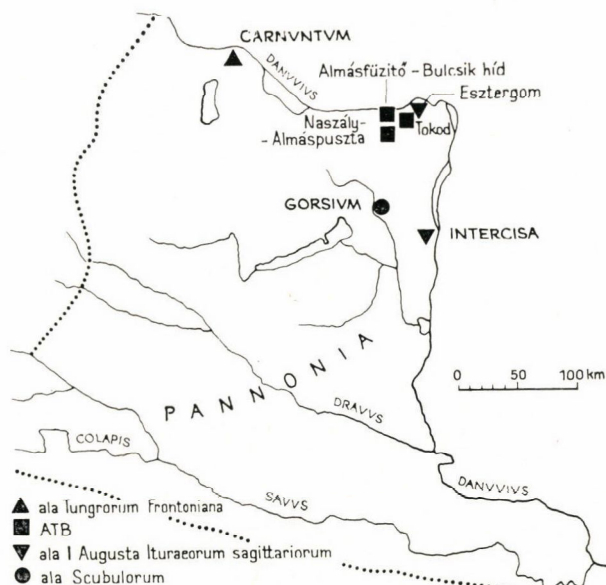
MNM = Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

XJM = Xántus János Múzeum, Győr

CSAPATTEST \ IDŐ	50 60 70 80 90 100 110						
1a ala I Flavia Britannica ∞ c.R.						—————	
1b ala I Britannica					←—————		
2 ala Tungrorum Frontoniana				—————			
3a ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum: Esztergom		-----	—————				
3b — : Intercisa					—————		
4 ala Scubulorum	—————	-----					

3. kép. A pannoniai ala-téglák keltezése: időrendi táblázat
 Рис. 3. Датировка кирпичей со знаками ала в Паннонии: хронологическая таблица
 Fig. 3. Datation des briques des ailes de Pannonie: tableau chronologique

4. kép. Az ala-téglák elterjedése Pannoniában
 Рис. 4. Распространение кирпичей со знаками ала в Паннонии
 Fig. 4. L'expansion des briques des ailes en Pannonie

1. ATB later H. = 59,6 cm; V. = 8 cm — EBM
 ltsz. 56. 297. 1. (1. kép 1.).
 Lh.: Tokod, Erzsébet-akna, I. épület (1955).
2. A[tegula H. = 54,3 cm; V. = 2,9 cm —
 EBM ltsz. 56. 299. 1. (1. kép 2.).
 Lh.: Tokod, Erzsébet-akna, I. épület (1955).
3. ATB tegula — KDM (1. kép 3.).
 Lh.: Almásfüzitő-Bulcsikhíd, római őrtorony.

- Irodalom: Szilágyi J., ArchÉrt 1942, 178;
 177, Abb. 6.
4. AIB
 Lh.: Naszály-Almápuszta.
 Irodalom: CIL III 11372.
5. AIB — XJM.
 Lh.: ismeretlen.
 Irodalom: CIL III 4666.

2. ala Tungrorum Frontoniana

1. AF[— Museum Carnuntinum (I. kép 4.).
Lh.: Carnuntum, polgárváros.
Irodalom: v. Groller, M., RLiÖ 8 (1907) 42, fig. 22.; Szilágyi J., ArchÉrt 1942, 173; Abb. 1.

3. ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum

- 1—9. ALIS (retrográd bélyege) — MNN ltsz. 73/1908. 147.
Lh.: Intercisa, vicus (1777—1778. parcella).
Irodalom: Szilágyi, J., Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) 14; 11, Abb. 22.; Fitz, J., Les Syriens . . . 41.
10. ALARIS (retrográd bélyeg)—EVM (I. kép 5.).
Lh.: Esztergom, középkori vár alatt római épület (tábor ?).
Irodalom: Szilágyi J., ArchÉrt 1942, 173—Abb. 2.

4. ala Scubulorum

1. ALSCV tegula — IKM ltsz. 11423 (I. kép 6.).
Lh.: Gorsium, palatium alatt.
Irodalom: Szilágyi J., ArchÉrt 1942, 179; 178, Abb. 7a; B. Thomas, E., Acta ArchHung 6 (1955) 94; Abb. 2, 1; Ua., Römische Villen in Pannonien (Bp. 1964) 306; Abb. 161, 1; Lőrincz, B., Alba Regia 15 (1976) 175; 179, Nr. 1/1; 187; Abb. 13.
2. ALSCV (retrográd bélyeg); tegula — IKM ltsz. 11423 (I. kép 7.).
Lh.: Gorsium, palatium alatt.
Irodalom: Szilágyi J., ArchÉrt 1942. 179; Abb. 7b; B. Thomas, E., Acta ArchHung 6 (1955) 94; Abb. 2, 3; Ua., i. m. 306; Abb. 161, 2; Lőrincz, B., Alba Regia 15 (1976) 175; 179, Nr. 1/2; 187, Abb. 14.

Lőrincz Barnabás

DIE STEMPELZIEGEL DER ALEN IN PANNONIEN

Auszug

Der erste Teil der Abhandlung befaßt sich mit der Datierung der Stempelziegel der pannonischen Alen. Von den erörterten Ziegeln stammen die mit ATB-Stempel aus dem Bereich von Brigetio (sie sind entweder Produkte der *ala I Britannica* oder der *ala I Flavia Britannica* ∞ c. R. 1/1—5) sind auf das Ende 1. Jhs bzw. den Beginn des 2. Jhs, ^{9-10,12-13} der Ziegel der *ala Tungrorum Frontoniana* aus Carnuntum (2/1) zwischen 80—89/90, ²⁰⁻²³ das Stück der *ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum* aus Esztergom (ALARIS: 3/10) auf die zweite Hälfte des 1. Jhs, ^{39-40,45-46} während die Erzeugnisse aus Intercisa (ALIS: 3/1—9) auf die Jahre zwischen 92—101, ⁴⁶⁻⁴⁷ und die Ziegel der *ala Scubulorum* (4/1—2) auf die Jahre 50—60 zu datieren.⁵⁶

Im zweiten Teil werden solche Ziegel besprochen, die

die frühere Forschung zwar an den Alen gebunden hat, ^{59,62,65,67,69,73,79,84} gehören jedoch nicht zu deren Material. In diesen Fällen kann festgestellt werden, daß es sich um falsche Auflösungen handelt.

Im dritten Teil steht die Auswertung der Ziegel im Mittelpunkt. Es läßt sich feststellen, daß sich die Erzeugung der Stempelziegel der pannonischen Alen nur auf die zweite Hälfte des 1. Jhs und den Beginn des 2. Jhs beschränkt und dann aufhört (vgl. Abb. 3). Der Verbreitungskreis der einzelnen Typen ist außerordentlich klein und beschränkt sich im allgemeinen auf die Stellen der Lagerplätze bzw. auf deren Regionen (Abb. 4).

Der vierte Teil enthält den Katalog.

B. Lőrincz

V. SZÁZADI BRONZMŰVESMŰHELY MARADVÁNYAI KESZTHELY-FENÉKPUSZTÁRÓL

A Keszthely-fenékpusztai erőd É-i kapujának feltárása során a 7. és 8. árokkal tisztáztuk a Ny-i kaputorony rétegeit is.¹ A toronybelső alulról számított harmadik járószintjének használata idején, a torony középpontjához közel két gabonásvermet ástak (1. és 2. obj.). Az erőd pusztulása és a toronybelső kiégése után, a helyreállítási munkák során az erőd belsejéből származó hulladékkal töltötték be a két funkcióját veszített gödröt. Két összeálló kerámiatöredék alapján² valószínűleg először a 2. majd az 1. gödröt töltötték be. Az egyik töredék ugyanis a 2. obj. felső részéből (2/a obj.), míg a másik az 1. obj. legaljáról került elő. Szerszámot is csak az 1. obj. aljában találtunk (húsolókés).³ Az 1971. november 17–18.-án feltárt 2. objektum sokkal izgalmasabb leletekkel szolgált.

A 2. sz. gabonásverem a toronyközéptől Ny-ra helyezkedett el (1. kép). Két összetartozó részből a 2. és a 2/a objektumból állt. A 2. obj. maga a gabonásverem (2. kép). Szája 111,68 m A. f. magasságban megközelítően kör alakú (átm.: 1,08–1,18 m). Ezután lefelé mélyülve 110,45–110,50 m A. f. magasságig fokozatosan szélesedik (átm.: 1,32–1,52 m), majd erősebb ívelődéssel szűkül. Az alja 109,95 m A. f. magasságban egyenes, kissé ovális alakú (átm.: 42–54 cm.) Az alját lapos homokkövekkel rakták ki, melyeket eredeti helyükön találtunk meg. A 2/a obj. egy négyszögletes beásás, mely a tulajdonképpeni verem szájának nagy részét átvágta. A szabálytalan négyszög alakú beásás sarkait lekerekítették. Megközelítően É–D irányítású (az egyes oldalak hossza: 1,15, 1,03, 1,73 és 1,68 m). A beásás 111,65–111,68 m A. f. magasságig mélyül, alja egyenes. Valószínűleg a vermet fedő fakonstrukció keretét szolgált.⁴ A verem nyílásának alig 1/5-e esik a beásáson kívülre. Összetartozásukat és egyidejű használatukat bizonyítja, hogy egy időben, ugyanazzal az anyaggal lettek betöltve. A négyszögletes beásás K-i fala mentén talált két cölöplyuk a gabonásvermeknél korábbi 2. járószinthez tartozott. Ezeket a lyukakat barna, agyagos szűztalajjal tömték be. A verem alját 110,48 m

A. f. magasságig hamuval temették be. Felette egy 20 cm vastag barna agyagos réteg következett. Elképzeltethető, hogy a verem alján levő leletszegény hamu és agyag nem a leégés után került a gödörbe, hanem a gabonáról funkcióval volt kapcsolatos.⁵ Ezután a 2/a objektumot is kitöltve középen 111,83 m A. f. magasságig, a széleken pedig 112,20 m A. f. magasságig egységes, sötétszürke, faszénnel és szenült gabonával vegyes égett földet találtunk. Felszíne, amelyre kissé ráhúzódik a 4. járószint alapozásának anyaga keményebb, talán döngölt is. Feltehetően a betöltött föld összetömörödésének következménye a 2/b objektum. A süllyedő föld felett összetöredezett a 4. járószint és alapozása. Az így keletkezett mélyedést az 5. járószint készítésekor töltötték be.

A teljes feldolgozás igénye nélkül most ismeretetésre kerülő leletek kivétel nélkül a verem felső felét és a 2/a objektumot kitöltő földből kerültek elő. A fémleleteket a következő csoportokba soroltuk: 1. bronz ládikaveretek és lemezek; 2. bronz edénymaradványok és egyéb bronztárgyak; 3. egyéb bronzlemezek és töredékek; 4. vaseszközök; 5. egyéb vastárgyak. (A leletek a Balatoni Múzeumban a 72.181.1.–122. ltsz. alá lettek beletárolva.)

1. Bronz ládikaveretek és lemezek

Hiányos állapota ellenére a legteljesebb egy 7 megmaradt tagból álló sorozat, amely ó- és újszövetségi jeleneteket tartalmaz. A veretsor eredeti hossza legalább 36 cm volt. Összehajtogatva került elő. Először középen hajlították össze a lemezsorot úgy, hogy a domború képek kifelé néztek, majd a dupla lemezt tekeresszerűen még kétszer összehajtogatták (4. kép 1). A tekeres vastagodása miatt a szélső ábrázolásoknál a törés már nem a képmezők szélére esett. A megégett, rugalmasságát veszített veretsort széthajtogatni már nem lehetett. Ezért arra törekedve, hogy a képekben minél kisebb kárt okozunk szétvágtuk a lemezeket⁶ (3. kép).

¹ Az északi erődkapu feltárásának teljes menetét l. Müller R., VMMK 14 (1978) sajtó alatt.

² Uo. VII. t. 3–4.

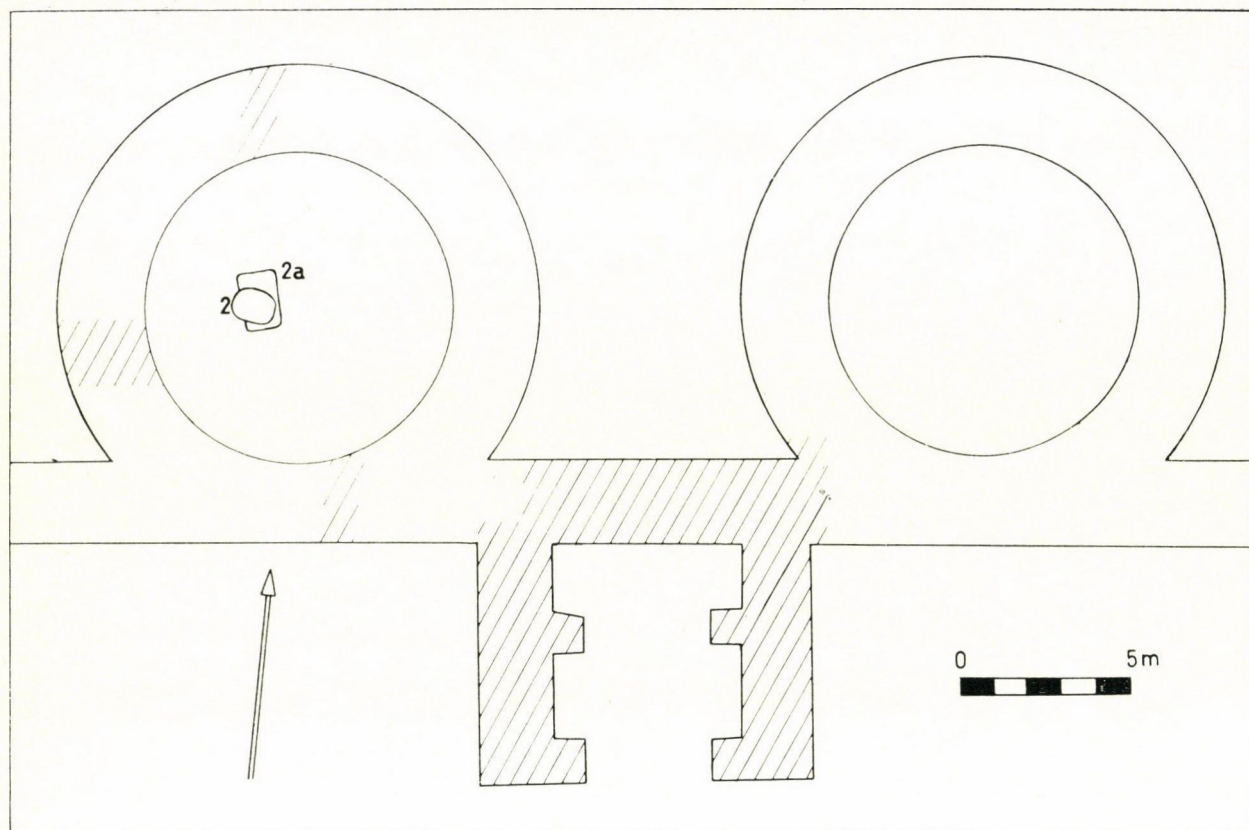
³ Uo. V. t. 13.

⁴ Az erőd belsejében feltárt vermeknél nem lehetett hasonló fedésre utaló beásást találni. A nyílt terepen a későbbi bolygatások tehették ezeket tönkre, mert az 1. sz. gabonásverem száját is hasonló, de egyszerűbb megoldású négyszögletes fakonstrukció keretezte.

⁵ A pogányszentpéteri pálos kolostor ásatása során egy gabonával telt állapotban leégett vermet tártunk fel, amelyben a gabona alatt hamus és agyagos rétegek váltakoztak [Müller R., A Nagykanizsai Thury Gy. Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. (Nagykanizsa 1972) 269.].

⁶ Köszönetet mondok Horváth László régésznek, aki a lemez konzerválásában segített.

1. kép. Keszthely-Fenekpuszta. Az É-i erdőkapu feltárása 1971-ben, a 2—2a. objektum helyének jelölésével
 Рис. 1. Кэстхей-Фэнекупуста. Раскопки северного укрепленного входа в 1971-ом году, обозначены места объектов № 2 и 2а

Fig. 1. Keszthely-Fenekpuszta. Fouilles de la porte d'un fortin en 1971. indiquant la place de l'objet 2—2a

A külső oldalon levő két ábrázolás sérült meg leginkább. Az első képen (4. kép 2) egy szemben álló, bal felé néző alak arcának fele és jobb karja látható. Vállát és felkarját dús redőzsű ruha borítja. Kezében enyhén görbülő pálcát tart, mellyel a kép bal szélén levő stilizált szikla felé sújt. Könyöke alatt két vékony sugárban csurog a víz. Két rövidebb szakaszon pontosan illeszkedik a törésfelülethez egy külön talált töredék, amelyen a fej hiányzó része mellett a hosszú ruha csaknem a lábfejig és a könyökben behajlított, mellen nyugvó bal kar látható (4. kép 2a). A kép *Mózes* ábrázolja amint a sziklából vizet fakaszt. Pannoniából hasonló ábrázolást ismerünk Kisárpásról és Dunaújvárosból.⁷ Utóbbi lelőhelyről két különböző darabot is. Mindkettőn Mózes és a vízszugár között még egy kis alak áll. Töredékessége miatt nem állapítható meg, hogy lemezünkön is állt-e egy kisebb figura még a főalak mellett. Veretsorunk minden darabját, mint annyi más ládikaveretet először egy keskeny, eléggé elmosódott, majd kívülről egy sokkal nagyobb tagokból álló gyöngysor kere-

tezi. Utóbbinál az egyes dudorokat félkörívek övezik és választják el egymástól.

A 2. sz. kép is töredékes, bal alsó negyede teljesen hiányzik (4. kép 3). Az ábrázoláson egy deréktájon övvel átkötött rövid tunikába öltöztött göndör hajú ifjút látunk. Szembe fordul, jobbra néz, lábát kissé szétveti. Két karját felemeli, hogy a vállán nyugvó négy lábú, ugyancsak jobb felé tekintő állatot fogja. Bal lábánál egy másik négy lábú állat áll, amely felnéz az ifjúra. Bár az állatok, főleg a vállon nyugvó alig hasonlítanak bárányra, könnyű felismerni Krisztust, a *Jó pásztort*. Hasonló ábrázolást ismerünk az egyik előbb említett dunaújvárosi ládikáról.⁸

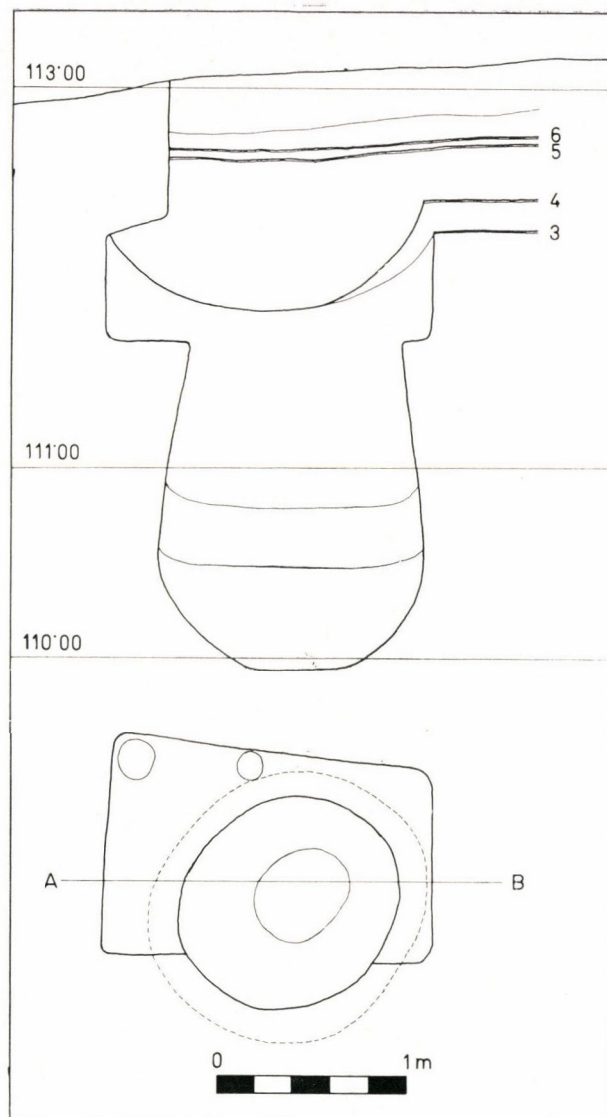
A 3. sz. kép szinte ép, csak az aljából hiányzik egy keskeny sáv a kettős gyöngysorral és a lábfej végével (4. kép 4). A szembeforduló főalak bal felé néz. Göndörhajú ifjú, az arcát a fején levő horpadás kissé eltorzította. Derékban átkötött, bokáig érő, dús redőzsű ruhát visel. Bal válláról *pallium* lóg le, amely a jobb combnál jön előre, és vége a bal alkaron átvetve lóg le. A redőzés mellett pont-

⁷ Gáspár, D., Acta Ant et Arch 15, 1—2 (Szeged 1971) 47., 57. és 91. kép. További analógiák Buschhausen, H., Die spätromischen Metallschreine und frühchristlichen

Reliquiare. I. (Wien 1971) A63., A70., A72., A80., A83. és A93. t.

⁸ Gáspár, D., i. m. 47. kép. További analógiák Buschhausen, H., i. m. A80, A86, A93. és A97. t.

2. kép. Keszthely-Fenekpuszta. A 2—2a. obj. alaprajza és metszete
 Рис. 2. Кестхей-Фенекпуста. План и разрез объектов № 2 и 2a
 Fig. 2. Keszthely-Fenekpuszta. Plan et tranche du terrain 2—2a

szerűen díszített, amely így szörme benyomását kelti. Lábán papucszerű lábbeli. Bal karját behajlítva mellére helyezi, jobb kezében pálca. A kéz és a pálca alatt két szépen tagolt oszloppal díszített aedicula, benne múmia. A kép *Lázár feltámasztását* ábrázolja. Lázárt a földön fekvő, sziklának támasztva, leggyakrabban azonban aediculában ábrázolják a lemezek.⁹

A 4. sz. és a 6. sz. kép egy verőtőről készült (4. kép 5—6). Ez nemcsak a figurális ábrázolásra vonatkozik, hanem a képeket keretező gyöngysorokra is. Az eddig tárgyalt képek külső gyöngysorát a rövid oldalakon hét, a hosszabbakon tizenkét dudor alkotta. A 4. és 6. sz. képen az előbbi nyolc dudorból áll. De ezen belül is olyan részletegyezé-

seket találunk, hogy kétségtelen a két keretezés azonossága. A felső soron a jobb saroktól számított második és harmadik dudor távolabb van a belső gyöngysortól, mint az első és a negyedik. A jobb külső gyöngysor felülről számított harmadik dudorja sokkal közelebb van a belső gyöngysorhoz, mint a többi. Az ábrázolás kereten belüli elhelyezésének vizsgálata azt mutatja, hogy a keret és a figurális ábrázolás egyetlen verőtőn volt. A két lemez rajzában megfigyelhető apró eltérések a lemezek horpadásai következtében bekövetkezett torzulásokra vezethetők vissza. Az épen maradt részek összehasonlító mérései igazolták, hogy egyetlen verőtőről készültek a képek. Az ábrázolás középpontjában, a kép tengelyétől kissé balra elhe-

⁹ A trieri Paulinus-szarkofág ezüstlemeze (*Buschhausen, H.*, i. m. 120. és 69. t.) mellett ilyen a ságvári, a

dunaújvárosi (*Gáspár, D.*, i. m. 94. és 96. kép.) és a tokodi ábrázolás is [*Gáspár, D.*, *Acta ArchHung* 26 (1974) 409.]

3. kép. Keszthely-Fenekpuszta. Ókeresztény veretsor. 1. Eredeti állapot. — 2–3. Szétvágás közben
 Рис. 3. Кэстхей-Фенекпуста. Накладки раннехристианского времени. 1. Первоначальное состояние. — 2–3.
 При разрезе

Fig. 3. Keszthely-Fenekpuszta. Rang d'empreintes chrétien primitif. 1. État original. — 2–3. Pendant le découpage

lyezkedő, a nézővel szembeforduló, jobb felé tekintő, mezítelen férfi áll. Testsúlya jobb lábán nyugszik, bal lábával kissé oldalra lép. Mindkét karját könyökben behajlítva, tenyérrel kifelé fordítva feltartja. Lába két oldalán egy-egy állatfigura áll. A bal oldali nagyon elmosódott, a jobb oldaliban viszont könnyű felismerni egy sörényes fejű oroszlán mellső felét. A két állatfigura mögött egy-egy fa magasodik. Gyűrűs törzsük és leveleik formája alapján pálmák. A jobb oldali nagyobb. Az ábrázolás: *Dániel az oroszlánveremben*. Hasonlóan két oroszlán és két gyűrűs törzsű fa között ábrázolja a mezítelen feltartott karú Dánielt az egyik dunaújvárosi lemez is.¹⁰

Hasonló a helyzet az 5. és a 7. sz. kép esetében. Bár a repedések és ezek következtében a torzulások miatt az összehasonlítás nehezebb volt, mint a 4. és 6. sz. képnél. Mégis bizonyossággal állíthatjuk, hogy ez esetben is ugyanarról a verőtőről készült mindkét ábrázolás, és a verőtőn együtt volt a kép és kerete (4. kép 7–8). Van azonban ezekkel a képekkel más probléma is. A főalak beállítása, mozdulata és ruházata feltűnő egyezést mutat a 3. sz. kép Krisztusával. Lényegtelen eltérés Krisztus jobb lábának oldalról való ábrázolása. Sokkal lényegesebb a két kép művészi megfogalmazásában megfigyelhető különbség. A 3. sz. lemezen a figura sokkal arányosabb, szebben kidolgozott. Ez nemcsak a ruházat redőzésében nyilvánul meg. Az 5. és 7. sz. képen a figura lába és karja vaskosabb. Pl. mindkét képen a karhosszúság azonos (2,25 cm), de az utóbbiaknál a jobb kéz csuklójának vastagsága csaknem kétszerese a 3.

képének (0,38 és 0,2 cm). A fejek nagysága mellett az aránytalanul rövid törzs mutatja a legjobban a különbségeket. A derékban övvel átkötött ruha derék alatti és feletti részének aránya a 3. sz. lemeznél 3 : 1 (3 és 1 cm), míg az 5. és 7. sz. képen ugyanez 4,6 : 1 (3,45 és 0,75 cm). Talán nem járunk messze az igazságtól ha feltételezzük, hogy az 5. és 7. sz. kép verőtövéhez a 3. sz. kép verőtöve szolgált mintául, de a kevésbé gyakorlott másoló a figura tartásának és öltözetének lemásolása mellett a belső arányokat nem tudta betartani, az alak vaskosabbra sikerült. A többi képet is bevonva ebbe a vizsgálatba a következőket állapíthatjuk meg. A Jó pásztor figurája az 5. és 7. sz. képhez hasonló torz arányokat mutatja, míg a Mózes és a Dániel ábrázolás arányai és kivitele inkább a 3. sz. képhez állnak közelebb (meg kell azonban jegyeznünk, hogy az előbbinél a jobb kar torz, az utóbbinál pedig a bal oldali állatfigura nem felismerhető, ill. az alak bal keze sokkal gyengébb kivitelű mint a jobb). Még szót kell ejteni az 5. és 7. sz. kép jelentéséről. Bár a 3. sz. képről való másolással együtt valószínű, hogy ezek a képek is *Lázár feltámasztását* mutatják, meg kell említenünk egy másik lehetőséget is. Az egyik korábban említett dunaújvárosi ládikán szerepel a *kánai mennyegző* csodája és ezen Krisztus jobbában, akárcsak képünkön egy pálcá látható. Itt a vizes edények a figura két oldalán helyezkednek el.¹¹ Egy másik dunaújvárosi lemezen viszont a kép bal oldalán, egymás felett három sorban ábrázolták a hét vizes edényt. Ezek elhelyezése a képeink bal alsó részén levő alakzatra hasonlít.¹² Nem való-

¹⁰ Gáspár, D., i. m. 57. kép. További analógiák Buschhausen, H., i. m. A70., A72., A75., A86. és A93. t.

¹¹ Gáspár, D., i. m. 57. kép.

¹² Uo. 58. kép.

4. kép. Keszthely-Fenekpuszta. Ókeresztény veretsor. 1. A veretsor összehajtogatásának vázlata, a-h = 1-7. sz. lemez. — 2-2b. 1. sz. lemez. — 3. 2. sz. lemez. — 4. 3. sz. lemez. — 5. 4. sz. lemez. — 6. 6. sz. lemez. — 7. 5. sz. lemez. — 8. 7. sz. lemez. — 9. Veretsor vége

Рис. 4. Кэстхей-Фэнекпушта. Накладки раннехристианского времени. 1. Схема складывания накладок, а-х = накладки № 1-7. — 2-2б. накладка № 1. — 3. накладка № 2. — 4. накладка № 3. — 5. накладка № 4. — 6. накладка № 6. — 7. накладка № 5. — 8. накладка № 7. — 9. Конечные накладки

Fig. 4. Keszthely-Fenekpuszta. Rang d'empreintes chrétien primitif. 1. Esquisse du repliement du rang d'empreintes a-h = Plat 1-7. — 2-2b. Plat nr. 1. — 3. Plat nr. 2. — 4. Plat nr. 3. — 5. Plat nr. 4. — 6. Plat nr. 6. — 7. Plat nr. 5. — 8. Plat nr. 7. — 9. Fin du rang d'empreintes

5. kép. Keszthely-Fenékpuszta. 1—9. Ládikaveretek
 Рис. 5. Кэстхей-Фэнекпуста. 1—9. Накладки ящиков
 Fig. 5. Keszthely-Fenékpuszta. 1—9. Empreintes de coffre

színű, de elképzelhető, hogy képeink is a kánai mennyegző csodájának ilyen megfogalmazását adják.

A lemez készítésével kapcsolatban még egy megjegyzésünk van. A fentiekből következik, hogy a hét képből álló sorozatot öt különálló verőtővel készítették (két kettőzés), és minden verőtőbe nemcsak a képet, hanem az ábrázolás keretét is belevésték.

A képsornak csak egyik vége biztos. A 7. sz. kép másik oldalához ugyanis egy a képeknél keskenyebb üres lemezrész csatlakozik. Ilyen üres rész kapcsolódhatott a Mózeszt ábrázoló képhez is. Van

is egy töredék, amely üres és külső szélén ugyanolyan domborítás látszik, mint a 7. sz. lemez mellett, belső oldalán pedig a képeinket keretező gyöngysort látjuk, de valamivel hosszabb, mint a többi lemez. Véleményünk szerint a néhány mm-es eltérés ellenére tartozhatott veretsorunkhoz, ha a lemezt nem pontosan vágták ki (ezen a végén nem ismerjük a lemez pontos szélességét) (4. kép 9).

Megtaláltuk az előző képsorhoz hasonló keretezésű, de annál kisebb sorozat egyik tagját is (a lemez mérete $5,8 \times 4,3$ cm, a hiánytalan belső gyöngysorkereté $4,4 \times 3,2$ cm). A szemben álló alak jobbra néz. Bal lábával kissé oldalra lép (5. kép 1). Bal

6. kép. Keszthely-Fenekpuszta. 1–2. Nagy bronzedény aljának két oldala
 Рис. 6. Кестхей-Фэнекпуста. 1–2. Две стороны дна бронзового сосуда
 Fig. 6. Keszthely-Fenekpuszta. 1–2. Deux côtés de la partie basse d'une grande vaisselle de bronze

karját könyökben behajlítva maga elé tartja. Kezében kopasz faágat tart, amely a vállán nyugszik. Jobb karját oldalt tartja. Ezzel egy fejjel lefelé lógó nyúl hátsó lábát fogja. Ruházata: derékban összefogott rövid tunika, felette a nyaknál elől összekapcsolt nagy, nehéz bunda, melyet a cseppszerű ábrázolás alapján kívülről szőrme borít. A veret elmosódottsága miatt csak sejthetjük a fejen feltételezhető kucmaszerű sapkát. A lábán csizmát visel. A figura a belső kerethez hasonló gyöngysoron áll. Az ábrázolás könnyen meghatározható: *Tél szimbólum*. A múlt században előkerült fenékpusztai és a kisárpási analógiáktól¹³ csak annyiban tér el, hogy hiányzik a bal vállon nyugvó ág végéről a két kacsa, és ezeknek a figuráknak nincs szárnyuk.

Még kisebb méretű a következő veretsorhoz tartozó két töredék, melyek témájukat tekintve is eltérnek az eddigiektől: *múzsákat* ábrázolnak. Töredékességük miatt a pontos képméretet nem ismerjük. A belső gyöngysorkeret szélessége 2,1 cm, hossza a figurák alapján kb. 3,5 cm lehetett. Az első lemez a veret felső felének töredéke (5. kép 2). A figura szembefordul a nézővel és balra néz. A fejből csak az arc maradt meg a szem vonalától lefelé. Bal karját könyökben behajlítva tartja lefelé, kezében síp. A síp attribútum és a fejtől balra levő EV betűk alapján bizonyos, hogy a lírai költészet műzsáját, *Euterpe*-t ábrázolja a lemez. Behajlított, és az arc magasságában tartott jobb

kezében kis, virágszerű tárgyat tart. Meghatározni nem tudjuk. *Euterpe* az ábrázolásokon többnyire mindkét kezében sípot tart,¹⁴ húros hangszerekkel ritkán fordul elő.¹⁵ Az átégett lemezen elmosódott a ruha ábrázolása. Valószínűleg derékban átkötött hosszú tunikát visel.¹⁶ Csípőjén széles redők futnak keresztbe. A bécsi és a kisárpási *Euterpe* a tunika felett köpenyt is visel. Valószínű, hogy a test két oldalán futó vonal ilyen, alul kiszélesedő köpeny jelzése.

A másik lemez egy kép bal fele a figura vállától lefelé (5. kép 3). A jobb felé lépő nőalak hosszú tunikát, felette pedig valószínűleg a fejet is beborító pallát visel. Bal karját lefelé tartja, kezével négyszögletes tárgy felső részét fogja. *Clio*-nak a történetírás műzsájának a görög ábrázolásokon barbiton vagy faág az attribútuma, a latin művészetben pedig irattekercssel jelölték.¹⁷ Egy idinumi lemezen (Szerbia), melyen a *Clio* felirat is látható a múzsa bal kezében palatábla vagy ládika nyugszik.¹⁸ A tordasi veret *Clio*ja pedig a mi ábrázolásunkhoz hasonló tárgyat tart, melyről *Buschhausen* is azt írja, hogy valószínűleg irattekercseket tartalmazó ládika.¹⁹

Ugyancsak kettős gyöngysor keretezésű a következő töredék, amely az alakból megmaradt rész alapján még kisebb volt. A belső gyöngysor keret kb. 2,7×1,7 cm lehetett (5. kép 4). Az arányos, finoman kidolgozott nőalak hosszú, dús redőzésű ruhát visel, jobb lábát oldalról látjuk, bal lábával

¹³ Uo. 88. kép és *Buschhausen*, H., i. m. A47., A54. és A56. t.

¹⁴ *Buschhausen*, H., i. m. A8., és A26. t.; *Gáspár*, D., i. m. 37A., és 90. kép.

¹⁵ *Gáspár*, D. i. m. 31.

¹⁶ Hasonló ábrázolású ruhát visel a balatonlovasi *Euterpe* (*Gáspár*, D., i. m. 37A. kép).

¹⁷ Uo. 31.

¹⁸ *Buschhausen*, H., i. m. 87–88. és A45. t.

¹⁹ Uo. 79. és A41. t.

kissé oldalra lép. Jobb karját maga mellett kinyújtva tartja, kezében hosszúkás, lefelé hegyesedő tárgy. Tekintve, hogy a tárgy alsó végét ismerjük, lándzsa nem lehetett. Nem valószínű az sem, hogy *pedum*, ami *Thalia* attribútuma (a felcsuti és a kisárpási ábrázoláson *Melpomene* is *pedumot* tart egyik kezében),²⁰ mert azt másképp fogják. A hüvelyk- és mutatóujjal fogott hegyes eszköz minden bizonnyal írószerszám, és ebben az esetben *Clio*-t vagy *Calliope*-t ábrázolja veretünk.

Az egyik legfinomabban kidolgozott, kissé gyűrődött darab egy $4,3 \times 1,5$ cm-es keretdísz, amely két egyszerű gyöngysor között állatküzdelmet ábrázol (5. kép 5). A jobb oldali, teljes figura bal felé ugró, kinyújtott nyelvű, hosszú farkú ragadozót mutat, amely a nyakat borító stilizált sörény alapján valószínűleg oroszlán. Előle menekül a bal oldali figura, egy hosszabb és karesűbb állat, amely az emlők jelzése alapján nőstény. Hosszú, hátranyúló szarva antilopra vagy gazellára utal. Az állatküzdelmet szőlőmotívum szövi át. Az oroszlán mögött fürtöt és kacsot, a két állat között pedig gyűrűs jelzésű szárt láthatunk. A ládikaveretek szegélydíszeként gyakran találkozunk növényi motívumok között ábrázolt állatküzdellel. A sok analógia közül csak azokat említjük, amelyeken a ragadozó szarvas állatot üldöz (Császárszár, Dunaújváros, Felesút, Füzitő, Kisárpás).²¹

A következő darab egy nagyobb ábrázolás alig $2,7 \times 1,5$ cm-es töredéke (5. kép 6). Világosan csak a kép jobb oldala határozható meg, amely szőlőt ábrázol. Az S-alakban görbülő, gyűrűs ábrázolású szár jobb oldalán kilencágú hosszúkás levél, bal oldalán hosszú száron csüngő hét dudorral jelzett fürt látható. Tekintve, hogy lemezeink között van egy tél ábrázolás, töredékünk az ősz perszifikációjának lehetett része.

Egy másik töredékről még kevesebbet tudunk (5. kép 9). A $2,3 \times 1,4$ cm-es darab ábrázolását nem tudjuk megfejteni, még azt sem tudjuk, hogy hogyan kell nézni.

Ugyancsak ismeretlen egy nagyobb, hét daraból összeállított jelenettöredék ábrázolásának jelentése (5. kép 8). A hiányos, erősen átégett, gyűrődött darab vastagabb lemezre készült, mint az eddig ismertettek, ezért az ábrázolás már a károsodás előtt is elmosódottabb lehetett. A $6,6 \times 6,1$ cm-es darab alsó és felső mezője üres, a középső sávban két kettős vonal között a következők ismerhetők fel. A kép jobb szélén egy ugró állat feje, nyaka és felemelt mellső lábai láthatók. A fejet a négyszögletes szeglyuk megsértette. A hát vonala is követhető egészen a farig. A nyakhoz és a fejhez viszonyítva aránytalanul rövid a test. A far jelzése alapján bizonyos, hogy az állat mögött levő alak nem az állaton ül. Valószínűleg áll. Tekintve, hogy jóval az állat fölé magasodik megkockáztatjuk a feltetelezést, hogy a viszonylag rövid fejű állat esetleg

ló, melyet a mögötte levő bigában álló férfi hajt (a biga mellvédjét jelölheti a férfi dereka és az állat fara közötti enyhén ívelt lefelé szélesedő domborodás). Az előre néző férfi könyökben behajlított bal karjával a gyeplőt fogja, hátrafelé felemelt jobb-jában korbács lehetett, amellyel az állatot hajtotta. A férfi és az állat között a háttérben egy stilizált fa ábrázolása látható. A lemez bal fele ugyan csak egy rövid szakaszon, de olyan pontosan illeszkedik a másik részhez, hogy összetartozásuk biztos. Ezen a részen sajnos sem a férfiből, sem a bigából semmi sem látszik. A férfi derekának magasságában két belső vonallal osztott négyszögletes kiemelkedés figyelhető meg. Ezen a meglehetősen gyűrött részen még egy dús lombú fa látszik. Az ábrázolás bal felé még bizonyosan folytatódott. A jobb oldala egyenesre van vágva, de a kompozíció arra utal, hogy eredetileg ebbe az irányba is folytatódott a jelenet, és csak utólag végták itt le a lemezt. Ekkor szegelhették fel úgy, hogy a szeg lyukja megsértette az állat fejét. A jelenetet meghatározni nem tudjuk. Ábrázolhatná *Dionysos*t a párduefogaton, miként az az egyik dunaújvárosi ládika négy töredékén is szerepel.²² Esetünkben az állat rövid feje és testének arányai utalhatnának a párducra, ha ezeket nem az ábrázolás tökéletlenségének tudjuk be. Ennek ellentmond, hogy *Dionysos*-t rendszerint ruhátlanul ábrázolják, a mi veretünknel pedig a bal felső kart átszelő vonal a ruha jelölése. A ruhához tartozhatott a figura mögött levő redős domborodás is. A kisárpási *Bellerophon* ábrázoláson hosszan lobog a lovas mögött ruházata,²³ csak nálunk az égés következtében elmosódott a ruházat kapcsolata a figurával. Képünk nem lehet *Bellerophon*, mert az alak nem a lovon ül, hanem mögötte áll. Legvalószínűbb, hogy császárábrázolás.

A következő töredék kapcsolatban állhat az előbb tárgyalttal. A préselt lemezek vastagsága megegyezik. Egyenesre vágott szélességük is azonos. Itt is két üres mező között alul és felül vonalakkal határolt $2,7$ cm széles jelenet látható (5. kép 7). Ezen is megfigyelhető a gyűrődés, sőt félbenajtvá került elő (képünkön kiterítve mutatjuk be a jelenetet). Ennek a lemeznek a felülete is elvesztette simaságát az erős tűzben, de csak helyenként, és ezeken a részeken eltűnt az ábrázolás. Ugyancsak egyezés, hogy utólag alakították át ezt a lemezt is. A két jelenet középvonalában azonos nagyságú, utólag beütött négyszögletes szeglyuk figyelhető meg (ennél a lemeznél az üres mezőben is). Míg az előző darabnál a méretre vágás során csak szét darabolták a jelenetet, itt feltehetően a zárszerkezet számára vágtak ki egy négyszögletes részt. Lemezünk két darabból áll, a kisebbik csak egy rövid szakaszon illeszkedik a nagyobbikhoz, de összetartozásuk valószínű. Ezen a darabon jobb vállán átvetett köpenyben mezítelen felsőtestű, jobbra néző férfit látunk, aki sziklán ül. (Hasonlóan

²⁰ Gáspár, D. i. m. 22–23. és 79., 90. kép.

²¹ Rajzukat közli Gáspár, D., i. m. 29., 41., 57., 59A., 84. és 91. kép.

²² Uo. 19. és 62. kép.

²³ Gáspár, D., i. m. 22. és 86. kép.

ábrázolják a sziklát több, vizet fakasztó Mózes jeleneten.)²⁴ A férfi kissé előre dől, bal kezével botra támaszkodik, jobbajával előre nyúl. Itt egy másik figura következik, de az égés miatt csak egy alig követhető vonal maradt meg belőle. Az égés következménye, hogy a nagyobbik lemez bal szélén semmi sem látszik. Ami beljebb kivehető, az két négylábú állat. Két farok és három hátsó láb utal erre. Ezután, a szeglyuktól jobbra egy féloldalt fordul, az ülő férfi felé néző, hosszabb hajú nőalak következik. Hosszú, alul feltűnően szélesedő ruhát visel. Vállán bő palla. Jobb karját könyökben behajlítja, csípőjénél levő kezével a fátyolszerű felsőruhát fogja. Bal karját a férfi felé nyújtja. Ezután az előző lemezen látottakra emlékeztető fa ill. fák következnek (a nagyobbik fától jobbra levő kisebb fa (?) körvonalai eléggé elmosódtak). Az előző nőalakhoz hasonló figura következik. Ez azonban hátat fordítva az előbbieknél jobbra néz. Ruházata is azonos, hosszú, alul kiszélesedő ruha, a fátyolszerűség itt keskenyebb és a fej fölé magasodik. Ez az alak is könyökben behajlított jobb kezével fogja a végét. Bal karját előrenyújtja a negyedik alak felé. Ez a nő már töredékes. Itt újra gyengébben kivehető a vonalak. Jól látszik azonban a feje vállig érő, befont, hosszú hajjal. Felsőtestének fele látható. A lemez az előrelépő lábbal párhuzamosan tört el. Ez az alak is hosszú ruhát visel. Bal felé néz és jobb kezét az előbbi nőnek nyújtja. Talán táncolni? A két nőalak között lent azonban még volt valami. Mintha egy kígyó feje és tekerődő teste lenne sejtethető (a gyűrődés és a domborítás itt alig különböztethető meg egymástól). A jelenet mindkét szélé hiányos, a megmaradt részek sem láthatók mindenütt jól, ezért pontosan meghatározni nem tudjuk. Az ábrázolás felépítése alapján gondolhatnánk arra, hogy *Paris ítéletét* mutatja a jelenet. Dunaújvárosból ugyanis ismert egy veret amely Paris ítéletét ábrázolja, és ezzel a jelenettel, sok rokonságot mutat a mi lemezünk.²⁵ A kép jobb oldalán köpenybe burkolózva sziklán ül Paris, egyik kezében pásztorbot, a másikkal előremutat, mint a mi figuránk. Ezután Mercurius következik, amint Venus felé nyújtja az almát. A mi lemezünkön elég hely lenne Mercurius számára, de a lemez felületének rongáltsága és a zárszerkezet kivágása miatt legfeljebb csak könyökben behajlított karját sejtethetjük. Egy fa után Venust láthatjuk, amint kezét az almáért nyújtja. Újabb fa után Minerva következik, ugyanúgy az előző csoportnak háttal, mint a mi jelenetünk második nőalakja, de itt a sisak, a lándzsa és a pajzs egyértelművé teszi, hogy kiről van szó. A dunaújvárosi lemez is töredékes. Juno hiányzik, Minerva után már csak egy ágaskodó kígyó látszik. Paris ítéletének ábrázolása ellen szól azonban, hogy Venust mindig ruhátlanul ábrázolják, a két hosszabb farkú állat pedig csak akkor illeszkedne a jelenetbe, ha birkák lennének.

Még több, kisebb töredék is került elő, ezekben a kis darabokon azonban még jelenetrészek sem ismerhetők fel, vagy pedig gyöngysorkeretezések egészen kis töredékei.

A ládikaveretek kapcsán kell még egy lemezt említenünk. Ezen nincs figurális ábrázolás, de egy ládika oldalát borították vele (7. kép 2). A sérült lemez megközelítően négyzet alakú (14,9 × 12,9 cm) felső részét ollóval levágták. Itt hiányzik az egy mástól 1 cm-re futó kettős vonalkeret, ill. ha a felső részen levő rövid, ferdén futó szakasz nem gyűrődés, elképzelhető, hogy a lemez eredetileg csúcsban végződött. Középső részén két koncentrikus kört préseltek a lemezbe (átm.: 8,0 és 4,5 cm). A körök középpontjában és alul kétoldalt kerek szeglyukak vannak. A vékony lemez több helyen átllyukadt.

Be kell még mutatnunk egy beponcolt pontokkal szegélyezett bronzszalagot, amelyet három darabra törve találtunk, de teljes (7. kép 1). A 40,2 cm hosszú, 2,4–2,5 cm széles szalagot hat kicsi szeglyukpár mellett (átm.: 3 mm) másodszeri felhasználása során még négy nagyobb lyukkal törték át (átm.: 9–10 mm). Nem lehetnek egyidősök, hisz egy helyen összeesik a kétféle lyuk.

A ládikaveretek ismertetésének végén válaszolnunk kell arra a kérdésre, hogy egy vagy több ládikát borítottak-e ezek a lemezek. Szinte bizonyosan állíthatjuk, hogy több ládikáról valók. Mint a bibliai veret sor mutatja ebből a szempontból közömbös a művészi kivitelben megfigyelhető különbség. Olyan ládika is került már elő, melyet szétvágott lemezekkel díszítettek.²⁶ Még az sem döntő, hogy a jelenetek és a keretdíszek mellett még négy vagy öt különböző méretű képsorból származnak a veretek, hanem az ábrázolások összetétele miatt. A dunaújvárosi Dionysos-jelenettel együtt előkerült egy állatfriztöredék is. Az állatküzdőlemez azonban nemcsak az uralkodót, hanem *Krisztus Imperatort* is jelképezheti.²⁷ Ezért fordulhat elő keresztény ábrázolásokkal. Keresztény és pogány motívumok gyakran szerepelnek együtt, hisz Jupiternek is lehet keresztény vonatkozása vagy pl. Orpheus is többször szerepel a katakombákban.²⁸ De sem a pannoniai, sem a Pannonián kívüli ládikákon nem találkoztunk a múzsák és a keresztény motívumok együttes előfordulásával. Vallási szempontból a múzsák közömbösek, de a keresztény anyagban nemigen találkozunk velük. A ládikák kapcsán felmerül funkciójuk kérdése is. A keresztény motívumokkal díszített ládák, miként egy dunaújvárosi ládikában talált kenyérmaradvány és kancsó bizonyítja az *eucharistia* tárolására szolgálhattak.²⁹ A múzsás ládikáknak lehetett hivatalos funkciójuk, de a legvalószínűbb, hogy nászajándékkul adott ékszerdobozok lehettek.³⁰ A fentiek mellett hivatalos funkciójuk is volt a ládikáknak. A császári ajándékként kapott ládikákra jellemző császárkultusz-motívumoknak, ill. perszonifikációknak

²⁴ Pl. Uo. 91. kép Kisárpásról.

²⁵ Uo. 19. és 61. kép.

²⁶ Buschhausen, H., i. m. 36. Dunaújvárosból.

²⁷ Gáspár, D., i. m. 39.

²⁸ Uo. 27–28.

²⁹ Bónis É. BpR 14 (1945) 567.

³⁰ Gáspár D., FA 22 (1971) 66–68.

alig találjuk nyomát anyagunkban. Ezek a veretek tehát nem egy ládikáról valók, és nem hivatalos felhasználásra kerültek tulajdonosaik birtokába.

2. Bronzedénymaradványok és egyéb bronztárgyak

Először a bronzedénymaradványokat ismertetjük. A legnagyobb töredék egy hatalmas üstszerű edény alsó része. Eléggyé gyűrött. Kettéhajlított állapotban került elő, a konzerválás során sikerült széthajlítani (6. kép). Egy folt és az alátétes szegecsnek bizonyítják, hogy már javított tárgyból való a töredék. Az edény hengeres hasi részéhez úgy kapcsolódott, hogy az illeszkedő részeket bevagdosták, majd egymásba tolva összekalapálták. Ez az illesztésmód jól megfigyelhető a töredék szélénél egy részén. A másik részen helyenként vágás nyoma látszik. Valószínű tehát, hogy a nagyobb edényt szétszedték és más tárgyak javítására akarták felhasználni.

Egy kancsó hasi része összegyűrt, összeégett állapotban (7. kép 7a–7b). A vállat körbefutó vonalak díszítették. Az eredeti edény méretei nem állapíthatók meg. A következő tárgy úgy néz ki mint egy tányér, de valószínűleg egy szétnyírt kancsó alja (7. kép 6a–6b). Van olyan része, amit már háromszor is megfoltoztak ugyanazon a helyen. Fenék átm.: 10,5 cm.

Három kancsónyakat is találtunk. Az első vékony lemezből készült, csónkakúp alakú (m.: 5 cm). Oldalát már két ízben megfoltozták (7. kép 3). Felső szélét bevagdosták és kihajtogatták. Valószínűleg ide csatlakozott volna a szájrész. A következő megközelítően henger alakú (átm.: 4,6–5,3 cm), alsó része 6,7 cm-ig öblösödik, melyen négy lyuk és mindkét oldalán alátétell ellátott szegecs látható. Alul és felül is körbevágták. (7. kép 5) A harmadik darab középen hengeres (átm.: 4,9 cm), a száj felé szűkül (átm.: 3,8 cm), a váll felé pedig öblösödik (átm.: 5,9 cm). A hengeres rész belső oldalán látható lyukak szerint a felső folt már másodszori javítás (7. kép 4). Az öblösödő rész külön szalag, melyet valószínűleg hidegen kovácsoltak rá a hengerre. Egy kis préselt „tálka” (átm.: 5,6 cm) talán egy hosszúkás edény aljának pótlására készült (7. kép 8). Egy kisebb töredék (9. kép 1) egy kancsó gyűrődött vállrésze a nyak és a has indításával. Alul és felül egyenesre vágott. A lemez jó állapota alapján lehet, hogy egy sérült edény foltjának szánták. Egy nagyobb hasasodó edény³¹ kétszeresen megtört, kihajló peremének nyolc különböző nagyságú töredéke (9. kép 2–9). Vannak közöttük törött-szélű darabok, de a némelyiken megfigyelhető vágás, ill. az egyik a sima lemezzé kalapálás nyoma (9. kép 8) arra utal, hogy másodszori felhasználásra

vágták szét ezt az edényt is. Az egyik töredéken megmaradt a fül befogására szolgáló, bronzszegecskel felerősített vashurok, a másik huroknak csak töredéke van meg egy foltozott darabon (9. kép 2–3).

Változatos képet mutatnak az öntött bronz-tárgyak is. Egy kerek, duzzadt peremű (átm.: 6,5 cm), középen dudoros (átm.: 4,6 cm) tárgy rendeltetése bizonytalan. Lehetett esetleg egy kisebb szobor talpa, melyet a középpontjában levő lyuk segítségével erősítettek rá. Tekintve, hogy a másik oldala finomabb kidolgozású és díszesebb valószínű, hogy a domborodó résszel lefelé egy kancsó fedője lehetett (8. kép 10). Két öntött csengőt is találtunk. Az egyik félgömb alakú (átm.: 6,0 cm). Egybeöntött kerek füle öntéshibás (8. kép 2). Belül egy kis hurkon lefelé vastagodó vasnyelve van.³² A másik vastagabb falu, zömökebb (átm.: 5,4 cm). Egybeöntött lapos füle szögletes³³ (8. kép 1). Nyelve és a nyelvet tartó hurok hiányzik.

Öt darab öntött edényfület is találtunk. Az egyik egy 1,9 cm széles, bordával díszített, öntött szalagból hajlított kancsófül.³⁴ Az illesztési felületek állapota alapján másodszori felhasználásra várható (8. kép 4). A következő fül párban került elő. Széles szájú, tályszerű edény fülei lehettek. Különböző öntőmintákban készültek. Egyrészt a kör keresztmetszetű, tömör fogantyúk nyomott körív alakúak, de az egyik zártabb. Ezen az öntött, körbefutó bordadíszek közelebb vannak egymáshoz. Végül a fogantyúk és a felerősítésül szolgáló levél-szerű díszek által bezárt szög itt nagyobb (8. kép 5–6). Az ilyen széles szájú edények fogói többnyire nem szilárdan rögzítettek, hanem karikában végződnek és mozgathatók. Két ilyen szilárdan rögzített fül a mieinkhez hasonlóan bordával lett díszítve, csak a levélvégződés helyén madarakat találtunk.³⁵ A következő fül csak egy 7,6 cm hosszú, 4,9 cm széles levéldísz, amit az edény oldalához erősítettek és a kifelé álló kör alakú hurokba akasztották be a tulajdonképpeni fület. Kopottsága mutatja, hogy hosszabb ideje használták már (8. kép 8). Bár az ilyen típusú füleken a karika többnyire a peremmel párhuzamos, egy Nagydémről származó edényen a fenékpusztáival megegyezően a peremre merőlegesen áll a fül beakasztására szolgáló karika.³⁶ Az ötödik fül is öntött. Ez egy fedeles kancsó füle volt (8. kép 7). A lekerekített négyszög alakú fültestből ívelt nyúlvány megy lefelé (h.: 18,8 cm). Fent két bütyök van, az egyikben a fedél-csatlakozás csónkjá. A felerősítésre szolgáló lyuknál eltörött. Égésnyomok figyelhetők meg rajta. A legjobb párhuzama egy szalacska kancsón látható.³⁷ Találtunk még egy fület, de ez nem edényhez tartozott, hanem a párhuzamok alapján egy egy-

³¹ Pl. Radnóti A., A pannoniai bronzedények. DissPann II. 6 (Bp. 1938) XXXIII. t. 1–5.

³² Példaként az egyik dunaúvárosi darabot említjük (Radnóti, A., Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) XLVII. t. 7.

³³ Uo. XLVII. t. 11.

³⁴ Radnóti A., A pannoniai... XII. t. 66. típusú kancsón hasonló fület találtunk.

³⁵ Uo. XXXVII. t. 1b. és 2. Bereg megyéből és ismeretlen pannoniai lelőhelyről.

³⁶ Uo. XXXVIII. t. 3.

³⁷ Uo. LI. t. 2.

7. kép. Keszthely-Fenekpuszta. 1–2. Ládikaborítás. — 3–8. Bronzedények részei
 Рис. 7. Кэстхей-Фэнекпушта. 1–2. Накладки ящика. — 3–8. Части бронзовых сосудов
 Fig. 7. Keszthely-Fenekpuszta. 1–2. Recouvrement de coffre. — 3–8. Parties des vaisselles de bronze

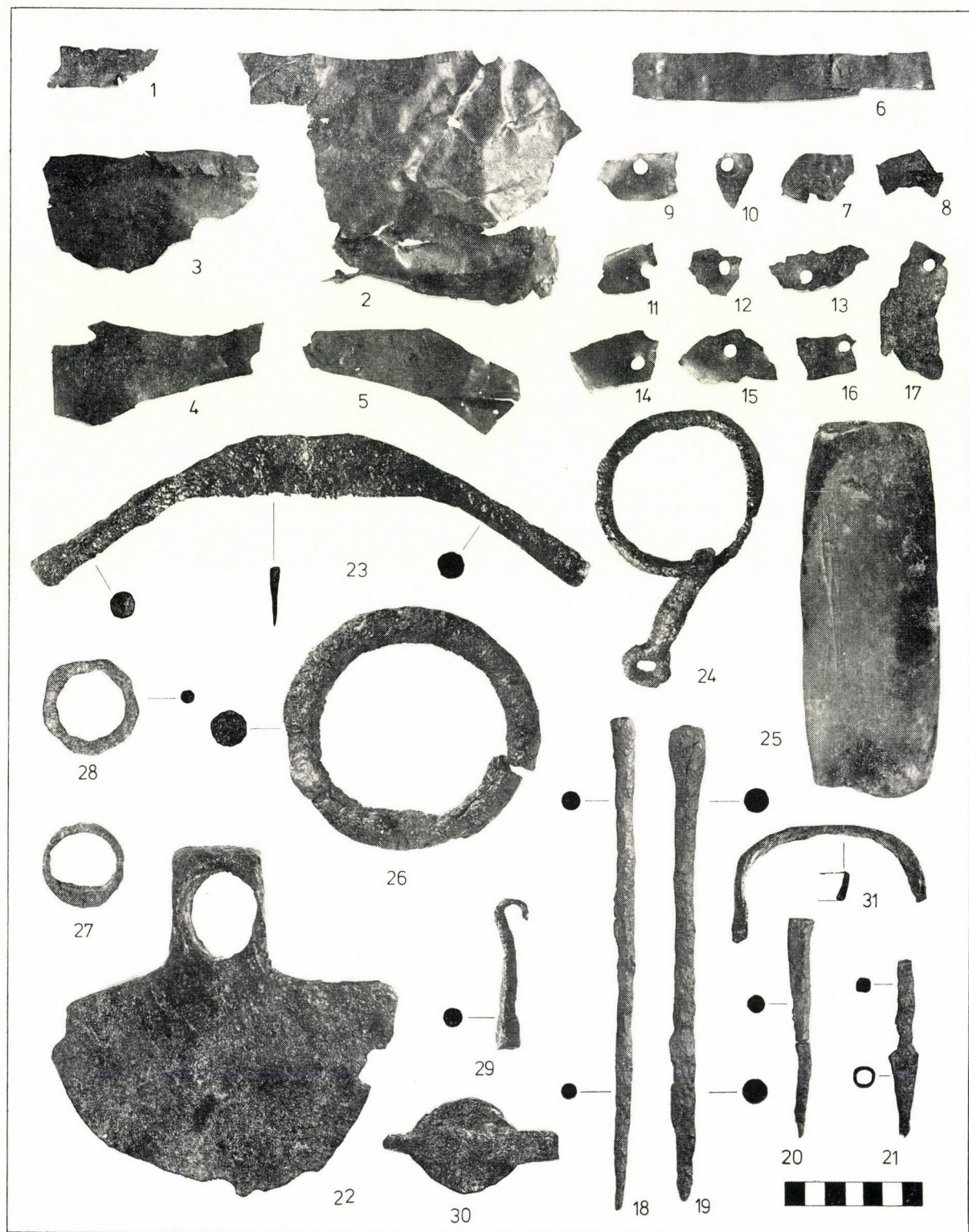
8. kép. Keszthely-Fenekpuszta. 1–10. Öntött bronzfülek és egyéb bronztárgyak
 Рис. 8. Кэстхей-Фэнекпуста. 1–10. Литые бронзовые ушки сосудов и бронзовые предметы
 Fig. 8. Keszthely-Fenekpuszta. 1–10. Anses fondus et différents objets de bronze

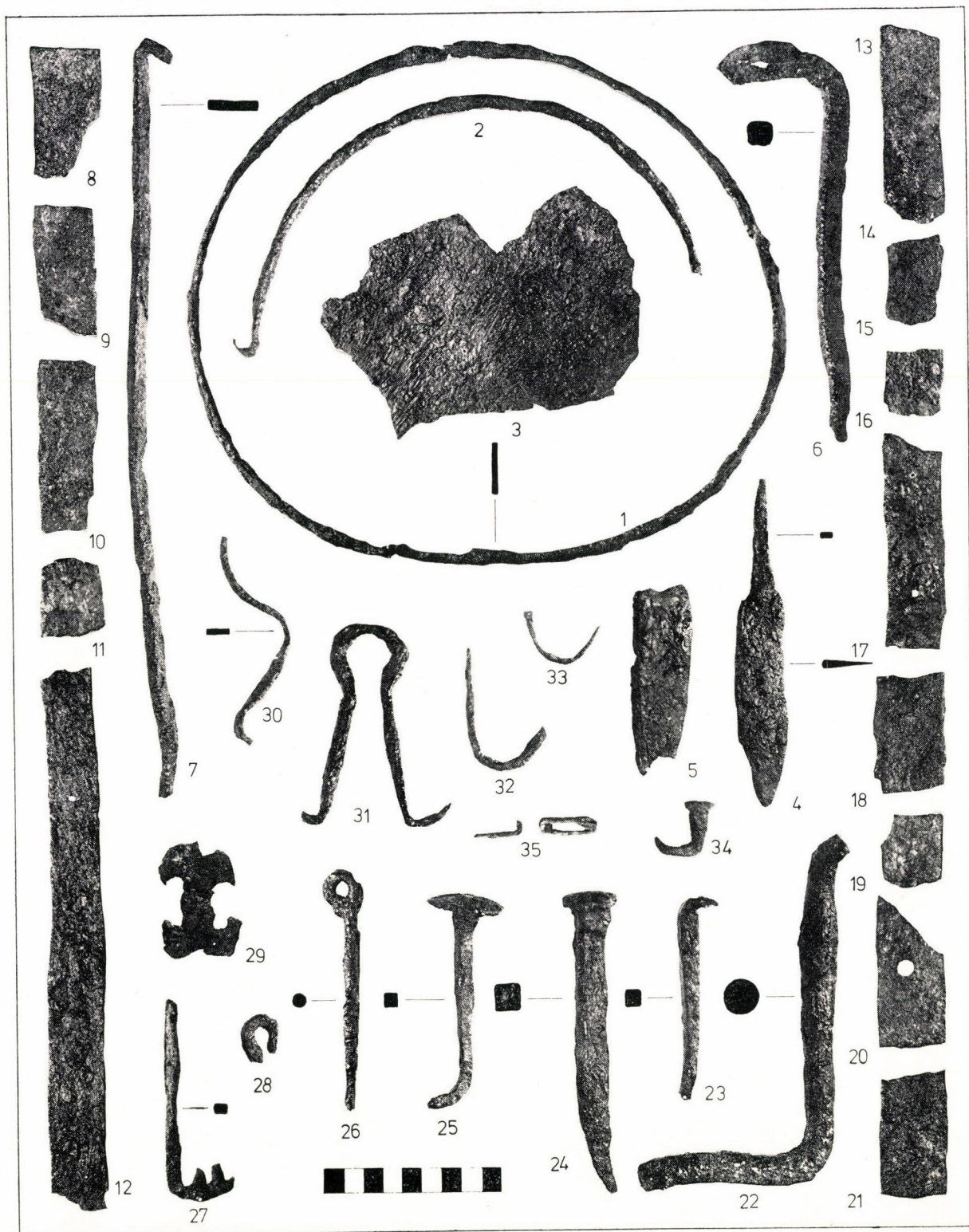
9. kép. Keszthely-Fenekpuszta. 1–23. Bronzlemez töredékek
 Рис. 9. Кэстхей-Фэнекпуста. 1–23. Обломки бронзовых пластин
 Fig. 9. Keszthely-Fenekpuszta. 1–23. Fragments des plaques de bronze

10. kép. Keszthely-Fenekpuszta. 1—17. Bronzlemez töredékek. — 18—24, 26—30. Vastárgyak és eszközök. — 25. Fenőkő
 Рис. 10. Кэстхей-Фэнекпушта. 1—17. Обломки бронзовых пластин. — 18—24, 26—30. Железные предметы и орудия. — 25. Точило
 Fig. 10. Keszthely-Fenekpuszta. 1—17. Fragments des plaques de bronze — 18—24, 26—30. Objets et ustensiles de fer. — 25. Pierre à aiguiser

11. kép. Keszthely-Fenekpuszta. 1—35. Különböző vastárgyak és töredékek
 Рис. 11. Фэстхей-Фэнекупуста. 1—35. Различные железные предметы и обломки
 Fig. 11. Keszthely-Fenekpuszta. 1—35. Différents objets et fragments de fer

serpenyős mérleg fogantyúja volt³⁸ (8. kép 9). A négyszög keresztmetszetű testet körívbe hajlítoták (átm.: 6,5 cm). Egyik végét vékonyabb, kör keresztmetszetű huzallá kalapálták. A mérleg szárára átfűzve a fokozatosan vékonyodó huzalt a fogantyú testére csavarták.

Végül egy kisméretű, vastag falú, díszes edénykét ismertetünk (8. kép 3). Öntés után a kívül és belül jól látható befogási nyomok alapján esztergán vészték bele az oldalába a körbefutó vonalakat, ill. fenekébe a koncentrikus köröket (Sz. átm.: 5,2 cm, fenék átm.: 2,2 cm, m.: 3,1 cm). Két kis négyszögletes fülecske magasodik a perem fölé, mind-egyiket két kis lyuk töri át. Analógiáját nem ismerjük. Elképzelhető, hogy súlyként funkcionált.

3. Egyéb bronzlemezek és töredékek

Több mint 150 kisebb-nagyobb lemezdarab került elő. Van közöttük olyan, amelyik eredeti körbenyírt állapotában van, a többség azonban nagyobb lemezek töredéke. Többféle lemezre utalnak a töredékek vastagságában megfigyelhető jelentős eltérések. Anyagunkat különböző csoportokra bonthatjuk. A körbenyírt, négyszögletes lemezek valószínűleg fel nem használt foltok voltak. Az egyik 5,4×10,2 cm, a másik 8,4×10,8 cm (9. kép 10–11). Az utóbbin négy lyuk látható, az egyikben megmaradt a bronzszegecs is. A foltok többsége nem szögletes, hanem kerek lehetett. Erre mutatnak azok a keskeny szalagok és egyéb darabok, melyek a foltok körbevágása után hulltak le (9. kép 12–18). Ezek a lemezek többnyire már agyonhasznált, meg nem javítható edényekből származhatnak. Erre utal a 9. kép 19–20. alatt bemutatott két töredék, melyeket foltozott edényből vágtak ki, éppen a korábbi foltoknál. A másodlagos felhasználást bizonyítják azok a szétvágott töredékek, amelyeken egy korábbi összekovácsolás nyomai figyelhetők meg (9. kép 12, és 21), vagy a lemezek egyik szélén a bevagdósás arra utal, hogy az edényeket eredeti elemeikre bontották szét (10. kép 1–3). De előfordul ez az érdekes illesztési mód a lemezeken belül is, ami azt jelenti, hogy néha még olyan jól tartottak, hogy nem tudták az illesztésnél szétszedni az edényt (10. kép 4–5, az előbbiről nagyobb fénykép a 12. kép 1). Több darabon látható az összeerősítés másik módja a szegecselés alátéttel vagy anélkül (10. kép 6–8). Egy kis téglalap alakú lemez (1,8×3,0 cm) egyik oldalán a bronzra olvadt ezüstszerű fémet találtunk. A színképelemzéssel végzett vizsgálat szerint ón és ólom összetételű, alacsony olvadáspontú forrasztóanyag.³⁹

Az újrafelhasználásra szánt régi darabok mellett foglalkozhatott a műhely új lemezek előállításával is. Legalábbis erre utalnak azok a vastagabb töredékek, melyeken a kalapácsnyomok mutatják, hogy nem befejezett darabokból származnak (9. kép 21–23). Kis darabokra törve került elő egy nagyobb lemez, melyet szegecselésre készítettek elő, mert több töredéken ugyanazzal a lyukasztóval ütött lyuk látható (10. kép 9–17). Meg kell még említenünk egy másik lemezt: finom kidolgozású, vékony és mind a 12 töredékén hullámos hajtogatás figyelhető meg.

4. Vaseszközök

Kevés szerszám került elő, és ezeknek is csak egy része kapcsolatos a bronzmégmunkálással. Ilyen pl. három különböző méretű lyukasztó (h.: 11,0, 23,8 és 24,8 cm). Kettőn a hosszú használatból a kalapáccsal vert felső rész megvastagodott (10. kép 18–20). Talán a bronzmégmunkálással kapcsolatos az az érdekes, 9 cm hosszú tárgy, melyen a töredékes szárhoz egy tölcseresen szűkülő rész csatlakozik (külső átm.: 1,7–0,5 cm), alsó végén a lyuk már csak 1 mm átmérőjű (10. kép 21). A szerszámok fenésére szolgálhatott egy nagyobb, hasáb alakú fenőkö (h.: 19,2 cm, v.: 7,2 cm). Két vége töredékes, oldalán az erős kopás hosszú használatra utal (10. kép 25). Ide sorolhatók egy nagyméretű vaskanál töredékei, amelyet talán öntésnél használtak.⁴⁰ A 2,3–2,5 cm széles, 0,4 cm vastag szárból csak egy 13,1 cm hosszú rész maradt, ehhez csatlakozik a 18 cm átmérőjű kerek kanálnak alig egyharmada. Még három töredék tartozik ehhez a darabhoz.

Két olyan szerszámot is találtunk, melyek nem kapcsolódhattak a műhely tevékenységéhez. Az egyik rendeltetését nem ismerjük. Formája a vonókésre emlékeztet. Az ívelt szerszám (h.: 28,3 cm) két végén a kifelé vastagodó, kör keresztmetszetű rész szolgált a szerszám fogására. Köztük helyezkedik el a 11,2 cm hosszú, egyenes élrész. Az él azonban fogazott, ezért nem valószínű, hogy a fafeldolgozásban használták (10. kép 23). A másik szerszám egy erősen kopott, zömök kapa. A 18,7 cm hosszú eszköz lapja nyomott félkör alakú (váll sz.: kb. 18 cm). A vaskos köpün ovális nyéllyuk, a foka 4,2×4,0 cm (10. kép 22). A fémtárgyak szemlített gabonával kevert földből kerültek elő. A kapa tehát csak megerősíti a feltételezést, hogy a műhely tulajdonosa valószínűleg mezőgazdasági tevékenységet is folytatott. Az állattartásra egy ún. csikózábla töredéke utalhat (h.: 14,5 cm), a közep-tag felével és az egyik oldalkarikával (10. kép 24).

³⁸ Pl. Radnóti, A., AH XLV. t. 14. a mérleg többi részével együtt.

³⁹ Köszönetet mondok Járó Mártának a KRMi munkatársának a meghatározásért.

⁴⁰ A tárgy meghatározása bizonytalan. Római lelőhelyeinken elég gyakori lelet. Keszthely-Fenekusztáról

pl. négynek a fényképét közli Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaológiája. (Bp. 1920) 66. 85. kép. Inkább a kisebb méretűeket tarthatjuk öntőkanálnak. Példányunknál az 5 cm-es mélység utalhat ilyen funkcióra.

5. Egyéb vastárgyak

Ide soroltuk a kisebb, főleg a házhoz és a háztartáshoz tartozó tárgyakat, ill. a töredékeket. Kissé sérült egy vaskolomp. A szája téglalap alakú (4,5×5,6 cm). Oldala csomagtű (m.: 6,3 cm, fent 3,0×4,5 cm). Az egészet egyetlen 2 mm vastag lemezből hajtogatták, melynek kiterített rajzát a 13. képen közöljük. Az egymásra hajlított részeket összekovácsolták. A fület egy kör keresztmetszetű huzalból készítették. Középső részét 3,5 cm hosszán 0,9–1,1 cm szélesre kalapálták. Ez volt a tulajdonképpeni fül. Végeit a kolomp tetején át befűzték, és végeit visszahajlítva ebbe akasztották bele a kolomp nyelvet. A kolomp nyelv nélkül, a hurok maradványával került elő. Egy kisebb kolomp vagy csengő nyelve lehetett az a lefelé vastagodó tárgy, melynek felső részét karikába hajlították (10. kép. 29). Egy vödör vashuzalból készített füle csaknem ép. Ez alapján a vödör eredeti átmérője kb. 24,2 cm volt (11. kép 2). Előkerült az előbbinél nagyobb vödör abrónca is három darabban. A 2,5–2,7 cm széles szalagból készített karika kissé megnyomódott (átm.: 25,4–29,4 cm; 11. kép 1). Egy viszonylag egyszerű fa zárszerkezet kulcsának 10,5 cm hosszú töredékét a 11. kép 27. mutatja be. Egy vasfogantyú 9,4 cm hosszú töredéke feltehetően bronzvödörhöz vagy üsthöz tartozott (10. kép 31). Egy többszörösen görbített vasrúd töredéke talán a ház tartozéka volt (11. kép 22). Egy ép, egyélű vaskés (h.: 16,5 cm, ebből a nyéltsüke 5,9 cm) és egy pengetőtöredék, összeoxidálódva fémből készült tok egyik lemezével (11. kép 4–5). Két kisebb és egy nagyobb vaskarikát is találtunk (10. kép 26–28). Egy vékony anyagú, hosszúság szemekből álló lánc két darabja (11. kép 35). Egy nagyobb vastárgy 20,5 cm hosszú töredékének egyik vége hegyesedik, a másik négyszögletes hurokban végződik (11. kép 6). Talán kocsialkatrész volt. Egy díszesebb vastárgy mécsfedő lehetett (10. kép 30). Lapos vagy hurokban végződő fejű szegeket is találtunk (11. kép 23–26, és 34). Két vékony szeg horogszerűen görbülve került elő (11. kép 32–33). Meg kell még említeni a különböző szélességű és vastagságú szalagdarabokat. Az egyik hosszabb töredék elkeskenyedő és visszahajlított vége alapján egy eszköz nyelve volt, talán éppen a szerszámok között említett kanálhoz hasonló tárgy (11. kép 7). A többi darab lehet ajtó- vagy ládavasalás (11. kép 8–21). Ezenkívül még több kisebb-nagyobb lemeztöredék (pl. 11. kép 3) és alakatlan vasrög került elő.

A többé-kevésbé ép tárgyakon az erős kopás, ill. a többszöri javítás arra utal, hogy hosszú használat

után kerültek a földre. Általánosságban elmondhatjuk, hogy valamennyi lelet késő római. A leletekkel együtt talált három kisbronz (két Valentinianus és egy Valens) azonban csak *post quem* keltezi anyagunkat. A kerámialeletek sem vezetnek sokkal közelebb a pontos keltezéshez: a sötétszürke vagy fekete, mészkőzúzalékkal soványított anyagú és a világosszürke vagy késszürke színű, polírozott felületű töredékek, több darabon besimított függőleges és négyzethálós mintával⁴¹ a IV. század végén jelentek meg, de használatuk felső korhatárát még nem ismerjük pontosan, származhatnak az V. századból is.⁴² A leletek földbekerülését a stratigráfiai adatok alapján tudjuk valószínűsíteni. A kerek torony 3. járószintje együtt pusztult el a kaputorony 2. járószintjével (utóbbit egy periódussal később építették). Ez a nagy pusztulás az erőd egész területén megfigyelhető és nagy valószínűséggel keltezhető az V. század közepére.⁴³ Az erősen kopott tárgyak valószínűleg még a IV. század végén készültek, és a nagy égés utáni rendcsinálás során — amikor az erőd belsejében talált többi gabonásvermet is betöltötték⁴⁴ — kerültek a verembe. Azt a kérdést, hogy milyen körülmények között temették be ezeket a vermeket, hisz teljesen ép, értékes szerszámok mellett nagy mennyiségű nyersanyag került elő belőlük, ill. miként értékelhető, hogy a bronzműves műhely anyagát sem tarthatták egyértelműen hulladéknak (pl. az ökeresztény veretsor utólagos összehajtogatása) már másutt érintettük.⁴⁵

Befejezésül még néhány szót szeretnénk ejteni a műhelyben végzett tevékenység jellegéről. Három félig kész lemeztöredék kivételével csak használt tárgyak kerültek elő. A ládikavereteken a kopottság mellett a felerősítésre szolgáló lyukjai (néhányan kétféle lyuk is), az edény-maradványoknál a többszöri foltozások utalnak erre. Valószínű, hogy ebben a műhelyben szinte csak javítással foglalkoztak. Legfeljebb bronzöntést végeztek még, mint arra az öntőkanálból (?) és az újraöntésnél hasznosítható egészen kis lemezdarabkák összegyűjtéséből következtethetünk. De ez a tevékenység is inkább csak a hiányok, törések pótlását szolgálhatta, hisz a kis töredékek összegyűjtése és a végképp megjavíthatatlan edények feldarabolása más edények hiányosságainak pótlására az anyagellátás szinte teljes hiányára utal. A javítás a legegyszerűbb fogásokkal folytatható. Fő tevékenységük valószínűleg a foltozás volt. Színvonalának bemutatására közöljük egy Fenékpusztán talált nagyobb, üstszerű edény egy részletét, amit talán éppen ebben a műhelyben javítottak (12. kép 2). A forrasztás eljárása a pannoniai

⁴¹ Müller R., VMMK VI. t. 11., 13–14. és VII. t. la-b.

⁴² Barkóczi L. — Bóna I. — Mócsy A., Pannonia története. (Bp. 1963) 139. A besimított díszítésű kerámia a IV. század végén jelent meg a provinciában. Általában a 380 utáni betelepítésekkel hozzák kapcsolatba [pl. Neumann, A., Forschungen in Vindobona 1948–1967. I. (Wien 1967) 56.]. Akárcsak Fenékpusztán együtt fordul elő a besimított rácsmintás kerámia a mészszeremcsékkel

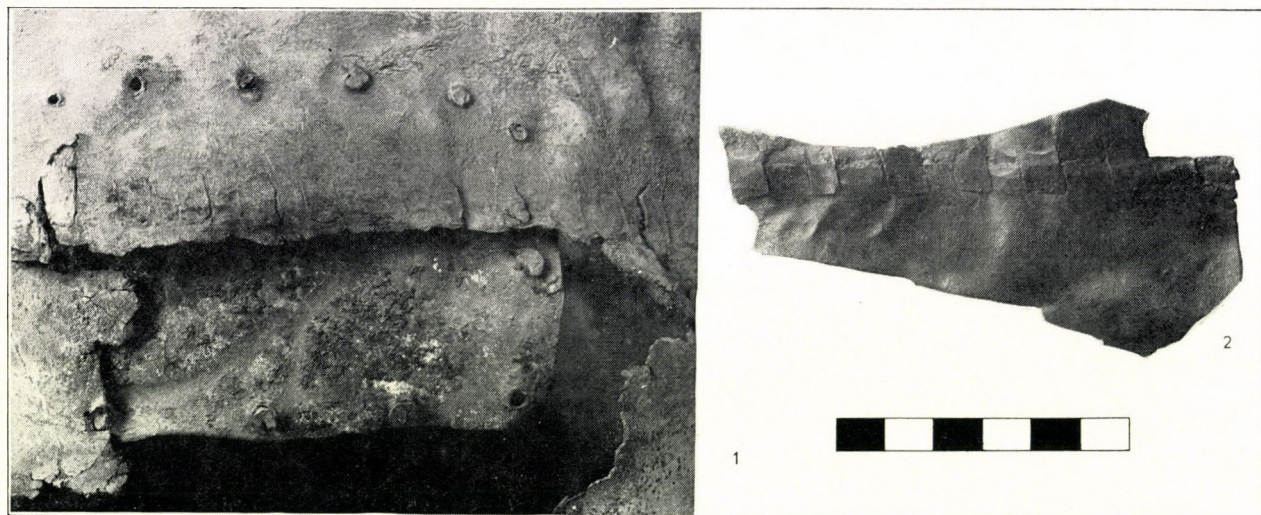
soványított kerámiával a marosszentannai germán temetőben [Kovács L., Dolg 3 (1912) 332–334.].

⁴³ Sági K., Acta ArchHung. 18 (1970) 153–.

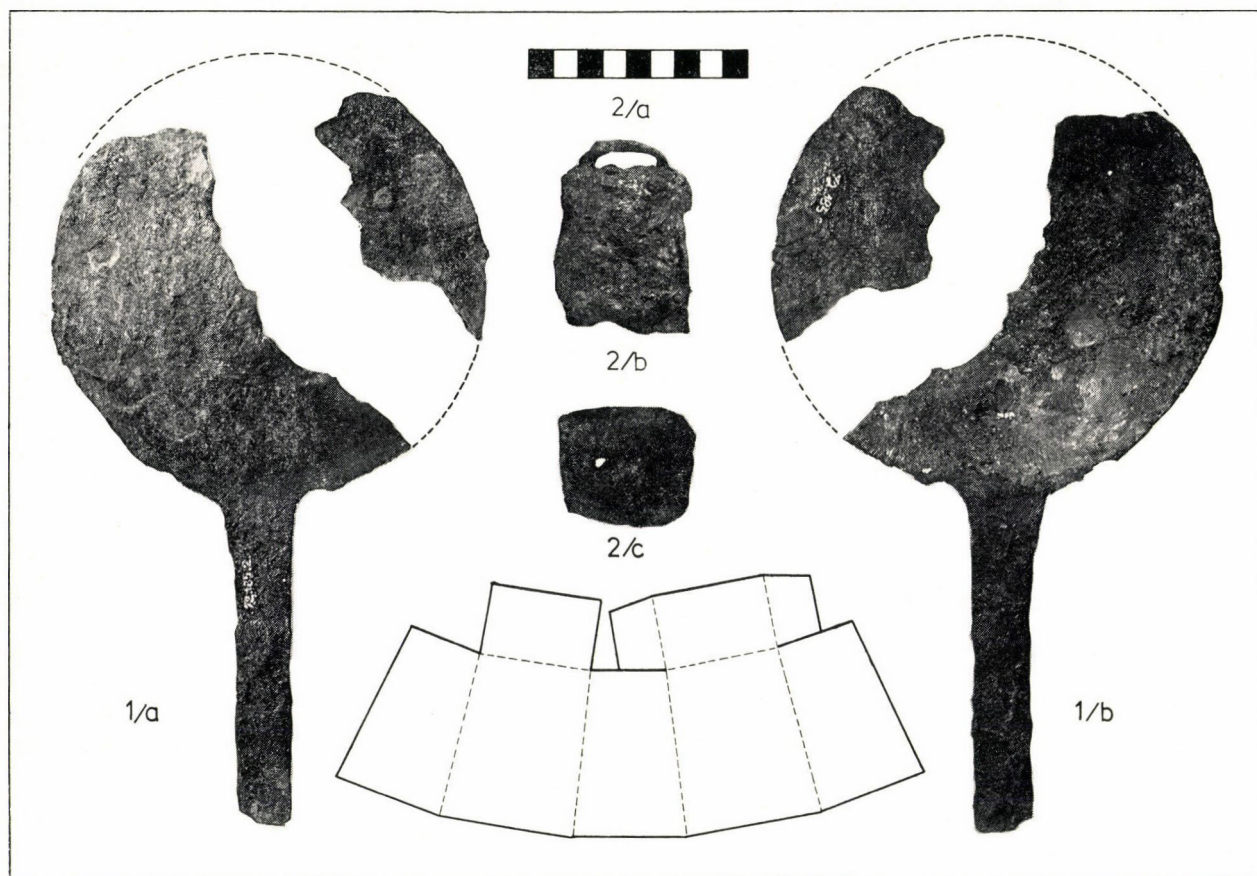
⁴⁴ Sági K. — Horváth L., RégFüz I: 24 (1970) 32.

⁴⁵ Müller R., A keszthely-fenékpusztai késő római erőd északi falának feltárása 1971–1972-ben. SSz sajtó alatt.

12. kép. Keszthely-Fenekpuszta. 1. Bronzlemez töredék illesztéssel. — 2. Részlet egy fenékpusztai edényről
 Рис. 12. Кэстхей-Фэнекпуста. 1. Обломок бронзовой пластины с соединением. — 2. Часть сосуда из Фэнекпусты
 Fig. 12. Keszthely-Fenekpuszta. 1. Fragment de plaque de bronze avec application. 2. Partie d'une vaisselle de Fenékpusztá

13. kép. Keszthely-Fenekpuszta. 1—1a. Vaskanál két oldalról. — 2a—2c. Vaskolomp és kiterített rajza
 Рис. 13. Кэстхей-Фэнекпуста. 1—1a. Железная ложка с двух сторон. — 2a—2c. Железный колокольчик и рисунок его поверхности
 Fig. 13. Keszthely-Fenekpuszta. 1—1a. Cuillère de fer de deux côtés. — 2a—2c. Sonnaile de fer et son dessin déplié

leletek alapján nem lehetett általánosan elterjedt. Az itt előkerült kis töredék származhat egy eredetileg forrasztással készült edényből is. A leletek másodlagos helyzetben kerültek elő, nem találtuk meg a műhely teljes anyagát, amit egy vagy több közeli gödör rejthet magában. A műhely anyagával együtt talált gabona és a kapa agrártevékenységre is utal. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a mester csak mellékesen foglalkozott bronzművességgel. A IV. század végén, a pénzforgalom visszaesésével egy időben szakadhattak meg a kapcsolatok

a bronzedényeket és díszesebb ládikákat előállító műhelyekkel. A Keszthely-Fenekpusztán rekedt romanizált népesség, amely pl. az agrotechnika vonatkozásában a római kultúra sok elemét őrizte meg évszázadokon keresztül, az áru- és anyaghiány miatt egyre süllyedő színvonalon, megújuló javításokkal igyekezett a korábban beszerzett tárgyak életét meghosszabbítani.

Müller Róbert

ОСТАТКИ БРОНЗОЛИТЕЙНОЙ МАСТЕРСКОЙ V. В. В КЭСТХЕЙ-ФЕНЕКПУСТЕ

Резюме

В 1971-ом году при открытии северной башни позднеримской крепости в Кэстхей-Фэнекпуста (Валкум) внутри башни были найдены две зерновые ямы. Ямы, вырытые с третьего дневного уровня, были заполнены слоем разрушения крепости, присшедшего в середине V века. В яме № 2 было найдено большое количество обломков бронзы и железа, которые по мнению автора происходят из бронзолитейной мастерской середины V века. Изношенность (потертость) вещей и следы починки на них указывают на то, что в мастерской изготовляли не новые вещи. В конце IV века вероятно прервались связи Валкума с мастерскими, которые изготовляли украшенные накладками ящики и бронзовые сосуды, и поэтому валкумские

мастера были заняты главным образом ремонтом ранее импортированных вещей. На основе большого количества найденных здесь обрезанных пластин можно предположить, что они занимались в первую очередь наложением заплат. А земледельческие орудия свидетельствуют о том, что эти мастера занимались и сельским хозяйством. Находки рассматриваются в пяти группах: 1. бронзовые накладки ящиков и пластины; 2. остатки бронзовых сосудов и прочие бронзовые вещи; 3. прочие бронзовые пластины и обложки бронзовых вещей; 4. железные орудия; 5. прочие вещи и обломки из железа.

P. Мюллер

RESTE EINER BRONZEWERKSTÄTTE AUS DEM 5. JH. IN KESZTHELY-FENÉKPUSZTA

Auszug

1971 wurden bei der Erschließung des zur Verteidigung des N-Tores dienenden Turmes der spätrömischen Festung von Keszthely-Fenekpuszta (Valcum) im Turminnen zwei Getreidegruben gefunden. Die in das 3. Gehniveau eingegrabenen Gruben wurden nach der schweren Zerstörung der Festung zur Mitte des 5. Jhs mit dem aus der Festung dorthin gebrachten Abfall aufgeschüttet. In die Grube Nr. 2 kamen in großer Menge Bronze- und Eisenbruchstücke, die als Überreste einer Bronzewerkstätte aus der Mitte des 5. Jhs bestimmt werden konnten. Die starke Abgenutztheit der Funde, die an den meisten Stücken wahrnehmbaren Verbesserungen weisen darauf hin, daß in der Werkstätte keine neuen Produkte erzeugt worden sind. Am Ende des 4. Jhs dürfte die Verbindung der Festung Valcum mit den die wertvol-

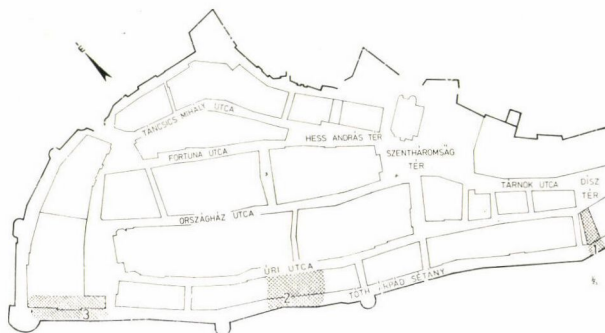
len Kästchen und Bronzegefäße herstellenden Werkstätten unterbrochen worden sein und die Tätigkeit des Meisters zu Valcum hat sich vielmehr nur auf die Ausbesserung der früher beschaffenen Gegenstände beschränkt. Auf Grund der vielen rundgeschnittenen Bleche wurden hier vor allem Flickarbeiten durchgeführt. Den landwirtschaftlichen Geräten gemäß dürfte der Meister auch eine Agrartätigkeit ausgeübt haben. Die Funde beschreibt Verfasser in die folgenden fünf Gruppen geteilt: 1. Kästchenbeschläge und Bleche aus Bronze; 2. Bronzegefäßfragmente und sonstige Bronzegegenstände; 3. sonstige Bronzebleche und Bronzefragmente; 4. Eisengeräte; 5. sonstige Eisengegenstände und Eisenfragmente.

R. Müller

VÁROSFALAK A KÖZÉPKORI BUDA NYUGATI OLDALÁN

E témakörben második részfeldolgozásom¹ Buda nyugati oldalán végzett kutatásaimat tartalmazza. A munkát Dr. Bertalan Vilmosnéval 1960-ban kezdtük el, felosztván magunk között a területet. A régészeti kutatás oka a közműhálózat ekkor kezdődő felújítása volt. Munkánk a leletmentés kategóriájába tartozott, ami annyit jelent, hogy alkalmazkodnunk kellett a vállalatok munkájához a feltárás helyeinek kiválasztásában és az időtartam tekintetében. Kutatásaink éppen ezért természetesen hiányosak. Az árkok a régi vezetékek nyomvonalain haladtak. Rábontásra, bővítésre csak egyes esetekben volt lehetőség. Az eredmények ismertetése mégis kötelesség, mivel ezek nélkül továbbra sem ismernénk Buda középkori erősítésének valóságos helyzetét és periódusait. Budát, — miként más, középkori városokat — kettős falgyűrű vette körül. A város legkorábbi helyszínrajzai ennek nyomait meg is őrizték, de nemigen figyeltek fel e jelekre. Csak az ásások révén válik valóságossá (1. kép).

1. kép. A kutatások helye a budai Várban
Рис. 1. Место раскопок в будайской крепости
Fig. 1. Lieu des recherches au bourg de Buda

A múlt században, 1887-ben ugyan már feltárták a belső városhatár sok részletét, midőn a Közmunkatanács a Vár bástyasétányának kialakítását végezte, az erről szóló beszámoló² azonban a

múlt századi publikációkban gyakran alkalmazott módszer szerint tárgyatól elkalandozott és a városhatár helyett Buda város történetét mesélte el.

A közleményben figyelemre méltó azonban, hogy a munkálatokkal kapcsolatban gondoltak a régi falak előkerülésére és maga a vallás- és közoktatásügyi miniszter hívta fel a főpolgármester figyelmét arra, hogy ez a lehetőség intézkedést kíván.

A leírásnál értékesebb Schulek Frigyes felmérése, mely a Budapesti Történeti Múzeum birtokába került,³ azonban új feltárások nélkül ez sem értelmezhető, ugyanis a rajzon látható sokféle falat nem választotta szét és metszetek sem segítik az eligazodást.

Midőn ásatásaim feldolgozásához kezdtem, láttam, hogy sok értékes adat birtokában vagyok, de mindegyiknek megvan a maga hiányossága, ezért ki kellett terjesztenem vizsgálatomat a feltárt városhatár-szakaszok mögött álló házakra is. Az a megfontolás vezetett, hogy az utolsó 30 év során végzett kutatások együttesen fognak a helyes eredményhez vezetni és így az időrendre is következtetni lehet.

Feltételezik, hogy a város alapításakor utcáinak, tereinek és háztömbjeinek helyét tervszerűen jelölték ki.⁴ Minden későbbi változást a szükség-szerűség hozott létre. A városhatár tekintetében pedig a haditechnika fejlődése követelte meg a változtatást. A szükségsszerűség felismerése esetleg segítséget nyújthat az építkezés időrendjének megállapításában.

A budai vár lakóházainak tervszerű kutatása a második világháború után indult meg és Gerevich László és Seitz Kornél nevéhez fűződik.⁵ Munkájukat 1957-től a Budapesti Történeti Múzeum kutatói folytatták.⁶ A kutatást többnyire csak a tatarozásra előkészített homlokzatokon és kapualjakban végezheték. Egy idő múltán azonban a régészek számára ez a lehetőség is megszűnt. Midőn a házak teljes tatarozására sor került, akkor már a feltárás és dokumentálás munkáját a Fővárosi Ingatlankezelő Vállalat Műemléki Osztálya vette át. A feltárás a továbbiakban csak a műemlékfalak

¹ H. Gyürky K., Buda középkori városhatár I. BpR 24 (1976) 379.

² G. Havas S., A budai vár falai- és bástyáinak leírása. ArchÉrt 7 (1887) 286—88.

³ Schulek F. helyszínrajza a Budapesti Történeti Múzeumba került. Munkámhoz a helyszínrajzról készült másolatot használtam fel.

⁴ Lócsy E., Középkori telekviszonyok a budai várnegyedben. I. BpR 21 (1964) 191.

⁵ Gerevich L., Gótikus házak Budán. BpR 15 (1950) 121.

⁶ A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. BpR 19 (1959) 301.; Ua. BpR. 20 (1963) 489.

kutatása volt, melyet nem kísért régészeti ásatás. A dokumentáció is természetesen az ő irattárukba került. Előfordult azonban az is, hogy budavári lakóházat más fővárosi tervező intézet állított helyre és a kutatási dokumentációt ennek megfelelően magához vette. Értékes kutatások szóródtak szét különböző irattárakban és tervtárakban. Talán feledésbe is mennek egy idő múltán, pedig közlésük feltétlenül kívánatos lenne.

Ezen a nyomon indultam el. Az volt a célkitűzésem, hogy az általam kutatott terület környékén valaha végzett valamennyi kutatás eredménye összekerüljön, bárki végezze is azt. Köszönetet mondok a fent említett Műemléki Osztálynak, mert rendelkezésemre bocsátotta a dokumentációkat, melyet Horler Ferenc készített. Már ő is alkalmazott bizonyos szintézist, mert munkájához igénybe vette Várnay Dezső felmérését is, sőt dokumentációjában egy esetben (Tóth Árpád sétány 8.) feltűntette azidőben folytatott városfalkutatásom friss eredményét is.

Távol áll tőlem annak a gondolata is, hogy más eredményeivel magam dicsekedjem, van azonban egy már bevált módszerem, melynek lényege a következő: mennél több adatot viszek fel egy azonos alaprajzra, illetőleg metszetrajzra, annál könnyebb a hiányosságokat rekonstruálni. A kutatott terület közelében, kisebb vagy nagyobb távolságban különböző időpontokban, különböző céllal végzett szintezések például meghatározhatnak egy lejtést. A természetes sziklafelszín megfigyelése több helyen lehetőséget ad a domborzat rekonstrukciójára. Egyetlen adat sem nélkülözhető. Tanulmányomat kísérő rajzok célja nem csupán a feltárás ábrázolása. E rajzok elmondják azt is, ami a kutatásokból következik. Minthogy rajzban nehéz hazudni, a logikátlanosság is kérlelhetetlenül megmutatkozik, e módszer segítségével kívántam megközelíteni a valóságot. A rajzok egyúttal fel kívánják tární a hiányosságokat is, felhívni a kutatók figyelmét arra, hogy a kutatás a budai Vár területén még korántsem fejeződött be, sőt konkrét ötletekkel kívánunk szolgálni ahhoz, hogy hol kellene folytatni a munkát.

Metszetrajzaim segítségével állapítottam meg, hogy a város nyugati, szélső utcája még a hegy felszínének legmagasabb felületén helyezkedik el. Az utca nyugati szegélyétől már elkezdődik egy enyhe lejtő és erre épül a házsor azok fölé az üregek fölé, amelyek itt a mészkőlepeny alatt húzódó puhább márgarétegben helyezkednek el. Az üregek a házak alatti mélypincék. A természetes falak épített folytatásai a házak hátsó traktusában sokszor a felszín fölé emelkednek és a pincehelyiségek egy-egy ferdén bevágott ablaknyílásból a felszín felől kapják világításukat. A pincekből nemritkán az utca felé, olykor a ház hátsó udvarából vezet sziklába vágott lépcső. A pince sokszor jobban mutatja, hogy milyen volt a középkorban az épület, mint maga a ház. A szélső házsor alatt húzódó lejtő szélére épült fel az első városfal, melynek külső oldala mellett meredekebb a lejtő. A városfal tehát

természetes adottságot használt ki, csakis akkor épülhetett, amikor a természetes domborzatot még nem takarta el a magas feltöltés. A domborzat és a városfal természetes együttélése mindjárt a városfal korai keletkezésére is rámutat. Ezt a természetes határvonalat már feladták a második falgyűrű építéseinél. Ezzel szemben az utóbbinál kialakult nagy különbség a belső és a külső szintmagasság között, biztosította a jobb védekezés lehetőségét. A második fal építéseinél a két fal közötti lejtőt feltöltötték. Természetesen a két városfal együtt élt mindvégig, de megfigyeléseink arra mutatnak, hogy a házak mögé épült melléképületek lassan egész a belső városfalig, sőt helyenként azon túl is, a két városfal közére terjeszkedtek.

I. Tóth Árpád sétány 8.

A középkori Buda topográfiájának két legalapvetőbb forrása a két közismert helyszínrajz 1686-ból De la Vigne hadmérnöktől és 1687-ből J. Haüy hadmérnöktől. E két helyszínrajz között nincs sok különbség, így a továbbiakban csak a másodikikat dolgozom. Nélkülözhetetlen forrás a későbbi, XVIII. sz. közepén Matthey hadmérnök által készített, ugyancsak többször ismertetett helyszínrajz. Mindegyik értékes információkat tartalmaz a városfalakat illetően, de főként a késői városfalat mutatják meg világosan, míg a belső, — s egyben korábbi falból csak egy-két patkó-torony alaprajzát őrizték meg. Az ezekben rejlő információk csak az ásatások által válnak értékelhetőkké. A tornyokhoz tartozó városfalat például már nem tüntették fel. A városfal mögötti háztelkek látszólag ekkor már egész a falig terjeszkedtek. A tanulmányos dokumentumok körébe sorolható Erhard Schön 1541-ben készült látképe Budáról. Éppen a város nyugati falát ábrázolja, de nem csupán a külső falak és bástyák tanulmányozhatók rajta, hanem mögöttük felismerhetők négyzetes és kerek tornyok is, sőt helyenként a belső városfal egy-egy még álló szakasza pártázattal, vagy pedig e fal omladozó maradványa (2. kép).

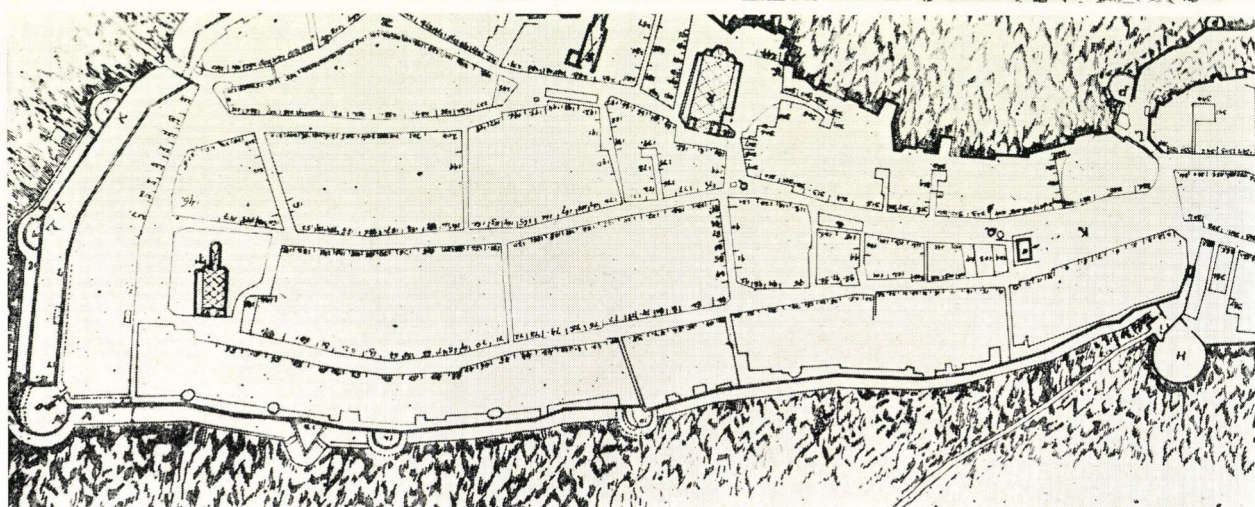
A látképen felismerhető annak a négyszögű toronynak a képe is, melyet azonosítani lehet az általam 1964-ben feltárt városfaltoronnyal a Tóth Árpád sétány 8. sz. homlokzat előtt (3–5. kép). A látképen az is érzékelhető, hogy a torony inkább téglalap alaprajzú, mintsem négyzet. A helyszínrajzokon is érzékelhető, hogy az épületek homlokzati síkjából előreugrik egy szögletes építmény, a helyszínrajzok azonban beépítési rajzot, épületformát nem mutatnak és így a torony alaprajzát sem (4. kép).

Az 1541-ben készült látképen a torony környékén a városfalra merőleges irányú épületek láthatók. Ezek a lakóházak udvari szárnyaihoz csatlakozó melléképületek, melyek földszintjén gazdasági helyiségek, emeleteiken pedig lakószobák helyezkedtek el. A melléképületek szemmel láthatóan megközelítették a belső városfalat, sőt nekitámaszkodtak. Erről az utóbbi évek ásatásai is meggyőző-

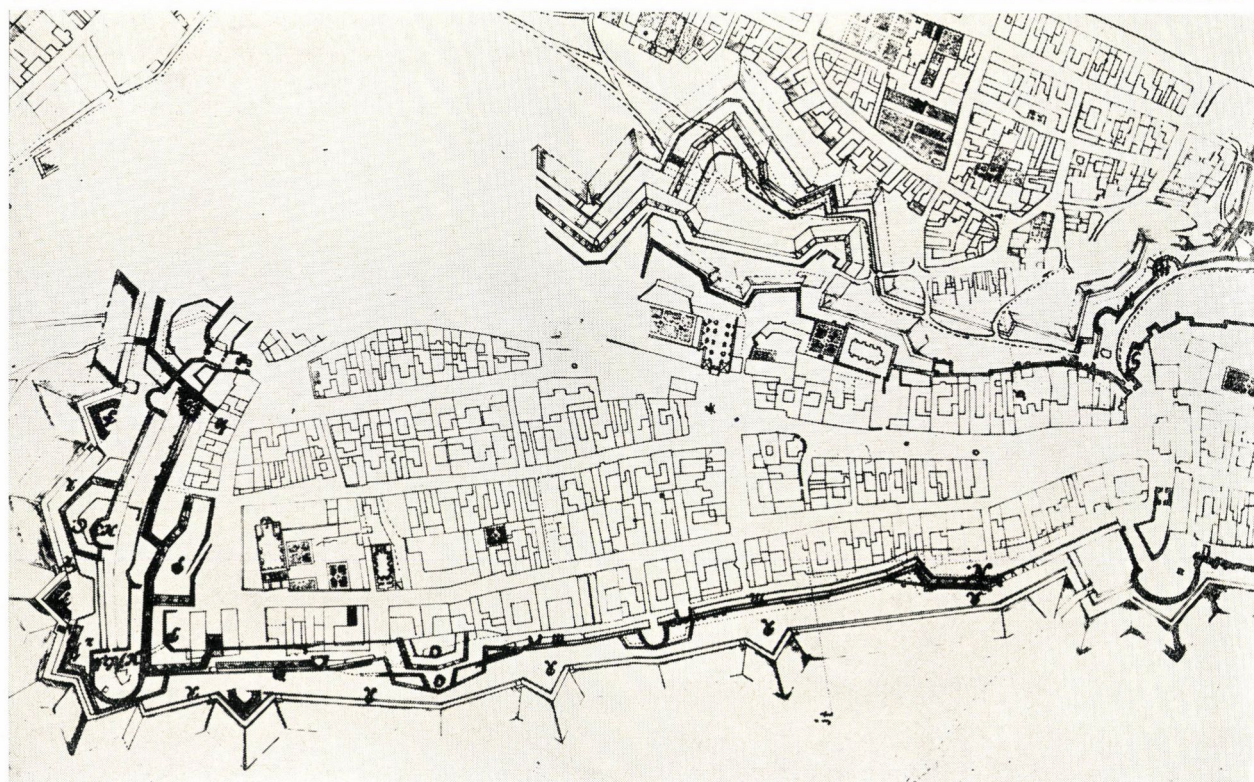

2a

2b

2c

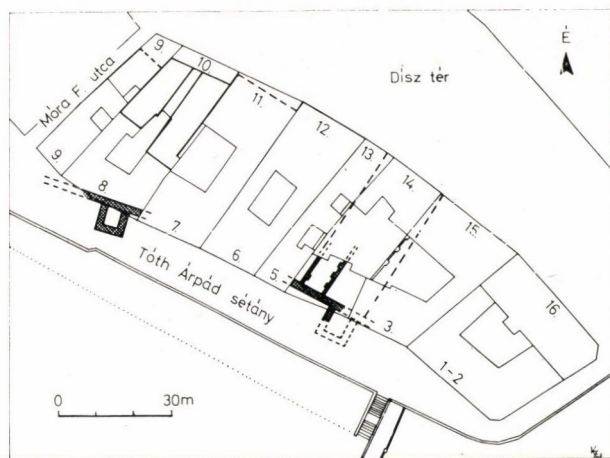

nek. A Dísz tér nyugati házsoráról készített helyszínrajzunkon (3. kép) pl. a Tóth Árpád sétány 4. sz. telken kiásott városfalhoz támaszkodó épületet mutatunk be, melyet Gerő Győző hozott felszínre.⁷ Zolnay László feltárásai a budai királyi palota későközépkori északi udvarán ugyancsak jó példák arra, hogy a palota területének terjeszkedése előtt a polgár város építkezései szorosan a belső városfalhoz tapadtak.⁸ Természetesen ez nem a kezdeti állapotban következett be, hanem — feltehetően csak a második (külső) városfal felépülése után.

Nagy kár, hogy Buda első helyszínrajzai a telkek beépítését még nem ábrázolták és először csak a XVIII. század közepén, Matthey helyszínrajzán jelenik meg az épület rajza. Ennek érdekessége az is, hogy feltűntet egy — erre az időre már végrehajtott — városrendezést is. Sok helyen ábrázolja a rendezés előtti állapotot is, feltehetően azokon a helyeken, ahol a falak a területrendezés időpontjáig még fennállottak és felismerhetők voltak. Más helyeken éppen az ellentmondások mutatják, hogy már nem lehetett a lebontott falak között egyértelműen felismerni a város régi falát.

A Tóth Árpád sétány 8. előtt feltárt városfal-toronynak a helyszínrajzokon csak az ÉNy-i sarka látszik, azért, mert a torony déli oldala mellett olyan épületek állottak, melyek már a belső városfal elé épültek. Ez csak feltételezés, de analógiáért nem kell messzire mennünk. A Tóth Árpád sétány 4. sz. telken, Gerő Győző már idézett feltárásánál ugyancsak előkerültek középkori épület maradványai a belső (korai) városfal külső oldala mellett. A XVIII. századi városrendezés során ezeket lebontották, a telkek határát a mainak megfelelően hátrahúzták, de a régi beépítést még jelölték pontozott vonallal (4/c kép). Ekkor bontották el a középkori városfaltornyokat is. Az általunk feltárt torony még elég jelentős magasságú falai maradtak meg a föld alatt. Megmaradt egy pincehelyisége, mivel a torony eredetileg már a lejtőre épült — továbbá földszinti helyiségének falmaradványai is elég jelentősek. A XVIII. században végrehajtott területrendezés során csak addig bontották le, ameddig a megtervezett szintmagasság elfedte. Ez természetesen jóval a későközépkori szint felett volt. A torony földszinti helyiségének legnagyobb falmagassága: 1,85 m.

A torony alaprajza téglalap, méretei: $7,9 \times 6,5$ m (6. kép). A toronyhoz csatlakozó városfal szélessége: 1,85 m, iránya eltér a XVIII. században kialakított telekhatár vonalától. Mivel a városfal

3. kép. A Dísz tér 10 — Tóth Árpád sétány 8. sz. épület-tömb és környéke ma és a középkorban

Рис. 3. Квартал на площади Дис. д. 10 — бульвар им. Арпада Тота, д. 8. и его окрестность сегодня и в средние века

Fig. 3. Environ de l'ensemble locatif Place Dísz 10. et Allée Tóth Árpád 8. aujourd'hui et au moyen âge

helyzetét a sziklaperem szabta meg, a fal egykor szeszélyesen kanyarodott. Valóságos helyzetét jobban felismerjük akkor, ha a Tóth Árpád sétány 4. sz. telken Gerő Gy. által feltárt szakasszal együtt nézzük (3. kép). A torony belmérete (földszinti helyiségben) $4,60 \times 4,10$ m. A torony falai a városfallal azonos szélességűek. Hátsó fala „lovagol” a városfalon. Ez alatt azt értem, hogy a torony falai nem kötésben épültek a városfallal, hanem a városfal bizonyos magasságban felépült, midőn a toronyt ráépítették. Ez jelenthet egy építési módszert, de jelentheti azt is, hogy a torony a városfálnál később épült és miatta a falat meg kellett bontani. A földszinti helyiség keleti falának közepén 1,30 m széles, kőkeretes bejárati ajtó maradványát találtam meg a hozzátartozó küszöbvel együtt. Az ajtó a torony keleti falsíkjában helyezkedett el. Az ajtó küszöbének szintmagassága (162,79 m) és a torony északi oldala mellett jelentkező építési szint (161,34 m) között olyan nagy különbség van, hogy feltételezhető, hogy a bejárati ajtót csak a torony pincéjének átboltozása és a földszint padlószintjének megemelése után létesítették. A küszöb magassága közel áll a torony külső oldala mellett jelentkező kavicsos út szintmagasságához (162,69 m), melyről megállapítottam, hogy a XVI. század előtt nem keletkezhetett. A torony földszinti helyiségét tég-

⁷ Gerő Gy., Jelentések. BpR 21 (1964) 321.

⁸ Zolnay L., BpR 24 (3—4/1978)

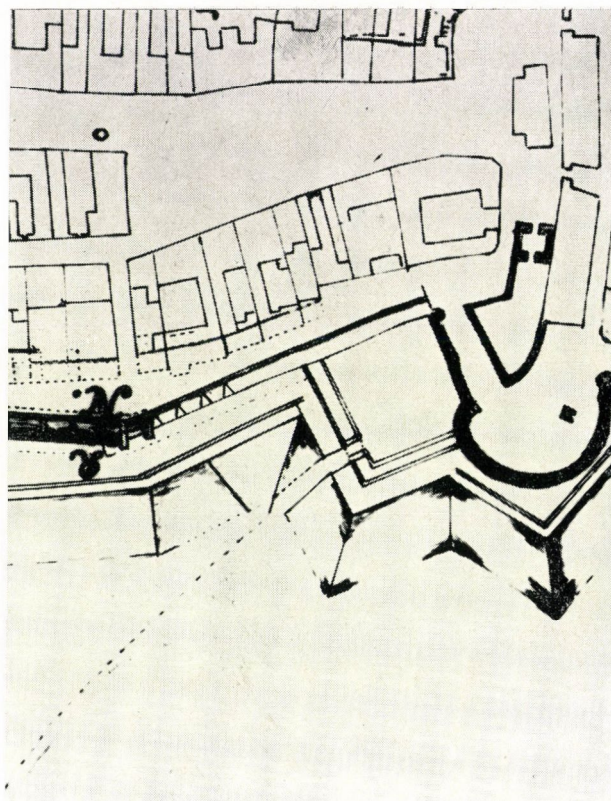
2. kép. Középkori városfalak és tornyok ábrázolása a XVI—XVIII. században. a) Erhard Schön metszete Budáról 1541-ből. — b) A nyugati városfal J. Haüy helyszínrajzán 1687-ben. — c) A nyugati városfal 1750 körül Matthey helyszínrajzán

Рис. 2. Изображения средневековых стен и башен XVI—XVIII вв. а) Гравюра Эрхарда Шена о Буда, 1541 г. — б) западная городская стена по рисунку Й. Хауя, 1687 г. — в) западная городская стена по рисунку Маттея, ок. 1750 г. Fig. 2. Représentation des murs de ville médiévaux au XVI—XVIII. siècle. а) Gravure de Buda en 1541 par Erhard Schön. — б) mur de ville de l'ouest sur le plan de lieux de J. Haüy en 1687 — в) Mur de ville de l'ouest en 1750 sur le plan de lieux de Matthey

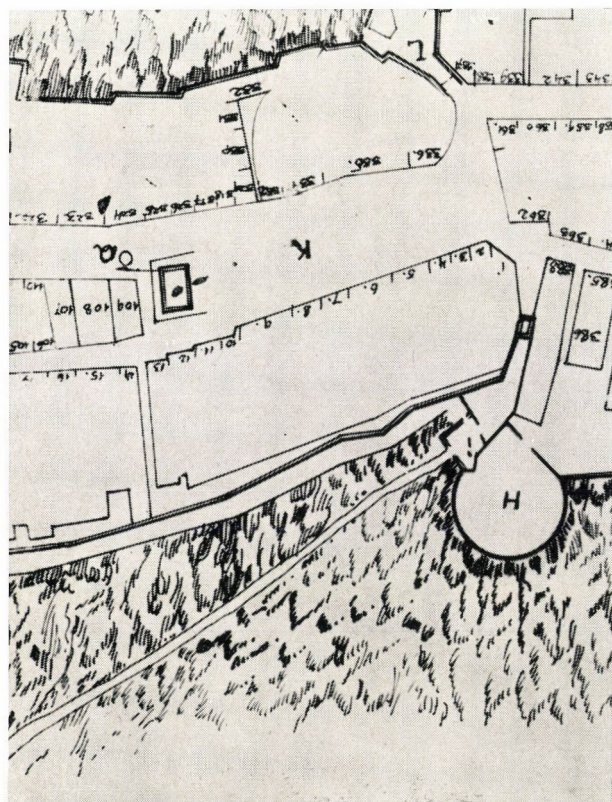

4a

4c

4b

4. kép. A Disz tér 10 – Tóth Árpád sétány 8. sz. épület és környéke a) 1541-ben. — b) 1687-ben. — c) 1750 körül
Рис. 4. Здание на пл. Дис, 10 — бульваре им. Арпада
Тота, 8 а) в 1541 г. — б) 1687 г. — в) ок. 1750 г.
Fig. 4. Environ du bâtiment Place Disz 10. et Allée Tóth Árpád 8. en a) 1541. — b) 1687. — c) vers 1750

lával padlózták ki, de sarkaiba egy-egy kőlapot fektettek. A padló alatt egy korábbi padló habarcs-ágya került felszínre téglák lenyomataival, de még ez sem volt a torony eredeti padlója. A pince boltzata és a földszinti padló közötti feltöltésből török cseréptöredékek kerültek elő. A pince boltválla felett pedig a padló felbontása után gerendalyukakat találtam. Feltételezhető, hogy az első építési periódusban a torony két szintjét gerenda-szerkezet választotta el. A pincének síkmennyezete lehetett, és ezért a földszinti helyiség padlószintje is mélyebben lehetett. A feltöltésben talált leletek arra utalnak, hogy a második padlót már minden bizonnyal a török hódoltság korában fektették le. A pince boltzásának és a padló megemelésének időpontját pontosabban csak a torony mellett feltárt rétegek alapján lehet meghatározni.

A földszinti helyiségben az északi és a déli falon, valamint a pincében egy-egy mécsesfülké tárult fel. A földszinten ezek a fülkék a padlószint felett 47 cm magasságban helyezkedtek el. Túlságosan alacsony helyzetük arra mutat, hogy a korábbi padlószinthez igazodtak. Az északi oldalon a fülkét téglával bélelték ki, a déli oldalon levő keskeny, csúcs-íves fülkét kézzel, sárral tapasztották ki, emiatt

szabálytalan, a tapasztásban megmaradt a kéz ujjainak nyoma. Még rajta van a meszelés is. A kis fülke falusi kőművesmunka báját viseli magán (7–8. kép).

A torony északi oldala mellett, az egykori városfalon kívül a szikla felszíne a modern szint alatt 3,80 m mélységben került elő (160,84–160,90 m). A torony alapfalát a hegy lejtőjét borító 50 cm magas humuszrétegbe ásták bele. A lejtés jól érzékelhető az aránylag rövid kutatóárok területén is. A falon kívül a hegyoldal felszíne feltehetően hosszú ideig nem változott, mindaddig, amíg a belső fal egyedül védelmezte a várost. A természetes szint feletti első feltöltési rétegben fal bontásából származó nagy kövek voltak. Az elbontott fal a belső városfal volt. A bontás rétegét még egy agyagréteg elfedte és ennek a tetején húzódott egy apró kövek vékony rétegével borított út (162,69 m), amely már a lejtő kiegyenlítését mutatja. Feltételezem, hogy a külső és a belső városfal közötti terület rendezésével kapcsolatban jött létre.

A bontás nagyköves rétegében főként XIII–XV. sz.-ig terjedő időből származó töredékek voltak, köztük egyetlen későbbi, a XVI. sz. elejére meghatározható darab. Ugyanez vonatkozik a fellette húzódó agyagrétegre is. A kövesút rétegében kizárólag középkori töredékeket találtam. Török-kori leletanyag egyáltalában nem volt. Meg kell jegyezni, hogy a kövesút már az elbontott városfal maradványa fölé húzódott. Úgy látszik, hogy ezen a szakaszon csak a XVI. század elején volt területrendezés. Ekkor a belső városfalat, vagy annak egy szakaszát elbontották, a tornyot azonban továbbra is meghagyták. Feltehetően ekkor boltozták át először pincéjét.

Sajnos, kutatóárkunk nem terjedt ki a külső városfalig. Ábránkon a ma álló, modern javított felülettel rendelkező városfalat tüntettük fel, melynek építési korát nem tudjuk meghatározni. Rétegeink és az 1541. évi látkép annyit bizonyítanak, hogy a hódoltság előtt már állott a külső városfal, azonban régészeti bizonyítékunk arra vonatkozóan még sincs, hogy már a XV. században is állott volna a külső városfal. Ennek vizsgálata még a következő régész nemzedékre hárul.

A belső városfal korát ezzel szemben meglehetősen biztonsággal meg lehet határozni. Ennek a falnak a folytatása — mint már említettem —, a Tóth Árpád sétány 4. sz. telken Gerő Győző feltárása útján került felszínre. Gerő a falba befalazott gerendát figyelt meg. Ehhez hasonló megfigyeléseim voltak a Petermann bíró u. 5–7. sz. telken feltárt városfal-maradvány esetében és hasonlóan figyelt meg Zolnay László is a palota északi udvarán feltárt belső városfal négyzetes tornyán.⁹ Ezek a hasonlóságok az építés módjában azonos időpontra mutatnak. A város első fala épült így. Természetesen a már említett körülmény, hogy ez

a fal a szikla peremére épült, ugyancsak erősíti a korhatározást. Gerő városfalához kifelé merőlegesen csatlakozik egy — a városfallal azonos vastagságú — fal, melyet véleményem szerint ugyancsak egy torony falának lehet értelmezni. Az általam feltárt toronytól 55 m távolságban van — mint a mellékelt rajzon látható —, a távolság nagyon reális, elfogadható. Igaz, Gerő a városfalon kívül még más épületmaradványokat is talált, ezek a vékony falmaradványok és ajtó azonban feltehetően a két torony közötti területnek késői beépítéséből származhatnak. Az általam feltárt torony melletti városfal elbontása is arra mutat, hogy a külső városfal felépítése után a belső veszített jelentőségéből, a védelemben elfoglalt szerepe már nem volt jelentős.

Azok között az oklevelek között, melyek a Szent György tér nyugati oldalán álló házakra vonatkoznak, van egy, amely városi tornyot említ. Az oklevelet 1487-ben keltezték¹⁰ és egy ház részének eladásáról szól, midőn az épületnek a város tornyáig terjedő részét adják el, a tornyot pedig a régi tulajdonos tartja meg magának. A szöveg részletesen leírja az épületet, említ egy újonnan emelt épületet is a város fala mellett. A Szent György tér nyugati házsora mögött régészeti módszerekkel két városfal-torony levezését lehet megállapítani. Az oklevél tehát ezek egyikére vonatkozik. Mérlegelni kell tehát melyikre vonatkozhat?

A budai polgár város házaira vonatkozó forrásanyagot teljes egészében nem adták ki. Pataki Vidor kezdett velük foglalkozni és közölt belőlük részleteket.¹¹ Hiába folyik 30 éve a budai házak kutatása, az oklevélszövegeket gyakorlatilag egyetlen házra sem lehet ráilleszteni. Kétségek merültek fel azzal szemben is, vajon a házak Pataki által egymás mellé rendezett sora nem takargat-e hiányokat? Készült-e minden épületről oklevél, s ha igen, megmaradt-e valamennyi? Az imént említett oklevélből például az derül ki, hogy egy ház részein többen is osztozkodtak, s ilyen értelmű szöveg nem egy van. A lakók tehát nemcsak egymás mellett, de egymás mögött is lehettek szomszédságban. Mindezeknek tudatában, pusztán a számszerűség alapján vélekedem úgy, hogy az oklevélben említett torony nem az általam feltárt, hanem a Gerő által megfigyelt toronnyal lehetett azonos. A toronnyal bíró ház után ugyanis a Szent György tér nyugati oldalán még annyi szomszédos háztulajdonos fordul elő, amennyi a fordított esetben már nem fért volna el. Akár erről, akár arról volt szó, annyit bizonyít az oklevél, hogy a torony (tornyok) 1487-ben már állott (állottak). A város tornyai voltak, de a polgárok használták azokat.

Gerő ásatásának nagy értéke, hogy a telek hátsó felében egy nagy épületet tárt fel. Ennek az épületnek és a torornak helyzete azt mutatja, hogy a telekhatárok a maitól kevésbé eltértek a

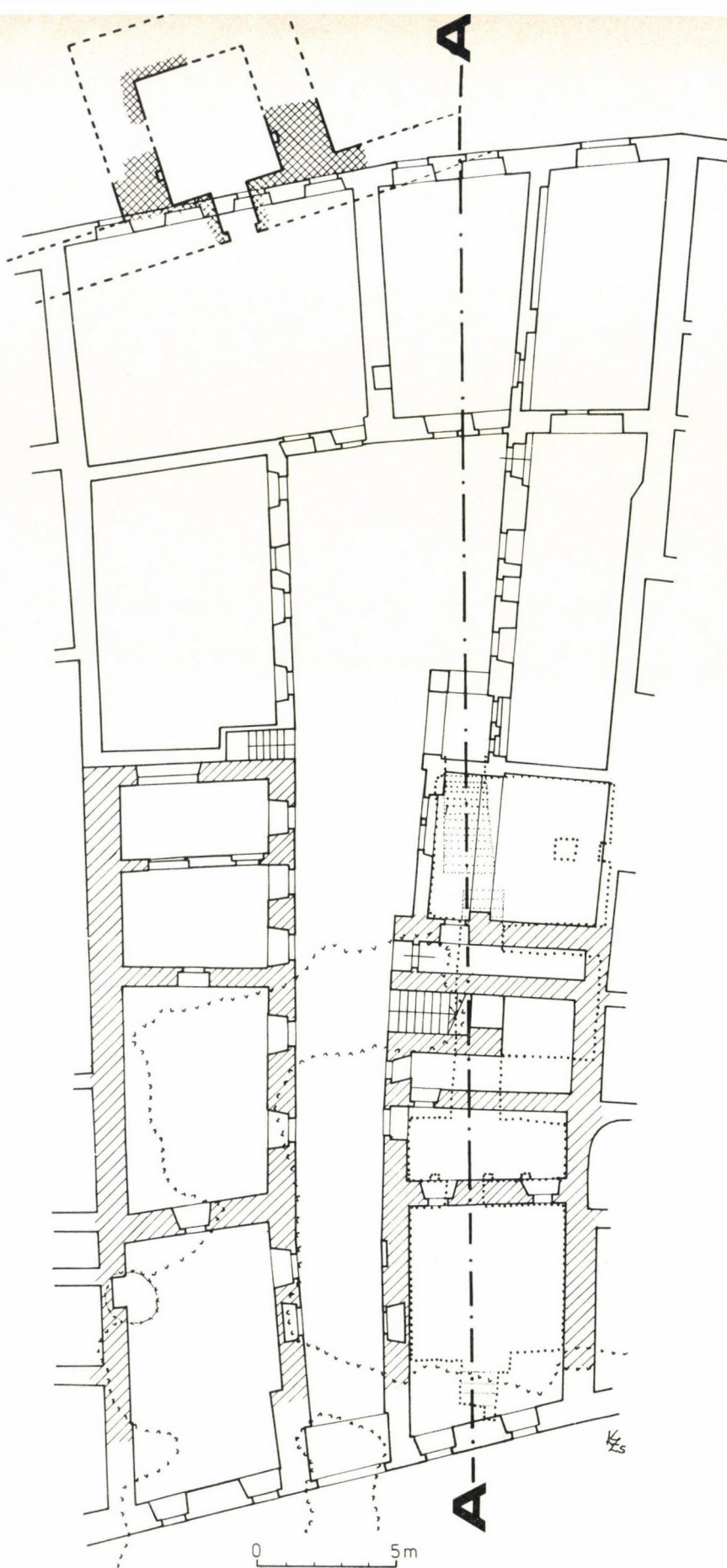
⁹ L. 8. j.

¹⁰ Pataki V., A budai vár középkori helyrajza. BpR

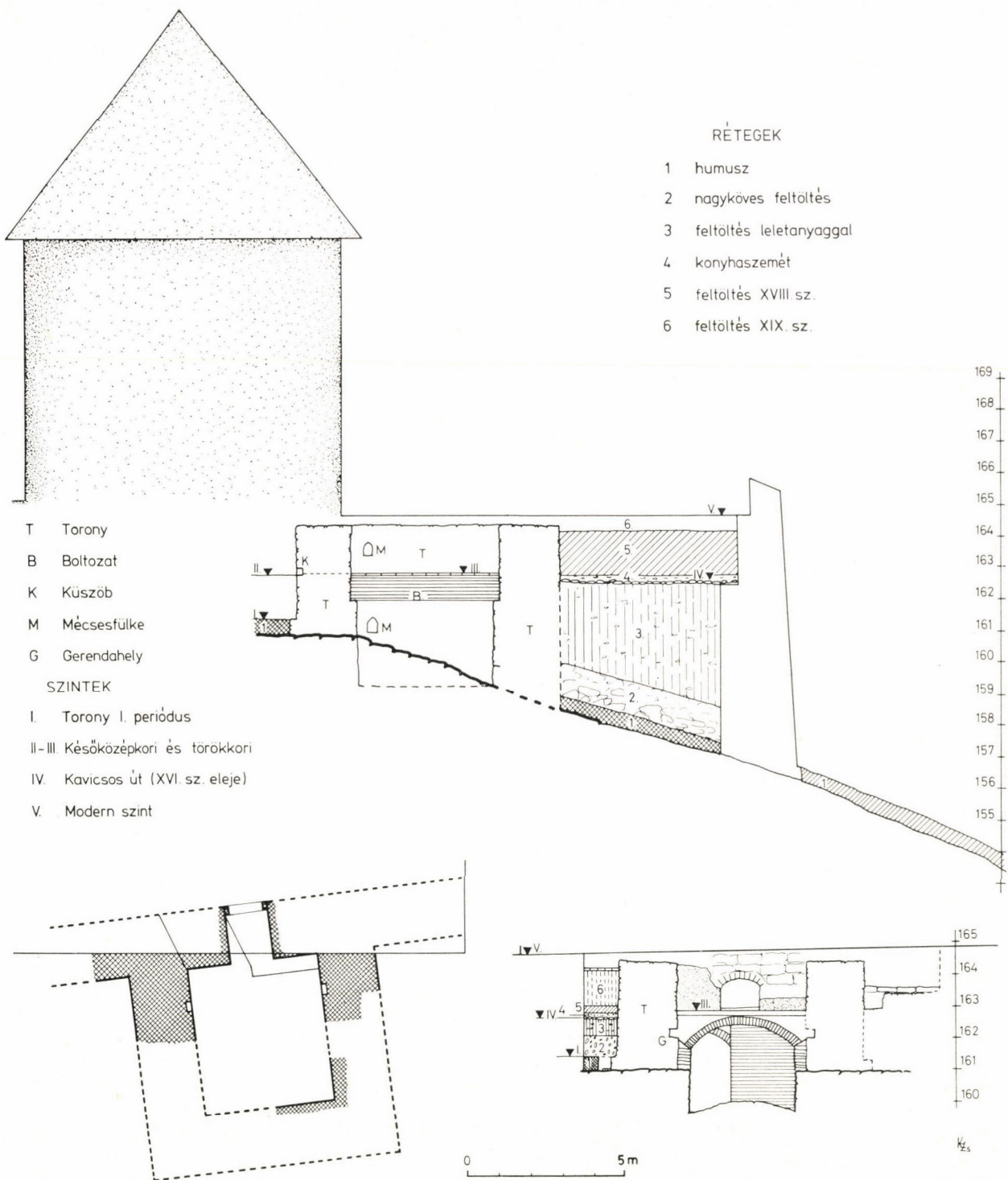
15 (1950), 3. jegyzet. Esztergomi főkáptalan m. lvt. Lad. 53 fasc. 3. N° 18 FOM.

¹¹ Pataki V., idézett tanulmánya.

6. kép. A XIII. sz.-ban épült városfal és ahhoz csatlakozó négyzetes torony. Az ásatás helyszínrajza és a torony metszetei

Рис. 6. Городская стена, построенная в XIII-ом веке и примыкающая к ней четырехугольная башня. План раскопок и разрезы башни

Fig. 6. Mur de ville bâti au XIIIe siècle et le tour quadratique correspondant. Plan des fouilles des tranches du tour

5. kép. A Dísz tér 10 — Tóth Árpád sétány 8. sz. épület modern alaprajza a középkori alaprajz feltüntetésével, a belső városfal és négyzetes torony helyzetével (Várnay D. házalaprajzáinak felhasználásával)

Рис. 5. Современный план здания на пл. Дис. 10 — бульвар им. Арпада Тота, 8 с обозначением средневековых основ здания и также внутренней городской стены и четырехугольной башни. (С использованием плана Д. Варнай)

Fig. 5. Plan moderne du bâtiment Place Dísz 10 et Allée Tóth Árpád 8. — avec le plan médiéval du mur de ville interne et la place de la tour quadratique. (Employant le plan de D. Várnay)

7. kép. A feltárt torony ásatási fényképe. Felülnézet
Рис. 7. Снимок башни после раскопок. Вид сверху
Fig. 7. Photo de fouilles du tour exploité. Vue de dessus

8b

8. kép. A torony földszinti helyiségének É-i oldala a) a déli oldal mécsesfülkéje b) és pincéje mécsesfülkéjével
Рис. 8. Северная сторона помещения башни на первом этаже а) ниша для светильника в южной стене — б) и подвал с нишей для светильника
Fig. 8. Côté de nord de la pièce sur le rez-de-chaussé du tour. a) niche de lampe b) la cave avec le niche de lampe

8a

8c

középkorban. A Dísz tér 15. sz. telek terjedelmét és határait csak 1723-ban nyerte el.¹²

A Szent György téren, a hajdani Szent György templommal szemben az 1687. évi helyszínrajz fogazatos beépítést mutat. A XVIII. század közepére a városrendezés ezeket a fogazatokat eltüntette. Matthey helyszínrajzában látható, hogy az épületek homlokzata az utca szegélyével azonos.

Az általam feltárt torony mögött elhelyezkedő ház a Dísz tér 10. sz. épület, keleti homlokzata a fogazat középső tagja volt. Különös véletlen, hogy éppen ezt a házat többen is kutatták már. Ezeknek a kutatásoknak a felelevenítését a torony előkerülése indokolja. Az épület alatt húzódó mélypincében, a ház déli szárnya alatt 1954-ben feltártak egy középkori kutat. Ennek gazdag leletanyagát Holl Imre publikálta.¹³ A belőle kikerülő leletek kora a XIII. század közepétől a XIV. század végéig terjedt és a feltételezés szerint a kutat ekkor temették be. A kút részben már az épület déli fala alatt helyezkedik el, s ebből arra lehet következtetni, hogy a XIV. sz. végén, vagy a XV. század elején folyó nagy építkezés alkalmával temették be. A gazdag leletanyagból kiemelkedő a XIII. századból származó mázas bécsi korsó, három állatfejben végződő kiöntőcsővel és a XIV. századi ónkancsó. De a többi is csupa olyan tárgy, mely gazdag háztartás fényűző felszereléséhez tartozott: üvegek, pompás, mesterjeggel ellátott fa eszközök, háztartási tárgyak.

A ház kapualját és udvari homlokzatát Gerő Győző kutatta 1962-ben.¹⁴ Megállapította, hogy a ház utcára néző szárnyában vannak csak középkori falmaradványok, az udvari szárnyakban viszont nincs középkor. A ház alaprajzi felmérését Várnay Dezső végezte,¹⁵ aki a kutatás eredményeit az alaprajzon jelölte is. Ő vette észre, hogy a középkori falmaradványok nem érik el az utca síkját és feltételezte, hogy a ház középkori homlokzata beljebb húzódott. Ezekből az adatokból kiindulva megállapítottam, hogy a pince helyzete a döntő bizonyíték. A pincéből eredetileg lépcső vezetett kelet felé, melyet a ház homlokzatának kiterjesztésével szüntettek meg. Eredetileg a lépcsőn az utcáról a pincébe lehetett lemenni. Az utcai homlokzaton elhelyezkedő pinceajtó és a homlokzat előtt induló lépcső a budai Vár területén gyakran előfordul, sőt jellemző.¹⁶ A ház eredeti homlokzata tehát a sziklába vágott pinceüreg peremén állott (5. és 9. kép) és teljesen megfelelt az 1687. évi helyszínrajzon látható fogazatnak. A pincében, a sziklafelszín felett megmaradt középkori falak mutatják meg a középkori kőépület valószínű kiterjedését. E szerint még az északi épületszárny ud-

vari épületének egy része, a ma is használt nyugati pincelejárati középkori volt. Alaprajzunkon csak a pince kiterjedését ábrázoltuk, az épület falát — minthogy szintjétől fölfelé új, nem jelöltük a középkor jelével. A pincében azonban még ma is jól látható a középkori falazás. Az utcáról csak a pince felső szintjére juthattak. Később, — midőn az utcai lejáratot elfalazták, a földszinti helyiségből csapóajtót és falépcsőt készítettek, mely a felső pince hátsó részébe vezetett. Horler Ferenc dokumentációja ezt az állapotot rögzítette, tehát a legújabb átalakításig ez még létezett. Feltehetően gerendafödém választotta el az alsó pincétől. Ennek a födémnek tartására készült konzolokból kettő megmaradt. Az alsó pince szintje mélységben elérte a ház déli szárnya alatt elterülő szabálytalan alakú sziklaüreg szintjét (158,52 m) és egy ajtó tette lehetővé az átjárást. A déli mélypincét ma már nem lehet megközelíteni, mert elfalazták. Ebben a pincében volt a fentebb leírt kútnak a szája.

Az északi oldalon a pincében a szikla felszíne (163,21 m) enyhe lejtővel érte el a városhatár külső oldala mellett feltárt sziklafelszínt (160,90 m). A pince nyugati feljárdatának lépcsői első fokon a szikla felszínének magasságát érték el. A következő fokozatot a lépcső magasztása jelenti, amely már a mai udvar szintjének magasságáig emelte fel a kijáratot. Ez a szintmagasság tulajdonképpen megfelel a torony belső oldala melletti szintmagasságnak is, mely a torony átalakítása után alakult ki.

A mai Dísz tér 10. sz. épület és környéke a középkorban igen előkelő személyek tulajdonában volt. Itt, a Szent György templom előtt állott például Jakez György királyi kincstartó háza a XIV. században. Egy másik ház Hédervári Mihály tulajdonából Kanizsai János esztergomi érsek tulajdonába ment át. Pataki Vidor ezt a házat azonosította a Dísz tér 10. sz. épülettel. Itt vásárolt házat a XIV. sz. nyolcvanas éveiben Garai Miklós nádor is a bécsi Ulrik hagyatékából.¹⁷ Pataki Vidor sorrendjén már az a kevés régészeti kutatás is módosít, amely a környéken folyt. Hiszen a Tóth Árpád sétány 4. sz. telken feltárt épület és a torony egy kevésbé dél felé tolja el a telekhatárokat. Ezért ma még nem tudjuk pontosan megmondani, hogy a Szent György templomig terjedő telektömbben a középkorban hány telek volt és a telteken álló külön tulajdont képező lakóházak száma mennyi lehetett. A házon például — melyhez a torony csatlakozott — két tulajdonos is osztozott. Ebben az esetben iparosemberekről van szó és a torony használatba vétele bizonyára összefügg életkörülményeikkel.

¹² Budapest Műemlékei. I. (Bp. 1955) 326. A mai telken álló középkori házak 1723-ban Schultz János Lőrinc tulajdonába kerültek és ekkor egyesültek.

¹³ Holl I. Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda (Bp. 1966).

¹⁴ Gerő Gy., ásatási dokumentáció. A Főv. Ingatlankezelő Vállalat Műemléki Osztályának tervtárában.

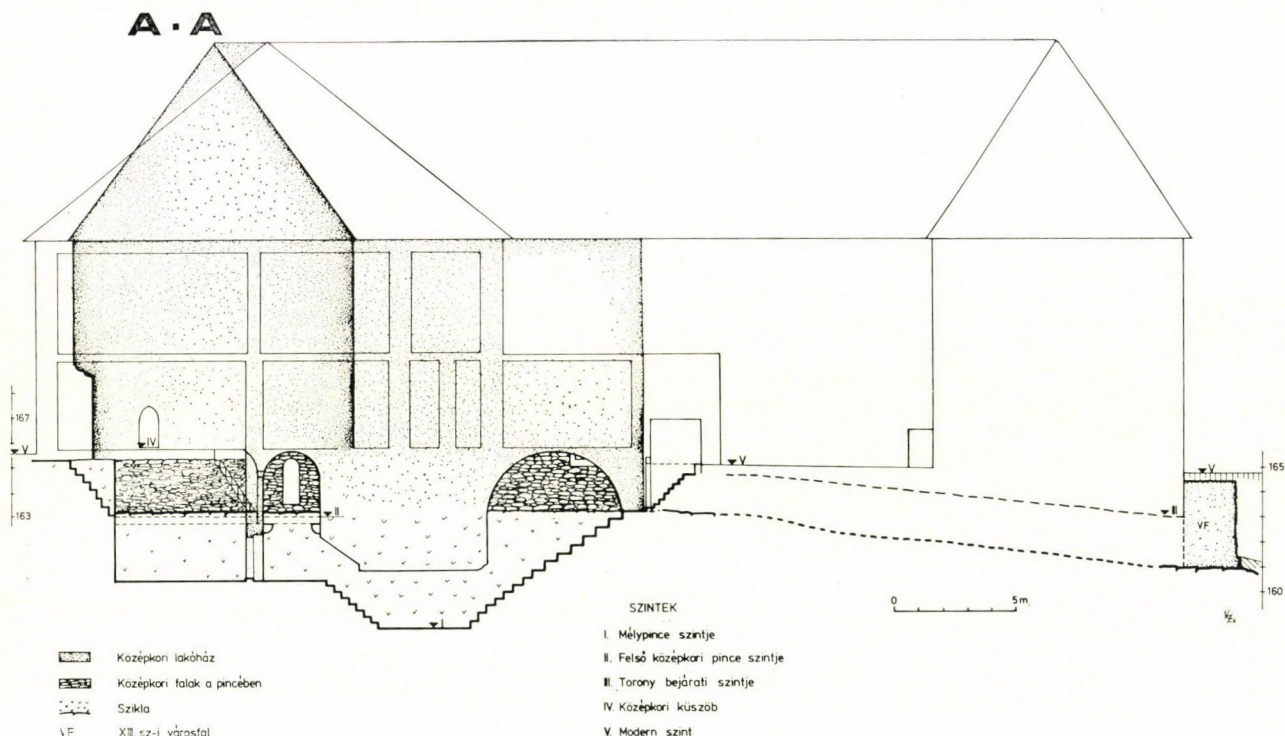
¹⁵ Várnay D. eredeti alaprajza az Országos Műemléki

Felügyelőség tervtárában. Ennek másolatát a Horler Ferenc által készített műemléki dokumentáció is őrzi. Ez utóbbi a Főv. Ingatlankezelő Váll. Műemléki Osztályának tervtárában található.

¹⁶ A budai vár házainak 1959. évi műemléki kutatásai H. Gyürky K., Szentháromság u. 3. BpR 20 (1963) 499—500.

¹⁷ Pataki V., i. h. 282. 5. j. DL. 7158. FOM.

9. kép. A Díz tér 10. sz. ház északi szárnyának és középkori pincéjének K—Ny-i metszete. Az épület középkori kiterjedésének rekonstrukciója

Рис. 9. Разрез с востока на запад северного крыла и средневекового подвала здания на площади Диз, 10. Реконструкция средневекового вида здания

Fig. 9. Tranche Est-ouest de la partie de nord de la maison Place Díz 10. et de la cave médiévale. Reconstruction de l'expansion du bâtiment au moyen âge

A Díz tér 10. sz. házzal kapcsolatban mint tulajdonos szóba jöhet Garai nádor is. Bizonyíték híján pusztán játékos ötlet a leletanyag összetételének összezsengése: a bécsi Ulrik hagyatékából bécsi korszó került a kútba és a nádor háztartásából a lilomos mesterjeggyel ellátott ritka szépségű ónkancsó, s mindez a XV. század elején, amikor tudjuk, hogy a nádor fiai megosztják egymás között apjuktól örökölt házat és építkeznek (1412).¹⁸

Mindez — ismétlem — nem több játékos ötletnél. A budai házakra vonatkozó oklevélszövegek — még akkor is, ha részletes házleírást tartalmaznak — nem alkalmasak azonosításra. A leírások semmi tipikusát nem tartalmazzák, nemcsak egyedi vonásokra nem mutatnak rá, de még a budai építkezésre általánosan jellemző részletekre sem. Éppen ezért tartjuk fontosnak a régészeti és műemléki kutatások újabb eredményeit ismertetni, mert ezek önmagukban többet jelentenek, mint egy szellemes azonosítás.

II. Tóth Árpád sétány 30–31.

Megfigyeléseimet 1968-ban a szennyvízcsatorna lefektetéséhez ásott 1,30 m széles árokban végez-

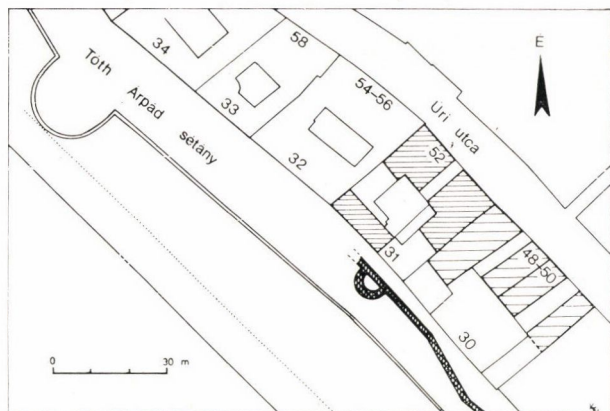
tem. A 30. sz. telek előtt különböző korú falmaradványok között könnyen felismerhető volt a városfal, a 31. sz. telek déli oldala előtt pedig egy patkó alakú torony falívei kerültek elő (15. kép).

A 30. sz. teleknek az Űri utca felől a 48–50 számozású kettős épület felel meg, melynek építészeti részletei is tanúskodnak arról, hogy a középkorban két különálló épület volt. Az 1687. évi helyszínrajz ezeket a házakat 44 és 45-ös számmal jelölte meg. A 31. sz. telek mögött pedig az Űri utca 52. számozású épület áll. Mai állapota nem árulja el, hogy egykor ez is kettős telek volt, de 1687-ben két számmal: 46 és 47 számokkal jelölték meg és a Horler Ferenc által végzett műemléki falkutatás kimutatta¹⁹ az utcai szárnyban a két telket. A XVIII. században, Matthey ugyancsak jól érzékelti mindkét telek nagy méretét környezetükhöz képest (10–11. kép). A patkótorony helyzetét a telekosztáshoz viszonyítva mindegyik helyszínrajz igen jól ábrázolta. Ugyanakkor a rajzokon látható jelölések nem azonosíthatók a városfallal. Feltehetően a városfalat már igen korán elbontották, míg a torony sokáig fennállott. Így is látszik, hogy egykor az épületek és a városfal között ezen a helyen megmaradt a szabad sáv. Más területekkel ellentétben a középkori gazdasági épületek ter-

¹⁸ Pataki V., i. h. 282–83. 5. j. DL. 9937. FOM.

¹⁹ Horler F., dokumentáció. Főv. Ingatlankezelő Váll. Műemléki Oszt. Tervtár.

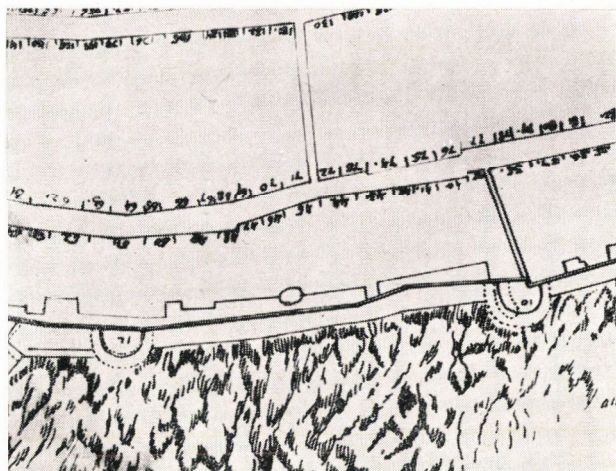
10. kép. Az Uri u. 48–50 és 52. sz. házak környékének helyszínrajza ma és a középkorban
Рис. 10. План зданий на ул. Ури, 48–50 и 52 и их окрестностей в настоящее время и в средние века
Fig. 10. Plan de l'environ des maisons Rue Uri 48–50 et 52 aujourd'hui et au moyen âge

jeszkedésének itt az állott útjában, hogy a 31. sz. telken a várofallal párhuzamos középkori épület állott végig a középkoron keresztül és ez határozta meg az újkori építkezés nyugati határvonalát is. A 31. sz. telken ez volt a harmadik különálló épület (12–14. kép).

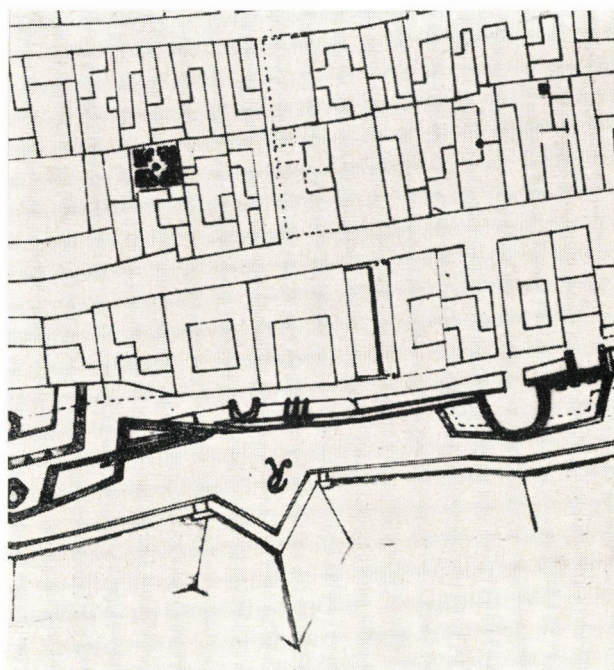
Az 1541-ben készült látképen pontosan előkerülésének helyén látható egy kerek tornyocska (11/a kép), melynek északi oldalához fal csatlakozik. Ez a várofallal, mivel mögötte több épület is látható.

11a

11b

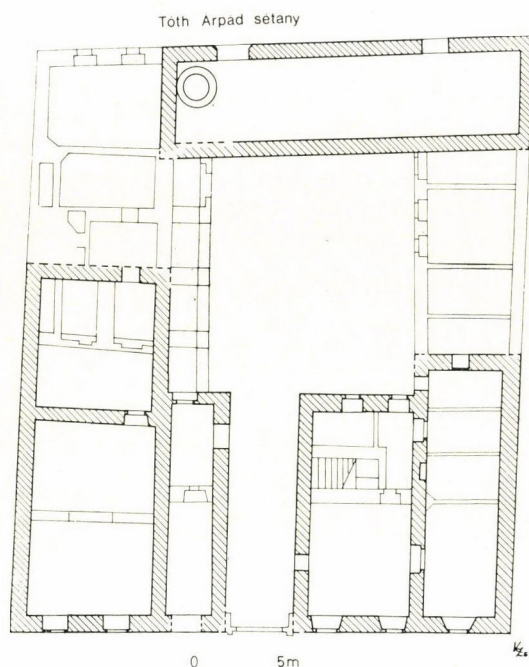
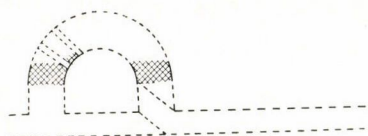

11c

11. kép. Az Uri u. 48–50 és 52. sz. házak környékének ábrázolása 1541-ben a); 1687-ben b); és 1750 körül c)
Рис. 11. Изображения зданий на ул. Ури, 48–50 и 52 и их окрестностей в 1541 г. (а); 1687 г. (б) и ок. 1750 г. (в).
Fig. 11. Représentation de l'environ des maisons Rue Uri 48–50 et 52 en 1541 a); en 1687 b); et vers 1750 c)

Ásatási helyszínrajzom kivitelezésénél némi rekonstrukcióhoz kellett folyamodnom. A toronyhoz csatlakozó falat ugyanis nem tárhattam fel. A patkótorony belméretének meghatározása által kívántam a fal helyét rekonstruálni. A város területén már több patkótorony is ismert ezeknek a belmérete 3,50–4 m között ingadozik. Így legfeljebb 0,5 m-es tévedéssel ki lehet jelölni a várofallal helyét. Az árok területét átlósan átszelő fal és a toronytól kiinduló feltételezett fal találkozása egy töréspontban természetesen szintén rekonstrukció. Tudjuk azonban, hogy a fal a sziklaperemet követte és

12. kép. Az Uri u. 52 — Tóth Árpád sétány 31. sz. épület mai alaprajza a középkori alaprajz és a középkori városfal torony feltüntetésével. (A ház alaprajzi felmérését Horler Ferenc végezte)

Рис. 12. Современный план здания на ул. Ури, 52 — бульваре им. Арпада Тота, 31 с указанием средневекового плана и башни средневековой городской стены. (План здания снят Ф. Хорлером)

Fig. 12. Plan d'aujourd'hui du bâtiment Rue Uri 52 et Allée Tóth Árpád 31 montrant le plan du moyen âge et le tour du mur de ville. (L'arpentage du plan est fait par Ferenc Horler)

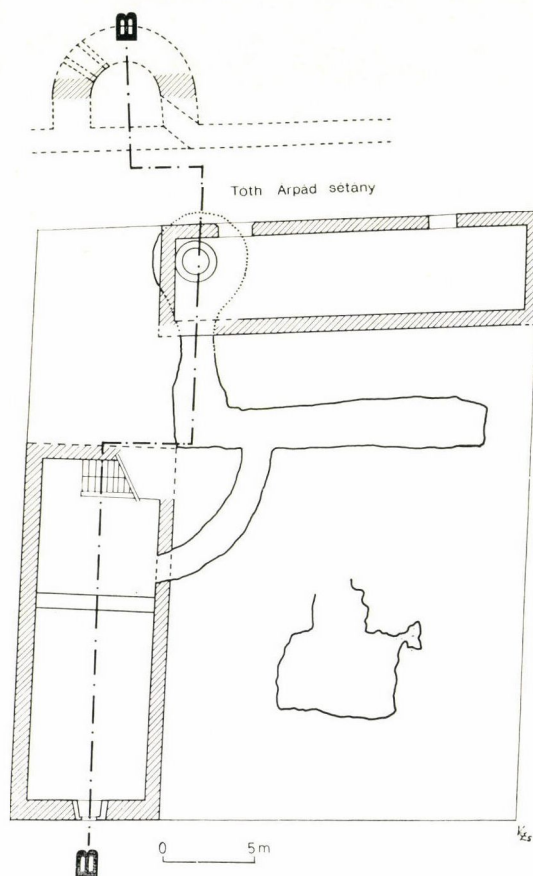
így nem haladt szabályos egyenes vonalban. Az átlós iránytól dél felé a fal a kutatóárok nyugati szélében jelentkezett és két helyen csatorna halad keresztül rajta. Az egyikben még a kővályú is benne volt. A városfal belső oldala mellett a szikla felszíne 166,03 m magasságban került elő, a járószint pedig a sziklát borító humusz felszínén, 166,43 m magasságban. Ugyanakkor a városfal külső oldala mellett 164,35 m mélyen helyezkedett el a szint. Itt is — mint más helyeken tehát — a város fala a szikla peremén állott. A belső járószint felett 30 cm vastag, égett és kizárólag XIII. századi leletanyagot tartalmazó réteg feküdt. A városfalon kívül, a torony mellett a keskeny kutatóárokban is mutatkozott a lejtő. Itt a szikla feletti első, márgás rétegben a legkésőbbi lelet XIV. századi volt, e

felett pedig három feltöltési réteg XV. századi leletanyagot tartalmazott. Az egységes leletanyag miatt feltehető, hogy e három réteg nem jelentett külön korszakot, hanem egyidejű mesterséges feltöltést.

A torony falának déli oldalán téglával kifalazott lőrésnyílás részlete került elő. Sajnos a teljes lőrés nem volt módomban kibontani. A téglák mérete: $27,5 \times 35 \times 6$ cm volt, tehát nagyméretű és vastag téglák voltak. A város területén a késő-középkori építkezésekben egyfajta keskeny épület-téglát és egy másfajta keskeny de négyzetesebb formájú boltozati téglát szoktunk találni. A vastag, nagyméretű téglák előfordulása ritka és elég korai időpontban használták.²⁰

A torony belsejét a torony bontásából származó nagy kővek töltötték meg.

A Tóth Árpád sétány 30. sz. telek mögött, az Uri utca 48—50. számú épületet Lócsy Erzsébet kutatta,²¹ továbbá Gerő Győző végzett a sétányra

13. kép. Az Uri u. 52 — Tóth Árpád sétány 31. sz. épület pincéinek alaprajza

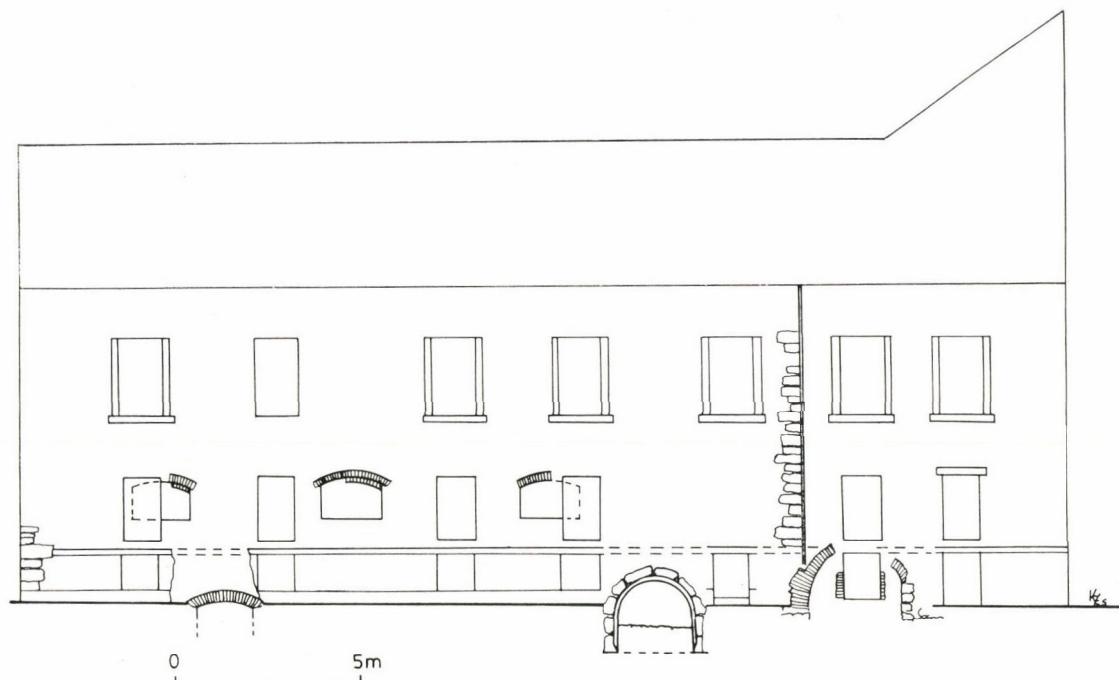
Рис. 13. План подвалов здания на ул. Ури, 52 и бульваре им. А. Тота, 31.

Fig. 13. Plan des caves du bâtiment Rue Uri 52 et Allée Tóth Árpád 31

²⁰ H. Gyürky K., A domonkosok budai, középkori kolostorának feltárását ismertető előkészületben levő publikáció. Fontes Arch. Hung.

²¹ A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. Lócsy E., Uri u. 48—50. BpR 19 (1959) 357—364.

14. kép. A Tóth Árpád sétány 31. sz. ház homlokzatának feltárt középkori maradványai (Horler Ferenc kutatása és felmérése)
 Рис. 14. Открытые средневековые остатки фасада здания на бульваре им. Арпада Тота, 31. (Исследования и план Ф. Хорлера)
 Fig. 14. Restes médiévaux du front de la maison Allée Tóth Árpád 31. (Selon les recherches et arpentage de Ferenc Horler)

néző homlokzaton vizsgálatot.²² Lócsy állapította meg, hogy két középkori ház állott az utca felől. Mindkettő a XIV. században épült, de a dél felől álló korábban, mint az észak felőli. A déli legkésőbbben a XIV. század elején, de alatta levő archaikus kőboltozatos pincéje még ennél korábbi datálást is megenged. Lehetséges, hogy a pince fölött az épületet a XIV. században megújították, s műformáit ekkor készítették. Az észak felől álló épület alatt nincs pince és a XV. században bizonyos átalakításon ment keresztül. Az épületen Lócsy és Gerő törökkori átalakításokat is megfigyeltek. Lócsy kronológiájának realitását erősíti a szomszédos Űri u. 52. sz. ház kutatása, ugyanis itt is csak a déli épületszárny alatt helyezkedett el a pince, vitathatatlan korai vonásokkal. A két épület együttesen a beépítés korai ritmusát tükrözi: épület + kert, épület + kert. Egy második periódusban már a kertet is beépítették. Végül a XVIII. század első felében a két középkori lakóházból egyetlen nagy palotát építettek,²³ Matthey már ebben a formájában ábrázolta. Úgyisintén a mellette álló Űri u. 52. számú épületet is már egy négyszetes udvart körülölelő egyetlen palotának látjuk a helyszínrajzon. Horler Ferenc az épület műemléki kutatása után az utca felől két középkori házat és a

városfal felől pedig egy különálló középkori épületet állapított meg. A telken álló ház déli épületszárnya alatt K—Ny-i irányú, kétosztatú középkori pince helyezkedik el, melyből a márgából kifaragott folyosó vezet egy kúthoz. A folyosó a kutat is körülöleli és a kút falának nyugati oldalán meregető nyílás található. A kút tulajdonképpen a telken levő harmadik épület alatt helyezkedik el. Ez az épület a városfallal párhuzamos, a kút felső nyílása az épület földszintjén helyezkedik el. Az utcai pince és a kúttal rendelkező épület között a folyosó és a kút révén kapcsolat áll fenn, feltételezi a két teljesen különálló épület között az egykorúságot. Már Horler Ferenc is feltételezte, hogy az utcára merőleges kétosztatú pince fölött, keskeny ház állott, sőt e mellett még keskeny kapualj is volt. A ház oromzattal állott az utca felé és teljesen megfelel a Dr. Gerevich László által rekonstruált korai budai háztípusnak, amely a falusi építkezéshez még közel állott.²⁴

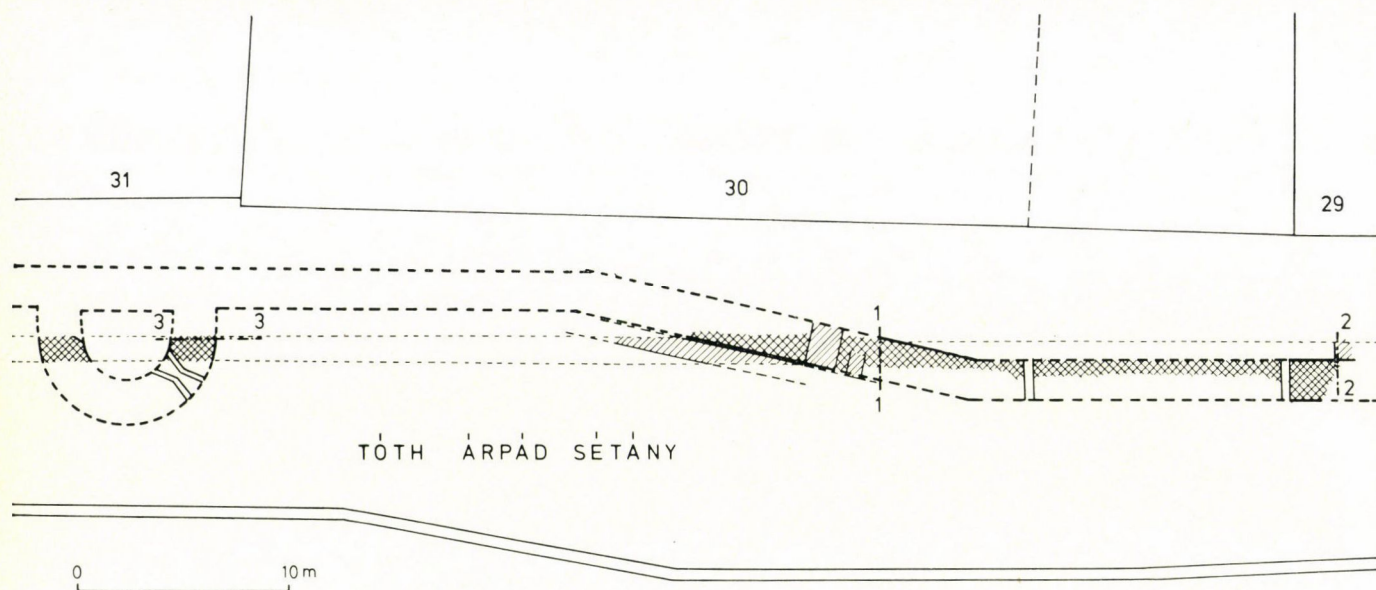
Az épület északi szárnya alatt nincs pince, csak egy még nem teljesen felderített természetes üreg. Nem tétélezhető fel alaprajza után, hogy különálló középkori ház lett volna. Horler Ferencel ellentétben inkább feltételezem, hogy akkor épült, midőn a keskeny korai épületből középső kapu-

²² Gerő Gy. dokumentáció. 1960. Budapesti Tört. Múz. Adattára.

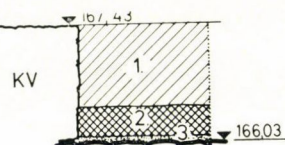
²³ Budapest Műemlékei. I. Bp. 1955. 563.

²⁴ Gerevich L., Budapest művészete az Árpád korban. BpTört I. (Bp. 1973) 393—94.

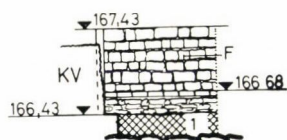

1.

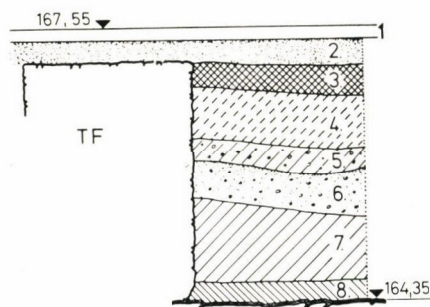
- 1. Feltöltés
- 2. Égett réteg
- 3. Habarcsvé, építéstörmelék
- KV Középkori városfal

2.

- F Épületfal
- II. Téglapadló szintje
- I. XIII. sz.-i városfal szintje
- 1 Humusz

3.

- 1. Aszfalt
- 2. Épülettörmelék
- 3. Pernyés égett réteg
- 4. Épülettörmelék
- 5. Földdel kevert sóderes habarcsvé
- 6. Sóderes habarcsvé (tetején szint XV.sz.)
- 7. Föld leletekkel (XV.sz.)
- 8. Föld csonttal és lelettel (XIV.sz.)
- TF Toronyfal

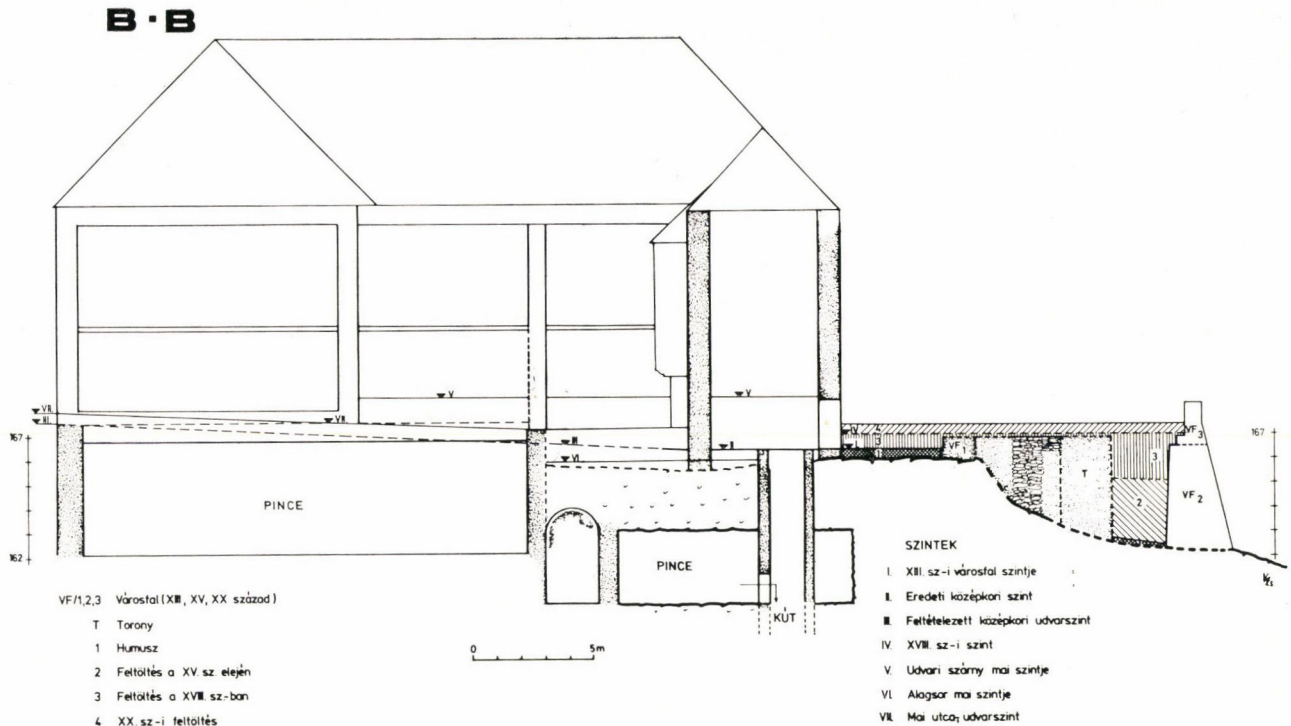
K₂

0 2m

15. kép. A Tóth Árpád sétány 30–31. előtt feltárt belső városfal és torony ásatási helyszínrajza és metszetei
Рис. 15. План раскопок и разрезы внутренней городской стены и башни перед зданием на бульваре им. А. Тота, 30–31.

Fig. 15. Plan des fouilles et tranches du mur de ville intérieur exploité devant la maison 30–31. Allée Tóth Árpád

16. kép. Az Uri u. 52 — Tóth Árpád sétány 31. sz. épület, a pincék és a torony K—Ny-i metszete
 Рис. 16. Восточно-западный разрез здания на ул. Uri 52 и бульваре им. А. Тота 31, подвалов и башни
 Fig. 16. Le bâtiment Rue Uri 52 — Allée Tóth Árpád 31. les caves et la tranche l'est-ouest du tour

aljas nagyobb méretű középkori épületet építettek. Vagyis nem két középkori épület összekapcsolása történt, mintegy harmadik periódusként, hanem összesen két fokozatban épült fel a mai homlokzat. A kutatás kétségtelenül nem mutatta ki az építkezések varratait. Ma már inkább csak az alaprajzról olvashatók le. A telek hátsó részében keresztben álló épületszárny periódusai ezzel szemben még ma is jól láthatók a sétány felé néző homlokzatban (14. kép). Látható, hogy a telek szélességénél rövidebb épületet miként toldották meg, létrehozván a belső zártudvaros épületformát.

Az épület teljes kronológiája csak akkor vált teljesen érthetővé, midőn feltárultak részletei az előtte húzódó városhalnak és toronynak és megállapítottam, hogy a városhal belső oldalán mutatkozó korai járószint tulajdonképpen azonos magasságban van a nyugati középkori épület nagy, félköríves kapujának küszöbével (16. kép). A fal tövében feltárt szint a szikla feletti humusz tetején az első járószint. A nyugati épület tehát még az első városhal szintjéhez épült. A kút szája még mai napig is nyitva van az épület földszintjén, — ami mélyebben helyezkedik el, mint az utcai épületszárny földszintje. Ma a nyugati szárnyban egy szinttel több helyezkedik el, mint az utcai szárnyban. Ennek az alagsornak a létesítése a ház újkori átalakítása alkalmával vált szükségessé. Ekkor ugyanis az épületek igen különböző szintjeit kellett valamiképpen összeegyeztetni. A középkorban itt is lejtett a talaj az utcától a városhalig

— mint ahogy a Dísz tér 10—Tóth Árpád sétány 8. sz. telek esetében megfigyeltem. Tehát az utcára néző, keskeny oromzatos korai lakóház földszintje és a nyugati épületszárny földszintje között ebből adódó különbség lehetett, de ennek ellenére egykorúak lehettek. A XVIII. század első felében, midőn a különálló épületekből egyetlen palotát építettek, az utcai épületszárny földszinti padlójával azonos szintmagasságot hoztak létre az egész épületben. A kút használatára még szükség volt, ezért nem töltötték fel, hanem alagsort alakítottak ki, hová azonban kívülről már nem lehetett bemenni. Eredeti félköríves, kőkeretes ajtaját befalazták és a megemelt külső szint elfedte a városhalat és a lebontott torony maradványait.

Mellékelt rajzomon (16. kép) az udvar lejtését közvetett adatok alapján rekonstruáltam. Az udvarban ugyanis nem volt ásatás, azonban a szomszédos 50. számú kapualjban volt. Itt megállapították a feltöltés mértékét. Minthogy a feltöltést az úttest szintjének emelkedése tette szükségessé, — úgy vélem, hogy a szomszédos házak esetében az emelkedés mértéke azonos lehetett.

A nyugati épületszárnyon feltárt kapu és ablaknyílások segítenek az épület rendeltetésének megállapításában. A kaput eredetinek találom, az ablaknyílásokról viszont feltételezem, hogy a török korszakban készültek. A Tóth Árpád sétány 30. sz. ház nyugati homlokzatán ugyanis Gerő Győző hasonlóan két sor téglával kiképzett, rézsűs, kisméretű ablaknyílást határozott meg törökkorinak. A

nyílások mérete és elhelyezkedése magtár vagy raktárépületre mutat. Ilyen gazdasági épületek állottak a középkorban is a házak hátsó udvarában. Nem lehetett lakóház a középkorban azért sem, mert a rajta nyíló kőkeretes kapu nem kapualjba, hanem egy kúthoz vezetett. Az a körülmény, hogy a kúthoz vezető kapu a városfal felől nyílt, sőt egy várostorony közelében, feltételezi, hogy erre éppen itt volt szükség. Arra gondolok, ami természetes, hogy egy várostorony tetőzete, vagy a fal védőfolyosója fa szerkezete miatt gyúlékony volt, kiváltképpen egy ostrom esetén. Szükség volt a közelben fedett kútra, amely a szálló pernye és üszkös fadaraboktól védve a városfalat védő katonaságnak az iváshoz és a tűz oltásához szükséges vizet szolgáltatja. A nyugati épületet tehát a már ott létező kút miatt, közhasznú céllal építették. Kelet felé irányuló ajtónyílása nem került elő, így látszólag csak a városfal felől volt bejárata. Lehetséges, hogy ezúttal nem a lakóházhoz tartozó melléképületről van szó, hanem városi használatban levő raktárról. Lehetett gabonarak-tár, borraktár, sőt még fegyverraktár is. Hasonló épületeket csak a XVI. századból ismerünk, korábbi időszakból nem.²⁵ Az a körülmény, hogy a lakóházból pincefolyosón keresztül közelíthették meg a kutat szintén arra mutat, hogy a lakóház felől nem volt földszinti bejárata, ugyanakkor lehetővé tették a víz használatát. A kútház épület egészen a XVIII. századi átalakításig fennállott és közte és a városfal között megmaradt a szükséges távolság. Ez is jele annak, hogy nem magántulajdonon lehetett. Útját állta a terjeszkedésnek, amely máshol régészetiileg igazolható.

A középkori épületek összeépítésének időpontjára nézve még egy adat, a „Zaiger über die Vö-stung”, mely 1689-ből származik, pontosabb adat-eket szolgáltat. Ez ugyanis egyetlen számmal, a 40-essel jelölte meg az épületet, melyet az 1687. évi helyszínrajz kettővel (46–47) számozott. 1687–89 között tehát a középkori épületekből egyetlen palotát építettek. A falkutatás ugyanakkor az utcai homlokzat egységéről tanúskodik, ezért a periodizáció a következő lehetett:

A városalapításhoz közel eső időpontban épült egy K–Ny-i tengelyű pincével rendelkező lakóház, mely keskenyebbik oldalával nézett az utcára. A lakóház mögött, a városfallal párhuzamosan egy községi raktárépület és kútház állott, melynek kútját egy földalatti folyosón keresztül a lakóház is

használta. Később a lakóház észak felé bővült. A korábban udvarnak szolgáló északi telekrészen egy másik épület épült, melyet a korábbival egy kapu-alj kötött össze. Ez az építkezés a XV. századnál korábbi nem lehetett, hiszen a kettős telek emlékét még az 1687. évi helyszínrajz is megőrizte, — jól-lehet ekkor már nem állhatott fenn két ház az utca felől. A lakóház mögött községi épület állott, rak-tár és kútház míg 1687–89 között azt is a lakóház-zakkal építették egybe.

III. Tóth Árpád sétány 36–37, továbbá a 39–41-ig terjedő terület kutatása

A Tóth Árpád sétány 36–37. sz. házak előtt már Schulek Frigyes is sok felszínre került falat ábrázolt. Ezen a szakaszon az ő megfigyeléseinek ellenőrzése és a periodizáció pontosítása miatt kez-dtem feltárást. A leletmentés itt két szakaszban folyt, a második szakaszt Bertalan Vilmosné irá-nyította. Ő tártá fel a patkótoronyt, míg én csupán a városfal megfigyeléséig jutottam el. A város fala itt 2,46 m széles és csak 40 cm magas alapfal volt csupán, amely részben a magasabb sziklafelszínre, részben pedig a sziklagödröket kitöltő humuszra épült. Sárgásszínű kőanyaga, erősen sóderes, mész-szegény habarcsa is mutatta, hogy ez csakis a belső városfal lehet. Belső oldala mellett keskenyebb, merőleges falmaradványok kerültek elő, a város-falhoz támaszkodó középkori épületek maradvá-nyai (17. kép). Ezt a tornyot az 1687. évi helyszín-rajz a megfelelő helyen ábrázolta. A három kerek torony közül ez a középső. Matthey a helyszínraj-zán eggyel kevesebb tornyot tüntet fel. A második, az észak felől levő azonosítható ezzel a toronnyal.

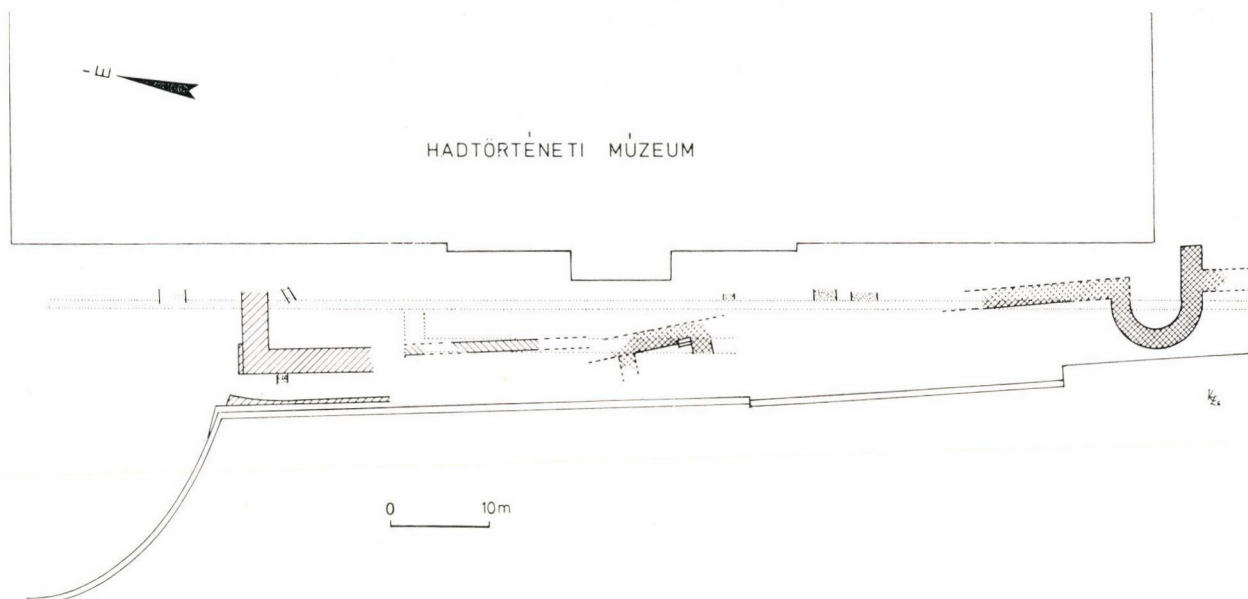
Az 1687. évi helyszínrajz harmadik patkótor-nyát a Hadtörténeti Múzeum déli sarka mellett, annak a keresztutcának tengelyében tártam fel, amely a középkorban nem létezett (18. kép). A to-rony déli oldalán a széles alapozás és a keskenyebb fal találkozása a torony melletti külső szint helyét kijelölte (166,01 m). A mai felszín alatt (167,08) 1 m mélyen került elő.

A második kerek torony után észak felé 40 m távolságban (szemben a Hadtörténeti Múzeum fő-bejáratával) a kutatóárokban újabb torony rész-lelei tárultak fel. Mindenekelőtt előkerült a városfal, amely már a 99. sz. ház északi sarkától kezdve némi irányváltoztatással folytatódott. A város nyugati oldalán külső és belső városfal, azaz a korábbi és a

²⁵ Néhány példa tárolásra szolgáló középületekre: České Budejovice, fegyvertár. Épült 1531-ben a város fala mellé, egy torony közelében (domonkosok temploma mellett). Jellegzetes raktárépület. Képe: Pavel J., České Budejovice (1965); Regensburg, Weinstadel. 1527-ben épült a Duna felől levő városfalhoz Stobel, R., Baualters-pläne zur Standtsanierung Regensburg I. (München 1974); Freiberg, magtár. Hosszanti oldalával a városfal-hoz támaszkodik két torony között. Merián metszetén. Merián, Die schönen Städte von Breslau bis Eisenach. Merián városképein még több hasonló és külső megjele-nésében jellegzetes raktárépület is található: Leipzig-ben, Gotha-ban, Weimar-ban, Weida-ban. Ezek magtárak.

Máshol fegyvertárak láthatók: Breslau-ban, Oels-ben, Leipzig-ben. Későközépkori magtárat publikált: Skab-rada J., Smetánka Z., Architektura zemědělských usedlosti pozdního středověku Čechách. AR 26 (1974) 236. A mag-tár Opalice-ben áll. Ugyanitt egy másik Sobětuchyben. A raktárépületekre jellemző a magas sátozott, melyen sokszor több sorban szellőzőablakok vannak. Kisméretű, belső osztástól független szellőzőablakok több sorban helyezkednek el az épület hosszanti oldalán, a rövideb-biken szintén, itt azonban sokszor nem szimmetrikus rendszerben. Az épületbe nagy félköríves kapu vezet a hosszanti oldal felől, mely gyakran nem középen helyez-kezik el.

17. kép. A Tóth Árpád sétány 39–41-ig terjedő szakaszon feltárt középkori városfal és tornyok ásatási helyszínrajza

Рис. 17. План раскопок средневековой городской стены и башен, открытых на участке бульвара им. А. Тота 39–41
Fig. 17. Plan de fouilles de la muraille médiévale exploitée entre les maisons 39–41 Allée Tóth Árpád et des tours

későbbi egymással párhuzamosan állott. A belső, korábbi városfal még állott, midőn a külső felépült és ez határozta meg az újabb fal helyzetét. Nem így történt az északi részen. Itt vagy a XVI. század elején, vagy a török hódoltság ideje alatt erősen módosították a városfal irányát, úgy, hogy a felszínre került korai városfal — ha szemünkkel kiegészítjük — áttörni látszik az Esztergomi bástya mellett a késői városfalat. Feltehetően a bástya falán kívül, de legalább részben kívül állhatott egy saroktorony, pontos megfelelője a keleti oldalon, a Táncsics u. 9. számú telken Zolnay László által feltárt toronynak.²⁶ Ezáltal a város, a palotával együtt még hangsúlyozottabb formában hasonlított egy egyenlőszárú háromszögre. A saroktorony elbontásának okát régészetiileg meg lehet találni. A keleti oldalon, az ÉK-i saroktorony lekúszott a szikla pereméről — holott maga a fal ott is a peremen haladt. Magam részéről abban az esetben úgy láttam, hogy a tornyon keresztül egy utat vezettek, s a torony helyzete az úthoz, az út pedig a geológiai felszínhez igazodott. Ez feltevés volt csupán.²⁷ E feltevésemet ezúttal továbbépítem, midőn ennek párhuzamaként feltételezem, hogy az ÉNY-i sarkon ugyancsak megtört a sziklaperem vonala (a nyugati oldalon már eleve nem volt olyan nagy a törés, a perem éppen csak mutatkozott a lankás oldalon). A toronynak tehát itt is a legmagasabb felszín alatt kellett lennie, pontosan olyan helyzet-

ben, amely az Esztergomi bástya építésének útjában állott. Sajnos éppen azért, mivel a torony kiszámítható helyzete a bástyán kívül kellett hogy legyen — nem lehet előkerülésére már számítani. A következtetésekre régészeti módszerek segítségével jutottam el. Kubinyi András véleményével találkozott elképzelésem, aki a maga módszereivel ugyancsak ennek a toronynak a létezésére következtetett.²⁸

Ebben a megvilágításban kell elhelyezni a maguk korába és funkciójába azokat a középkori falmaradványokat, melyek sajnos igen csekély mértékben kerültek felszínre a Tóth Árpád sétány 40–41. előtt.

A Hadtörténeti Múzeum főbejárata előtt imént említett torony a belső (korai) városfalra merőleges. Déli falának csatlakozó részlete és egy — a torony belsejébe vezető 1,28 m széles bejárat 3 lépcsőfoka került felszínre. A csekély eredmény ellenére feltételezhető, hogy itt négyzetes toronyról lehet csak szó. Ezt a tornyot helyszínrajzaink nem ábrázolják, illetőleg az ábrázolás ami a megfelelő helyen van, nem értelmezhető. Az 1687. évi helyszínrajz ugyanis a megfelelő helyen, megszakított vonallal jelölt valamit, amely négyzetes alakrajzú, ennek értelmezése azonban további kutatásig bizonytalan.

A korai városfal belső oldala mellett sűrűn jelentkeztek keresztfalak, sőt előkerültek olyan É—

²⁶ Zolnay L., Kutatások a Tárnok u. 9–13. számú telken. BpR 23 (1973) 245.

²⁷ H. Gyürky K., Buda településének kezdete a régészeti adatok alapján. ArchÉrt 99 (1972) 33.

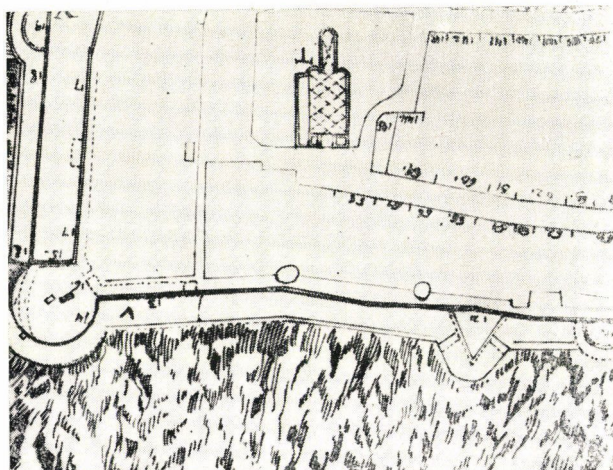
²⁸ Kubinyi A., Budapest története a későbbi középkorban Buda elesteig (1541-ig). BpTört II. (Bp. 1973) 16. Ezen a helyen a szerző a vár háromszögéről szólva, az

ÉNY-i sarkon lakótornyos épületet tételez fel. Én magam nem lakótoronyra gondolok, hanem erődtoronyra és esetleg kaputoronyra. Az 1541-i látkép, valamint az általam említett Braun–Hogenberg látkép az ÉNY-i sarkban valóban lakótoronyra emlékeztető építményt ábrázol. Erről a szövegben kifejtettem véleményemet.

18a

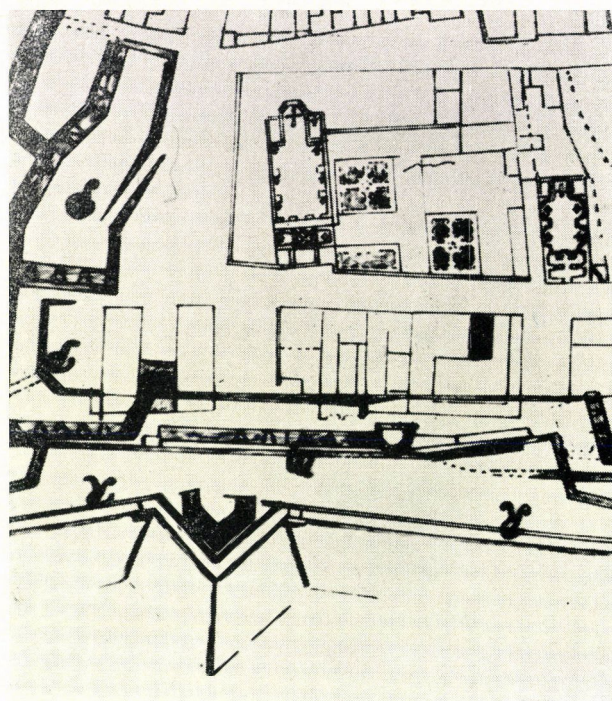

18b

D-i irányú középkori falmaradványok is, melyek már a belső városfal elbontása után épülhettek. Ezek a falmaradványok a polgárházak falai.

Megint más — ismét az erődrendszerhez tartozók az Esztergomi bástya déli sarkának irányában feltárt 2,10 m szélességű, egymással derékszögben találkozó falmaradványok. A vaskos fal-szeglet ismét toronyra enged következtetni, amely

²⁹ Veress E., Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684—1686-iki ostromairól. BpR 9 (1906) 112—114 old. közötti melléklet.

18c

18. kép. A Tóth Árpád sétány 39—41-ig terjedő szakaszon a városfalak ábrázolása 1541-ben a); 1687-ben b); 1750 körül c)

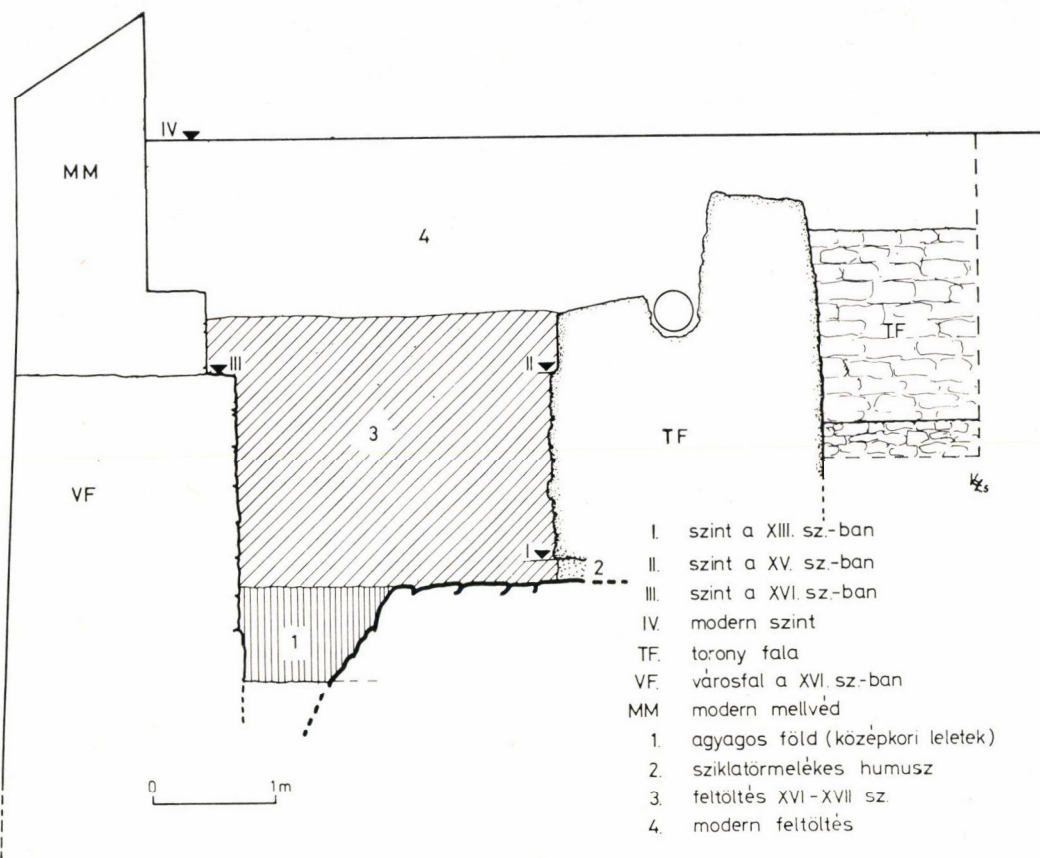
Рис. 18. Изображения городских стен на участке бульвара им. А. Тота 39—41 в 1541 г. (а); 1687 г. (б); ок. 1750 г. (в)
Fig. 18. Plan des murailles de ville entre les maisons 39—41 Allée Tóth Árpád a) en 1541 = b) en 1687; c) vers 1750

azonban nem tartozott az első erődítéshez. Helyzete szerint ugyan az északi oldalon a belső városfalra támaszkodott, egy egész sor tornyot fűztek fel az északi belső városfal vonalára még a török hódoltság előtt. Ezeket a tornyokat az 1686. évi ostrommal kapcsolatos helyszínrajzok többé-kevésbé mind mutatják, de legjobban Marsigli²⁹ ábrázolta. Itt az általam feltárt torony helyzete is előkerülési helyének legjobban megfelel. Arra, hogy ezek a tornyok a hódoltság előtt épültek, a látképekből lehet következtetni. Buda látképén Braun — Hogenberg könyvében tisztán kivehető a torony csipkézett falkoronája is.³⁰ A korhatározást a szintviszonyok is megerősítik. Mint mellékelt metszünkön látható (19. kép) a torony külső szintje már a külső városfallal egyezik. A torony alapfala már egy hatalmas feltöltésbe épült bele. A sziklafelszín borító vékony humuszréteg az alapfal alatt megmaradt. Helyzete viszont, — minthogy a sziklaperem közelében áll, azt mutatja, hogy az északi oldalon akkor még fennálló középkori belső városfalhoz épült hozzá.

.*

³⁰ Braun, G.—Hogenberg, F., Civitates orbis terrarum. közli: Rózsa Gy., Budapest régi látképei. (Bp. 1963) 38. VI. kép.

19. kép. Az Esztergomi bástya mellett feltárt késő középkori városfal és belső torony K–Ny-i irányú metszete
Рис. 19. Восточно-западный разрез позднесредневековой стены и внутренней башни, открытых у Эстергомской башни
Fig. 19. Muraille de ville du moyen âge finissant auprès de la bastion de Esztergom et la tranche est-ouest du tour de l'intérieur

Az első, a XIII. században épült városfalat elsőként Gerevich László találta meg a budai királyi palota területén.³¹ A korai városfal ismeretében sokat gyarapodtunk Zolnay László kutatásai révén is.³² A köztudatba és az összefoglaló és népszerűsítő irodalomba azonban az új kutatások eredménye nem került át. Az 1975-ben megjelent „Várépítészetiünk”³³ például a „Buda város fala” című tanulmányában csak a város második, külső és késői erőrendszereiről ír. Természetesen, az új kutatások még nagyrészt publikálatlanok.³⁴ E téma tehát új, s megoldásában nehézséget okoz az a körülmény is, hogy analógia sem segít, mivel kevés kivételtől eltekintve,³⁵ középkori városfalak régészeti kutatása a középkori magyar városokban nem

folyt. A jó és korai térképanyag valamint a bőséges okleveles forrásanyag — ahol ez van — ott sem teszi feleslegessé az ásatást, mivel a városfalak építési periodizációjának megállapítása a város keletkezésének kérdésére is feleletet ad.

Buda esetében írott források bőségére nem lehet számítani. A fennmaradt oklevelek arról tanúskodnak, hogy a város lakóit kizárólag vagyoni helyzetükkel kapcsolatos dolgok érdekelték. Még e tekintetben sem voltak olyan pedánsak, hogy a vagyonukat képező objektumot tárgyilagos pontossággal leírták volna. Éppen ezért egyedül a régészeti eredmények nyújthatnak következtetésekre alkalmas információt.

H. Gyürky Katalin

³¹ Gerevich L., A budai Vár feltárása. (Bp. 1966) 22—32.

³² Zolnay L., BpR 24 (3—4/1978).

³³ Várépítészetiünk. Szerk., Gerő L. Bp. 1975. Gerő L., Buda város falai. 110—114.

³⁴ Bertalan V.-né, jelentések. BpR 21 (1964) 308—313.

³⁵ Holl I., Sopron középkori városfalai. ArchÉrt. 94 (1967) 155—183.

Auszug

An der W-Seite des mittelalterlichen Buda, in dem vor den Nr. 8,30—31, 39, 40—41 der Tóth Árpád-Promenade liegenden Abschnitt führte Verfasserin die archäologische Forschung der mittelalterlichen Stadtmauern durch. Ein Vorbericht darüber ist schon früher erschienen und hat von der Erforschung der N-Seite Rechenschaft abgelegt.¹

In beiden Studien ist von den doppelten Stadtmauern von Buda die Rede, u. zw. vor allem von der ersten, zur Mitte des 13. Jhs erbauten Mauer der Stadt. Die historischen Quellen zeugen eindeutig davon, daß die Stadt zur Zeit ihrer Gründung zur Mitte des 13. Jhs mit einer Mauer umnommen wurde. Das Vorhandensein dieser Mauer und der dazu gehörenden Türme ist stellenweise an dem im Jahre 1541 gefertigten Ansicht von Buda (Erhard Schön), auf der 1687 gezeichneten topographischen Karte der Stadt (J. Haüy) zu sehen, ja sogar in Spuren noch auf der zur Mitte des 18. Jhs von dem Genieoffizier J. Matthey gefertigten Stadtkarte zu erkennen. Trotz des Gesagten nahm die moderne Fachliteratur davon keine Kenntnis, sondern erörtere bloß die auch heute noch stehenden Mauern und Basteien.

Zahlreiche Teile der ersten Stadtmauer sind 1887 anlässlich der Ordnung der Promenade zum Vorschein gekommen, jedoch wurden die Ausgrabungsergebnisse nicht veröffentlicht. Kontrollausgrabungen waren auch schon deshalb nötig, da sich der äußeren und inneren Seite der ersten Stadtmauer Gebäudemauern anschlossen und die Hinzugehörigkeit dieser unsicher geblieben ist.

Mit Hilfe der neueren Erschließungen wurde die Stelle der ersten Stadtmauer festgestellt und ein Turm von rechteckförmigem Grundriß vor dem Haus Nr. 8 an der Tóth Árpád-Promenade freigelegt. Die Stelle der ersten Stadtmauer wird überall eindeutig von dem Umstand bestimmt, daß sie auf einen Felsenrand gebaut wurde, der ursprünglich die natürliche Grenze des Stadtgebietes gebildet hat. In dieser Hinsicht unterscheidet sich davon die zu Beginn des 15. Jhs entstandene zweite Mauer, die schon unterhalb dieses natürlichen Felsenran-

des erbaut wurde. Nach dem Aufbau der Mauer wurde natürlicherweise das Gelände zwischen den beiden Stadtmauern aufgeschüttet. Die innere Stadtmauer bestand mit der äußeren zusammen, jedoch haben die Gesetze des Lebens die Bewohnerschaft dazu bewegt, diese innere Mauer stellenweise zu durchbrechen und entlang der Mauer, ja sogar auf der Gegenseite der Mauer kleinere Gebäude zu errichten.

Der vor den Häusern Nr. 30—31 der Tóth Árpád-Promenade freigelegten inneren Stadtmauer schloß sich hinter dem Haus Nr. 31 ein hufeisenförmiger Turm an und ein ähnlicher kam auch an der Südseite des Grundstückes Nr. 40 an die Oberfläche. Reste eines Turmes zeigten sich davon etwas nördlicher, vor dem Eingang des Kriegsgeschichtlichen Museums. Ist die Stadtmauer auch von der Stadtkarte verschwunden, die Türme bleiben erhalten.

Jene Gebäude der hinter der inneren Stadtmauer verlaufenden Häuserreihe, die sich hinter dem erforschten Gebiet befinden, wurden ebenfalls untersucht. Sämtliche Forschungsergebnisse dieses Geländes zusammengestellt, konnte aus diesen jene Periode herausgehoben werden, die mit der ersten Stadtmauer gemeinsam entstanden ist.

Die sich auf die Gebäude beziehenden bekannten Urkunden erschlossen durch die neuen archäologischen Ergebnisse neue Möglichkeiten. Es ist z. B. anzunehmen, daß das hinter dem Turm Nr. 8 der Tóth Árpád-Promenade stehende Gebäude Disztér Nr. 10 der Palast der Familie Garai gewesen sein konnte.

Hinter dem Stadtmauerturm unter Tóth Árpád-Promenade Nr. 31 entfaltete sich ein sehr früh (vermutlich noch im 13. Jh) errichtetes Gebäude, das mit dem Turm in engem Zusammenhang gestanden hat. Dem durch das sich vom Turm aus öffnende Tor erreichbaren Brunnen unter dem Gebäude dürfte im Feuerschutz der Stadtmauer eine Rolle zugekommen sein.

K. H. Gyürky

TERRA MATER ÁBRÁZOLÁS EGY SOPIANAEI OLTÁRON

A század elején, Sopianae feltételezhető központjában (Rákóczi u. 38.), IOM TERRAE MATRI dedikált, gondos kidolgozású oltár került elő.¹ A felirat melletti oldalakon keretelt, felül ívelt lezáródású mezőkben egy-egy álló alak ábrázolása látható. Baloldalt meztelen férfialak, válláról köpeny lóg le, jobbában villámköteg, baljában sceptrum. Az attribútumok és a felirat alapján kétségtelenül Iuppiter. A felirattól jobbra eső mezőben hasonló keretelt nőalak áll hosszú ruhában (1. kép). Jobb keze letört, baljában hosszú botot tart, melynek felső végén tábla látható. A felirat alapján Terra Materre gondolhatunk, ikonográfiaiban azonban teljesen eltér az általunk ismert Terra Mater ábrázolásoktól mind attribútumát, mind álló helyzetét illetően. Minden további vizsgálathoz az attribútum mibenlétének meghatározására van szükség. Erre már történt néhány kísérlet. Az első publikáló ásnak tartja, ami illene az istennő feladatköréhez. Más javaslat szerint a Iuppiter Dolichenus kultuszban használt háromszögű jelvénytől rokon tárgyról van szó,² ezt átveszi P. Merlat is a szíriai istenről írt monográfiájában.³ Az oltár legfrissebb ismertetésében lándzsáról olvashatunk, Iunora gondolva ezzel az ábrázolt alakban.⁴

Valamennyi kísérletet eleve kudarcra ítélte az, hogy a bot végén levő táblát vagy nem vették elég alaposan szemügyre, vagy az első publikáló hibás leírása befolyásolta őket. A tábla ugyanis nem háromszögű, hanem négyszögű, a negyedik oldala azonban hiányzik, mivel azt a keretelés levágta. Félrevezető lehet a bal alsó sarok kihagyása, az viszont világos, hogy felül nem csúcsban, hanem vízszintes vonalban végződik a tábla. A megoldást tehát más irányban kell keresni. Négyszögű jelvényt a római katonaságnál találunk, mégpedig a lovasságnál: ez az ábrázolásokról jól ismert vexillum. Ezek alapján az előbb említett kihagyást is nyomban megértjük: a felfüggesztett zászlócska lengését kívánja érzékeltetni.

De miféle kapcsolatban lehet Terra Mater a vexillummal? Az istennő attribútumai közt ezzel sohasem találkozunk. Egyáltalán előfordul olyan ábrázolás, ahol ezt a jelvényt nem a lovasság viseli? Igen, és ez igen fontos vizsgálatunk szempontjából. Aelius Verus Caesar, Hadrianus fogadott fia, saját kiadású pénzekkel emlékezett meg 136-os pannoniai kormányzásáról. E pénzek hátoldalán nőalak áll hosszú ruhában, fején falkoronával, bal kezével ruháját tartja, jobbában pedig vexillum van (2. kép).⁵ Felirata: PANNONIA.

Hadrianus idején igen sok provincia perszónifikációjának ábrázolása jelenik meg pénzeken. Ikonográfiájuk változatos: álló, ülő vagy földre heveredő nőalak; attribútumaik is sokfélék: az adott provinciára jellemző jelenségek (ibisz, oroszlán), harci eszközök (pajzs, lándzsa), a területén levő városokra célzó falkorona, bőség szimbólumok (bőszáru, kalász, gyümölcskosár).⁶ Alapvetően két gondolat kapcsolódik össze ezeken az ábrázolásokon: a győzelemmel biztosított béke, és a békével biztosított bőség. A földre heveredő, bőség szimbólumokat viselő alakok ikonográfiaiban teljesen a Terra Mater ábrázolásokat követik. Ez korántsem véletlen, hisz egy adott provincia területének, földjének megszemélyesítéséről van szó, ill. az általa biztosított békéről, bőségről. Ezen a tartalom az sem változtat, ha a provinciák jelentős részénél a perszónifikáció-ábrázolásokra jellemzőbb álló alakokkal találkozunk. Így alapunk van arra, hogy a sopianaei oltár Terra Materre és a pénzek Pannoniája között mind formai, mind tartalmi szempontból kapcsolatot tételezzünk fel. Az előzőektől eltérően azonban itt ellentétes irányú hatást figyelhetünk meg: nem Terra Mater ikonográfiája hatott a provincia ábrázolásra, hanem az utóbbi Terra Mater megjelenítésére.⁷

A relief ikonográfiai kérdése után vizsgáljuk meg létrejöttének politikai, valamint vallástörténeti hátterét. Aelius Caesar pénzkiadásánál nyilvánvalóan politikai és propaganda tényezők játszottak szerepet. Hadrianus kiszemelt utódját 136-ban rendkívüli hatalommal felruházva állította mindkét Pannonia élére, hogy a quadok támadását elhárítsa.⁸ Kezdeti sikerei után gyenge egészségi állapota miatt kénytelen volt visszatérni Rómába. 137-ben másodszor is megkapta a consulságot, ekkor került sor a Pannoniát ábrázoló veretek kiadására. Az összefüggés kézenfekvő: előző évi hadisikereit kívánta megörökíteni, amiben a lovasság nyilván jelentős szerepet játszott, ezért került a nőalak kezébe vexillum.

Feltételezhetünk-e hasonló összefüggést az oltár reliefjénél is? A felirat nem tartalmazza az állítás idejét, de szerencsénkre az itt szereplő Iulius Rufus másik oltárt is állított, mely pontosan datálható 163-ra. Ha a dunai limes déli szakaszának erre az időre eső hadi eseményeit vizsgáljuk, úgy viszonylag békés időszakról beszélhetünk. Még előtte vagyunk a nagy markomann-quad háborúnak, amely az egész provinciát megrázkódtatta. Úgy gondoljuk, hogy az oltár felállítása 167 után nehezen volna magyarázható éppen a hosszan elhúzódó, sok szenvedéssel járó hadiesemények miatt. A 160-at közvetlenül megelőző években is sor került összecsapásokra a barbárokkal. Ezek az események Pannonia Inferior Alisca és Burgenae közti limes szakaszát érintették. Pannonia, valamint Moesia csapatai 160-ra a nyugalmat helyreállították.⁹ Az oltár felállítása kapcsolatba hozható ezekkel az eseményekkel, melyek színhelye a Sopianae magasságában elhelyezkedő határrész volt. Bár Sopianae nem a határon feküdt, egy erőteljesebb betörés könnyen elérhette. Ennek a veszélynek az elhárítása, a hadsereg győzelme révén helyreállított béke megfelelő politikai hátteret jelentene a IOM-nak és Terra Maternek dedikált oltár felállítására, amelyen mindkét istenség harci attribútum

¹ Szőnyi O., ArchÉrt 31 (1911) 373.

² Láng, F., LA II (Bp. 1941) 178.

³ Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse. (Paris 1960) 172—.

⁴ Fülep F.—Sz. Burger A., Pécs római kori köemlékei. (Pécs 1974) 18—.

⁵ BMC III nr. 1919—.

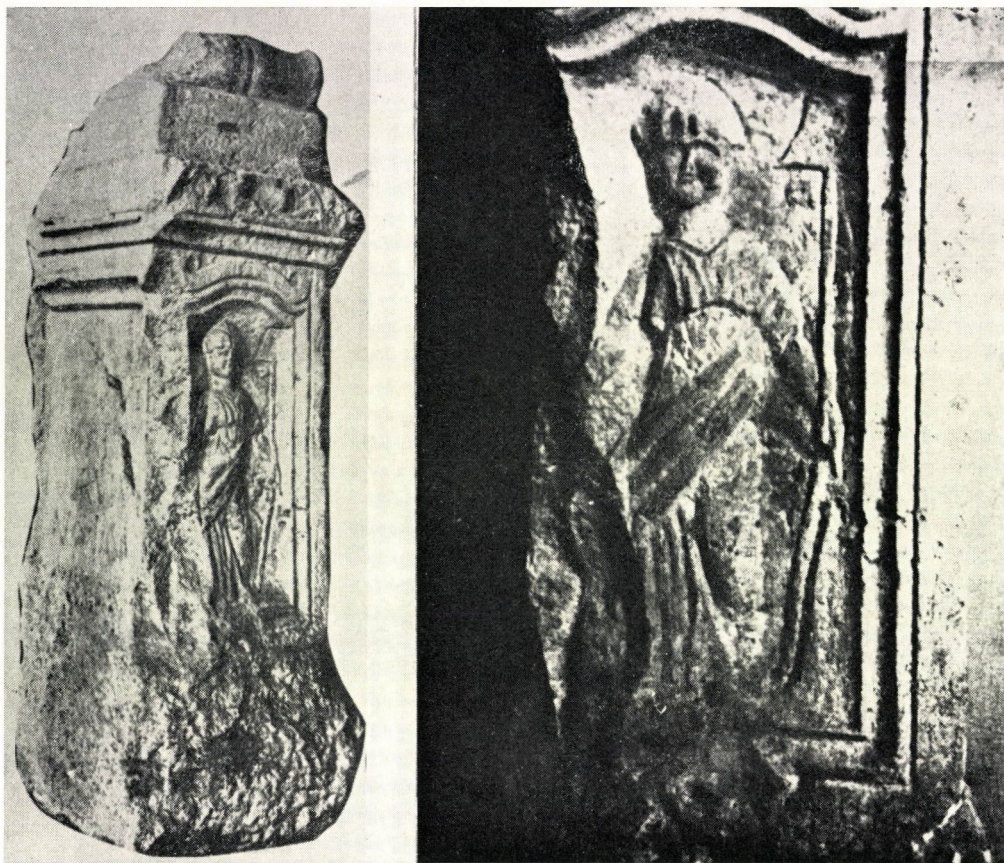
⁶ Bernhart, M., Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit. (Halle 1926) 103—.

⁷ A pénzábrázolások mintaként való felhasználásával a pannoniai reliefplasztikában más esetben is találkozunk: Erdélyi G., A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon (Bp. 1974) 132—.

⁸ Mócsy, A., PWRE Suppl. 9 (1962) 554.

⁹ Balla L., ArchÉrt 92 (1965) 145—.

1. kép. A sopianaei oltár reliefje
Рис. 1. Рельеф алтаря в Сопиане
Fig. 1. Relief de l'autel de Sopiana

2. kép. Pannonia Aelius Caesar pénzein
Рис. 2. Паннония на монетах Элия Цезаря
Fig. 2. Pannonie sur les monnaies d'Aelius Caesar

mokkal: villámköteggel, ill. vexillummal látható. Ebben az összefüggésben a 160. év jöhet számításba.

Néhány évvel későbbi felállítás látszik azonban valószínűbbnek akkor, ha tekintetbe vesszünk egy aquincumi oltárt. Ezt IOM pro salute et pro reditu et victoria imp. duorum Aug. ... állították 164-ben,¹⁰ amire az alkalmat nyilván Lucius Verus parthus hadjárata szolgáltatta. Tudvalevő, hogy ebben a hadjáratban dunai legiok is részt vettek, köztük az aquincumi II. adiutrix. Ami a

történeti összefüggésen túl igen figyelemre méltó számunkra az aquincumi oltár esetében, az az oldallapjain elhelyezett díszítés. Már a kérés szempontjából érintett istenalakok ábrázolása is rokonságról tanúskodik a sopianaei és aquincumi oltár között,¹¹ ennél is fontosabb azonban az alakok keretelésében megjelenő csavart vonalú dísz, az ún. noricum voluta. Ennek első megjelenését ehhez az aquincumi oltárhoz köti a kutatás.¹² Ez amellet szól, hogy a sopianaei oltárt ne datáljuk 164-nél korábbra, mert valószínűtlen, hogy ott előbb jelentkezett volna ez a motívum, mint Aquincumban. Ez érthetővé teszi egyben azt is, hogy Iulius Rufus 163-ban emelt oltárának oldalán miért találkozunk egyenes kereteléssel.

A vallástörténeti háttér megértéséhez elsősorban arra kell kitérnünk, hogy Terra Mater, a hol termékenységi, hol alvilági istennő mennyiben tekinthető területvédőnek is.¹³ Irodalmi adatok arról tanúskodnak, hogy a görögök-nél Gének ez a funkciója az i. e. V. sz.-ban már megvolt. Aeschylusnál (Hetén Thebae ellen 69—.) a megtámadott Thebae nevében Eteocles Zeushoz, Géhez és a városvédő istenekhez könyörög segítségért. Másik esetben (Oltalomkeresők 890—.) az Argosban menedéket kereső Danaidák fordulnak Zeushoz és Géhez védelemért. Vergilius Aeneisében is találkozunk hasonló esetekkel. Turnus Aeneas elleni küzdelme előtt Faunustól és optima terra-tól kér segítséget a betolakodókkal szemben (12, 777—.). Az Itália földjére érkező Aeneas is először a hely isteneihez könyörög, mégpedig a genius loci-hoz és Tellus-

¹⁰ CIL III 3432, R-D 11.

¹¹ Nagy L., BpTört I. (Bp. 1942) 608.

¹² Nagy T., BpR 22 (1971) 130—.

¹³ Az istennő aspektusairól l. Gesztelyi, T., ANRW II 17.

hoz (7, 136—.), de nem feledkezik meg az elhagyott haza isteneiről sem, az idai Iuppiterről és Phrygia materről. Figyelemre méltó ezekben a példákban, hogy a területet és annak lakóit védő Föld anyja mellett többnyire ott szerepel Zeus-Iuppiter, esetleg a terület másik fontos helyi istene, mint Faunus.

Császárkori feliratok között találkozunk olyanokkal, melyeket egy meghatározott terület, provinciai földjének állítottak, pl. Terrae Daciae (CIL III 1351 = 7853), Terrae Histriae (CIL V 327). Hispania Tarraconensisben Terra Mater oltára és fogadalmi szobra genius loci-nak emelt oltárral és szoborral került elő (CIL II 3527). Nem kétséges, hogy ezek az emlékek Terraban, ill. Terra Materben egy bizonyos terület védőistenét látták. A vallástörténeti összefüggések így ugyanarra az eredményre vezetnek, mint az ikonográfia: Terra Mater azonos lehet egy-egy provincia földjével ill. annak legfőbb védelmezőjével.

Mit jelent ez a következtetés Pannonia vallástörténete szempontjából? Ez a provincia azon kevés területek közé tartozott, melyekben a Terra Mater kultusz viszonylag jelentős helyet foglalt el. Ilyen volt még É-Afrika, ahol Tellus a földművelés patrónusa;¹⁴ Róma, ahol a halottkultusszal való kapcsolata bizonyítható;¹⁵ Dalmatia és Dacia, ahol a bányaműveléssel állt kapcsolatban.¹⁶ A pannoniai feliratok Terra Materének arculatát lehetett legkevésbé meghatározni, jóllehet a feliratok több szempontból egyezéseket mutattak. Ezek közé tartozott az, hogy előkerülési helyük Brigetiotól a már Moesia Superiorhoz tartozó Singidunumig mindig a limes, vagy a közvetlen mögötte elterülő terület (Sopianae, Mursa), nagyobb számban ezek közül is a legio székhelyeken: Brigetioiban, Aquincumban és Singidunumban fordulnak elő, ill. auxiliaris táborhelyen (Intercisa). További sajátosságuk, hogy a 11 feliratból haton IOM is szerepel, háromszor Iunoval,

ill. Iuno Reginával együtt, három esetben pedig Liber, ill. Liber Pater társulnak Terra Materhez.

Ezek a jelenségek a sopianaei oltár értelmezésének felhasználásával megmagyarázhatókká válnak. Terra Maternek, mint területvédő istennőnek a tisztelete érhetően elsősorban a limes mentén terjedt el. Tisztelői közt előfordul több katona, valamint kereskedők és a városi arisztokrácia tagjai. IOM és Terra Mater egymás mellé állítása ugyancsak érthető a fentebb idézett irodalmi példák alapján. IOM és Iuno Regina a capitoliumi triást képviselik, ami az egész római birodalomnak és hadseregnek is legfőbb védője volt. Néhány esetben Liber, ill. Liber Pater is szerepel a feliratokon. Az eddigi vizsgálatok megállapítása szerint Pannonia területén elterjedt kultusza lokális gyökerekre vezethető vissza,¹⁷ védelmező szerepét a neve mellé helyezett pater szó is hangsúlyozza. Ugyanezt állapíthatjuk meg végül arról az istenről is, akinek Iulius Rufus másik sopianaei oltárát állította, azaz Silvanusról.

Ez utóbbi oltár még azért is figyelemre méltó, mert a felirat melletti oldalak ugyancsak reliefekkel vannak díszítve. Egyik oldalon Silvanus, a másikon nőalak egyik kezében gyümölcscsel (?), a másikban görbe ággal. Nyilvánvalóan Silvanusról van szó. Megmintázása teljesen azonos a Terra Mater reliefével, az előbb készült bizonyosan mintául szolgált az utóbb készültnek. Ez az egyezés feltételezhet tartalmi rokonságot is a két istennő között. Tudvalevő, hogy Silvanának jelentős kultusza csak illír területen volt, ahol a terület védőisteneinek egyikét tisztelheték benne.¹⁸

Vizsgálatunkat befejezve megállapíthatjuk, hogy e különös Terra Mater ábrázolás jelentésének tisztázásával értékes segítséget kaptunk a pannoniai Terra Mater kultusz tartalmának megértéséhez.

Gesztelyi Tamás

A TERRA MATER REPRESENTATIONS ON AN ALTAR FROM SOPIANAE

Abstract

An altar dedicated to IOM and TERRAE MATRI came to light in Sopianae at the beginning of the century. The figure of Jupiter stands on the left of the inscription holding a sceptre in his hand, on the right there is a female figure with a stick with a triangular termination at the tip according to the description of the first publication. Based on the dedication one can only think of Terra Mater although no similar representation has been found anywhere. The object in her hand is most dubious. All interpretations so far have been ungrounded since no one ever made an attempt to get a look at it. At the tip of the stick there is no triangle but a quadrangle with a missing side since the frame was cut off.

There are analogous representations to be cited: the coin series of Aelius Caesar with reverse representations of the personified Pannonia holding a vexillum. Such quadrangular military standard can also be in the hand

of Terra Mater who may have been represented as the personified Pannonia.

The connection of Aelius Caesar with Pannonia is known: he led an exceptionally strong military campaign here in 136 A. D. against the barbarians. This must be the explanation for the female figure of the personified Pannonia holding a military standard.

Conclusively it can be said that Terra Mater is the protector of any given piece of land. This is followed by a better understanding of the Terra Mater inscriptions in Pannonia. Only this correlation answers our question concerning the appearance of the goddess at the limes and in the first lines of the legionary and auxiliary camps and why she is so often connected with Jupiter in the dedications.

T. Gesztelyi

¹⁴ Gesztelyi, T., ACUD 8 (1972) 75—.

¹⁵ Gesztelyi, T., ANRW II 17, V. fejezet.

¹⁶ Gesztelyi, T., ACUD 7 (1971) 85—.

¹⁷ Alföldy G., SSz 13 (1959) 160—.

¹⁸ Peter, R., Silvanus, Roscher Myth. Lex.-ban 869—.

ELŐZETES JELENTÉS

A BUDATÉTENYI RÓMAI TELEP FELTÁRÁSÁRÓL, 1972—1973

1972-ben a Dísznővény és Gyümölcstermesztési (a volt Kertészeti) Kutató Intézet egyik telepén (XXII. Nővény u. 2.) az ún. X. táblán mezőgazdasági célokból földgyalulást végeztek (1. kép). E munkák során több elszíneződés folyt jelentkezett a sárga agyagra legyalult felületen. Nagyobb mennyiségű őskori és római kori cserép került elő. Ezért a szükséges leletmentést a BTM haladéktalanul megkezdte¹ és a terület régészeti feltárása azóta is folyik.

A lelőhely Budapest, XXII. Budatétény területén fekszik, határai — nagyobb felületen — É-ről a Háros utca, Ny-ról a Nagytétényi út, K-ról a Kis-Duna ága és D-ről Nagytétény.

Mínt hogy fővárosunk területén egy eddig ismeretlen római telep részlete került napvilágra, több évi kutatásunk alapján szükségesnek éreztük első kétévi munkánk eredményeiről minél előbb beszámolni.

1972. évi ásatás (2. kép)

1. gödör (3. kép 1.; 2. kép 1 és 4. kép 1) Alakja megközelítőleg kerek. Mérete ÉD-i irányban 2.20 m, KNy-i irányban 1.75 m. Oldalfala egyenes. A gödör alja ÉNy-ról DK-re mélyül. Padozatára utaló biztos nyomot, így a tűzhelyet sem tudunk hitelesíteni. Cölöp illetve cöveklyuk nyomát sem a gödrön belül, sem kívül nem találtunk. Mindezek, és a méret alapján arra gondoltunk, hogy gazdasági rendeltetésű objektum lehetett.

A leletanyagból kiemeljük a szürke, szemeses anyagú vízszintes és ferde fésüléssel díszített oldaltöredéket² (Lsz.: 75.2.297.).

2. gödör (3. kép 1.; 2. kép 1 és 4. kép 2). Alakja: lekerekített sarkú téglalap. Mérete KNy-i irányban 5.25 m, ÉD-i irányban 3.75 m. A kőalapozású épület egy korábbi, valószínűleg félig földbe mélyített lakóhely helyére épült. Erre utal az agyagos, tapasztott, korábbi padlómaradvány (4. kép 2). A korábbi lakóhelyen tűzhelyet ill. cövek, cölöplyukat nem találtunk. Ezt az objektumot később a földberakott alapfal-szakaszok alapján, mely helyenként az 50 cm szélességet is eléri — kőalapozású, két helyiséges lakóépületté alakították át. A falak felmenő részét válycgból építhették, tetejét peremes tegulákkal fedhették, melyre a felszínen nagyobb felületen összegyűjtött bélyegnélküli peremes tegulák utalnak. Az épület bejárata a DNy-i sarok közelében megfigyelt külső cöveklyukak szerint fedett, kiugró előtéren át vezethetett a ház belsejébe. A későbbi lakóház padozatára vonatkozó adatunk nincs, mert a földgyalulás során ezt elpusztították.

A leletanyagból megemlíthetjük a sok állatesontot, aszén és patiesdarabkát, melyeken kívül az alábbi jelen-

tősebb kerámialeleteket sorolhatjuk fel: 1. Alávágott peremű, szürke tál peremtöredéke³ (Lsz.: 75. 2.324. — 5. kép 4). 2. Szürke Faltenbecher töredéke (Lsz.: 75.2.312.). 3—4. Festett és festetlen dörzstál töredékek (Lsz.: 75.2. 314, 76.6.10.). 5. Piros márványozott festésű oldaltöredék (Lsz.: 76.6.11.). 6. Drag 37. típusú tál alja, mely Traianus-kori délgalliai termék⁴ (Lsz.: 76.6.6.).

3. gödör (2. kép 3. és 4. kép 3.) Alakja kerek. Mérete: 80 × 80 cm. Oldalfala egyenes. Alja vízszintes, felső részére nincs már adatunk, a földgyalulás elpusztította. Méretét tekintve verem célját szolgálhatta. A megmaradt betöltésből nyers színű nyaktöredék került elő. (Lsz.: 76.6.47.)

4. gödör (2. kép 4 és 4. kép 4) Alakja megközelítőleg kerek. Mérete ÉD-i irányban 3.25 m, KNy-i irányban 3.50 m. Oldalfalai enyhén rézsűsek. Alja vízszintes. Kerek cölöplyukat három oldalon rögzítettünk kívülről. Ezek átmérője: 10 cm. A cölöpök elhelyezkedéséből arra következtethetünk, hogy a bejárat valószínűleg DNy-ról lehetett. Az objektum padozatára nincs adatunk, de mérete után lakógödör lehetett.

A leletek közül állatesontokat, vasrögöket és jellegtelen oldaltöredékeket említhetünk meg. (Lsz.: 76.6.34—36.)

5. gödör (2. kép 5 és 4. kép 5) Alakja kerek. Mérete: 3.5 × 3.5 m. Oldalfala függőleges, alja enyhén lejt mindkét oldalról a közepe felé. Alján kemencére utaló égett, tapasztás folytjai voltak megfigyelhetők. Cölöp, ill. karólyuk nem mutatkozott.

Leletanyag nincs.

6. gödör elszíneződéséről bebizonyosodott, hogy mezőgazdasági gép nyomától származik.

7. gödör (2. kép 7.; 4. kép 7.; 3. kép 2.) Alakja hosszított ovális. Mérete ÉD-i irányban 2.25 m, KNy-i irányban 4.70 m. Oldalfalai enyhén rézsűsek. Alja enyhén lejt a közepe felé mindkét oldalról. Az objektum K-i és Ny-i végében egyforma széles agyagpadkát figyeltünk meg, talán egy deszkapadlót tarthattak. Cölöplyukra való elszíneződés részben a gödör belsejében az északi, déli és a keleti oldalon jelentkezett. A cölöplyukak elhelyezését tekintve véve a bejárat valószínűleg a Ny-i oldalon lehetett. Az objektum félig földbemélyített lakógödör volt.

Leletanyag: 1. Tál behúzott peremtöredéke, alatta vékony hornyolással, fekete engobos. (Lsz.: 76.6.59.) (5. kép 2). 2. Mélyebb tálka töredéke barnás-pircs engobbal. (Lsz.: 76.6.74.) (5. kép 3). 3. Mélyebb tálka plasztikus újjbenyomások szalagdisszel a peremen, barnás-piros, porózus anyagú.⁵ (Lsz.: 76.6.58.). 4. Nagyobb urna oldaltöredéke vízszintes és függőleges fésüléssel.⁶ (Lsz.: 76.6.80.) 5. Drag. 37. típusú tál oldaltöredéke kettős

¹ Jelentésünket I. RégFüz I: 26 (Bp. 1973) 37—38; I: 27 (Bp. 1974) 38. Az őskori temetőt Kőszegi Frigyes tárta fel, feldolgozása folyamatban van. A római telep állatesont anyagával Matolcsi János foglalkozik a későbbiek során.

² E fésültípusra I. B. Pónis, É. Die spätkeltische Siedlung (ellér. hegy-Tabán. (Bp. 1969) 47. kép 4.

³ Alávágott peremű tálakra I. Uo. XXX. t.

⁴ Gabler Dénes szíves szóbeli közlését és további meghatározásait a budatétényi sigillaták vizsgálatánál itt köszönjük meg.

⁵ Formailag más típusú edényen, de a peremnél látható ez a dísz egy Békéscsaba-Fényesi szőlők lelőhelyű darabnál: Párducz M. A szarmatakor emlékei Magyarországon. I. (Bp. 1950) VIII. t. 6.

⁶ Pónis É. i. m. 47. kép 3.

medaillonban jobbra néző, térdelő Amor figurával, bal kezét előrenyújtja.⁷ (7. kép 4 L. sz.: 76.6.57.)

8. gödör (2. kép 8, 4. kép 8 és 3. kép 3) Alakja hosszúkás, keskeny. Mérete ÉD-i irányban 3.25 m, KNY-i irányban 1 m. Oldalfalai enyhén rézsűsek, alja vízszintes, a D-i szakaszon lejtősen, majd ismét egyenes vonalban halad tovább.

Padozatára, cölöplyukra nyom nincs, mérete és alakja után valószínűleg — ipari jellegű objektum — áztató teknő célját szolgálhatta.

Betöltéséből csak egy tegulatöredéket tettünk el.

9. gödör (2. kép 9, 4. kép 9) Alakja tojásdad. Mérete ÉD-i irányban 80 cm, KNY-i irányban 1.10 m. Oldalfala egyenes, alja két oldalról mélyül a közepe felé.

Méretét és alakját tekintve — raktárverem lehetett.

Kibontásából jellegtelen oldaltöredéket szedtünk fel.

10. gödör (2. kép 10, és 4. kép 10 és 3. kép 4) Alakja négy, ovális, egymásbavájt, különböző méretű gödör. Oldalfalai enyhén rézsűsek. Az alja egyenetlen. A 10/B és a 10/D-vel jelölt szakaszokon kétoldalról egyenletesen mélyül. Mérete: KNY-i irányban 10.20 m, ÉD-i irányban átl. 2.60 m. A felszínről, a NY-i részén sok fehér falfejemény töredéket szedtünk fel. Ugyanitt sok paticsnyomot figyeltünk meg.

A gödrök méretei alapján inkább szemégtödör lehetett már csak az alábbi igen változatos nagyszámú leletanyag alapján is:

10/A felületről: 1. Barna, porózus anyagú fazék peremtöredéke (Lsz.: 76.6.135.) (5. kép 8). 2. Drag. 32. típusú táltöredék. A felület kidolgozása miatt Gabler D. szerint a westerndorfi vagy pfaftenhofeni műhelynek II. század végi — III. század I. feléből származó terméke (Lsz.: 76.6.166.). 3. Vaslemezke farost maradványaival (Lsz.: 76.6.137—8.). 4. Fenőkö, hosszúkás, téglalap alakú, világosbarna (Lsz.: 76.6.126.). 10/B felületről: 5. Drag. 32. típusú tál töredéke nagyon kopott bélyeggel (Lsz.: 76.6.116.). 10/C felületről: 6. Fazék barnásszürke peremtöredéke (Lsz.: 76.6.158.) (5. kép 7). 7. Mécs levél alakú fogantyúja, barnás pirosra festett* (Lsz.: 76.6.151.). (6. kép 3.) 8. Drag. 33. típusú csésze lezoux-i vagy rheinzaberni műhely Antoninus-kori terméke (Lsz.: 76.6.152.). 10/D felületről: 10. Dörzstál narancsszínű festéssel. (Lsz.: 76.6.147.). 11. Drag. 33. típusú csésze perem-oldaltöredéke, a rheinzaberni műhelyből. (Lsz.: 76.6.98.).

11. gödörrel tisztáztuk, hogy újkori mezőgazdasági gép nyoma.

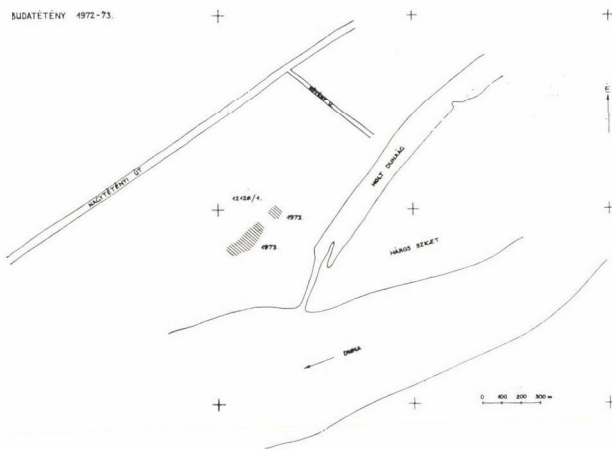
12. gödör (2. kép 12 és 4. kép 12) Alakja nagyjából ovális. Mérete KNY-i irányban 3 m, ÉD-i irányban 2 m. Oldalfala egyenes. Alja közepe felé enyhén mélyül, egyenetlen. Méretéből és beosztásából arra gondolunk, hogy gazdasági rendeltetésű gödör lehetett. Betöltéséből tégladarabka és állatesont került elő.

13—14. gödör (2. kép 13—14) Bizonytalan foltokban jelentkezett, ezért keresztárok szelvényrendszerrel hitelesítettük a laposabb beásásokat és a kisebb elszórt kősportozatokat.

15. gödör (2. kép 15 és 4. kép 15) Kör alakú. Mérete: 75 × 75 cm. Alja enyhén mélyül DNY felé. Valószínűleg raktár verem volt.

A leletanyagból egy szürke, szemeses fazék peremtöredéke említhető meg (Lsz.: 76.6.181.) (5. kép 6).

16. gödör (2. kép 16 és 4. kép 16) Alakja hosszúkás téglalap, lekerekített sarkokkal. Mérete ÉD-i irányban 7.10 m, KNY-i irányban 1.10 m. Oldalfala enyhén ívelt, alakja kétoldalról mélyül a közepe felé.

1. kép. Budapest, az 1972—1973. évi leletmentő ásítás helyszínrajza

Рис. 1. Будапештень. План раскопок 1972—1973 гг.

Fig. 1. Budapest, plan des fouilles sauvantes de l'année 1972—1973

A leletek közül megemlíthetjük 1. Szürke, fényes bevonású edénytöredéket gombdísszel⁹ (6. kép 4) (Lsz.: 76.6.193.). 2. Barnásszürke fazék peremtöredéke (Lsz.: 76.6.208.) (5. kép 10). 3. Oldaltöredék egymást metsző fésűlédísszel¹⁰ (6. kép 2.) (Lsz.: 76.6.191.). 4. Hosszúkás, keskeny vastárgy (Lsz.: 76.6.190.).

17. gödör (2. kép 17 és 4. kép 17) Alakja megközelítőleg téglalap, lekerekített sarkokkal. Mérete ÉD-i irányban 7.75 m, KNY-i irányban 1.15 m. Oldalfala enyhén rézsűs, alja nagyjából egyenletes. Lelet nem került elő. 1973. évi ásítás (8. kép).

1. gödör (8. kép 1) Hosszúkás alakú. Mérete: 2 × 4.5 m. Oldalfalát nem volt módunkban megfigyelni. Padozata agyagos, tapasztott. K-i részén égett felület mutatkozott, tűzhely nyoma. Az objektum lakógödör volt.

Az előkerült leletanyagból megemlíthetjük: 1. Benyomott falú edény (Faltenbecher) töredékét, mely belül nyers színű, kívül sötétbarna festésű (Lsz.: 75.2.43.). 2. Oldaltöredék nyers színű alapon sötétbarna sáv festésével (Lsz.: 75.2.45.).

2. gödör (8. kép 2.) Szabálytalan alakú. Mérete: 30 × 35 cm. Alja enyhén lejt D felé. Oldalfala függőleges. Kiseb alakatlan leásás, talán verem részlete.

Jelentősebb lelet: 1. Szürke oldaltöredék fésűs dísszel (Lsz.: 75.2.52.). Érdemes lelet nem került elő.

3. gödör (8. kép 3.) Szabálytalan alakú. Oldalfala függőleges. Alja lejt D felé. Mérete: 50 × 50 cm.

Ugyancsak verem részlete.

Jelentősebb leletek: 1. Szürke oldaltöredék fésűs díszítéssel (Lsz.: 75.2.52.). 2. Oldaltöredék nyers színű, jól iszapolt plasztikus ujjbenyomásos szalagdísszel (Lsz.: 75.2.53.).

4. gödör (8. kép 4) Hosszúkás alakú. Mérete ÉD-i irányban 25.50 m, KNY-i irányban átl. 1 m. Oldalfala rézsűs. Alja egyenetlen. Gazdasági vagy ipari jellegű objektum lehetett.

Érdekesebb leletek: 1. Drag 37. formájú tál oldaltöredéke kettős medaillonban jobbra tekintő delfinnel¹¹

⁷ Ricken, H.—Fischer, Ch., Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. (Bonn 1963) 61. 119/a változat, levélre: P. 75.c, tojásfüzérre: i.m. E. 40.

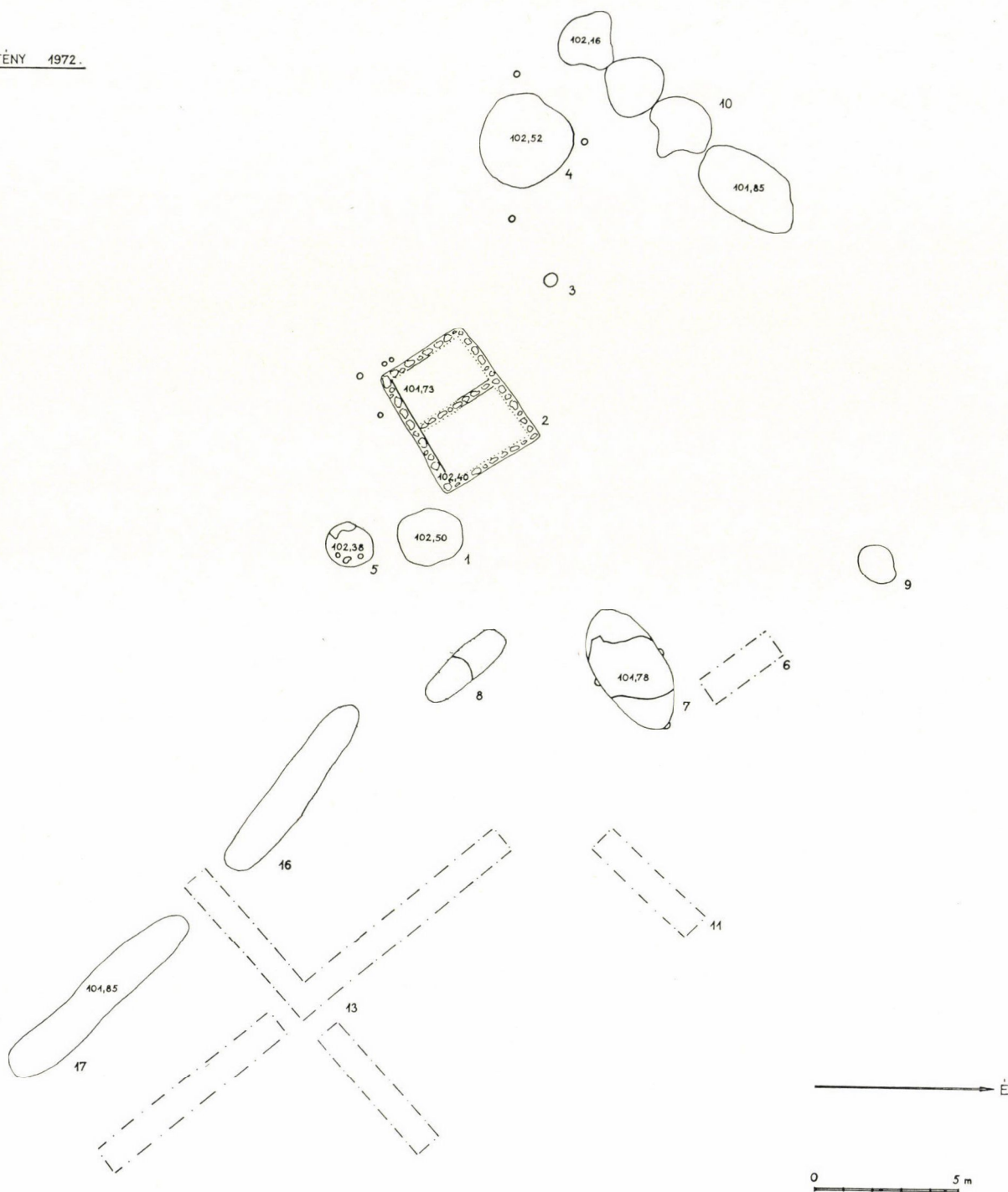
⁸ Iványi D., Die pannonischen Lampen. Diss. Pann II. 2. (Bp. 1935) 118., XLVII. t. 9. és XXI. t. 4—5.

⁹ Itt köszönjük meg Bónis Éva segítségét az alábbi adathoz: szürke applikált gombdíszes edény Intercisából: Lsz. 66.1906.358. (MNM) Közli: K. Póczy, Intercisa II. AH 33 (Bp. 1954) 134.

¹⁰ Hasonló fésűs dísz egy intercisai fekete urnán figyeltünk meg, mely a II. század II. feléből származik: K. Póczy i. m. 135., XIV. t. 14.

¹¹ Ricken, H.—Fischer, Ch., i. m. 168. T. 193. változat = Antoninus-kori forma: Oswald F., Index of figures types on terra sigillata. (London 1964) 2386. sz. 149. a további elemekre l. Ricken, H.—Fischer, Ch., i. m. 303. E. 25—26; és 202 P. 87. — Severus-kori rheinzaberni termék.

2. kép. Budatény, az 1972. évi leletmentés összesítő alaprajza

Рис. 2. Будатень. План охранных раскопок 1972 г

Fig. 2. Budatény. Plan des fouilles sauvages de 1972.

(Lsz.: 75.2.70.) (7. kép 3). 2. Üvegedény oldaltöredéke, zöld, vastagabb falú (Lsz.: 75.2.68.). 3. Vasszőg töredéke (Lsz.: 75.2.67.).

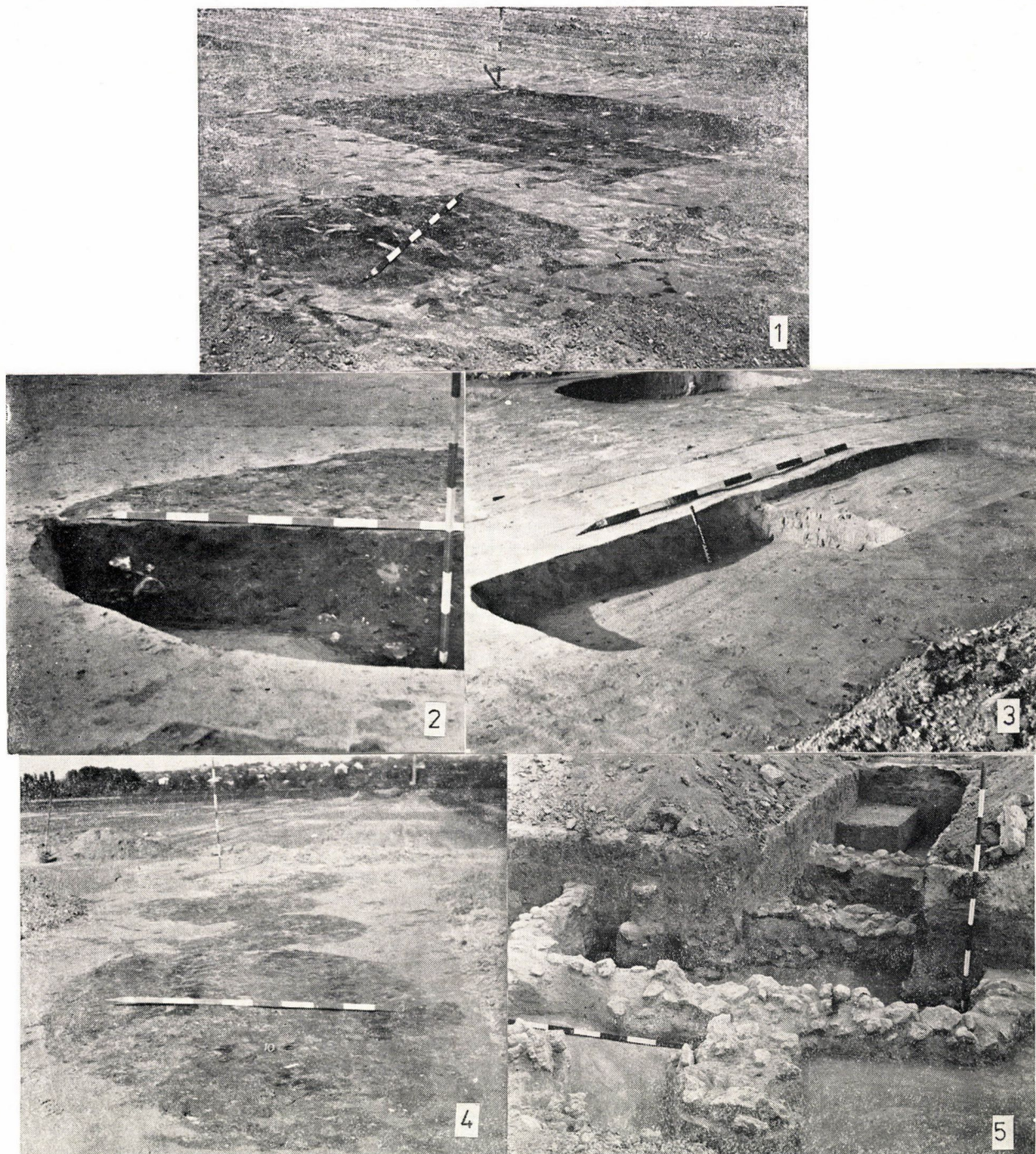
5. gödör (8. kép 5) Alakja ismeretlen, csak a tüzelésnyom maradt meg belőle. Mérete: 25 × 20 cm. Lakógödörhöz tartozhatott. Lelet nem került elő.

6. gödör (8. kép 6) Hosszúkás elszíneződéséről kiderült, hogy újkori.

7. gödör (8. kép 7) Feltárt részének alakja szabálytalan. Oldalfala enyhén rézsűs. A feltárt felület mérete: 3 × 2 m. Oldalfala enyhén ívelt. A gödör alja kétoldaltól mélyül a közepe felé. Tüzelésnyomot a gödör agyagpadlóján a DK-i részén hitelesítettünk. Lakógödör lehetett.

Fontosabb leletek: 1. Oldaltöredék, nyers színű, benyomott V jelzéssel (Lsz.: 75.2.84.). 2. Dörzstál töredéke,

3. kép. Budatétény 1. Az 1972/1–2. számú gödör elszíneződése D-ről. — 2. Részlet az 1972/7. számú gödörből — kibontás közben — K-ről. — 3. Az 1972/8. számú gödör kibontás után K-ről. — 4. Az 1972/10. számú gödörkomplexum elszíneződése K-ről. — 5. Az 1973/12. számú objektum, D-ről

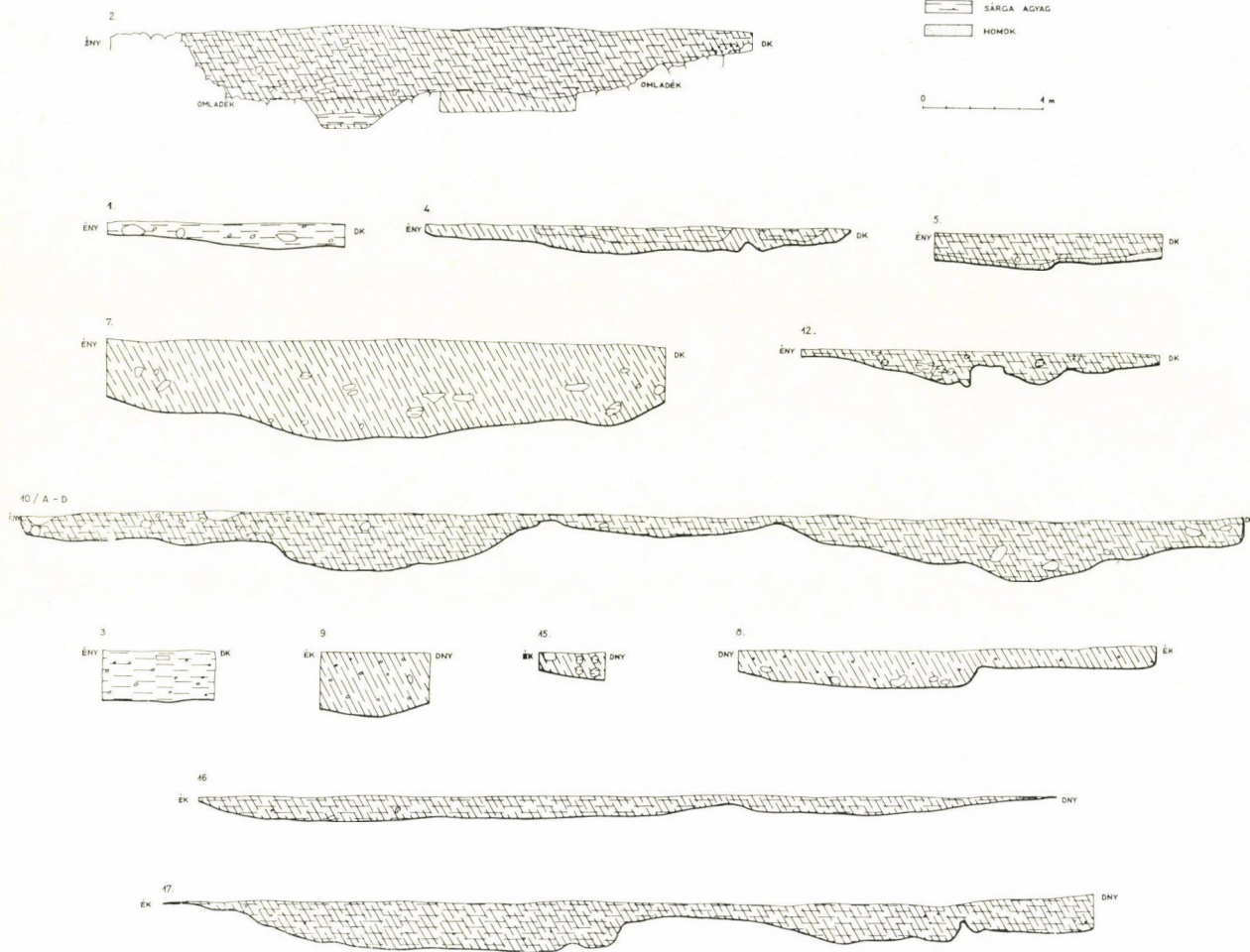
Рис. 3. Будатетень. 1. Яма № 1872/1–2 с юга до расчистки. — 2. Часть ямы № 1972/7. с востока во время расчистки. — 3. Яма № 1972/8. с востока после расчистки. — 4. Система ям № 1972/10. с востока до расчистки. — 5. Объект № 1973/12. с юга

Fig. 3. Budatétény. 1. Décolorisation de la fosse Nr. 1972/1–2 de sud. — 2. Partie de la fosse nr. 1972/7 pendant l'ouverture — de l'est. — 3. Fosse nr. 1972/8 apres l'ouverture — de l'est. — 4. Décolorisation de toute la fosse nr. 1972/10 — de l'est. — 5. L'objet nr. 1973/12 — de sud

0 4 m

4. kép. Budatény. Az 1972-ben feltárt objektumok metszetrajzai
 Рис. 4. Будатень. Подробные планы объектов, обнаруженных в 1972 г.
 Fig. 4. Budatény. Plans de détail des objets fouillés en 1972.

nyers színű¹² (Lsz.: 75.2.81.). 3. Tál töredéke fogazott többsoros dísszel, fekete¹³ (Lsz.: 75.2.93.). 4. Pecsételt díszű tálak töredékei (Lsz.: 75.2.83., 75.2.90.). 5. Drag. 37. tál perem-oldaltöredéke. A jellegzetes tojástagsor és pálcikatagsor alatt retrográd bélyegzőn CERIALIS(F) mester nevét olvashatjuk. Mellette levél, girlanddísz és gyöngy-soros elválasztó motívum. (7. kép. 1.) Az egyik levéldíszén jobbra visszatekintő madárka ül.¹⁴ (Lsz.: 75.2.76.) (7. kép. 2) 6. típusú rheinzaberni tál oldaltöredéke gyöngy-soros elválasztó taggal és rozetta részletével¹⁵ (Lsz.: 75.2.92.) (7. kép. 5).

7. Drag. 32. típusú csésze nagyon kopott bélyegzővel (Lsz.: 75.2.79.). 8. Hajtű csontból (Lsz.: 75.2.94.).

8. gödör (8. kép 8) Feltárt részletének mérete: 4 × 1 m. Alakja szabálytalan, elmosódott.

Leletek: 1. Szürke, szemcsés, behúzott peremű tálka töredéke (Lsz.: 75.2.114.). 2. Ün. raetiai edény fogaskar-

colássorral és patkódísszel¹⁶ (Lsz.: 75.2.118.). 3. Vaskampó töredéke (Lsz.: 75.2. 122/a.).

9. gödör (8. kép 9) Újkori beásás.

10. gödör (8. kép 10) Elszíneződésének alakja szabálytalan. Oldalfala enyhén ívelt. Alakja kétoldaltól mélyül két helyen, különben nagyjából egyenes vonalú. Az alján két szabálytalan alakú köcsoportozatot figyeltünk meg. A kibontásra került részlet mérete 12 × 1,50 m. Bizonytalan rendeltetésű.

Jellegzetes leletek: 1. Alávágott peremű tál töredéke. Szürke, fényes felületű. (Lsz.: 75.2.23.) 2. Tál behúzott peremtöredéke, belül narancsszínű és kívül a peremen nyers színű alapon narancsszínű festett sávval (Lsz.: 75.2.33.).

11. gödör (8. kép 11) Alakja keskeny, hosszúkás. Alját három helyen hitelesítettük, ennek alapján egyenes vonalú. Az elszíneződést 18 m hosszúságban követtük, záró-

¹² Gázgyári jellegzetesség: a peremnél a belső oldalon tagolás: Kuzsinszky B., BpR 11 (1937) 334. 341. ábra.

¹³ Ezt a típusú, háromszög alakú fogaskarcolás motívumot I. Parragi Gy., ArchÉrt 98 (1971) 71. 16/7. sz. alatt közölt Bécsi úti vörösrre festett edényen.

¹⁴ Ricken, H.—Fischer, Ch., i. m. 202. P. 84. és 304. E. 34. változata; bélyegzőre I. Ludowici, W., Stempel-bil-

der römischer Töpfer. II. k. 289/e típus. Cerialis V. csoportba tartozó bélyegzője. A darab Marcus-kori. Drag. 37

¹⁵ Ricken, H.—Fischer, Ch., i. m. 256. 257.; 225. 0.41.

¹⁶ Típusára I. E. Szőnyi Acta ArchHung 25 (1973) 88. I. 10. kép.

dását egyik oldalon sem volt módunkban megfigyelni. Vízvezető csatorna célját szolgálhatta, ÉD-i irányú.

Leletek: 1. Tálka oldaltöröredéke, bevéssett háromszög alakú dísszel (Lsz.: 75.2.250.). 2. Imbrextöröredék (Lsz.: 75.2.248.).

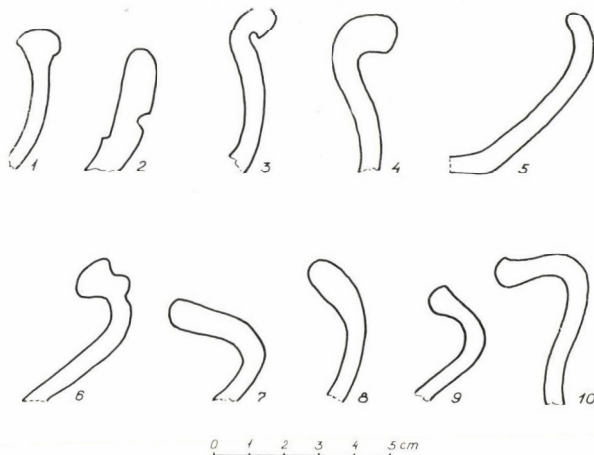
12. gödör (8. kép 12 és 3. kép 5) Alakja téglalap. A földberakott alapfal átl. szélessége 30 cm. A KNy-i irányú osztófal két különböző méretű helyiségre osztja az épületet. A kőalapozású épületből D-i irányba 1.25–1.30 m hosszúságban kiágazik egy 50 cm széles fal. Valószínűleg az épület egy újabb helyiségének egyik falát képezhette — további adatunk nincs erre vonatkozólag. Az épület belvilágának mérete: 3.35×3.35 m. Padlója földpadló lehetett. A kőalapozású ház egyik helyisége, mindenképpen lakóhelyiség célját tölthette be.

Említésre méltó leletanyag: 1. Drag. 37. sigillátát utánzó oldaltöröredék. Fényes felületű szürke. A többsoros fogazott dísz alatt keskeny és tagolt levéltípusból kialakított ornamenssel (Lsz.: 75.2.180.). (6. kép 5) 2. Drag. 37. típust utánzó tál alj-oldaltöröredéke bepecsételt, apró, keskeny levélmintából kialakított motívumokkal. Világosszürke, fényes felületű¹⁷ (Lsz.: 75.2.178.). (6. kép 6) 3. Dörzstál sötétbarnára festett peremtöröredéke (Lsz.: 75.2.161.). 4. Oldaltöröredék nyers színű alapon piros sáv festésével¹⁸ (Lsz.: 75.2.175.). 5. Oldaltöröredék szürke alapon fekete sávok festésével¹⁹ (Lsz.: 75.2.160.). 6. Nyers színű korsó töröredéke²⁰ (Lsz.: 75.2.226.). 7. Kétfülű pohárka, kívül homokbeszórással és sötétbarna festéssel²¹ (Lsz.: 75.2.233.). 8. Nagyobb bögre töröredéke párhuzamos gombsor dísszel és barna festéssel (6. kép 4) (Lsz.: 75.2.234.). 9. Fazék vízszintesen kihajló keskeny perem-oldaltöröredéke. Szürkésbarna anyagi, hosszúkás és vízszintes bevéssett dísszel²² (Lsz.: 75.2.265.). 10. Vaszibula töröredéke²³ (Lsz.: 75.2.268/a.). 11. Bronzlemezke zárnyílással (Lsz.: 75.2.234/b.). 12. Tál töröredéke. Sötétszürke, szemcsés (Lsz.: 75.2.181. 5. kép 5.). 13. Mélyebb tál perem-oldaltöröredéke. Világosszürke, szemcsés (Lsz.: 75.2.182. 5. kép 9).

Az épületen kívül, közvetlen környezetében a kevert rétegből előkerült jelentősebb leletek: 14. Korsó töröredéke galléros peremképzéssel. Pirosra festett²⁴ (Lsz.: 75.2.108.). 15. Tálka behúzott peremtöröredéke narancsszínű sáv festésével (Lsz.: 75.2.209.). 16. Oldaltöröredék ferdén rovatkált és mélyített, díszítetlen sávokkal²⁵ (Lsz.: 75.2.202.). 17. Tál perem-oldaltöröredéke. (Lsz.: 75.2.242.) (5. kép 1).

*

A budatényi leletanyag a telep 1972–1973-ban feltárt felületen változatos képet mutat. Az őslakosság hagyatékát őrzik a telepről előkerült alávágott peremű, világosszürke tálak (1972/2 és 1973/10 gödör) és a perem alatt kívül-belül horonnyal rendelkező fekete füstölt mutató több soros fogaskarcolás díszével ellátott tálak (1973/7, 11. gödör), melynek típusait gazdagítják még a helyi fazekasok többi jellegzetes termékei: a Resatus körhöz tartozó tálak (1973/7.

5. kép. Budatény. 1–10. Jelentősebb tál és fazékprofilok

Рис. 5. Будатень. 1–10. Характерные профили блюд и горшков

Fig. 5. Budatény. 1–10. Profils des plats et pots plus significants

gödör) és a bepecsételt díszű kerámia (1973/12. sz. épület — 6. kép 6).

A tálon felhasznált sűrű háromszög alakú fogaskarcolás az I–II. századi edény díszítésmód jellegzetes motívuma.²⁶ A Resatus körhöz tartozó szürkésbarna tálak töröredékei inkább a Drag. 37. formát utánozzák, belső oldalukon az aljrészen fogaskarcolással. A bepecsételt díszű kerámia nálunk előkerült darabjain a fenyőáglevél motívumból kialakított fordított szív alakú ornamens és a fenyőág kihajló levéldíszének alkalmazása a budatényi cserepeken — egyelőre — egyedi típus az eddig ismert pannoniai benyomott, ill. bepecsételt minták között. A fentebb említett korai edénytípusok a budatényi lelőhelytől D-re a dunafüredi — százhalmobattai castrum és az adonyi III–IV. palánktábor, ill. I. kőtáborhoz köthető leletanyagban is megjelennek.²⁷ E jellegzetes korai darabok Budaténytől É-ra az albertfalvai vicus²⁸ és a gellérthegy-tabáni kör későbbi fázisát képviselő Kende utcai fazekastelep²⁹ leletei között is előkerültek. A budatényi telepről ismert gazdag választékot nyújtó fésülésel díszített szürke házikeramiaról (1972/1., 7., 16. és 1973/2., 12. gödör és 6. kép 2) tudjuk, hogy kelta hagyományt őriz,³⁰ mely a lelőhelyünk északi és déli szomszédságában feltárt telepekre sőt az intercisiai telep kerámiaanyagára³¹ is jellemző.

¹⁷ A szív alakú motívumra l. Kocztur É., Alba Regia XIII (1972) VIII/19.

¹⁸ A piros sávozásra legutóbb l. Bónis É., FA 21 (1970) 71–90.

¹⁹ Szürke alapon fekete sáv: Mócsy A., ArchÉrt 82 (1955) 60. — II. század végére datált rétegből.

²⁰ Formánkat a gázgyári típusok között találjuk meg: K. Póczy., Acta ArchHung 7 (1956) 8. kép 5.

²¹ A barna festésű, homokbeszórásos típust a II. századi kerámia között találjuk meg: Nagy T., BpR 21 (1964) 27.

²² A fésülés típusára l. Barkóczi L.—Bónis É., Acta ArchHung 4 (1954) LVII. t/1.

²³ Rugója és tütartója hiányzik. Formailag a szemesfibulák késői változataihoz sorolható. — Patek E.: A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete. Bp. 1942. Diss-Pann II: 19. 39. VI. t/3. k.

²⁴ Darabunk jó analógiáját l. Póczy K., Acta ArchHung 7 (1956) 113. XI t/13. — a Schütz műhely termékei között.

²⁵ Típusát l. Schörgendorfer, A., Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer. (Brünn—München—Wien. 1942) 32. 22/294.

²⁶ Bónis Éva: A császárkori edényművéség Pannoniában. DissPann II: 20. (Bp. 1942) 13.

²⁷ Benyomott díszű szürke árura: Mócsy A., i. m. XVIII. t/11–12.; fésülésre p. o. Barkóczi L.—Bónis É., i. m. 19. kép 3, 13., kívül-belül horony a fekete tála 1. Uo. 25 kép 21.

²⁸ Benyomott díszű árura: Nagy T., Anth 2 (1948) 6. kép, és Ua., BpR 21 (1964) 43. kép 6., alávágott peremű tálakra: Ua. Anth 3 (1949) 53. 3 kép 7. — kora császárkori anyaggal együtt. Elméletileg az alávágott peremű tálakra: Bónis, É. i. m. (Bp. 1942) 24. Resatus tálakra bővebben: Póczy, K., ArchÉrt 79 (1952) 103.

²⁹ Alávágott peremű tálak: Pető M., ArchÉrt 103 (1976) 12. kép 3.

³⁰ Bónis, É. i. m. (Bp. 1942) 10., Albertfalván a II. század végéig jelen van: Nagy T., BpR 21 (1964) 46.

³¹ Nagy T., előző jegyzetben említett cikkében 47.; és l. még a 10., 22., 27. j-t.

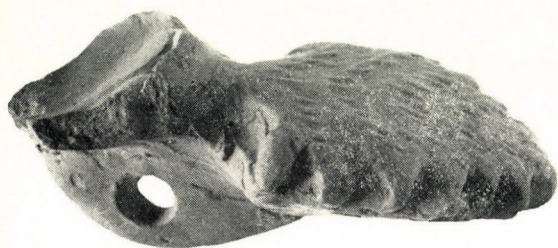

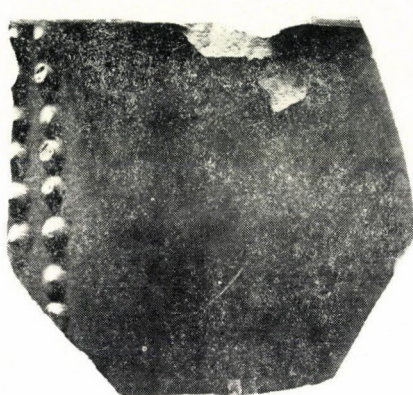
1

2

3

4

5

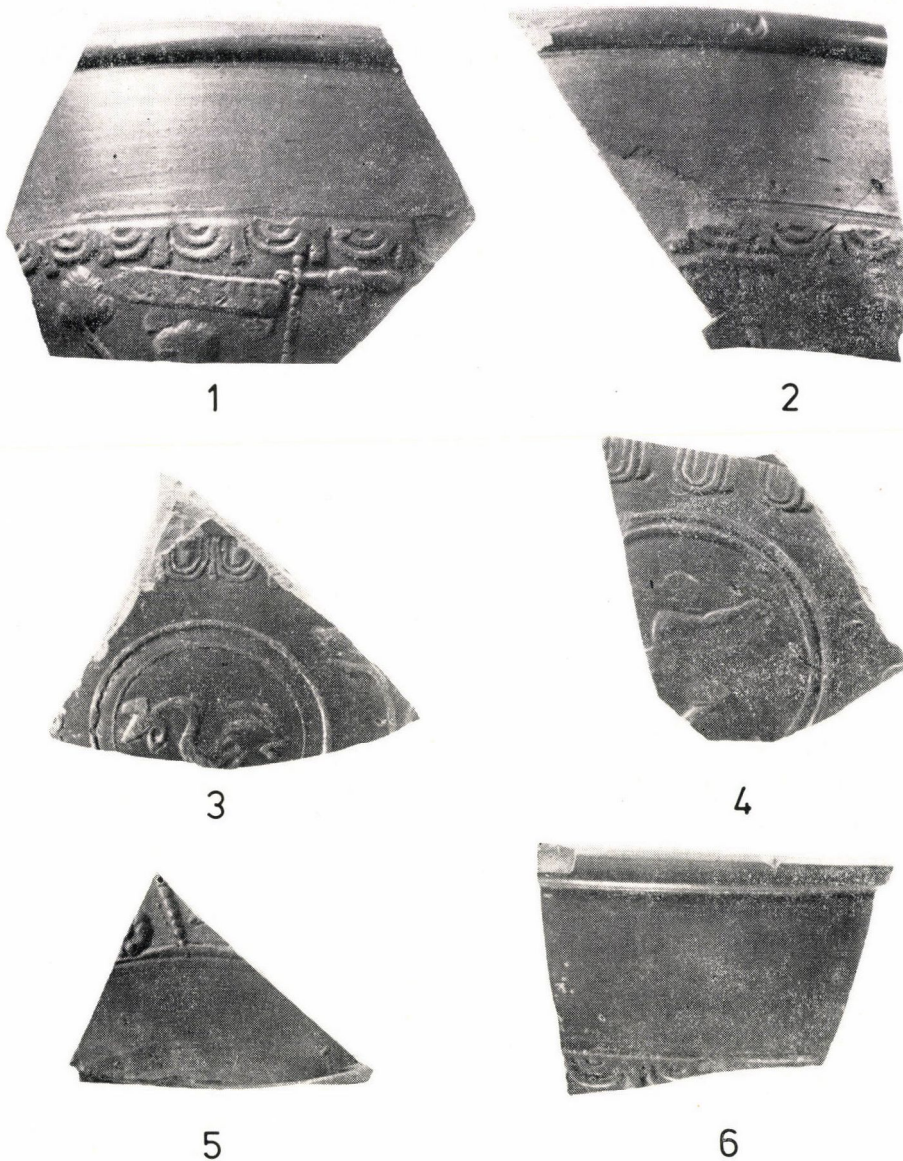

6

6. kép. Budatétény. 1. Durva anyagú edénytöredék az 1972/7. számú gödörből — 2. A fésüledíszes oldaltöredék. — 3. Mécses töredéke az 1972/10. számú gödörből. — 4. Edénytöredékek gombdíszekkel. — 5. Reliefdíszes sigillatát utánzó helyi, szürke táltöredék. — 6. Bepecsételt díszű szürke tál töredéke az 1973/12. számú gödörből
Рис. 6. Будатетень. 1. Обломок сосуда из грубой глины из ямы № 1972/7. — 2. Обломок горшка с гребенчатым орнаментом. — 3. Обломок светильника из ямы № 1972/10. — 4. Обломки сосудов с круговым орнаментом. — 5. Обломок серого блюда месного производства, подражающего рельефной сигиллате. — 6. Обломок серого блюда с штампованным орнаментом из ямы № 1973/12.

Fig. 6. Budatétény. 1. Fragment d'une vaiselle dure de la fosse nr. 1972/7. — 2. Fragment du côté orné avec peigne. — 3. Fragment d'une lampe de la fosse nr. 1972/10. — 4. Fragments de vaiselles ornées de boutons. — 5. Fragment d'une vaiselle grise mise en Hongrie après des sigillates en reliefs. — 6. Fragment d'un plat gris orné d'estampilles de la fosse nr. 1973/12.

7. kép. Budatény. 1—6. Reliefdíszes sigillatátöredékek az 1972—1973 évi leletmentő ásatásról
 Рис. 7. Будатень. 1—6. Обломки рельефных сигиллат, найденных во время охранных раскопок 1972—1973 гг.
 Fig. 7. Budatény. 1—6. Fragments of sigillates ornés de reliefs des fouilles de l'année 1972—1973.

A sávozással díszített edények közül a barna sávozást (1973/1. gödör) az albertfalvai vicusról³² és a Kende utcai fazekastelepről³³ is ismerjük. Feltételezhető, hogy a gellérthegy-tabáni telep lakói költöztek át Albertfalvára is.³⁴ Így valószínű, hogy a barna sávozás alkalmazása már a II. század közepére eljutott Budatényre. A piros, egyszerű sávozás néhány darabunkon (p. o. 1973/12. gödör) ugyancsak az őslakosság jegyeit mutatja.³⁵ E piros sáv alkalmazásának előzményeit a közelben a gellérthegy-tabáni anyagból ismerjük, de még a Kende utcai lelőhely leletei között is megtalálhatjuk,³⁶ sőt Budaténytől D-re

a matricai tábor 2. számú gödrének kerámiája is tartalmazta,³⁷ továbbá a Vetus Salina IV. számú palánktáborának régészeti hagyatéka is.³⁸

A budatényi korai leletanyagból a délgalliai motívumkincsre utal a *szürke sigillata-utánzat* az apró levelekből kiképzett mintakincs részletével. (1973/12. gödör — 6. kép. 5) Gabler Dénes szerint a pannoniai sigillata utánzatok gyártása a Hadrianus, kora-Antoninus korban virágzott.³⁹

A legkorábbi díszítetlen sigillata töredék késő Traianus kori,⁴⁰ délgalliai termék. Itt meg kell említenünk még egy

³² Nagy T., Anth 3 (1949) 53, 33. j.

³³ Pető M., i. m. 93.

³⁴ L. 32. j-t.

³⁵ L. 18. j-t.

³⁶ Nagy L., BpTört I. (Bp. 1942) 236.; Pető M.: i. m. 93. Óbudán is: K. Póczy., Acta ArchHung 7 (1956) 90—91.

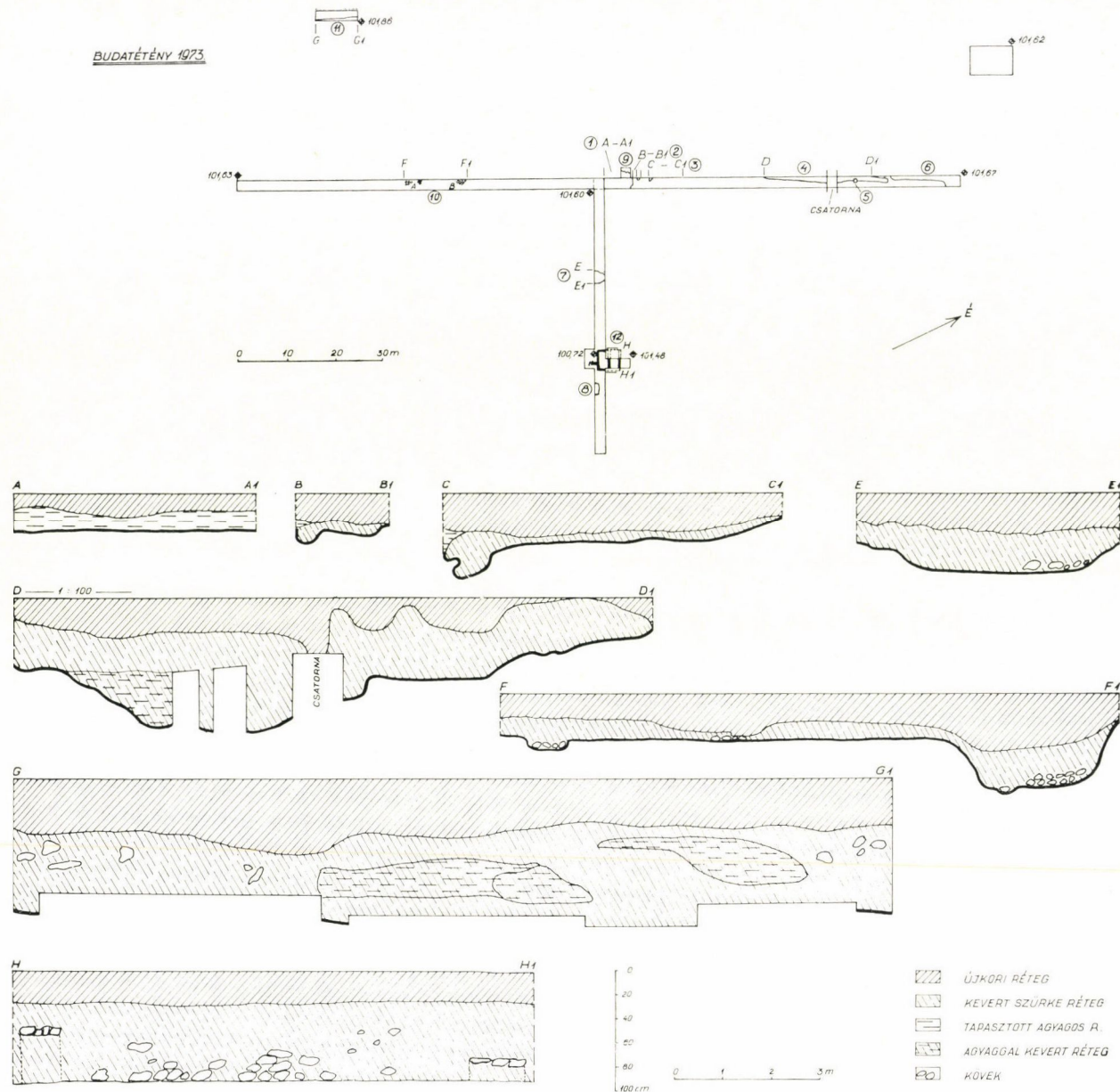
³⁷ Mócsy A., i. m. 62.

³⁸ Barkóczi L.—Bónis É., i. m. 155.

³⁹ Gabler D., ArchÉrt 103 (1976) 48.; Póczy K. szerint a helyi műhelyek egyidőben másolják: K. Póczy., Acta ArchHung 11 (1959) 157.

⁴⁰ L. 4. j-t.

8. kép. Budatétény. Az 1973. évi leletmentő ásatás összesítő alaprajza és metszetrajzok
 Рис. 8. Будагерень. План и рисунки охранных раскопок 1973 г.
 Fig. 8. Budatétény. Plan total et dessin de détail des fouilles sauvantes de l'année 1973.

durva, lyukacsos anyagú táltörödéket (1972/7 gödör — 6. kép 1), melyen a peremen ujbenyomások szalagdísz húzódik.

A budatétényi kerámiaanyagból említésre méltó egy szürke edénytörödéket *gombdísszel* (1972/16. gödör — 6. kép 4.). Ennek párhuzamát az intercisai leletanyagból ismerjük, mely darabot Póczy Klára a III. századra keltezi.⁴¹ Analógiája újabban az albertfalvai vicus területén végzett 1975. évi kutatások során került elő.⁴²

A gombdíszes, barnára festett edényünkre vonatkozóan (1973/12. gödör — 6. kép 4) az alábbiakat említ-

hetjük meg. A Rajna vidékről ismert hasonló díszű bögréket E. Gose közli az I. század II. feléből.⁴³ Az eddig ismert leletanyag alapján Budapesten a Kiscelli utcai műhely termékei között találhatók.⁴⁴ Adataink vannak arra, hogy a műhely exportál még a Dráva—Száva vidékére a II. század elején.⁴⁵ A barna festésre vonatkozóan az albertfalvai leletanyag kapcsán már Nagy Tibor megjegyezte, hogy a II. század 60—70-es éveit után a barna festés eredetét a délnyugat-pannoniai festett kerámiában látja.⁴⁶ Valószínűnek tartjuk, hogy mindezek alapján ezt a hatást is felhasználta a helyi mester. Az 1975. évi albert-

⁴¹ L. 9. j-t és a barbotin-technikás csészékről újabban: Szőnyi E., Arrabona 14 (1972) 5—24.

⁴² Leletmentésről l. Szirmai K., BpR 24 (1976) 426—427. — A lelet is közöletlen, a BTM Régészeti O. gyűjteményében van.

⁴³ Gose, E., Gefässtypen der römischen Keramik in Rheinland. (1950) 16/236 és 25/331.

⁴⁴ K. Póczy., Acta ArchHung 7 (1956) I. t/4. és 84.

⁴⁵ L. mint fent 89.

⁴⁶ Nagy T., Anth 3 (1949) 52—53.

falvai kutatás során napvilágra került egy vörösrre festett Drag. 33. típusú sigillata utánzat,⁴⁷ melyen több sor fogaskarcolás dísz figyelhető meg apró gombdíszekkel. Ezt a sigillataformát a helyi műhelyek a II. században kezdték utánozni.⁴⁸ Újabb kutatások szerint a raetiai edények forgalma Pannoniában a II. század közepén megindul.⁴⁹ Az apró felrakott gombdíszek ismerete ebből is fakadhat. Az újabb szakirodalom a savariai, raetiai árut utánzó lerakaton kívül Pannoniában másutt is feltételez még ilyen műhelyeket.⁵⁰ Szerintük a budatétényi barnára festett gombdíszes bögre — helyi mester terméke, technikai eljárásait és mintakincsét, helyi ismeretét a rajnavidéki, raetiai, délnyugat-pannoniai sajátosságok hatásai is gazdagíthatták. Működési idejét a fentebb ismert adatok alapján a II. század 2. felére helyezzük.

E rövid kis kitérő után visszatérünk a budatétényi leletanyag értékelésére. Megállapíthatjuk, hogy ebben a gázgyári műhely *importja* is nyomon követhető. A valószínűleg több lángrú mécs levél alakú fogója (1973/10 gödör — 6. kép 3) néhány aquincumi darabon felismerhető azonos ereztű levéldísszel, melyek a gázgyári termékekhez tartoznak.⁵¹ A budatétényi jellegzetesen tagolt dörzstál (1973/7. gödör) és a tagolt korsótöredék (1973/12.) mind a gázgyári fazekasműhelyt képviseli.⁵² A pirosra festett, galléros peremű korsó (1973/12. gödör) típusa mára Schütz műhely terméke, melynek árui a kutatások szerint még Intercisába is eljutnak.

A II. század második-harmadik évtizedére datált gázgyári exportot, melynek nyomait Albertfalván, Adonyban és Intercisában is megfigyeltük, elősegíthette a Duna közelsége.⁵³

A telepen belüli, későbbi *import* edények közül a raetiai poharat kell megemlítenünk (1973/8. gödör), pontos mását az intercisai darabok között találjuk meg.⁵⁴

Ugyancsak a II. század közepével kezdődik a rheinzaberni sigillaták *importja* Pannonia felé.⁵⁵ A Cerialis névbélyegzős töredék már a markomann háborúk utáni időkre datálható⁵⁶ (8. kép 3). A képtípus ugyancsak Antoninus-kori.⁵⁷ A rheinzaberni áruk zöme e kor végére, illetve a Severusok uralkodásának elejére keltezhető.⁵⁸ Feltűnik még a felületkidolgozás szempontjából westerndorfi, illetve pfaffenhoferi műhely terméke is. (1972/10. gödör).⁵⁹ Ezek a műhelyek a II. század végén és a III. század elején *importálták* áruikat Pannoniába.⁶⁰

A telep eddig feltárt *fémánya* igen szegényes, mely valahol a közelben készülhetett használati célokra, mint p. o. vaslemezke töredék (1972/10. gödör), keskeny hosszúka vastárgy (1972/16. gödör), vasszögek (p. o. 1973/4. gödör) és vaskampó (1973/8. gödör). Ezek között kell megemlítenünk egy nagyon töredékes vasfibulát (1973/12. gödör). Bronzból készült egy lemeztöredék zárnyílással (1973/12. gödör).

A használati tárgyak közé tartozik még az előkerült fenékö (1972/10. gödör) és a *csonból* készült haj- és varróú (1973/7. gödör).

A leletanyag értékelésénél feltűnő a jellegzetes lelet

kis száma. Ezt a tényt azzal magyarázzuk, hogy a III. század középső évtizedeire utaló szinteket a mezőgazdasági talajművelés nyomtalanul eltüntette a hozzátartozó leletanyaggal együtt. Szerintünk a telep fennállt a század középső évtizedéig, mint arra a környező vicusok és telepek leletanyaga is utal.

*

A budatétényi vicus objektumainak jellemzése. Az 1972–1973-ban több mint 1200 m²-nyi felületet tártunk fel. A hitelesített objektumok közül a két *kőalapozású építmény* közül az egyik két helyiséggel rendelkezett (1972/2. gödör), a másik valószínűleg több helyiségből állt (1973/12. gödör).

A lakógödörök változatos formákban szerepelnek: kör alakú, három cölöpön nyugvó, feltehetően vesszőfonatos tetőzettel ellátott kunyhó (1972/4. gödör) és egy ovális, félig földbe mélyített és feltehetően deszkapadlóval ellátott lakóhely (1972/7. gödör) említhető meg. Lakógödör részleteket tudtunk feltárni tűzhely nyommal együtt (1973/1. 7. gödör), és egyedi formát tükröz egy hosszúka, szabálytalan alakú 25.50 m hosszú lakógödör, melynél magasabb szinten a tűzhely nyomát hitelesítettük (1973/4–5. gödör).

A vicus kétévi feltárása során több olyan objektumot is feltártunk, mely mérete vagy más sajátossága miatt nem lehetett lakóhely. Egy kör alakú gödör alján erősen átégett tapasztásnyomokat figyelhetünk meg (1972/5. gödör); itt egy *szabadonálló tűzhely vagy sütőkemence lehetett*. Három objektum (1972/8., 16., 17. gödör) kitűnik hosszú és keskeny méretével. Ezek közül az 1972/8. sz. gödörnél kis padkát figyeltünk meg. Ezeket a hosszúka, teknőszerű beásásokat áztató teknőeknek vagy más hasonló gazdasági, illetve ipari jellegű objektumoknak tartjuk, ameddig a további kutatások nem tisztázzák ezeknek a pontosabb rendeltetését. Talán szerkezeti funkcióra is utalhat a hosszúka, keskeny teknőeknek egy vonalban, ÉD-i irányban való elhelyezése az 1972-ben feltárt telep-rész É-i szélén. Egyelőre a feltárt római kori falvakban formailag és funkció szempontjából ezek ismeretlenek.

Területünkön kisebb *vermeket* (1972/3., 9., 15. gödör) és azoknak részleteit is feltártuk (1973/2., 3. gödör).

Gazdag leletanyagot tartalmazott a négy egymáshoz kötött gödörből készült *személgödör-komplexum*, mely a feltárt telep-részünk ÉNy-i szélén húzódott (1972/10. gödör).

Területünk D-i részén 18 m hosszan 30 cm széles ÉD-i irányú, hárombevált *vizelezető csatorna futását* hitelesítettük (1973/11. gödör), melynek záródását, illetve egy másik csatornához való csatlakozását már nem volt módunkban megfigyelni egyik oldalon sem.

A pannoniai kutatás még adós a császárkori vicusok tervszerű feltárásával. A legtöbb vicust a későbbi építkezések megsemmisítették, ezért régészetileg ezeket nehezebb hitelesíteni. Pannoniában nagyobb felületen csak a táci-margittlepi bennszülött telep feltárása történt meg.⁶¹

⁴⁷ L. 43.-t — fésűs kerámia társaságában került elő.

⁴⁸ Nagy T., 47. j-ben említett munkájában 49–50.

⁴⁹ E. Szőnyi., Acta ArchHung 25 (1973) 92–93.

⁵⁰ Uo. 102. Az edények gombdízítésére és őslakosságra utaló előzményeire I. A. Schörgendorfer, i. m. 116., 268. sz. és 269. sz.

⁵¹ L. 8. j-t és Albertfalván is több gázgyári fazekastelepi mécesest találtak a korábbi kutatás során: Nagy T., Anth 2 (1948) 96, 104.

⁵² L. 12. j-t és K. Póczy, Acta ArchHung 7 (1956) 111.

⁵³ L. 24 és 52. j-t és a gázgyári korsó, illetve dörzstál Albertfalván is előfordul: Nagy T., Anth III (1949) 56. Általában az aquincumi fazekastelep gyártmányokról,

— melyek eljutnak Vetus Salinába: Barkóczi B.—Bónis É., i. m. 158–159, továbbá I. még erről K. Póczy., Acta ArchHung. 7 (1956) 111–113 és Nagy T., BpR 21 (1964) 33.

⁵⁴ L. 50–51. j-t.

⁵⁵ Gabler D., ArchÉrt 91 (1964) 102.

⁵⁶ L. mint fent.

⁵⁷ L. 11. j-t.

⁵⁸ L. 56. j-t.

⁵⁹ Gabler Dénes szíves szóbeli közlése.

⁶⁰ Gabler D., ArchÉrt 91 (1964) 104.

⁶¹ Kocztur, E, Alba Regia 13 (1972) 69–148 és Ua. FA 23 (1972) 43–58.

A többi vicus létezésére szórványos adatokkal rendelkezünk.⁶²

A budatétényi vicus szempontjából topográfiai és kronológiailag és az objektumok hasonlósága miatt az albertfalvai auxiliaris tábor körüli vicust emelhetjük ki. Itt megtalálhatók a II. századi kőalapozású épületek, az ovális alakú lakóödrök⁶³ és az ipari jellegű beásások⁶⁴ is.

A budatétényi vicus topográfiai sajátosságaival kapcsolatban még az alábbiakat említhetjük meg.

A budatétényi császárkori vicus feltárt maradványa a camponai auxiliaris tábortól⁶⁵ 1.5 km-re húzódik a Duna mentén. A település ezen a szakaszon a még fel nem tárt, de feltételezett limesut közelében helyezkedik el, ezért topográfiai és *stratégiai szempont* sem hagyható figyelmen kívül.

A korábbi kutatás a településünkől É-ra húzódó albertfalvai auxiliaris tábortól és környékétől É-ra az ún. „nádorkerti” burgust és a Budafoki út 109. sz. alatti burgust tartja számon.⁶⁶ Az albertfalvai és a camponai castrum közötti szakaszon még nem ismerünk kis erődítményt, illetve praesidiumot, de mindenképpen kellett lennie és a távolságot figyelembe véve, még több kisebb erődítményt is építhettek ezen a szakaszon. Feltételezésünk szerint a camponai auxiliaris tábortól É-ra legközelebbi ilyen jellegű építmény éppen a budatétényi vicus közvetlen közelében várható.⁶⁷ Így valószínűleg a feltárt buda-

tétényi vicusmaradvány egy burgust vagy praesidiumot őrző katonák hozzátartozóinak átmeneti jellegű telep-helye lehetett a II. század második felében és a III. század első felében. Commodus korában a limest megerősítettek, adataink szerint.⁶⁸ Ezzel a határmenti építkezéssel hozható kapcsolatba a még szorosabban nem lokalizált budatétényi katonai jellegű építmény létesítése. Ebben a periódusban erősítik meg az albertfalvai és a camponai auxiliaris tábort is.⁶⁹

A vicus stratégiai szerepét hipotetikusan kell kezel-nünk addig míg régészeti adatok nem igazolják feltevé-seinket.

A település pusztulását a leletanyag tanúsága szerint — mint azt már korábban jeleztük — a III. század középső évtizedeire keltezhetjük. Ez összefüggésben lehetett a barbárok 258–259 évi támadásával, amely az albertfalvai tábor és vicusának pusztulását okozta és kapcsolatban volt a camponai, illetve a budaörsi-kamaraerdei elrejtett III. század középső évtizedeivel záródó éremkincs-lelet-tel.⁷⁰

A budatétényi császárkori vicus a település jellegze-tességei és topográfiai sajátosságai miatt is jelentős a dél-budai limes további kutatásában.⁷¹

Szirmai Krisztina

VORBERICHT ÜBER DIE FREILEGUNG DER RÖMISCHEN SIEDLUNG VON BUDATÉTÉNY. 1972–1973.

Auszug

1972 wurde an der einen Anlage des Forschungsinstitutes für Zierpflanzen und Obstbau (früher: Gartenbau) (Budapest, XXII. Bez. Növény u. 2) auf der sog. X. Parzelle aus landwirtschaftlichen Zwecken eine Planierung durchgeführt. (Abb. 1) Im Laufe dieser Arbeiten erschienen an der mit dem Bagger bis zur gelben Lehmschicht abgebauten Fläche mehrere Verfärbungsflecke. Es kamen prähistorische und römische Scherben in größerer Menge zum Vorschein.

Der besprochene Fundort liegt in Budatétény (Budapest, XXII. Bezirk). Seine Grenzen sind auf größerer Fläche — von N: Háros str., von W: Nagytétényi str., von O: der kleine Donauarm und von S: die Ortschaft Nagytétény.

Da ein Teil einer im Gebiet der ungarischen Hauptstadt bisher unbekannten römischen Siedlung ans Tageslicht gekommen ist, hielten wir es auf Grund unserer mehrjährigen Forschung für notwendig über die Ergebnisse der ersten zwei Jahre einen Vorbericht zu veröffentlichen.

Charakterisierung der Objekte des Vicus von Budatétény:

Von den in den Jahren 1972–1973 freigelegten Objekten verfügte das eine von den zwei Gebäuden mit *Steinfundament* über zwei Räumlichkeiten (Grube 1972/2), das andere bestand wahrscheinlich aus mehreren Räumen (Grube 1973/12).

Die *Wohngruben* zeigen in unserer Siedlung eine mannigfaltige Form. Zu erwähnen sind eine kreisrunde, auf drei Pfosten ruhende, vermutlich mit Flechtwerk bedeckte Hütte (Grube 1972/4) und ein ovaler, halb in die Erde vertiefter und vermutlich mit Brettfußboden versehener Wohnraum (Grube 1972/7). Es wurden Wohngrubenteile samt Herdspuren und eine längliche, unregelmäßige Form zeigende, 25,50 m lange Wohngrube, bei der auf einem höheren Niveau die Spuren eines Herdes nachgewiesen werden konnten (Grube 1973/4–5), erschlossen.

Im Zuge der zweijährigen Erschließungsarbeiten des Vicus haben wir auch mehrere solche Objekte freigelegt, die infolge ihres Maßes und ihrer anderen Eigenarten keine Wohnstätten gewesen sein konnten. Auf dem

⁶² Még az alábbi császárkori vicusokról van tudomásunk: Az aquincumi kétperiódusú vicusról: T. Nagy., Acta ArchHung 23 (1971) 59–81; Albertfalva: Nagy T., Budapest Műemlékei II. (Bp. 1962) 519–523.; Százhalombatta–Dunafüred: Mócsy A., ArchÉrt 82 (1955) 62. Vetus Salina: Barkóczi L.–Bónis É., i. m. 168–169, 184. Bicsérd: Barkóczi L., FA 8 (1956) 75 és sk. Balatonaliga: Bónis É., RégFüz I: 14 (Bp. 1960) 28. Arrabona: Gabler D., Arrabona 13 (1971) 5 és sk. Szakály–Réti földek, La Tène D-esászárkori telep (vicus): Gabler D. ásatási beszámolója a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1978. IV. 25-i ülésén. A barbaricum ÉK-i részére vonatkozólag I. K. Végh Katalin: HOMÉ 13–15 (1974–1975) 65–129.

⁶³ Nagy T., AntH 3 (1949) 53–54.

⁶⁴ Ua., ArchÉrt 91 (1964) 254.

⁶⁵ A camponai táborról bővebben: Fülep F., Bp. Műemlékei II. köt. (Bp. 1962) 643–652.

⁶⁶ Nagy T., BpTört I (1973) Lelőhely-kataszter mel-
lékleten.

⁶⁷ Itt köszönjük meg Nagy T. dr-nak, hogy erre felhívta figyelmünket.

⁶⁸ Általában Fitz J., ArchÉrt 82 (1955) 76–77.; Mócsy A., PWRE 9 (1962) Suppl. 638–639. — Budapest területén eddig feltárt Commodus-kori burgus: I. Békásmegyer — Kossuth Lajos üdülotelep 59.: Nagy L., BpTört 2 (1942) 755–756. 2. Csillaghegy — Duna csónakház: Uo. 749. 3. Rákospataki őrtorony: Uo. 749. 4. III. Lajos utca: Wellner I., BpR 20 (1963) 308.

⁶⁹ Nagy T., BpTört I (1973) 120; Aquincumtól D-re húzódó védelmi vonalról általában: Soproni S., Pest megye műemlékei, II. (Bp. 1958) 39–41.

⁷⁰ Nagy T., 70. j-ben említett tanulmányában 104.; a camponai éremleltre: Fülep F., i. m. 645., a budaörsi-kamaraerdei éremleltre: Kaba M., ArchÉrt 91 (1964) 254. — Általában a 258–260 közötti elrejtett éremleltekről: B. Sey K., ArchÉrt 98 (1971) 199. 54. j.

⁷¹ A felmérési rajzokat Farkas Pál, a részletrajzokat Gáll Gyuláné és Málik Éva, a fotókat Molnár Ilona készítette. Munkájukat ezúton köszönöm meg.

Boden einer kreisförmigen Grube konnten stark durchgebrannte Beschmierungsstellen beobachtet werden (Grube 1972/5). Hier dürfte ein *freier Herd* oder ein *Backofen* gestanden haben. Drei unserer Objekte (Grube 1972/8., 16., 17) treten mit ihren langen und schmalen Maßen hervor. Von diesen wurde bei der Grube Nr. 1972/8 eine kleine Bank beobachtet. Diese länglichen, muldenförmigen Eingrabungen halten wir für Spültröge oder andere ähnliche Objekte *wirtschaftlichen bzw. industriellen Charakters*.

In diesem Gelände wurden auch kleinere *Gruben* (Grube 1972/3., 9., 15) und ihre Einzelheiten freigelegt (Grube 1973/2., 3).

Ein reiches Fundmaterial enthielt der vier ineinanderreichende *Gruben* enthaltende *Komplex*, der entlang des NW-Randes unseres erschlossenen Siedlungsteiles verlief (Grube 1972/10).

Im S-Teil unseres Gebietes konnten in der Erde in 18 m Länge und 30 m Breite die Spuren eines OS orientierten *Wasserabfuhrkanals* verfolgt werden (Grube 1973/11), dessen Ende bzw. Anschluß an einen anderen Kanal auf keiner Seite zu beobachten möglich war.

Vom Gesichtspunkt des Vicus von Budatétény läßt sich topographisch, chronologisch und infolge der Ähnlichkeit der Objekte der Vicus um das Auxiliarlager von Albertfalva hervorheben.

Im Zusammenhang mit den topographischen Eigenartigkeiten des Vicus von Budatétény ist noch folgendes zu erwähnen.

Seine freigelegten Reste liegen vom Auxiliarlager von Campona 1,5 km entfernt, der Donau entlang. Die

Siedlung liegt in diesem Abschnitt in der Nähe des noch nicht freigelegten, jedoch vorausgesetzten Limes, weshalb topographisch auch der *strategische* Gesichtspunkt nicht außer acht gelassen werden darf.

Im Abschnitt zwischen den Castra von Albertfalva und Campona sind uns noch keine Kleinfestungen bzw. Praesidia bekannt, jedoch mußte es auf alle Fälle eine solche gegeben haben und die Entfernung in Betracht gezogen wurden in diesem Abschnitt bestimmt auch noch mehrere kleinere Gebäude erbaut. Unserer Annahme nach kann nördlich von dem Auxiliarlager von Campona ein Gebäude solchen Charakters gerade in der unmittelbaren Nähe des Vicus von Budatétény erwartet werden. Zur Zeit des Commodus wurde der Limes befestigt. Mit diesem Grenzbau kann auch die Errichtung des enger noch nicht lokalisierten Gebäudes von militärischem Charakter in Budatétény in Verbindung gebracht werden.

Die strategische Rolle unserer Siedlung müssen wir hypothetisch behandeln. Ihre Zerstörung kann nach Bezeugung des Fundmaterials — wie wir dies bereits früher angedeutet haben — auf die mittleren Jahrzehnte des 3. Jhs datiert werden. Dies von näher betrachtet, kann mit dem Angriff der Barbaren im Jahre 258—259 in Zusammenhang gestanden haben, was auch die Zerstörung des Lagers und des Vicus von Albertfalva als Folge hatte und mit dem in Campona bzw. Budaörs-Kamaraerdő verborgenen, mit den mittleren Jahrzehnten des 3. Jhs schließenden Münzenfund in Verbindung war.

K. Szirmai

KÉSŐ RÓMAIKORI TEMETŐ DOMBÓVÁRON

Dombóváron (Tolna m.) az I. Téglagyártól ÉNy-i irányban a 61-es műút bal oldalán 1968 februárjában gépekkel végzett agyagkitermelés közben római kori téglasír került elő (1. kép). A bejelentő Kővári József technikus átadta a Balogh Ádám Múzeumnak a megmentett leleteket.

A leletmentést február 12–23. között végeztük, rossz időjárási viszonyok között.¹

A munka megkezdésekor a téglasír helyét már nem lehetett azonosítani. A gépek munkája a talajfelszínt olyan mértékben változtatta meg, hogy a jelenségek mélységi adatait nem lehetett meghatározni.

1. *sír*: Bolygatott téglasír. Tájolása: Ny–K. Méretei: 216 × 212 × 230 × 194 cm (2. kép). Falszélessége 15 cm, az oldalfalak magassága 90–125 cm között volt (3. kép). A déli oldalfalba (A–B) 76 cm széles, három lépcsőfokos lejáró épült, téglával borítva. Az észak-déli irányú fal (A–D) alján 100–120 cm mélységben 10 cm magas, 66 × 90 cm-es, észak felé egyenetlen lejtésű padka húzódott. Mindkét É–D irányú oldalfal a déli sarkoktól számított 95 cm körüli távolságban megtört, a padka a törésig húzódott, ahol egy kiugró tégladarab volt a falban. A töréstől folytatódólagosan 34 cm széles, ferde téglasor húzódott végig a fal mentén. Az észak-déli oldalfalakon észlelt törésvonal folytatása a padlózatot nyomon követhető volt.

A sír földjében nagyméretű téglákat találtunk, amelyek valószínűleg a tetőzetet alkották.

A leírt jelenségek két építési periódusra utalnak. Az eredetileg egy halott számára készült lépcsőlejáratos, padkás téglasírt kibővítették a ferde téglasoros résszel.

Leletanyag:

1. Emberi csonttöredékek. A sír DNy-i sarkában kb. 50 cm mélységben, összedobálva, valamint néhány darab a sír földjében szétszórva.

2. Szürke kerámia töredékei.

2. *sír*: Férfi. Tájolás: Ny–K. Vh: 179 cm. A földmunkát végző gép megrongálta a vázat (4. kép).

1. Vaskés (?), a váz bal vállánál. Restaurálás folyamán megsemmisült.

3. *sír*: Gyermekek. A rossz megtartású vázat a gép erősen megrongálta. Tájolása nem volt megállapítható.

1. Ólom amulett. Előlap: szélén körbefutó pontsor díszítés. Középen tengelybe állítva szegletes háromlábbon a hétkarú gyertyatartó (menora) lángokkal. A jobb oldalon kürt (sofór), bal oldalon palmaág (lulöv), melynek csak a szárvégződése vehető ki a darab töredékes volta miatt. Hátlap: szegélydíszítése megegyezik az előlapéval. A nagyon rongált felületen csak két szétterülő pálmalevél ismerhető fel.

Rossz megtartású, csaknem egyharmada hiányzik. Átm: 3,1 cm, V: 0,1 cm. Ltsz: 77.65.4 (11. kép 1a–1b).

2. Bronzhuzal karikák, egyenletesen vastag, kerek átmetszetű huzalból. Két szem egymásba kapcsolva, 1 szem töredék. Átm: 1,2–1,4 cm. Ltsz: 77.65.3.1–3 (8. kép 3/2).

3. Gyöngy, 2 db. a) Kerek, nagy lyukú, fekete pasztagyöngy, oldalára ragadt sárga paszta maradványával. Átm: 1,7 cm, V: 0,9 cm. Ltsz: 77.65.1. b) Dinnyemag alakú, világoskék üveggyöngy. H: 1,2 cm, Sz: 0,9 cm, V: 0,5 cm. Ltsz: 77.65.2 (8. kép. 3/3a–b).

4. *sír*: Neme ismeretlen. Tájolása: ÉNy–DK. H: 254 cm, Sz: 86 cm, Vh: 131 cm. Nyújtott, háton fekvő, bal alkar a medencén, jobb alkar az utolsó csigolyán (5. kép).

1. Bronzfibula, háromgombos, hagymafejes (jobb lapocka és a kulcsesont között). Lábán középen zegzugos vonal fut végig, e mellett két oldalt 9–9 bemélyített pontdíszítés. Kengyele erősen kopott, tűje hiányzik. H: 6,3 cm, Sz: 3,7 cm. Ltsz: 77.66.1. (8. kép. 4.).

5. *sír*: Férfi. Tájolás: Ny–K. Sz: 70 cm, Vh: 151 cm. Nyújtott, háton fekvő, bal alkar a szegycsont felett a mellkason, jobb alkar a medencén (6. kép).

1. Bronzfibula, háromgombos, hagymafejes (a jobb mellkason, fejjel a gerincoszlop felé). Kengyelén pontozott S-vonalak, lábát a középen hosszában végigfutó zegzugos vonal szimmetrikusan osztja, díszítése 4 + 4 + 2 kettős pontkör. Tűje ép. A láb alatt levő hengeres kiképzésű tűtartóban működik a csúszó biztosító sín. Jó megtartású, ép. H: 9,8 cm, Sz: 5,9 cm, lábSz: 1,1–1,3 cm, tűH: 5,8 cm. Ltsz: 77.67.1. (8. kép 5/1 és 11. kép 5).

2. Egyfülű korsó, világosszürke (jobb alsó lábszár külső oldalán). Finoman iszapolt agyag, kevés soványító anyaggal. Vastag hurka füle kiszélesedő és nagyjából háromszög alakú rátéttel illeszkedik a peremre. A háromszög harmadik csúcsával a fül alatt támaszkodik a nyakhoz. Nyakán gallér fut körbe. Rövid nyakú hasas forma. Alján alacsony, tömör talpgyűrű. M: 17,8 cm, Szá: 6,4 cm, Tá: 5,1 cm, hasÁtm: 11 cm. Ltsz: 77.67.2. (9. kép 5/2. és 11. kép 6.).

3. Keverőtál (dörzstál), kiöntős kiképzéssel (jobb lábfej mellett) Finoman iszapolt, téglapiros anyagú, belül barnáspiros mázzal borítva, melyet apró kavicsokkal szórtak meg. M: 7,6 cm, Pátm: 21,6 cm, Tá: 7,4 cm. Ltsz: 77.67.3. (9. kép, 5/3 és 11. kép 7).

4. Bronz érem, 7 db (a jobb kéz ujjpercei alatt)² (14. kép).³

5. Vastöredékek (a szürke korsó alatt). Ismeretlen rendeltetésű tárgy részei. Megsemmisültek.

6. *sír*: Férfi. Tájolás: Ny–K. Nyújtott, háton fekvő, bal alkar a mellkason, jobb alkar a medencén. A lábszárcsontok kissé távol fekszenek egymástól (7. kép).

1. Bronzfibula, háromgombos, hagymafejes (jobb kulcsesont alatt a mellkason). A kengyel díszítése alig kivehető S-vonal. Lábán 2 + 4 pontkörös dísz. Tűje ép. Felülete erősen kopott. H: 7,4 cm, Sz: 4,6 cm, lábSz: 0,8–1,2 cm, tűH: 4,7 cm. Ltsz: 77.68.1. (10. kép 6/1., és 12. kép 5).

2. Bronzesat (bal combesont középtáján, kívül). Hengeres huzalból, enyhén behúzott kerettel. Sarkai lekerekítettek, tüskéje egyenes, szíjszorító lemeze két szegeccsel átütve, díszítés nélkül. Csátkeret H: 3,4 cm, Sz: 1,8 cm;

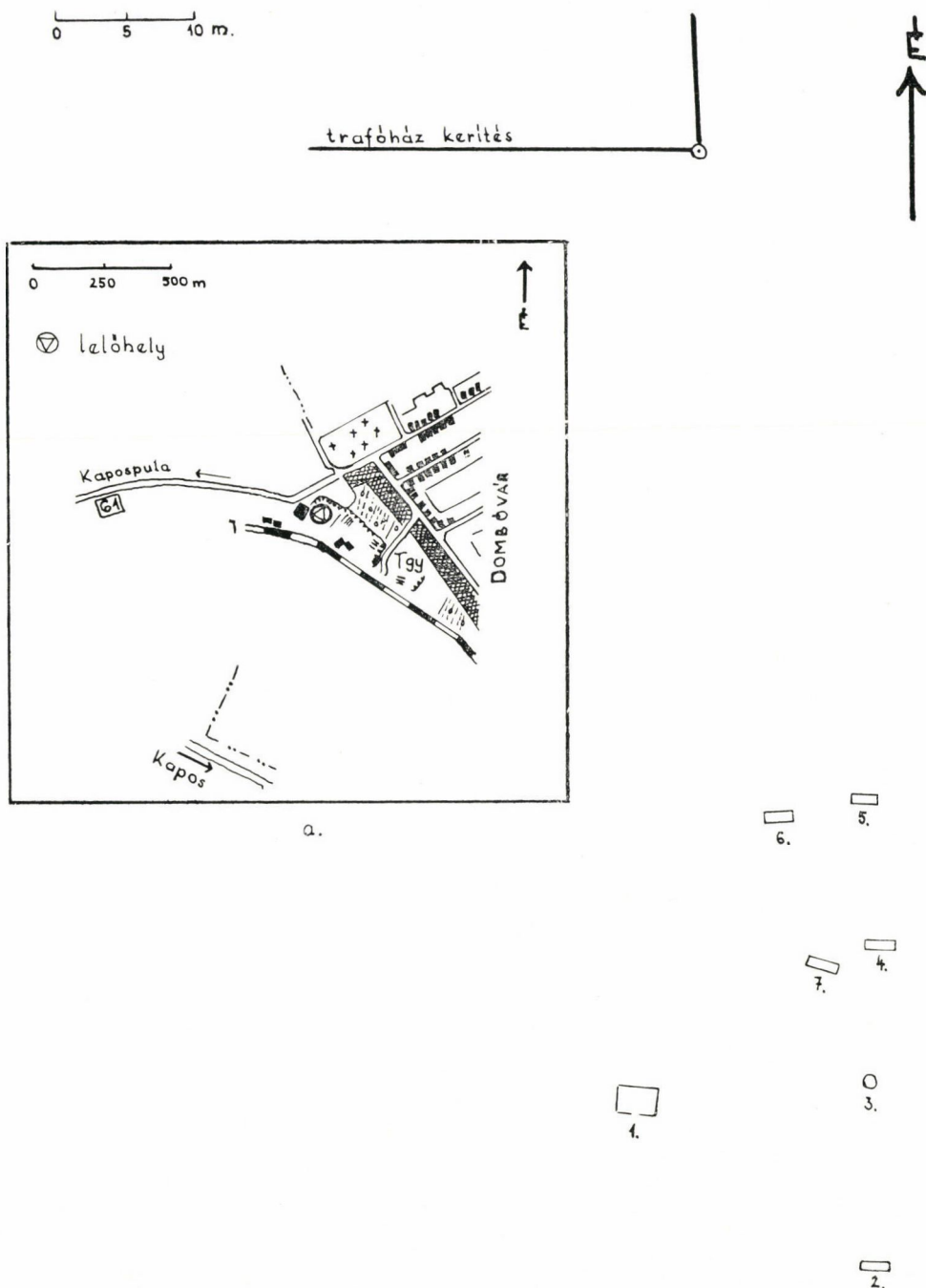
¹ A leletmentésen résztvett Bucsányi Kálmán és Rosner Gyula. Segítségüket ezúton köszönöm.

² Az 5. és 6. sír éremanyaga a feldolgozás előtt összekeveredett. 1 db érem elveszett.

³ Az érmek meghatározását B. Sey Katalinnak köszö-

nöm. Előforduló rövidítések: RIC = *Mattigly, H. – Sydenham, M. A., The Roman Imperial Coinage*. (London.) LRBC = *Carson, R. A. – Kent, J. P. C., Late Roman Bronze Coinage*. (London 1960.)

1. kép. a) Dombóvár. Ásítási helyszínrajz. b) Dombóvár. Temetőtérkép
 Рис. 1. а. Домбóвар. План раскопок. — б. Домбóвар, План могильника
 Fig. 1. a) Dombóvár. Plan des lieux des fouilles. — b) Dombóvár. Carte du cimetière

lemez H: 4,0 cm, Sz: 3,9 cm. Ltsz: 77.68.2. (9. kép 6/2., és 12. kép 3).

3. Bronzcsat (jobb lábszárcsont alsó harmadában, külső szélétől 10 cm-re). D-huzalból, ovális, közepén behúzott kerettel. Tüskéje egyenes, szíjszorító lemeze két szegeccsel volt átütve. A lemezen három egyenes vonalú, sugarasán szétfutó, bemélyített vonaldísz. Csátkeret H: 3,7 cm, Sz: 0,8 cm; lemez H: 2,7 cm, Sz: 2,6 cm. Ltsz: 77.68.3. (9. kép 6/3 és 12. kép 4).

4. Bronz érem, 9 db. 5 db a jobb lábszár felső harmadában, külső szélétől 13 cm-re.

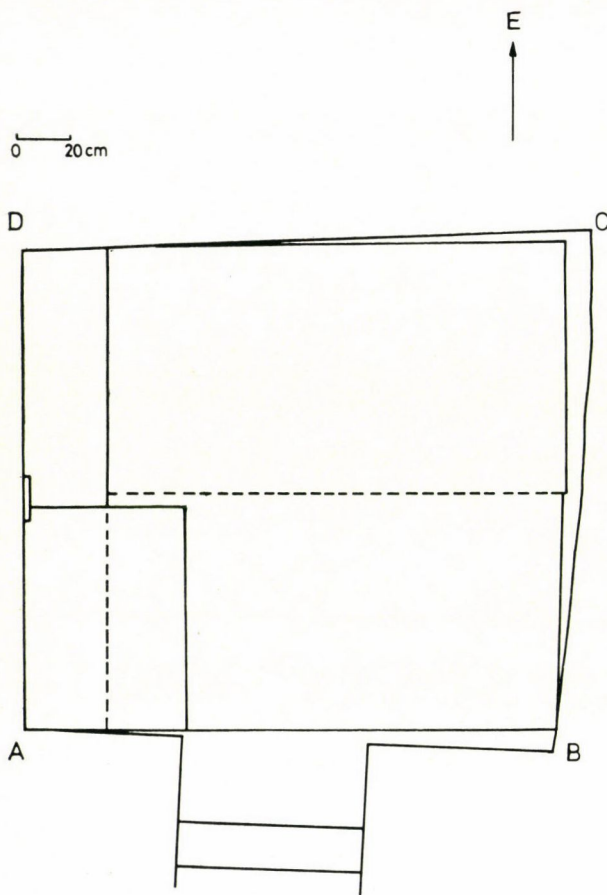
1 db a bal lábszár középső része alatt,
 1 db a jobb lábszár alsó harmadában, külső szélétől 15 cm-re,

1 db a jobb boka felett,
 1 db a jobb boka külső szélétől 10 cm-re.

5. Üveg pohár, csónakakúp alakú (a két lábfej csontjai között), szájával Ny-i irányba fordítva. Sírban mért H: 13 cm. Megsemmisült.

6. Festett tál, kihajló peremű (a sír ÉNy-i sarkában elhelyezve). Finoman iszapolt, kevésbé soványított agyagból. A téglapirosra égetett alapszínre egységes piros fes-

2. kép. Dombóvár. 1. téglasír felülnézeti rajza
 Рис. 2. Домбовар. Грób № 1, обложенный кирпичами, сверху.
 Fig. 2. Dombóvár. Dessin d'un tombeau de brique 1. vue d'en haut.

téket tettek, mely kívül-belül erősen megkopott. Pereme enyhe ferde síkban hajlik ki, alja alacsony, egyenes vonalú. Benne elhelyezve állatsontok (szárnyas?). M: 4,4 cm, Pátm: 36,6 cm, Tá: 28 cm. Ltsz: 77.68.7. (13. kép). E táblán voltak a további 7–9. számmal jelzett mellékletek.

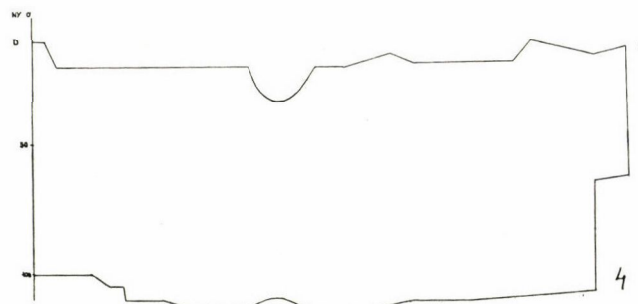
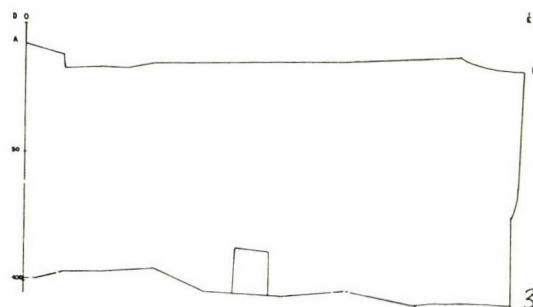
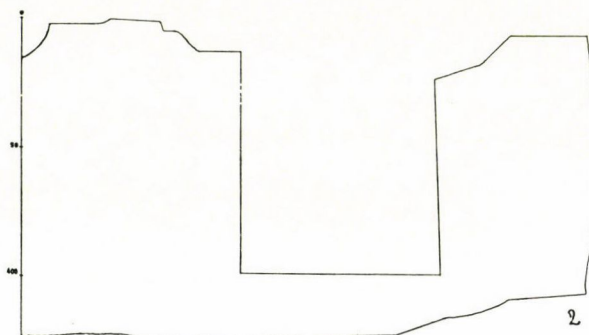
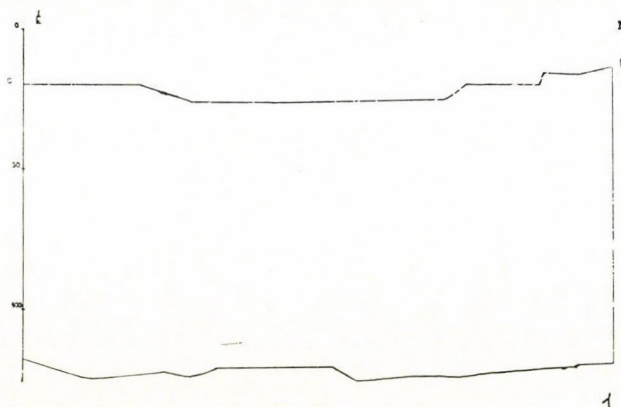
7. Keverőtál, kiöntőrész nélkül. A téglapirosra égetett agyagot belül kopott zöld máz borítja. Anyaga finoman iszapolt. Állaga rossz, rétegesen szétmálló. Pereme szélesen kihajló, profilírozott. Teste csonkakúp alakú, keskeny talpgyűrűn áll. M: 6 cm, Pátm: 16,7 cm, Tá: 6,3 cm. Ltsz: 77.68.4. (10. kép 6/7., és 12. kép 7.)

8. Szürke kis tál. Anyaga jól soványított. Pereme kissé domború, belső karimája alatt erősen behúzott. Teste csonkakúp alakú, aszimmetrikus. Alja egyenes, talpgyűrű nélküli, M: 4,8 cm, Pátm: 17,3 cm, Tá: 7,5 cm. Ltsz: 77.68.5. (10. kép 6/8 és 12. kép 6).

9. Egyfülű korsó. Szürke, közepesen soványított anyagú. Kihajló szájpere méből ível ki a füle, teste nyújtott körteforma erősen kidomborodó hassal. Vállán körben futó, egyenetlenül bekarcolt kettős vonaldísz. Talpa alacsony, egyenesen levágott. M: 17,2 cm, Szá: 6,1 cm, Tá: 6,4 cm, has Átm: 12,5 cm. Ltsz: 77.68.6. (10. kép 6/9 és 12. kép 8).

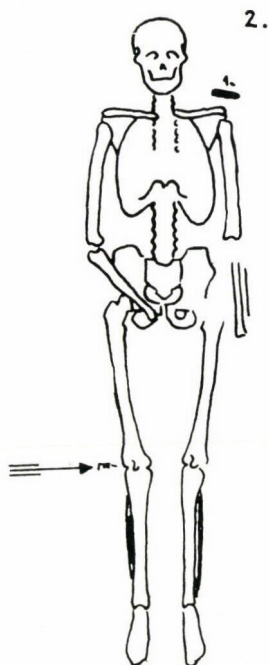
7. sír: bolygatatlan üres sírgödör.
 Beszolgáltatott leletek:

1. Karperec, bronz. Rovátkolt huzalból tekercselt, teste megvastagodó. Két végét hüvely szorítja össze, záródása hurkos-kampós megoldású. Átm: 6,6 cm, V: 0,7 cm. Ltsz: 77.69.1. (9. kép szórvány: 1 és 12. kép 1).

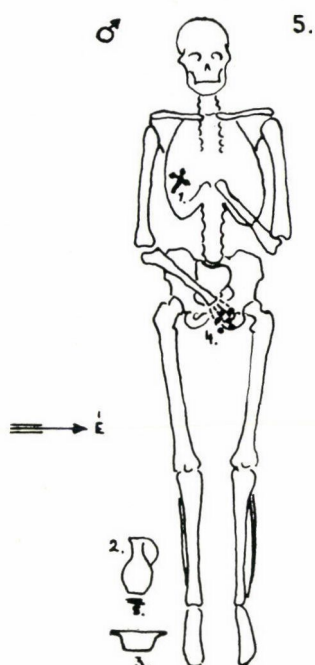

3. kép. Dombóvár. 1. téglasír falainak oldalnézeti rajza
 Рис. 3. Домбовар. Грób № 1 с бока.
 Fig. 3. Dombóvár. Dessin des murs du tombeau de brique 1. en profil

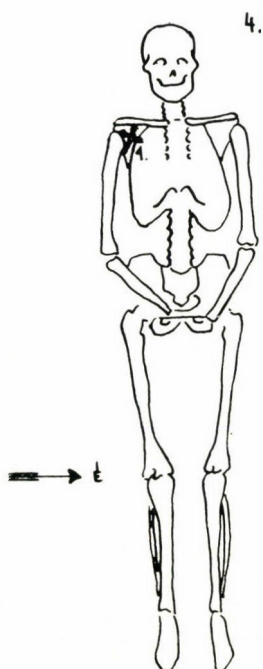

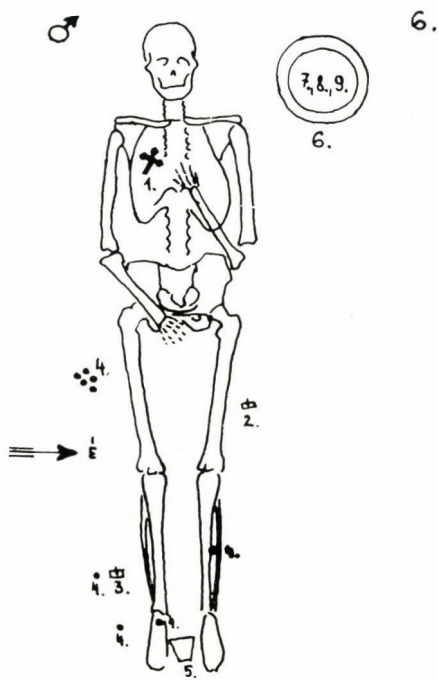
4. kép. Dombóvár. 2. sír
Рис. 4. Домбóвар. Погр. 2.
Fig. 4. Dombóvár. Tombeau 2.

6. kép. Dombóvár. 5. sír
Рис. 6. Домбóвар. Погр. 5.
Fig. 6. Dombóvár. Tombeau 5.

5. kép. Dombóvár. 4. sír
Рис. 5. Домбóвар. Погр. 4.
Fig. 5. Dombóvár. Tombeau 4.

7. kép. Dombóvár. 6. sír
Рис. 7. Домбóвар. Погр. 6.
Fig. 7. Dombóvár. Tombeau 6.

2. Kör alakú bronzlemez töredéke. Külső Átm: 3,7 cm, belső Átm: 2,1 cm. Ltsz: 77.69.2. (9. kép szórvány: 2., és 12. kép 2.)

3. Bronz érem, 3 db (14. kép 1—3).

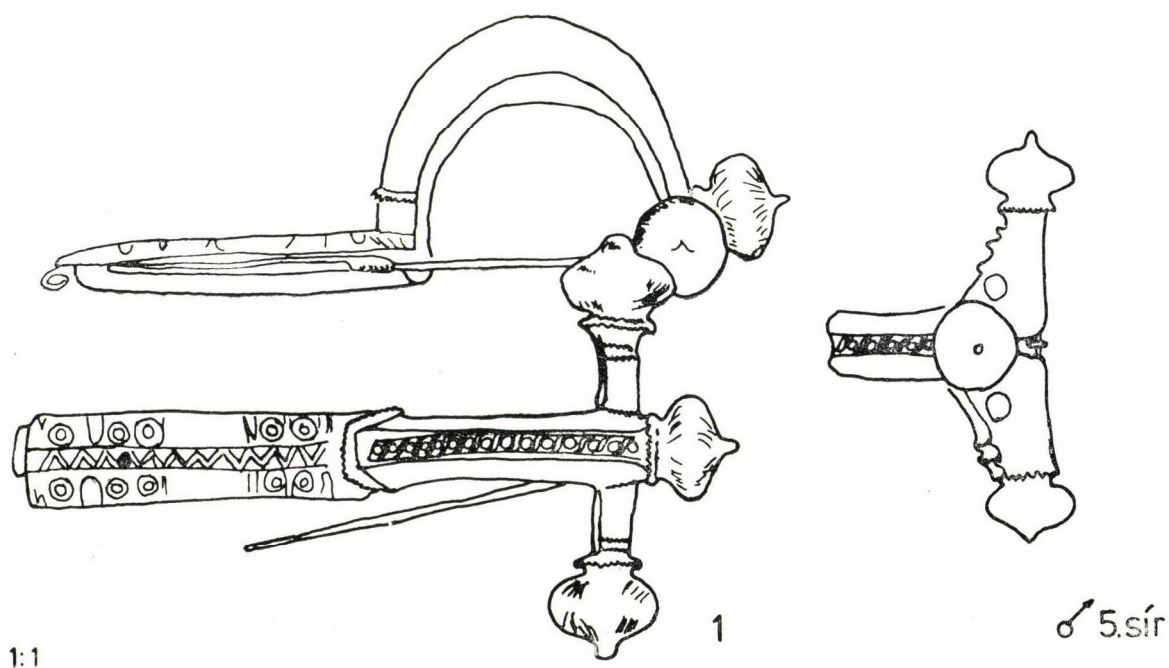
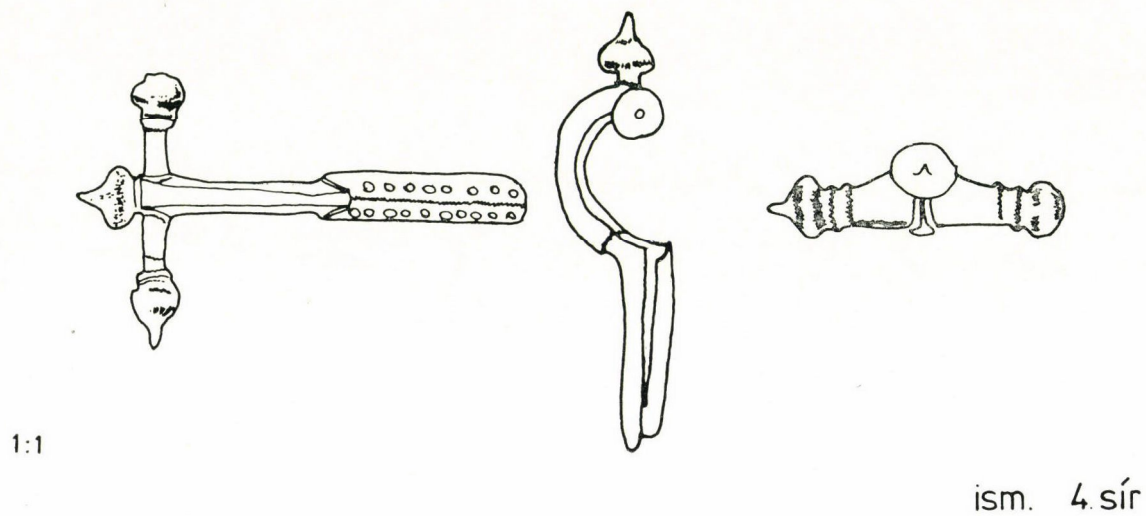
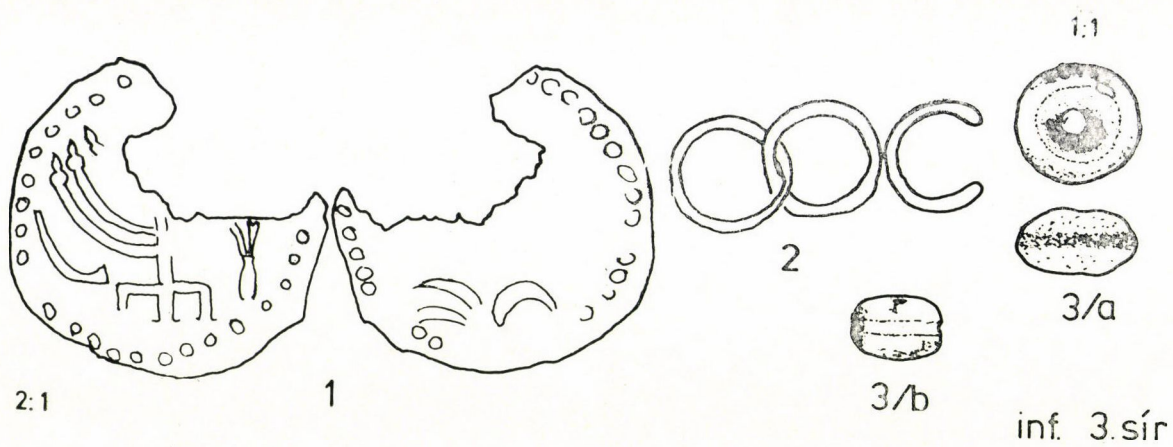
*

A temetőrészlet keltezésében az éremanyagnak meghatározó szerepe van.

A tárgyalt hét sír közül kettőben, az 5. és 6-ban volt pénzmelléklet, összesen 16 db (14. kép 4—19). A beszolgáltatott veretekkel együtt összesen 19 db érem van az anyagban. A 12. és 16. számmal jelzett darabok erősen, a többi közepesen kopott.

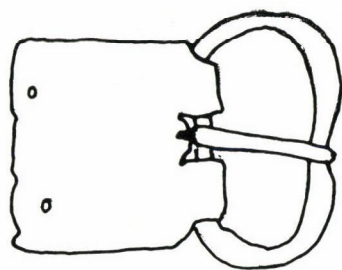
Az érmek kibocsátásának idejét tekintve két csoportra bonthatjuk az anyagot. Az első csoportot I és II Constantinus veretei alkotják 330 és 337 között, con-

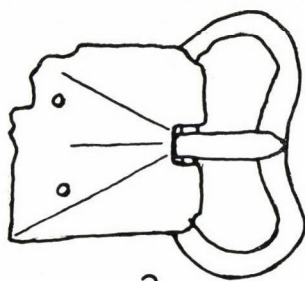

8. kép. Dombóvár. 3–5. sír
Рис. 8. Домбóвар. Погp. 3–5.
Fig. 8. Dombóvár. Tombeaux 3–5.

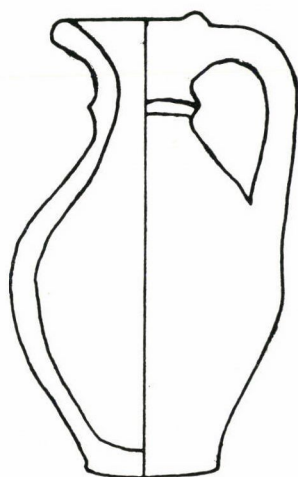

2

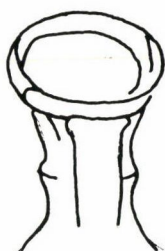

3

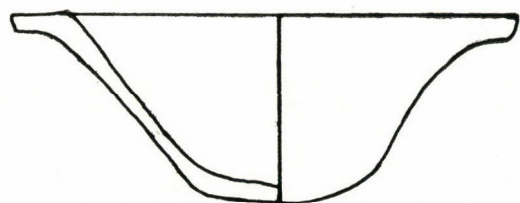
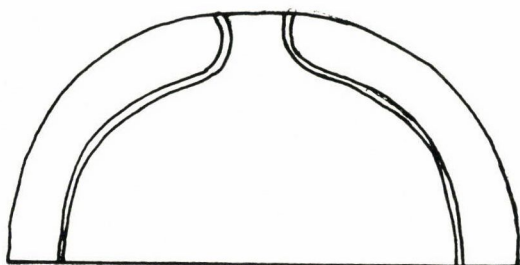
♂ 6.sír

2

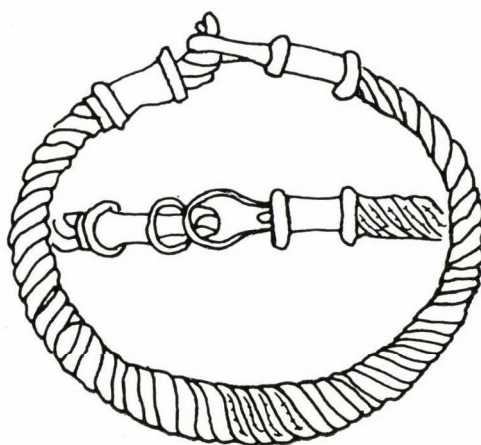

2

3

♂ 5. sír

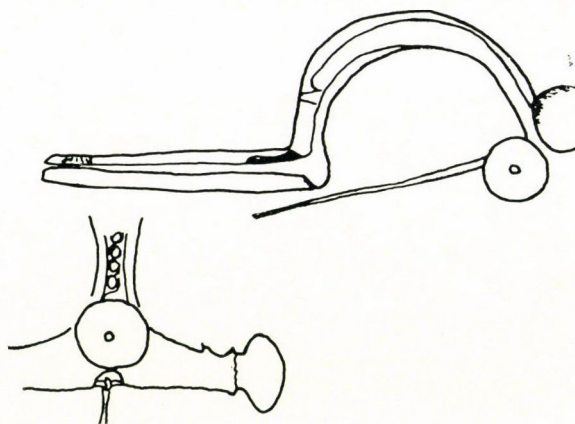
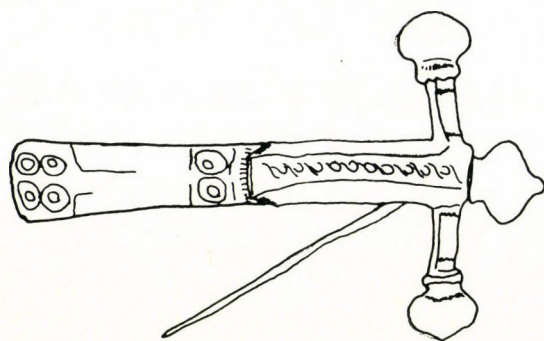
1

Szórvány

9. kép. Dombóvár. 5—6. sír. Szórvány
Рис. 9. Домбовар. Погр. 5—6. Случайная находка
Fig. 9. Dombóvár. Tombeaux 5—6. Trouvailles sporadiques

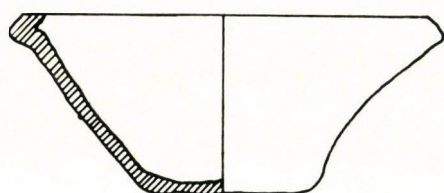

1:1

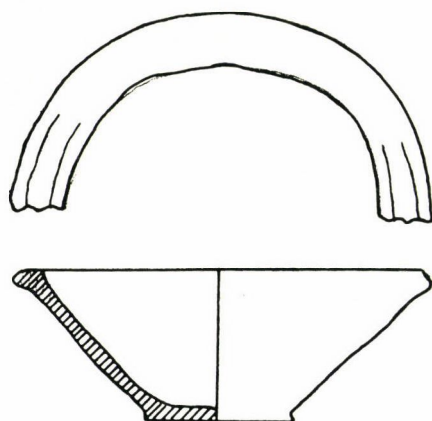
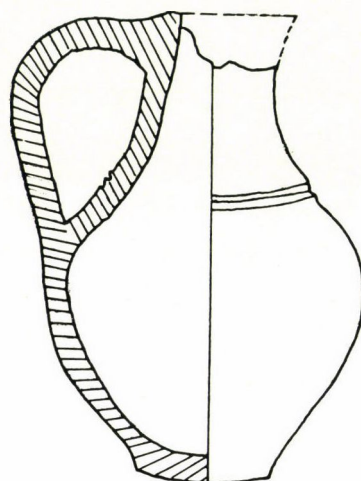

1

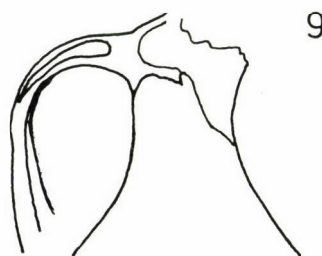
1:3

8

7

9

♂ 6. sír

10. kép. Dombóvár. 6. sír
Рис. 10. Домбóвар. Погр. 6.
Fig. 10. Dombóvár. Tombeau 6.

11. kép. Dombóvár. 1—3. 3. sír. — 4. 4. sír. — 5—7. 5. sír
 Рис. 11. Домбовар. 1—3. Погр. 3. — 4. Погр. 4. — 5—7. Погр. 5.
 Fig. 11. Dombóvár. 1—3. Tombeau 3. — 4. Tombeau 4. 5—7. Tombeau 5

stantinapolisi és thessalonikai verdéből (14. kép 1—3). E három darab a beszolgáltatott anyag volt, mely a már nem lokalizálható téglasírból került elő. A tönkretett téglasír — kizárólag a meglevő anyagot értékelve — legkorábban 337-ben keletkezhetett. Ez a dátum azonban inkább csak lehetőség, mivel az érmek közepesen kopottak.

A második csoport vereteiből a legkorábbi Iulianus 1 db centenionalisa thessalonikai verdéből, 361 és 363 között (14. kép 4). Iovianusnak egy sisciai verete van (AE3) 363—364. évből. I Valentinianus 3 db verete (AE3) aquileai és sisciai verdéből származik 364 és 367 között, Valens 364 és 375 között kibocsátott centeniona-

lisaiban az aquileai és sisciai verdék mellett egy esetben Roma III is van. Szerepel még Gratianusnak 1 db centenionalisa sisciai verdéből 367 és 375 közötti időből.

A mellékletek között együtt találjuk a jellegzetes későrómai tömegárut és az ettől formai és anyagi minőségében különböző egyedi darabokat.

A 3. sír gyöngyei gyakori típust képviselnek.⁴ A fibulák sírban való elhelyezkedéséből ítélve még funkcionáló viseleti tárgyak voltak (4, 5, 6. sír). A 4. és 6. sír fibulája erősen kopott, az 5. síré jó megtartású, méretében és esztétikai kivitelezésében is különbözik az előző kettőtől. Mindháromra bőven találunk párhuzamot a

⁴ Vö. Pilismarót: *Barkóczi L.*, FA 12 (1960) 124. további irodalommal.

12. kép. Dombóvár. 1–2. Szórvány. 3–8. 6. sír
 Рис. 12. Домбовар. 1–2. Случайная находка. — 3–8. Погр. 6.
 Fig. 12. Dombóvár. 1–2. Trouvailles sporadiques. 3–8. Tombeau 6.

pannoniai IV. századi temetők anyagában.⁵ Központi műhelyben készült sorozattermékeknek tartjuk a több szálból sodrott, hurkos-kampós záródású karperecet és a két bronzcsatot is.⁶

⁵ A 4. sír fibulájához: Majs 9. sír: *Sz. Burger A.*, *ArchÉrt* 99 (1972) 64–.; Intercisa 944. és 1033. sír: *Vágó, B. E.*—*Bóna I.*, *Der spätromische Südostfriedhof*. (Bp. 1976.); Ságvár 152. sír: *Sz. Burger A.*, *Acta ArchHung* 18 (1966) 99., 104. kép 152/8.; Orosháza: *Párducz M.*, *A nagy magyar Alföld római kori leletei*. (Szeged 1932) XIV 4. Az 5. sír fibulájához: Intercisa 11. és 1141. sír: *B. Vágó E.*—*Bóna I.*, i. m. XXXV 1,4.; Intercisa szórvány: *B. Vágó E.*, *ArchÉrt* 88 (1961) 264. 2. kép 8.; Somodor puszta 13. sír: *Sz. Burger A.*, *ArchÉrt* 101 (1974) 64. 2. kép 13/26.; Ságvár 15. és 170. sír: *Sz. Burger A.*, i. m. 94. kép 15/1. és 105. kép 170.; Bogád 21. sír: *Sz. Burger A.*, *JPME* 1962. 111., 27. kép 21.; A 6. sír fibulájához: Intercisa 947. sír: *B. Vágó E.*—*Bóna I.*, i. m. 12. tábla 947/1.; Bogád 10. sír: *Sz. Burger A.*, i. m. 24. kép 10/1.; Ságvár 331. sír: *Sz. Burger A.*, i. m. 121. kép 331/4. Mindhárom fibula típusa szerepel a Lányi-féle analóg típusok között, vö. *Lányi V.*, *Acta ArchHung* 24 (1972) 50. kép 15., 17., 21.

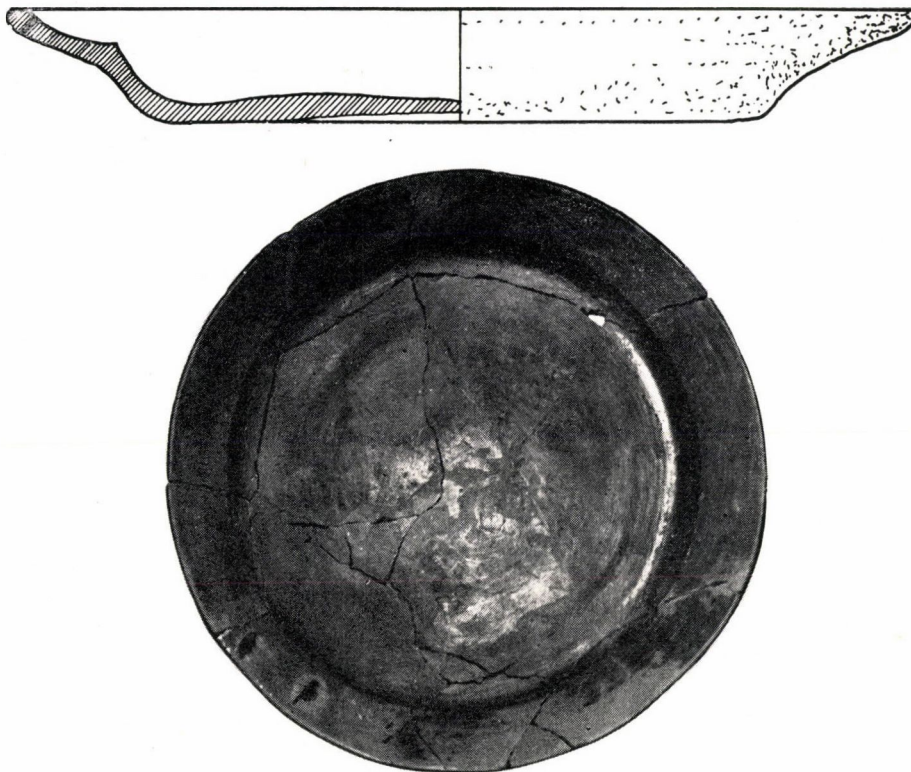
A 6. sír kis szürke táljának⁷ nincs önállóan pontos keltező értéke, ugyanez vonatkozik a belül zöldmázaz kisméretű keverőtálra is, melynek használata a III. század második harmadától mondható általánosnak.⁸ Az 5.

⁶ A karperecekhez: *Barkóczi L.*, *Acta Anthung* XIII (1965) 215. XXI/t. 5–9.; Kisárpás: *Biró E.*, *ArchÉrt* (1959) 173. L—LI. t.; Intercisa 8. sír: *B. Vágó E.*—*Bóna I.*, i. m. 1. tábla 8/t. 4.; Somodor puszta 27. sír: *Sz. Burger A.*, i. m. 64., 15. kép 8. Az övesatokhoz: Intercisa 104., 930., 1116. sír: *B. Vágó E.*—*Bóna I.*, i. m. 7. tábla 104/4—5; 12. tábla 930/1, 19. tábla 1116/5, XXXVII. tábla 6.; Kisárpás: *Biró E.*, i. m. XLIX/t. 8.; Ságvár 106. sír, 133. sír, 15. sír, 141. sír: *Sz. Burger A.*, i. m. 100. kép 106, 102. kép 133/1., 94. kép 15/2, 103. kép 141/4.; Keszthely: *Sági K.*, *Acta ArchHung* 12 (1960) 206., 53. kép 9.; Somodor puszta 2. sír: *Sz. Burger A.*, i. m. 64. 1. kép 2/3.; *Lányi V.*, i. m. 52. kép 8–9.

⁷ Párhuzamaihoz 1.: Bogád: *Sz. Burger A.*, i. m. 111. 27. kép 18/3. és IX/2.; Somodor puszta 28. sír: *Sz. Burger A.*, i. m. 64. 5. kép 28/203.; *Lányi V.*, i. m. 43. kép 8.

⁸ Vö. *Bóna I.*, *ArchÉrt* 88 (1961) 196–197. uo. irodalommal.

13. kép. Dombóvár. 6. sír
Рис. 13. Домбóвар. Погp. 6.
Fig. 13. Dombóvár. Tombeau 6.

sír belül barnáspiros mázzal borított keverőtálja legközelebbi, sírból származó párhuzamának az újhartyáni tálat tekinthetjük,⁹ bár az zöldmázas. Az egyéb formai egyezések mellett a zöld és barnáspiros mázak használata között kronológiai különbség van. A barna vagy terrakotta színű mázak B. Bónis Éva és B. Thomas Edit szerint későbbiek.¹⁰

Az egyedinek jelzett leletanyaghoz tartozik a kerámiában az 5. és 6. sír egy-egy szürke korsója és a 6. sír festett nagy piros tálja.

Az 5. sír korsójának anyagi és formai jellemzői eltérnek a megszokott típusokéitól. Színe egészen világos szürke, anyaga alig soványított, nagyon finoman iszapolt. Teste a rövid, gallérral osztott nyak után hirtelen kihasadik. Mind alakját, mind peremkiképzését figyelembe véve az ún. „hunkori” korsókkal tartható rokonnak.¹¹ A 6. sír korsójának anyaga kevésbé különbözik a rómainak ismert anyagminőségétől, de formáját tekintve még közelebb áll az ún. „hunkori” besimított korsóhoz.

A 6. sír festett piros táljának nincs párhuzama a pannoniai IV. századi anyagban. Piros festésű tálat befelé hajló peremmel ismerünk.¹² Formai egyezéseket keresve galliai anyagban vélünk párhuzamot találni,¹³ bár ezek a szigillatát utánzó tálak általában díszítettek, nemcsak festettek.

Pannoniai viszonylatban egyedülálló a 3. gyermeksírólom amulettje. Előlapjának ikonográfiai értelmezése alapján minden kétséget kizáróan zsidó emlék.¹⁴ Zsidó vallásúak megtelepedéséről a III. századtól van tudomásunk, régészeti emlékek számuk kevés számú.¹⁵ Tárgyunk párhuzamát a Reifenberg gyűjteménynek egy Szíriából származó darabjában találtuk meg.¹⁶

A temetőtöredék földrajzi helyzetét egybevetve az Itinerarium Antonini térképre vitt adataival,¹⁷ kitűnik, hogy a terület a Sopianae-Ságvár(Tricciana)-Arrabona útvonalon fekszik. Ugyanebben a vonalban ismert késő antik erődök: Heténypuszta, Ságvár, Környe, Mórchida-Kisárpás.¹⁸ Dombóvár területéről a régészeti kutatásnak

⁹ Bóna I., i. m. 195. 3. kép 3.

¹⁰ Bóna I., i. m. 28. j.

¹¹ Pilismarót: Barkóczi L., FA 12 (1960) 125. további párhuzamokkal. A peremkiképzéshez vö. Laa an der Thaya: Werner, J., Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. (München 1956.) 10., 12.; Murga, Leányfalu, Dunapentele: Alföldi A., Leletek a hun korszakból és etnikai szétválasztásuk. (Bp. 1932.) XXVI/t, 1., XXXI/t. 4a-b., XXXII/t. fent.

¹² Somodor pusztá 21. sír: Sz. Burger A., i. m. 64, 4. kép 21/184 = 11. kép 5.

¹³ Soutou, A., Trois sites gallo-romains du Rouerque. Gallia 25 (1967) 111. 36. és 46. kép.

¹⁴ Magyar zsidó lexikon. Szerk. Ujvári Péter (Bp. 1929.), Krüger, R., Die Kunst der Synagoge. (Leipzig) 78. kép.

¹⁵ A zsidó régészeti emlékek első összegyűjtéséhez: Gábor Gy., IMIT Évkönyve 1931. 146—. Újabb feldolgozása: Scheiber A., Jews at Intercisa in Pannonia. The Jewish Quarterly Review. 1955. 189., B. Thomas E., Savaria Christiana. Megjelenés alatt.

Ezúton köszönöm meg B. Thomas Editnek értékes tanácsait, valamint sajtó alatt levő dolgozatának rendelkezésemre bocsátását.

¹⁶ Goudenough, R. E. Jewish Symbols in the Greco-Roman Period. I—XIII. Bollingen Series XXVII. (New York 1956—67.) III. 1023. — zsidó-görög amulettnek határozza meg.

¹⁷ Mócsy, A., PWRE. Suppl. IX. (1962) 6. kép.

¹⁸ Értékelését összefoglalóan: Mócsy A., Pannonia a késői császárkorban. (Bp. 1974.) 138—.

Nr.	DOMBÓVÁR	Előlap felirat	Rv.	A.D.	LRBC	Sír szám	
1.	I. Constantinus	CONSTANTI-NVSMAXAVG	CONS Δ	Constantinopolis 335–337	1025	Szórvány	AE 4.
2.	II. Constantinus	CONSTANTINVSIVNNOBC	... CONST	Constantinopolis 330–335	1006	Szórvány	AE 3.
3.	II. Constantinus	CONSTANTINVSIVNNOBC	SMTSB	Thessalonica 330–335	836	Szórvány	AE 3.
4.	Julianus	DNFLCLNLI-ANVSPFAVG	(?) TES Γ	Thessalonica 361–363	1697	5–6.	AE 3.
5.	Jovianus	DNIOVIA-NVSPFAVG	B SISC	Siscia 363–364	1267	5–6.	AE 3.
6.	I. Valentinianus	DNVALENTINI-ANVSPFAVG	B SMAQ ?	Aquileia 364–367	RIC 7(a) III. (a? b?)	5–6.	AE 3.
7.	I. Valentinianus	DNVALENTINI-ANVSPFAVG	? A ... SIS ...	Siscia 364–367	RIC 7(a) V–VII.	5–6.	AE 3.
8.	I. Valentinianus	DNVALENTINI-ANVSPFAVG	A SISC	Siscia 364–367	RIC 15(a)	5–6.	AE 3.
9.	Valens	DNVALEN-SPFAVG	D Γ SISC	Siscia 367–375	RIC 14(b) XI.	5–6.	AE 3.
10.	Valens	DNVALEN-SPFAVG	* DBSISC	Siscia 364–367	RIC 5(b) VII.	5–6.	AE 3.
11.	Valens	DNVALEN-SPFAVG	... SISC	Siscia 364–367	RIC 5(b) I–IV.	5–6.	AE 3.
12.	Valens	DNVALEN-SPFAVG	Q SMAQP	Aquileia 367–375	RIC 11(b) XIV. a.	5–6.	AE 3.
13.	Valens	DNVALEN-SPFAVG	* SMAQP	Aquileia 364–367	RIC 7(b) X (a)	5–6.	AE 3.
14.	Valens	DNVALEN-SPFAVG	R F.BSISC	Siscia 367–375	RIC 14(b) X.	5–6.	AE 3.
15.	Valens	DNVALEN-SPFAVG	B SMAQP	Aquileia 364–367	RIC 7(b) III. a.	5–6.	AE 3.
16.	Valens	DNVALEN-SPFAVG	(*) SMAQS	Aquileia 364–367	RIC 7(b) XIII. a vagy b	5–6.	AE 3.
17.	Valens	DNVALEN-SPFAVG	R TERTIA	Roma 364–375	RIC 24(b) XI. (a)	5–6.	AE 3.
18.	Gratianus	DNGRATIANVSPFAVG	D ?	Siscia 367–375	RIC 14(c) XI v. XII.	5–6.	AE 3.
19.	elveszett			Aquileia		5–6.	

14. kép. Dombóvár. Éremmellékletek
Рис. 14. Домбóвар. Монеты из погребений
Fig. 14. Dombóvár. Monnais du tombeau

eddig gyér adatai vannak,¹⁹ ugyanakkor Csalog József későrómai castellumról ad hírt.²⁰ Úgy tűnik tehát, hogy temetőnk használói az utóbbi évek kutatásai révén egyre pontosabban kirajzolódó belső erődvonal egy láncszeméhez tartoztak.

Összegezve a leletanyagból levonható következtetéseket, megállapíthatjuk:

A sírok korának meghatározásakor nem tudunk lezárt időhatárt adni. A legkorábbi temetkezések a 340-es évekre keltezhetők, a legkésőbbiek 375 utánra. A Valens és Gratianus által kibocsátott érmek 375-ös záróéve korszakhatárt jelöl Pannonia késői történetében,²¹ de nem

bizonyítja a temető használatának végét. Az a körülmény, hogy az 5. és 6. sírban az ún. „hunkori” anyaggal rokonítható kerámia együtt került elő jellegzetes római anyaggal, újabb tárgyi bizonyítékot nyújt meglevő adatainkhoz a túlpárti barbárok betelepítéséről.²² Mivel azonban ez a kerámia még nem egységes, csak egyes elemei mutatnak barbár hatást, nem köthető etnikumhoz. Ez viszont azt is jelenti, hogy a 380-as nagy gót telepítés hatását itt még nem kereshetjük.

M. Albeker Mária

SPÄTRÖMERZEITLICHES GRÄBERFELD IN DOMBÓVÁR

Auszug

In Dombóvár (Kom. Tolna) kam im Laufe von Erdarbeiten im Jahre 1968 bei der Ziegelfabrik I. ein Ziegelgrab zum Vorschein. Durch die Rettungsgrabung wurden weitere 7 Gräber erschlossen. Aus den 7 Gräbern war das eine ein Ziegelgrab (Abb. 2–3), das wegen der Gestörtheit kein auswertbares Fundmaterial mehr enthielt. Beachtenswert ist die Struktur des Ziegelgrabes, auf Grund derer zwei Bauperioden auseinandergehalten werden können. Das ursprünglich für einen Toten bestimmte Grab mit Erdbank und Stufenabstieg wurde später erweitert. Hierbei wurde aber die Erdbank nicht mehr regelmäßig aufgebaut, sondern man hat bloß eine schräge stützenartige Lösung angewendet.

Die Skelettgräber waren W–O orientiert, in einem Falle gibt es eine größere Abweichung nach einer Nebenhimmelsrichtung, das Grab Nr. 4 war NW–SO gerichtet.

Im Fundmaterial gehören die Schnallen, Fibeln, Rührschüsseln und die graue, kleine Schüssel zu dem allgemein bekannten Material der Gräberfelder des 4. Jhs. Die bemalte, rote Schüssel des Grabes Nr. 6 (Abb. 11) ist ein in Pannonien nicht übliches Stück, ihre Analogien sind in Gallien anzutreffen. Grab Nr. 7 ist eine symbolische Bestattung, ohne Beigaben.

Von den Funden der erschlossenen Gräber ist die jüdische Amulette des Kindergrabes Nr. 3 in panonischer Relation einzelartig (Abb. 8 3/1). An ihrer Vorderplatte ist die Menora mit den Flammen, dem Sofar und

Lulav, an der Rückseite der Anfang eines Palmenzweiges sichtbar. Der Gegenstand ist schlecht erhalten, bröckelig. Seine Analogie wurde in einem griechisch-jüdischen Stück in Syrien vorgefunden.

Gleichfalls Einzelstücke sind die einhenkligen Krüge der Gräber Nr. 5–6 (Abb. 9 5/2 und Abb. 10 6/9), die ihrem Material und ihren Formelementen nach mit den sog. „hunnenzeitlichen” Krügen in Verwandtschaft gebracht werden können. Durch den Vergleich dieser Stücke mit dem Münzenmaterial der beiden Gräber — in dem die frühesten Münzen die zwischen 361–363 von Iulianus, die spätesten die zwischen 367–375 von Valens und Gratianus geprägten Centenionalen sind — kann man versuchen das Alter des Gräberfeldabschnittes zu bestimmen.

Der hunnenzeitliche Charakter der Krüge ist ein materieller Beweis der barbarischen Ansiedlungen im 4. Jh. Die ethnische Zugehörigkeit kann wegen des Übergangscharakters des Materials nicht identifiziert werden, es ist jedoch wahrscheinlich, daß wir hier nicht der Wirkung der Ansiedlung von den gotischen Foederati des Jahres 380 gegenüberstehen.

Zusammenfassend kann festgestellt werden, daß die Bestattungen von den Jahren 340 an bis zu den Jahren um 375 kontinuierlich vor sich gegangen waren.

M. M. Albeker

¹⁹ *Wosinszky M.*, Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. (Bp. 1896.) 766 — csak szórványanyagot ismer.

²⁰ Dombóvár-Tüskepuszta (Újdombóvár): MNM Adattár. 136. T. II. Csalog József, 1938.

²¹ Utolsó összefoglalása: *Mócsy A.*, i. m.

²² *Barkóczy L.*, FA XII (1960) 128 — és ezzel egybehangzóan *Mócsy A.*, i. m.

AZ AVAR TÖRTÉNELEM FORRÁSAI. I. KÖZÉP-ÁZSIÁTÓL AZ AL-DUNÁIG

ELŐSZÓ A MEGINDULÓ SOROZATHOZ

Ez a cikk első közleménye egy sorozatnak, amelynek célja az európai avarok¹ történetének írott kútfont magyar fordításban összeállítani a nép Közép-Ázsiából való felkerekedésétől egészen letűnéséig a történelem színpadáról, más népekbe való felszívódásáig.

A források túlnyomó többsége görög és latin nyelvű. Az ilyeneket mindenkor az eredetiből fordítom. A fordítás alapjául az elérhető legjobb, szövegkritikailag legmegalapozottabb textust választom. A kevés orientális (szír, örmény, héber stb.) és régi szláv (óbolgár, óorosz) kútfontól — ezek eredeti nyelvén nem lévén szakember — a legkorszerűbb fordításra kell támaszkodnom.

A magyarra átültetést úgy igyekszem megfogalmazni, hogy az az eredeti szöveg értelmének lehetőleg minden szubjektív belemagyarázás nélküli tükrre legyen (az eredeti nyelvtani konstrukció visszaadására csak olyan mértékig igyekszem, hogy az a magyarosságnak és az érthetőségnek a rovására ne menjen). Természetesen a lefordítás az objektivitásra való legigazabb törekvés mellett is óhatatlanul tartalmaz bizonyos egyéni elemet, elkerülhetetlen egynek a kiválasztása a különböző hangsúlyelhelyezések, interpretációs árnyalatok alternatív lehetőségei közül. Erre a tényre kötelességem figyelmeztetni fordításom felhasználóit, legyen még olyan őszinte is szándékom, hogy az eredetit a legtárgyilagosabban adjam vissza.

Az itt lefordított (és a majd lefordítandó) szövegek hitelességét és történelmi értelmezését illetően csak ritkán tudjuk egzakt bizonyossággal egyetlen álláspont helyességét bebizonyítani. Forrásaink túlnyomó többségének a különböző (például híreknek másod-, harmadkézből való átvétele), tendenciózussága (például az avarságnak egyoldalúan bizánci, langobard, frank, bajor, szláv szemszögből való beállítás), hagyományozása (például egyes műveknek

csak töredékesen vagy kivonatossan történt fennmaradása), műfaji alapállása (például a hagiográfia és a homiletika sematizmusa), nyelvezete (például a gyakran öncélú retorikus, poetikus, archaizáló stilizálás) — mind, mind olyan tényező, amely egy-egy híradás valóságtartalmának megragadását bizonytalanná teszi, igen sokszor több különböző hipotetikus értelmezés számára hagyja nyitva a kaput. Ha az egyes szövegekhez vagy szövegesoportokhoz az eddigi szakirodalomban felbukkant valamennyi lehetséges történelmi interpretációt megpróbálnám felsorakoztatni, úgy a kommentár terjedelme a lefordított kútfontéknak sokszorosára duzzadna, a magyarra átültetett források elvesznének a magyarázatok tengerében. A meginduló sorozatnak ez nem lehet célja. Ugyanakkor minden magyarázat nélkül hagyni a lefordított kútfonthelyeket szintén nem volna tanácsos. Így a szövegekhez fűzött rövid kommentárban ott, ahol csak hipotetikus magyarázatról lehet szó, az ilyenek sorából a legvalószínűbbet próbálom kiválasztani.

A lefordított szövegeket az avar történelem menetének az időrendjében állítom össze. Az ilyen forráscsoportosítás persze maga is történelmi értelmezést rejt magában s így érvényes reá mindaz, amit az előző bekezdésben a magyarázatokkal kapcsolatosan elmondtam.

Minthogy a kútfontok között akad nem kevés, amelyik egy-két mondatba sűrítve események egész soráról szól vagy anakronisztikusan különböző időpontú események mozzanatait fűzi egymáshoz, elkerülhetetlen néha egyazon szöveget az avar történelem több fejezeténél ismételtelen idézni. Ilyen esetekben magát a fordítást nem mindig hozom újra, hanem többnyire beérem az utalással arra az egyetlen paragrafusra, amelyben a textus fordítása olvasható.

BEVEZETÉS AZ ELSŐ KÖZLEMÉNYHEZ

A jelen közlemény 1–6. paragrafusában tárgyalta történelmi eseményekhez 1972-ben megjelent forrásösszeállításunkban az alábbi munkák vonatkozó részleteit idéztük: J. Deér, *Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches*; Karl der Grosse, herausgegeben von W. Braunsfels, I., Düsseldorf 1966, 719–791; E. Herrmann, *Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm*. Ein Quellenbuch mit Erläuterungen, München 1965; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire* 284–602, vol. I.,

II., III., IV., Oxford 1964; A. Kollautz und H. Miyakawa, *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, I., II., Klagenfurt 1970; A. Pernice, *L'imperatore Eraclio. Saggio di storia bizantina*, Firenze 1905; E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*. Tome II. ... 476–565. Publié par R.—J. Palanque, Paris 1949; E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches* vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. u. Tiberius Constantinus, Stuttgart 1919. Ezekre a fent

¹ Az Európába vándorló avarok elődeivel a meginduló publikációsorozatnak nem célja foglalkozni. Hogy az I. Iustinianos császár (527–565) idejénél korábbi írott források közül melyek hozhatók tényleg az avarok őseivel kapcsolatba, s melyek nem, ebben a kérdésben a tudomány kialakult álláspontjáról nemigen beszélhetünk: alapvetően eltérnek egymástól a különböző kutatók nézetei.

Az egyetlen többé-kevésbé biztosan a korai avarságra vonatkoztatható írott híradás Priskos Rhétor 30 fragmentuma (*Excerpta de legationibus*, ed. C. de Boor, Berlini 1903, p. 586, 7–16, plusz Suda s. v. Abaris: vol. I p. 4, 6–14 ed. A. Adler); fordítását lásd Moravcsik Gy. tollából: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk. Györffy Gy., Budapest 1975, 53–54.

felsorolt művekre a következőkben egyenként nem utalunk, csak a „Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte” megfelelő oldalait citáljuk, ahol a további bibliográfiai útbaigazítás fellelhető. Emellett néhány 1972 óta megjelent illetőleg az 1972-es összeállításunk áttekintő jellege miatt ott fel nem tüntetett írás idevágó lapjaira is rámutatunk jelen dolgozat 21–26 lábjegyzeteiben az alábbi rövidítésekkel:

Artamonov = M. Artamonov, *The History of the Khazars*, Leningrad 1962 (oroszul angol rezümével).

Avenarius = A. Avenarius, *Die Awaren in Europa*, Amsterdam—Bratislava 1974.

Chavannes = Ed. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Tures) Occidentaux*, Paris 1900.

Czegléd = Czegléd K., IV–IX. századi népmozgalmak a steppén, Budapest 1954.

Czegléd, Nomád népek = Czegléd K., *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*, Budapest 1969.

Gening—Halikov = В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков, *Ранние Болгары на Волге. Большие-Тарханский могильник*, Москва 1964.

Gumilev = Л. Н. Гумилев, *Древние Тюрки*, Москва 1967.

Hauptmann = H. Hauptmann, *Les Rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle: Byzantion 4 (1927–1928) 137–170.*

Haussig = H. W. Haussig, *Theophylakt's Exkurs über die skythischen Völker: Byzantion 23 (1953) 275–462.*

Kulakovskij = Ju. Kulakovskij, *Istorija Vizantii. Vol. II (518–602)*, Kiev 1912 (Repr. London 1973).

Lex. Ant. Slav. = *Lexicon Antiquitatum Slavicarum I., II., III., IV., Wratislaviae—Varsaviae—Cracoviae* 1959, 1964, 1968, 1970 (az V. kötet még nem volt kezében).

Liu Mau-Tsai = Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I., II., Wiesbaden 1958.

Nagy = Nagy T., *Studia Avarica I., II.: Antiquitas Hungarica 1 (1947) 56–63, 2 (1948) 131–149.*

Olajos = T. Olajos, *La chronologie de la dynastie de Baian: Revue des Études Byzantines 34 (1976) 151–158.*

Stratos = A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century I. 602–634*, Amsterdam 1968. (1972-ben e mű újrörög kiadását idéztük.)

Szádeczky-Kardoss = S. Szádeczky-Kardoss, *Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen. Mitarbeiterin . . . T. Olajos*, Szeged 1972.

Szádeczky-Kardoss, Ostgrenze = S. Szádeczky-Kardoss, *Über die Wandlungen der Ostgrenze der awarischen Machtsphäre: Researches in Altaic Languages. Edited by L. Ligeti*, Budapest 1975, 267–274.

Ami már most az egyes források keletkezését és jellegét illeti, ezekre vonatkozóan az alábbiak szerint

adunk rövid tájékoztatást. A jelen közleményben felhasznált kútfők túlnyomó többsége görög s ezek szakirodalmát és annak tanulságait Moravcsik Gyula Byzantinoturcicája olyan kényelmesen egybegyűjtve nyújtja, hogy itt csak néhány 1956 utáni (vagy 1956 előtt megkezdett, de azóta bővült) összefoglaló mű megfelelő helyére utalok. A két szír forrást illetően a legfőbb tudnivalók egyúttal találhatók a „Bevezetés a magyar őstörténet forrásainak kutatásába” I 2. kötetében (Iványi Tamás tollából). A három latin kútfőre vonatkozóan különböző lejjebb említendő munkák szolgálnak korszerű tájékoztatással. Az elmondottak értelmében jelen közlemény 4–20 lábjegyzetében a következő kötetek megfelelő oldalait idézem:

Beck = H.—G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959.

B H G = F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, I., II., III., Auctarium, Bruxelles 1957, 1969.

B M Ö K F = *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásai* (szerk. Hajdu P.—Kristó Gy.—Róna-Tas A.), I 1., I 2., Budapest (Tankönyvkiadó) 1976.

F B J = *Fontes Byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes I., II., III., IV.*, Beograd 1955, 1959, 1966, 1971.

F G H B = *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae*, I., II., III., IV., V., VI., VII., VIII., IX 1., Serdicae 1954, 1958, 1960, 1961, 1964, 1965, 1968, 1972, 1974.

F H D = *Fontes Historiae Dacoromanae*, I., II., III., Bucurestii 1964, 1970, 1975.

F L H B = *Fontes Latini Historiae Bulgaricae*, I., II., III., Serdicae 1958, 1960, 1965.

Karayannopoulos = I. E. *Καραγιαννόπουλος, Πηγαι τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη* 1971.

Kl. Pauly = *Der kleine Pauly. Lexikon der Antike auf der Grundlage von Pauly's Realencyclopädie*, I., II., III., IV., V., Stuttgart 1964, 1967, 1969, München 1972, 1975.

Kroh = P. Kroh, *Lexikon der antiken Autoren*, Stuttgart 1972.

Moravcsik = Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica I.*, II., Berlin 1958.

Potthast = *Repertorium fontium historiae medii aevi primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum et pluribus nationibus emendatum et auctum*, I., II., III., Romae 1962, 1967, 1970.

Wattenbach—Levison = Wattenbach—Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen. Vorzeit und Karolinger*, I., Weimar 1952.

Végezetül zárja az előszót azoknak a szerzőknek (ill. szövegeknek) a felsorolása, akiktől (ill. amelyekből) az avar történelem kezdetére vonatkozó részleteket a jelen közleményben magyarra fordítva adjuk² (az auctorok neveit, ill. a névtelenül fennmaradt textusok közhasználatú címeit latinos formában tüntetjük itt fel utalva néhány közkeletűbb alakváltozatra is)³

Agathias⁴ = Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque. Recensuit R. Keydell, Berolini 1967 (ez a kiadás megtartotta időszzerűségét az újabb meg-

² A szövegek interpretálásánál nyomtatásban megjelent szakmunkákon kívül volt tanítványaim egyelőre még kéziratban levő fordításait is felhasználhattam, így Berta Árpádné Hernády Zsófia Malalas-fordítását, Borsos Márta Menander-Protector-átültetését és Olajos Teréz magyar Theophylactus Simocattáját.

³ Az egyes forrásokhoz szóloán lábjegyzetben megadom a mű keletkezésének (megírása befejezésének) az idejét vagy a szerző halála dátumát († jelzéssel). Anonim és pontosan évre nem keltezhető létrejöttű művek eseté-

ben többnyire csak elkészülésük évszázadát tüntethetem fel. A fordítást követi a 4–20. lábjegyzetekben a forrásról további tájékoztatással szolgáló munkák idézése.

⁴ † kb. 579–582 között. — Moravcsik I. 214–217; BMÖKF I 2., 138 (*Szádeczky-Kardoss S.*); FBJ I 73 (*F. Barišić*); FGHB II 179 (*V. Tapkova-Zaimova*); FHD II 477–482 (*H. Mihăescu, V. Popescu*); Karayannopoulos 143–144; Kl. Pauly I 116–117 (*R. Keydell*); Kroh 9; Potthast II 142.

jelenése után is: Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque. Rec. S. Costanza, Messina 1969).

*Chronicon Bruxellense*⁵ = Chroniques byzantines du manuscrit 11376 (Anecdota Bruxellensia I.) par F. Cumont, Gand 1894.

*Chronicon Monembasiae*⁶ = Cronaca di Monemvasia. Introduzione, testo critico, traduzione e note a cura di I. Dujčev, Palermo 1976.

*Corippus*⁷ = Corippi Africani grammatici libri qui supersunt. Rec. J. Partsch (Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi III 2.), Berolini 1879, Repr. 1961 (ezt a kiadást a két alábbi edíció nem teszi elavulttá: Flavii Cresconii Corippi Africani grammatici quae supersunt, rec. M. Petschenig [Berliner Studien für klassische Philologie 4,2], Berolini 1886; Corippo, In laudem Justini a cura di D. Romano, Palermo 1970).

*Eclogae historiae ecclesiasticae*⁸ = J. A. Cramer, Anecdota Graeca e codd. manuscriptis bibliothecae regiae Parisiensis II., Oxonii 1839, pp. 87–114. — Névváltozat: Anonymi excerpta.

*Euagrius*⁹ = The Ecclesiastical History of Euagrius . . . edited with Introduction, Critical Notes, and Indices by J. Bidez and L. Parmentier, London 1898, Repr. 1964. — Névváltozat: Euagrius.

*Georgius Pisida*¹⁰ = Giorgio di Pisidia: Poemi I. Panegirici Epici. Edizione critica, traduzione e commento a cura di A. Pertusi, Ettal 1959. — Névváltozat: Georgios Písides.

*Iohannes Ephesinus*¹¹ = Iohannis Ephesini Historiae ecclesiasticae pars tertia (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Syri. Ser. III. Tom. III.), edidit et interpretatus est E. W. Brooks, Parisiis 1935 (Textus), Lovanii 1936 (Versio). Mi az utóbbi kötetet, a latin fordítást használtuk. — Névváltozatok: Ióánnés Ephesinos; Iohannes Asianus.

*Isidorus Hispalensis*¹² = Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX. Recognovit W. M. Lindsay, I., II., Oxonii 1911, Repr. 1962. — Névváltozat: sevillai Szent Izidor.

*Malalas*¹³ = Ioannis Malalae Chronographia, rec. L. Dindorf, Bonnæ 1831.

*Menander Protector EL*¹⁴ = Excerpta de legationibus (Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta, vol. I), edidit C. de Boor, Berolini 1903.

*Menander Protector E S*¹⁴ = Excerpta de sententiis (Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta, vol. IV), edidit U. Ph. Boissevain, Berolini 1906. — Névváltozatok: Menandros Protéktór; Menandros Protiktór.

*Nicephorus Callistus Xanthopoulos*¹⁵ = Nicephori Callisti Xanthopuli Ecclesiasticae historiae libri XVIII . . . accurate et denuo recognoscens J.—P. Migne, III. (Patrologiae Graecae tomus CXLVII), Paris 1865. — Névváltozat: Niképhoros Kallistos Xanthopulos.

*Pseudo-Zacharias Rhetor*¹⁶ = Historia ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo adscripta (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptores Syri, Ser. III. Tom. V et VI) I., 2., edidit et interpretatus est E. W. Brooks, Parisiis 1919, 1920 (Textus), Lovanii 1924 (Versio). Mi az utóbbi részt, a latin fordítást használtuk. — Idézik egyebek mellett így is: [Zacharias Rhetor].

Suda^{16a} = Suidae Lexicon edidit A. Adler I., II., III., IV., V., Lipsiae 1928, 1931, 1933, 1935, 1938 (Repr. Stuttgart 1967, 1971). Elavult névváltozat: Suidas.

*Theodorus Syncellus*¹⁷ = F. Makk, Traduction et commentaire de l'homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur le siège de Constantinople en 626 . . . Appendice: Analecta Avarica de L. Sternbach (Opuscula Byzantina III), Szeged 1975. Az Appendixben lenyomatott Sternbach-féle kiadás paginaszámozása szerint idézzük ezt a munkát s megadjuk Makk F. fejezet-számozását is. — Névváltozat: Theodóros Synkellos.

*Theophanes*¹⁸ = Theophanis Chronographia. Recensuit C. de Boor, I., II., Lipsiae 1883, 1885. Repr.

⁵ XI. század. — Moravcsik I 233; FGHB VI 73 (*L. Jončev*); Karayannopulos 266.

⁶ X–XI. század. A torinói (Taurinensis) és az Athos hegyén a Kutlumas(ios) nevét viselő kolostorban őrzött (Cutlumasius) kéziratok egy a XIII–XIV. században átdolgozott redakciót őriznek. Az eredeti X–XI. századi verziót az Athos hegyi Ibérón (Iviron) kolostor egy kódex tartotta fenn a legépebben. — Moravcsik I 238–240; BMÖKF I 2., 138 (*Szádeczky-Kardoss S.*); FBJ I 283 (*B. Krekić*); FGHB VI 66 (*I. Dujčev*); Karayannopulos 282; Potthast III 387.

⁷ Kb. 565–566. — Karayannopulos 429–430; Kl. Pauly I 1306–1307 (*M. Fuhrmann*); Kroh 153; Potthast III 649–650; felhívom a figyelmet arra, hogy az alábbi mű új kézirati variánsokat és szöveghelyreállításokat hoz: *U. J. Stache*, Flavius Cresconius Corippus: In laudem Iustini Augusti Minoris. Ein Kommentar. Berlin 1976.

⁸ Kb. VII–VIII. századi. — Moravcsik I 224; FGHB III 178–179 (*V. Tapkova-Zaimova*); Karayannopulos 154–155.

⁹ Kb. 594. — Moravcsik I 257–259; BMÖKF I 2., 139–140 (*Szádeczky-Kardoss S.*); FBJ I 99 (*B. Krekić*); FGHB II 259 (*V. Tapkova-Zaimova*); FHD II 525 (*H. Mihăescu, V. Popescu*); Karayannopulos 148; Kroh 205.

¹⁰ Kb. 626–627. — Moravcsik I 228–229; BHG N° 1059; BMÖKF I 2., 143 (*Olajos T.*); FBJ I 151 (*F. Barišić*); FGHB III 56 (*M. Vojnov*); FHD II 567 (*H. Mihăescu*); Karayannopulos 161–162.

¹¹ Kb. 585–586. — BMÖKF I 2., 251–252 (*Iványi T.*); Karayannopulos 145–146.

¹² †636. — FHD II 573 (*V. Popescu*); FLHB I 379–385 (*M. Vojnov*); Karayannopulos 158; Kl. Pauly II

1461–1462 (*O. Hiltbrunner*); Kroh 319–320; Wattenbach—Levison 86–88.

¹³ Kb. 566–575. — Moravcsik I 329–334; BMÖKF I 2., 136–137 (*Szádeczky-Kardoss S.*); FBJ I 81 (*F. Barišić*); FGHB II 205 (*G. Cankova-Petkova*); FHD II 501 (*V. Popescu*); Karayannopulos 142–143; Kl. Pauly III 925–926 (*H. Gärtner*); Kroh 314.

¹⁴ A mű kb. 583–602 között közelebről biztosan meg nem határozható időpontban készült el. — Moravcsik I 422–426; BMÖKF I 2., 139–140 (*Szádeczky-Kardoss S.*); FBJ I 85 (*B. Krekić, L. Tomić*); FGHB II 219 (*V. Beševliev, V. Tapkova-Zaimova*); FHD II 509 (*H. Mihăescu*); Karayannopulos 144–145.

¹⁵ † kb. 1317. — Moravcsik I 459–460; BMÖKF I 2., 157–158 (*Szádeczky-Kardoss S.*); Karayannopulos 174.

¹⁶ A munka bennünket foglalkoztató földrajzi exkurzusa 555-ben keletkezett, de a ránk maradt szövegben 600 előtti bővítések is feltételezhetők. — BMÖKF I 2., 248–249 (*Iványi T.*); Karayannopulos 124–125.

^{16a} A compiláció a X. század második felében nyerte mai alakját. — Moravcsik I 512–515; BMÖKF I 2., 156–157 (*Szádeczky-Kardoss S.*); FGHB V 308 (*G. Cankova-Petkova*); FHD II 699 (*H. Mihăescu*); Karayannopulos 257–258; Kl. Pauly V 407–408 (*H. Gärtner*); Kroh 587.

¹⁷ Kb. 627. — Moravcsik I 294; Beck 545; BHG N° 1061; BMÖKF I 2., 143 (*Olajos T.*); FBJ I 159 (*F. Barišić*); FGHB III 41 (*G. Cankova-Petkova*); Karayannopulos 162.

¹⁸ 814. — Moravcsik I 531–537; BMÖKF I 2., 145–146 (*Szádeczky-Kardoss S.*); FBJ I 217 (*M. Rajković*); FGHB III 226 (*G. Cankova-Petkova*); FHD II 591 (*H. Mihăescu*); Karayannopulos 194–195.

1963. — Névváltozatok: Theophanes Confessor; Theophanés Homológétés; Hitvalló Theophanés. *Theophylactus Simocatta*¹⁹ = Theophylacti Simocattae Historiae. Edidit C. de Boor. Editionem correctionem curavit explicationibusque recentioribus adornavit P. Wirth. Lipsiae 1972. — Névváltozat: Theophylaktos Simokattész.

*Victor Tonnenensis*²⁰ = Chronica minora saec. IV, V, VI, VII. ed. Th. Mommsen II. (Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi XI.), Berolini 1894, Repr. 1961, pp. 163 ss. Névváltozat: tunnunai (vagy tonnenai) Viktor.

1. §

AZ AVAROK A TÜRK FENNHATÓSÁG ALÓL MENEKÜLVE NYUGAT FELÉ VÁNDOROLNAK

(552[?]–557)²¹

Menander Protector ES p. 18, 7–17

Szilbulos a türkök vezére hallott már az avarok szökéséről és arról, hogy a türköknek nagy károkat okozva távoztak el; éppen ezért így beszélt öntelten viselkedve, mint ahogyan ez a barbár gondolkodásmóddal természetesen velejár: „Sem nem madarak ők, hogy a levegőn átrepülve megmeneküljenek a türkök kardjától, sem pedig halak, hogy víz alá kerülve eltűnjenek a tenger hullámainak legmélyén, a föld színén járnak valahol. Amidőn majd befejeztem a hephthaliták elleni háborút, rátámadok az avarokra is és semmiképpen sem fognak megszökni az én haderőim elől”. Ezeket a dicsekvő szavakat mondotta állítólag Szilbulos s aztán buzgón fáradozott a hephthaliták ellen indulása dolgán.

Szilbulos a tudományos világ többségének a meggyőződése szerint a türk birodalmat megalapító és annak keleti felén közvetlenül uralkodó Bumin (T'u-men) kagán testvérevel, Istámi kagánnal (Theophylaktos Simokattésznel Stembischagannal) azonos. A „sem nem madarak, sem nem halak” okoskodás első változatát Hérodotosz skítáinál találjuk (Herod. I 132–133) s attól fogva az vagy élő hagyomány a steppei népek körében, vagy a görög etnográfia sztereotip mondanivalója a nomádok jellemzésére. — A töredék egyet világosan mutat: amidőn Szilbulos, a nyugati türk kagán az avaroknak országából való távozásáról („szökéséről”) értesült, akkor készült a hephthaliták elleni háborúra.

Menander Protector EL p. 450, 3–4; 452, 6–10

Midőn Iustinus császár uralmának negyedik esztendeje kezdődött, megérkezett a türkök követsége Bizáncba... A császár megkérdezte: „Világossítsatok fel bennünket, hogy mekkora tömegű avarság vonta ki magát lázadóan a türkök fennhatósága alól és vannak-e még most is e népből nálatok?” A válasz ez volt: „Vannak még, ó császár, akik híven ragaszkodnak a mi országunkhoz, azok pedig, akik megszöktek tőlünk, úgy vélem, körülbelül húszezren lehetnek.”

II. Iustinus császár 565. november közepén került trónra; uralma negyedik esztendejének a kezdetét említve tehát, amidőn a szogd Maniach vezetésével a selyemkereskedelem ügyében a türk követség a császárvárosba érkezett, 568 végére (esetleg 569 elejére) célozhatott Menandros. — Hogy a türk fennhatóság alól elmenekült avarok húszezres létszáma a fegyverforgató lovas harcosokra értendő (a nomád

fejedelem főleg ezt tarthatta számon), ez a szakirodalomban elég általánosan elterjedt nézet. — Az orkhoni türk feliratokon szerepel egy apor elnevezésű nép, mint amely megsíratta Bumin és Istámi kagánokat; talán(?) a türk birodalomban visszaradt avarokra érthető ez az elnevezés.

Euagrius V 1 (p. 196, 6–10)

Az avarok szkíta nép. Ama szekéren élők közül való, akik a Kaukázus felett a túloldali síkságokat lakják. A szomszédos türköktől futottak el mindenestül, miután azok részéről bajt kellett elszenvedniök. Így érkeztek el a Bosporoshoz.

E szöveghez lejjebb „A pontusi steppe népei hódolnak az átvonuló avaroknak” című paragrafusban fűzünk magyarázatokat. — Hogy a nem eléggé konkrét „bajt kellett elszenvedniük” fordítású görög kifejezést közelebből hogyan értelmezzük, ez bizonytalan. Kegyetlen szolgaságra vagy katonai vereségre, amely hódolni kényszerítette a legyőzötteket, gondolhatunk talán elsősorban. — A „túloldali” a bizánci író szemszövegéből nézve „kelet felé eső” jelentést hordozza a szövegben.

Theophylactus Simocatta VII 7,7–8,6

Ez év nyarának beköszöntésekor az, akit a türkök keleten kagánnak tisztelnek, követeket küldött Maurikios császárhoz és levelet szerkesztve abban győzelmi híradásokat írt le. A levél felirata szó szerint így szólt: „A rómaiak császárának a kagán, a hét nemzetség nagyura és a hét világtáj uralkodója.” És valóban maga ez a kagán háborúban legyőzte az abdelok fejedelmét (azokról beszélünk, akiket hephthalitáknak mondanak) s megszerezte e nép feletti uralmat. E diadallal nagyot emelkedett, Stembischagant is szövetségesevé tette és így hajtotta szolgaságba az avarok népét. Persze senki ne vélje, hogy mi tévesen adjuk itt elő ama idők eseményeinek történetét; ne tegye ezt abban a hiszemben, mintha az Európában és Pannónia táján lakó barbárok lennének az avarok, akiknek az odaérkezése Maurikios császár koránál régebben történt. Eme Duna vidéki barbárok ugyanis csak hazugságból vették fel az avar elnevezést. Hogy valójában honnan származnak, azt rövidesen elmondjuk majd. Most visszatérünk elbeszélésünk fonalához: a legyőzött avarok közül egyesek azokhoz menekültek, akik Taugastot tartják birtokukban. Taugast fényes város, s azoktól, akiket türköknek neveznek, ezerötszáz mér földnyire fek-

¹⁹ A mű írását 628–638 között fejezte be a szerző, illetőleg halála miatt ekkor maradt az abba. — Moravcsik I 544–548; BMÖKF I 2., 140–142 (*Olažos T.*); FBJ I 103 (*F. Barišić, M. Marković*); FGHB II 291 (*V. Beševeliev, V. Tapkova-Zaimova*); FHD II 531 (*V. Popescu*); Karayannopolus 159.

²⁰ 567 után készült el az írás. — FHD II 395 (*V. Iliescu*); FLHB I 368 (*M. Vojnov*); Karayannopolus 428–429; Kroh 658; Wattenbach–Levison 85.

²¹ Szádeczky 62; Artamonov 104–108; Avenarius 37–44; Chavannes 88, 229–232, 235, 246–251; Czeglédy 1–2, 9–11; Czeglédy, Nomád népek 97–116; Gening–Halikov 106; Gumilev 35–36; Hauptmann 148; Haussig 300–304, 328–331, 335, 338–350, 356–373, 381–385, 398, 405, 413–418, 429, 434; Kulakovskij II 229; Liu Mau-Tsai 51, 81, 108, 527, 558; Stratos I 20, 31; Szádeczky, Ostgrenze 267.

szik. Ez a hely határos az indiaiakkal. A Taugast tájékán tanyázó barbárok alkotják a legharciasabb és számszerűen a legnagyobb népet. Ez éppen nagysága miatt nem állítható egy sorba a világ többi népeivel. Az avarok közül mások, akik a vereség nyomán megalázó sorsra jutottak, a mukri elnevezésű néphez mentek. Ez a legközelebb él a taugastokhoz s nagy bátorsággal áll csatasorba részben azért, mert naponként gondja van a harci gyakorlatokra, részben azért, mert lelki alkatát a veszélyekkel szembeni szilárdság jellemzi. A kagán további vállalkozásra is indult és az összes ogórokat (ogurokat) hatalma alá hajtotta. Pedig ez a nép a legerősebbek egyike egyfelől nagy lélekszáma miatt, másfelől azért, mert a háborúra készülve gyakorolja magát a fegyverforgatásban. Ezek keleten laknak, ahol a Til folyó halad át, amelyet a türkök Feketének szoktak nevezni. E nép legrégibb vezetőinek a neve Var és Chunni volt. Róluk nyerték elnevezésüket egyes fajtájukbeli (tehát ogur) népek, akiket a var és chunni nevekkkel illetnek. Midőn Iustinianus császár gyakorolta a hatalmat, eme var és chunni népekből az ősi törzs egy kicsiny része elfutott és Európába vándorolt át. Ezek avaroknak nevezték el magukat s vezérüket a kagán címmel tüntetik ki. Hogy honnan eredt nevük megváltoztatásának a szokása, elmondjuk semmiben az igazságtól el nem térve. A barsélt, az onogur, a sabir s ezeken kívül néhány más hun nép is igen nagy rémületbe esett, amidőn a saját területén meglátta a var és chunni szökött néptöredékét; azt gyanították ugyanis, hogy a bevándorlók avarok. Ezért fényes ajándékokkal tisztelték meg az elfutottakat s úgy vélték, ezek fejében bántatlanságot nyernek részükről. A varok és chunnik pedig, amint idegenbe futásuk kezdeti sikerét tapasztalták, saját nevüket avarra változtatták, így mintegy magukévá tévén a hozzájuk követséggel fordulókat tévedését. Az avarok törzse ugyanis, mint mondják, a legügyesebb (legkeményebb) a szkíta népek sorában. Mindenesetre egészen a mi időnkig az ál-avarok, — mert így megfelelőbb őket nevezni, — uralkodó nemzetségeik szerint megoszlanak s egyik részük neve ősi hagyomány szerint var, más részük elnevezése chunni.

Hogy a historikus felfogása szerinti valódi avarok, akik a türkök elől nem nyugatra, hanem keletre menekültek, pontosan milyen néppel azonosíthatók, egyértelműen eldönteni nem sikerült. A Taugast név mögött a kínaiak vagy azok egy része húzódik (Tabgacs török földrajzi név, amely feltehetőleg Észak-Kína vidékét jelölte; más kérdés, vajon a tabgacs nép altaji nyelvűnek tekintendő-e vagy kínainak). Még bizonytalanabb a mukri nép identifikációja, amelyet az orthoni türk feliratok böklí elnevezésével hoz kapcsolatba néhány kutató és így a koreaiakra vonatkoztat. A kérdés behatóbb vizsgálata, a nyugati („ál”-)avarok története levén a témánk, ebben az összefüggésben felesleges. — Theophylaktos úgy képzelte, hogy a hephthaliták, a valódi avarok meg az ogórok (s ezeken kívül még a kolchok: VII 8,6—7) győzése egyetlen türk kagán viselt dolgai közé tartozott s ez a kagán (aki egy Turum nevű lázadóval is végzett s Taugasttal békét kötött: VII 8,8—10 et 9,1), Maurikios császár (582—602) kortársa volt, hozzá küldötte győzelmeiről szóló üzenetét az 596—600 évek valamelyikében (teljes bizonyossággal Theophylaktos elbeszélésének a kronológiája ezen a ponton nem precízírozható). A valóság azonban az, hogy a felsorolt haditettek a Maurikioshoz levelet író kagán elődeinek (a mindenkori türk kagánoknak) legfőbb diadalait is magukban foglalják. Másképpen alig volna érthető például az a megjegyzés, hogy az avarokat legyőző nomád fejedelem Štembischagan szövetségese volt, hiszen ez (Istámi) 576-ban (hat évvel Maurikios trónra jutása előtt!) már meghalt (lásd Men. Prot. EL p. 207, 12—26). — A Til folyónak a lokalizációjában a tudományos világ nem tudott megegyezni: a Volga, Káma, Tarim, Togla és Orchon folyókra gondoltak különböző kutatók. — A theophylaktosi „szkíta exkurzus” lefordított részeihez további magyarázatokat adunk lejjebb a 4 paragrafusban.

Nicephorus Callistus Xanthopulus XVII 34 (p. 305 B) XVIII 30 (p. 385 B C D 388 A B)

Miután Niképhoros Kallistos nem tesz egyebet, mint hogy előbb (XVII 34) Euagriost, utóbb (XVIII 30) Theophylaktos „szkíta exkurzusát” hol szó szerint, hol jelentéktelen átszilizálással (és a tulajdonnevek esetenkénti torzításával) kiírja, ennek a másodkézből dolgozó írónak a szövegét teljesen felesleges lenne itt lefordítani és magyarázni; vö. különben lejjebb „A pontusi steppe népei hódolnak az átvonuló avaroknak” című paragrafust.

Chronicon Monembasiae cod. Ath. Iber.: v. 14—19 (ed. Dujčev)

Az anonim krónikás kiírja Euagriost minden érdemleges változtatás nélkül. Lásd lejjebb „A pontusi steppe népei hódolnak az átvonuló avaroknak” című paragrafust.

Chronicon Monembasiae cod. Ath. Cutlum. et cod. Taurin.: v. 25—29, 32—36 (ed. Dujčev)

A krónika érdemleges változtatás nélkül veszi át Euagrius elbeszélését. Lásd lejjebb „A pontusi steppe népei hódolnak az átvonuló avaroknak” című paragrafust.

Theophanes a. m. 6050 (p. 232, 6—7 et 11—13)

Ugyanebben az időben bejött Bizáncba azoknak, akiket avaroknak mondanak, a furcsa népe... Ezek saját földjükről elfutva jöttek Skythia és Mysia részeire s követeket küldtek Iustinianoszhoz kérve, hogy fogadja (be vagy pártfogásába) őket.

A három pont helyén álló részlet is olvasható a 2. paragrafusban; ugyanott a szöveghez magyarázat csatlakozik. — A szerző Iustinianos 31. uralkodási évéhez, ill. a 6. indictiohoz (557. szept. 1.—558. aug. 31.) kapcsolja elbeszélését. — A „saját földjükről elfutva” kifejezés vonatkozik az avarok vándorlásának a kezdetére.

Eclogae historiae ecclesiasticae p. 113, 31—32 et 114, 10—13

Ugyanannak az uralkodásnak (I. Iustinianosénak) harmincadik esztendejében, a hatodik indictio idején, december hónap tizennegyedikén nagy földrengés támadt Konstantinápolyban... Ugyanebben az évben a saját földjükről elfutó avarok Skythia és Mysia tájára jöttek és követeket küldtek Konstantinápolyba kieszközölni a császártól, hogy fogadja (be vagy pártfogásába) őket.

A szövegben a „saját földjükről elfutó” fordulat utal az avarok vándorlásának elejére. — Egyébként lásd a 2. paragrafust. — Az időpontmeghatározásban hiba van. A 6. indictio (557. szept. 1.—558. aug. 31.) nem Iustinianos harmincadik (556. aug. 1.—557. júl. 31.), hanem harmincegyedik uralkodási évének (557. aug. 1.—558. júl. 31.) felel meg.

Chronicon Bruxellense p. 25,10 et 14—16

Iustinianos harmincegyedik évében nagy földrengés támadt... Ugyanebben az időben (esztendőben) az avarok elmenekültek saját földjeikről és Mysia meg Skythia tájára jöttek.

Vö. a megelőző két forráshelyhez csatolt magyarázatot. Itt is az „elmenekültek saját földjeikről” szavak céloznak az avar vándorlás megindulására.

Theodorus Syncellus IX (p. 301, 15—18)

Menekülő szökevény volt, aki ezt test szerint nemzette (bár ne tette volna). Távoli földről származott, mint

valami isten küldte csapás szakadt arra területre, amelyen ma népe lakik. A rómaiak korábbi uralkodóihoz fordult, azok pedig akkor földönfutóként bántak vele, mezitelen lévén felruházták, éhezve lévén táplálékkal látták el.

A 626-ban Konstantinápolyt ostrom alá fogó avar kagán apjáról, a menekült avaroknak új hont szerző Bajánról van itt szó. A szöveg „távoli földről származott” és „földönfutó” kifejezései utalnak az avarságnak a türk fennhatóság alóli szökésére.

Georgius Pisida, Bellum Avaricum 16–21

Mint rosszul nőtt ágak, a türkökről levált vadhajtasok s aztán mint a mi nemes földjeinkre ültetett oltványok, a hasznos házi növények között hitvány vad alkatú gyümölcsöt termettek.

Erősen költői képekbe öltöztetve szól a szerző az avaroknak a türk fennhatóság alóli meneküléséről és a bizánci birodalom vidékére történt áttelepedéséről.

Corippus, In laudem Iustini III 270–273, 277–283, 298–302, 308–310, 319–322, 345–349, 390–394

A nyers és durva avar így kezdett szólni éles szavakkal: „Az avarok királya, a kagán legyőzte a világ legbelsejét, nagy harci erénye híres tirannusokat terített le, számtalan népet és hatalmas királyságot igázott le... a vad perzsák féltek tőle, a fenyegetőleg felmagasodónak a térdeihez emelték kezüket, könyörgésükkel érdemelték ki a békességet. Ha nem így történt volna, hiába öveztek volna Babyloniát magas falak, Parthia most az avarok uralma alatt nyögne. Áttörtünk az Euphratesen, jeges folyókon keltünk át s téli havon, amerre fagy fékezi a vizek folyását és a hullámozó ár keményebbé fagy mindenféle érenél... ütközetekbe bocsátkoztunk, erődtített helyeket vettünk be, falaikat lerombolva hatalmas városokat döntöttünk le. Győzedelmes királyunk most elérte a szkíta Duna partjait, a széles mezőkön sűrű tömegben üttette fel a sátrakat s bennünket, császár, e fényes falak közé küldött...”. A császár mentesen a harag indulatától kegyesen és nyugodtan pillantott derűs szemével a fiatalemberre, aki ilyesmikkel hengegett, s higgadtan a következőket ejtette ki száján: „...mit dicsőített itt a futva menekülőket s próbáld felmagasztalni földönfutó népedet üres hírveréssel? Az avarok vad népe, amely (állítólag) hatalmas királyságokat igázott le, saját földjeit nem volt képes megvédeni, lakóhelyeit futva hagyta el... A kagán tehát harci jelvényeimmel a sajátjait készül szembeállítani s az avarok népe harci kürtök és harcmezők emlegetésével fenyeget meg engem, ha nem adunk megegyezést szerinti juttatásokat? Azt vélitek, hogy atyám ezt félelemből tette, pedig csak a szűkölködőket szánta meg s a földönfutóknak adott ajándékokat? ... Enscultor kész udvarunkat szolgálni, követeket és sok-sok ajándékot küld hozzánk. A velük szemben hálátlanokat oltalmazzuk? Inkább fegyvereinket készítjük elő! Az urak ellen fordulunk, szökött szolgálók előtt pedig megnyitjuk kapuinkat? Nem, törvényeinkkel az ilyesmi összeegyeztethetetlen...”.

Könnyen lehet, hogy az avar követség, amely 565. november második felében jött a kevéssel előbb trónra lépett II. Iustinus császárhoz, kizárólag a költői fantázia és egyáltalán nem a történeti valóság alapján állva dicsekszik a Dunához érkezés előtti hőstettekkel Corippus dús képzeletű és retorikusan cico-mázott panegyricusában. Minthogy azonban nincs olyan hitelesebb kútforrás, amely kereken megmondaná, vajon a Kaspi-tengertől északra vagy délre vonultak-e a türk birodalomból a Kaukázushoz az avarok, mégsem mehet el a történész teljes hallgatással ama beállítás mellett, miszerint a vándorló avarok perzsákkal kerültek szembe és áttörtek az Euphratesen. Annál inkább fel kell figyelni erre a ténybeállításra, mert akad modern kutató is, aki úgy képzei, hogy először dél felől jutott a Kaukázus-

hoz Baján népe, s csak aztán hatolt át annak északi oldalára. Természetesen napjaink szakembereinek elsőprő többsége szerint inkább a Kaspi-tengertől északra elterülő steppén át közelítette meg az avarság a Kaukázust. Ebben az esetben a nép perzsiai és Euphratés tájéki fellépte, ha egyáltalán történeti tény és nem költői kitalálás, egy fegyveres kalandozás emlékeztetét őrzi Corippus dicsőítő költeményében (3 § !). Ilyen rabló hadjáratra főleg addig gondolhatunk, amíg Baján népe a Kaukázus-vidéknél nyugatabbra nem vándorolt, tehát megközelítőleg az 558–559. évek tájékán. Tényleg van egy egykorú feljegyzés arról, hogy „hunok” zaklatták Armeniát (Örményországot) 559-ben (Victor Tonnenensis a. 559: MGH AA XI p. 204). Igaz azonban, hogy a krónikás szavai itt inkább a bizánci, semmint a perzsa fennhatóság alatt álló örmény területre magyarázhatók, s igaz az is, hogy „hunokon” nemcsak avarok érthetők, hanem valamelyik más steppei nép fiai is (pl. sabirok, akiket talán éppen az avarok megjelenése riasztott meg, hozott mozgásba). Isidorus Hispalensis (Etymologiae sive Origines IX 2,66) kifejezetten avaroknak a steppéről a Kaukázuson át történő délre hatolásáról beszél (Egyiptomig, Etiópiáig), ám híradása szemmel láthatóan régebbi eseményekről szóló tradíciót kapcsol anakronisztikusan az avarsághoz. — A császár válasza az avar követ szavaira mindig visszatér ahhoz a tényhez, hogy az avarok szöknek, földönfutók, ami célzás türk fennhatóság alóli menekülésükre. Egy helyt arról szól Iustinus, hogy az avarok „urai” is keresték a keletrómai birodalom barátságát. Ebben a passzusban az én fordításom a kézirati hagyományhoz ragaszkodva Enscultor nevű fejedelmet említ; indokolatlannak látszik ugyanis a modern kiadók eljárása, akik itt a kódex szövegét kisebb-nagyobb módosításokkal nyomtatják le („en Sultan”; „en Scultor” stb.). Egyébként az Enscultor névvel kezdődő s az idézet végéig tartó részlet fordításánál Stache (Parschtól eltérő!) szövegmegállapítását vettük alapul.

Theophylactus Simocatta VII 7,5

Priskos azt állította, hogy római föld van a lábuk alatt, a barbár viszont azt, hogy ő fegyverrel és a háború jogán magának szerezte meg a rómaiaktól. Miután a kagán így huzakodott és vitakozott vele ezekről a területekről, Priskos — úgy mondják — megrovólag emlegette a keletről való szégyenletes szökést a kagán előtt.

Az avar fejedelem és Priskos bizánci fővezér a dunai táj jogszerű hovatarozásáról vitakozik egy diplomáciai megbeszélésen (596–600 táján). Priskos itt utal arra, hogy az avarok a türk fennhatóság alól menekültek nyugatra: földönfutó jövevények a bizánci jogi felfogás szerint, nem pedig országuk jogos birtokosai. — Egyébként e diplomáciai eszmecserére kapcsán iktatja művébe a historikus a „szkíta exkurzust”, amelynek az avarok történetére vonatkozó részletét kevéssel előbb idéztük.

Pseudo-Zacharias Rhetor XII 7 p. 144, 5–6 et 144, 29–145, 3

... Napjaink kegyes királya, Iustinianus uralmának 28. éve ez... Az unághur nép olyan, amelynek fiai sátorokban laknak, az oghor, a sabhir, a burgar, a kotrigh-ár, az abhar, a ksr, a dyrmr, a sarurgur, a b'grsyq, a kwls, az abhdel, az ephthalita, ez a tizenhárom nép sátrakban lakik, jószágai húásával és halakkal él, ezenkívül vadakkal és fegyverforgatásból.

Iustinianus 28. uralkodási éve, amidőn a görögből szíre fordított egyháztörténetnek bennünket foglalkoztató földrajzi kitérése készült, 555-re esik. Ebben az időpillanatban a „hunok” megkeresztelésének a kísérleteivel is foglalkozó ismeretlen egyházi író

(kompilátor) tizenhárom „sátorlakó”, tehát nomadizáló nép nevét véli ismerni a Kaukázus hegyvonulatától északra. A szír névforma mögött az esetek többségében biztosan vagy igen nagy valószínűséggel görög és latin kútfőkből jól ismert pásztornépek fedezhetők fel; ezek sorába tartoznak az avar (abhar) mellett az onogur (onāghur), az ogur ~ ugor (oghor), a sabir (sabhīr), a bulgār (burgar), a kutrigur (kotrighār), a saragur (sarurgur) és a hephthalita (ephthalita). Az abhdel népnév az utóbbinak egy változata Theophylaktos Simokattés (VII 7,8) tanúsága szerint; itt tehát az ismeretlen szerző egyazon népet valószínűleg megkettőzött (hacsak más magyarázata nem adódik az abhdel és az ephthalita népnevek

egymásmellettiségének). A többi névalak identifikációja bizonytalan, illetve vitatott a szakirodalomban. A csak a mássalhangzókat kiíró szír szöveg ma mérvadónak számító kiadója és fordítója hipotetikusán a következő megfelelésekre gondolt: ksr = akatzir (Priskos Rhétornál és Iordanesnél szereplő népnév; felmerült a ksr = kazár azonosítás gondolata is); dyrmr = itimar (ugyancsak Priskos és Iordanes említette nép); b'grsyq = barsélt (Theophylaktos Simokattésnél előforduló népnév); kwls = choliatak (Menandros Protéktornál említett nép; Czeglédy K. inkább a kalizokra gondol az elnevezéssel kapcsolatosan). — A forráshely azt tanúsítja, hogy 555-ben az avarokat az eurázsiai steppe egyik nomád népeként ismerték a bizánci birodalomban.

2. §

AZ ELSŐ AVAR KÖVETSÉG BIZÁNCBAN (558 JANUÁRJA KÖRÜL)²²

Malalas p. 488, 20–21 ... 489, 11–12 ... 489, 15–16

A 6. indictio december havában egy másik nagyon félelmetes földrengés támadt éj közepén ... És ugyanabban az időben bejött Konstantinápolyba az avaroknak mondott hunok furcsa idegen népe ... A 6. indictio február havában Konstantinápolyban pestisből kifolyólag halálozás kezdődött ...

Az itt említett 6. indictio = 557. szept. 1. – 558. aug. 31. — Az első három pont helyén a földrengés részletes leírása olvasható, a második három pont helyén a kappadokiai püspök halálát említi a szerző. — Minthogy Malalas indictioval megadott évjelölése ott, ahol a dátumot más forrásból ellenőrizni tudjuk, általában pontos, itt is hitelesnek kell elfogadnunk, hogy a fent jelzett időben jártak avarok a császárvárosban és pedig 557. dec. és 558. febr. között, mert a krónikás rendszeren időrendben hozza az eseményeket. Az avarok így legkorábban 557 utolsó hónapjában, legkésőbb a következő év második havában fordultak meg Bizáncban. — A fővárosi nép a többi források tanúsága szerint sajátos farkosos hajviselete miatt találta „furcsa idegen” embereknek az avarokat.

Menander Protector EL p. 442, 3–27

Az avarokról, hogy ők sok földet bejárva eljutottak az alánokhoz s az alánok vezetőjének Sarósiosnak a partfogását kérték, hadd ismerkedhessenek meg az ő közbejött útján a rómaiakkal. Sarósios Iustinost Germanos fiát, aki akkoriban Lazikében a csapatok vezére volt, tájékoztatta az avarokról, Iustinos pedig a császárt Iustinianost. A császár utasította hadvezérét, hogy ama nép követségét küldje Bizáncba. Egy Kandich nevű férfit választottak ki arra, hogy elsőként menjen követségbe az avarok részéről. Ez a palotába menve elmondotta a császárnak, hogy itt van a népek közül a legnagyobb és harcban legerősebb, hogy az avarok törzse lebírhatatlan s képes mindent, ami ellene szegül, könnyen eltaszítani és elpusztítani, hogy illő a császárnak őket fegyveres szövetségeseivé fogadnia s így derék védelmezőket szereznie és hogy ők másként nem lesznek igaz jóindulattal a római állam iránt, csak úgy ha a legértékesebb ajándékokban, rendszeres évpénzben és termékeny földül lakóhelyben részesülnek. A monarcha teste már nem duzzadt az erőből, harci kedve már nem állott csúcsponjtján, mint amidőn a

vandál Gelimer és a gót Vittigést, mindkettőjüket még fiatalságában, hadifoglyává tette, ellenkezőleg már öreg volt s egykori férfias és harcias gondolkodása kényelmesebbre változott. Ezért miután Kandich a fentebbieket hírül adta, ő tüstént azt határozta, hogy más úton-módon és nem hadviseléssel fogja elhárítani a barbárok erejét. S tényleg le is küzdötte és teljesen meg is semmisítette volna azt nem fegyveres harccal ugyan, hanem jól kitervelt fogással, ha előbb el nem ragadta volna őt a halandónak kijáró vég. Nem sokkal ezután ugyanis eltávozott a túlvilágra. Miután nem állott módjában életben maradni, a másik út irányába fordult.

Az utolsó mondat eredeti görög szövege megítélés szerint homályos. Itt a közkeletű fordításoktól eltérő interpretációt adtam. Persze az avar történelem rekonstruálása szempontjából a kérdéses mondatnak nincs nagy jelentősége. — Menandros Protéktor történeti műve az 558/559–582. esztendőkhistoriáját dolgozta fel. Bíborbanszületett Konstantin császár tudós kivonatolói szerint Kandiché volt a legelső avar követségjárás Bizáncban, amelyről Menandros írt. Ez jól összhangban áll az avar küldöttség ama datálásával, amely a megelőző Malalas-passzusból adódott. — I. Iustinianos császár (527–565) Itáliának a keleti gótoktól való visszafoglalása (554) után általában, de főleg a Duna-Pontus-Kaukázus határ mentén nem fegyverrel, hanem diplomáciával, a barbár népek pénzelésével és ilyen módon történő egymásra uszításával gondoskodott a birodalom biztonságáról. Utódja II. Iustinos (nem azonos a jelen forráshelyen szereplő Iustinossal) szakított a iustinianosi politikával, de ez az eljárás jórészt kudarcokat eredményezett.

Iohannes Ephesinus VI 24 in. (p. 246, 20–24)

... A csúnya népről, amelyet avaroknak neveznek. — Ez a (farkosos?) hajviseletével feltűnő nép, amelyet avaroknak neveznek, Iustinianus császár napjaiban jött el és mutatkozott a rómaiak földjén. Midőn követeket fogadta (a császár), gazdagon megajándékozta őket arannyal, ezüsttel, ruhákkal, övekkel és aranyozott nyergekkel (vagy lótarakkal?) s egyéb dolgokkal is, amelyeket nekik adott.

A monofizita szír egyháztörténetíró fenti szövegrészének a folytatását egy későbbi közleményben adjuk majd.

²² Szádeczky 62–63; Artamonov 108–109; Avenarius 44–45; Chavannes 231; Czeglédy 11; Czeglédy, Nomád népek 98; Gening – Halikov 103, 106; Gumilev 37–38; Hauptmann 148; Haussig 303–305; 357, 371; Kula-

kovskij II 230–231; Lex. Ant. Slav. I 58 (T. Lewicki); Nagy I 58–59, II 143; Stratos I 31; Szádeczky, Ostgrenze 267; vö. Olajos 157–158.

A frankok királyainál az a szokás, hogy soha nem nyíratkoznak, gyermekkoruktól fogva mindig nyíratlanok, minden hajfürtjük kétoldalt a vállukra csüng, miután az elülső tincsek is homlokuk felett elválasztva kétfelé omlanak. De nem olyanok e fürtök mint a türkök és az avarok haja, amely fésületlen, piszkos, elhanyagolt és visszatetsző módon közbefűzéssel befött.

Mint Malalas úgy Agathias is személyesen láthatta az első avar követséget Konstantinápolyban varkocsos hajviseletével (Menandros Protektor és Iohannes Ephesinus valószínűleg idősebb szemtanúk elbeszélését hallhatta csak erről). — A görög *ἐνέστας* szó jelentése nem egészen világos (Agathias orosz fordítója kihagyja a kifejezést a fordításban). Vagy szalagocskára értendő (én a fordításnál ebből indultam ki), vagy esetleg (?) valamilyen fémhajdísznek a varkocsfonadékon való alkalmazására (ilyen aranydísznek a hajba illesztését jelenti a görög szó Thukydidesnél, aki az idős attikai férfiak fényűző hajviseletéről szól). Avarokori régészeti leletanyagban kerültek elő fémvarkocszorítók. Persze esetleg az is elképzelhető (és akkor az orosz fordító eljárása korrekt), hogy a „beleillesztés” alapjelentésű görög szó nem valami idegen testnek (szalag, hajék) a hajba illesztését, hanem a copf egyes ágainak az egymásba fonását emeli ki.

Theophanes a. m. 6050 (p. 232, 6–13)

Ugyanebben az időben bejött Bizáncba azoknak, akiket avaroknak mondanak, a furcsa népe s összefutott az egész város megnézésükre, mert soha ilyen népet még nem láttak. Hátul nagyon hosszú volt a hajuk szalagokkal megkötve és befonna. Egyéb viseletük a többi hunokéhoz hasonlított. Ezek saját földjükről elfutva jöttek Skythia és Mysia részeire s követeket küldtek Iustinianoszhoz, kérvén, hogy fogadjon (be vagy pártfogásába?) őket.

Theophanes fenti részletében két különböző időben lejátszódtott esemény elbeszélése keveredik. A Skythia emlegetését megelőző hosszabb passzus tartozik az avarok első bizánci követségének a történetéhez, de ezt a követséget, mint Menandros kétségbevonhatatlan hitelességi híradása mutatja, az újonnan érkezett nomádok a Kaukázus-vidékről (az ottani alánok és a lazikei császári főparancsnak közbenjárásával) küldötték a császárhoz. Ekkor még messze-messze voltak a birodalom al-dunai tartományaitól (latinosan írva) Scythiától és Moesiától. Évek múlva értek csak, tovább vándorolva nyugatnak a Kaukázus-Pontus vidéki steppén, a Dunához, ahonnan aztán szintén küldöttek követeket a császárvárosba. Ám erről a követjárásról lejjebb lesz majd szó (6 §). — Az avarok első követségéről szóló részben Malalasból merít Theophanes éspedig egy épebb, teljesebb Malalásból talán, mint amilyent a lerövidített, kivonatos szövegű görög kézirat hagyomány napjainkig megőrzött. Malalas nyomán Theophanes Iustinianos uralkodásának 31. évére, a 6. indictio idejére datálja az első avar követségjárást Bizáncban s az is ott olvasható nála, hogy dec. 14-re esett a nagy földrengés, amely az avarok első követségének az érkezését megelőzte (p. 231, 14–15), mire a császár az elemi csapás okozta gyász jeleként 40 napig nem viselte a diadémot, így a karácsonyi istentisztelet alkalmával sem (p. 232, 2–4).

Chronicon Monembasiae cod. Ath. Iber.: v. 1–6, 14 (ed. Dujčev)

A világ teremtésének 6064. évében, amely a nagy Iustinianos uralkodásának 32. esztendeje volt, bejöttek Konstantinápolyba annak a furcsa népnek a követői, amelyet avaroknak mondanak, s összefutott az egész vá-

ros megnézésükre, mert soha ilyen népet még nem láttak. Nagyon hosszú volt a hajuk szalagokkal megkötve és befonna. Egyéb viseletük a többi hunokéhoz hasonlított.

Az úgynevezett monembasiai krónika szemmel láthatóan Theophanes híradását vette át. Az alexandriai érát cserélte csak bizáncira. A „hun” jelző itt (mint Theophanesnél is!) egyszerűen a steppei nomádok összefoglaló jelölésére szolgál, miként korábbi görög írók a „szkíta” melléknevet használták ilyen értelemben.

Chronicon Monembasiae cod. Ath. Cutlum.: v. 9–13 (ed. Dujčev)

Az avarok napjától a mai napig... a 905. évben. Származására nézve hun és bolgár nép az avaroké. Nagyon hosszú volt a hajuk szalagokkal megkötve és befonna. Egyéb viseletük a többi hunokéra hasonlított.

Az első mondat kronológiai jelentését megnyugtatóan tisztázni a számomra hozzáférhető szakirodalomnak nem sikerült. Ezért elfogadtam azt a feltételezést, miszerint a szövegből valami másolási hiba következtében kiesett, a három pont helyére lacuna képzelendő. — Megjegyezzük, hogy a monembasiai krónikának torinói kéziratból (cod. Taurin.: v. 7–9 ed. Dujčev) származó változata pontosan megegyezik az itt lefordított textussal, amely az Athos hegyi Kutlunus(ios) nevű viselő kolostornak egy kódexéből való. Az egyetlen különbség, hogy az érthetetlen kezdő mondatot a torinói verzió nem tartalmazza. — Nem eldönthető kérdés, vajon a „bolgár” jelzőt azzal magyarázhatjuk, hogy a megszövegező ismerte a bolgár népelemek jelentőségét az avar államban, vagy azzal kell magyaráznunk, hogy ez a melléknév is alkalmas volt a „steppei nomád” fogalmának a kifejezésére.

Eclogae historiae ecclesiasticae p. 113, 31–32 et 114, 10–13

Ugyanannak az uralkodásnak (I. Iustinianosénak) harmincadik esztendejében, a hatodik indictio idején, december hónap tizennegyedikén nagy földrengés támadt Konstantinápolyban... Ugyanebben az évben a saját földjükről elfutó avarok Skythia és Mysia tájára jöttek és követeket küldtek Konstantinápolyba kieszközölni a császártól, hogy fogadjon szívesen őket.

Az évszám azt mutatja, hogy az ismeretlen nevű szerző az avarok első Konstantinápolyba küldött követségéről kezd beszélni (a hatodik indictio az 557. szept. 1. – 558. aug. 31. közöttre esik; feljebb láttuk, I. Iustinianosnak a valóságban nem a harmincadik, hanem a harmincegyedik uralkodási éve tartozik a hatodik indictiohoz). Egyébként azonban az az adat, miszerint az avarok az adott pillanatban Scythia és Moesia tartományok vidékén tartózkodnak, nem első 558. január körüli, hanem későbbi 562 tájéki követségeküldésükre vonatkozhat csak (lásd lejjebb a 6. paragrafust).

Chronicon Bruxellense p. 25, 10 et 14–16

Iustinianos harmincegyedik évében nagy földrengés támadt... Ugyanebben az időben (esztendőben) az avarok elmenekültek saját földjeikről és Mysia meg Skythia tájára jöttek.

Az évszám azt mutatja, hogy a rövidre fogott híradás az avarok Bizánc horizontján való első feltűnéséről beszél. Persze itt is, mint a közvetlenül ez előtt idézett Eclogaeaban Moesia és Scythia tartományok emlegetése anakronisztikus. Legkorábbi megjelenésekor a bizánciak kaukázusi és nem dunai határán jelentkezett az avarság. Az ismeretlen epitomátor annyira lerövidítette előképezék (amely az Eclogae és Theophanes forrásával azonos volt) a szövegét, hogy a követségeküldés ténye kimaradt a kurta közlésből.

KALANDOZTAK-E AZ AVAROK A KAUKÁZUSTÓL DÉLRE 558—559 TÁJÁN?²³

Victor Tonnenensis, „Post consulatum Basili v. c. anno XVIII” (p. 204)

Ebben az időben a hunok (Ugni) igen súlyosan zaklatták Armeniát (Örményországot).

A krónikában megjelölt év 559. Ám az Afrikában író annalista elkésve kaphatta a híreket a birodalom távoli észak-keleti határaitól, s ezért egyes eseményeket a valóságosnál későbbi esztendőkhöz kötött (így történt ez például az 559. évi nagy balkáni kutrigur betöréssel is, amely nála 560-ra keltezett). Ilyenformán elképzelhető, hogy az itt említett kalandozás tulajdonképpen 558-ban történt. — Hogy a krónikás „hun” szava az avarokra vonatkozik-e itt vagy valamely más steppei népre, például a sabirokra (akik esetleg éppen az avarok megjelenésének a hatására mozdultak meg), biztosan eldönteni nem lehet. — Armenia ezekben az időkben megoszlott a Sassanida állam és Bizánc között. A krónikás szavai inkább magyarázhatók Bizánc örmény tartományaira, de az sem lehetetlen azért, hogy a nomád betörés Persarmeniát is, vagy éppen csak azt érte. Abban az esetben, ha a lejjebb idézendő Corippus-hely híradását tünunai Viktor jelen közlésével azonos eseményre vonatkoztatjuk, akkor mindenképpen Perzsia örmény területeire kell gondolnunk. Persze Corippus történelmi hitele rendkívül kétséges.

Corippus, *In laudem Iustini III* 270—273, 277—281

Az 565. november második felében Iustinus császár színe elé járuló avar követ szavait feljebb „Az avarok a türk fennhatóság alól menekülve nyugat felé vándorolnak” című paragrafusban már lefordítottuk. Ugyanott magyarázatunkban már utaltunk annak a lehetőségére, hogy a nomád diplomata szájába csak az élénk költői fantázia ad olyan szavakat, amelyek avaroknak perzsa földön jártáról és az Euphrátesen való áttöréséről szólnak, a történeti valóságban ez sohasem történt meg. Szóltunk magyarázatunkban arról a lehetőségről is, hogy az avarság a türk fennhatóság alóli menekülése és nyugatra vándorlása során a Kaspi-tenger déli oldalán

érhette el a Kaukázust s útközben vonulhatott át perzsa területeken. A harmadik alternatíva a passzus értelmezésénél az, amely miatt a jelen paragrafusban hivatkozunk rá: az avarok a Kaukázus északi oldalára érkeztek vándorútjukon és innen délre fordulva hajtottak végre kalandozó vállalkozást a Sassanidák államában.

Isidorus Hispalensis, *Etymologiae sive Origines* IX 2,66

A hugnokat (Hugnos) azelőtt hunoknak (Hunnos) hívták, végül azonban királyukról avaroknak (Avares) nevezték el őket. Ezek előbb a távoli Maeotisnál a fagyos Don meg a massageták szörnyű népei között laktak. Azután sebes lovaikkal a Kaukázus szikláin áttörtek, bár (Nagy) Sándor záró erődítései a vad népek útjába akadályt gördítettek. Keletet húsz éven át tartották hatalmukban s az egyptomiaktól meg az etiópoktól évenként adót szedtek.

A hun-avarok húszesztendő uralma a Kaukázustól délre valószínűleg nem történelmi tény (bár teljesen kizárni a lehetőséget egy rövidebb beütésnek nem lehet). Hérodotos (I 103—106) a Kaukázuson áthatoló szkíták huszonnyolc esztendő uralmáról beszél, Egyiptom ajándékairól s a meghódított népek adójáról is szól. A hérodotosi elbeszélés a görög-római történetírásban szeltében elterjedt. Isidorusnál ennek a tradíciónak a szkítákról egy másik steppei nomád népre való átplántálását gyaníthatjuk. — A vad népek betörését megakadályozni hivatott „kapuk”, „zárak”, erődök, mint Nagy Sándor művei közkeletű elemét képezik a világhódítóról szóló félig legendás tradíciónak. Isidorus is ismerte valamilyen formában az Alexandros alakjához fűződő eme elképzelést. — Az antik és középkori történetírás előszeretettel vezette vissza a népneveket egykori nagy uralkodók, hősök személynevére. A számtalan példa közül Theophylaktos szkíta exkurzusa kívánczik ide, amelyben az avarok két törzsének var és chunni elnevezése egy-egy régi ilyen nevű fejedelemtől származóként van feltüntetve. (Ide tartozik Magor mondai alakja, mint akinek nevével a magyar népnév összefügg.)

4. §

A PONTUSI STEPPE NÉPEI HÓDOLNAK AZ ÁTVONULÓ AVAROKNAK

(KB. 558—560)²⁴

Menander Protector *EL* p. 442,28—443,9

A császár beszédet mondott s, miután a szent tanács magasztalta a császár eszességét és megfontoltságát, rögtön elküldötte az ajándékokat: arannyal díszített láncokat és kereveteket, selyemruhákat és sok minden egyebet, ami a hencsérésre hajlamos lelkeknek hízelgő lehet. Ezenfelül útnak indította követségbe Valentinost is (ez egy volt a császári testőrök közül) és rávette azt a törzset a rómaiakkal való szövetségésre meg az ellenfelekkel szembeni fegyverbe szállásra. Ezzel, véleményem szerint, a császár bölcs előrelátásról tett tanúságot, mert akár győznek az avarok, akár vereséget szenvednek, a rómaiaknak, gondolhatta, mindkét esetben hasznára lesznek. Miután Valentinus megérkezett oda, átnyújtotta az ajándékokat

és elmondotta mindazt, amit a császár utasításában jelzett; (az avarok) előbb az oncgurokkal bocsátkoztak háborúba, aztán a zalokkal, ezzel a hun törzsszel. A sabirokat is lebírták.

A császári diplomácia ügyesen uszítja az újonnan érkezett pásztornépet a már régebbtől fogva a kaukázusi-pontusi steppen nomadizálók ellen. A sabirok szállásterülete a Kaukázus keleti felében van, az oncguroké a Fekete-tenger észak-keleti szegélyén. A zalok népéről ez az egyetlen forráshely szól. Feltételeztük a görög Zalois többes datívus <Bar>zalois emendációjának a gondolata; ha ez a szövegjavítás helyes, akkor Menandros itt a más forrásból is ismert barsélt népről adott hírt (talán e nép egykori országot nevezték Bersiliának, illetőleg Bersaliának, amely-

²³ Szádeczky 63; Haussig 368—371; Nagy II 136.

²⁴ Szádeczky 63; Artamonov 109—110; Avenarius 45—51; Chavannes 231; Czeglédy 9—10; Czeglédy, Nomád népek 98, 102; Gening—Halikov 109; Gumilev 37;

Hauptmann 148—149; Haussig 362—365; Kulakovskij II 231; Lex. Ant. Slav. I 58, II 571 (*T. Lewicki*); Nagy I 62; Stratos I 31; Szádeczky, Ostgrenze 268—269.

nek belsejéből egy későbbi korszakban a birodalom-alapító kazárok előtörték). Ezt az emendációt valószínűsíti Theophylaktos mindjárt idézendő passzusa, ahol ugyancsak az onoguroknak meg a sabiroknak az avarok előtti hódolását olvasunk s harmadikként a barsélt nép van említve ebben az összefüggésben, mely utóbbi így pontosan megfelel a menandrosi zaloknak. — Csak látszólag mond mást itt Menandros, aki az avaroknak a többi pusztai népek elleni fegyveres fellépéséről beszél, és mást Theophylaktos Simokattés következő részletében, aki szerint mielőtt meglátták az avar jövevényeket saját földjükön a többi nomádok, megijedve azonnal hódoltak. A két elbeszélés nem szükségképpen ellentmondó: az avarok minden bizonnyal harcra készen támadókként léptek más népek földjére s ettől a fellépéstől megriadva küldtek békítő követségeket az érintett nációk.

Theophylactus Simocatta VII 8,1—6

Midőn Iustinianos császár gyakorolta a hatalmat, eme var és chunni népekből az ősi törzs egy kicsiny része elfutott és Európába vándorolt át. Ezek avaroknak nevezték el magukat és vezérüket a kagán címmel tüntetik ki. Hogy honnan eredt nevük megváltoztatásának a szokása, elmondjuk semmiben az igazságtól el nem térve. A barsélt, az onogur, a sabir s ezeken kívül néhány más hun nép is igen nagy rémületbe esett, amidőn a saját területén meglátta a var és chunni szökött néptöredékét; azt gyanították ugyanis, hogy a bevándorlók avarok. Ezért fényes ajándékokkal tisztelték meg az elfutottakat s úgy vélték, ezek fejében bántatlanságot nyernek részükről. A varok és chunnik pedig, amint idegenbe futásuk kezdeti sikerét tapasztalták, saját nevüket avarra változtatták át, így mintegy magukévá tévén a hozzájuk követséggel forduló tévedését. Az avarok törzse ugyanis, mint mondják, a legügyesebb (legkeményebb) a szkíta népek sorában. Mindenesetre egészen a mi időkig az ál-avarok, — mert így megfelelőbb őket nevezni, — uralkodó nemzet-ségeik szerint megoszlanak s egy részük neve ősi hagyomány szerint var, más részük elnevezése chunni.

Theophylaktos már ezt a passzust megelőzően (lásd feljebb I. §) nyomatékosan utal arra, hogy a valódi avarok, akiket saját valószínűleg téves kronológiája szerint Maurikios korában (582—602) győztek volna le a türkök, végig Ázsia szívében maradtak, ezzel szemben a korábban Európába vándorolt „avarok” csak bitorolták ezt a nevet, ál-avarok valójában. A kutatók egy része elfogadja igaznak az európai avarok névcserejét (hiszen egy helyt [EL p. 205, 25—27; 206, 5 et 12] Menandros is a varhónita elnevezéssel illeti őket), más részük ezzel szemben úgy véli, hogy az erről szóló híradás nem történelmi tény, hanem egy antik néprajzi közhelynek (toposznak) az avarokra való indokolatlan átvitele. Az utóbbi nézet talán valószínűbb. A valóságban pedig a theophylaktosi var és a közkeletű avar szó egyazon névnek két változata lehet esetleg: az (a)var elnevezés az egyik néprész nevének a nép egészére való alkalmazásával lett összefoglaló etnonimikummá. — Igen fontos felgyelni arra, hogy az avaroknak hódoló steppei népek közül hármat említ csak név szerint (Menandrossal megegyezően) Theophylaktos. De „néhány más hun népre” is utal ebben az összefüggésben. Minthogy későbbi (568—569 körüli) események elbeszélésében többször is olvasunk arról, hogy az avar kagán a Don bal parti utigurok és a Don jobb parti kutrigurok parancsolójának mondja magát s a korábban ezeknek a népeknek fizetett bizánci évpenzt a hódító jogán magának követeli, bizonyosra vehetjük: az avaroknak behódoló „néhány más hun nép” Theophylaktos híradásában mindenképp az utigurokra és a kutrigurokra értendő. Hadd idézzek itt fordításban pár ideartozó Menandros-passzust. Men. Prot. EL p. 196, 18—21 szerint a kagáni követ Targítés egyebek mellett követelte II. Iustinos császártól „az évpen-

zeket, amelyeket Iustinianos császár a kutriguroknak és utiguroknak adott, mert ma Baján (avar fejedelem) uralkodik ama népek felett” (Men. Prot. EL p. 459, 1—5 ugyanerről a dologról szólva az „utigurok és kutrigurok” helyett a „hunok” kifejezést használja, akárcsak Theophylaktos itt szóban forgó helyén). A kutrigurok egy része nemcsak elfogadta az avar fennhatóságot, hanem úgy látszik csatlakozott is a nyugatra költöző avarokhoz; ezért vethet be Baján 568 táján tízezer kutrigur harcost Dalmácia dűlására; Men. Prot. EL p. 458, 26—28: „Megparancsolta, hogy a kutriguroknak nevezett hunokból tízezer keljenek át a Száva folyón és pusztítsák a dalmáciai vidékeket”. Utiguroknak a Dontól való nyugatra vándorlásáról nem tudunk, ha csak egy Piligrim-féle hamisítványban (II. Eugenius pápa állítólagos bullájában) nem látjuk egy ilyen migráció késői bizonyítékát (vö. R. Marsina, Cod. dipl. et epist. Slovaciae I., Bratislaviae 1971, 5—6 Num. 4). — Az avar társadalmi szerkezetről sajnos nem sokat árulnak el forrásaink. A nép egészének kettős beosztása Theophylaktos tudomása szerint mindenesetre vérségi alapon nyugodott.

Euagrius V 1 (p. 196, 6—18)

Az avarok szkíta nép. Ama szekéren élők közül való, akik a Kaukázus felett a túlodali síkságokat lakják. A szomszédos türköktől futottak el mindenekelőtt, miután azok részéről bajt kellett elszenvedniök. Így érkeztek el a Bosporoshoz. Maguk mögött hagyták az Euxeinus Pontosnak mondott tenger partjait, ahol sok a barbár nép, de a rómaiak is építettek városokat, katonai táborokat és kikötőket akár úgy, hogy kiszolgált katonáik kerültek oda, akár úgy, hogy a császárok gyarmatvárosok telepítésére küldötték lakókat; az átvonulást úgy hajtották végre (az avarok), hogy szembeszálltak minden útjukba eső barbárral, míg nem a Duna partjaihoz jutottak és követeket küldtek Iustinianoszhoz.

Az utolsó időhatározó mondat már nem a jelen, hanem egy következő fejezethez szóló forrásrészlet, amelyre lejjebb térünk vissza. — Az itt említett Bosporos az antik írók „kimmer” Bosporosa, ma a Kercsi-tengerszoros — A szkíta jelző egyszerűen nomádot jelent, mint feljebb már utaltunk erre. Ugyanígy a görög hamaxobios („szekéren élő”) melléknév, amely az ekhós szekéren járó pásztornépekre vonatkozik. — A „maguk mögött hagyták . . . tenger partjait” kifejezés kétféleképpen érthető. Vagy azt jelenti csak, hogy lépésről lépésre áthaladva a partvidéken annak egyes szakaszait egymásután hagyták maguk mögött. Vagy esetleg azt is jelentheti a kifejezés, hogy Kercstől nyugatra immár nem közvetlenül a tengerparton haladtak, hanem azt elhagyva a szárazföld belsején át. A steppeövtől északra fekvő erdőzóna szláv antáival való találkozásuk, amelyről a következő paragrafusban esik szó, mintha ezt az interpretációt támogatná.

Nicephorus Callistus Xanthopulus XVII 34 (p. 305 BC) XVIII 30 (p. 385 BCD 388 A)

Niképhoros Kallistos egyháztörténetének fent idézett első része Euagrius, második része Theophylaktos feljebb lefordított és megbeszélt híradásait veszi át vagy szó szerint, vagy némi átstilizálással. Amennyire a filológia eszközeivel ez megállapítható, semmilyen egyéb forrásból Euagriuson, illetőleg Theophylaktoson kívül nem merített a XIV. század eleji historikus. Az általa használt Euagrius-, illetőleg Theophylaktos-textus minden jel szerint nem megbízhatóbb, inkább romlottabb volt a reánk maradt közvetlen szöveg hagyományánál (az ismert kéziratok példányoknál). Végül az is igaz, hogy Niképhoros sem igen érthette nálunk biztonságosabban a hat évszázaddal előtte működő történészek nyelvét (főleg ott,

ahol Theophylaktos tekervényes stílusa nehezítette az értelem kihámozását a retorika szóáradata mögül). Így sem új anyag, sem jobb szöveg, sem értelmezési útmutatás nem nyerhető Niképhorostól, akit ezért felesleges lefordítani. A rend kedvéért egyet tüntetek csak fel: a nevek eltérését a fent közölt Theophylaktos-, illetőleg Euagrios-textustól. Euagriosnál „türkök” ~ Niképhorosnál „hyperboreus perzsák”; Theophylaktosnál ogór ~ Niképhorosnál sogor; Theoph. Var ~ Nikeph. Udér; Theoph. Chunni ~ Nik. Kuno; Th. chunni ~ Nik. guni (meg kell azonban megjegyezni, hogy népnévként egyes helyeken Niképhoros is a chunni formát használja var társaságában).

Chronicon Monembasiae cod. Ath. Iber.: v. 14–22 (ed. Dujčev)

Ennek a krónikának az ismeretlen szerzője kereken megmondja, hogy az avarok útját a türköktől a Dunáig Euagriosból idézi s tényleg minden lényeges változtatás nélkül átírja az egyháztörténetíró szavait.

Chronicon Monembasiae cod. Ath. Cutlum. et cod. Taurin.: v. 25–39 (ed. Dujčev)

A monembasiai krónikának ez a két verziója nem mondja ugyan expressis verbis, hogy Euagriost írja ki, de valóságban semmit más forrásból mint a szóban forgó egyháztörténetből nem vesz át, mikor az avarság vándorútjáról szól a türköktől a Dunáig. Legfeljebb jelentéktelen áttitkálás különbözteti meg saját szövegét előképének textusától.

Isidorus Hispalensis, Etymologiae sive Origines IX 2,66

Isidorusnak feljebb a 3. paragrafusban lefordított és magyarázott részlete is szól arról a történeti pillanatról, amidőn az avarok a Pontus feletti steppén jártak: „... a távoli Maeotisnál a fagyos Don meg a massageták szörnyű népei közt laktak”. A VI–VII századi görög-latin írók nemegyszer használják archaizálva a massageta népet a pusztai nomádok jelölésére általában (miként ez a „szkíta” és a „hun” elnevezéssel is történik).

5. §

A NYUGATNAK TARTÓ AVAROK A KELETI SZLÁV ANTÁK ORSZÁGÁT IS TÁMADJÁK (KB. 561-BEN)²⁵

Menander Protector EL p. 443, 10–28

Miután az anták vezetőivel nyomorultul elbántak és azok elestek saját reményeiktől, az avarok tüstént felölték a földjüket és kirabolták az országukat. Ellenségeik lerohanásaitól szorongatva követet küldtek hozzájuk az anták. A követségre megválasztották Meزامérost, Idarizios fiát, Kelagastés testvérét. Kérték, hogy a saját törzsükből való hadifoglyok közül néhányat váltson ki. Meزامéros a követ bőbeszédű volt és nagyhangú. Megérkezvén az avarokhoz fennhéjázó és a kelleténél vakmerőbb kijelentéseket vetett oda. Miután Meزامéros egy követhez illőnél magasabb hangnemben tárgyalt, az a kutrigur, az avarok híve, aki a legellenségesebb szándékkal volt az anták irányában, a következőket mondotta a kagánnak: „Ez a férfi az anták között a legnagyobb hatalomra tett szert s így képes bármifajta ellenségével szembe szállni. Meg kell tehát ölni őt és azután bátran lerohanni a másik nép földjét.” Ez meggyőzte az avarokat: mellőzték a követek személyének kijáró tiszteletet, semmibe vették az igazságot s megölték Meزامérost. S ettől fogva a korábbinál több dűlást vittek véghez az anták földjén: nem hagytak fel vele rabszolgákat elhurcolni, rabolni, fosztogatni.

A szövegben kutrigur helyén kotragéros áll, ám valószínű, hogy az utóbbi nem egyéb mint az előző népnév egy változata. Az avarok a frissen behódolt kutrigurokat általában elég lenézően kezelték. (Men. Prot. EL p. 458, 25–26 szerint pl. 568 táján Baján a Dalmáciában álló keletrómai haderők ellen készül küldeni kutrigur alattvalóit s megvetően így beszél róluk: „Ha az történne is velük, hogy a halál áldozataiul esnek, bennem semmi részvét nem támadna irántuk.”) Kivételt képezhetett a kagánnak forrás-helyünkben szereplő kutrigur tanácsadója, aki talán

már népe tömegeinél előbb pártolt az avarok oldalára s így azok különleges bizalmát élvezte. — A Fekete-tenger északi partján át már az antikvitásban sok rabszolga érkezett a mediterrán civilizáció országaiba. A korai középkorban legnagyobb számban talán szlávokat hurcoltak el és adtak át bizánci kereskedőknek a steppei nomádok. Innen van, hogy mint több germán és román nyelvben (Sklave, esclave stb.), úgy néha a bizánci görögben is a szláv népnév egyben a rabszolga jelölésére is szolgált. Az avarok anta (szláv) földről elhurcolt rabszolgáikat jórészt keletrómai kereskedőknek árusíthatták Bosporosban, Chersónban s másutt. — Hogy már ekkor berendezkedtek a szlávok ama kegyetlen elnyomására az avarok, amelyről valószínűleg Hérakleios császár korára vonatkozóan ad hírt az óorosz ún. Nestor-krónika, erre a kérdésre forrásaink hiányossága miatt nem felelhetünk határozottan. Annyi biztos, hogy amikor 584/585 táján a türkök nyugati előnyomulása immár az avar törzsországot látszik fenyegetni, az anták nemhogy nincsenek avar uralom alatt, hanem egyenesen a Balkánt dúló kagán al-dunai szláv szövetségeseire rontanak a keletrómai birodalom zsoldjába szegődve (Iohannes Ephesinus VI 48 p. 260, 14–17 ap. Mich. Syr. X 21 vol. II p. 362).

Suda s. v. himéton . . . himonia (vol. II p. 634, 13)

Az avarok oda vonultak, ahol a Dnyeper folyó folyik.

Az idézet talán (?) az avaroknak az anták országa közelében való tartózkodásáról szól. Felmerült a gondolat, hogy a X. századi Suda-lexikon Menandros történeti művéből idéz itt.

²⁵ Szádeczky 63–64; Artamonov 110; Avenarius 48–55; Gumilev 37–38; Hauptmann 148; Kulakovskij II 231–232; Lex. Ant. Slav. I 37–38 (W. Kowalenko),

I 58 (T. Lewicki), III 202–203 (W. Swoboda); Stratos I 31; Szádeczky, Ostgrenze 268; vö. Nagy I 62.

A VÁNDORLÓ AVAROK AZ AL-DUNÁHOZ ÉRKEZVE
KÖVETSÉGET KÜLDENEK KONSTANTINÁPOLYBA
(562 KÖRÜL)²⁶

Menander Protector EL p. 443, 29—444, 31

Iustinianos az avaroktól érkezett követeket fogadott avégből, hogy körülnézzenek föld után, ahol a törzs lakóhelyet találhat magának. A császár Iustinosnak, a hadvezérnek a jelzését megkapva, azt tervezte, hogy a herulok országába telepíti a népet, ahol korábban laktak a herulok. E terület elnevezése Pannonia Secunda. Ha ez szívük vágyának megfelelt volna, úgy a császár bizonyára hozzájárulását adta volna. Ám azok úgy vélekedtek, hogy nincs szükségük a Skythián kívüli elhelyezkedésre; annyira vágytak éppen erre a területre. Ez azonban nem ment. Iustinos, a hadvezér mégis elküldötte követeiket Bizáncba, a császárnak pedig megüzente, hogy jó soká tartsa őket vissza ott. Sikertült ugyanis az egyik követet — neve Kunimón volt — barátlul megnyernie s Kunimón titokban elmondotta neki a következőket: más az amit beszélnek, és más az, amit valójában gondolnak. A legmértéktartóbb szavakat használják, illendő magatartással leplezik ármánykodásukat erősítgetve a rómaiak iránti jóindulatukat, hogy így kelhessenek át a Dunán; ám más képpen áll valódi szándékuk és elgondolásuk: ha egyszer átmerték a folyón, egész seregükkel támadni szándékoznak. Ezeket megtudván Iustinos jelezte magának a császárnak, hogy tartsa vissza a követeket Bizáncban. Így nem merészeli majd átlépni a folyamot, míg követeik elbocsátást nem nyernek. Mialatt Iustinos ezeket intézte, nem csökkenő erőfeszítéssel készült egyidejűleg a folyó átkelőhelyeinek az őrizet alá vételére is. Háznagyát Bónost osztotta be a folyó őrzésére. Az avarok követei mindabból, aminek a császártól való kieszközlésére jöttek, semmit a maguk előnyére elintézni nem tudtak, ajándékokat kaptak csak tőle, miként ez bevett szokás volt. Bevásárolták azt, amire szükségük volt, részben ruhát, részben fegyvereket. Elbocsátást is nyertek aztán, de Iustinosnak titokban utasítást adott a császár, hogy a fegyvereket valamilyen módon vegye el tőlük. S a fővezér e szerint is járt el, miután ismét fogadta a visszatérő követeket. Innen kezdődött a rómaiak és avarok közötti nyíltan ellenséges érzület, amely már hosszú ideje a parázs alatt lapangott; különösen az a körülmény játszott ebben közre, hogy a követeket nem engedték már korábban vissza. Baján ugyanis folytonosan azt jelezte, hogy vissza kell térniök. A császár azonban világosan tudta, hogy mit forralnak, s ezért majd így majd úgy intézte a dolgot, hogy visszatartsa őket a császárvárosban.

Az itt szereplő Iustinos ugyanaz a bizánci fővezér, aki 558 januárja táján az avarok első követségét (2 §) a császárvárosba indította. Időközben a kaukázusi határról a dunai limes csapataihoz vezényelte az uralkodó. Bizalmi embere Bónos később is fellép még az avar-bizánci kapcsolatok történetében. — Scythia (Minor) a Duna torkolatától és legsalsó szakaszától délre fekvő tartománya volt a keletrómai birodalomnak. Ennek a területe csatlakozott legközelebbül a pontusi steppéhez. Feltehetőleg ezért szerettek volna itt lakóhelyet kapni a pusztai nomadizáláshoz szokott avarok. — Pannonia Secunda az a késő római provincia volt, amely Sirmium körül terült el. Ennek a délkeleti csücskében, Singidunum vidékén éltek 512-től az 530-as évekig herulok. Iustinianos az avarok idetelepítésével alighanem a Sirmiumot Bizánc hozzájárulása nélkül megszállva tartó gepidákra kívánt volna nyomást gyakorolni. — Kunimón neve nagyon emlékeztet a gepida Kunimund személynévre. Fel szokás tételni, hogy az avar ka-

gán még a Kárpátoktól keletre meg tudott nyerni magának a helyi viszonyokat jól ismerő és így számos szolgálatokra képes gepidákat. Persze Kunimont utóbb a bizánci arany hűtlenné tette a nomád fejedelem ügyéhez. Igen valószínű ugyanis, hogy Iustinos nem pusztán szép szóval nyerte meg a császár titkos hívének Kunimont. — A II. Iustinosnak (Iustinianos utódjának) trónra lépésével kapcsolatos kútfők (pl. Corippus, In laud. Iust. III 345—349; lásd feljebb az I. §-ban) azt bizonyítják, hogy Iustinianos haláláig (565-ig) nyílt ellenségeskedésre nem került sor a birodalom és a nomádok között (ez csak II. Iustinos idején következett be). Ugyanebbe az irányba mutat az öreg Iustinianos diplomáciai fogásokkal és nem fegyverrel dolgozó külpolitikája, amelyről Menandrosz Protéktor (EL 442, 17—27; lásd feljebb a 2. §-ban) fest szemléletes képet. Így az itt tárgyalt passzusban „a rómaiak és avarok közötti nyíltan ellenséges érzület” említése nem jelent fegyveres összecsapást, nem jelent avar-bizánci „meleg”, legfeljebb „hideg” háborút. — Az itt elbeszélte és körülbelül 562-re datálható esemény az első, amelyet kifejezetten Baján kagán nevéhez fűz a forrás. Az avarok korábbi történeténél a kagán személyneve nem szerepel.

Theophanes a. m. 6050 (p. 232, 6—13)

A szöveg fordítását és magyarázatát lásd a 2. paragrafusban. Csak az utolsó mondat adatai vonatkoznak az itt szóban forgó avar követségre. Az elbeszélés megelőző részei az 558. január körüli nomád küldöttség bizánci fogadtatását beszélik el. Theophanész két különböző eseményre vonatkozó adatokat kevert itt össze.

Eclogae historiae ecclesiasticae p. 113, 31—32 et 114, 10—13

A szöveg fordítását és magyarázatát lásd feljebb a 2. paragrafusban.

Chronicon Bruxellense p. 25, 10 et 14—16

A fordítást és magyarázatot lásd feljebb a 2. paragrafusban.

Victor Tonnensis „Post consulatum Basili v. c. anno XXIII” (a. 563)

Ebben az évben Iustinianus császár elsőként fogadta az avarok nemzetségének első követeit és nagy ajándékokkal küldte vissza őket oda, ahonnan jöttek.

Az afrikai krónikás Konstantinápoly híreit bizonynyal erős késéssel kaphatta. Az azonban így is elképzelhetetlen, hogy az 558. január körüli avar követségről mint öt évvel későbbi 563-as eseményről szerzett volna tudomást. Itt tehát két küldöttség adatainak valamilyen összekeverésével állunk szemben: az évszám (563) a Dunánál álló avarság valóságban 562 tájára tehető követségére érhető csak, míg az a kijelentés, hogy ekkor első ízben jártak avar küldöttek a császárnál, valójában az 558. január

²⁶ Szádeczky 64; Artamonov 110—111; Avenarius 51, 74; Chavannes 231—233; Hauptmann 149, 151; Haussig 303, 362, 371; Kulakovskij II 232; Lex.Ant.Slav. I 58

(T. Lewicki); Nagy I 58—61; Olajos 157—158; Szádeczky, Ostgrenze 267—268; vö. Czeglédy, Nomád népek 98.

körüli diplomáciai kapcsolatfelvételnek anakronisztikus visszhangja egy későbbi eseményt említő passzusban.

Euagrius V 1 (p. 196, 2–6 et 17–19)

(II. Iustinus császár rögtön trónra lépte után) Iustinost, aki rokona volt s mindenki előtt nagy hírben állott háborúban való jártassága meg egyéb érdemei miatt, magához hívta; ő ugyanis a Duna vidékén tartózkodott és ott az avarok átkelésének a megakadályozásával volt elfoglalva . . . (az avarok) a Duna partjaihoz jutottak és követeket küldtek Iustinianoszhoz. Innen hívták vissza Iustinianost.

A három pont helyén olvasható (az avarok steppei vándorútjára visszapillantó) szövegrész fordítását lásd feljebb a 4. paragrafusban. — Az avar frontról visszahívott Iustinus az 565-ben I. Iustinianus utódjaként trónra lépő II. Iustinus császár rokona volt. — Az avaroknak a Duna elérésekor Konstantinápolyba indított követsége a jelen paragrafusban tárgyalta 562 körüli követségjárással tekinthető azonosnak, amelynek főforrása Men. Prot. EL p. 443, 29–444, 31.

Chronicon Monembasiae cod. Ath. Iber.: v. 21–23 (ed. Dujčev)

. . . eljutottak a Duna partjaira és követeket küldtek Iustinianoszhoz kérve, hogy fogadja (be vagy pártfogásába) őket.

A fenti szövegrész egyik fele Euagriostól, másik fele Theophanéstól való szó szerinti átvétel. Euagrius szövegéhez képest mindössze annyi az eltérés, hogy a „partjaira” kifejezésben más, de teljesen azonos jelentésű (szinonim) görög szót használ a Chronicon Monembasiae. — A jelen paragrafus elején álló Menandrostól származó híradás világosan mutatja, hogy az itt szóban forgó követség idején az avarok nem keltek át a Dunán, nem telepedtek a keletrómai birodalom területére. Így krónikánk következő mondata, amely arról szól, hogy Iustinianus Moesiában Durostorumot átengedte az avaroknak, nem az itt említett követségjárással tartozik egybe, hanem külön későbbi eseménynek tekintendő.

Chronicon Monembasiae cod. Ath. Cutlum. et cod. Taurin.: v. 31–32, 38–40 (ed. Dujčev)

A Chronicon Monembasiae két itt idézett változata az adott helyen szó szerint egyezik a harmadik közvetlenül ezt megelőzően lefordított és kommentált szövegvariánsával.

Nicephorus Callistus Xanthopoulos XVII 34 (p. 305 B)

A késői egyháztörténetíró nem tesz egyebet, mint hogy némileg átstilizálja elődjének Euagriusnak feljebb már lefordított és kommentált részletét. Önálló forrásértéke ennek a szövegnek nincs.

Szádeczky-Kardoss Samu

ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ АВАР. ЧАСТЬ I: ОТ СРЕДНЕЙ АЗИИ ДО НИЖНЕГО ДУНАЯ

Резюме

Настоящая статья является первой частью серии статей автора, цель которых публикация перевода источников с краткими историческими комментариями, предназначенных для археологов. Источники публикуются в хронологическом порядке исторических событий. В первой статье содержатся источники следующих событий истории аваров (источники и их авторы упомянуты в латинской или латинизированной форме, таким образом названия источников могут опознать и читатели, не владеющие венгерским языком): § 1. Авары, спасаясь из-под

владычества тюрок, кочуют на запад (552[?]–557.). § 2. Первое аварское посольство в Византии (около января 558 г.). § 3. Совершали ли авары походы к югу от Кавказа в 558–559 гг.? § 4. Народы северопонтийских степей подчиняются кочевавшими здесь аvarам (ок. 558–560 гг.). § 5. Кочующие на запад авары нападают на антов (ок. 561 г.). § 6. Авары прибыли в область Нижнего Дуная и посылают посольство в Византию (ок. 562 г.).

III. Садецки-Кардос

DIE QUELLEN DER AWARENGESCHICHTE I.: VON MITTELASIEN BIS ZUR UNTEREN DONAU

Auszug

Der Verfasser beginnt mit diesem Aufsatz die Veröffentlichung einer Artikelserie, deren Bestimmung sich darauf richtet, den Archäologen eine mit kurzem historischem Kommentar versehene ungarische Übersetzung der Quellen der Awarengeschichte darzubieten. Das Ordnungsprinzip des Materials stellt das Nacheinander der geschichtlichen Ereignisse dar. Im vorliegenden ersten Beitrag werden die Quellen der folgenden Episoden der Awarengeschichte behandelt (die Autoren bzw. die Texttitel sind in lateinischer, respektive latinisierter Form angeführt, solchermassen werden die Fundorte der einzelnen Quellenabschnitte auch den im Ungarischen nicht bewanderten Lesern zugänglich): 1 §. Die Awaren bre-

chen, die türkische Oberhoheit fliehend, nach Westen auf (552 [?]–557). 2 §. Die erste awarische Gesandtschaft in Byzanz (ungefähr Jänner 558). 3 §. Schweiften die Awaren gegen 558–559 auch südlich des Kaukasus umher? 4 §. Die Völkerschaften der pontischen Steppe huldigen den durchziehenden Awaren (ungefähr 558–560). 5 §. Die westwärts ziehenden Awaren greifen auch das Land der ostslawischen Anten an (um 561). 6 §. Die wandernden Awaren, an die untere Donau gelangt, schicken eine Gesandtschaft nach Konstantinopel (um 562).

S. Szádeczky-Kardoss

ÁRPÁD-KORI MAGYAR SZOKÁS ANALÓGIÁJA: KIAGGATOTT LÓKOPONYÁK KÖZEL-KELETI FALVAKBAN

Az Archaeologiai Értesítő 91. évfolyamában Méri István, a közelmúltban elhunyt kiváló középkori régészünk rövid tanulmányt közölt az Árpád-kori magyar falvakban talált lókoponyákról.¹ Méri I. kifejtette tanulmányában, hogy a kérdéses lókoponyák póznákra voltak kitűzve, s a rontó szellemek elhárítására, valamint igézés ellen szolgáltak, azaz „akár a településen belül, egyes építményekben vagy tágasabb területen, akár pedig a falu környezetében embert vagy állatállományt igyekeztek a veszélytől megóvni”.²

Állításának bizonyítására Méri I. bőségesen hozott fel néprajzi analógiákat mind a mai magyar falvakból, mind pedig keleti rokonaink településeiről. A szokást egészében keleti eredetűnek tartotta és napjainkig nyomon tudta követni.

Egyébként lókoponyák csakúgy, mint kisebb testű állatfajok (elsősorban kutya és tyúk) koponyái és teljes vázai gyakran kerültek elő középkori házak küszöbe vagy padlója alól — ám sohasem póznára tűzve — földrészünk indo-európai eredetű népeinél is.³ Ezek a koponyák vagy csontvázak építési áldozatok voltak, szintén a rossz szellemeknek a háztól való távoltartása céljából.

Közel-keleti útjaim során magam is több ízben találkoztam ezzel az ott még most is élő szokással a Kaspi-tengertől keletre elterülő steppék és a Kopet Dagh türkmén lakosságánál. Ott a koponyák többnyire sövényeken, ritkábban mezsgyéken, házak vagy a földeken rakott kazlak közelében voltak karókra kitűzve.

Nagyon jól kapcsolódik ez Méri I. megfigyeléséhez, ő ugyanis három esetben, és pedig Tiszaelők-Rázomon és Tiszaeszlár-Bashalmon egy ház előtt, ill. egy ház omladékában, Csongrád-Felgyőn pedig egy árokkal körülvett terület szélén találta a lókoponyákat.⁴ Az általa felhozott hazai néprajzi párhuzamokból is kiderül, hogy nemcsak a házak elé, de igen gyakran a ménesekbe, a szőlőkbe, sőt a határban élőfákra, kerítéskarókra, a házak sövényeire vagy közsövényekre helyezték őket.

A türkmén területen ilyen kitűzött koponyát előlám sohasem láttam, azok mindig födbevert vagy ássott karókra, ill. cölöpökre voltak tűzve. A koponyákat a legkülönbözőbb módokon tűzték fel rájuk. A leggyakoribb feltűzési mód az volt, amikor a koponya alapi részén levő természetes lyukak, foramenek, valamelyikénél fogva tűzték ki a koponyát, gyakran viszont lyukat ütöttek a koponyába a feltűzés megkönnyítése céljából (1. kép). Más esetben viszont az orrüregnél fogva tűzték a koponyát a póznára (2. kép). Olykor valamelyik járomívnél (arcus zygomaticus) fogva tűzik ki a koponyát, megint csak más esetben az öreglyuknál (foramen magnum) vagy a choanaknál fogva tűzik azt ki, s ilyenkor a koponya orri részével felfelé mutat.

A kitűzött koponyák többnyire épek, persze az állat leölésénél, megnyúzásánál vagy feldarabolásánál keletkezett sérülések előfordulhatnak rajtuk (a tiszalöki-rázomi Árpád-kori lókoponyán is láthatók taglózási nyomok a

homlokon és a gerincoszloptól való elválasztását célzó metszés nyomai a nyakszirtesonton).⁵ Előfordulnak azonban a türkménknél hiányos koponyák is; ezeknél mindig az arcot rész orális régiója hiányzik (2. kép). Ez utóbbit ugyanis vagy letörték, vagy pedig levált, miután az állközötti csont (os incisivum) és az állcsont (maxilla) közti varrat elég későn csontosodik el.

A koponyák láthatóan sokáig maradnak kitűzésük helyén, felületükön ugyanis a csont gyakran lemezessé, pikkelyessé vált, az eső, napsütés, valamint a nap- és évszakos hőmérsékleti különbségek hatására. Rajtuk szándékos rongálás nyomait sohasem figyelhettem meg. Az sem nagyon fordul elő, hogy valaki egy kitűzött lókoponyát elvinne a póznáról.

A közel-keleti útjaim során látott mintegy száz kitűzött koponya közt két szarvasmarha-koponya is akadt, az egyik Taqi-abad közelében, nem messze a Káspi-tenger délkeleti sarkától, a nagy ázsiai autótút mentén, a másikat a Kopet Dagh egy apró falucskájában (2. kép), egy ház előtt, a kerítésre tűzve.

A türkmének által kitűzött lókoponyák esetében nem figyelhető meg, hogy csak egy bizonyos lófajta koponyáit használnák ily módon fel. A póznákon mind a nemes türkmén telivérek (közülük került ki az angol telivérnek legalább egy ősatya), mind pedig a káspi törpelovak vagy más fajták koponyái megtalálhatók. Nem láttam viszont egyetlen számár, félszámár vagy öszvér koponyáját köztük. A két marhakoponya a helyi parlagi fajta egyedeié volt.

Ugyanígy nem tapasztaltam semmiféle megkötést az állatok korára vagy nemére vonatkozóan sem. A fiataltól az öregig minden korcsoport képviselve volt a koponyák közt, ugyanígy megtalálható volt mindkét nem is.

Különösen sok kitűzött lókoponyát láttam a steppén, a Pahlavi Dezh városa közelében fekvő Kuchek Yurt Sheihan nevű türkmén faluban és határában, ahol 1975. augusztus 10-én jártam. (A falu nevében Kuchek az altörzs neve, Yurt Sheihan pedig a hely neve. Érdekességképpen: jurt a neve a sátorhelynek, magát a jurtát, a sátrat viszont oi-nak hívják.) A faluban élő türkmének már több mint negyven éve letelepültek. Kis téglaházakban laknak, de a házak mellett még most is gyakran ott áll a jurta, melynek ollós farácsszerkezetét ritkás nád-fallal veszik körül s csak a tetőt borítják nemezlappal (3. kép). Így szellős lakhelyük van, jóval kellemesebb a nyári napsütésben alaposan felforrósodó, lapos tetejű házaknál. A jurtákban, sőt a házakban is, még mindig a régi rend uralkodik, azaz a jobb oldal a férfiaké, a bal oldal a nőké, a főhely pedig a bejárattal szemben van. A lakosság egyébként földművelésből és állattartásból, elsősorban juh-, szarvasmarha- és lótenyésztésből él.

A faluban Hadzsi Safai 45 éves lótenyésztő és loke-reskedő (4. kép) volt az adatközlőm a kitűzött lókoponyák dolgában.

¹ Méri I., ArchÉrt 91 (1964) 111–115.

² Méri I., i. m. 114.

³ Herre W., Hammaburg 2 (1950) 8; Szmirnov, A. N., Volzsskie Bulgary. Moszkva 1951, 204; Hagberg, U. E.,

Tor, 1963, 72; Bunte, C., Hist. tidskr. f. Skaneland 3 (1964) 18–; Méri I., i. m. 111–.

⁴ Méri I., i. m. 113.

⁵ Méri I., i. m. 1. kép; Bökönyi, S., History of domestic mammals of Central and Eastern Europe. (Budapest 1974) 127. kép.

1. kép. Sövényrekitűzött lókoponya. Kuchek Yurt Sheihan
 Рис. 1. Череп лошади, вешанный на ограде. Кушеч Юрт Шейхан
 Fig. 1. Crâne de cheval affiché sur la haie. Kuchek Yurt Sheihan

2. kép. Orrüregénél fogva feltűzött marhakoponya
 Рис. 2. Скотный череп, вешанный за носовую полость
 Fig. 2. Crâne de boeuf affiché par ses fosses nasales

3. kép. Nádfalu jurta. Kuchuk Yurt Sheihan
 Рис. 3. Камышовый юрт. Кушек Юрт Шейхан
 Fig. 3. Jourte avec des murs de roseau. Kuchuk Yurt Sheihan

4. kép. Adatközlőm, Hadzsi Safai
 Рис. 4. Информатор автора, Гаджи Сафай
 Fig. 4. Hadzsi Safai qui m'a prévenu les données

E'm ondtá, hogy a kitűzött koponyák célja ott is a bajelhárítás. Nemcsak általában a rossz szellemek ellen helyezik el őket, de közelebbről meghatározható, jobban megfogható céllal is. Így pl. a szántóföld, a termés, a betakarított széna vagy szalma megvédésére teszik őket a földek mezsgyéire vagy a kazlak közelébe. Más esetben állati, sőt emberi betegségeknek a faluba való bejutását hivatottak megakadályozni, de rontás megelőzése céljából is ki szokták tűzni őket.

Adatközlőm szerint mindezekre a célokra a lókoponya a legjobb, ezért is alkotják a lókoponyák a kitűzött koponyák döntő többségét. Lókoponya hiányában azonban marhakoponya is megteszi, sőt olykor sertéskoponyát is felhasználnak. (Utóbbi mindenesetre elég különös, a türkmének ugyanis mohamedánok, így nem tartják, sőt megvetik a sertést és húsát sem fogyasztják. Könnyen lehetséges, hogy a póznákra a közeli hegységek erdeiben és a folyókat kísérő bozótosokban bőségben előforduló vaddisznók koponyáit tűzik. Sajnos ennek ellenőrzésére nem volt alkalmam. Disznófogat egyébként nyakban is hordanak szemmelverés ellen, bár ilyen célra a teveszór vagy a daghdan fa darabkája is megteszi.)

A kitűzött koponyákat az adatközlőm szerint a lakosság nem tartja különösebb tiszteletben, viszont nem is háborgatja. Semmi esetre sem fordul elő, hogy valaki ilyen koponyát a póznáról leverjen, megrongáljon vagy eltávolítson. Magam is szerettem volna néhány káspi törpelókoponyát ilyen póznákról megszerezni, adatközlőm azonban határozottan lebeszélt róla.

Hadzsi Safai megerősítette azt a megfigyelésemet, hogy azoknak az állatoknak, melyeknek koponyáját a póznákra kitűzik, sem fajtájára, sem pedig nemére vagy korára vonatkozóan sincsenek előírások.

A koponyák kitűzése szokásának eredetére nézve éppen az az érdekes tény ad útmutatást, hogy a kitűzött koponyák közt sertéskoponyák is akadnak. Ilyen szokás semmi esetre sem alakulhatott ki a sertést megvető, húsának fogyasztását tiltó mohamedán vallás mellett. Egészen biztos, hogy ez a szokás már az izlám felvétele előtt is létezett a türkméneknél, sőt aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy jóval korábbra, talán az őskorba is visszanyúlhatott, s ez az oka, hogy olyan szívósan fennmaradt napjainkig.

Bökönyi Sándor

ANALOGY OF A CUSTOM FROM THE PERIOD OF THE ÁRPÁD DYNASTY: HORSE SKULLS STUCK UP ON POLES IN NEAR EASTERN VILLAGES

Summary

In the 91st volume of *Archaeologiai Értesítő* I. Méri published an article on horse skulls found in 10th—13th cent. Hungarian villages. The skulls in question were stuck up on poles in front of the dwellings or on the confines of the villages with the aim of protecting man and livestock from evil spirits. He thought the custom of eastern origin and could follow it through ethnographic analogies up to the most recent times.

In the Near East I found the same custom still alive among the Turkoman inhabitants of the steppes East of the Caspian Sea and also of the Kopet Dag. Also there

the aim of the custom is to scare away bad evils. For this purpose the Turkomans consider horse skulls the best, though, in lack of such ones also cattle or pig skulls will do for them.

On the basis of the strange fact that among the skulls stuck up on poles also skulls of pigs, thus an animal species despised by the Moslems, occur, one can suppose with right that the custom originates from the time before the Turkomans embraced the Islamic religion or even from a more ancient, perhaps prehistoric period.

S. Bökönyi

ÁRPÁD-KORI FÖLDVÁR VÁCHARTYÁN-VÁRHEGYEN

Váchartyántól (Pest megye váci járás) K—DK-re, kb. 1,5 km-re emelkedik az ÉNy—DK-i irányú, nagyrészt erdővel borított Várhegy, amelyet É-ről egy kis patak határol, Ny-i oldala alatt pedig egy forrás van. A környező tájat uraló hegy 40 m relatív magasságú ÉNy-i vége három oldalról igen meredek, csupán K felől köti össze egy keskeny nyereg a hegy többi, 20–50 m-rel magasabb részével (1. kép 1–4).

A Várhegy ÉNy-i végén kialakított földvárat Reiszig Ede említi először: „a (Váchartyán) határában levő Várhegyen valamely erődtítmény állhatott, melynek körsáncai ma is megvannak”.¹ 1901-ben Földváry László helyi református lelkész a Műemlékbizottsághoz intézett levelében ír a vachartyáni várról és templomról. A várral kapcsolatban megjegyzi, hogy „alapfalait” 20 éve még látni lehetett, s egy 1227-ből származó okmány említi a várat.² Földváryra hivatkozik Gereze Péter³, és Chobot Ferenc is: a Várhegy nevű dombon „váracs” romjai láthatók.⁴

Ezután hosszú ideig nem szerepel az irodalomban a Várhegy. 1957-ben Gaal Imre helyi lakos bejelentésére Cifka Péterné ment ki a váci múzeumból. Gaal Imre állítólag feliratos követ látott ezen a területen. Cifka Péterné szerint a Várhegyen „körbefutó kettős sáncárok észlelhetők”, de a helyszínen csak néhány szertegurult követ talált.⁵

Patay Pál a hatvani kultúra erődtített telepei között említi a földvárat,⁶ a község leírásánál pedig Földváry Lászlóra hivatkoznak.⁷

1961-ben Kőszegi Frigyes — a Váchartyán-Szilvás dűlői avar temető helyszíni szemléje során a Várhegyet is megtekintette. Megállapította, hogy a sáncok jól kivehetők, de az általuk körülzárt területet a sűrű bozót miatt nem tudta megközelíteni. Ónodi Szabó Lajos helyi református lelkész és Orlik András, a gyógyszerár vezetője által korábban itt gyűjtött cserepek alapján azonban a földvárat a hatvani kultúrához sorolta.⁸ Kalicz Nándor is a hatvani kultúra erődtített telepei között említi a Várhegyet. Sáncról nem tud, csak a védelmi célból meredekre levágott hegyoldallról. A telepet tell településnek tartja.⁹

A készülő Pest megyei Régészeti Topográfia terepbejárásai során 1975 őszén néztem meg a földvárat.¹⁰ Ekkor a földvár K-i, a nyereg felőli végén egy korongolt, sárgásfehér, csigavonallal bekarcolt edény oldaltörődékét találtam, a plató meredek oldalán és a sáncárokban pedig igen sok paticsot figyeltem meg. Az erődtített telep a kis domb tetejét foglalja magába. Átlag 5 m-rel lejjebb árok, és annak külső szélén földsánc veszi körbe a dombot. A sáncot csak Ny-on szakítja meg egy — valószínűleg újabb kori eredetű vízmosás. Az egész területet sűrű bozót fedi.

1976 tavaszán Virágh Dénes felmérte a földvárat (2. kép). Az ezzel kapcsolatos bozótirtás után már áttekinthetőbbé vált az erődtített telep területe. A lakóterület

40×20 m-es (0,08 ha). A sánc eredetileg teljesen körbevette a várat. Jelenleg a K-i oldalon a legépebb, É felé haladva szintén jól követhető. Mielőtt azonban Ny felé fordulna a sánc, ellaposodik, s az É-i részen levő vízmosásnál már terasz formájú. Innen Ny felé haladva ismét nyomon követhető — ezen a részen újkori bolygatás látható a sáncban — de még a Ny-i oldalon levő nagy vízmosás előtt ellaposodik. A vízmosástól D felé ismét jól látható. A DK-i szakaszon azonban terasz formájú. A sáncárok szélessége átlagosan 4–5 m (3. kép. 1–2).

Kapunak nincs nyoma. A bejárat valószínűleg a nyereg felől volt, mivel a másik három oldalon meredek a domb. Védelmi szempontból a földvár fekvése kedvező. Egyetlen gyenge pontja: a Várhegy DK-i része felőli hegy-nyereg.

1976. június 1.—július 7. között ásátást végeztem a lelőhelyen. Az ásátás célja a vár korának, a rajta levő építmény(ek) jellegének, s a sánc szerkezetének megállapítása volt.

Az ásátás során a földvár területének kb. 20%-át tártuk fel. Az I—IX. szelvényekkel a belső területet, a X.-kel pedig az árkot és részben a sáncot vizsgáltuk meg.

Az I. és III. szelvény területén egy kisebb — kb. 5×5 m-es — épületre lehet következtetni. Az I. szelvény K-i végében a humusz alatt égett, laza, paticosos törmelék mutatkozott. Ez továbbterjedt D felé, de követésére nem volt mód. A III. szelvényben, a sáncátvágás felső, domb felőli szélén, s a III. szelvény É-i kibővítésében néhány cölöp-, ill. karólyukat találtunk. A cölöpök méretei: 3. sz.: átm. 16 cm, M: 46 cm — 6. sz.: átm. 12 cm, M: 35 cm — 7. sz.: átm. 20 cm, M: 43 cm — 8. sz.: átm. 22 cm, M: 39 cm. A III. szelvény K-i szélén levő cölöplyukban (3. sz.) egy függőleges helyzetű cölöp korhadtt állapotban maradt meg. A III., valamint a III/a szelvény Ny-i falának metszetében — ha nem is olyan jellegzetesen, mint a VIII. szelvényben — felismerhető volt az egykori paticsfal omladéka. Itt a paticsok sűrűségéből az egykori fal maradványára, a két metszet eltéréséből pedig a fal irányára következtettem.

Az egykori épület K-i falát nem lehetett nyomon követni, ezt részben az I. szelvényben levő újkori beásás pusztította el, részben kívülesik a kiásott I. szelvény határára (4. kép; 5. kép 1–2).

A földvárnak ezen — a támadásnak leginkább kitett részén tehát valószínűleg egy kisméretű paticsfalú épület lehetett (5. kép). Ezen a területen — a kikövetkeztetett falakon belül — került elő a legtöbb fémlelet: 4 db nyílhegy, 9 db szög, 5 db csat, ill. csattörödék, 2 db zár-vasalás töredéke, 1 db kés, 1 db kocsis-derékszög és 3 db egyéb vastörödék.

A földvár É-i részén a felszínen ugyancsak sok patics-törödék s ugyanitt újkori — néhány évvel ezelőtti — beásás nyomát lehetett megfigyelni. A humusz alatt átlag

¹ MVV Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. 1888. I. köt. 159. l.

² M. Biz. 1901. 83.

³ Magyarország műemlékei. II. Szerk. Forster Gy. (Bp. 1913) 642.

⁴ Chobot F. A váci egyházmegye történeti névtára. Vác, 1915–1917. I. köt. 134. l.

⁵ Vác, Vak Bottyán Múzeum Adattára 605.

⁶ Pest megye műemlékei I. (Bp. 1958) 26. l.

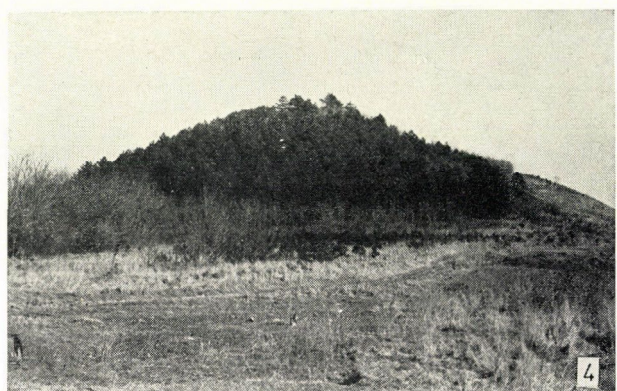
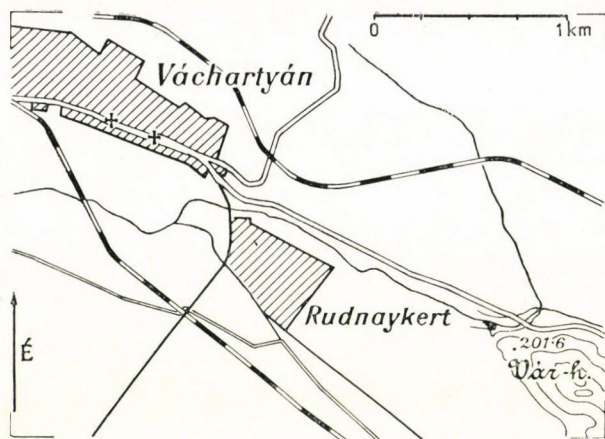
⁷ Uo. II. köt. 376.

⁸ MNM Adattár X(246)1961.

⁹ Kalicz N., Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. (Bp. 1968) 124.

¹⁰ Szerző terepbejárása 1975. november 9.

1. kép. 1. Helyrajzi vázlat a Várhegyről és környékéről. — 2. A Várhegy DNY felől. — 3. A földvár a Várhegy nyerge felől. — 4. A földvár ÉNY felől

Рис. 1. 1. План крепостной горы и ее окрестности. — 2. Крепостная гора с юго-запада. — 3. Городище со стороны хребта горы. — 4. Городище с северо-запада

Fig. 1. 1. Plan de lieu de la citadelle et de ses environs. — 2. La citadelle de sud-ouest. — 3. Fortin de terre du point de vue de la citadelle. — 4. Fortin de terre de nord-ouest

10–15 cm mélységben paticsréteget találtam, amelynek tetején — és között is — XIII–XIV. századi cserepek és különböző használati tárgyak kerültek elő.

Kőépítésnek nem találtam nyomát. Csupán szórványoson került elő néhány kő a paticsal fedett terület szélén.

Az egykor itt elhelyezkedett épület pontos alaprajzát nem lehetett megállapítani. Kiterjedésére is elsősorban a paticsal borított terület nagysága és néhány cölöp-, ill. karólyuk alapján lehetett következtetni. Ezek szerint kb. 9×9 m-es alapterületű lehetett. Közvetlenül a humusz alatt kb. 9 m sugarú körben egységesen paticsréteg bontakozott ki, amely viszonylag nagyméretű — 10–15 cm nagyságú — paticsdarabokból állt, s helyenként behullott faszéndarabkákat is találtam benne. Átlag 10 cm vastag paticsréteg eltávolítása után kaptam pontosabb képet az egykori épület elhelyezkedéséről. Ezen a szinten már apróbb paticsdarabok fordultak elő. A cölöp- és karólyukak a paticsréteg végleges eltávolítása után bukkantak elő. A paticsréteg átlagos vastagsága 25–30 cm volt (6. kép).

Az egykori falak elhelyezkedésére az előkerült gerendák helyzetéből, valamint a cölöp-, ill. karólyukakból s a paticsfalak omladékának metszetéből következtettem. Két esetben (VIII. szelvény É-i, ill. IX. szelvény Ny-fala) metszetben szépen kirajzolódott a paticsfal: köz-

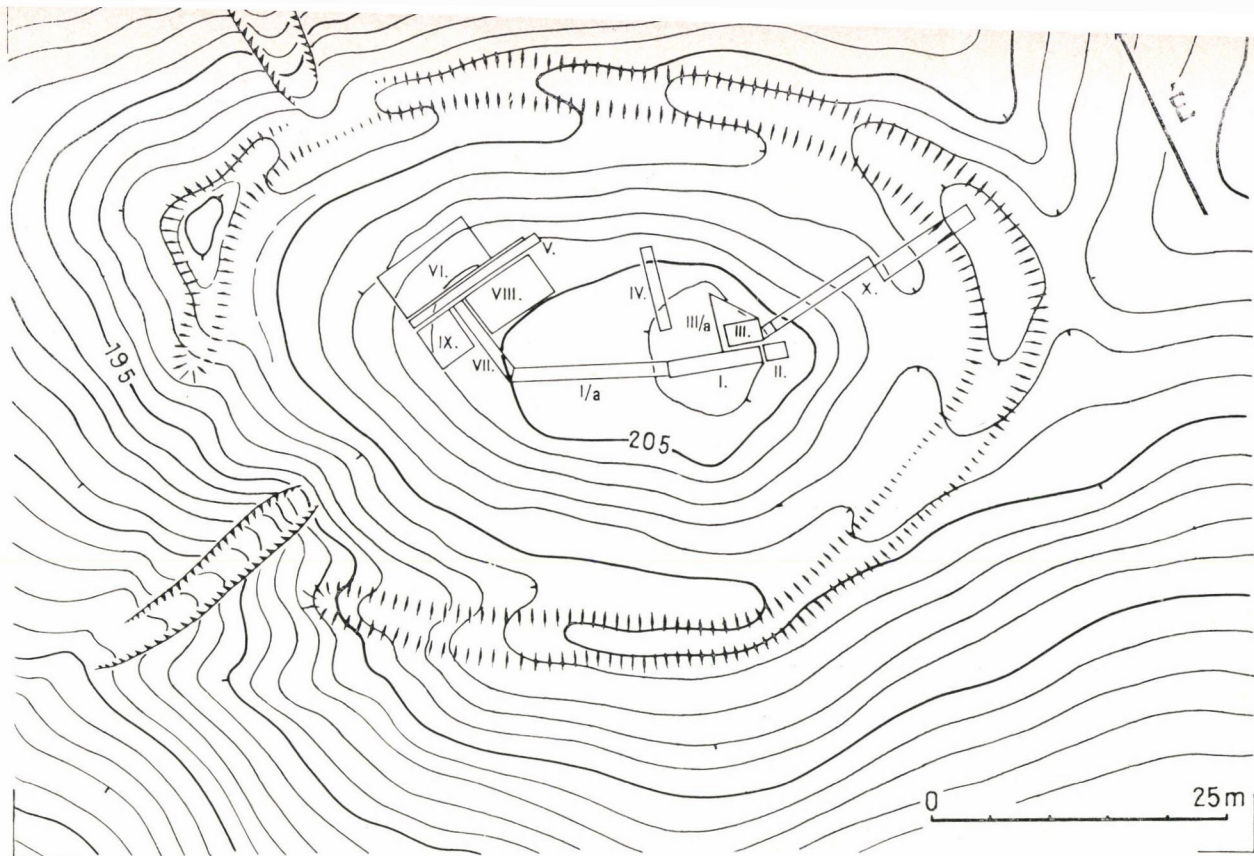
vetlenül a humusz alatt 70 cm szélességű, lefelé fokozatosan keskenyedő, nagyjából félkör alakú. Alsó részén égett, fekete réteg húzódtott (3. kép 4). Gerendamaradványok ezen a területen két cölöplyukból kerültek elő korhadt állapotban, s több helyen vízszintesen, eredeti helyükön lehetett megfigyelni őket. Utóbbiak egy kivételével elszenesedett állapotban kerültek elő.

A vízszintes helyzetű gerendamaradványok — eredeti helyükön — közvetlenül az érintetlen agyagrétegen helyezkedtek el. A metszetek szerint átlag 20 cm mélyre ásták le az agyagtalajba a vízszintes gerendákat. Az V. szelvényben levők korhadt állapotúak voltak, s itt három, átlagosan 10 cm vastag gerenda feküdt egymás mellett, 50 cm mélységben. Közvetlenül felettük azonban már faszén volt (3. kép 3). Ugyancsak három vízszintes helyzetű gerendát lehetett megfigyelni a VI. szelvényben, ezek elszenesedett állapotban kerültek elő.

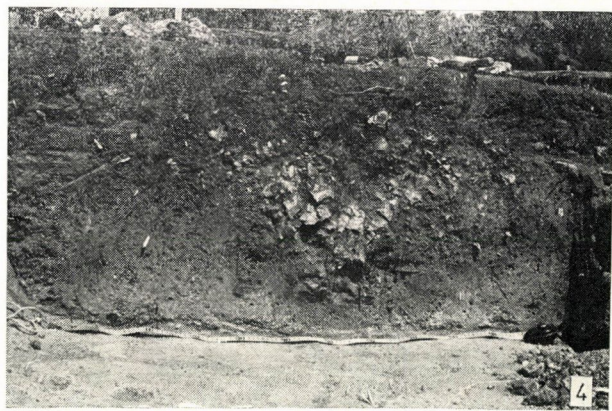
A földvár É-i és D-i részén levő épületek között egyéb — házra vagy toronyra utaló lelet nem került elő (I/a és IV. szelvény). Azonban a sáncárok belső szélé mellett valamilyen kerítés vagy palánk húzódtott. A IV. szelvényben ugyanis, közvetlenül a meredek szélén, kb. 50 cm szélességben és 18–20 cm vastagságban mutatkozott paticsréteg. Ennek belső szélén szórta néhány kő hevert.¹¹ A IV. szelvényben megfigyelt palánkfal folytatása kerülhetett elő az V. szelvény K-i végében. Itt a paticsfaltól

¹¹ A palánk előfordulásának lehetőségére Nováki Gyula hívta fel figyelmemet. Tanácsait ezúton is köszönöm.

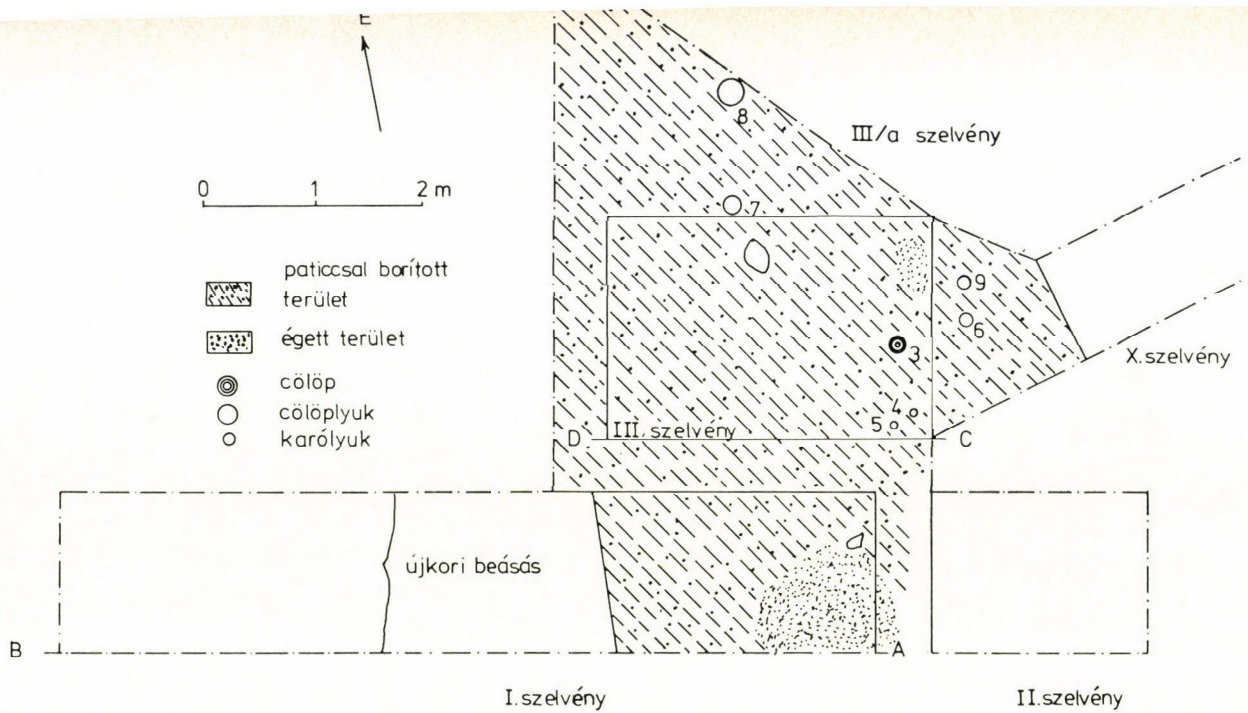

2. kép. A földvár szintvonalas felmérése
 Рис. 2. План городища с указанием уровня
 Fig. 2. Mètrage du fortin de terre avec des courbes de niveau

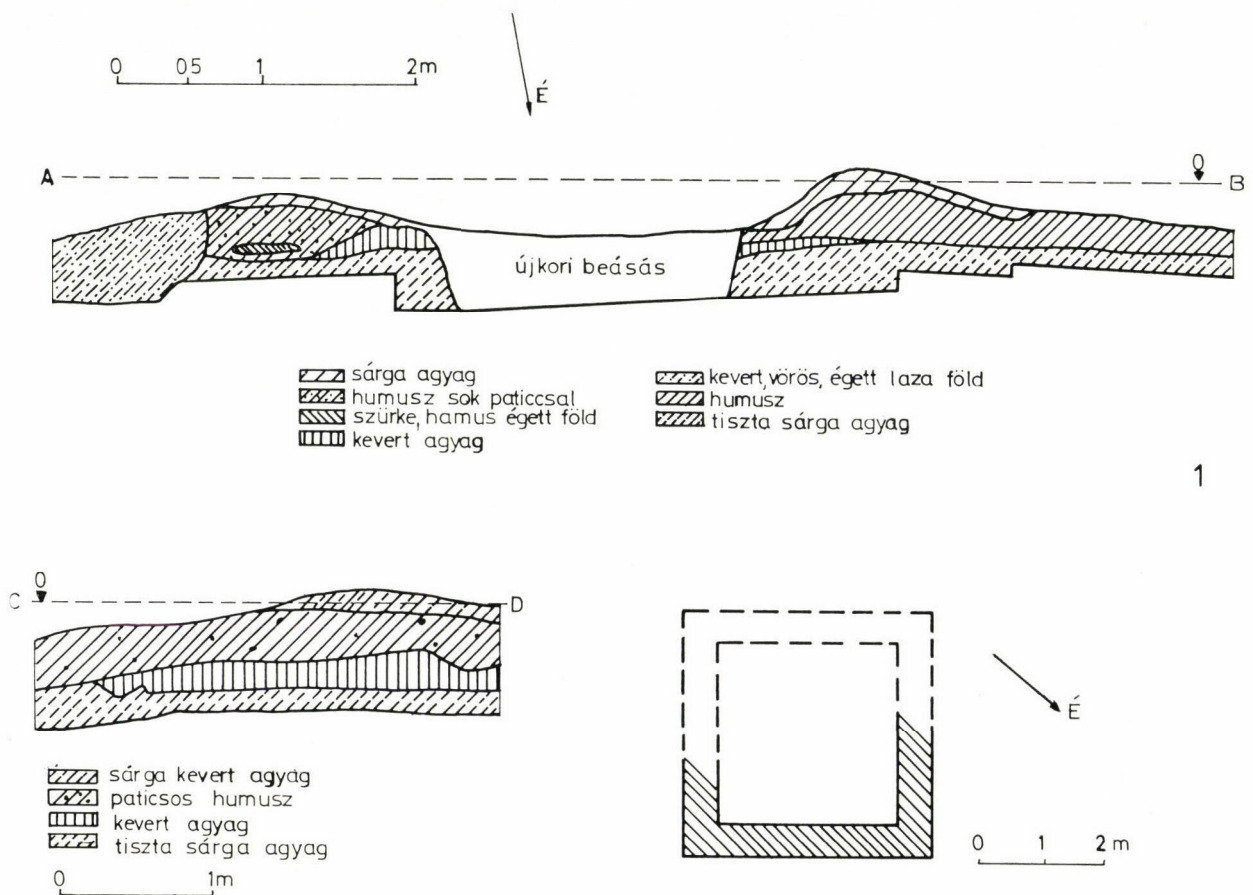

3. kép. 1. Részlet a sánc és sáncárok D-i részéből. — 2. Részlet a sánc és sáncárok ÉK-i részéből. — 3. Gerenda-
 maradványok az V. szelvényben. — 4. Paticsfal-maradvány metszete a VIII. szelvényben
 Рис. 3. 1. Часть вала и южной стороны рва. — 2. Часть северо-восточного вала и рва. — 3. Остатки бревен на
 участке V. — 4. Разрез остатка плетеной стены на участке VIII.
 Fig. 3. Partie du rempart et de la fosse du rempart de la partie de Nord-est. — 2. Partie du rempart et de la fosse du
 rempart de la partie de Nord-est. — 3. Restes de poutre dans le profil V. — 4. Tranche de la reste d'un mur en
 argile brûlé dans le profil VIII.

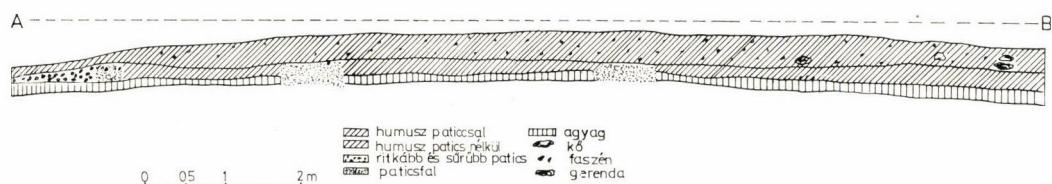
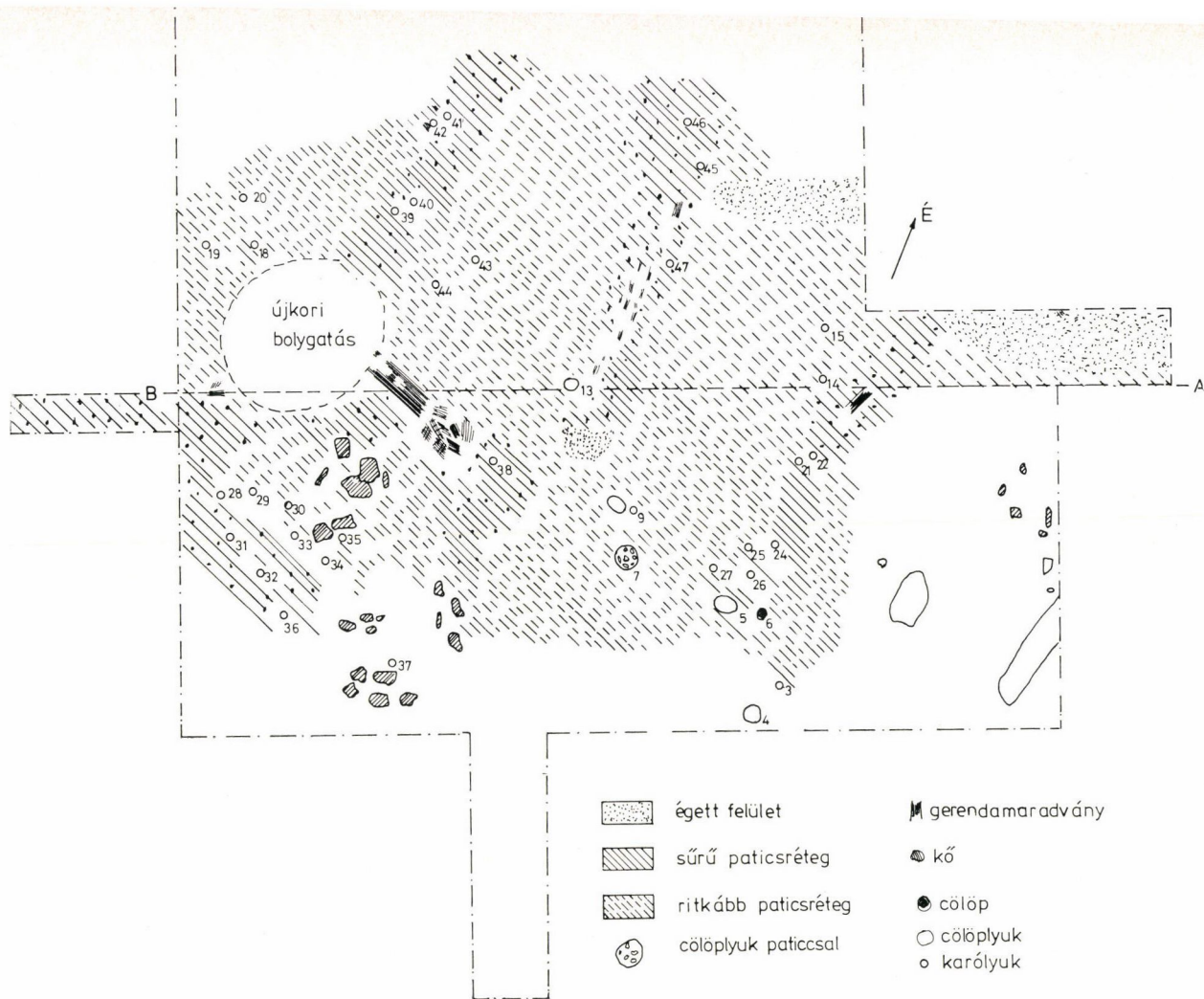

4. kép. I—III. szelvények alaprajza
Рис. 4. План участков I—III.
Fig. 4. Plan des profils I—III.

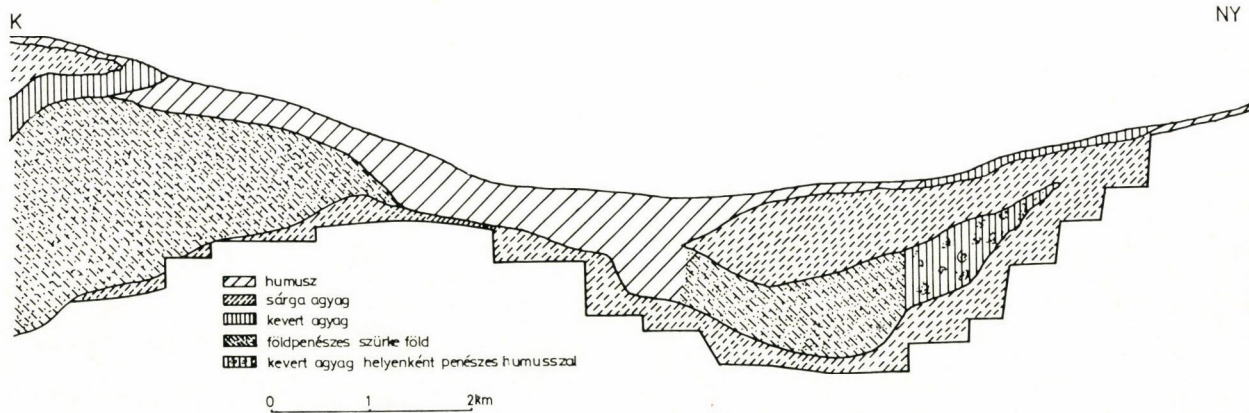

5. kép. 1. I. szelvény metszete. — 2. III. szelvény metszete. — 3. A földvár DK-i részén levő épület elvi rekonstrukciója
Рис. 5. 1. Разрез участка I. — 2. Разрез участка III. — 3. Реконструкция здания на юго-восточной части городища
Fig. 5. 1. Tranche du profil I. — 2. Tranche du profil III. — 3. Reconstruction de principe du bâtiment à la partie sud-est du fortin de terre

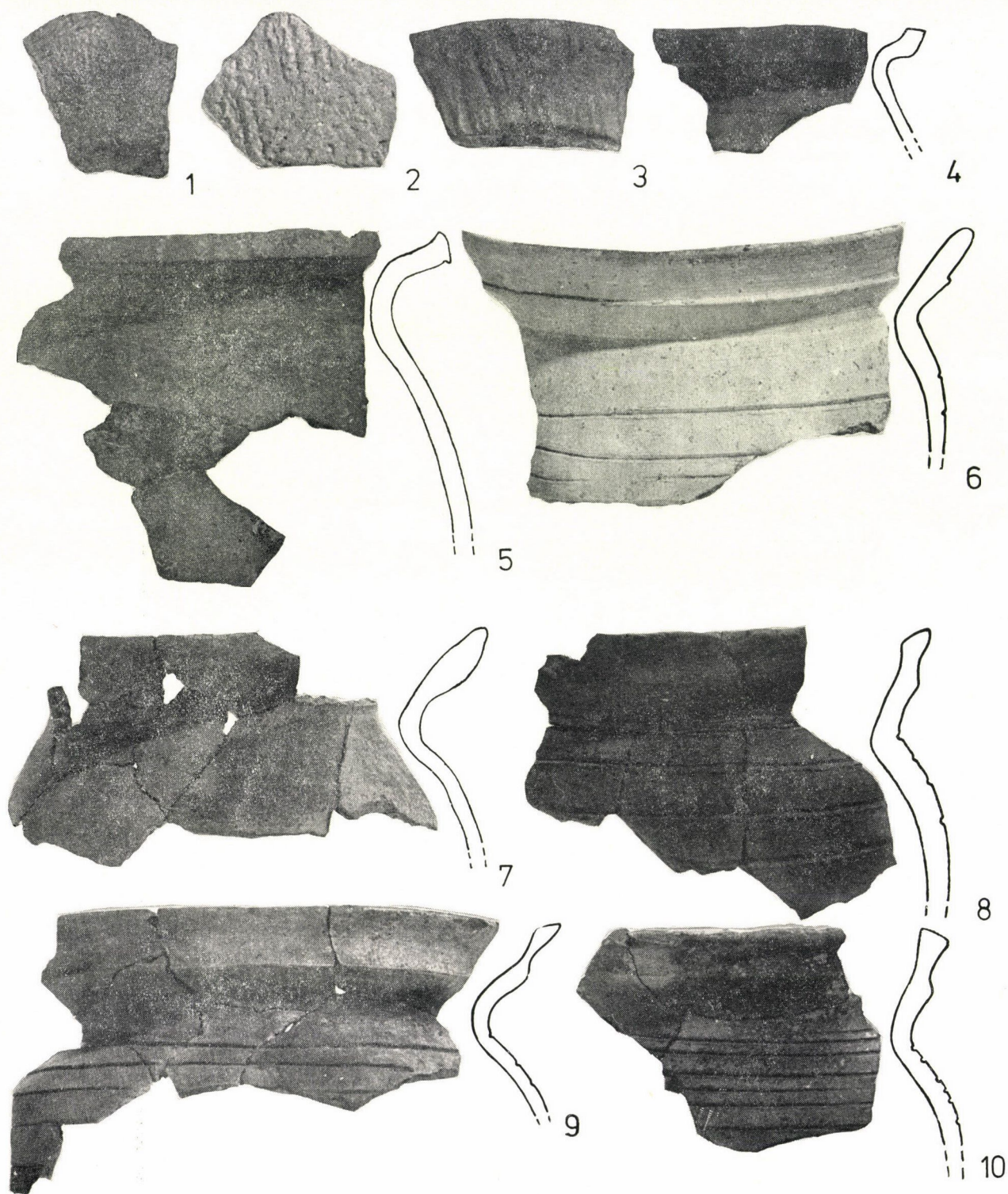

6. kép. V—IX. szelvények alaprajza, V. szelvény metszete
 Рис. 6. План участков V—IX. Разрез участка V.
 Fig. 6. Plan des profils V—IX. Tranche du profil V.

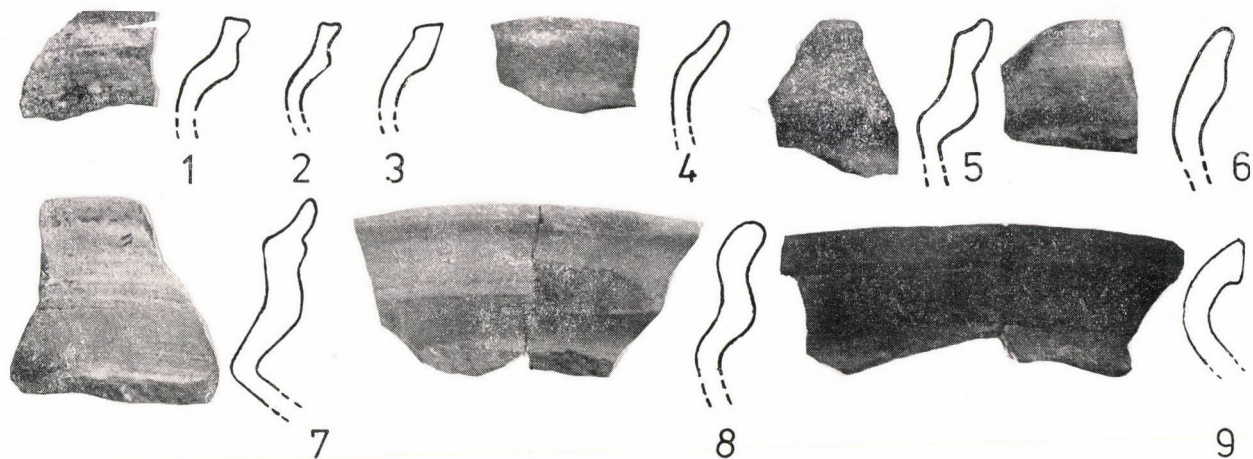
7. kép. X. szelvény (sáncátvágás) metszete
 Рис. 7. Разрез участка X. (саята)
 Fig. 7. Tranche du profil X. (rempart coupé)

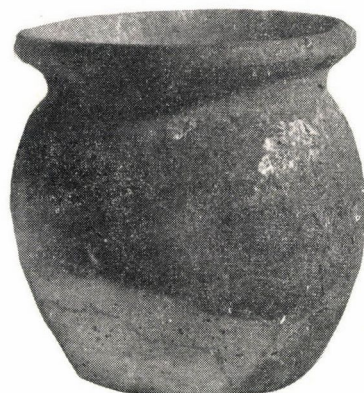

8. kép. Leletek a földvár területéről
 Рис. 8. Находки с территории городища
 Fig. 8. Trouvailles du terrain du fortin de terre

10

11

9. kép. Leletek a földvár területéről
Рис. 9. Находки с территории городища
Fig. 9. Trouvailles du terrain du fortin de terre

K-re 2 m hosszúságban tiszta humusz, majd kb. 40 cm szélességben és 25 cm vastagságban újabb paticsréteg következett.

A fentiek alapján a földvár területén talált épületek gerendaszerkezetűek, sárral tapasztottak lehettek. Az építéshez felhasznált vízszintes és függőleges cölöpök átlag 10 cm átmérőjűek voltak. Megmunkálás nyoma nem látszott rajtuk. A függőleges helyzetű cölöpök közé vékonyabb karókat vertek. A karók a IX. szelvényben talált karólyukak alapján átlagosan 50 cm távolságban lehettek egymástól. Közüket — a néprajzi anyagból ismert módon — vékony vesszőkkel befönték, s kívül-belül tapasztották sárral. A fal külső és belső felületét lesímtották.

A földvár K-i részén — a III. szelvényhez kapcsolódó — 1 m széles kutatóárkot nyitottam, amelyet az árok és a sánc területén 2 m-re szélesítettem. A sánc földjéből őskori (hatvani kultúra) cserepek kerültek elő. A sáncban faszervezetnek nem volt nyoma. A rétegekből világosan látszott, hogy az eredetileg egyenes lej-

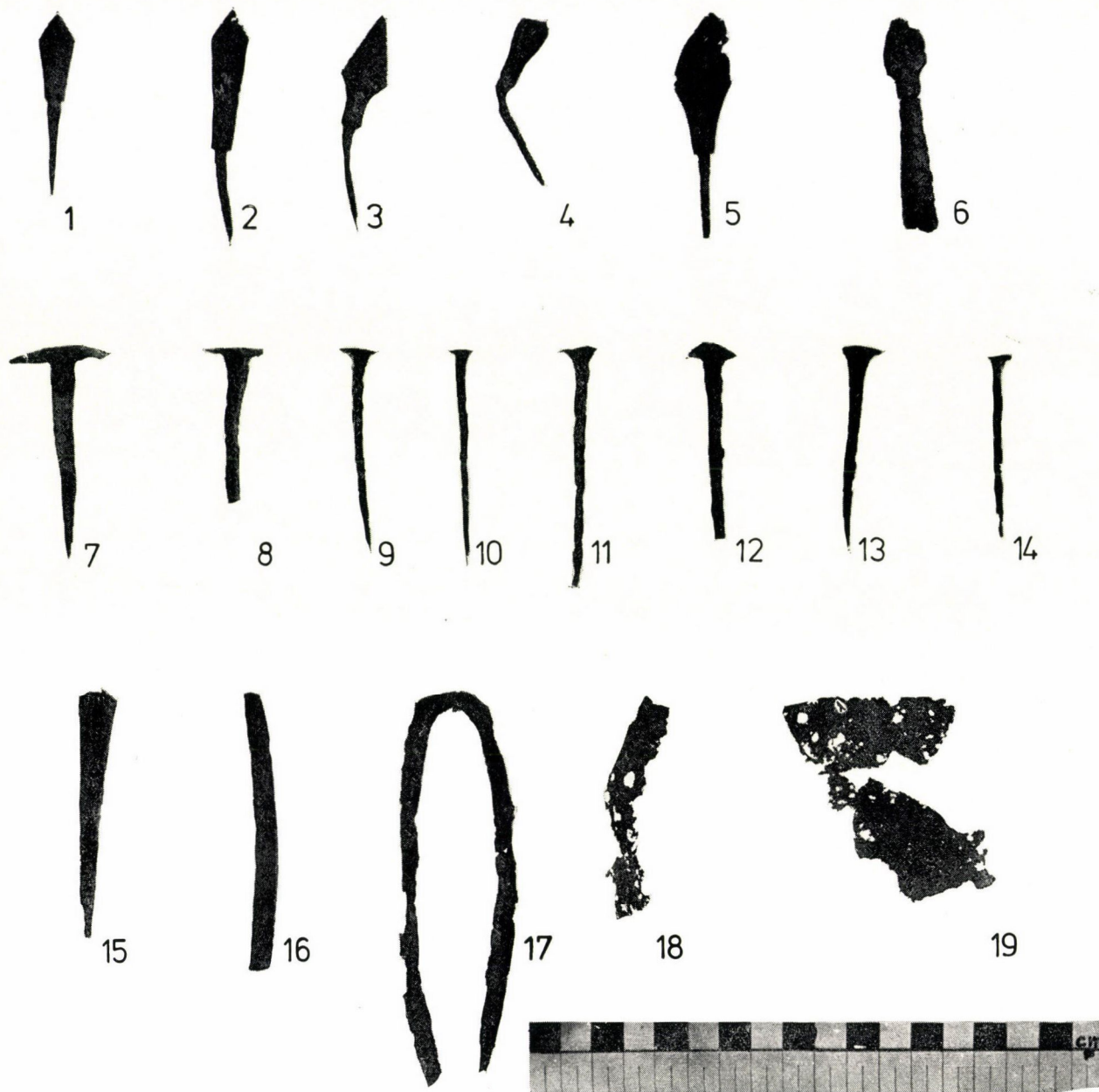
tésű domb oldalába ásták bele az árkot, s az árok földjéből készítették a sáncot, az árok külső oldalán.

A sáncárok alja és a sánc teteje között 310 cm, a plató és a sáncárok alja között pedig 590 cm volt az eredeti szintkülönbség. Az árok oldala a földvár platója és a sánc felől is egyenesen lejtett (7. kép). A sánc aljának szélessége az átvágásnál 360 cm volt.

A földvár területén előkerült legkorábbi leletek a hatvani kultúrához tartoznak. Ezek a kora bronzkori cserepek a középkoriakkal keveredve kerültek elő, ehhez a kultúrához tartozó települési objektumot nem lehetett megfigyelni. A földvár platójának középső és É-i részén kívül a sánc földjében is találtunk erre a kultúrára utaló leleteket. Ezek mennyisége azonban a középkoriakhoz viszonyítva csekély (8. kép 1–3). Bebizonyosodott, hogy ez a lelőhely nem tell-település, s az erődítést nem a hatvani kultúra népe készítette.

Az ásás során csupán egy réteget lehetett megfigyelni: a paticsos pusztulási rétegből, ill. annak felszínéről kerültek elő a leletek. A középkoron belül legkoráb-

10. kép. A földvár területén előkerült fémleletek I.
Рис. 10. Металлические вещи, найденные на территории
городища, I.
Fig. 10. Trouvailles de métal du terrain du fortin de
terre I.

biak — XII—XIII. századiak — a szürke, ill. szürkésbarna, kavicsos anyagú peremtöredékek: erősen kihajló, egyenesen levágott peremű fazék töredéke¹² (8. kép 5); erősen kihajló, tagolatlan, elvékonyodó peremű fazék-töredék¹³ (8. kép 7; 9. kép 6); kihajló, ferdén levágott fazék-peremtöredék¹⁴ (9. kép 9); szürkésbarna, erősen kihajló peremű csupor (9. kép 11).

A sárgásfehér, homokszemes, apró kavicsos anyagú

edények, egyenletes tág közökkel való csigavonalas díszítéssel a XII—XIII. század fordulója körüli évtizedekben terjednek el.¹⁵ A leletanyag nagy részét az ilyen jellegű perem-, ill. oldaltöredékek képezik (8. kép 6, 8, 10). A XIII. századra tehető egy barna fazék kettős tagolású peremtöredéke is¹⁶ (9. kép 8). Hasonló korú lehet egy szürkésfehér, vékony falú, jól iszapolt anyagú csésze peremtöredéke is¹⁷ (9. kép 4). A XIII. század végére, XIV.

¹² Vác, Vak Bottyán Múzeum (a továbbiakban VVM) 76.109.119. Vö. *Holl I.*, ArchÉrt 100 (1973) 194. l. 20. kép 13.

¹³ VVM 76.109.36. Vö. *Bóna I.*, Fontes ArchHung 1973. 17. t. 12. kép VVM 76.109.103. Uo. 13. t. 14.

¹⁴ VVM 76.109.135. Vö. *Holl I.*, ArchÉrt 100 (1973) 198. 25. kép 4.

¹⁵ *Parádi N.*, ArchÉrt 90 (1963) 223.

¹⁶ VVM 76.109.118. *Holl I.*, BpR 20 (1963) 67. kép 3

¹⁷ VVM 76.109.149. *Holl I.*, StudArch IV. Bp. 1966. 29. t. 5.

század elejére utal egy fehér, bordázott falú fazék (9. kép 10). Néhány edény oldaltöredéke — anyaga, készítési módja alapján — esetleg a XIV. század második felére, XV. századra is keltezhető.

A nyílhegyek közül 5 tövises, 1 köpüs, s egy kivételével valamennyi rombusz alakú:

1. Romboid alakú, egyenes oldalakkal és vállakkal. Legnagyobb szélesség a hegy hosszának felső harmadában van. A VIII—XIII. században Kelet-Európa, Szibéria, Magyarország és Csehország területén terjedt el¹⁸ (10. kép 1, 11. kép 3).
2. Lapát alakú. Legnagyobb szélesség a hegy hosszának felső részén van. A XIII. század első felében Kelet-Európában volt gyakori. A XIII—XIV. században Dél-Oroszország nagy részén is elterjedt¹⁹ (10. kép 2; 11. kép 4).
3. Rombusz alakú. Legnagyobb szélesség a hegy közepénél. A IX. századtól a XIII. század közepéig használták, de különösen a XII. századra és a XIII. század első felére jellemző²⁰ (10. kép 3; 11. kép 2).
4. Nagyon rossz állapotban maradt meg. Pontos meghatározása nem lehetséges (10. kép 4; 11. kép 1).
5. Rombusz alakú. Legnagyobb szélesség a hegy közepénél. A IX—X. században, a XI. század elejéig gyakori a Szovjetunió európai részén és Magyarországon is. Ezután ritkán fordul elő²¹ (10. kép 5; 11. kép 5).
6. Köpüs. Arányában a Medvegyev-féle 3. típushoz áll legközelebb. Ezt a típust a VII—VIII. századtól a XIV. századig használták²² (10. kép 6; 11. kép 6).

Beleillik ebbe a korba a két sarkantyú is. Az ép példány (13. kép) és a sérült is (12. kép 8) az ún. gótikus-sarkantyúk közé tartozik, a XIV. század első felébe.²³

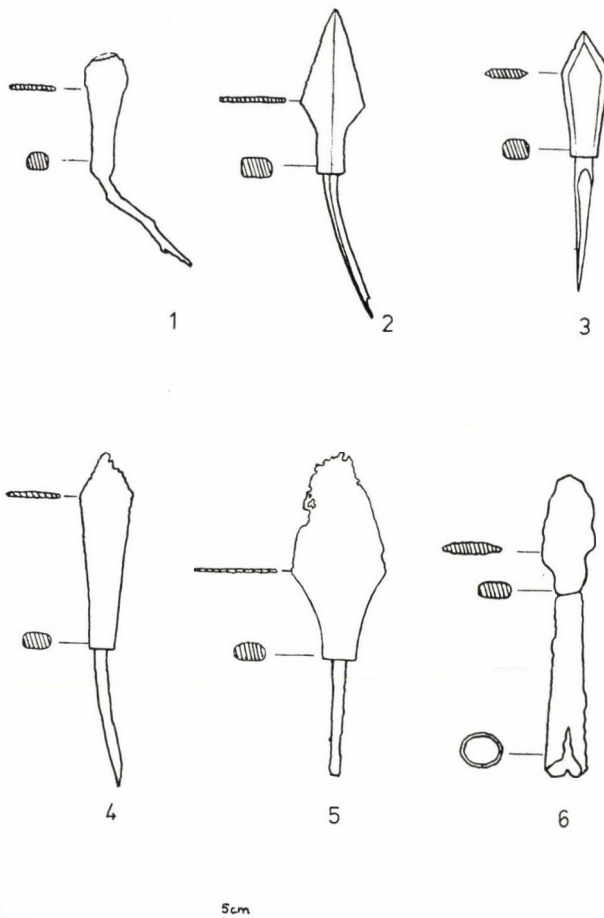
A III. szelvény területén került elő egy szekér-alkatrész, ún. „derékszög” is: 34 cm hosszú, nagyjából kerek átmetszetű, lefelé keskenyedő tömör vasrúd. Felső végét kétfelé, laposra kalapálták, alsó részén ellaposodik, s itt hosszukás lyuk található rajta²⁴ (12. kép 7).

A kések, csatok szintén beleillenek a XII—XIV. századba (12. kép 1—6, 9—12). A fent leírt fémleletekhez hasonló típusúak közül A. Hejna a bolkovi (ÉK-Csehország) kisméretű vár ásatásából. Azokat a leleteket — elsősorban lengyel és német analógiák alapján — a XII—XIV. századba sorolta a szerző.²⁵

A földvár keletkezése a leletek alapján a XII. század második felére tehető. A leletek nagy része a XIII. századból és a XIV. század első feléből származik. Jellemző, jól keltezhető lelet a XIV. század második feléből, XV. századból nem került elő, ezért a fent említett jellegtelenséget a földvár keletkezésénél nem veszem figyelembe. A fentiek alapján a földvár legkésőbb a XIV. század második felében elpusztult.

Írott források nem említik a várat. A már említett 1227. évi oklevélben a közeli Hartján-Harkyan (ma Váchartyán) egy részének határjárása szerepel. A határjárás egyik pontja: terra castrí. Ez a „castrum” megjelölés azonban nem erre a földvárra utal, hanem valószínűleg Visegrád várára, amelyhez kezdetben Pest megye területe is hozzátartozott.²⁶

A közeli középkori falvak közül a XIII—XV. században Harkyan (Váchartyán), Bathian (Vácbotyán), Nemegh (Kisnémedi), Duka (Vácduka), Ratolth (Vácrátót) szerepelnek oklevelekben. Közülük Váchartyán fek-

11. kép. Az ásatáson előkerült nyílhegyek
Рис. 11. Наконечники стрел, найденных во время раскопок
Fig. 11. Points de flèches trouvés au fouillage

szik legközelebb a földvárhoz. E falvakon kívül a földvár közelében — kb. 1 km-es körzetben — csupán laza szerkezetű településre utaló XI—XIII. századi leletek kerültek elő a terepbejárásokon.²⁷

A váchartyáni földváron kívül eddig 10 hasonló jellegű kisméretű — a felszíni leletek alapján — Árpád-kori földvárat ismerünk Pest megye Duna-balparti részéből. Ezek közül csupán a valkói és a bernecebaráti földvárban volt kisebb ásatás.²⁸ Mint a váchartyáni földvár példája is mutatja, ásatás nélkül meglehetősen bizonytalan ezeknek a lelőhelyeknek a keltezése. További ásatásokkal kell tisztázni minél több Árpád-kori jellegű földvár építésének korát, az erődítés, valamint az erődített területen levő épület(ek) jellegét.

¹⁸ VVM 76.109.89. Vö. Megbegeb, A. Ф., Ручное метальное оружие. (Москва 1966) (МИА 36) 52. típus 69. 1.

¹⁹ VVM 76.109.42. Uo. 66. típus, 75. 1.

²⁰ VVM 76.109.87. Uo. 43. típus, 66. 1.

²¹ VVM 76.109.4. Uo. 42. típus, 66. 1.; Ruttkay A., Waffen und Reiterausrüstung des IX. bis zur ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts in der Slowakei II. = SA 24 (1976) 2. 327, 330.

²² VVM 76.109.41.; Vö. Uo. 56—57.; Ruttkay A., 327—328.

²³ Kalmár J., Régi magyar fegyverek. (Bp. 1971) 360—361.

²⁴ Ikvai N., Studia Com. I (1972) 154., 158.: Az első

kerék vánkosa és az oldalakat tartó fergettyű rögzítésére szolgálhatott. Ez tette lehetővé a kerek elfordulását.

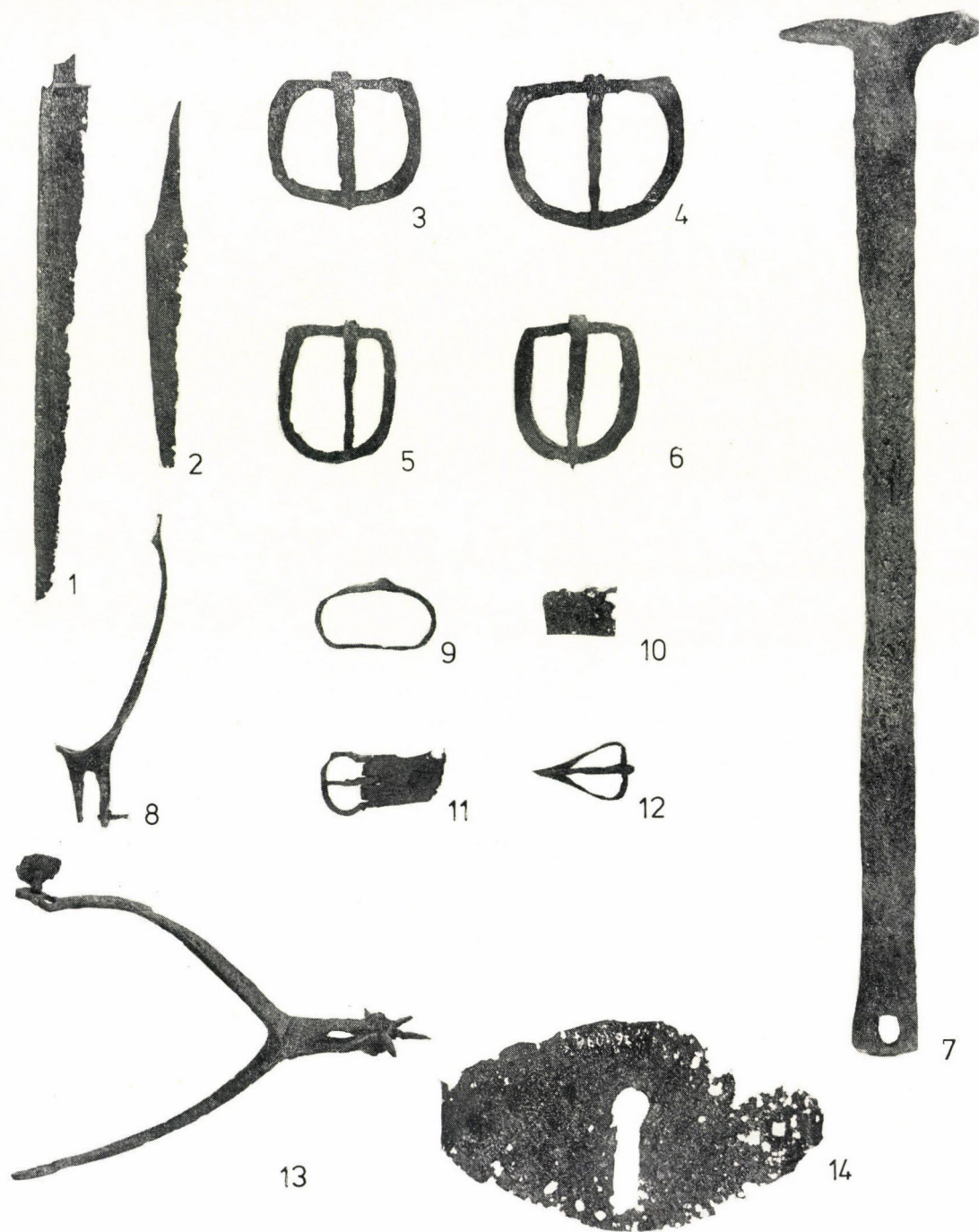
²⁵ Hejna A., PA 53 (1962) 472—473.

²⁶ BpTört I. (Bp. 1975) 263. l.; Györffy György szóbeli közlését ezúton is köszönöm.

²⁷ Szerző terepbejárásai 1976. Ltsz. VVM 76.33.1—3; 76.35.1—10; 76.38.15—17; 76.41.9—17; 76.42.2—4; 76.43.3; 76.44.6—13; 76.48.6; 76.51.5; 76.54.2; 76.60.1; 76.87.27; 76.89.1—11; 76.90.4.

²⁸ Márton L., Jelentés a MNM 1908. évi állapotáról. (Bp. 1909) 171. Nováki Gy. — Sándorfi Gy. — Miklós Zs., A Bőrszőny őskori és középkori várai (Megjelenés előtt a Fontes Archaeologicaeben).

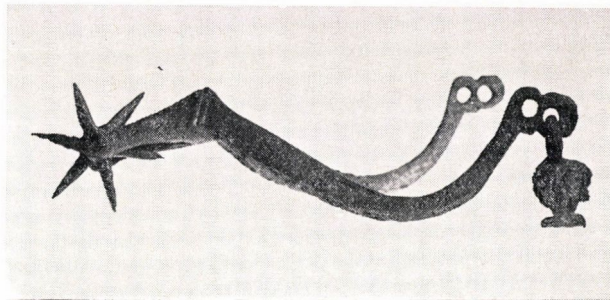
12. kép. A földvár területén előkerült fémleletek II.
 Рис. 12. Металлические вещи, найденные на территории
 городища, II.
 Fig. 12. Trouvailles de métal du terrain du fortin de
 terre II.

A váchartyáni földvár ásatása során 10 db állatcsont töredék került elő. Ezek közül — Vörös István meghatározása szerint — 3 db szarvasmarha (*Bos taurus*), 3 db házi sertés (*Sus scrofa d.*), 1 db házijuh (*Ovis aries*), 3 db nem meghatározható égett töredék. A szarvasmarha- és juhcsont töredékek egy-egy egyedről, a sertéscsontok 2 egyedről származnak.

A növényi maradványokat Stieber József határozta meg. Eszerint a III. szelvényben előkerült korhadt cölöp-maradvány erdeifenyő, az V–VIII. szelvényekből előkerült cölöp-, ill. gerendamaradványok pedig kocsányos tölgyből készültek. A paticsőtöredékeken meghatározásra alkalmas mag-, ill. fakéreg lenyomatot nem talált.²⁹

Miklós Zsuzsa

13. kép. Sarkantyú a VIII. szelvényből

Рис. 13. Шпора из участка VIII

Fig. 13. Éperon du profil VIII.

ÁRPÁDENZEITLICHER BURGWALL IN VÁCHARTYÁN-VÁRHEGY

Auszug

Der Burghügel von Váchartyán liegt auf dem NW-Ende eines in NW-SO Richtung verlaufenden Bergrückens und ist von drei Seiten von einem sehr steilen Berghang umnommen. Er wird bloß von Osten her durch einen schmalen Bergsattel mit dem übrigen, um 20–50 m höheren Teil des Berges verbunden. Das 20×40 m große Wohngebiet des Burgwalles ist von einem durchschnittlich um 5 m niedriger gelegenen Graben und an dessen äußeren Rand von einem Erdwall umnommen. Die durchschnittliche Breite des Walles beträgt 4–5 m. Die Höhe des Walles ist verschiedentlich, stellenweise verschmilzt er mit dem Graben. Von einem Tor ist keine Spur.

Im Zuge der Ausgrabung des Jahres 1976 wurde etwa 20% des Areals des Burgwalles erschlossen. Im Wohngebiet sind Reste von zwei Gebäuden sowie vermutlich die der um die einstigen Gebäude errichteten Palisadenmauer zum Vorschein gekommen. Im SO-Teil kann man auf Grund der freigelegten Pfosten- und Pfahllöcher, Balkenreste, Lehmewurfmauerschnitte auf ein Gebäude mit 5×5 m, am N-Teil auf etwa 9×9 m großer Grundfläche schließen. Beide Gebäude dürften mit Balkenkonstruktion und lehmeworfenen Mauern erbaut worden sein. Ihr genauer Grundriß konnte nicht festgestellt werden.

Auf dem Wohngelände sind auch wenige prähistorische Scherben (Hatvan-Kultur) ohne Siedlungsobjekte zum Vorschein gekommen. Der Großteil des Fundmaterials kann zwischen die zweite Hälfte des 12. Jhs und die erste Hälfte des 14. Jhs gesetzt werden.

Im Laufe des Walldurchschnittes kamen aus der Erde des Walles zur Hatvan-Kultur gehörende Scherben ans Tageslicht. Im Wall gab es keine Spuren einer Holzkonstruktion. Der ursprüngliche Niveauunterschied zwischen dem unteren Teil und der Krone des Walles betrug 310 cm, zwischen dem Plateau und dem Boden des Wallgrabens 590 cm. Die Böschung des Grabens fiel sowohl vom Plateau des Burgwalles wie auch vom Wall her gleichmäßig ab. Die Breite beim Fußteil des Walles betrug bei dem Durchschnitt 360 cm.

Auf Grund der Ausgrabung dürfte das Volk der Hatvan-Kultur im Gebiet des Burgwalles nur eine kurze Zeit gelebt haben. Die Festung wurde im Mittelalter erbaut. Den Funden nach ist der Burgwall in der zweiten Hälfte des 12. Jhs entstanden und sein Verfall ist spätestens auf die zweite Hälfte des 14. Jhs zu setzen.

Zs. Miklós

²⁹ Vörös Istvánnak és Stieber Józsefnek ezúton is köszönöm a meghatározásokat. Ezúton mondok köszönetet

tet Holl Imrének, Nováki Gyulának és Torma Istvánnak hasznos tanácsaikért.

J. A. HALIKOVA

1930—1977

A tudományos közvéleményt váratlanul érte a szomorú hír, jóllehet tudtuk azt, hogy már hosszabb idő óta súlyos betegség gyötörte őt. Személyében olyan szovjet régészt veszítettünk el, aki a legjobban ismerte közülük a magyar őstörténet szakirodalmát és mindenképpen a legközelebb állt hozzánk, munkái egyre-másra láttak napvilágot hazánkban. Ezért is tartottuk illendőnek megemlékezni róla folyóiratunk hasábjain.

1971-ben járt először nálunk mint a szegedi nemzetközi régészeti konferencia résztvevője, de már ezt megelőzőleg is felfigyeltünk jelentős tudományos munkásságára.

Első tudományos munkáiban szülőföldjének, a Gorkij területnek emlékei foglalkoztatták (Gorkijban született és ott is végezte el az egyetemet — kitüntetéssel — 1953-ban), majd a mári régészeti expedíció keretében dolgozott igen aktívan. A hatvanas évektől kezdve a Tatár ASZSZK régészeti feltárásába kapcsolódott bele férje oldalán. 1960—68 között először a Tatár ASZSZK Állami Múzeumának munkatársa volt, majd a Kazányi Állami Egyetem tanárává nevezték ki, ahol egyúttal a régészeti kabinet vezetője is lett.

Érdeklődési körébe már korán bekerültek a Volgai Bolgárország régészeti emlékei, különösen a régi bolgár temetők. Ezekről — a X—XIII. századi temetkezési szokásokról — írta az 1976-ban Moszkvában megvédett kandidátusi disszertációját is.

Emellett — ami a magyar tudományosság számára még fontosabb — már a hatvanas évek elejétől kezdve

felfigyelt a magyar őstörténet, pontosabban szólva a Julianus barát féle „Magna Hungaria” kérdéseire. Miután 1963 és 1970 között J. P. Kazakovval közösen feltárta a tankejevka-i temető közel ezer sírját (az erről írt monográfiájuk 1977 tavaszán látott napvilágot Budapesten, a *Studia Archaeologica* VI. kötetében), sok olyan régészeti problémával találta magát szemben, amely az ugor-magyar őstörténet körébe tartozik. Mindent megtett annak érdekében, hogy kellő tudományos felkészültséggel dolgozhassa fel az előkerült leletanyagot.

1975-ben Budapestre, a Nemzetközi Finnugor Kongresszusra szinte még érdekesebb leletanyaggal kezében érkezett: 1974 nyarán, leletmentés során, a tatárköldi Bolisje Tigani falu közelében egy olyan temető feltárásába kezdett, amely régészeti szempontból a legközelebb állónak tűnik az eddig ismeretes Káma-mentiek közül a hazai ősmagyar temetőkhöz. (A temető egy részét folyóiratunk 1976. évi I. számában tette közzé.) Eredményei és megfigyelései komoly és alapos vitát váltottak ki magyar és szovjet szakkörökben egyaránt. Úgy érezzük, hogy J. A. Halikova személyében olyan kollégát veszítettünk el, aki még sok újat és lényegeset tudott volna mondani a magyar előtörténetről. Ebben is megakadályozta azonban igen korai halála. Személyében a finnugor régészeti kutatás komoly szakemberétől kénytelen megválni. Reméljük azonban, hogy örökségével a szovjet kutatás megfelelően fog gazdálkodni közös céljaink elérése érdekében. Emlékét megőrizzük.

Erdélyi István

MEGEMLEKEZÉS NAGY LAJOSRÓL

Március idusán volt 80 éve, hogy Nagy Lajos született. Nagy Lajos igaz ember volt. Az archaeológia alázatos, tisztá lelkű művelője, aki akkor volt boldog, ha tudása kincseit szórhatta, átadhatta másnak. Nem ismerte az önzést, a féltékenységet, tehetsége az ötletek és felismerések olyan gazdagságával áldotta meg, hogy korán megszaktadt élete nem volt elég arra, hogy mindazt leírja, amit tudott.

1897-ben Nagyváradon született és nőtt fel, az egyetemet a budapesti bölcsészkaron végezte, de egyetemi éveit az I. világháború megszakította, 33 havi frontszolgálat, négy sebesülés után fejezhette be tanulmányait. Harcolt mint vöröskatoná a Felvidéken és volt a román hadsereg fogságában is. Elsősorban Kuzsinszky Bálint tanítványa volt. 1921-ben doktorált, a következő évtől a Fővárosi Múzeumok alkalmazottja lett. 1937-ben múzeumi osztályigazgatóként, volt professzora örökébe lépett. 1941-től mint a Fővárosi Múzeumok központi igazgatója átvette a Budapest Régiségei szerkesztését, de folytatta ásatói tevékenységét is. A budapesti bölcsészkaron Kuzsinszky Bálint mellett habilitált 1930-ban, 1941-ben címzetes nyilvános rendkívüli tanári címet kapott. 1946-ban az egyetemi nyilvános rendes tanári címet is megkapta, az értesítést még súlyos betegen a kórházban vette kézhez.

A Német Régészeti Intézet és a Belgrádi Régészeti Társulat tagságán kívül jelentős szerepet vitt Társulatunk életében is, több éven át a főtítkári tisztséget töltötte be.

A Társulat 1946-ban a Rómer Flóris éremmel tüntette ki. Belföldi és külföldi tanulmányútjai, külföldi ásatásokon való részvétele megalapozta benne az antik kultúra széles körű ismeretét. Legjelentősebb külföldi szereplése a III. ökeresztény régészeti kongresszuson 1932-ben volt, amikor először használta a Pannonia Sacra elnevezést és mutatta be összefoglalóan a tartomány ökeresztény emlékeit.

Saját bevallása szerint tudományos munkásságában két cél vezette: egyrészt teljesebbé tenni Pannoniára vonatkozó ismereteinket, másrészt feltárni és feldolgozni a főváros és közvetlen környékének ősi és római kori múltját, kimutatni a római és a népvándorláskorok keresztül a magyar városalapítás római kontinuitását.

Ásatásai a fenti célkitűzéseket szolgálták. Feltárta a Raktár-utcai cella trichorát, a Flórián téri katonai fürdőt és az Eskü téri tábor egy részét. Az utóbbiakat föld alatti múzeumnak rendezte be. A tabáni eraviszkusz telep feltárásával, a békásmegyeri, valamint a szentendrei-szigeti ásatásokkal megalapozta Budapest őskori gyűjteményét. Sok időt és fáradságot szentelt a Szentendre és Nagytétény közötti limes-szakasz feltárására és kutatására. Aquincum területén végzett feltárásai közül legjelentősebb volt az a leletmentésként végzett munka, amellyel az aquincumi tűzoltóság székházát tártá fel és benne az aquincumi orgonát. Nagy Lajosnak az orgonáról írott könyve a mai napig friss, példamutató feldolgozás. A technikai vizsgálatok az orgona működésére vonatkozó-

lag, az antik orgonaleírások, az orgona antik ábrázolásai, és az orgona jelentősége az antik kultúrában, olyan széles körű ismeretekkel megírt fejezetek, amelyekre ma is büszke lehet a magyar régészeti kutatás.

Mint tudjuk, kutatási területe rendkívül széles volt. Elsőrangú ismerője volt a római kori kerámiának. Ő volt az aki összefüggéseiben először ismerte föl az itteni késő-kelta fazekas-hagyatékot. Sokat foglalkozott a délgalliai és egyéb szigilláta importtal és a pannoniai, helyi fazekasműhelyekkel. A Pannoniában kedvelt mázas áru korai gyártmányaira is felhívta a figyelmet.

Legkorábbi témái közé tartozott a Pannonia épületeinek belső díszítésére vonatkozó leletek ismertetése. A *Römische Mitteilungen* 46. évfolyamában jelent meg „Die Römisch-Pannonische dekorative Malerei” című alapvető összefoglalása, melyben a stukkókra is nagy figyelmet fordított. Foglalkozott Aquincum topográfiájával és építészeti maradványaival, jelentős a csúcshegyi villa feltárása és közzététele. A pannoniai úthálózat és az Aquincumhoz kapcsolódó főutak kérdésével behatóan foglalkozott, kutatásai eredményét közzétette a „Le grandi strade del mondo Romano” sorozatban.

Aquincum népességének összetételét több szempontból kutatta. Az eraviszkusok legjobb ismerője volt. Kimutatta a kölni polgárok, a cives Agrippinenses letelepedését és gazdasági szerepét Aquincumban, valamint a szír és általában a keleti népesség szerepét Pannoniában. Szívesen foglalkozott a pannoniai fémművesség hagyatékával, különösen az ebben kimutatható kelta elemekkel. Több tanulmányt írt a bronz kispasztika köréből. Nagyon érdekelt az aquincumi mesteremberek élete és felszerelése, ezt a kémlékeken és a leletekkel is bemutatta. Először foglalta össze az ún. asztrális szimbólumokkal jelölt sírkövek különleges csoportját.

Kutatásait összegezte az 1942-ben megjelent „Buda-pest Története” című összefoglaló műben. Hét fejezetben tárgyalta Aquincum topográfiáját, temetőit, társadalmi és családi viszonyait, kulturális életét és művészeti emlékeit, a Duna-kanyari limes erőrendszert, a kereszténységet a kontinuitás kérdésével együtt.

Szorgalmas élete utolsó éveiben legszívesebben a pannoniai kémlékek ókeresztény vonatkozásaival foglalkozott, tervezte a Szent István Emlékkönyvbe írott „Pannonia Sacra” című tanulmányának kiegészítését és új kiadását.

Dédelgetett témája volt az Eskü téri római erőd, Pest város őse kérdése. Erről tartotta 1935-ben akadémiai székfoglaló előadását. Nagy irodalmi apparátussal és a régi okleveles és térképes anyag felhasználásával készítette el a fenti címmel utoljára megjelent könyvét. A jóindulatú nyomdászoknak köszönhettem, hogy az első példányokat még életének utolsó napjaiban a kezébe adhattam és ő e könyveket örömmel dedikálta.

Nagy Lajos mint hivatali feljebbvaló közszeretnek örvendett, minden ügyben embersége vezette, s a háború utolsó hónapjainak nehéz viszonyai között bátran vállalt kockázatot, ha ezzel kollégáin segíthetett. A régi hagyományokhoz híven a Budapesti Történeti Múzeum Nagy Lajos emléktábláját, Pátzay Pál szobrászművész alkotását, az Aquincumi Múzeum oszlopcsarnokában helyezte el, ünnepélyes felavatása 1964-ben történt. A felavató beszédet Oroszlán Zoltán, Társulatunk akkori elnöke tartotta. A Hazafias Népfront és a Magyar Tudományos Akadémia javaslatára sírja a Nemzeti Sírkertbe fog kerülni. A legmaradandóbb emléket gazdag és változatos szakirodalmi munkásságával hagyta hátra számunkra.

B. Bónis Éva

OPPONENSI VÉLEMÉNYEK

BÁLINT CSANÁD: DÉL-MAGYARORSZÁG A X. SZÁZADBAN

C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉRŐL*

Honfoglalás kori kutatásunk feltétlenül jelentős munkával gyarapodott Bálint Csanád előttünk fekvő értekezésével. A Szerző Dél-Magyarország csaknem másfél évszázados, a honfoglalástól István király haláláig tartó történetét törekszik áttekinteni a régészeti források, pontosabban a korszak temetőinek segítségével; a területi körülhatárolást pontosabbá téve, azét a tájegységét, amelyet keletről az Erdélyi-Középhegység, nyugatról a Duna, északról pedig a Körösök folyása, illetve torkolatának a Dunáig meghosszabbított vonala zár le. A dolgozat volta-képp több is annál, amit címében ígér, hiszen a hatalmas területen megfigyelt jelenségeket a Kárpát-medence más vidékeinek emlékeivel, szokásanyagával veti egybe, így valójában az egész korszakra érvényes általánosítások megfogalmazására törekszik. A Szerző kitűnő irodalmi

ismeretekkel rendelkezik, jó szándékú, becsületes munkája elismerésre méltó anyaggyűjtést dolgoz fel komplex módszerrel, következtetéseiben általában mértéktartó, olykor honfoglalás kori kutatásunk legjobb hagyományait folytatja. Ha a továbbiakban mégis több bíráló megjegyzést tesz az egyes részletekkel kapcsolatban, az elsősorban azért történik, mert a Szerző valóban számos lényegbevágó kérdést feszeget, s úgy vélem, épp a munka idegen nyelvű megjelentetése tenné szükségessé, hogy tételeit helyenként szilárdabb tegye, árnyaltabb megfogalmazással a félreértéseket-félremagyarázásokat megelőzze.

Bevezetésében előadja, hogy számos társtudomány eredményeit hasznosította (12. o.).¹ Épp ezért a korszak kutatói számára visszatetsző, hogy épp a legközelebbi társtudomány, a történeti földrajz eredményeinek mel-

* Mindkét opponensi vélemény 1976. szeptember 2-án benyújtásra került a Tudományos Minősítő Bizottsághoz. A szerkesztőség a viszontválasz lehetőségét biztosítja.

¹ A szövegben Bálint Csanádnak a Tudományos Minősítő Bizottsághoz benyújtott kéziratot kandidátusi értekezésének oldalszámaira hivatkozom, lévén, hogy ez a munka volt a bírálat tárgya, és a kézirat a disszertációk őrzésére kijelölt könyvtárakban hozzáférhető. Az értekezés főbb tételeit egyébként Bálint Csanád maga összegezte és jelentette meg (*Bálint Cs., Dél-Magyarország a X. században. Kandidátusi értekezés tézisei.* [Bp. 1975] 1–21. lap); a futó tájékoztatóra ez kitűnően alkalmas. Egyes eredményei, vagy vitára sarkalló gondolatainak csirái azonban különböző kiadványokban már korábban is napvilágot láttak, ezért szükségesnek látszott, hogy e dolgozataira utaljak és saját véleményemet is néhány irodalmi hivatkozással kísérjem. Szövegem természetesen megegyezik a TMB-nek benyújtott és a Jelölt által kéz-

hez kapott opponensi vélemény eredetijével, még ott is, ahol az újabb kutatások révén talán megérett volna a változtatásra. Terjedelmi okokból az 1976. szept. 2-án lezajlott nyilvános vitán e bírálatnak csak egyes részletei hangzottak el, ez is indokolja, hogy nézeteimet teljes egészében közzétegyem. A legszükségesebb jegyzeteket ugyanakkor utóbb csatoltuk, arra gondolván, hogy az olvasó így követheti, ellenőrizheti megfelelően a vélemény eltérését, ütközését, vagy a csupán más megoldást felcsillantó lehetőségeket. Érthető, hogy a bírálatban épp az olykor talán csak részletproblémának tűnő, bár valójában fontos, olykor honfoglalás kori kutatásunk lényegét érintő vitás kérdések kaptak hangsúlyt. Az ellenvetések száma soknak tűnhet, jóllehet azok a vaskos értekezés eredményeinek csak egyes részleteit, vagy éppen a Szerző korábbi cikkeinek eszmefuttatásait vonják kétségbe. Az értekezésben feszegetett kérdések egész sorának megoldásával a bíráló lényegében egyetértett, s ennek a ténynek ezúton is hangot kíván adni. — D. I.

lőzését azzal a torznak ható érveléssel magyarázza, hogy: „Módszertanilag megnyugtatóbbnak látszik, hogy a tudományos megismerés kezdeti, tényfeltáró fázisában kutatásainkat egy másik tudományágban elért eredménytől függetlenül végezzük” (4. o.). A Szerző itt joggal hivatkozhatott volna arra, hogy sajátos forrásanyagának a történeti földrajz adataival való egyeztetése megkövetelte volna a lelőhelyek térképezését, azaz teljes bejárását, ami a választott kereteken belül egyetlen kutató számára valóban megoldhatatlan feladat. A kényszerű megalkuvásból azonban nem lehet módszertani erényt kovácsolni: a történeti földrajz mellőzése mindenképp veszteség, hiszen az nem egyszerűen egy másik történeti szakág eredményeit rögzíti, hanem ugyanazon korszakra tár fel legalább ugyanolyan becsű adatokat, mint a régész ásója, s e forráscsoportok egyeztetése hozhat csak végleges eredményeket. A terepbejárás megoldhatatlansága indokolja azt is, hogy nem tárgyalhatja a temetőkhöz tartozó s a történeti források révén elvben azonosítható telepek nyomait, sem az építészeti emlékeket. Ilyen körülmények között valóban arra kényszerül, hogy kizárólag a temetők anyagára támaszkodjék. Mivel a Szerzőnek nem állt módjában munkáját még egy kisebb részterületen sem a történeti földrajzzal összhangban végezni, az elvi megállapítások ütköztetése így meglehetősen jogosulatlan és kevésbé meggyőző. Éppen ezen a területen abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy magukból a történeti forrásokból tudjuk, valóban X. századi központból alakult-e ki várispánsági központ, gondoljunk csak Csanádvárnak az Ajtony-féle Marosvár előzményére; a történeti adatokat ez esetben a régészeti nyomok megléte vagy hiánya sem teheti kérdésé.

Ha a Szerző a fenti módon indokolta volna, hogy kizárólag egynemű emlékekkel, azaz a temetők leleteivel kénytelen foglalkozni, talán mellőzni lehetett volna a nagyszentmiklósi kincs érintőleges tárgyalását is (7–10. o.). A formai jegyek e kincs együttest kétségtelenül az iráni–kaukázusi közép-ázsiai fémművességhez kötik. E művészeti kör indíttatásának sajátosságai egyaránt megtalálhatók a bolgár, az avar, a magyar fémművességben, bár ilyen tisztán egyikben sincsenek képviselve. Voltaképp az a kérdés, hogy a különböző időben, több műhelyből származó, s akár kész termékként földünkre került, egybegyűjtött kincs végül kinek a tulajdonában volt, s mikor rejtették földbe. Nem lehetetlen, hogy a Szerző IX. századi keltezés helyes, bár a kincs formai és stílusjegyei itt kevésbé mérvadók, sokkal inkább a feliratok megfejtése, értelmezése, valamint a lelőhely fekvése dönthet hovatarozásáról. A bolgár tulajdonos kizárt (mert a korai bolgár anyagban nem ismeretesek a rovásjegyek), az adai talka önmagában nem tanúskodhat avar volta mellett. Bálintnak odavetett megjegyzései nem cáfolják meg perdöntően, hogy a feliratokban szereplő személyek (Stephanos, Johannes-Ajtony, Boila és fia Bouta) a korai magyar történelem szereplői is lehetnek; a lelőhelynek Marosvárhoz való közelsége is inkább emellett szól.²

A Szerző munkájának érdemi részét négy temető ismertetésével kezdi: a bezdédi és bashalmi temetőkhöz hasonlóan nemek szerint jobb- és balszárnnyra tagolódó jánosszállás-katonaparti; az ellenőrző ásatással megvalósított gádoros; a hitelesített eperjesi kiscsaládi temetőket; s a szőregi köznepi temető megmentett töredékét mutatja be. Egyesek felvetették, hogy ezeknek az anyagközlő részeknek ugyancsak a „Függelék” adattári egységében volna a helye, magam azonban ezt nem kifogásolom, hiszen a Szerző e fejezetben saját terepmunkáiról ad számot, ezzel munkája elején utal annak régészeti jelle-

gére, voltaképpen forrásaira, s egyben az olvasó ízelítőt kap a honfoglaló magyarság nemzetségi arisztokráciájának, valamint köznépek tárgyi hagyatékából, amelyeknek kérdéseit a továbbiakban feszegeti. Sokoldalú, ötletgazdag anyagközlések.

A jánosszállás-katonaparti temető 2. sírjának díszkorongja valóban ötvösremek, érthető, hogy a temető ismertetésénél e tárgynak szentelt legnagyobb teret. A leírás túlzottan részletező is; nyilvánvaló, hogy az állat a szájában tartja a leveles ágat, s az ötvöst nem lehet megöröni azért, mert „nem hangsúlyozta kellően, hogy az a felső vagy alsó szájpaddalásból ágazik-e ki” (17. o.). Az semmiképp sem hihető viszont, hogy a korongot tulajdonosa a gyomorszáj fölött viselte volna (19. o.), mégpedig ruhájára varrva (16. o.). A magam³ és Csallány Dezső⁴ ásatásai, úgy vélem, egyértelműen tisztázták e korongok rendeltetését: nemcsak az áttört, de az újabb ásatási megfigyelések szerint a lemez korongok is a nők varkocsdíszek voltak. Néprajzi adatokkal is megtámogattam, hogy e varázsos jelképeket hordozó díszeket a nők miatt épp a hajukban viselték: a fej és főképp a haj volt a gyengébb nem mindenkoron tisztának tekintett része.⁵ Ilyenformán kevésbé érthető Bálintnak az a kijelentése, amit később a szőregi temető korongja kapcsán tesz, hogy „a díszkorongok viseletéről még nem dől el a vita” (80. o.). Nyilvánvalóan azért nem fogadja el a korongok említett rendeltetését, mert magányos, pár nélküli darabok is akadnak. Ez azonban nem mond ellene meghatározásuknak, hiszen az asszonyok két varkocsával szemben a leányok egy ágba fonták a hajukat. Erre Rudenko baskir példája nyomán már Fodor István is utalt,⁶ de szélesebb körben így van ez az észak-eurázsiai népeknél, pl. az obi-ugoroknál is.⁷ Mivel a jánosszállási korong egy kb. 13 éves leány sírjából való, a mondottakat ez épp megerősíteni látszik.

A jánosszállási korong párhuzamaként a dormándi korongpárra hivatkozik, ez alighanem elírás, a kérdéses rokon jellegű darabokat tudtommal Aldebrón tárta fel Szabó János. Az aldebrói korongok, a szarvasi karperec állatalakjai és a jánosszállási korong ábrázolása között nem látok olyan stílus- és színvonalbeli eltérést, hogy csak az utóbbi volna a tarsolylemez fémművességi körébe sorolható (28. o.). Indokolatlan lebecsülése a finomművű szarvasi karperecnek az a megállapítás, hogy Jánosszállás volna az első temető Dél-Magyarországon, amelyben a tarsolylemez műhelyéből való tárgy került elő (30. o.). A dolgotat más részeiből úgy tetszik ki, hogy a Szerző nem tudta magában tisztázni, milyen mértékben jellemzők Dél-Magyarországra a tarsolylemez stíluskörének jegyében fogant tárgyak. Míg a jánosszállási korong tárgyalásánál a szarvasi karperecétől is megtárgyalta a tarsolylemez körhöz való tartozását, a későbbiekben — véleményünk szerint igen helyesen — e kört alaposan kitágítja, s ide vonja: az eperjesi korongot, a gádoros és ízsáki nyeregdíszeket, a kiskunfélegyházi tarsolylemez, az aradi és szabadványi szablya-szereléseket, az orosz-lamosi csüngőt, a kiskundorozsmai palmettadíszes lemezt is (de épp ennyi joggal ide sorolhatnánk az ízsáki tarsolylemez, a ferencszállási palmettás karperecet, a csongrád-vendelhalmai szablyafüleket, a kunágotai kés markolatát, a kiszombori faragott csontokat és másokat). E tárgyak számbavétele után is megállapítja azonban, s ez teljesen elfogadható, hogy változatlanul a Nyírség a tarsolylemez stílushoz tartozó tárgyak „elsődleges központja” (56. o.). Nem egészen érthető azonban, hogy míg a főszövegben az orosz-lamosi csüngő a tarsolylemez kör egyik kiemelkedő darabja, a szöveghez kapcsolódó jegyzetben meglepetéssel olvashatjuk a nagyobb tárgyból kinyírt csüngő-

² Megjegyzendő, hogy korábbi cikkeiben a Szerző is árnyaltabban, óvatosabban fogalmazott a nagyszentmiklósi kincs együtteséről, legutolsó tulajdonosáról: *Bálint Cs.*, Tiszatáj 30 (1976) 10. sz. 34–35; *Ua.*, A nagyszentmiklósi kincslelet. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba (A továbbiakban: Bevezetés...) I: 1. Szerk.: Hajdú P.—Kristó Gy.—Róna-Tas A. (Bp. 1976) 114–116.

³ Dienes I., ArchÉrt 96 (1969) 116–118.

⁴ Csallány, D., Acta ArchHung 22 (1970) 261–284.

⁵ Dienes I., A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmek. In: Uráli népek. Szerk.: Hajdú P. (Bp. 1975) 101.

⁶ Fodor I., ArchÉrt 100 (1973) 35., 24. j.; újabb adat arra, hogy e szokás fennmaradt a szlavóniai magyarságnál is: *Ua.*, ArchÉrt 103 (1976) 285., 34. j.

⁷ Vahter, T., Ornamentik der Ob-Ugrier. SFOu. Travaux ethnographiques IX. (Helsinki 1953) 66, 186.

ről: „Mivel a készülés és a belőle kivágott lemezke eltemetése között hosszabb időnek kellett eltelnie, az Oroszlámoson való előkerülése aligha használható fel bizonyítékként a tarsolylemez stílus dél-magyarországi elterjedéséhez” (II. k. 103–104., 83. j.). Úgy vélem, az oroszlámosi csüngőtől nem lehet elvitatni dél-magyarországi eredetét azon a címen, hogy azt más tárgyból alakították ki; semmi indoka nincs, hogy az eredeti nagyobb tárgy készítését valahol az ország más vidékein keressük, hiszen a palmettadiszos levél alakú csüngőket másutt is díszes lemezből nyírták ki; gondoljunk csak a nyugat-magyarországi szakonyi szügyelődíszre, de akár a nyírségi, tiszavasvári levél alakú csüngőkre. Voltaképp Bálint gondolatmenetének lényege az volna, hogy Dél-Magyarországon az utóbbi időben örvendően gyarapodott a tarsolylemez körhöz tartozó tárgyak száma — magam épp ennek láttán beszéltek újabban honfoglalóink egységes emlékeanyagáról! —, mai tudásunk szerint azonban a kérdéses művészeti kör emlékei változatlanul a Nyírség területén kerültek elő nagyobb számban. Kíváncsinos volna, hogy ezt egy helyütt, egyértelműen szögezzék le.

A jánoszállási korong korai keltezését elfogadhatónak tartom, néhány helyen azonban ellentmondásos a fogalmazás. Míg először arról ír, hogy az állatnál „nem dönthető el, hogy ... pata- vagy karomszerű” lábai vannak-e (17. o.), utóbb határozottan „karomban, és semmiesetre sem patában” végződő lábáról ír (29. o.). Érezhetően erőlteti, hogy ez az állat nem annyira a honfoglalás kori mesés állatalakokra, hanem inkább a korábbi, avar jellegű griffekre emlékeztet, bár ezt nem az itt működő avar műhelyek hatásának tulajdonítja, hanem olyan közös közép-ázsiai ötvöshagyománynak, amely mind a késő avar, mind a korai magyar művészet forrásul szolgált. Szerintünk, ha egyedi darabról van szó, a kérdéses korong mégis félreismerhetetlenül a magyar művészet sajátos terméke, hiszen a teljes oldalnézetből való ábrázolás, a hát fölé csapott fark azonos megjelenítéssel az aldebrői korongokon; a karmokban végződő láb sem lenne egyedi vonás, hiszen a kecskeméti múzeumban őrzött egyik áttört — emlékezetem szerint kuneszerű — korongon az állat lábai szintén karmosak, ami arra mutat, hogy a honfoglalóinknál leggyakoribb típushoz tartozó korongok állatalakjainak valóban vannak a griffekre emlékeztető stílusjegyei.⁸ Sokkal inkább mesés-csodás lények ezek, mintsem fajtájukra nézve meghatározható állatok, semmiképp sem olyan lovak (se nem táltoslovak vagy lovon ülő táltosok),⁹ mint amelyek a szaltovói műveltség korongjain feltűnnek.

A Szerzőnek igaza van abban, hogy a kérdéses korban egész Kelet-Európában észlelhető az alakos ábrázolások visszaszorulása, s a növényi mintakincs uralkodóvá válása, de arról Bálint sem itt (30. o.), sem másutt¹⁰ nem tudott meggyőzni, hogy ezeket az ábrázolásokat pusztá díszítőművészetnek tekintsük, s egykori mondanivalójukat — „ideológiai tartalmukat” (30. o.) — ne tartsuk érdemesnek kutatni. Legutóbb olyan „sasos életfát” megjelenítő korongokat mutattam be,¹¹ amelyek talán a Szerző számára is meggyőzővé tették, hogy e művészetnek még vitathatatlanul volt kapcsolata az egykori világképpel, s az ornamentális megfogalmazású daraboknak is mondanivalót kell hordozniuk, csak más megközelítésben.

A fejezetben érintett bezdédi tarsolylemez (27–28. o.) nemcsak eltérő alakja, anyaga, felszerelési módja, a rajta feltűnő iráni fogantatású állatalakok miatt korai darab, hanem azért is, mert az életfát rajta hagyományosan, az ősi típusú korongokhoz hasonlóan ábrázolták, s feltűnő módon jelezték a fa törzsének a jó szellemektől lakott hatalmas öblét, kiteve e helyre a kereszt jelét.

Szóba hozza a jánoszállási koronggal kapcsolatban a bécsi szablya problematikáját, illetve készítésének időpontját is. Fettichnek azt a véleményét, hogy a szablya csakis Kiev táján, Álmos fejedelemmé választása idején, azaz 875 körül készülhetett, a zempléni sír körül kirobbant vitában vontam kétségbe, részben Tóth Zoltán eredményeire támaszkodva, aki a szablya gömbös végű koptatóját korjelzőnek tartotta, s ennek alapján a szablyát későbbre keltezte Fettichnél. Azóta előkerült a rakamazi szablya, amelynek ugyancsak volt koptatója, ha nem gömbös végű is, s e lelet kapcsán felfigyeltünk arra, hogy a geszterédi szablya hüvelyborításán is kimutatható a koptató lenyomata.¹² Ennek ellenére a bécsi szablya 875-nél későbbi keltezését Bálint érvei alapján sem érzem megdöntöttnek, mivel az ellene felhozott érvek sem nyomósabbak, mint a mellette szólók; elismerem természetesen, hogy ezt tételesen még nem tudjuk bebizonyítani. Egy azonban kétségtelen: idegen nyelven megjelenő, tudományos igényű szakmunkában nem mérlegelhető a bécsi szablya korai, etelközi származása melletti érvként az, hogy a szablyát egy XI. századi bajor krónikás Attila kardjaként említi. Ha a szablya Attilától való származása nem Hersfeldi Lambert tudós okoskodása, hanem a magyar királyi udvarból származó értesülés volt is, egy ilyen vélekedés csak az államalapításkor f. l. i.ünkre kerülő nyugati papok, lovagok leleménye lehet,¹³ hiszen otthoni krónikásaik azonosították a magyarokat a korábban itt élt hunokkal, avarokkal; a magyarságnak — főleg a fejedelmi dinasztiának — hun származástudata nem lehetett.¹⁴ Bálintnak inkább kritikával kellett volna illetnie Dümmerth Dezső idézett dolgozatának vonatkozó részét, semmint a bécsi szablya készítésének kora mellett érvelvén megerősítenie, hogy az Árpádok Etelközben, Álmos uralomra jutása idején Attilától való leszármazásukkal kérkedtek (27. o.).¹⁵ Bálintnak mindenekelőtt igazolnia kellene — hitelt érdemlő történészeink meggyőződésével szöges ellentétben —, hogy az Anonymus és Kézai korától adatolható, a krónikások saját korának eszmévilágába illeszkedő hun-történet, tehát az Attilától, illetve a hunoktól való származtatás gyökerei a régmúltba nyúlnak vissza; holott ennek semmi alapja nincs, hiszen az ugyancsak Anonymustól feljegyzett ősi b. hagyomány az Árpád-ház elhivatottságát, uralomra termettségét, az Egiek általi kiszemeltségét nyilvánvalóan a Turul-mondával igazolta. A szablya korai keltezésének bizonyítására törekvő „ideológiai jelentőségű”-nek vélt adat (27. o.) csak tudománytalan találgatásként értékelhető.

Véleményünk szerint — mai tudásunk alapján — már korántsem „érthetetlen”, hogy egy rangos közösségnél — jelen esetben a jánoszállási temetőben — miért nincs lovas vagy legalább lószerszámos temetkezés. Ez ugyanis a honfoglalók lélek-hiedelmei és a hozzá kapcsolódó szokásanyag alapján értelmezhető. A témáról egyet-mást már közltem,¹⁶ készülő nagyobb tanulmányomból

⁸ Erre vonatkozó utalást l. *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik ... i. m. 94.

⁹ *Bálint Cs.*, MFME 1970/1. 35–38.

¹⁰ *Ua.*, I. Dienes — Les Hongrois conquérants (könyvműismertetés). Cahiers de civilisation médiévale 16 (1973) N° 3. 246; *Ua.*, Tiszatáj 27 (1973) 2. sz. 92.

¹¹ *Dienes I.*, Der Weltbaum der landnehmenden Ungarn. (Hozzászólás a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson 1975. szept. 12-én.) Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Red: *Gy. Ortutay*. Pars II. (Bp. 1978) s. a.

¹² *Ua.*, A magyar honfoglalás kora. In: A magyar régészet regénye³ (A továbbiakban: MRR³). Szerk.: Szombathy V. (Bp. 1976) 187–188.

¹³ *Uo.* 188–189.

¹⁴ Az Árpád-ház Attilától való leszármazásának gondolata épp az „Attila-kardra” vonatkozó hagyomány alapján vezethető vissza esetleg a XI. századra, de semmiképp sem jóval korábbi időkre. Vö. *Györffy Gy.*, Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: Magyar őstörténeti tanulmányok (A továbbiakban: MÖT). Szerk.: Bartha A.—Czeglédy K.—Róna-Tas A. (Bp. 1977) 124.

¹⁵ Bár Dümmerth D. azóta új könyvében (Az Árpádok nyomában. [Bp. 1977]) is hosszú fejezeteket szentelt e kérdés bizonyítására, fejtegetései aligha győzték meg a szakembereket érvei igazáról. L. pl. *Györffy Gy.*, István király és műve. (Bp. 1977) 54–56, 595.

¹⁶ *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik ... i. m. 82–85.

most csak a szorosan idetartozó gondolatokat említeném. A Cambrai-i püspökök krónikájából vett forrással (vö. Gombos A. F.: *Catalogus* II. 1045–1046.), nevezetesen, hogy Bulesú vezér unokaöccsének levágott feje volt a kalandozó magyar csoport és a Cambrai-iak között az alku tárgya, nézetem szerint cáfolhatatlanul igazolódott, hogy eleinknél élt az észak-eurázsiai népektől jól ismert kettős-lélek hiedelem. Két ellentétes képzet él e népek körében a teremtmények lelkéről. Ismerik a test élettani működését biztosító testi lelket, illetve lelkeket (lélegzet-, szív-, vér-lélek stb.), valamint az egyén szabadlelkét (árnyát, képlelkét), amely tétlen, nem cselekvő állapotában a kérdéses teremtmény fejét lakja, de egyben az egyén testen kívüli megjelenési formája, szellemi másodpéldánya, hasonmása. A szabadlélek az, amely az élőlényt túléli, s a megboldogultat teljes személyiségében képviseli a másvilágon; vagyis más szavakkal, a szabadlélek fogalmából keletkezett a teremtmények továbbélő halotti szellemének képzelete. Az akkoriak is tudták, észlelték, hogy a porladó test a földön marad, hittek azonban abban, hogy „szelleme”, árnya, árnyképe eljut a másvilágra. Ehhez persze szükséges volt, hogy az egyes népeknél „fejlékeknek” is emlegetett árnykélekek, pontosabban annak foglalatja, a koponya megmaradjon. Mikor eszmefutatókat szakmai közönség előtt előadtam, *Németh Péter* azzal az ellenvetéssel élt, hogy ha ez így volna, a kalandozások korából kellene ismernünk koponya-temetkezéseket. Nos, Bálint Csanád dolgozatának áttanulmányozása azért is igen hasznos volt számomra, mert adatári részében e szokás nyomára bukkantam, hiszen a Száva torkolatvidékén fekvő Batajnicáról (II. k. 7–8., 17. sz. lelőhely) említ egy több száz síros temetőt, s rögzíti, hogy az „egyik sírsorban 9 magányos emberi koponya feküdt”. Nyilván messzi földről menekítették haza e fejeket, hogy a holtak bennük lakozó árnyai szeretneik körében folytathassák másvilági létüket. A másutt látható jelképes, üres sírok alapján az is elképzelhető, hogy a külhonban elesetteknek csak a skalpját hozták haza; sőt, a Sankt Gallenban szerencsétlenül járt magyarok elégetéséről tudva az is felötlök bennem, hogy a magyar temetkezési szokásokból oly nehezen értelmezhető forrás voltaképp arról tudósít, hogyan lehetett az idegenben odavesztettek lelkét legalább jelképesen megkaparintani és a legegyszerűbben földünkre szállítani. *Karjalainen* munkájának van e szempontból egy igen figyelemre méltó adata rokon népeinktől, amely szerint, ha a megölt ellenséget véglegesen meg akarták semmisíteni, úgy elégették tetemét, de gondosan ügyeltek arra, nehogy „szikrák formájában” lelke megszökjék.¹⁷ Utalása világossá teszi számunkra, hogy az elégetett holttestből a lélek szikra alakjában távozhatott, vagyis, ismét a Sankt Gallenban történetekre fordítva a szót: a lélek szikraként kicsalható volt, s így meglehet, hogy ha őseinknek gondot okozott a fej vagy a hajas fejbőr hazahozatala, bajtársaikat elégették, hogy lelküket szikra formájában kiszabadítsák. A tetemet nagy, pattogó tűzben kellett elégetni, s ezért nem lehetetlen, hogy Ekkehard elhelyített meglehetősen hiteles, hiszen „lángot okádó máglyáról” ír és arról, hogy a kalandozó csoport tagjai közül „többen versengve élesztették a tüzet”.¹⁸

A lélekképzetek felidézésénél nem véletlenül beszéltem általában a teremtmények lelkeiről, hiszen az összehasonlító néprajzi vizsgálatok arra mutattak rá, hogy azoknak az állatoknak, amelyeket az emberrel egyenértékűnek tekintettek, ugyanazon lelkei ismertek, mint magának az embernek. Északon, a vadásznépeknél több

a két ellentétes lélekkel felfűzött állat, hiszen lelkes lényeknek tekintették nemcsak haszonállataikat: a különféle szarvasfajtákat, de a megélhetésükhöz nélkülözhetetlen prémes állatokat is, nem beszélve a szent állatról, a medvéről. A nagyállattartó népeknél ezeknek az állatoknak a köre szűkebb, mindenekelőtt tenyésztett állataikat, főképp a lovat és a szarvasmarhát tekintik olyan lénynek, amelynek az emberéhez hasonló szabadlelke van. Az állatoknak szintén a koponyájukban lakozik a szabadlelkük, ezért fontos a különféle ceremóniáknál a koponya megőrzése.¹⁹ Hogy őseink is így vélekedtek, elég utalnom arra, hogy sok olyan ábrázolás ismert, amelyen csak az állat fejét idézték meg (Bálint tanulmányából ismertük meg a földéaki és apatini csont botvéget, a nagymágócsi szarvasfejjel díszített övveretet, — de ilyen jellegű összes botvégünk, a bashalmi tehénefejeket megjelenítő veretek, a hodrogszterdahelyi rókafej stb.); de ezért képesek óvni az Árpád-kori házakat a kiaggatott lókoponyák,²⁰ vagy korai temetőinket az ott elföldelt, orrukkal nyugatnak, vagyis a gonosz erők honának fordított kutyakoponyák (pl. a *Bakay Kornél* lelkési ásatásán tapasztaltak),²¹ hiszen azok az állat lelkét foglalták magukban, s ily módon az egész állatot képviselték. Természetesen maga az állat sem testi mivoltában jut a holtak birodalmába, hanem csak lélekárnya kerül oda. Részleges lovastemetkezésnél a sírba helyezett lókoponyával a másvilágra induló halott mellé került hatásának szabadlelke, s ha a lóborbe nemes szerveinek egy részét is berakták, úgy testi lelkeinek hordozói is jelen voltak a sírban.

Épp a Szerző hatalmas anyaggyűjtésre épülő dolgozataiból²² tudjuk azonban, hogy a lószerszámos temetkezéseknek csaknem akkora a gyakorisága, mint a tényleges lovastemetkezéseknek, a lócsontos síroknak. A megboldogult a sírjába tett nyeregnek, féknek hatásállata jelenléte nélkül csak úgy vehette hasznát, amennyiben a temetősor, végső nyugóhelye mellett a sámán — megfelelő szertartással — lovának lelkét kiűzte és gazdája után indította. A volgai finneknél és különböző török népeknél ennek az volt a módja, hogy az állat hátára hideg vizet zúdítottak, hogy megborzzongjon; az állat megrázkódásában annak jelét látták, hogy lelke eltávozott,²³ csakúgy, ahogy tapasztalták, hogy a sámán megreszket, ha révületeleke elröppen. Meggyőződésem, hogy a lószerszámos temetkezések voltaképp a hatás lelkének másvilágra juttatásáról vallanak. Ennek lehetnek olyan gyakorlatias okai, mint a jó ló megtakarítása, lényege mégis egy fejlettebb hiedelem- és képzetvilág, amely nem látta okvetlen szükségesnek az állat tényleges feláldozását, hiszen megfelelő ceremóniával biztosítani tudták, hogy az állat lelkét a kívánt helyre juttassák el. A valószínű állatáldozatoknál is voltaképp az állat lelkét kínálták a szellemeknek, s mivel egykoron mély meggyőződéssel hittek abban, hogy élőlény szabadlelkek nélkül sokáig úgysem élhet, fokozatosan szokásba jött, hogy az áldozati állatot nem is ölték meg ténylegesen, hanem csak szabadlelkét ajánlották a szellemeknek (pl. a keleti osztjókknál).²⁴ Mindez a lovastemetkezések gyakorlatánál is meggyökeresedhetett, csakis így értelmezhető, hogy egyes, valóban módos halottat rejtő sírokból sem találunk lócsontokat, sőt sokszor szerszámszatra sem bukkanunk, holott az elhunyt lelkének a másvilági mezőkre való átvaglásáról, azaz hatása lelkének egyidejű menesztéséről a hozzátartozóknak saját érdekükben is valamiképp gondoskodniuk kellett.

Hosszasabban szóltam e kérdésről, mert Bálint Csanád a lovastemetkezésekről írott dolgozataiban a külön-

¹⁷ *Karjalainen, K. F.*, Die Religion der Jugra-Völker. I. FFC 41. (Porvoo 1921) 43.

¹⁸ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.² Sajtó alá rendezte: *Györffy Gy.* (Bp. 1975) 237.

¹⁹ *Paulson, I.*, Schutzgeister und Gottheiten des Wildes (der Jagdtiere und Fische) in Nordeurasien. AUS-SSCR 2. (Stockholm—Göteborg—Uppsala 1961), főleg 42—47.

²⁰ *Méri I.*, ArchÉrt 91 (1964) 111—115.

²¹ *Bálint Cs.*, MFMÉ 1971/1. 305—306.

²² *Ua.*, MFMÉ 1969/1. 107—114; (az előbbi oroszul: *Балит, Ч.*, Погребения с конями у венгров в IX—X вв. In: Проблемы археологии и древней истории угров. Szerk: *Смирнов, А. П.*—*Чернецов, В. Н.*—*Эрдели, И. Ф.* [Moskva 1972] 176—188, 304—305); *Ua.*, MFMÉ 1971/2. 85—108, különösen 86.

²³ *Harva, U.*, Die religiösen Vorstellungen der altaiischen Völker. FFC 125. (Porvoo—Helsinki 1938) 257.

²⁴ *Karjalainen, K. F.*, i. m. I. 39.

bőző szokásformák mögött eltérő hitvilági képzeteket és más etnikumok gyakorlatát sejtette. Úgy találta, hogy a „lábhoz tett lóboros temetkezés” (erre egyhelyütt a „táloslót-temetkezés” elnevezést javasolta)²⁵ volt az általánosabb, következőképp ez volna a hét magyar törzsre jellemző. Ezt a változatot ősmagyar eredetűnek tartotta, illetve a későbbiekben megváltoztatott véleménye szerint olyan részleges lovastemetkezési módnak, amely onogur hatásra honosodott meg a magyarságnál. Ugyanakkor feltételezte, hogy a jóval ritkább „kitömött lóboros temetkezést” a kabar népelemekkel a magyarsághoz csatlakozott besenyők üzték. Tétéle ellenpróbája lett volna, ha a „lószerzamos temetkezésre” is etnikai magyarázatot lel, de ez esetben helyesen, a nyereggel-kantárral temetetteknek csupán alacsonyabb társadalmi helyzetét hangsúlyozta. A társadalmi különbségek a lovastemetkezés különböző szokásformáinál érthetően valóban szerepet játszottak, a szegényebb közösségek természetesen gyakrabban éltek a jelképes, gazdaságosabb formákkal; persze ez csak úgy volt lehetséges, ha az egykoriak hite szerint az elhunyt ez esetekben sem szenvedett hiányt. Erre vall, hogy a rangosabbak temetőiben lovas, lószerzamos, de szerszámzat nélküli sírokat is egyaránt találunk, míg ugyanakkor köznépi temetőink javarésztében a faluközösségek becsült, féltett fejének, a falunagynak, a falúnéknak törekedtek csak meghozni az áldozatot. A néprajzi vizsgálatokkal azt kívántuk érzékeltetni, hogy a lovastemetkezés különféle változatainak azonos hitvilági háttere volt: az eltérő szertartások egyformán a ló szabadelkének a másvilágra juttatását célozták, akár ősi, merevebb, anyagelvébb módon hajtották azt végre, akár csak jelzésszerűen, jelképesen, már olyan módon, hogy a szertartás nyomai nem mutatkozhatnak a sírban. Tanúi lehetünk, hogy egy igen ősi szokás a hosszú történeti fejlődés során alakult, módosult, az állat valóságos és formális feláldozása egymás mellett élt; a X. századi magyar társadalom fejlettségi szintje s az ennek megfelelő magasabb rendű, elvont hiedelmek lehetőséget nyújtottak arra, hogy sámánjaik a hátsó útbaindításának eltérő változatait gyakorolhassák, a hozzátartozók kívánságának, az ésszerűség követelményeinek, a közösség gazdasági helyzetének megfelelően, elkerülve olykor a kedvence hátsóálat tényleges feláldozását.

Sajnálatos, hogy Bálintnak a lovastemetkezésekkel kapcsolatos régi tétélei, ha nem is kiélezetten, de változatlan formában itt is helyet kaptak (pl. 111, 120–121, 163–164. o.), noha kutatásunk soha nem tette magáévá gondolatait. Magam ugyan a Szerző nagy anyaggyűjtésének hatására egy ideig méregettem etnikai magyarázatát, s esetleg elképzelhetők voltam, hogy a magyarság főbb népi összetevőinek megfelelően őseinknél finnugor és onogur szokásformák vertek gyökeret,²⁶ azt azonban élesen elleneztem, hogy a „kitömött lóboros temetkezés” besenyő szokás lenne.²⁷ Nagyobb lélekszámú besenyő csoportnak az ősmagyarsághoz való csatlakozását már csak azért sem éreztem meggyőzőnek, hiszen a források szerint a besenyők 894/895-ben kelték át a Volgán,²⁸ szállásterületük addig keletebbre, az Urál folyó vidékén volt, s így valószínűtlen, hogy számottevő csoportjuk a kabaroknak a magyarokhoz való átpártolása korában — vagyis jóval előbb — került volna a Dontól nyugatra élő magyar törzsszövetségbe. Még inkább meggondolkoztattott azonban, hogy Bálint e besenyőknek Északkelet-Magyarországra való telepítését valószínűsítette, márpedig nehezen elképzelhető, hogy épp a saját népükkel szembeni

keleti határ védelmét szabták volna feladatukul. Azóta e kérdések kezdenek tisztázódni, *Fodor István* legújabbban kifejtett nézete szerint a részleges lovastemetkezés mindkét fajtája ismert volt Kelet-Európában az onogurok vagy különösen a besenyők megjelenése előtti időkben, s mivel ezek finnugor környezetből adathatók, a két változat meglehetően már az ősmagyarság körében.²⁹ Tarsolylemezeinket tehát pusztán azon az alapon, hogy gyakrabban kerülnek elő kitömött lóboros sírokból, még nem lehet a törzsökös magyarságtól eltérő etnikum felszerelési tárgyainak minősíteni (121. o.), s már csak azért is nehéz volna így dönteni, mivel az újabban talált ilyen sírokból megvan a finnugor jellegűnek tekintett szemfedő. A halott ünnepélyes ravatalozása, valamint az, hogy sírjába kitömve, az élő ló látszatát keltő helyzetben került hátsá, sokkal inkább annak a jele, hogy az előkelőknél tisztességből, meg a halott bosszújától rettegve általában a hagyományosabb, nagy gonddal végzett temetésre törekedtek. — A Szerzőnek ellentmondva azt is fel kell vetnünk, hogy köznépi temetőinkben a lovastemetkezéseknek az államalapítástól való megritkulása és elmaradása csak akkor tükröznék a szabadok tömegeinek — egyébként természetesen nem tagadható — lesüllyedési folyamatát (164. o.), ha a korábbi időszakban e temetőkben valóban minden szabadnak — vagyis mindazoknak, akik fegyvert viseltek (hiszen ez lehetett a közrendű szabadok népes rétegének a kiváltsága) — valóságos lóáldozattal adták volna meg a végtisztességet; valamint akkor, ha uraik a XI. században a lovastemetkezést még gyakorolták volna. Valójában a pogány világ múlt el az ezredfordulón, mégpedig keménykezü uralkodóink alatt igen gyorsan. A rangosak, régi kultuszeik felhagyva, talán még szolgálonépeiknél is szerényebben temetkeztek, a köznép temetői sem a szó szoros értelmében vett pogány temetők többé. Ha temetőiket egyelőre meg is tarthatták, az ezek XI. századi tömbjében észlelték aligha hasonlíthatók a X. századi előzményekhez. A pogány szokások fokról fokra szelidültek, a halottak mellé felszerelési tárgyaik helyett inkább a feltűnés nélküli odacsúsztatható pénz került. A hátsóálat nagy ceremóniával járó feláldozását még előljáróik esetében is mellőzni kényszerültek, egy ideig legfeljebb titkon-lopva küldték lelkét az elhunyt után, de lassan talán már ezt is az új istenhez közvetítő papra bízták, az egyháznak adományozván az elhunyt lovát. E valóságosabb magyarázat természetesen nem gyengíti Bálint logikus érvelését amellyel, hogy e temetők továbbra is nyilvánvalóan a magyar köznép XI. századi utódai telepítik.

A gádorosi temető ellenőrző ásátása újabb bizonyosságot adta annak, hogy a nemzeti arisztokrácia kiscsaládi kötelékben temetkezett; három évtizeddel ezelőtt az ilyen síregyütteseket még csonka nagycsaládi temetőknek volt szokás tartani. Első ízben kapunk itt teljes képet a temetőről és az emlékanagyról; a hitelesítő ásátás során a 3. sír végében lelt csontos nyereg — amelyet a Szerző külön megjelentetett elemző cikkében³⁰ igen nagy gondallal állított helyre — kétségtelenül a korszak egyik nagy jelentőségű lelete. Érdekelne, hogy a Szerző, aki a „besző időrend tisztázatlanságát” (1. o.) tartja honfoglalás kori kutatásunk egyik fő problémájának, milyen megfontolásokkal valószínűsíti a gádorosi temető X. század eleji keltezését (65. o.), magam csak annyit tartok bizonyosnak, hogy a X. század első kétharmadából való.³¹ — Nem világos előttem, mit talál a Szerző, külön kiemelve az 54. jegyzetben (II. k. 98. o.), „elgondolkoztató körülmény-

²⁵ *Bálint Cs.*, MFMÉ 1970/1. 42.

²⁶ Vagy esetleg a „hétmagyarok” népességére és a hozzájuk utóbb csatlakozott kabarokra jellemző lovastemetkezési módok honosodtak meg.

²⁷ L. erre *Bálint Cs.*, MFMÉ 1969/1. 113; *Ua.*, Проблемы с конями у венгров в IX—X вв. In: Проблемы... i. m. 184; *Ua.*, MFMÉ 1971/2. 99–105; legutóbb már maga is mértéktartóbb, és vitatott eredetűnek minősíti e szokást, bár régi véleményét nem cáfolja: *Ua.*, Lovastemetkezés. In: Bevezetés... i. m. I. 1. 144–145.

²⁸ *Györffy Gy.*, TSz 14 (1971) 281, 283; *Ua.*, Honfoglalás,

megtelepedés és kalandozások. In: MÖT i. m. 124–125, 127, 130.

²⁹ *Fodor I.*, Bolgár–török jövevényszavaink és a régészet. In: MÖT i. m. 104–105., 57. j. — E jelentős tanulmányt Fodor I. baráti szívességéből még a bírálat készítésekor olvashattam.

³⁰ *Bálint Cs.*, ArchÉrt 101 (1974) 17–44.

³¹ *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok. In: Orosháza története és néprajza (A továbbiakban: Orosháza...) I. Szerk.: *Nagy Gy.* (Orosháza 1965) 153.

nek” azon a tényen, hogy az 1. sír egész anyaga a világháború során elveszett; a főszöveg megfelelő helyén (32. o.) e tény egyszerűen leszögezhető volna, így ugyanis a szövegezés azt sugallja, mintha a kérdéses tárgyak Fettich kezén, a Nemzeti Múzeumban kallódtak volna el.

Az eperjesi temető esetében a Szerző érdeme, hogy a Szentéről Kecske mértre került, s ott ismeretlen lelőhelyüként kezelt tárgyakat azonosította, majd a helyszínen újabb négy sírt hozott napvilágra, s ezzel értékelhetővé tette a temetőt. Ásatásán a temetkezési szokásokra igen értékes megfigyeléseket tett: a 4. sírban mind a váz, mind a mellékletek a sír egyik felében voltak; az 5. sír padkás volt, és nagyon érdekes megfigyelése, hogy a váz fölött, magasabb rétegben női viselet tartozékait találta, tehát nem is egyszerűen „valamilyen ruhát dobtak itt a halott után” (60. o.), hanem — ha a nem meghatározása helyes — egy férfi halottal női ruhát küldtek a másvilágra, nyilván valamelyik korábban elhunyt, békétlenkedő aszszony számára; a 7. sírban nyugvó férfit nem csupán ellentétes módon tájolták, de mésztartalmú anyaggal le is öntötték.

Kiemelhetők az eperjesi temető értékelésénél adott viselettörténeti fejtegetései is, bár itt nem mindenben értek vele egyet.

A kitűnő minőségű eperjesi korongról egyenetlen széle miatt, valamint mert a felgömbfejú szögek a mintát takarják, feltételezi, hogy csak utóbb, javításakor erősítették fel a vörösrézről való hátlapra (46. o.). Megfigyelését kérdésessé teszi, hogy a vékony, törekeny ezüstlemezből való poncolt korongoknál az erősítő lap alkalmazása meglehetősen gyakori (Solt, Derecske, Tiszabercel, Zemplén stb.; még az áttört bashalmi korongpárnák is volt hátlapja), s az sem meglepő, hogy a kerekfejú szögek a mintát részben takarják (ilyen pl. a bodrogvécsi tarsoly-lemez is), ez a kompozíció nem zavarja, nem csúfítja el. Még azoknál a lemezes korongoknál is hátlapot kell feltételeznünk, ahol ez nem maradt meg, de a szegélyén oldalt átütött szegecshelyek látszanak (pl. Anarcs). A szegecsek elhelyezkedése a korongokon korántsem részletkérdés, nagyon is gyakorlati értékű, rendeltetésükről is világosan tanúskodik. A lemezes korongoknak ilyen szempontból két csoportja van: az egyik, amelyet körülszegeztek, a másik, amelynek csak hossztengegyében, felül és alul található a szegecsek. Úgy találom, hogy a körülszegezett korongoknak mindig volt hátlapjuk, a szegecsek épp az erősítő lappal való összefogást szolgálták.³² Épp hátlapjuk miatt sem lehettek ezek felvarrásra szolgáló mellkorongok, mint egyesek ma is vélik (úgy látszik, Bálint is, hiszen a bojárhalmi asszony „mellkorongjának” hiányáról ír — 112. o.); a két lemez közé felül függőstőszíjat, alul talán sallangokat bújttattak, s e pontokon több szögecs rögzítette ezeket. A hátlap nélküli korongokat épp ezért csak felül és alul kellett átszőgezniök (pl. Rakamaz, Aldebró stb.), az tehát, hogy a hátlap nélküli jánoszállási korongon ugyanígy voltak a lyukak, újabb bizonyíték rendeltetésükről, hiszen a ruhára való felvarráshoz két oldalát is át kellett volna lyukasztani.

³² Korántsem példa nélkül állók ilyen szempontból a zempléni vezéri sírból való korongok sem: körbeszegecselésüket itt is a vörösréz hátlapra való erősítésük indokolja, és nem másfajta rendeltetésük (pl. a köntös szegélyére való erősítésük), ahogy azt legutóbb *László Gy.* felvetette: ArchÉrt 103 (1976) 82–83. Ha valóban ruhadíszek lennének (uo. 84., 19. j.), magyarázatot kellene találni arra is, hogy a ruházat mely részét is díszítették a nyakpérec fölötti (!), vagyis a nyaktól fölfelé eső részen, sőt egészen távol a férfi vállaitól, az ezüstésése mellett, a sír északnyugati sarkában (Vö. *Budinský-Krička, V. — Fettich, N.*, Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. ArchSlov II. [Bratislava 1973] 18, 20–24. stb., valamint Abb. 4–5, 13, 27, 45.). Ezért e korongokat változtatlanul a rangos férfi hajékségeinek tartom: *Dienes I.*, ArchÉrt 96 (1969) 116–118. A zempléni korongoknak varkocsdísz voltát egy X–XII. századi szamojéd temetőből idézett példával erősítette meg *Fodor I.*, ArchÉrt 103 (1976)

Az eperjesi 4. sír női ruhadíszzeivel kapcsolatosan kerüljön a fantasztikus magyarázatot, hogy a koponya jobb oldalán levő kerek pitykék a ruha ottani záródásával vagy különösen a varkocs díszítésével volnának kapcsolatban (57. o.), hiszen a bemutatott részletrajz alapján (XIII. t.) minden ásató régész számára nyilvánvaló, hogy ezek másodlagos helyzetben, eltűrtan fekszenek, eredeti soruk hiányos. A ruhát tehát hasonló módon szegélyezték, mint a bodrogszerdahelyi egyik sírban.³³ E kerek pitykék bizonyára itt is bőresíkra voltak erősítve, mint Tiszavasváriban észleltem, és maga a bőrszalag volt a ruha szélére felvarrva.³⁴

Nem meggyőző, miért ne lehettek volna a hódmezővásárhely-kopáncsi kétféle csüngők pártá vagy süveg díszei, s miért elképzelhetőbb, hogy a „nő hajába fűzött keskeny szalagot” ékesítették (58. o.). A Szerző nem vette figyelembe, hogy a sír behatolásakor, de akár már a ravatalozásnál — a szemfedő ráborításakor — a pártá vagy süveg hátracsúszhatott. Egyébként is, ilyen vonalban a hajba fűzött szalagot el sem lehet képzelni, a koponya ilyen magas részén nem áll meg egy szalag, csak a tarkó alatt átvezetve.

Jók a rangos bojárhalmi asszony öltözetének rekonstrukciójával (58–59. o.) kapcsolatos észrevételei: úgy látszik, *Kürti Béla* algyői ásatásai eldöntötték, hogy a nagy kétféle csüngőknek és a négyszögletes vereteknek mi volt a rendeltetése. Ugyanakkor nem beszélnek csipőig érő kaftánról, hiszen ezek bashalmi, orosházi megfigyeléseim szerint térdig értek; a díszek méretei nem szabják meg önmagukban a ruha hosszát, mivel azok általában bizonyos távolságra voltak egymástól, s a kaftán nem minden részlete volt egyformán díszített. A megkurtított, ködmön szerű kabátka létében egyelőre kételkedem.

Elfogadom, amit a rombusz alakú díszek felerősítési módjáról ír;³⁵ s jelen ismereteink szerint valóban nem lehetetlen, hogy a lovasfelszerelési tárgyakkal együtt előkerült kinyírt ezüstlemezek a lőszerszám szíját, s nem a nyeregtakarót díszítették (60–62. o.).

Az eperjesi temető ismertetése végén a Szerző velem, sőt — 98. jegyzete (II. k. 105. o.) tanúsága szerint — önmagával is polemizálva megállapítja, hogy „ma korainak látszik az ugyanazon község határában talált, megközelítőleg azonos rangú temetőket aul közösségek nyugvóhelyeinek minősíteni” (65. o.). Az egymástól 3,5 km-re levő gádorosai és eperjesi családok összetartozását feltételeztem én sem vallanám, nyilván lappanganak közelebbi temetők a környéken, s azok népe kapcsolódhatott szorosabban hozzájuk. Szűkebb aul közösségek létét magam az egymástól mindössze 200 méterre fekvő orosházi és bashalmi, joggal egykorúnak tartott temetők esetében feltételeztem (Bashalmon a rangos temetőkhez még egy 700 méterre fekvő, nyilván a X. században induló köznépi temető is csatlakozott),³⁶ — hogy ezek se tartoztak volna össze, ezt az itt bemutatott két távolabbi temető számomra nem teszi kérdésessé. Ha „e kezdeményezések nem igazolhatók” (65. o.), elsiertettek, nem általánosíthatók, úgy Bálintnak fel kellene tárnia ellenérveit, hogy

284–285. — Vezéri sírról lévén szó, talán nem érdektelen felemlítenünk, hogy a hagyomány szerint az egyik burját nemzetség őse „hajfonata végébe fűzve” hozta magával új szállásföldjére nemzetségének pártoló szellemét (ongonát) Mongóliából. L. erre *Zélenine, D.*, Le Culte des idoles en Sibirie. (Paris 1952) 27.

³³ A vereteket a sírban talált rendben l. *Dienes I.*, A honfoglalás kora. Magyar művészettörténet I. (Bp. 1970) 10., 7. kép.

³⁴ Az 1971. év régészeti kutatásai. Szerk.: *Sz. Burger A.* RégFüz I/25. (Bp. 1972) 65.

³⁵ Tehát azt, hogy mind az ék alakban kivágott, mind a magasított, zárt nyakú ingeket-ruhákat egyaránt díszíthették különféleképp: rombusz alakú veretekkel és különféle pitykével egyaránt.

³⁶ *Dienes I.*, MFMÉ 1964–1965/2. sz. 99; *Ua.*, A magyar honfoglalás kora. In: MRR³ i. m. 203, 206.

a nemzeti arisztokrácia, annak fegyveres kísérete és a köznép milyen más módon kapcsolódott egymáshoz, ugyanis csak ilyen sejtek halmazából épülhetett fel egy olyan szervezett társadalom, amilyen a magyarság ez időben volt.³⁷

A fejezet végén a Szerző a szőreg-homokbányai köznépi sírokat ismerteti, amelyeknek mentőásatásában maga is részt vett. 43 sírt mutat be, becslése szerint ez a teljes temető 10%-a lehet.

A 8. sírban talált, juh combcsontjából készült, egyik oldalán átfúrt tárgy — amelyet Bálint hosszan méltat (69–71. o.) — a felsorolt hangszerek egyike sem lehet. Ugyanilyen, csak ép, illetve másik végén alig sérült darabot talált dobozi ásatásán *Kovalovszki Júlia*, egy árokban; rendeltetése annak is tisztázatlan, de hangszer semmiképp se lehetett. (Esetleg valamilyen, egykor felöltöztetett bábú maradványa lehet, ha a halott a kezében szorongatta, az Árpád-kori faluban pedig az új vallás meg erősödésekor dobhatták ki a hajlékból, s így kerülhetett az árokba.)

Ismét a korongokra fordítva a szót, korábban magam is hihetőnek véltem, hogy köznépi környezetben a korongokat még a XI. században³⁸ is viselték (80–82. o.), keltezéssükkel kapcsolatban azonban újabb aggályosabb vagyok, mert ha a korongos temetkezések környezetében előkerülnek is Árpád-kori érmék, magukban a korongos sírokban soha, s így elképzelhető, hogy e faluközösségi temetőkben a „hadak”, vagyis a szűkebb vérségi csoportok X. és XI. századi halottjai egymás közelében nyugszanak. A köznép korongjai valóban egyszerűbbek a nemzeti arisztokrácia asszonyai által viselt példányoknál, aligha beszélhetünk azonban ennek alapján külön népi ízlésről, hiszen a felsőbb rétegek viselete volt mindig az irányadó, ezt kísérelték meg utánozni kevésbé képzett mesterek, szerényebb eszközökkel. Ezeknek az ábrázolásoknak a jelentéstartalma nyilvánvalóan ugyanaz volt: az életfa szétterülő lombkoronáját vagy épp a napkereket törekedtek megjeleníteni ezeken is. Téves az az állítás, hogy ezek a köznépi jellegű korongok ne volnának ismeretesebbek Északkelet-Magyarországról (II. k. 107. o., 107/b. j.), hiszen pl. a Kiszombor „B” temetőből származó, a négy égtáj irányában szétágazó levélmintás korongpárnak párhuzamai Nagyhegyes-Elepről és Tiszavasváriból is ismertek.

A halotti obulus adásának szokásáról figyelemre méltó összehasonlító táblázatot közöl (82–83. o.), meg kell azonban jegyezni, hogy a Szerző állítását, a szokás déli, bizánci eredetét ezekre az adatokra alapozni akkor is erőltetett, ha a Szerző véleménye igaznak bizonyulna. A táblázaton a temetőket az obulusok növekvő aránya szerint vette sorba, hogy a szokás dél felé növekvő gyakoriságának bizonyosságát találja. Való igaz, hogy a táblázat aljára csupa dél-magyarországi temető került, de bármelyik szakembernek feltűnik, hogy ezek javarésze értékelésre alkalmatlan töredék temetőrészlet, olyan lelőhelyek, ahol 12, 17, 43, 65, 67, 182 sír került összesen feltárára. Érthető, hogy a legmagasabb az obulusok aránya ott, ahol 12, 17 sír került napvilágra (35 illetve 50%), mivel ott a köznépi temetőnek csak egy kis zárt csoportját vallatták meg. Teljes temetőfeltárások eredményeit csak teljesen feltárt temetőkkel lehetne összevetni, így semmit sem mond az, hogy az alacsony számarányok a táblázat első felében, a teljesen feltárt temetőknél (pl. Kérszűzta, Halimba) találhatók. Az össze nem vethető adatok összevetésének ellentmondásosságát jellemzi, hogy a táblázat élére, a legala-

csonyabb aránnyal épp egy dél-magyarországi temető (Szentés-Szt. László) került, ez azonban szintén semmit nem tanúsít, mivel az ott feltárt 109 sír (az adattári részben 112 sír: II. k. 67. o., 293. sz. lelőhely) a lovas, lószámos, fegyveres sírokból ítélve javarészt a temető X. századi szakaszából való.³⁹ Így „teljes határozottsággal” eldönthető, hogy az obulussal ellátott sírok aránya Szőregen csak azért magasabb a többinél, mert ott túlnyomórészt a temetőnek XI. századi szakasza került napvilágra (83. o.).

A szőregi temető „XI. század első felére, középső harmadára” való keltezését (83. o.) csak a megismert temetőrészlet-töredékre tartom érvényesnek, a korong és más tárgyak miatt is azzal a fenntartással, hogy X. századi előzményeknek is benne kell foglaltatniuk. Bálint különben helyesen húzza alá azt a tényt, hogy a helynév sláv nem lehet, és korai lakossága mégis ún. bjelo-brdoi jellegű temetőben nyugszik.

A mű II. fejezetében a Szerző Dél-Magyarország bolgár és bizánci kapcsolatairól szól, a magyarok betelepítése és Ajtony leverése közötti időszak eseményeit az egyetemes történet összefüggéseibe ágyazva tárgyalja. Dicséretes törekvése ez, hiszen a régészeti jelenségek megítélésénél a történeti háttér felvillantása nélkülözhetetlen. Csak helyeselhetjük, hogy „nem törekszik az eddigi történeti eredmények kimerítő összefoglalására” (86. o.), hiszen a régészettől nem követelhető meg, hogy a társtudományok eredményeit részletekbe menően kifejtse. Ahol e maga elé szabott követelményen túllép, érezhető is, hogy nem áll a biztos alapokon, s fejezetében akad néhány részlet, ahol a történeti forráskritika alapos ismerete nélkül feszeget olyan kérdéseket (mint pl. főként Ajtony vidini megkeresztelkedése, leveretésének időpontja: 103–106. o.), amelyekre jóval megnyugtatóbb választ kaptunk történeti irodalmunkból.

A fejezet első részében a terület avar kori lakosságának, a bolgár végvidékek feltételezhető határvonalának, majd e terület magyar benépesítésének kérdéseit és mindennek régészeti bizonyosságait boncolgatja.

Az avarok IX. századi továbbélésének kérdésében az egymásnak ellentmondó, korántsem egyenértékű és egyformán mérlegelhető adatoknak sajátos egyeztetése figyelhető meg nála.⁴⁰ A főszövegben *Bóna István* „leginkább meggyőzőnek tűnő elméletéről” ír (86. o.), elfogadva Avaria összeomlásának tételét, sőt azt, hogy a Tiszántúlon még a dunántúlinál is nagyobb pusztulás érte az avarságot (87. o.). Mindamellett lehetségesnek tartja, hogy fennmaradtak itt is továbbélő avar tömbök, akár csak a IX. századi Pannoniában, csak kimutatásuk azért nehéz, mert ezek más módon temetkeztek, mint a frank birodalom peremterületén élt társaik, s így temetőik nem hasonlítanak egymásra. Bálinttal eddig egyetérthetnénk, ha az avarok fennmaradását régészeti tényekkel adatolni tudná; a hortobágyi temető mindeddig ismeretlen magyar jellegű övverete, a jánoszállási honfoglaló sírban lelt avar jellegű, dinnyemag alakú gyöngytöredék, az adai lelet csészéje (88–89. o.) egyelőre túlságosan szerény bizonyossága elképzelésének. A forrásadatok ugyanis — amelyeket jegyzetekben elbújtatva idéz (II. k. 108. o., 120. és 124. j.) — mindezt nem erősítik meg. Az Ann. Alamannici 863-ból idézett mondata, miszerint „A hunok megtámadták a keresztényeket”, már csak azért sem vonatkoztatható „a frankoktól és bulgároktól független »szabad« avarokra”, mert általánosan elfogadott vélekedés szerint a forrás csak az Annales Bertinianinak a

³⁷ Különösen fontos lehetett a különböző rendű-rangú közösségeknek ez a fajta letelepedése, vagy inkább tudatos megtelepítése egy olyan korai államberendezésben, amelyet mindenekelőtt a „személyi függés” jellemez, hiszen megfelelő szilárdságát csakis ily módon lehetett biztosítani. A személyi kötelékekre épülő barbár állam (az ún. *Personalverbandstaat* vagy *Personenverbandstaat*), majd az ezredforduló ennek helyébe lépő, állandó intézményeken alapuló területi államszervezet (az ún. *institutioneller Flächenstaat*) lényegének, a kettő közötti különbségnek kitűnő összefoglalása: *Györffy, Gy.*, *Autour*

de l'État des Semi-Nomades: le cas de la Hongrie. *Studia Historica ASH* 95. (Bp. 1975) különösen 15–19; *Ua.*, *István király és műve* i. m. 599–600.

³⁸ *Pl. Dienes I.*, *ArchÉrt* 96 (1969) 119.

³⁹ E semmiféle bizonyosságot nem szolgáltató statisztikai táblázat azóta megjelent: *Bálint Cs.*, *Cumania* 4 (1976) 240.

⁴⁰ Mindezekről már korábban is sokban hasonló módon értekezett: *l. Bálint Cs.*, *Tiszatáj* 30 (1976) 10. sz. 29–35.

862-es magyar kalandozókra való utalását vette át. Úgy-
szintén nem elfogadható, hogy a Reginónál felbukkanó
„Avarum solitudines” az „avarok pusztaságai” helyett
az ide-oda kóborló avar pásztorok által benépesített puszt-
ákat jelentené. A „solitudo” szó első jelentése magányos-
ság, elhagyott hely, pusztaság; más értelemben csak
akkor fordítható, ha azt egyéb adatok támogatják. Ennek
épp az ellenkezője az igaz, hiszen Nagy Alfréd földleírása
ugyanesak a Karinthia és a bolgárok közötti pusztaságról
tud (MHK 315.), a mohamedán források pedig a dunai
bolgároktól 10 napi járóföldre élő morvákról tudósítanak.
A történeti források tehát azt sugallják, hogy afféle —
jórészt lakatlan — gyeplő volt itt, a frankok határar-
tománya és a morva illetve bolgár végek között. Az
ismert történeti források valami újfajta értelmezése nem
segíti elő, hogy e kérdésben tisztábban lássunk; a griffes-
indások továbbbélésének bizonyítására inkább mérlegelend-
ő a régészeti hagyatéka, a terület bolgár-török jellegű
korai víznevei és bizonyos történeti megmondolások.

Amennyire tárgyilagosságnak tartom a IX. századi bol-
gárok végvidékeiről mondottakat, annyira megalapozatlan
Šišić nyomán feltételezni, hogy a Szerémség Simeon
haláláig a bolgárok kezén maradt volna (90. o.). A zavart
az okozza, hogy *Šišić*, s nyomában mások is összekeverik
az 1018-ig valóban bolgár kézben tartott, a Száva szigetén
levő Szerém várát — az egykori Sirmiumot — a Szeré-
mséggel.⁴¹ A bolgárok a honfoglalást követően végvidé-
keik feladására kényszerültek, s nyilván visszavonultak
természetes határaik mögé, hiszen maguk is tarthattak a
bizánciak szövetségeseiként ismert, s ellenük bármikor
felbújtható magyaroktól. A magyarok a Dráva—Száva
közét lombardiai hadjárataikhoz már 899-től felvonulási
útjuknak használták (az Aquileia felé vezető ún. Strata
Ungarorum), a IX—X. század fordulójától a bolgárok és
a tenger melléki Horvátország felé a magyarok felségterü-
letének határa az Alduna, nyugatabbra pedig a Száva
vonala és a Kupa folyótól délre eső hegyek lehettek,
ahogy azt később Konstantín császár rögzíti. Természe-
sen különbség van a népi megtelepedés és az uralmi
terület között, de úgy vélem, hogy a határvidékeken már
a legkorábbi időkől lenniök kellett magyar katonai tele-
peknek, hogy a drávántúli szlavonoktól az adót behajtsák
és a határ védelmét ellássák. A terület ezredforduló
körüli tömegesebb megszállásának (91. o.) előzménye kel-
lett, hogy legyen, s ennek a Bálint által számbavett lele-
tek, régészeti jelenségek nem mondanak ellent. Bálint,
aki pedig óva int az elhamarkodott kelteztől, a leletek
datálását itt történeti elképzeléséhez igazította. Pl. az
Al-Duna folyása mentén: a batajncai temetőnek — a
koponyatemetkezések miatt — nyilván lehet X. századi
szakasza; a pancsovai lovassírok sem feltétlenül a X.
század végéről valók; a II. Lodovico (855—875) érméjé-
vel előkerült orsovai övveretek⁴² pedig mindenképp a X.
század első felére keltezhetők.

A zimonyi verető korát nem határozza meg a német-
óvári (a szövegben tévesen: németújvári) öntőminta
(91. o.), amelyről magáról sem állítható, hogy a X. század
végéről való lenne, hiszen arab érme utánzatának készí-
tésére is szolgált, amelyeknek forgalma a X. század utolsó
harmadában már megszűnt.

Meglepő lenne, mindenesetre merő véletlen, ha a
pécsi püspökség alapítólevelében említett „Kóárok” —
egy régi vízvezeték nyomvonala — magyar—szláv etnikai
határnak bizonyulna, az viszont kétségtelen, hogy ha a
drávántúli szlavonok szállástömbjének széle volt is e
vidék, nem lehetett Horvátország északi határa
(93—94. o.), lévén, hogy ez az ország a tenger mellékén
feküdt, északon a Gozd (Kapella) hegység határolta.⁴³
Šišić műve e tekintetben nem lehet mérvadó, mint ahogy

Bálint is helyesen bírálja utóbb azt a tételt, hogy Sámuel
bolgár cár a X. század végén „elragadta volna a Szerém-
séget a magyaroktól” (95. o.); nyilván ismét csak Sir-
miumról van szó, amit Bulgáriának 971-ben történt átme-
neti bizánci megszállása után az ország egyéb területeivel
együtt 986-ban sikerült visszaszereznie a bizánciaktól. —
A vukovári temető időrendi kereteit, úgy érzem, korai
megvonni, a Kárpát-medence belső területeiről ismert,
jobbzan elemezhető temetők valószínűtlenné teszik, hogy a
fegyveres sírok nagyobb száma itt a várjobbágyok és a
várnép közös temetkezésére vallana, legalábbis szokatlan
lenne, hogy az ispán és az esperes hatalmát támogató
katonáskodó elemek István korában pogány módon temet-
kezzenek; a fegyveres temetkezések gyakorisága inkább
arról árulkodik, hogy e temető kezdetei a X. század
korábbi időszakába nyúlnak vissza, amikor természetsze-
rűen több a mellékletekkel felszerelték száma.

Igen érdekes, amit a Szerző a magyar jellegű övve-
reteknek és csüngős díszeknek a határainkon kívüli, azaz
az Al-Duna és a Száva vonalán túli, bolgár és horvát földön
való elterjedéséről ír (95—97. o.), és nagyon szemléletes
az ezt ábrázoló térképe (XXXIII. t.). A két tárgyfajta
azonban nem egyformán bizonyító értékű a magyar kap-
csolatok szempontjából. A kétfajú csüngők — mint a női
viselet tartozékai — az ország belső területein megtalál-
hatók XI. századi sírokban is, s az ún. bjelo brdoi művelt-
ség jellemző ékességeivé váltak. Ugyanez nem mondható
el az övveretekről, melyek az éremmel keltezhető temetők
vagy sírok kétségtelen tanúsága szerint csak a X. század-
ból ismertek,⁴⁴ tehát nem lettek a bjelo brdoi kultúra
alkotórészeivé. Ennek oka az is lehetne, hogy rangos vise-
lők az államalapítástól már nem pogány módon temet-
keztek, de valószínűbb, hogy már nem viselték és nem
is készítették a pogány kori fegyveres kíséretre jellemző
öveket. Ha a kérdéses területen az övveretek magyar
hatásra terjedtek el, ez csakis a X. században történhet-
ett. Előfordulási területük azonban jóval nagyobb, mint
Magyarország és Bulgária egykor érintkező határvonala,
Kelet-Bulgáriából már *id. Fehér Géza* számos, a magyar
veretekhez hasonló darabot mutatott be,⁴⁵ s így valószí-
nűbb, hogy általánosan elterjedt divatcikk volt.

A fejezet második részében kerít sort a magyar—
bizánci kapcsolatok felvázolására és ezek régészeti
bizonyosságaira. Bálint szerint a bizánciakkal való érint-
kezés emlékei a sírokban feltalált selyemmaradványok, a
bizánci jellegű csatok, a bizánci műhelyekből származó
fülbevalók, de délkeleti, bizánci érdektérületről származ-
hat egy görög feliratos amulett, egy mázas amfóra, a
kunágotai kard, az eperjesi fésű és mellkeresztjeink korai
darabjai is. E tárgyak a kalandozások, a déli országrész-
ben folyó bizánci térítés és kereskedelmi kapcsolatok
révén kerültek földünkre. Némelyiknél a közelebbi kelte-
zés talán rá is világít, hogy milyen úton-módon jutott
magyar birtokosához. Erre például szolgál a Kecelen fel-
bukkant bizánci fülbevaló. Az aranyból készült fülbevaló-
pár egy olyan nő sírjából való, akinek életpárja már a X.
század utolsó harmadára tehető kétélű karddal volt fel-
szerelve. E férfisir sejteti a fülbevaló készítésének korát,
s valóban ismert annak egy méretre is egyező hasonmása,
amelyet Tzimiszkész János bizánci császár (969—976)
éremképe díszít.⁴⁶ Épp a császár uralkodása idején,
970-ben Svjatoszláv kievi fejedelem Bulgária fölötti
uralmáért hadakozott a bizánciakkal, és orosz-varég,
bolgár csapatok mellett besenyő és magyar harcosokat is
felvonultatott. A keleti férfi akár ekkor zsákmányolhatta
vagy foglyáért cserélhette a fülbevalót, hogy feleségének
kedveskedjék vele. — Ugyanakkor fogasabb kérdés, hogy
az egész ország területén előkerülő textilmaradványok
(pl. a nyugati határszélén, Szakonyban) mind bizánci

⁴¹ A kérdést már régészeti oldalról is jól megvilá-
gította Kiss A., Acta ArchHung 25 (1973) 329., 10. j., 332.

⁴² Dienes I., A honfoglaló magyarok. In: Oroshá-
za... i. m. 154.

⁴³ Györffy Gy., Levéltári Köz 41 (1970) 223—240.

⁴⁴ E kérdésben Kiss Attila hatalmas anyaggyűjtésé-
nek tanulságaira támaszkodtam. Ő maga ugyan a XI.

században továbbélő tárgyfajtanak tartja az övvereteket,
de egy ilyen keltezésnek kitűnő adattára ellene mond.
Ezúton is köszönöm, hogy gyűjtésébe bepillanthattam.

⁴⁵ Fehér G., A bolgár-törökök szerepe és műveltsége.
(Bp. 1940) 47—62.

⁴⁶ Kunst der Spätantike im Mittelmeerraum. H-
Schlunk előszavával. (Berlin 1939) Nr. 88. és 17. t.

kapcsolatról árulkodnának, hiszen forrásokból tudjuk, hogy a kalandozók nyugati hadjárataik során is szívesen váltották be foglyaikat finom kelmékre.

A korai bizánci építészeti emlékek megítélésénél óvatos, csak a Kersztelő Szt. Jánosról elnevezett marosvári templomot tartja X. századnak, de határozottan elveti, hogy a szőregi vagy kiszombori templom Ajtony idejében már állott volna, noha e kérdések meg nem teljesen lezárta.⁴⁷ A XIV. században készült Nagyobbik Gellert-legendát semmiképp nem lehet különös hitelességünk tartani olyan részletkérdésekben, hogy hány egyház állt az ezredforduló táján e területen. Nem jelentene különösebb rejtélyt az sem, hogy Csanád, Marosvár leendő ura az orosz-lamosi csatában elesettnek jövendő székhelyére, és nem a közelebbi Kiszomborba szállította.

Ezek után — mint említé, a *Ljubinković*-tíval folytatott beszélgetés hatására — hosszasan lebonyolódik Ajtony vidini megkeresztelkedésének kérdésebe (103–106. o.), miközben kifejti, hogy ő maga csak Ajtonynak késői — a csanádi püspökség alapítása (1030) előtti időkben történő — leverésében hisz, amit csak kevesebb előzött meg megkeresztelkedése, 1020–1025 táján. E kérdések eldöntése valamennyi forrás vallomásának körültekintő elemzését, egyeztetését és a forráskritikai irodalom tökéletes ismeretét követeli meg, magam nem is szívesen nyilatkozom e tisztán történeti problémákról. Mégis, semmiképp sem hiszem, hogy a Géza fejedelem korában elindult központosítási folyamat István uralmának csaknem a végéig húzódott volna. Bálintnak — e monográfiába nem illő — „munkahipotézisét” (106. o.) elfogadva mindenesetre megvilágítatlan maradna: miért teszik az Ajtony elleni, „Szent György vértanú zászlaja alatt” vezetett harcot a források István uralmának elejére; hogyan vehetett részt az Ajtony elleni hadjáratban az 1003-ban levett erdélyi Gyula, aki utóbb Vitéz Boleszló lengyel uralkodóhoz szökött; miként lehet az, hogy az Ajtony szállásterületén élő „fekete magyarok” terítése Querfurti Bruno tudósítása szerint 1008-ban befejeződött.⁴⁸ *Györffy György* felsorakoztatott érveit merlegelve sokkal valószínűbb arra következtetni, hogy Ajtonyt István király 1008-ban verette le, Vidinben való megkeresztelkedése tehát már akkor bekövetkezett, amikor II. Bazileiosz császár Vidin várát az új évezred első éveiben (1002/3) bevette.⁴⁹ Nincs tehát abban semmi meglepő, hogy Ajtony a Bulgária ellen 1001-ben hadrakelt II. Bazileioszt nem Konstantinápolyban keresi fel Bulesú és Gyula példájára (105–106. o.), hiszen a hadba vonult császártól szállásterülete határvidéken, az Al-Duna menti Vidinben is felvehette a keresetséget.

Bálint munkájából minden alaposága ellenére hiányzik a magyar–bolgár–bizánci erőviszonyok és politikai fordulatok érzékelése, a magyar történetírás megbízható eredményeinek megfelelően, amely nélkül a történeti események láncolata nem érthető meg.

A merseburgi vereség készítette a magyarokat arra, hogy Bulgáriát és Bizáncot adófizetőjükké tegyék. A németekkel szemben a X. század közepén a magyarok Bizáncra támaszkodnak. Szövetségük erősítése érdekében

Fajsz fejedelemnek és tanácsának tudatos lépése lehetett, hogy 948-ban a „harkász”, majd feltehetően 953-ban a még tekintélyesebb „gyula” Konstantinápolyban megkeresztelkedik, sőt a „gyula” térítő püspököt is kap onnan. Ez a jó viszony a fejedelmi ház és Bizánc között az augsburgi csatavesztés után megromlott, hiszen Konstantin követének Ottó beszámolt Bulesú patricius „istentelenségeiről”. A bizánci császár ezek után megtagadta a bekemegváltó adót, s ezért újultak ki és folytatódtak 970-ig a görög császárság elleni hadjáratok. A magyar uralkodóház egy fel évszázadra ellenséges viszonyba került Bizáncal. A német–bizánci közeledés láttán és a Bizánc és Bulgária között kirobant nyílt háborúskodás közepette a magyarok nagyfejedelmének nem volt más választása, mint hogy a nemetekkel letesítsen jó kapcsolatokat, Bizáncal szemben pedig Bulgáriát támogassa. A központi hatalom ellen lázadó delvidéki Ajtony ezért keresett a görög császárral szövetséget. Bizánc és István királyunk között a beke csak a XI. század második évtizedében jött létre, István maga is bekapcsolódott abba a háborúba, amely 1018-ban Bulgária görög bekebelezésével végződött. A két uralkodóház megbekelésének jele, hogy István fiát, Imrét a görög császár egyik rokonával házassítják össze.⁵⁰ Ajtonynak Bálint által feltételezett késői megkeresztelkedése ellen szól az is, hogy e korban már István király ellenfele a bizánci császár személyében nem kereshetett szövetséget.

A Szerző úgy véli, hogy a bizánci solidusok egy része valóban a magyar vezérek megkeresztelkedése és a földünkön folyt térítő munka során került ide, bár vannak olyan késői veretek is, amelyeket csak egyéb kapcsolatokkal lehet magyarázni. Véleményem szerint az utóbbi annak tükröződése, hogy Taksony nagyfejedelem korában — a 960-as években — Prágától a Duna-deltában fekvő Perejaslavecig, ahol görög áruk is kaphatók voltak, Magyarországon át vezetett a fő kereskedelmi útvonal. Az átutazó kereskedőket talán már a deli tartományúr megvámolhatta, de hazai kereskedői is részt vehettek a forgalom lebonyolításában, s ennek tulajdonítható e vidéken a bizánci solidusok nagy száma.

Valóban meglepő, hogy Bulesú karhász szállásterületén nem találunk bizánci emlékeket, ellentétben a „gyula” Maros-vidéki tartományával. Ennek alapján azonban nem lehet Bulesú feltételezett dunántúli szálláshelyének fekvését megkérdőjelezni (108. o.), hiszen tudjuk, hogy ő a nyugatra vezetett hadjáratok egyik főszereplője. Megkeresztelkedésének okára elégségesnek tűnik a már említett politikai magyarázat: a nagyfejedelem egyik fő tisztviselőjét küldte Bizáncba, s ő ezt tisztán taktikai lépésként hajtotta végre, földjén nem is folyt ekkor térítő tevékenység,⁵¹ mint a „gyula” területén. — Hogy a karhász méltóságnév a *qara*qan, 'nagy, hatalmas kán' jelentésű török szóból származna, nem bizonyítható a *Zaltas*–*Zoltán* megfeleléssel, mivel e névnek egykor nem a Zoltán volt a magyar nyelvi nominatívusa, mint a Szerző véli (II. k. 123–124. o., 249. j.), hanem adatolhatóan a *Zulta* (Anonymusnál), *Zoltha* (helynévben).

⁴⁷ E korszak görög alapítású kikövetkeztethető egyházairól l. legutóbb *Györffy Gy.*, Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: MÖT i. m. 151.

⁴⁸ *Györffy Gy.*, MTAK (II) 18 (1969) 215; *Ua.*, Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse. Arch. Hist. Pont. 7 (1969) 100–101; *Ua.*, Koppány lázadása. Somogy megye múltjából. Levéltári Évk. l. (Kaposvár 1970) 24., 6. j.

⁴⁹ A kérdésről összefoglalóan *Györffy Gy.*, Magyarország története 893–1116. In: Magyarország története I. (sokszorosított kézirat é. n. [Bp. 1973]) 120–121; azóta *Ua.*, István király és műve i. m. 171–.

⁵⁰ E történeti gondolatsort l. *Györffy Gy.*, Magyarország története . . . i. m. passim; *Ua.*, Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: MÖT i. m. 149–156; *Ua.*, István király és műve i. m. passim. — *Györffy Gy.*nek ez utóbbi, épp csak a napokban kézhez kapott, az érintett korszakra nézve alapvető monográfiája természe-

tesen sem a disszertáció szerzőjének, sem a bírálónak nem állott rendelkezésére. Bizonyos, hogy annak ismerete sok részletkérdésben a történeti összefüggések más megvilágítására is lehetőséget nyújtott volna. A jegyzetekben csak elvétve utalok e vadoztatú, kellőképp át sem tanulmányozott munkára, hiszen megállapításaimat amúgy sem volna ildomos utólag e nagy műhöz igazítanom, módosítanom. Általában olyan korábbi dolgozatoknak idézésére szorítok, amelyek elérhetőek voltak a disszertáció megírásakor, illetve a bírálat összeállításakor.

⁵¹ *Györffy Gy.* ugyan újabb munkájában a karhász szállásbirtokain folytatott terítéssel és egyházépítő tevékenységgel is számol: *Györffy Gy.*, István király és műve i. m. 47–48; hasonló eredményekre jutott Dávid K. már 1975-ben: *Dávid K.*, Adatok Zala megye középkori művelődéstörténetéhez. In: Zalai Gyűjtemény 6 (Zalaegerszeg 1976) 163–165.

Nem kétséges, hogy „Hierotheosz püspök tevékenységének színtere” valóban a „gyula” Maros-vidéki szállásterülete volt; mindebből azonban nem következik, hogy Konstantinosz császár csak a „gyula” tartományát „ismerte el Turkiának” (109. o.). Ez azért is vakmerő állítás, mert a tudós császár művét a „gyula” konstantinápolyi látogatása előtt írta.

A Szerzőnek el kellene döntenie, hogy az Erdélybe áttelepült „gyulák” keresztények vagy pogányok voltak-e. A főszövegben ugyanis egy helyütt azt olvashatjuk, hogy „a Gyula törzs erdélyi ága ... pogány maradt” (104. o.), pár sorral hátrább viszont arról értesülünk, mégis lehetséges, hogy Erdélybe költözésekor „vele ment a püspökség is” (105. o.). Az ide kapcsolódó jegyzet szerint István király a „gyula” leverésekor Erdélyben működő görög egyházat talált, s a keleti kereszténység létét maga sem ellenezte (II. k. 120–121. o., 224. j.). A valóság az, hogy a Bizánccal való ellenségeskedés elfordította a magyar uralkodóházat a görög egyháztól. Már Taksony nagyfejedelem a római pápától kísérelt meg térítő püspököt kérni. A Géza idejében megindult nyugati térítő munkának az lett a következménye, hogy István király korára a görög egyház erősen háttérbe szorult, a későbbi egyházszakadásnak már e korban megvoltak az előzményei, az István környezetébe tartozó nyugati egyházatyák eltávolodásának tartották a görög szertartást. Erdélyben működő görög egyházszervezettel aligha lehet számolni; amennyiben Theofilaktosz, „Turkia püspöke” valóban Magyarország püspöke volt, úgy ő — Szt. Demetert ábrázoló pecsétje tanúsága szerint — minden bizonnyal a szávaszentdemeteri görög monostorban tartotta székhelyét, nem pedig Erdélyben. Az erdélyi „gyula” aligha támogatta tevékenységét, mert korántsem volt olyan buzgó keresztény, mint Maros-vidéki nagybátyja, a krónikák utalnak pogány voltára (Képes Kr. 65. fej.).⁵² — Az óbudai Szt. Péter és Pál templom semmiképp sem adalék arra nézve, hogy „István egyáltalán nem volt ellenzője a keleti egyháznak” (II. k. 120. o., 224. j.). Mint a forráskritika rámutatott, a krónikákba a budavári prépostság alapításáról szóló részt a XIII. századi budai prépost, Ákos mester célzatosan illesztette bele. Bár úgy tűnteti fel, hogy István hívta volna létre, bizonyítható, hogy a Szt. Péter budavári prépostságot István kiszemelt utóda, Orseolo Péter alapította, építése hosszan elhúzódott, László király koráig, István személyéhez semmi köze.⁵³ A krónikák azon megjegyzése, hogy építésénél Görögországból hívott kőfaragómesterek dolgoztak (Képes Kr. 67. fej.), nem jelenti, hogy keleti szertartású templom volt. — A konstantinápolyi zárándokház építése is sokkal inkább a Szentföldi zárándoklatok elősegítésével, mintsem a keleti egyház iránti rokonszenvvel magyarázható.

A III. fejezet címe: „Régészeti kísérlet területi egységek elkülönítésére”. E részben a Szerző nem csupán arra keres választ, miként viszonylik a dél-magyarországi hagyatok az országhozhoz, hanem a magyarok rajzban jól megvolt szállástömbjén (vö. 43. kép) belül, a tárgyi és szokásanyag alapján területi csoportokat kísérel meg elkülöníteni, majd azt vizsgálja, hogy ezek létét a magyarság különböző eredetű népi elemeivel, a hatalmasok uralmi területeivel, de legalább kulturális egységekkel meg lehet-e okolni. Módszere az volt, hogy a X–XI. századi magyarságra jellemző egyes női ékességeket (csüngős díszek, csüngős kaftánveretek, rombusz alakú ingnyakdíszek, préselt rozetták, csüngőtágos fülbevalók, lábbeli veretek, négyzögű női övdíszek, rozettás lószerszámveretek, szív alakú lemezes csüngők, öntött és lemezes korongok), a férfiak tarsolylemezeit és az ún. tarsolyfüggeszűket, a sírjaikból származó római és nyugat-európai pénzeket, valamint a koponyalékelés tényleges és jelképes változatait vette számba, lelőhelyüket külön-külön térképre ve-

títve, arra gondolván, hogy e tárgyak és jelenségek egy-egy területen való sűrűsödése, illetve ritka volta vagy éppen hiánya bizonyos értékelésre alkalmas csoportokat rajzol ki. A fejezet elején előrebocsátja, hogy a kirajzolódó kép az eltérő temetkezési szokások alapján megítélhető lehet, hiszen maga elvben elképzelhetőnek tartja, hogy egyes tárgyakat olyan területeken is használtak, ahol azok a sírokban nem bukkannak fel, mert ott esetleg az volt szokásban, hogy nemzedékről nemzedékre hagyományozták ezeket (112–113. o. és II. k. 125–126. o., 258. j., 129. o., 293. j.). Úgy vélem, hogy a tanulmányozott tárgyak esetében ez az aggály a kevéssé indokolt. Bálint maga is csak a szabály és a tarsolylemezek átörökítésének lehetőségét veti fel. Tekintve azonban, hogy több arany- és ezüstszerelvényes szabályt ismerünk, tarsolylemezeink száma megépp két tucat, s ezeknek méltó párjai az ötvösművi farkoskorongok, még e nagybecsű tárgyak átörökítésének sem lehetett ez a gyakorlatban különösebb jelentősége. Erre egyedül a már felségjelvénynek tekinthető bécsi szablya példája mutatna, amely sohasem volt földben, készítésének bizonytalan ideje miatt azonban az sem kizárt, hogy a pogány időkben készített szablya tulajdonosa már keresztény módon temetkezett, s ezért maradhatott a kincstárakban az utódokra. A bécsi szablya mindenképp csak arra bizonyíték, hogy az egy családban apáról fiúra, esetleg testvérről szálló magasabb méltóságok jelvényei öröklődtek, temetésük azonban az átörökített tárgyak hiányában is feltétlenül utal rangjukra, hiszen bőven voltak olyan személyes ékességeik, amelyek viselőjükkel földbe kerültek. Ráadásul a tárgyak hagyományozásának a sírban olykor nyoma is van: pl. az eredeti aranyöv vereteit néhány kinyírt aranylemez darabkával pótolták (pl. Bashalom, Rakamaz); máskor a teljes öv helyett a veret sor egy-egy darabját helyezték jelképesen a sírba. Amennyiben elő is fordulhatott kivételesen ilyesmi a nemzetségek vezető családjainál, a katonai kíséret tagja, „a fegyverövével felszerelt gárdista” aligha ruházhatta át urától elnyert tisztét ily módon utódaira; fiát, ha az maga is „testőrré” lett, főnöke hasonló módon, felővezési szertartással személyében fogadta „fegyverbarátjává”.⁵⁴ A tárgyak átörökítésének megítélésénél egyfajta hamis okoskodás elvezetne oda, hogy a mellékelt nélkülieket úgy tekintsük, mint akik életükben csupa megőrzésre méltó hatalmi jelvényrel rendelkeztek, a pompásan eltemetettek meg olyan férfiaknak, akik nemzetségének magva szakadt. Nyilvánvalóan nem így van; valóban akadnak területek, ahonnan legalábbis egyelőre — nem ismerünk sem díszes szabályakat, sem tarsolylemezeket, sőt olyan jellegű sírok sincsenek, amelyek alapján valószínűsíthető lenne, hogy a bennük nyugvók életükben ilyen tárgyakat hordtak. A temetkezési szokások e tekintetben nem csálhatnak meg bennünket, de az érvelésben következetesnek kell lennünk, pl. azt a jelenséget, hogy Északkelet-Magyarországon az egyszerű szabályok nagy számban kerülnek elő, nem lehet azzal magyarázni, hogy itt szigorúbban ragaszkodtak a fegyveres temetkezéshez, hiszen ugyanitt a fegyveröv más tartozékai (veretes és lemezes tarsolyok), a jóval értékesebb ötvösmelékek is tömegesen a földbe kerültek (II. k. 125–126. o., 258. j.). A két jelenség csak együtt értelmezhető: a temetkezési szokásokkal vagy egyéb okokkal indokolható, tapasztalataink szerint azzal, hogy az állandóan mozgósítható haderő csapattestjeinek vezetői nagyrészt e területről kerültek ki.

Több hibalehetőség adódhat abból, hogy nagy ország-részek emléktárhát akár a leletek kis száma, akár azok feldolgozatlansága miatt kellőképp nem ismerjük (135. o.). A Szerzőnek azonban emiatt nem kell mentegetőznie, a hatalmas anyagban általában sikerült eligazodnia. Ropant munkát jelenthetett az egyik leggyakoribb tárgyfajtának: a 140 lelőhelyről való 150 féle csüngős dísznek

⁵² Györffy Gy., Kortárs 19 (1975) 11. sz. 1788–1792; *Ua.*, Magyarország története ... i. m. 67–69, 88, 119, 145; arra nézve, hogy fenti fejtegetésem nem mindenben helytálló l. *Ua.*, István király és műve i. m. 169.

⁵³ *Ua.*, Budapest története az Árpád-korban. Buda-

pest története I. Szerk.: Gerevich L. (Bp. 1973) 266–267, 340–341.

⁵⁴ E kérdésről legutóbb, összefoglalóan: Dienes I., A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik ... i. m. 103.

a gyűjtése, a kéttagú csüngőknek két alapformába, majd ezeken belül 9, illetve 2 változatba sorolása, a különféle alfajok területi elterjedésének vizsgálata, melyből műhelyekre, kereskedelmi központokra, míg a szélesebb körben ismertekből azok általános kereskedelmi forgalmára következtet; rámutat, mely országrészekben volt a kéttagú csüngők viselete különösebben kedvelt és hol kevésbé, megjelölve ennek az ékszernek azt a változatát is, amelyet a délszlávok — feltehetően a Dunántúlról — átvettek (113–117. o.). Maradandónak tűnik az is, amit a pénzekről ír. Jól mutat rá, hogy egyszerű földrajzi tényezővel magyarázható a római pénzek sűrű tétele, hiszen azok javarésze az egykori Pannonia területén levő temetőkből ismert (128. o.). A nyugati érmékkel kapcsolatban történetileg is nagyon fontos megállapítása, hogy ezek csupán egyetlen társadalmi csoport — a katonáskodó középréteg — temetkezéseiből származnak, s így azt bizonyítják, hogy a kalandozásoknál nem az egész nép kelt hadra. Meggyőzően adja elő azt is, hogy a talált érmék túlnyomó részben, mintegy 80%-ban itáliai veretek, s uralkodók szerinti megoszlásuk — főként Provencai Hugó és II. Lothár érméi — alapján meglehet, hogy javarészükből a Liudprand által említett tíz-tíz vékányi pénzből származik, amelyet Hugó 943-ban, illetve a II. Lothár mellett kormányzó II. Berengár 947-ben juttatott a magyaroknak. Ezek szerint a pénzek felvarrásának szokása csak rövid ideig — a X. század közepén — divott őseinknél, s aligha van okunk feltenni, hogy a kalandozók a hadjáratok során gyűjtögettek volna a különféle érméket (128–133. o.). Hozzáfűzném, hogy amennyiben e logikusnak látszó érvelés helytálló, és a nyugati érmék zöme a kalandozások e késői, már hanyatló korszakába eső két adománnyal kapcsolatos, úgy e pénzek elterjedéséből nem világosodik meg, de legalábbis biztonságosan semmiképp sem általánosítható, hogy a honfoglalás előtti évtizedektől 970-ig vezetett hadjáratokban milyen arányban is vettek részt a hét magyar törzs és a katonai segédnépek fegyverforgatói. Mivel a hadjáratok sarca, a foglyokért kapott váltságdíj, a békemegváltó adó a textíliák mellett mindenkoron a nemesfém volt, a szerzett ezüsből-aranyból készített ötvöstárgyak gyakorisága, a fegyveres sírok sűrűsödése az érmék területi megoszlásánál hűbb képet ad arról, hogy mely országrészek vitézei fordultak meg gyakorta a külhonba vezetett portyákon.⁵⁵ Bálint voltaképp e kérdésben mégis eltérően vélekedik, a két, időhöz köthető eseményből a magyar seregeknek a kalandozásokban való egyetemes részvételére következtet (133. o.; II. k. 125–126. o., 258. j.), holott ez épp az ő adatai nyomán korántsem bizonyos.

A vizsgált női ruhadísz- és ékszerfajták fele (kéttagú csüngők, gömbsorcsüngős fülbevalók, a lábbeli veretei, a rozettás lószerszámveretek, a lemezes korongok, a szív alakú csüngők — ez utóbbit ugyan a Dunántúlról nem adatolja) a Szerző szerint is olyan emlék, amely a magyarság egész szállástömbjében megtalálható. A térképmelleteket tanulmányozva magam még tovább is bővítettem volna e tárgyak körét: hiszen a csüngős kaftándíszek, a préselt rozetták, a rombusz alakú ingnyakdíszek (pl. itt Banakimaradt!) ugyancsak országos elterjedtségűnek mondhatók. Mindenképp óvatosabban kellene fogalmazni, nem lehet pl. a csüngős kaftándíszek északkelet-magyarországi, vagy a rombusz alakú ingnyakdíszek dunántúli és bihari „hiányáról” írni (117–118. o.), legfeljebb csak eddigi ritkább előfordulásokról. Még a négy-szögű övdíszekről sem vallhatjuk teljes meggyőződéssel, hogy azok kizárólag „dél-magyarországi jellegzetességek” (119. o.).

Miután úgy látjuk, hogy a nők valamennyi ékessége az ország különböző vidékein egyaránt felbukkant, már csak a női varkocsok elterjedését érezzük tisztázandónak. A Szerző azt állítja, hogy míg a lemezes korongok az országban általánosan fellelhetők, az öntött koron-

gok Dél-Magyarországon igen ritkák, a Dunántúlon pedig teljesen hiányoznak (126. o.). Nem tudom, indokolt volt-e valóban a rendeltetésükben összetartozó, többször egyező mintakincsű, de legalábbis azonos jelrendszerű korongokat csupán eltérő készítési módjuk alapján szétválasztani, amikor ezek technikája akár vegyes is lehet (l. pl. a sárospataki öntött korong gazdag ötvösmunkával való finomítását). Ha a női varkocsok korongokkal való díszítésének szokását akarjuk szemléltetni, épp együttes térképezésükre van szükség; ha viszont esetleg területi egységekre jellemző sajátosságokra, közös műhelyhagyományokra, motívumkincsre kívánjuk a figyelmet fordítani, úgy másféle csoportosításuk lenne célszerű, de ez esetben sem lehetne az öntött és lemezes korongokat mereven elkülöníteni. Nyilvánvaló pl. az életfás korongok között az anarcsi poncolt és a sárospataki öntött; a griffesek közül a zempléni és a bashalmi; a négy szétágazó levéllel díszítettek közül a solti, dunaszekesi, tiszabírói vagy a vég-sőlkig leegyszerűsített, de ugyancsak az életfa szétterülő lombzatát megjelenítő kispeszt-szentlőrinci, gödöllői korongok kapcsolata; sőt az sem vitatható, hogy az aldebrői és a gálospetri korong állatalakjának megjelenítési módja között is nagyfokú a rokonság, még ha az egyiket lemezbe poncolták is, míg a másik öntőmintából került ki. Ugyanakkor a lemezből való rakamaz, zempléni, anarcsi, aldebrői, jánosszállási ötvösremekekhez hasonlítani sem lehet a középi temetőkből előkerült, sokszor csak vájattal vagy négy levélkével díszített (Nádudvar, Nagyrév, Győr, Elep, Kiszombor-B stb.) lemezes korongokat. Természetesen nem ellenezhető a korongoknak lemezes és öntött változatokra való bontása sem, bár az egykori valóságból ez sejtet talán a legkevésbé. Az áttört korongok számbavétele a legjobb példája annak, hogy megtévesztő kép alakulhat ki egy tárgy elterjedéséről, ha az anyag áttekintésének bonyolultsága miatt néhány darab a Szerző figyelmét elkerüli. Vitatnám, hogy a Bálint által mondott területeken az áttört korongok nincsenek kellő súllyal képviselve, hiszen a kunpeszéri darabon kívül Kecskemétre egy keceli eredetű griffes korongot is ismerek,⁵⁶ de előkerült Békéscsabáról is egy áttört állatalakos korong. A Szerző e dél-magyarországi darabokon kívül nem vette tekintetbe elterjedési térképén az öntött korongok leg-egyszerűbb fajtáját, amelynél a középső karikához még négy külső kis karika vagy csúcsba futó, levélszerű áttört díszítmény csatlakozik kereszt alakban, noha épp ezek tekinthetők a legegyszerűbb lemezes korongok ugyan-csak olcsó, öntött megfelelőinek. Ezek pedig az ország legkülönbözőbb vidékeiről ismertek: a bashalmi, tiszalöki(?) darabok megfelelői fellelhetők a dél-magyarországi Csölyospáloson és Békéscsabán, valamint a dunántúli Halimbán. Tegyük hozzá, hogy a varkocsdíszek ritkább, de a szaltovói műveltségéből is jól ismert változata volt az, amit folyami vagy ásatag kagylókból alakítottak ki;⁵⁷ ilyen példányokat Bashalmon kívül a nyugati határszélén fekvő Szakonyban is leltem. Úgy érzem, e kiegészítések meggyőzővé teszik, hogy az áttört korongok, valamint a hasonló szerepű kagylókorongok sem a Délvidéken, de a Dunántúlon sem oly szórványosak, mint a Szerző véli.

A Szerző — jóllehet akaratlanul, mégis sok tekintetben — megtévesztő módon ír a koponyatrepanáció gyakorlatáról (127. o.), nyilvánvaló szándéka, hogy a valóságos koponyalékelés szokásával a Mátia-vidék X. századi különállását hangsúlyozza. Ha a fejlékelés oka a legutóbbi időig valóban felderítetlen volt is, a lékelés koponyák nagy sorozatáról korszerű módszerekkel készült feldolgozások láttak napvilágot. Bálint idézi is ezeket, sőt e munkák alapján dolgozik, mégis, e tanulmányok tanulságait mintha nem vette volna kellőképp figyelembe e szokás értékelésénél.

Nemeskéri Jánosnak és munkaközösségének: K. Éry Kingának, Kralovánszky Alánnak és Harsányi Lászlónak

⁵⁵ *Ua.*, Vita a honfoglalás kor kérdéseiről. In: A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozója 1971. Szerk.: Éry I. (Veszprém 1973) 13.

⁵⁶ *H. Tóth E.* szíves közlése. — Azóta újabb áttört ko-

rong került elő a Duna–Tisza-köze déli részéről, Madaraszról, *Kőhegyi Mihály* ásatásából: *Az* 1976. év régészeti kutatásai. Szerk.: Sz. Burger A. *RégFüz* I. 30 (Bp. 1977) 39.

⁵⁷ *Dienes I.*, *ArchÉrt* 96 (1969) 117.

véleményem szerint ugyanis egyértelműen sikerült tisztázni, hogy e különös beavatkozás célja aligha lehetett valóságos gyógyítás, fejsérülések és fájdalmak orvoslása, sokkal inkább valamiféle olyan varázslatos művelet volt, amelynél szertartásos módon akartak a beteg segíteni. A jelképes beavatkozásnál, ahol kis felületen csupán a koponyacsont felső rétegét pattintották ki vagy vették le, eleve kicsi a valószínűsége a közvetlen gyógyászati célnak, annál is inkább, mert akadtak olyan koponyák, ahol pusztán a körbevésést végezték el, de a csontmagot a helyén hagyták, sőt ismertek olyan változatok is, amikor a koponyacsont felületébe mélyedő egyszerű karcokkal megelégedtek. Több koponyán többszörös jelképes trepanációt is végeztek, ezek javarésznél — a koponyacsont gyógyulásának eltérő mértéke alapján — látszik, hogy más-más időben készültek, az emberi életkor különböző szakaszaiban, annak megfelelően, hogy az emberre élete során bizony több ízben is rátörnek a különféle betegségek. Ezek azonban nem a koponyát ért bántalmak voltak, hiszen egy nagy sorozaton, 97 jelképes műtétnek alávetett koponyán végeztek alapos orvosi vizsgálatot, s olyan jelentősebb kóros elváltozásnak — törésnek, gyulladásnak, dagadatnak — nyoma sem volt, ami épp a fejtetőnek efféle kezelését szükségessé tette volna.⁵⁸ Ezt csak megerősítette annak a 17 koponyának a tanulmányozása, amelyeken tényleges sebési műtéteket végeztek, azaz a csontot áttörve és a csontkorongot kiemelve a koponyaüreget megnyitották. A 17 koponyából egyenlő homloküreggyulladásra, háromnál — de ezek közül két esetben csak feltételezen — sérülésre lehetett gyanakodni, 13 koponya azonban teljesen egészségesnek bizonyult. Nyilvánvaló, hogy ennél az erélyesebb eljárásnál is csak közvetett úton kívántak eredményt elérni, s erre több esetben bizonyára azért kényszerültek, mert a betegség makacsnak, tartósan mutatkozott. Ezt mi sem igazolja inkább, mint hogy a 17 lékelt koponya közül hétnél jelképes trepanációt is észleltek, amelyek nyilván megelőzték a súlyosabb művi beavatkozást, sőt egymásutánosságuk néhány esetben bizonyítható is volt. *Nemeskéri János* és munkaközössége nagyon helyesen azt is felvetette, hogy akár a többi lékelt koponyán is lehetett korábbi jelképes trepanáció, hiszen annak éppen azon a — rendszerint jókora — csontrészen volt a szokásos helye, amelyet eltávolítottak.⁵⁹ Bálint tételeivel szemben tehát elmondhatjuk, hogy a jelképes és tényleges trepanáció gyakorlata semmiképp nem választható el egymástól, nemcsak az tévedés, hogy egyazon temetőben „ritkán fordul elő” (127. o.), de ugyanazon koponyákon együtt is megtalálható a kétfajta beavatkozás. Az embertan kutatói a mintaszerű tanulmányokkal megtették a magukét, s mivel a szokásnak nincs közvetlen gyógyászati indítéka, részükre a további programozás felesleges (127. o.); a leszűrt tapasztalatok birtokában rajtunk, a néprajzi érdeklődésű régészeknek és az etnográfusoknak a sor, hogy e gyakorlat okait felderítsük.

A trepanáció szokásának megítélésénél az ellentétek gyökere Bálint és jómagam között abban van, hogy míg ő a koponyalékelés különböző fajtáit más-más területeken élő etnokulturális specifikumnak tartja, addig én az egész magyarság körében egyetemesen elterjedt etnikus jelenségnek vélem. Úgy találok, hogy különféle gyakorlatával táltosaink-orvosaink országosan éltek, s legfeljebb a szűkebb körzetekben vagy épp egy-egy közösségnél tevékenykedő javasember tapasztalata, szokása, sőt talán e nem éppen egyszerű műtétek iránti készsége szabta meg és tájanként akár árnyalta is az eltérő változatok gyakoriságát; voltaképp csak személyükön múlt, hogy

az egyes testi-lelki nyavalyákat mérlegelve eldönték, adott esetben a beavatkozás melyik módját tartják célravezetőbbnek. Le kell szögeznünk azt is, hogy a trepanációnak, illetve helyesebb kifejezéssel: „a koponya szertartásos megnyitásának” tényleges és jelképes változatokra bontása a gazdag valóságnak mindenképp túlzott egyszerűsítése, hiszen a vizsgálatok tanúsították, hogy egyszerű karcolatokkal is kísérleteztek. Bizonyítani ugyan nem lehet, de valószínűsítenem igen, hogy ez az egyszerűbb, veszélytelenebb eljárás lehetett a gyakoribb művelet, csak ennek nyomai már ritkán lelhetők fel, hiszen minden bizonnyal a karcolatok többnyire a hajás fejbőrt érték, s nem hatoltak be a koponyacsont felszínébe. E gondolatort logikusan folytatva arra is joggal gyanakodhatunk, hogy a könnyebb betegségeknél vagy a súlyosabb bajok kezdetén megelégedtek a bűvös köröknek minden segédeszköz nélkül, pusztán ujjakkal való fejre rajzolásával, s csak ha ez nem segített, akkor került sor az ártatlanabb karcokra, majd a mind komolyabb, sőt a már életveszélyes műtétekre, de nyilvánvalóan csak végszükségben, ha úgy ítélték meg, hogy a beteg megmentésére más mód már nem kínálkozik.

Miután meglehetősen egy rejtélyes szokás változatainak lényege, már csak egy feladatunk lehet, megfelelni arra, hogy a koponya bizonyos gondosan megválasztott részein végzett műveletekkel, a ráírt bűvös körökkel, a csont elvékonyításával vagy épp annak áttörésével az egykoriak vajon a koponya belsejébe magát befészkelő és kárt okozó gonosz szellemet akarták-e távoztatni, kiszabadítani (régében magam is így vélekedtem)⁶⁰; avagy épp megfordítva, az ember lényegéhez tartozó és természetes körülmények között a fejben lakozó, csak onnan valami okból eltűnt „szabadlelket” kívánták a varázslatokkal visszajuttatni, utat mutatva sőt vágva neki, az lévén a meggyőződésük, hogy épp távolléte okozza a bajt, s csak így segíthetnek a betegnek. Az ártalmas erők a testnek azon részében lappanganak, ott marcangolják az embert, ahol a fájdalmat érzik; a koponyával végzett műveletek gyakorisága valószínűtlenné teszi, hogy a gonoszok fejből való távoztatása lett volna a kérdéses szokás célja. Az ismert X. századi koponyák 5%-ánál⁶¹ észlelték a trepanáció valóságos, 17,4%-ánál⁶² pedig a jelképes változatát; aligha volt e régi korban ennyi főfájós, nyugtalan, zaklatott, zavart elméjű ember, aki betegségét a koponyájában mocorgó káros szellem jelenlétének tulajdonította. Valószínűbb tehát, hogy másnemű — nem a fejben jelentkező — panaszai esetében is ezt a gyógy-módot választották.

A néprajzi tájékozottságú kutatók számára nem lehet meglepő, hogy a koponyalékelést, pontosabban a koponya szertartásos megnyitásának valamennyi módját legutóbb az ún. „lélekvesztéses betegségek” gyógyításával magyaráztam.⁶³ A kérdés alaposabb feldolgozásával még nem végeztem, a tudottakból itt csak tallózva, a lényeges, de bonyolult összefüggéseket épp csak érintve, csupán annak bizonyosságait sorolom elő, hogy a lélekvesztés hiedelme és a koponyalékelés gyakorlata minden bizonnyal összefügg.⁶⁴ Márpedig, ha a koponya varázslatos megnyitása a szokása a honfoglaló magyarságnál valóban a betegségek-bántalmak esetén hathatósan vélt közbelépést jelentette, a szokás aligha lehetett egy szűkebb közösség sajátja, mert lett légyen valaki törzsszövetség vagy utóbb csatlakozott iráni, török, kabar, a betegségek egyaránt sújtották. Egyébként is, a magyar törzsszövetségbe tartozó, eredetileg ugyan eltérő — de végül is azonos, az eurázsiai művelődési körből kiszakadt — s a X. századra már ugyancsak összekovácsolódott etnikumok

⁵⁸ *Nemeskéri J.—K. Éry K.—Kralovánszky A., AntrKözl 4 (1960) 3—32.*

⁵⁹ *Nemeskéri J.—Kralovánszky A.—Harsányi L., Acta ArchHung 17 (1965) 343—367; a valóságos és jelképes trepanáció összefüggésére különösen 361.*

⁶⁰ *Dienes I., A honfoglaló magyarok. (Bp. 1972) 51.*

⁶¹ *Nemeskéri J.—Kralovánszky A.—Harsányi L., i. m. 356.*

⁶² *Nemeskéri J.—K. Éry K.—Kralovánszky A., i. m. 6.*

⁶³ *Dienes I., A magyar honfoglalás kora. In: MRR³ i. m. 149—151.*

⁶⁴ *K. F. Karjalainen, A. Kannisto, U. Harva, D. Zélénine, V. N. Csernyecov és mások gyűjtéseit felhasználva, valamint I. Paulsonnak a lélekhitel kapcsolatos tanulmányait a honfoglaló magyarokra vonatkoztatva I. Dienes I., A honfoglaló magyarok lélekhielmei (előtanulmány). In: Régészeti barangolások Magyarországon. Szerk.: Szombathy V. (Bp. 1978) 170—233.*

között legalább e kérdésben nem lehetett oly nagy hiedelmeli különbség, hogy e természettudományos ismeretek előtti, mágikus világgal rendelkező korban a betegség, az elmúlás okairól ne vélekedhettek volna azonosan, amikor az észak-eurázsiai népek a „lélekvesztésről” és a nyomában járó betegségről és halálról, mint ok és okozatról még a közeli évtizedekben is nagyon egyezően nyilatkoztak meg.

Hogyan is alakulhatott ki a lélekvesztéses betegség képzete? Korábban már szó esett az ember fejében tanyázó „szabadlélekről”, az egyén lényegéhez tartozó, személyiségét kifejező második énjéről. A közönséges halandó szabadlelke életben csak alkalmilag és csak átmenetileg, az alvás röpké óráiban, „álomlélekként” válhatott meg a testtől, ilyenkor tulajdonosát az ő testen kívüli személyes mivoltában, az álomképekben látott, vagyis valóságosan érzékelhető „hasonmásaként” vagy „képmásaként” volt képes megjeleníteni. Az ember álmában saját hasonmását látta vándorolni, s mivel ugyanakkor az elhaltak árnyaival, vagyis a róluk őrzött emlékekkel is találkozott, úgy vélte, hogy az elhaltak épp a testüktől elszakadt árnyképeik révén élnek tovább. Márpedig, ha tapasztalataik szerint eleven és holt egyaránt rendelkezett lélekárrnyal, az azt sugallta, hogy az ember lényegéhez tartozik szabadlelke. Kialakult az a hiedelem, hogy az élő és a halottól az különbözteti meg, hogy annak szabadlelke álma után visszatér burkába, s épp ezért ébredt fel, s vált cselekvőképpé. A holtak lélekárrnyai ugyanakkor egykori tulajdonosuk testtől elszakadva, attól függetlenül léteztek. A betegségek kórokozóiról, a sejtek természetes elöregedéséről és a mindenképp bekövetkező elmúlásról semmit sem tudván, az észleletekből arra a meggyőződésre kellett jutniuk, hogy a test pusztulásának, azaz a betegségnek, halálnak forrása csakis az lehet, hogy a szabadlélek természetes székhelyét, a testet, pontosabban a fejet huzamos ideig elhagyta, s oda többé nem tért meg. Olyannyira így van ez, hogy a keleti osztályoknál az árnylélek — tehát szabadlélek — értelmű szó, az *ilt* — a jelentéskéjlődés során — a ’megszemélyesített jó közérzet, egészség’ jelentést is kezdte hordozni, épp azzal a népi szemlélettel összefüggésben, hogy a hétköznapi ember *ilt*-je távoztával megbetegszik. Egyedül a sámán — épp magasabb rendű szabadlelke révén — vállalkozhat hosszabb utakra, s így érintkezhet az Ég istenségeivel vagy a föld alatti másvilág árnyaival.⁶⁵ Hasonlóképpen az altáji tatárok a testtől elvált lelket a *kut* névvel illették. Eredetileg a *kut* valószínűleg csak ’külsőt, képmást, árnylelket’ jelölt, de utóbb tágabb értelemben ’jó külső, szerencse, életerő, termékenység’ jelentésben is használták, hiszen ha a szabadlélek eltűnik, a szépség, életerő, termékenység, egészség is vele együttvész oda.⁶⁶

Annak, aki lelkét veszítette, nem tűnik fel nyomban feltétlenül, hogy lélek nélkül maradt. Előbb csak környezete észlelte, hogy haloványabb lett. Miután azonban a beteg testileg fokozatosan leromlik, lefogy, legyengül, fáradt és levert lesz, majd szorongást és fájdalmat is érez, lassan tudatára ébred, hogy lelke hagyta el, vagy attól megfosztották.

Általános hiedelem, hogy már a pihenés alkalmával felkerekedő álomlélek is, ha messzi tájakra kóborol, könnyen eltévedhet és megeshet, hogy többé nem találja a hazavezető utat. De ennél gyakoribb, hogy a gonosz erők erőszakkal, tudatosan kaparintották kézre a védtelennek és féltlennek tartott lelket, olyképp, hogy egy válságos pillanatban ijedtséget-rémületet keltve elriasztották; vagy még fondorlatosabb, csalárdabb módon, a tulajdonos orra megcsiklandozásával tüszentést váltva ki, a heves prüszköléssel kiugrasztották; esetleg szelét kavarva a fülen át kiűzték. Bármint volt is, mind a magától elcsatangoló, mind a bántó lények kelepccéjébe került lélekre számos megpróbáltatás várt. Márpedig amit a lélek átél

kényszerült, annak birtokosa teste vallotta kárát: egy sereg példáját ismerjük, hogy a test leromlását és mindenfajta fájdalmait a távoli utat megtett szabadlélek által elszenvedett sérelmekkel magyarázták.

Az elszabadult és esetleg fogságra jutott lelket tehát mielőbb fel kellett kutatni és helyére vezérelni, mert minél tovább időzött a testen kívül, annál kisebb volt a remény, hogy bántatlanul tér meg barangolásából, és a beteg felépül. Cselekedni kellett addig, míg a burkából elillant lélek gyámoltalanul viselkedik, mert fokról fokra önállóbb lesz, megtanul nesztelenül mozogni, s mindinkább távolodván, egyre nehezebb rálelni. Előbb a beteg maga kísérelhette meg, hogy nyomába eredjen és visszacsalogassa, de ha ez nem vezetett eredményre, úgy a sámán sürgős beavatkozására volt szükség, mert megtörténhetett, hogy ha csak akkor sikerült visszaigézni, amikor birtokosa siralmas állapotba jutott, annak halálba sorvadó teste már oly visszaszítóvá vált a lélek számára, hogy nem is fogadta el többé otthonául. Nem volt szabad késlekedni azért sem, mert a távoztakor még parányinak tartott szabadlélek a halál előtt meghatározott idővel valóságos testen kívüli „hasonmássá” kezdett növekedni (l. pl. a finnugorság *urt* képzetét), azaz megindult a majdan a másvilágra költöző halotti lélekké, szellemmé való átalakulása. Ha tulajdonosának nem is, de a rokonoknak, idegeneknek, főképp pedig a sámánnak ez a „képmáslélek” madár alakjában, sőt birtokosa valóságos testi hasonmásaként is megmutatkozott, amit annak jeleként értelmeztek, hogy a hozzá tartozó testtől örökre elszakadt. Rokon népeink szerint ennek az ide-oda bolyongó, lenge lélekárrnyának a tekintetét épp olyan arcelepel fedte,⁶⁷ mint amelyet a ravatalozáskor halottaik arcára borítottak; ez az ember halálát hírül adó sötét árnylány szemfedőjével is tudatta, hogy a lélek már felkészült a másvilági útra.

Az ősi hiedelmek azt sejtetik, eredetileg úgy hiték, hogy a beteg 7 vagy 9 évig képes még életét tengetni a lélekvesztés után. Ezért, ha a beteg maga nem tudta lelkét idejében előkeríteni, tanácsos volt sürgősen a sámánhoz fordulni segítségért, aki „léleklátó” képességgel rendelkezett. A sámán nemegyszer azonnal észrevette, ha valakiből lelke megszökött, s így nyomban rácsaphatott; a távoli tájakra elkódorgott lelket viszont „karmos öreg” — tehát ragadozómadár — segítőszelleme révén tudta megkaparintani, esetleg áldozatokkal váltotta ki, „az ember színt hervasztó erők” rabságából. Olykor nagyszabású, többször is megismételt ceremóniákra is sor kerülhetett, amikor is a sámán a nemzetség életfájának a szenedő udvarán való felállításával, a beteg hátsólovának a fá mellé vezetésével, állatainak összetereklésével, a rokon- és kortársak felsorakoztatásával, finom csemegék felállításával ékes szavak kíséretében igyekezett a lelket szállására csábítani, majd visszabüvölni természetes helyére, a beteg fejébe.

Az ember fejében fészkelő szabadlélek az eredetibb képzetek szerint madár alakú (hattyú, kakukk, fecske, szarka, bagoly, veréb stb.), vagyis könnyen mozgó, nagy távolságokat bejárni képes, gyorsan szárnyaló lény volt, amelyet utóbb, valószínűbbnek tetsző módon olyan apróbb, rendszerint ugyancsak szárnyas rovarnak tartottak, amely a fej természetes nyílásain, tehát a szájon, orrlyukakon, fülrésen át ki tud röppenni, és ugyanezeneken a járatokon képes visszasurranni.⁶⁸ A pillangó, a légy, a szúnyog, a darázs mint lélekállat, már másodlagos fejlemény az eredeti „lélekmadár” helyett, azokból az időkből való, amikor az ősi hiedelmek kopásával mindenképpen ésszerűen megokolni és megérteni törekedtek, hogyan is tud az „álom”, a „révület”, az „elveszett-lélek” a koponya foglalatából távozni, majd oda visszabújni. A magyar történeti néprajzi adatokból (XVI. század) is ismert, hogy a révülő táltos, aki révületlelkét testéből

⁶⁵ Karjalainen, K. F., i. m. I. 38—39.

⁶⁶ Harva, U., i. m. 261.

⁶⁷ Karjalainen, K. F., i. m. I. 46—47; Virtanen, E. A.—Liimola, M., *Materialen zur Mythologie der Wogu-*

len. Gesammelt: A. Kannisto. MSFOu 113 (Helsinki 1958) 15.

⁶⁸ A szabadlélek testen kívüli formáira l. Karjalainen, K. F., i. m. I. 34, 36, 37—38, 44; Harva, U., i. m. 258—261; Virtanen, E. A.—Liimola, M., i. m. 15—16.

kiszabadította, azt színleli mozdulatlan merevségével, hogy teste lélek nélkül hever, de menten megelevenedik, ha révülettelke „dongó-bogár” alakjában száján át visszatért hozzá.⁶⁹ A lélek apró megjelenési formája az oka, hogy a lélekvesztéses betegségeknek a sámán közbelépését javallják, lévén, hogy a lélek oly parány, hogy csak ő fedezheti fel, hol is lapult meg, s ha megragadta, markába szorítja hozzá a kis lényt vissza.

Őseinknek a koponyával végzett varázsos cselekedetei és a lélekvesztéses betegségek közötti kapcsolatra még határozottabban utal néhány összehasonlító néprajzi adat. A kondai osztjakok képzete, hogy a beteg elveszett szabadlelke (*is-je*), ha visszatér, tulajdonosának homlokán telepszik meg.⁷⁰ A tremjugáni osztjakok az elveszett lelket ököbe szorított markukban hozzák vissza, s mivel az *ilas*-nek a fejben a helye, a beteg jobb fülén át fújják a koponyájába.⁷¹ A jakutok sámánja, midőn észrevette, hogy szertartásának egyik részvevője ijedelmében lelkét veszítette, a megszökni készülő lélek után ugrott és kezével elkapva azt, a kérdéses személy arcába vágta, azaz e cselekedetével juttatta vissza természetes helyére.⁷² A teleutok kezük a fülükre tapasztva torlaszolták el a széljárásban rejtőzö gonosz útját, mert úgy vélik, hogy az ártó szellem lelküket kihajtja, a lélekvesztés gyógyításakor sámánjaik öklükön keresztül lehelték be a jobb fülön át a beteg lelkét a koponyájába.⁷³

A felsorakoztatott adatok, úgy vélem, máris szemléletesen igazolják, hogy milyen természetű szándékok is vezették táltosainkat a koponya szertartásos megnyitására, sőt kockázatos áttörésére. A tények még a részletek tekintetében is összeesengenek. Amikor arról hallunk, hogy a megtérő szabadlélek a koponya homloki részére telepedett, vagy hogy a sámán az elfogott lelket oldalt — a fülnyíláson át — juttatta vissza, ennek tudatában már aligha lehet véletlen, hogy lélekt koponyáink javarészen is épp a koponyatető elülső és középső mezeiben, meg az oldalsó falcsontokon mutatkoznak leggyakrabban a műtétek nyomai, ezek voltak azok a pontok, ahol a lékelést megelőző egyszerűbb varázslatok sikertelensége láttán — jelképesen vagy valóságosan — rést nyitottak. Valószínű, hogy e műtétekre már csak akkor került sor, ha ráeszméltek, hogy a fej természetes nyílásain át a lélek már nem ígézhető vissza. Még azt is meg merném kockáztatni, hogy a lékelés terjedelme általában attól függött, hogy a lélek ellilánásának idejéről — a beteg állapotából következtetve — miként is vélekedtek. Ha nemrég tűnt el, úgy elegendőnek látszott a koponyacsont külső rétegének apró felületen való lepattintása vagy kisebb rés vágása ahhoz, hogy a lélek visszabújjon. Amikor azonban a lélek már hosszabban időzött távol, s így feltételezhető volt, hogy valóságos hasonmással fejlődésének korszakában van, sőt az önálló létet kezdő lélekárny ismerősnek, sámánnak már meg is mutatkozott, akkor a betegnek akár egész koponyatetőjét körülvevő és leemelték, hogy a felcseperedett lélekárny a fejre megtérve helyére beférhesen.

Amennyiben igaz az, hogy a samanizmust a szibériai népek körében épp a betegség-halál okairól való sajátos vélekedésük, az elveszett lélek felkutatásának és visszavarázslásának a sámánra háruló feladata éltette oly sokáig,⁷⁴ valószínűnek kell tartanunk, hogy táltosaink egyik legfőbb tevékenységi köre is az elveszett lelkek megkeresése volt. Amikor XVII. századi „halottaktul

tudakozó” táltosaink „valami nagy nyavalyának meggyógyítására” a szellemekhez fordultak,⁷⁵ ez a nagy, végzetes testi gyötrelmem csakis a lélekvesztéses betegség lehetett, hiszen a beteg lelkének holléte felől valóban a gonosz szellemekké vált halottak tudtak a legtöbbet, lévén, hogy ők ejtették rabul.

A lélekvesztéses betegség képzete a természeti népek köréből szinte mindenünnen adatolható kettős-lélek-hiedellel kapcsolatos. Ámde mind a lehelet- vagy lélegzet-lelket jelentő „lélek”, mind a szabad-, illetve árnylélek értelmű, kiavult „*isz*”⁷⁶ szavunk finnugor örökség, így csakis arra gondolhatunk, hogy a kettős-lélekhiittel együtt maga a lélekvesztés hiedelme is a távoli finnugor múltban gyökerezik. Nehezebb kérdés, és csakis a további kutatások dönthetik el, hogy a lélekvesztés és különös műteti orvoslásának gyakorlata mikor honosodott meg népünk-nél. Nem tartanám meglepőnek, ha e szokás a sajátos szemfedőkkel⁷⁷ volna nagyjából egykorú, s a népi kapcsolatok szálai ismét finnugor környezetbe vezetnének (*Tóth Tibor* Baskíriában felbukkant koponyalékelésről is beszámolt).⁷⁸ Meggondolkoztató az a tény, hogy rokonnépeink az élőtlől végleg elszakadt, már a más világ felé tartó hasonmást arccal képzelik el. Ez esetleg csak annyit jelent, hogy a ravatalozásnál ténylegesen használt szemfedők utóbb a már elvált lélekárny képzetéhez is hozzátapadtak, de nem lehetetlen, hogy egy nagyobb, egységes — a betegségről, az életből való kimúlásról és tegyük hozzá, hogy esetleg mindezek megakadályozásáról, gyógy módjáról alkotott — régi hiedelemkör része is lehet, amelynek elemeit az ősmagyarság hosszan őrizte és új hazájába is magával hozta.

Mivel a trepanáció a kora középkorban négy, időrendileg bizonytalan lelettől eltekintve kizárólag a X–XI. századi koponyák nagy sorozatán mutatkozik, e szokás kifejezetten a honfoglalás magyarságra nézve „etnikai meghatározó értékű”, amint arra már embertani kutatóink utaltak.⁷⁹ Táltosaink egyaránt éltek e varázsos művelettel mind a magasabb társadalmi rétegek tagjainál, mind a köznép tömegeknél, következésképp a magyar szállástomb ún. bjelo brdoi jellegű temetőinek közösségei aligha lehettek az itt talált népessegek ivadécai; a magyar köznép széles tömegét olyanok alkották, akik hittek e régibb keletű, magukkal hozott szertartás gyógyító erejében. A szokás széles társadalmi elterjedtsége tehát ellene mond azoknak a feltevéseknek, hogy nagy sírszámú köznép temetőinkben nagyobb számban volna képviselve a szláv vagy akár a késő avar kori népi elem, hiszen ezek az etnikumok korábban e gyakorlattal nem éltek, ez kifejezetten a magyar táltosok gyógyító beavatkozása volt.

Az elmondottak érthetővé teszik, hogy az elveszett lélek helyére vezetésére alkalmazott különféle műveletek — közös elvük miatt — még akkor sem választhatók szét, ha azok történetesen területileg valóban elkülönülnek. E gyógy módok lehetnek árnyalatokban különbözők, a bűvös cselekvés mögött rejtőzö hitbeli meggyőződés azonos volt, így csoportokra bontásuk éppoly erőltetett, mint ha a lovastemetkezési fajtákból, tehát a ló árnya másvilágra juttatásának eltérő módozataiból, vagy ezüst-arany szemfedőink anyagából, alakjából vonnánk le túlzott következtetéseket, s a lényegtelen különbségeket felnagyítva, voltaképp apró eltérésekből menten etnikumbeli különbözést gyanítanánk ott, ahol a változatok egy nagyon is egységes, egy töről fakadt szokásról árulkod-

⁶⁹ *Diószegi V.*, A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. (Bp. 1958) 321. — Az 1584-ből való adatot a szövegösszefüggés alapján magam inkább így értelmezem; a kitűnő *Diószegi V.* úgy tartotta, hogy a „dongó bogár” képében idegen szellem szállta meg a szóban forgó boszorkányt.

⁷⁰ *Karjalainen, K. F.*, i. m. I. 43.

⁷¹ *Uo.*

⁷² *Harva, U.*, i. m. 256.

⁷³ *Uo.* 268, 274.

⁷⁴ *Uo.* 263.

⁷⁵ *Diószegi V.*, i. m. 319.

⁷⁶ A magyar szóképlet finnugor elemei. Főszerk.: *Lakó Gy.* II. (Bp. 1971) 327–329.

⁷⁷ *Dienes I.*, *ArchÉrt* 90 (1963) 108–112; *Fodor I.*, *FA* 24 (1973) 163–174.

⁷⁸ *Nemeskéri J.*–*K. Éry K.*–*Kralovánszky A.*, i. m. 28–29; *Nemeskéri, J.*–*Kralovánszky, A.*–*Harsányi, L.*, i. m. 361.

⁷⁹ *Lipták P.*, A magyarság etnogenezisének paleoantropológiája. (Doktori értekezés tézisei [Szeged 1967]) 10; *Ua.*, A magyar őstörténet kérdései az antropológiai kutatások alapján. In: *MÓT* i. m. 240; *Nemeskéri J.*–*K. Éry K.*–*Kralovánszky A.*, i. m. 6; *Nemeskéri, J.*–*Kralovánszky, A.*–*Harsányi, L.*, i. m. 356.

nak. Épp ezért Bálintnak a koponyalékelések elterjedéséről készített térképét (XLVIII. t. 3.) és mindazt, amit ő abból kiolvas, kissé célzatosnak érzem.

Tudom azt, hogy a trepanált koponyák összegyűjtése a régész számára szinte lehetetlen feladat, hiszen ezeket a különféle intézmények embertani tárai őrzik, de az irodalmi anyag alaposabb áttekintése is meggyőzhetne volna a Szerzőt arról, egyelőre nem jelentheti ki határozottan, hogy a tényleges trepanáció „teljesen hiányzik a Kisalföldön és Dél-Magyarországon” (127. o.). *Nemeskürriék* maguk említik a lékelt koponyák számbavételekor, hogy nem tárgyalhattak egy — *Anda* által idézett — Szegeden őrzött koponyát (lelt. sz.: 2450),⁸⁰ amit magam úgy értelmezek, hogy — ha *Anda* adatait több tekintetben helyre is kellett igazítaniok —, legalább ez az egy, *Móra* ásatásából származó, tehát Szeged környéki koponya valóban trepanált volt, csak nem vizsgálhatták meg.⁸¹ *Lipták Pál* doktori értekezésének téziseiben olvastam, hogy a sebészi trepanáció újabb leleteit mutatta be művében,⁸² a Szegedi Embertani Intézet gyűjtési sugarát ismerve nagyon valószínűnek tartom, hogy ebben dél-magyarországi darabok is lehetnek. Bizonyosnak látszik az ugyan leletek nélkül megmentett, de állítólag kengyelrel talált, *Juhász Irén* és *Torda-Molnár Béla* által közzétett gerendási lékelt koponya X. századi keltezése is,⁸³ s a szerzők hivatkoznak a Klárafalva-B (Csongrád megye) temetőben talált lékelt honfoglalás kori koponyára is.⁸⁴ Úgy tűnik tehát, hogy Dél-Magyarországon sem volt ismeretlen a sebészi koponyalékelés; amennyiben ez adatok nem felelnek meg a valóságnak, a Szerzőnek cáfolnia kellett volna azokat, hogy tisztán lássunk. A Kisalföldön hasonló a helyzet: a Szerző Zsitvabesenyőt említi kivételképpen; ugyanakkor *Nemeskürriék—E. Vilek* nyomán — további két X. századi lékelt koponyára is hivatkoznak (*Horny Jatov* és *Libice*).⁸⁵ Annyi bizonyos, hogy mindeképp megalapozatlan e „gyakorlat . . . szűk időbeli és korlátozott területi elterjedéséről”, és az azt művelő „rövid életű, kis csoport tevékenységéről” beszélni.⁸⁶

A Szerző még különösebb megoldást választott a jelképes trepanáció térképének elkészítéséhez: a jelképesen lékelt koponyák jegyzékét úgy állította össze, hogy az e szokásról megjelent összefoglaló tanulmány táblázataiból⁸⁷ kiírta a dolgozat elkészítésekor X. századnak tartott leleteket, és csupán ezeket vetítette térképre. Eljárása annál kevésbé érthető, mivel több ékszerfajta esetében (pl. csüngős díszek, az általa X–XI. századnak vélt díszkorongok) nem voltak ilyen szűk időrendi szempontjai, tehát átvethette volna az említett tanulmány kitűnő összefoglaló térképét,⁸⁸ csak hogy számára az nem volt megfelelő, mivel abból a szokás egyetemes elterjedtsége tűnt volna ki. A Szerző, noha dolgozatában több helyütt hangsúlyozza a pontos keltezés fontosságát, különös módon itt elmulasztotta azt is, hogy átfűsülje az egyes dunántúli temetők, illetve azok kérdéses sírjainak időrendjét, noha természetesen azok ottani keltezése ma már meghaladottnak tekinthető. Így eshetett meg, hogy a

Dunántúlról csak a szabadbattyáni leletet szerepelteti — utalva arra, hogy itt a szokás ismeretlen —, noha egyes lelőhelyek helyesbített keltezésével (pl. Székesfehérvár-Rádiótelep,⁸⁹ Székesfehérvár-Százszázút)⁹⁰ módja lett volna innen több leletet is bevonni (aligha valószínű, hogy a halimbai temetőnek mind a 6 jelképesen lékelt koponyája XI. századi lenne stb.). — A Kisalföldről is kimaradt a 6 zsitvabesenyői jelképesen trepanált koponya.

A Szerzőnek mentségéül szolgálhat, hogy a jelképes trepanációról szóló összefoglalásban akkoriban valóban arra a következtetésre jutottak, hogy a koponyalékelés jelképes fajtája a X. században elsősorban csak az ország keleti felében volt ismert, s innen terjedt át később a Dunántúlra,⁹¹ de a kitűnő tanulmánynak épp e megállapítása fölött eljárt az idő. E tételt a Szerzőnek annál is könnyebb lett volna módosítania, mivel a szokás kései tovaterjedését már az említett tanulmány több részletmegállapítása eleve kérdésessé teszi. Több helyütt utalt a dolgozat arra, hogy a XI. században jelentősen csökkent a jelképes beavatkozások száma is⁹² — a X–XI. századi temetőkben korábbi 6–8%-os gyakoriságuk mellett utóbb olykor 1% alá szorult a trepanáltak száma⁹³ —, vagyis erősen tűnőfélben volt e szokás. Emellett, amint arra felfigyeltek, a XI. századi sírok koponyáin zömmel gyögyült jelképes trepanáció található, vagyis feltételezhető, hogy az illetők egy részét még a X. században vetették e műtét alá.⁹⁴ Mivel tudjuk azt is, hogy a pogány világ leáldozásával, a X. század utolsó harmadában, az államalapítás korában a feltűnő, azaz a koponyát megnyitó beavatkozásokra már egyáltalán nem került sor,⁹⁵ ez sejteti, hogy a keresztény hittérítés idejétől voltaképp mindenféle koponyalékelést tilthattak, legfeljebb az eldugottabb falvakban elvétve, egy ideig még azért készíthettek jelképes változatait, mert ez jobban rejthető, leplezhető volt, mint ha a koponyán tátongó űr támadt. Alighanem az erélyes István király uralma alatt — az énekmondókhoz hasonlóan — szigorúan megregulázták a már csak a köznépi közösségeknél működő táltosokat is, és nyomtatékosan megtiltották a koponyalékelés gyakorlatát, hiszen az valóban szoros kapcsolatot állott az üldöztötthez vált régi hiedelmekkel, a pogány lélekhiittel. Teljességgel valószínűtlen tehát, hogy a Dunántúlon — ahonnan számos trepanált koponyát ismerünk — épp akkor vert volna gyökeret a koponyalékelés, amikor az — más pogány szokásokkal együtt (pl. lovastemetkezés, szemfedő) — országszerte kiveszőben volt köznépi temetőinkből.

Bálint szövegezése még azt a különös okfejtést is megkockáztatja, mintha a tényleges trepanáció magyar gyakorlata ellen szólna az a körülmény, hogy a Kálon fellett 5 valószínűleg lékelt koponya közül csak egyetlenegy volt turanid jellegű (127. o.). A nagy súllyal „figyelemre méltónak” jelzett bejelentés azonban semmit sem mond, hiszen az eddig számbavett lékelt koponyák tipológiai megoszlása ugyancsak a legkülönbözőbb,⁹⁶ s a Kálon észlelték a másutt tapasztaltakkal nem ellenkez-

⁸⁰ *Anda, T.*, Acta ArchHung 1 (1951) 280–281. és Taf. LVIII/1.

⁸¹ *Nemeskürri, J.—Kralovánszky, A.—Harsányi, L.*, i. m. 355.

⁸² *Lipták P.*, i. m. 10.

⁸³ Utóbb figyeltem fel arra, hogy e koponya X. századi volta kétségtelen, hiszen a lelőhelyen (Gerendás, Vízvári tanya) *Bakay K.* 1970-ben rövid mentőásatást végzett és ott öt honfoglalás kori sírt hozott napvilágra: Az 1970. év régészeti kutatásai. Szerk.: Sz. Burger A. RégFüz 1/24. (Bp. 1971) 58; *Bakay, K.—Kiszely, I.*, MittArchInst 3 (1972) 103–111, 112–113 és Taf. 34–36, 39–40.

⁸⁴ *Juhász I.—Torda-Molnár B.*, BékésMúzKözl 1 (1971) 167–181.

⁸⁵ *Nemeskürri, J.—Kralovánszky, A.—Harsányi, L.*, i. m. 355.

⁸⁶ Újabbban — a fentieket némileg módosítva — a tényleges koponyalékeléseket a fejedelmi ház hozzátartozóinak előkelő udvarhelyein tevékenykedő sámánarisztokrácia tagjai közül való, a veszélyes sebészi beavatko-

zás végrehajtására is alkalmas táltosok, képzetesebb „orvosok” munkájának vélem. Indokaimra bővebben: *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok lélekhiedelmek . . . i. m. 218–222. — A Bálintnál említetlen egri koponyára: *Szabó J. Gy.*, EgriMÉ 2 (1964) 109.

⁸⁷ *Nemeskürri J.—K. Éry K.—Kralovánszky A.*, i. m. a 32. o. után következő táblázatok.

⁸⁸ Uo. 7., 1. ábra.

⁸⁹ *Bakay, K.*, Alba Regia 6–7 (1966) 83.

⁹⁰ Uo., Alba Regia 8–9 (1968) 71.

⁹¹ *Nemeskürri J.—K. Éry K.—Kralovánszky A.*, i. m. 7, 26.

⁹² Uo. 6, 27.

⁹³ Uo. 21.

⁹⁴ Uo. 16.

⁹⁵ *Nemeskürri, J.—Kralovánszky, A.—Harsányi, L.*, i. m. 361.

⁹⁶ Uo. 357; *Nemeskürri J.—K. Éry K.—Kralovánszky A.*, i. m. 16–17.

nek. A magát magyarnak valló közösséget természetesen nem a faji azonosság, hanem a kialakított közös származástudat hite fűzte össze;⁹⁷ magától értendő, hogy a legkülönbébb etnikai elemeket magába olvasztó magyarság embertani jellege ugyancsak megoszlott; a káli temető koponyái önmagukban nem tanúskodhatnak frissen csatlakozott népelemről.

Ha az egész fejezetet gondosan áttanulmányozzuk, meglepetéssel értesülhetünk arról, hogy a Mátra vidéke „határozottan önálló képet mutató tájegység” (134. o.), amelynek sajátossága abban domborodik ki, hogy a vizsgált tárgyfajta — a kétfajú csüngőktől kezdve a nyugati érmékig — jóformán teljesen hiányzik e tájon (l. az egyes tárgyak területi elterjedéséről mondottakat: 113–133. o.), csupán a „hajfonatdíszek, valamint a koponyatrepanációk gyakoriak” (134. o.), azaz Bálint terminológiáját átfordítva: az áttört korongok és a tényleges koponyalékelések jellemzők e vidékre. Alig hiszem, hogy a Kárpát-medencének volna még egy olyan tája, amelynek X. századi magyar anyagát mindössze egyetlen tárggyal és egy — kifejezetten arra a területre jellemző — szokással jellemezhetnénk. A Szerző közlése már csak azért is meglepetésként, hiszen a szerintünk országosan ismert öntött korongokat e területről összesen két lelőhelyről (Eger, Aldebrő) adatolja; a koponyalékelésről meg az ímént bizonyítottuk, hogy szelvényben művelték e hazában. Bálint voltaképp maga is érzi tétele ingatagságát, ezért aztán idevon olyan valóban vitára ingerlő állításokat is, mint e vidék „sajátos embertani összetétele”, valamint, hogy „e táj temetőit olykor feltűnő szegénység... jellemzi” (134. o.). Mindezt valóban — szó szerint véve — „behatóbb vizsgálat” nélkül (134. o.) veti oda, hiszen valójában minden egyes közösség embertani arculata sajátosnak mondható, s az sem érthető, mi a jelentősége annak, hogy a *Szabó J. Győző* cikkében kifejezetten „köz-népi magyar temető”⁹⁸ részléként jellemezett káli sírok nem túlon túl gazdagok; vajon nem ez tapasztalható-e más köznépi közösségek síregyütteseinek esetében is? A káli temető leletekben való szerénységét (ha egyáltalán beszélhetünk ennek „feltűnő” voltáról, amikor két szablya is előkerült ott) a tágabb környék emléktárára általánosítani nem lehet. *Szabó J. Győző* a jelzett helyen 29 X. századi lelőhelyt sorol fel, amelyeknek több mint felében volt lovas-, illetve lószerszámmal temetkezés, sok a gazdagon felékszerezett női sír, van jócskán szablya, övveret, ismert ékköves aranygyűrű, nyugati érméket pedig a Bálint által is említett aldebrői és káli (II. k. 83. o.) példányokon kívül Dormándon és Tiszanánán is leltek.⁹⁹ De folytathatnánk a rangos leletek felsorolását, hiszen az Árpád-kori Heves megye területén 3 tarsolylemez is felbukkant (Eceseg, Tiszanána, Besenyőtelek), s épp innen való egyik legpompásabb lemezes korongpárunk is (Aldebrő), s egy másik szép poncolt korongpár Dormándról. *Szabó J. Győző* szíves szóbéli közléséből tudom, hogy cikke megjelenése óta Hevesből immár 43 lelőhelyet — s ezek közt 8 teljesen feltárt temetőt — tartanak számon, nyilvánvaló, hogy ennek az anyagnak elemzése még sok meglepetéssel kecsegett. Mindenesetre már az eddig ismert emlékek arra mutatnak, hogy a kérdéses területen a gazdagabb és szerényebb sírok megoszlása megfelel az ország más vidékein tapasztaltaknak és a magyar társadalom rétegzettségéről tudottaknak. Szerző a fenti tényeket ködösíti el, amikor a Mátra-vidék elkülönítése céljából — bizonyítási módszerétől ez esetben merőben eltérve — olyan egészen távoli „megfigyelésekkel” is szorgál,

amelyek bizony még „feltételeken” sem volnának „idevonhatók” (134. o.). A főszövegben ugyanis azt a rejtelmest kijelentést teszi, hogy „a néprajzi megfigyelések szerint az Északi Hegyvidéken a pogány hitvilági elemek egyedi jellege mutatható ki” (134. o.). Ez természetesen a kevésbé beavatottakat, akik ezúttal, Bálint összefoglaló művéből értesülnek a különös fejlékelés — állítólag épp e területen divó — szokásáról, bizonyára alaposan meggondolkoztatja, s képzeletüket elragadja. Lelkesedésük csak akkor hűlné le, ha módjuk lenne az utalásoknak utánanézni, mert bizony a nap- és holdfogyatkozást okozó, égitesteket faló „markoláb” alakjának¹⁰⁰ az égvilágon semmi köze sem lehet a trepanáció gyakorlathoz. A ’mumus, lidérc’ értelmű *morkoláb*, *markaláb* szó frásos feljegyzését egyébként a XVIII. század legvégéről ismerjük.¹⁰¹ De aligha találna az olvasó e népszerű eltérő eredetét „messzemenően igazoló”¹⁰² bizonyosságnak, hogy e területen a táltos helyett „garabonciás” születik fölcszámú csonttal, hiszen így tudják a Dunántúlon is,¹⁰³ márpedig az ottani közösséget Bálint sem hozza kapcsolatba az ittenivel. Ez különben sem áruklodhat ősi viszonyokról, hiszen *Diószegi* szerint „a garabonciás személye kétségtelenül újabb eleme néphitünknek”,¹⁰⁴ s ez nyilvánvaló is, hiszen a „garabonciás” szó 1519-ből adatolható először nyelvünkben.¹⁰⁵ Hasonlóan sokat sejtető az az utalása, hogy a különleges képességű személyek extázisuk alkalmával itt nem „révülnek”, „rejteneznek”, hanem „elragadtatódnak”.¹⁰⁶ Ez elmondható nemcsak a Mátra-vidéki, hanem néhány északkelet-magyarországi közösségről is,¹⁰⁷ ami az előbbivel épp ellenkező területhez fűződő kapcsolatokra utalna. Csakhogy az adat értékére nézve itt is elég a kérdés kiváló szakértőjét, *Diószegi Vilmost* idéznem: „a honfoglaló magyarok az extázis fogalmát csak a *rejtet-, révül-* szóval jelölték, az *elragadtatik* ige csak később, a XVI. század körül kaphatta mai jelentését”.¹⁰⁸ Az efféle bizonyosságok tehát aligha mérlegelhetők komolyan a X. századi népességi viszonyok vizsgálatánál, s így Bálintot az itt felsoroltakból semmi sem jogosítja fel arra a határozott kijelentésre, hogy a Mátra-vidék népességét „az egyedi jelleg hangsúlyozott volta miatt” (135. o.) eltérő etnikumnak nyilvánítsa.

Már-már mintha rejtve is maradna előttünk, miként is juthatott Bálint e feltevésére, amikor a fejezet vége felé mégis csak bejelenti, hogy a Mátra-vidéki csoportot „nehéz lenne elvonatkoztatni az Abák vagy a kavarok egyik törzsének itteni megszállásától” (137. o.). Igyekezik azt a látszatot megőrizni, hogy eredményeire a sok kértelyt támasztó történeti forrásoktól függetlenül jutott, s csupán a nyomós régészeti bizonyosságok vezették e gondolathoz, hiszen érvként azt említi, hogy e csoportnak „az ország többi részétől való különállása következtetésen visszatérő jelenség volt” (136–137. o.) a régészeti elemzésnél. Korábbi tanulmányainak ismerői azonban tudják, hogy ennek a fordítottja az igaz, Bálint sokkal inkább történeti megfontolásokból, a kabar törzs népi összetételének a hagyományostól eltérő elemzésével¹⁰⁹ helyezte ide a kabarok egyik — nevezetesen az asz-alánok — tömbjét, s elképzeléséhez keresett régészeti és néprajzi érveket. Történészeink ugyanis Kazária népességi viszonyait elemezve, a népevekből származó helyneveink és krónikás hagyományok segítségével törekedtek tisztázni, hogy milyen népelemek sodródtak a kabar törzs keretében a Kárpát-medencébe. *Györffy György* ilyen módszerrel a csatlakozott népek három főbb etnikai összetevőjét emelte ki: a khorezmieket, az alánokat és különféle bolgár-

⁹⁷ *Szász J.*, *Gentilizmus. A barbár etnikai tudat kérdése.* Kézirat (Bp. 1970) s. a.

⁹⁸ *Szabó J. Gy.*, *Heves megye régészeti emlékei II.* In: *Heves megye műemlékei I. Magyarország Műemléki Topográfiája VII.* (Bp. 1969) 55.

⁹⁹ *Uo.* 54–57.

¹⁰⁰ *Diószegi V.*, *Népi kultúra — népi társadalom I* (1968) 217–251, 285–286.

¹⁰¹ *Kniezsa I.*, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* (Bp. 1974) II. 892.

¹⁰² *Bálint Cs.*, *MFME* 1971/2. 106.

¹⁰³ *Diószegi V.*, *A sámánhit emlékei...* i. m. 130. o. utáni 7. ábra.

¹⁰⁴ *Uo.* 20.

¹⁰⁵ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: *Benkő L. I.* (Bp. 1967) 1027.

¹⁰⁶ *Bálint Cs.*, *MFME* 1971/2. 106.

¹⁰⁷ *Diószegi V.*, *A sámánhit emlékei...* i. m. 298. o. utáni 32. ábra.

¹⁰⁸ *Uo.* 324.

¹⁰⁹ *Bálint Cs.*, *MFME* 1971/2. 99–107.

török törzseket, de elképzelhetőnek vélte kisebb számú türk-kazár, rúsz és besenyő elem csatlakozását is.¹¹⁰ Bálint nézeteinek ez a megosztás nem felelt meg, hiszen maga az egyik lovastemetkezési módot, a „kitömött lóbőrös” temetkezést besenyő eredetűnek tartotta, ezért igazolni igyekezett nagyobb számú besenyő népesség betelepülését. Ezért aztán olyan kétes értékű forrásokat részesített előnyben, mint a Hudud al-'Álam és a zsidó-kazár levelezés, mert ezekből lehetséges volt a magyarokhoz csatlakozott pártütők besenyő és alán eredeztetése; noha ezzel szemben eleve kételyt támaszt, hogy Konstantín császárnál, aki részletesen tárgyalja mind a besenyőket, mind a magyarokhoz átpártolt kabarok történetét, a kabarok besenyő voltára nem található semmiféle támpont. Bálint szerint az említett források Konstantinnál részletesebben számolnak be a kabarok csatlakozását kiváltó felkelésről, s a kazár belháború időpontját is közelebbről lehet meghatározni; ez az esemény 863–867 között, vagyis meglehetősen későn, a magyar honfoglalásnál csupán három évtizeddel korábban zajlott volna le. A kabar-besenyők szerint ott telepedtek meg, ahol a rájuk jellemző „kitömött lóbőrös” sírok találhatók. Nagyobb gondban volt a forrásaiban szereplő aszalánok elhelyezésével, mert nekik jellegzetes lovastemetkezési forma már nem jutott, szálláshelyüket így egyéb szempontok szerint kellett kijelölni.

Ezeknek az előzményeknek itteni mellőzése nem mondható szerencsésnek, hiszen az olvasó előtt teljesen homályban marad, hogy a Máttra-vidék felsorolt régészeti-néprajzi sajátosságaival e terület alánokkal való benépesülését akarta igazolni. Csúpan terjedelmesebb cikkéből derül ki, hogy az áttört korongok itteni jelenléte azért kapott nyomtatékot, mert a szaltovói műveltség hasonló tárgyaival valóban vannak távoli kapcsolatai. Eltekintve most attól, hogy a szaltovói műveltség hordozói korántsem csupán az alánok voltak, és hogy e műveltség számos jegye az egész korabeli magyarságra jellemző volt, meg kell említenünk, hogy a szaltovói korongoknak részben még a rendeltetése is más, hiszen a sírokban nemcsak a felsőtesten, hanem a deréktájon is felbukkannak,¹¹¹ s mintázatuk is eltér a mieinktől. A X. századi Kárpát-medencében felbukkant korongok egyike sem minősíthető valószínűs alán emlékeknek, mind a magyar művészet szellemében átfogalmazott darabok, s egyébként is széles körben elterjedtek, így aligha lehetnek bizonyosságai az alán eredetű kabarok Máttra-vidéki megtelepedésének. Bálint úgy tűnteti fel, hogy az „alán jellegű” áttört korongok itt gyakoribbak, s a lemezesek csak elvétve kerülnek elő, ez azonban koránt sem így, hiszen Szabó J. Győzőnek a korongokról írott legutóbbi összefoglalásából kitűnik, hogy a lemezes korongok száma legalábbis megegyezik az áttörtekével (lemezes példányok: Dormánd, Aldebrő 20. és talán 13. sír; öntöttek: Eger, Aldebrő 13. sír);¹¹² de a lemezesek aránya egyértelműen nagyobb, ha — amint Bálint teszi — hozzávesszük a sósárházi korongpárt is.¹¹³ Ez utóbbit egyébként teljesen indokolatlanul nyilvánítja „egyedülálló, iráni kapcsolatú” darabnak, félremagyarázva Fodor István cikkének mondanivalóját, aki az iráni rokon vonások kimutatásával az egész korai magyar művészet iráni vonatkozásainak egyébként közismert tényére kívánt csak utalni, s nem az iráni eredetű alánok e tájon való jelenlétére, amit az is mutat, hogy a korong ábrázolását a magyar hiedelmekből — a napos-holdas világfa képzetével — értelmezte.¹¹⁴ Egyedül az egri fülkanál szaltovói körből való származása látszik kétségtelennek, de ez önmagában nem tanúsítja az egész vidék kabar voltát, hiszen korai, egyedi darab, s a temető egészében magyar jellegű; e tárgy Etelközben magyar törzsbeliékhöz is eljuthatott kereskedelmi úton, vagy idegen

eredetű asszonnyal, bár ez utóbbi lehetőségnek a nő magyar jellegű ékességei inkább ellene mondanak.

Az alánság itteni szállástömbjét volna hivatva bizonyítani mindaz, amit a Szerző e terület X. századi népességének embertani jellegéről mond, csakúgy mint a temetők szegényes leletanyaga és a lovastemetkezések ritkasága, amit az alánság mohamedán és keresztény volta indokolhatna. Mindezen sajátosságok azonban — mint fentebb kifejtettük — nem igazolhatók. A Szerző módszertani elve, hogy az etnikumok elkülönítésére a dívatekiknek tekinthető, általánosan elterjedt ékszerek, használati tárgyak helyett csak a szokásanyagban rejlő különbségek alkalmasak.¹¹⁵ Ezért volt hát oly fontos egy szokásfajtának — a tényleges trepanációnak — e göchoz kötése, hiszen e csoport lovastemetkezési módja nem bizonyult eltérőnek a magyarokétól.

A Szerző valóban nem vádolható azzal, hogy nézeteit túlzott merevséggel kezeli:

Az alánság itteni megtelepedését a szaltovói jellegű tárgyakkal rokon darabok alapján látja igazoltnak, nem törődve azzal, hogy az egri fülkanál kivételével ezek általánosak az egész magyarság körében. Itt tanyázó alánjai tehát olyanok volnának, akik megőrizték eredeti ékszerfajtaikat, de egyesek közülük átvették a magyarok lovastemetkezéseit, noha magukkal hozott vallásukban az nem volt szokásos. Íme, itt maga mond ellene tételének, miszerint egy nép jobban ragaszkodik temetkezési szokásaihoz, mint dívatekikeihez. E csoporttal ellentétben, a magyarokhoz az alánsággal együtt 863–867-ben átpártolt besenyőknek nem tárgyi, hanem szokásanyagát látja megőrzöttnek. Az alán módon öltözködő és magyar módon temetkező Máttra-vidéki csoport etnokulturális specifikumának — az ellentmondó adatok ellenére — megteszi a tényleges koponyalékelés gyakorlatát, s mindazt, amit e terület hiedelmeiből a X. századba visszavezethető fontos adatnak vél.

Ilyen logikai fordulatokkal nyilvánvalóan nem igazolható a Máttra-vidék különállása; újra át kellett volna gondolnia egykori tételeit, mielőtt ezeket az össze nem hangolt ötleteket művébe beépíti.

Tévedés ne essék, nem tartom lehetetlenné, hogy e vidéken kabar eredetű népcsoportok is élhettek, de sem a magam régi,¹¹⁶ sem Bálint mostani fejtegetései nem elég meggyőzőek, hogy e feltevést régészeti érvekkel bizonyítsuk. Történetileg mellette szólhatna az Abák származás-hagyománya, amely azonban nem mérlegelhető az itt élő alán voltának bizonyosságaként, hiszen arról szól, hogy Ed és Edemen legendás őse, Csaba hun királyfi Szkítiában khorezmi leányt vett nőül. Kérdéses azonban, hogy az Abák ősfoglalók voltak-e ezen a területen, vagy csak Sámuel apja, Pata nyert itt szállásföldet, amikor Géza nagyfejedelem leányával házasságra lépett.¹¹⁷ Épp ezért talán fontosabb is ennél, hogy a X. század korai időszakától feltűnnek az Árpád-házi hercegeknek és családtagjaiknak udvarhelyei az egykori Hevesben.¹¹⁸ A rangos X. századi hagyaték — akárcsak más vidékeken — nem annyira a kabarok, hanem sokkal inkább a fejedelmi ház képviselőinek, illetve udvartartásuknak emléke lehet; a történeti kutatásokkal összhangban ma inkább erre következtetnénk.

A szűkebb körzetben előkerült tárgyak közé tartoznak a tarsolyfüggesztő veretek, valamint a tarsolylemezek.

A tarsolyfüggesztőkről szólván, mindjárt az elején le kell szögezmem, hogy Bálint tévesen azonosít két teljesen különböző tárgyfajtát. A tarsoly zárószíj veretein — amely kifejezést hangsúlyozottan nekem tulajdonít (124. o. és II. k. 130. o., 301. j.) — magam soha nem a függesztőveret értettem, hanem a veretes tarsolyok bújtatóján

¹¹⁰ Györffy Gy., Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Bp. 1959) 44–76.

¹¹¹ Плещева, С. А., От кочевий к городам. МИА 142. (Москва 1967) 176.

¹¹² Szabó J. Gy., EgriMÉ 1 (1963) 102–105.

¹¹³ Bálint Cs., MFMÉ 1971/2. 106.

¹¹⁴ Fodor I., ArchÉrt 100 (1973) 32–41.

¹¹⁵ Bálint Cs., MFMÉ 1971/2. 85.

¹¹⁶ Dienes I., Honfoglaló magyarok. In: A kisvárdai vár története. Szerk.: Éri I. (Kisvárdai 1961) 101–102, 132–133.

¹¹⁷ Györffy Gy., ArchÉrt 97 (1970) 237.

¹¹⁸ Uo. 222.

átvezetett keskeny zárószíjat borító apró vereteket (mint pl. Bodrogszerdahelyen). Természetesen teljesen más darab a függesztőveret. E. P. Kazakovnak a tankejevkaik temetőben tett megfigyelése alapján Bálint most egy kerek bőrtarsolyt rekonstruál (124–125. o.), amelynek felső ívén helyezkedne el a függesztőveret (XLVII. t. 2.).¹¹⁹ A párhuzam ismeretében e megoldás mérlegelése jogos, mégis, ez a fajta tarsoly nem látszik elég célszerű alkalmatosságnak. Legfőbb gyengéje a rekonstrukciónak, hogy nem ismerünk sem a régészeti, sem a néprajzi anyagból olyan tűzszerszám vagy varrókészség tartót, amelynek nyílása az előlapon ferdén van bevágva, hiszen ezt a tarsolyt is valójában csak hátlapjára fektetve lehetett volna kinyitni. A tarsolyok nyílása nem is előlapjukon, hanem tetejükön van; itt is legfeljebb csak az a megoldás lehetséges, hogy felső harmadában vágtak vízszintes nyílást, ahol a felfelé erősen szűkülő forma miatt a kéz még beférhetett. Egyébként a Szerző által feltételezett fűzős megoldás a mindennapra szánt tarsolyoknál elképzelhetetlen, az ilyen nehézkes zárási mód helyett célszerűbb lehetett egy ilyen zacskó jellegű tarsolynál visszavarrott szalagházba fűzni a zsinórt legfelül, amelyet egyetlen mozdulattal össze lehetett húzni. Ugyancsak hasonló jellegű tarsolyok zárására szolgálhattak a tarsoly tetejére (avar típusú megoldás) vagy felső szegélyére szíjazott csontlapok¹²⁰ (nem bizonyos, hogy az ennek meghatározott szentes-szentlászlói darab – vö. II. k. 131. o., 307. j. – valóban tarsolyzáró csont volt, én egyéb rendeltetését gyanítom;¹²¹ sokkal inkább az volt viszont az általam 1970-ben közölt bashalmi faragott csont).¹²² A függesztőveret voltaképp meglehetősen alkalmatlannak tűnik arra, hogy egy ilyen, zacskó alakú tarsolyra szereljük.¹²³ Azt hiszem, csak a további ásatási megfigyelések dönthetik el, hogy volt-e valóban olyan kerek, függesztőveretes tarsoly, amelyet Bálint elképzel. Nem tartom ugyanis kizártnak, hogy a szokásos alakú tarsolyokkal tartoznak össze mégis e veretek, a Szerző is említi, hogy e függesztőveretek tarsolylemezekkel egy sírban is előfordulnak. Miért ne lehetett volna szerepük a hagyományos tarsolyoknak az övhöz kapcsolásában? Alig hihető, hogy egyszerű „övdísz” (vö. II. k. 131. o., 306. j. – a nagymágócsi veretről mondotak) ilyen fület képeztek volna ki. E veretek hátlapján a szegecsek eloszlása, távolsága olyan, hogy épp egy keskeny szíjra illenek, amely nagy valószínűséggel az öv

lehet. Ez esetben a tarsoly függesztőszíját felül nem egyszerűen az övre húzták, hanem a veret fülébe kapcsolták, amely természetesen lefelé fordult. Bálint inkább hajlandó azt feltételezni, hogy ahol függesztőveretet is találunk tarsolylemez társaságában, ott a megszokottnál kívül még egy, rendeltetésében eltérő tarsolynak is lennie kellett a sírban. Nem tudom, milyen rendeltetésre gondol, más rendeltetésű tarsolyt nem ismerünk. Ha több tarsoly került a sírba, annak oka csakis az lehet, hogy különböző alkalmakra készült vagy élte más-más szakaszaiban szerzett tarsolyait rakták melléje; ez valóban beszédes bizonyossága lenne V. N. Csernyecov közlésének, miszerint a régiek tarsolyaikhoz, mint legszemélyesebb, meghitt tárgyaikhoz ragaszkodtak,¹²⁴ ezeket tehát aligha adták tovább, mint Bálint véli (II. k. 129–130. o., 293. j.).

A tarsolylemezekhez Bálintnál ismét történeti mondanivaló is kapcsolódik, ezért e részletnél el kell időznünk, már csak annál inkább is, mivel elképzeléseit meglehetősen homályosan adja közre. Gyakorlata ugyanaz, mint a Mátra-vidék elkülönítésénél volt, vagyis roppant óvatosan, olykor önmagának is ellentmondva feszegeti a tarsolylemezekhez fűződő kérdéseket, jelentőségükről, etnikai kapcsolatukról különbözőképpen értelmezhető módon nyilatkozik, hivatkozván korábbi dolgozataira, mintha az ott előadottak bővebben támogatnák érveinek igazát. A tarsolylemezeket maga is rangjelző tárgynak tartja, de olyan emlékeknek, amelyek nem általánosak honfoglalóinknál. Helyesen utal arra ugyanis, hogy nagy területeken egyelőre ismeretlenek, nincsenek meg több feltételezett X. századi központ környékén sem, annak ellenére, hogy néhány város hely körzetében valóban számos példány felbukkant (120–121. o. és II. k. 129. o., 286. j.). Végül is úgy dönt, hogy „nincsen kényszerítő körülmény, hogy megváltoztassuk a tarsolylemezek korlátozott etnikai használatával kapcsolatos korábbi koncepciót” (121. o.). Ha a Szerző a tarsolylemezek sűrű nyírési előfordulását történeti megfontolásokkal, azaz a csatlakozott népesség ott sejtethető egyik szállástömbjével és főleg az utódlásra kiszemelt trónvárományosok uralmi területével magyarázná, aligha volna vele vitám. Mindezt azonban a tarsolylemezekkel kapcsolatban nem is mérlegeli, csak fejtegeténeke távolabbi részeiből derül ki, hogy a dukátus X. századi előzményének lehetőségét voltaképp elveti (136. o. és II. k. 137–138. o., 349–352. j.).¹²⁵ következőképp

¹¹⁹ Ezekről a – szerinte a magyarságnál is fellelhető – „iszáknak” mondott bőrzacskókról már megemlékezett: *Bálint Cs.*, Tarsolyok. In: Bevezetés... i. m. I: 1. 131.

¹²⁰ Pl. *Vahter, T.*, i. m. Taf. 165/4–5.

¹²¹ Talán lasszó – azaz pányva – függesztője volt.

¹²² *Dienes I.*, A honfoglalás kora. In: Magyar művészettörténet I. i. m. 46., 56. á.

¹²³ *Fodor Istvánnak* a lektori bírálatában kifejtett nézete szerint is a volgai bolgár és a magyar tarsolyfüggesztők alighanem más-más célt szolgáltak.

¹²⁴ *Csernyecov* adataira hivatkozik *Vahter, T.*, i. m. 117.

¹²⁵ Arról, hogy a X. században a csatlakozott segédnépek által lakott területek élén a trónörökös hercegek álltak l. *Györffy Gy.*, Tanulmányok a magyar állam eredetéről i. m. 36–, 44–, 83–84 stb.; *Ua.*, Ethn 76 (1965) 422–423, 428; *Ua.*, ArchÉrt 97 (1970) 202–203, 219–220., 8–9. kép; *Ua.*, Autour de l'État des Semi-Nomades: le cas de la Hongrie. i. m. 10–11, 16; *Ua.*, István király és műve. i. m. 34–36, 244, 523, 538–539; *Heckenast G.*, Fejedelmi (királyi) szolgálatnépek a korai Árpád-korban. ÉTK 53 (Bp. 1970) 38, 49., 132. j. – A meggyőző történeti érvelés ellenére másként látja a kérdést: *Kristó Gy.*, A XI. századi hercegség története Magyarországon (Bp. 1974). – Tényként fogadhatjuk el, hogy a dukátusi területen helynévként fennmaradtak a trónörökösként számításba vett Árpád-házi hercegek nevei, s a hercegség X. századi meglétéről a történeti hagyományok is tanúskodnak. Ennek ellenére *Kristó Gyula* tagadja, hogy ősi gyakorlat lett volna a trónvárományosnak az uralmi területben való részletetése, a katonai segédnépek élére áll-

tása, s a közismert krónikás adata hivatkozva azt vallja, hogy legelőször csak I. Endre engedte át az ország harmadát öccsének, Béla hercegnek. Monográfiájában a dukátus keletkezését a XI. századi vándormozgalmakkal hozza kapcsolatba, úgy gondolván, hogy a földműveléstől vonakodó, katonáskodó szabad pásztorok a szolgasorba való süllyedéstől rettegve, a servusok pedig már a szolgaság állapotából menekülve, a formálódó feudális rend elől – a belső területekről – szöktek a peremvidékekre. A dukátust épp azért hívták volna létre a XI. század közepén, mert a feudális államhatalom csak ily módon tudta a szökevényeket megregulálni, így volt képes őket bevonni a megszilárduló gazdasági és társadalmi rendbe. Még P. *Ratkošra* is hivatkozik, aki úgy véli, hogy Nyitra vidékén az Árpádok e késői hercegséggel szilárdították meg uralmukat (uo. 33.). A régész számára mindenesetre megfontolkoztató, hogy a dukátusi terület bihari és nyitrai tömbje vajon valóban a perifériákra esett-e, s elmara-dott vidékek számított-e a XI. század közepén, miként *Kristó* gondolja (uo. 69.). – Mivel mind *Györffy*, mind *Kristó* vélekedésében voltaképp hipotézisként merül fel a dukátus kezdeteinek kora, a régész aligha tehet egyebet, mint hogy az eltérő történeti feltevéseket saját forrásaival mérlegeli. Azt hiszem, felesleges megtámogatnom adatokkal, hogy mind a nyíri-bihari, mind a nyitrai tartományok sűrűn benépesültek már a X. század folyamán, s így azok a XI. század közepe táján semmiképp nem voltak afféle isten háta mögötti peremterületek, a legkorábbi időkől be voltak kapcsolva a magyar államszervezet keretébe. Ráadásul Szabolcsból legújabbban is olyan rangos emlékek (rakamazi szablya) kerültek felszínre, hogy a trón várományosainak egyik X. századi uralmi

egyetlen sovány és ingatag érve a tarsolylemez kabar eredete mellett, hogy az „nagyobb arányban fordul elő a kitömött lóboros sírokból” (121. o.), vagyis olyan temetkezésekben, amelyek az ő értelmezése szerint nem a törzsökös magyarság, hanem a katonai segédnépek tagjainak nyugóhelyei. Már utaltam rá, az, hogy a megnyűzött ló bőrt kitömve helyezték a sírba, csupán a körültekintőbb, nagyobb ceremóniával történő temetés függvénye, s így ez aligha ad alapot arra, hogy a tarsolylemezeket a katonai segédnépek hagyatékához soroljuk. De még ha a kitömött lóboros temetkezést etnikumjelzőnek tartanánk is, bökkenő marad ennél az érvelésnél, hogy a tarsolylemezek és a stílusukban készült tárgyak a Szerző adatai szerint is jóval szélesebb körben terjedtek el a Kárpát-medencében, mint ahol kabarokat gyaníthatunk. Ráadásul a Szerző lovastemetkezésekről írott dolgozatának gondolatmenete szerint a kitömött lóboros sírok nem is általában a kabarok, hanem a kazároktól más népekkel együtt a magyarokhoz pártolt besenyők temetkezései volnának.¹²⁶ Ez esetben feltűnő, hogy a besenyők körében a tarsolylemez csak épp azon csoportnál ismert, amely a magyar törzsszövetség keretében élt. Vajon hogyan váltak épp rájuk jellemzővé ezek a pompás ötvösremekek — mégpedig Bálint számításai szerint a csatlakozásuktól eltelt röpké három évtized alatt —, amikor köztudott, hogy a besenyők kézművessége messze elmaradt attól, amilyen fokon azt Kazária egyéb népelemei (pl. alánok, khorezmiek stb.) üzték.

Jó lenne, ha a Szerző pontosabban megfogalmazná, mit értsünk azon, hogy akkor „juthatunk közelebb az adatok kínálta realitáshoz” (120. o.), ha a tarsolylemezeket mind rang-, mind etnikumjelző tárgynak tekintjük. Ez ugyanis jelentheti azt, hogy a tarsolylemezek egyaránt előkerülhetnek a „hétmagyarok” és a kabarok előkelőinél, de értelmezhető úgy is, hogy ezek csupán a csatlakozott népeknél, sőt közülük is a besenyők rangosabbjainál találhatók meg. Bálint „korlátozott etnikai használatuk” (121. o.) hangoztatásával feltétlenül az utóbbi megoldás felé hajlik, mégis, a főszöveg bizonytalanságban hagyja az olvasót, hogy miként is értelmezze tételét és főleg, hogy milyen adatokkal indokolhatók nézetei. Amikor pl. a tarsolylemezeket a „besenyő jellegű” lovassírokkal kapcsolja össze, joggal gyanítható, hogy e tárgynak a sztyeppéken élő népek, illetve a magyarok helyére nyomuló besenyők anyagával vannak kapcsolatai. Ha viszont a franciák reprezentáns mediavisztikai folyóiratában 1973-ban közzétett fejtegetéseinek nézünk utána, ahol hivat-

kozása szerint (II. k. 129. o., 284. j.) először pendítette meg, hogy legeredményesebb a korábbi nézetek egyeztetése, ott mást sugalló okfejtéssel találkozunk.¹²⁷ Bálint ott előadja, hogy egy évtizede még vitatta azt a feltevésemet, hogy a tarsolylemezek a csatlakozott népek készítményei volnának (sőt nekem tulajdonítja azt a tételt is, hogy a poncolt-palmettás tárgyak a X. század elejéről valók, holott ezt soha nem vallottam). Ismerteti, hogy nézetemet megváltoztattam, újabban egyes hatalmi központokhoz kötöm a tarsolylemezeket. Mivel ez a jelenség szerinte nem általánosítható, kijelenti, hogy a lemezek kabar eredeztetését „újabb tények igazolni látszanak”. Etnikai szempontból fontosnak tartja megjegyezni, hogy a veszelóví tarsolylemezeken kívül — könyvem ez ismertetésének megírásáig — hét¹²⁸ újabb tarsolylemez ismertünk meg a Szovjetunióból. Kíváncsian várnánk a Bálint által beharangozott — etnikai szempontból jelentős — tarsolylemezek bemutatását vagy legalább említését az értekezésben is, bár valószínűnek tartjuk, hogy azokra a — emlékezetem szerint csekélyebb számú és művészi tekintetben szerényebb, bár valóban fontos — tarsolylemezekre utalt, amelyeket 1973 őszén *Erdélyi István* ismertetett a Kőrösi Csoma Társaság őstörténeti konferenciáján, cseremis- és mordvin-földről.¹²⁹ Bálint „figyelemre méltó ténynek” tartja, hogy a kérdéses tarsolylemezek nem a sztyeppe övezetéből, hanem északabbról valók, mint *Erdélyi István* akkoriban hallottuk, a finnugor népek lakta sávból. Kétségtelen, hogy a kapcsolat kérdését ez a tény még bonyolultabbá teszi, annyi azonban bizonyos, hogy ezek az újabb leletek a tarsolylemezek kabar eredetét nem erősítették meg.¹³⁰ Nem látom tehát világosan az okát, miért tartja a Szerző valószínűbbnek elavult, elvetett egykori feltevésemet, s mit is tart újnak, először megfogalmazottnak idézett írásában.

A valóság az, hogy a kabarok északkeleti szállástömbjére csak történeti adatokból lehet következtetni, s így arra lettünk volna kíváncsiak, hogy a régészeti megfigyelések e feltevést miként erősítik meg. Kabarok meglepedésére a nyíri területen azírt is következtettek, mivel megbízható adatok utalnak arra, hogy a katonai segédnépek az Árpád-házi herecek vezetése alatt álltak. Ha a nyírségi leletanyag feltűnően pompás, annak korántsem az lehet az oka, hogy a kabarok tanyáztak itt, hanem az, hogy a fejedelmfik kíséretükkel egyetemben ide vonultak, s itt létesült az ország egyik fontos központja: a szabolesi vár, ahol trónvárományosi tisztüket betöltötték. Mind történetileg, mind régészetiileg valószínűsíthetőnek

körzetét joggal gyaníthatjuk e tájon. Nézetem szerint a régész a saját forrásanyaga alapján nem fogadhatja el Kristó tagadó véleményét a dukátus korai keletkezése kérdésében, s Bálintnál sem lelek magyarázatot, hogy miért épp ehhez az elmélethez csatlakozik. — Arra, hogy a kabarok egyesített törzsét már a IX. század végén az Árpád-házi herecek irányították, Biborbanszületett Konstantin császár munkája is utal. A művének 40. fejezetében található homályos mondat („Abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejedelmük”) valódi értelmét már *J. Marquart* megfejtette. A szövegösszefüggésből következően az alany e részben mindenütt a „kabarok”, következőképp Levente természetesen nem a magyarok fejedelme, hanem a kabarok egyesített törzsének feje volt (*Marquart, J., Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. [Leipzig 1903] 52., 5. j.). Vö. még *Györffy Gy.*, Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: MÖT i. m. 128, 143; *Ua.*, István király és műve. i. m. 34, 538. (Kristó elméletének bírálata uo. 539.).

¹²⁶ *Bálint Cs.*, MFMÉ 1971/2. 99, 105.

¹²⁷ *Ua.*, Cahiers de civilisation médiévale 16 (1973) 246.

¹²⁸ Másik változat szerint hat újabb tarsolylemez találtak: *Ua.*, Tiszatáj 27 (1973) 2. sz. 92.

¹²⁹ *Erdélyi István* voltaképp két újabb — ősmordvin temetőkből származó — tarsolylemez tett közzé, s még egy további darabot említ. A bemutatott — töredékekből rekonstruált — darabok azonban meglehetősen bizonytalanok, és semmiképp sem egyenértékűek a korábban megismert veszelóví tarsolylemezrel. L. azóta: *Erdélyi*

I., Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: MÖT i. m. 68—69.

¹³⁰ Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a Volga-vidékről való finnugor hagyomány lenne a tarsolyok lemezzel való fedése, hiszen ez a tarsolylemezek földrajzi elterjedése és keletkezése szempontjából sem tűnik valószínűnek. Úgy véljük, hogy tarsolylemezeink túlnyomó többsége már a Kárpát-medencében készült, és a hasonló darabok Észak- és Kelet-Európában sem látszanak korábbiak a mi példányainknál. Legvalószínűbb, hogy a Don és az Al-Duna között élő magyarok készítették először tömegesen a bodrogszerdahelyi jellegű veretes tarsolyokat, majd elköltözésük előtti időkben már néhány tarsolylemez is (mint amilyen pl. a bezdédi darab). Az ő szállásterületükről terjedt ezek divatja északnak, egészen a viking központokig (l. erről legutóbb: *Dienes I.*, Hozzászólás Györffy Gy. előadásához. In: Középkori régészeti tudományos ülésszak 1970. dec. 8—10. Szerk.: *Nagy E.* RégFüz 11/14 [Bp. 1971] 85.), és a keleti szlávok, valamint a normannok közvetítésével keletre, a Volga-vidékre is eljutott néhány ilyen jellegű példány. Egyébként a volgai bolgároknál, a cseremiszeknél, a mordvinoknál más tarsolyfajta volt használatos. A magyar jellegű tarsolyok keletre való terjedéséről, a Volga-vidéken honos tarsolyokról l. *Fodor I.*, Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: MÖT i. m. 105, 111, 112—113; *Ua.*, Altungarn, Bulgaroturken und Ostslawen in Südrussland. Acta AntArch 20 (Szeged 1977) 87—101. — a csernyigovi veretes tarsolyról.

*átom, hogy a tarsolylemez olyan rangjelző tárgy volt, amely nem a kabarcokra, hanem a főlejük rendelt vezetőkre, s országosan is a fejedelmi ház kíséretére volt jellemző. Tarsolylemezekre eddig a Duna folyása mellékén, Fejér megye solti székében, Hevesben, a nyíri és nyitrai területen akadtak, voltaképp azon a vidéken, amely szilárdan az Árpádok vezetése alatt állott már az államalapító harcok előtti időben.¹³¹

A IV. fejezet az értekezés legértékesebb része, a Szerző meggyőzően és igen széleskörűen bizonyítja, hogy mindenekelőtt a magyar köznép volt az ún. bjelo brdóí műveltség hordozója.¹³² Fejtegetésével itt szinte mindenben egyezem; a tudománytörténeti, az időrendi kérdéseket feszegető részekhez lesznek csak apróbb javaslataim, fogalmazásának árnyaltabbá tételére. Nem vagyok benne bizonyos, hogy a Charon-obulus adásának szokása keresztény eredetű lenne, és főleg abban, hogy a bizánci egyház

terjesztette; talán csak a pogány temetkezési szokások pótlásaként vert gyökeret, és a pénzforgalom megindulásának jele temetőinkben.¹³³

Az V. fejezetben a Szerző érdekes kísérletet tesz: természetföldrajzi tényezőkkel, a homokos illetve vályogos löszös földeken üzhető eltérő gazdálkodásmóddal magyarázza a Hampel-féle A és B csoport temetőinek területi elkülönülését. Természetes és érthető, ha pl. Közép-Ázsiában az oázis- és a sivataglakók eltérő módon gazdálkodtak; az éghajlatilag és földrajzi adottságok tekintetében lényegében egységes Kárpát-medencében azonban a fenti szempontok szerinti megtelepedés kevésbé érthető, különösen akkor, amikor az A és B csoport között valószínűleg nem csupán gazdálkodás- és származásbeli, de társadalmi különbséget is sejt a Szerző.

A munkának rendkívül értékes részét képezi a délmagyarországi leletek adattára, melynek jelentőségére

¹³¹ Bálint Csanád III. fejezetének összegezésében váratlanul egy *Mecsek környéki (baranyai) csoportot* is említ, amelyre az volna a jellemző, hogy e területen csak köznepi hagyaték került felszínre (134. o.; II. k. 136. o., 343. j. és 43. kép). Noha mindez a Dél-Dunántúl vagy Erdély egyik-másik megyéjéről ugyancsak elmondható volna, a mecseki csoport kiemelése korántsem szándék nélküli. Bár világosan nem fejt ki e baranyai csoport általa feltételezett különállásának jelentőségét, a X. századi magyarság történetében járatosoknak ezzel burkoltan tudtára adja, hogy a történeti kutatások sehogy sincsenek összhangban a régészeti hagyaték vallomásával, hiszen történelemszinkron Árpád fejedelem téli udvarhelyét Pécs környékén sejtjük (vö. Györffy Gy., ArchÉrt 97 [1970] 201.), itt kellene lennie a legtündöklőbb hagyatékának. Mivel Györffy Györgynek és Heckenast Gusztávnak a helynevek vallomására építő kutatásai már idegen nyelvterületen is hozzáférhetők (Györffy Gy., Système des résidences d'hiver et d'été chez les nomades et les chefs hongrois au Xe siècle. Early Hungarian History 2. [Lisse 1976]; Ua., StuSl 22 [1976] 39–83, 311–337.), az idegen nyelven megjelenő régészeti monográfiákban alighanem helyesebb lett volna világosan feltárni, hogy a Szerző számára a történeti és régészeti források merőben eltérő következtetéseket sejtetnek. A baranyai csoport nyomtatékosítása a figyelmes olvasó számára persze így is azt sugallja, hogy feloldhatatlan ellentmondások vannak a két tudományág eredményei között, jóllehet éppenséggel nem lehetetlen, hogy a régészeti bizonyosságok csupán apró részletekben és csak napjainkig nem egyeznek meg azzal a képpel, amely a X. századi magyarságról nagy vonalakban élénk rajzolódik a történelem által használt források révén. A régésznek valóban szembeötlő, hogy Árpád feltételezett téli szállása körzetében eddig nem leltek tarsolylemezt. Csakhogy ez a tény önmagában mégsem jelentheti azt, hogy vezető történelemszinkron módszerei elhibáztak, s következtetéseik okvetlenül elcsúsztak volna. Ha ugyanis figyelembe vesszük, hogy az Árpád-házból való nagyfejedelmeket nem ősi szállásföldjeiken temették el, hanem a fejedelmi udvarhely környékén (vagyis, ha a forrásoknak hinni lehet, úgy Árpádot Óbudán, Taksonyt meg a nevét őrző Duna-melléki szálláshelyén), s a hercegeket is inkább azoknak a dukatusi területeken helyezték örök nyugalomra, amelynek egykor élén állottak (alighanem erre vall a geszterédi és az újabb rakamazi sír), úgy már korántsem olyan ellentmondásos, hogy a tarsolylemezek többsége az ország szívében és a trónutódlásra kizemelt hercegek szállásterületein, valamint az Árpádok által korán birtokba vett vidékeken (pl. Hevesben) bukkan fel, s nem az ország más tájain. Aligha hihető, hogy az ötvösmereknek tekinthető tarsolylemez a csatlakozott segédnépekre volna jellemző, a kabar szállásföldjeiken csak azért gyakoribb, mert a nagyfejedelem sarjai, rokonai – előkelő kíséretükkel együtt – e népelemek vezetését látták el. A tarsolylemezek területi szóródásában a valóságos politikai-uralkodói viszonyok tükröződését látom, vagyis épp azt, ami a korai „barbár” államalakulatokra jellemző: a fejedelmi ház nem az ország egész területének birtokosa, valóságos ura, de népének kiemelke-

dően rangos, kivételezett helyzetű vezetője volt. (Vö. a tarsolylemezeink megoszlásáról adott magyarázat új lehetőségére: Dienes I., A honfoglaló magyarok.³ [Bp. 1978] 24–26.) A rangos hagyaték korábbi etnikai magyarázata ma már meghaladottnak látszik. Ennek ellenére a segédnépek hagyatéka kérdésében egyre vitathatóbb feltevések kapnak hangot, s Bálintnál meg végletesebben gondolkodik e téren Mesterházy Károly (Nemzeti Szervezet és osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Kandidátusi disszertáció [Bp. 1976]). Neki is szemet szúrt, hogy a Hampel-féle „A” és „B” csoport hagyatéka nem oszlik meg egyenletesen a Kárpát-medencének a magyarok által birtokba vett területén: a csillogó leletek java része a Felső-Tisza vidékén, a Duna–Tisza-közén és részben a Kisalföldön bukkan fel, míg ugyanakkor a Dél-Dunántúlról és Erdélyből csak köznepi jellegű temetők ismertek. Mármint ahelyett, hogy a történeti kutatásokkal összhangban erre elfogadható magyarázatot keresne, fordított okoskodással arra gondol, hogy a kabarság nem csupán a nyíri és nyitrai dukatus területén volt jelen, hanem a Duna–Tisza-közének homokos hátságán is, holott erre nincs történeti fogódzónk. A két csoport őstörténeti kapcsolatai sem lehetnek eltérőek, s nehéz elfogadni, hogy az „A” csoport hagyatéka csupán a kabarságra, valamint a magyarság onogur-bolgár eredetű népi összetevőjére volna jellemző. — Bálint Csanád egyébként nem először igyekszik kételyt támasztani a történeti kutatások megalapozottságát illetően. Európa legrangosabb medievisztikai folyóiratában szövegezte, hogy mind a mások (Solymosi László és a Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegfű László féle munkaközösség), mind saját kutatásai alapján kétségre vonja a helynevek vallomásának olyasfajta hasznosítását a történetkutatásban, amint az megszokott (I. Bálint Cs., Cahiers de civilisation médiévale 16 [1973] 245.). Mivel ugyanitt kérdőre von, hogy vajon miként is vélekedem efelől, legyen szabad annyit válaszolnom, hogy magam a kérdéses helynévanyagot — a hibalehetőségek ellenére is — feltétlenül forrásértékűnek tartom, s a teljes kétkedők bírálóinak pártján állok (I. Györffy Gy., TSz 15 [1972] 310–319; Ua., István király és műve. i. m. 535.), abban a meggyőződésben, hogy népünk múltja csak az összes rávonatkozó forrás segítségével deríthető fel.

¹³² E jelentős tanulmány már napvilágot látott: Bálint Cs., Cumania 4 (1976) 225–254; korábbi dolgozata a köznépről: Ua., Tiszatáj 26 (1972) 8. sz. 40–49.

¹³³ Bálint maga is óvatossabb azóta e kérdésben. L. Ua., Cumania 4 (1976) 239., 119. j., 240., 121a. j., 242., 130. j. stb.; továbbá a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat által 1977. dec. 7-én rendezett „A honfoglaló magyarok művészete és hitvilága” témájú tudományos ülésszakon e kérdésről tartott előadásában. — Számomra nehezen hihető, hogy a Charon-mítoszra a keresztény papok okították volna híveiket; a görög mítosz és a pénz sírba tétele között aligha lehet kapcsolat. L. erre: Borza, H., Le mythe de l'obole à Charon et le symbolisme actuel de la monnaie dans le cercueil. Orbis 4 (1955) 134–148.

nézve legyen szabad megemlítenem, hogy Bálintnál 20%-kal több a lelőhelyek száma, mint Szőke Béla nevezetes leletkataszterében. Külön ki kell emelnem, hogy a Szerző igen dicséretes gyűjtést végzett Jugoszlávia, sőt Románia múzeumaiban, számos lappangó leletet az ő munkája nyomán ismertünk meg. Sajnos, az adattár kezelését megnehezíti, hogy Szőke Béla leletkataszterére az egyes címszókknál nem utal, s mivel bizonyos lelőhelyek más néven szerepelnek itt, mint amott, a kutató számára az összevetés nagyon körülményes; ennek pótlásáról gondoskodni kell.

Bálint Csanád értekezéséről összegezően a következőket mondhatom:

A Szerző témaválasztása helyes volt, műve hiányokat pótol. Dél-Magyarországon végzett ásatásainak ismertetésével, valamint belföldi és határainkon kívül eső múzeumokban végzett nagy szorgalmú gyűjtőmunkája révén sokkal alaposabban megismertük egy nagy tájegység X. századi emlékeit. Bálint ezt az anyagot sokoldalúan, korszerű módszerekkel, a követelményeknek megfelelően értékelte. Elismerést érdemel, hogy a választott terület elemzésén túl az egész Kárpát-medence X. századi történetének kérdéskörét érintette. Külön ki kell emelnem, hogy az ún. bjelo brdói műveltség talán eddigi leg-

Hazai régészettudományunkban nem mindennapi esemény egy honfoglalás korról készült és Magyarországon megvédésre kerülő disszertáció vitája. A történezős opponens, aki maga is — csak persze más módszerekkel — vallatja a honfoglalás és az államalapítás közötti évtizedeket, örömmel üdvözlöi Bálint Csanád vállalkozását, amely frappánsan körülhatárolt terület — legalábbis címéből adódóan — X. századi történetének felvázolására irányult. Önmagában az a körülmény, hogy ilyen jellegű feladat megoldását régész tűzte ki maga elé, jelzi a X. század reális forrásadottságait és még inkább azt a végtelen lehetőséget, amelyet a régészeti anyag állandó gyarapodása jelent a kutatás számára.

Bálint Csanád háromféle módot is választhatott volna témája megoldásához. Mindenekelőtt egész disszertációját ráépíthette volna a X. század szempontjából megbízhatatlan, sőt, félrevezető forrásokra, részint a nagyszentmiklósi kincsekre, részint a helynevekre. Számomra teljesen meggyőzőnek hangzik a nagyszentmiklósi kincs kiiktatása a honfoglaló magyarok régészeti hagyatékának sorából, s ezzel máris elestek azok a kombinációk, amelyek Bota és Bojla személyéhez, tiszttségéhez, a hozzájuk kapcsolni vélt helynevekhez tapadtak. Ugyancsak helyeselhetem, hogy Bálint Csanád nem veszi számba a X. század forrásai sorában a földrajzi neveket, amelyekről valóban nem tudjuk, hogy léteztek-e már akár csak Árpád-kori formájukban is a X. században, nem is szólva azokról a helynevekről, amelyekre pedig csak új- vagy legújabb kori előfordulásból ismerünk, s amelyeknek vizsgálata a X. századba minden tűrési határon túl levő módszertani hiba lett volna. Ha meggondoljuk, Bálint Csanád — korai középkorkutatásunk jelen helyzetét figyelembe véve — nem előzmények nélkül indulhatott volna el a nagyszentmiklósi kincs és a helynevek X. századra vonatkozó történeti forrásértékének hitében egy egészen másfelé vezető úton. Ha azonban Bálint Csanád engedte volna magát erre vezettetnie, ma egészen más disszertáció feküdne előttünk, olyan, amelyik részletesen tárgyalná a nagyszentmiklósi kincs feliratait, szimbolikáját, gyanítható párhuzamait, Bota és Bojla kilétét, emléküik tükröződését helynevekben, s vallatóna fogná a X. századi Dél-Magyarország történetének nyomozása során mindazon helyneveket, amelyek a XX. századig a kutatás számára e területen ismertté váltak. Vizsgálná tehát a törzsneveket, a népnévi helyneveket, Gyula és Ajtony nevének helynévi előfordulásait, szolgálónépi elnevezéseket, s így udvarházakat, nomád fejedelmi központokat állapított volna meg. Végso fokon forrásokat elemzett volna így, mégis — meggyőződése szerint — teljesen tévútvágányra került volna, mert nem igazolta, nem tudta volna igazolni, hogy a forrásként használt dolgok — akár

mélyebb elemzését nyújtja. Egyetlen törekenyebbnek látszó része értekezésének a III. fejezete, amelyben értékes történeti megfigyeléseket részben mellőzve, részben vitatva, a régészeti anyag alapján nem mindig megalapozottan törekszik etnikai és kulturális csoportok elválasztására. Mindez azonban munkájának csak töredékét jelenti, nem is volt közvetlen témája, s még az is meglehet, hogy bírálója téved, az elkövetkező kutatások akár őt, akár másokat igazolhatnak. A részletekbe menő bírálatnak csupán azért láttam szükségét, mert az értekezés valóban lényeges, egész kutatásunkat érintő kérdéseket taglal, melyeknek kibogozása közös ügyünk. Nemzeti múltunk egyik fontos korszaka a honfoglalás, a nézetek szembeállításával szerettem volna elérni, hogy a történeti kérdésekben tisztábban lássunk. Bízom benne, hogy a Jelölt is így fogadja ellenvetéseimet, s a munka sajtó alá rendezésénél észrevételeimre figyelemmel is lesz. Magam a terjedelmes bírálattal Bálint Csanád mellett voksoltam, kérem a T. Bizottságot, éljen olyan javaslattal, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság ítélje meg a Jelöltnek a történettudományok kandidátusa fokozatot, amelyre feltétlenül érdemesnek mutatkozott.

Dienes István

a nagyszentmiklósi kincs, akár a helynevek — a X. századnak a forrásai.

A másik út, amelyet választhatott volna, ugyancsak nem idegen hazai régészettinktől, időnként még a komplex módszerrel végzett kutatás címkéjét is magára akasztja. Ennek értelmében meg kellett volna Bálint Csanádnak néznie, hogy történeti, nyelvészeti irodalmunk milyen képet rajzolt a Délmagyarország X. századi történetéről, s ebbe a képbe kellett volna beiktatnia a régészeti forrásokat. Ha tehát azt olvasta volna, hogy Dél-Magyarországon a X. században dukátus létezett, amely a katonai segédnépek szervezete volt, akkor a dukátus gyanújába esett terület régészeti emlékanyagát kabarnak vagy más, csatlakozott nép régészeti anyagának kellett volna minősítenie, ha pedig azt olvasta volna, hogy a Dél-Magyarországon a X. században nem kisebb „történeti” személyiségek nomadizáltak, mint pl. Glád, Ajtony, Kalán, Tarhos és Taksony, az ezek mellett előkerülő régészeti anyagot ezekhez a „történeti” személyiségekhez, azok kíséretéhez csatolhatta volna. Nyilvánvaló, hogy ilyen módon megint más kép kerekedett volna Dél-Magyarország X. századi történetéről.

Bálint Csanád azonban — régészeti- és történettudományunk nagy nyereségére — egy harmadik utat választott, véleményem szerint az egyetlen igazán járható és valahová elvezető (tehát nem zsákutcába torkolló) utat választotta, azt, hogy fő szerepet a régészeti forrásoknak juttat, emellett természetesen tekintettel van a X. századra vonatkozó írott kútfőkre is. Ilyen módon Bálint Csanád nem esett egy hamisan értelmezett komplex módszer kelepcéjébe, nem adta fel a hamis komplexitás címkéje alatt a régészet szuverenitását, hanem éppen így járult hozzá ahhoz, hogy még több régészeti anyag ismeretében a régészet egyenrangú partner legyen az egymásra utalt tudományok valós eredményeit koordináló valóban komplex módszer alkalmazásában. Bálint Csanád tehát valóban régészeti alapvetésű dolgozatot készített, a régészeti forrásokból levonható következtetések alapján járult hozzá a régió X. századi történetéhez.

Egy percre sem vitás, hogy a jelölt így sokkal kevésbé „csillogó”, sokkal kevesebb „biztos” eredményt felmutatott értekezést készített, de problémák garnadáját vetette fel. Véleményem szerint nehezen megbocsátható hiba lett volna, ha Bálint Csanád szerencsésen elkerülve a nem X. századra vonatkozó források és a hamisan értelmezett komplex módszer értékesítésének Szkülláját, fiaskót szenvedett volna a régészet túlbecsülésének Kharübdiszén. Bálint Csanád nem esett ebbe a hibába, egész értekezését az érett tudásra valló józanság és realitás, a régészet lehetőségei jelen határainak mértéktartó megvonása jellemzi. Hadd utaljak néhány, ezt igazoló

megállapítására: „A honfoglalás kori régészetben még csak a nagy tájegységeket jellemző és másoktól elválasztó jegyek keresésénél tartunk.” (5. old.) „Ma még nem tudjuk a honfoglaló és az itt talált népesoportok hagyatékát elkülöníteni.” (6. old.) „Jól tudjuk, hogy megvannak és éppen melyek a sírleletekre támaszkodó munkák kötöttségei.” (10. old.) „Kritikusan meg kell azt is állapítanunk, hogy a tárgyi emlékek elemzése még mindig nem tudja elérni a történeti források és megfigyelések értékét.” (136. old.) „A temetkezési szokások az egykori életet nem teljességében tükrözik.” (174. old.) „Az ugyane [értsd X–XI. századi] korról foglalkozó régészet is sok vonatkozásban még a főbb törvényszerűségek feltárásánál tart, s az éles területi, társadalmi, továbbá etnikai határok meghatározására lehetőségei jelenleg roppant korlátozottak.” (207. old.) Még folytathatnám a sort, de e pár kiragadott példa is jelzi, a jelölt nem tekinti csodaszernak a régészeti módszert, amely egy csapásra mindent megold, hanem keresi az utat, amely még tovább növelheti a régészet szerepét és súlyát a történeti folyamatok rekonstruálásában és értékelésében.

A továbblépés útjait Bálint Csanád kiválóan látja. Itt és már korábban közölt temető-publikációi jelzik, hogy alapvető feladatnak tartja a lehetőségekhez képest még mindig csekély számúnak mondható régészeti anyag hangyaszorgalmú továbbgyűjtését, akár az elhamarkodottan szintetizáló igényű munka rovására is. Miből utal arra értekezésében, hogy jelentős minőségi különbség van a temetők (sírleletek) és a telephelyek kutatottsága között, hogy – idézem a jelölt szavait – „a település- és építészettörténetnek a X. századra vonatkozatható *egy-egy megfigyelése* – szórványos és nem mindig biztos jellegük miatt – ma még nem tekinthető *általános* érvényű adatoknak”. (10. old.)

Ezen a ponton talán szabad az opponensnek, aki maga nem régész, egy benyomásáról beszámolnia. Magam úgy látom, hogy régészeti szempontból a történelemnek a gazdaság- és társadalomtörténetnek feltétlenül elsősorban a telephelyek a forrásai, amelyek a mindennapi életet tükrözik, már amennyire egyáltalán régészeti módszerekkel megfogható az egykori telephely. A sírleletek, temetők bizonyítanál nem úgy általában a történelemnek elsőrangú forrásai, hanem a hitvilágnak, a halálhoz fűződő hiedelmeknek, s amennyiben a hitvilág és a hiedelmek valamelyest is objektíve tükrözik az evilági életet, annyira és csak annyira forrásai a sírleletek, temetők az evilági, mindennapi életnek. Bóna István szellemesen utalt Cs. Sós Ágnes kandidátusi értekezésének vitáján arra, hogy sajátos régészeti optikai csalódás eredményeképpen a nagymorvákhoz, a pannóniai szlávokhoz viszonyítva „a legszegényebbek az aacheni frankok vagy konstantinopolisi görögök voltak, mivel az ő sírjaikban e korszakban már semmiféle melléklet nem található, – hiszen a keresztény egyház tiltotta a díszes temetést”. A fenti szempontnak a régészeti irodalomban való hasznosítása talán néhány ponton segítené a jelenleg még uralkodó homály és bizonytalanság eloszlatásában.

Ez a szempont esetleg még olyan fogas kérdés megoldásában is nyújthatna valamiképp, mint a Hampel-féle A és B típusú lelőhelyek megítélése. Bálint Csanád ezen a ponton a Szőke Béla utáni magyar régészettudomány általánosnak nevezhető nézetét osztja. Árnyalt megfigyelései azonban maguk is problémákat vetnek fel. Az egyik kérdés a X. századi szláv régészeti hagyaték kérdése. Úgy hiszem, Molnár Erik óta ezt a problémát nem gondolta újra végig történettudományunk. Egyfelől aligha lehet elvitatni a szlávok X. századi jelenlétét a Kárpát-medencében, 900-ban már írott forrás szór magyarok és szlávok együttes kalandozásáról, ugyanakkor a magyar állam és egyház terminológiája szláv alapjairól vallott nézet ma is érvényes. Bálint Csanád a X–XIII. századi magyar–szláv kapcsolatok ma is élő tanúinak a helynevek tekint. Rossz módszert használ azonban a helynevek e téren való tanúságtételének megállapítására. Összesen 3169 helynév megoszlását vizsgálta eredetük szempontjából, s megállapította, hogy magyar eredetű a helynevek 63, szláv a helynevek 16%-a, míg a többi ismeretlen, illetve más eredetű. Alapkérdés, hogy e 3169 helynév közül hány

létezett már a X. (vagy esetleg a XI.) században is, mert ennek ismerete nélkül nem lehet hitele a jelölt merészen általánosító kijelentésének: „Ez a számvetés azt mutatja, hogy az Árpád-kori helynevek alapján feltételezhető magyarországi szlávok számaránya folytán nem játszhatott szerepet a bjelo brdó kultúra kialakításában.” (189. old.) Más szavakkal kifejezve: jobbára XIII. századi (vagy még későbbi) eredetű faluneveink – gondoljunk az alig néhány ezer Árpád-kori falu 20 ezres számát meghaladó nagyságrendűvé növekedésére a XV. században – nem nyújtanak semmit sem arra nézve, hogy a X. században a Kárpát-medencében milyen számban és hol éltek szlávok. Érthetetlen lekicsinylés tapasztalható a jelölt írásában a szláv jövevényszavak tanúságtételét illetően is. „Úgy tűnik hát – írja a jelölt –, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavai, jelenlegi korszakbeosztásuk mellett, egyelőre nem használhatók fel bizonyítékként a X–XI. századi magyar–szláv viszony megítéléséhez.” (187. old.) Ha arra várunk, hogy a szláv nyelvtörténet hangtani kritériumokon alapuló biztos kronológiai ismérveket fog szolgáltatni a szláv jövevényszavak átvétele időpontjához, még nagyon sokáig le kell mondanunk a szláv jövevényszavak tanúságtételéről. Számos ponton azonban nem lehet „tácsonvonalon kívülre” tenni a szláv jövevényszavakat. Állami és egyházi életünk szláv alapú terminológiájára gondolunk. Nem lehet véletlen, hogy már korai középkori történetírásunk I. Istvánt tekintette az állam megteremtőjének, a keresztény vallás meghonosítójának, még ha ma valamivel árnyaltabban látva a jelenségek folyamat jellegét hangsúlyozzuk is. Számos mozzanat szól István kora mellett: ő ad ki okleveleket, törvényeket első ízben, vele kezdődik a magyar pénzverés, leveri a lázadó vezéreket, családi kapcsolatai megnyitják a külföldi papok előtt az ezredforduló Hegyeshalomjának sorompóit, illetve gyepükapuit, lázas, Gellért püspök tevékenységéből ismert térítő tevékenység kezdődik az országban, püspökségek szerveződnek. A XI. század vége feudalizmusa és kereszténysége méltán Istvánban látta az új rend apostolát, nem véletlen, hogy nem Szabolcsot, nem Fajszot és nem is Gézát avatták szentté. Ha ma a magyar államszervezés műveiből részt juttatunk Gézának és István számos utódának is, forrásaink egymást erősítő vallomása alapján a magyar állam megalapítójának, a magyarországi kereszténység zászlóvivőjének mégis Istvánt kell tekintenünk. S ez a magyar állam és magyarországi egyház mint jobbára szláv terminológiájú intézmények kelnek életre. Ez a terminológia aligha az általuk jelölt intézmények nélkül mintegy testetlennül sok évszázad alatt került át a magyarokhoz, logikusabb feltenni, hogy akkortájt történt a nyelvi átvétel is, amikor az általuk jelölt intézmények is feltűntek. Ez pedig alapvetően István kora. A szláv–magyar korai együttélés kérdéseit a jelölt válasza ellenére is nyitottnak, a további kutatások által eldöntendőnek kell ítélnem.

Visszatérve a bjelo brdó kultúrára, vagy inkább folytatva annak problémakörét, nagyon elgondolkodtató a jelölt egy észrevétele: „az eddig a középréteghez sorolt Hampel A csoport kiemelkedő gazdagságú sírleletei és temetői a Kárpát-medencében elsősorban a homokos-steppe területeken fordulnak elő, míg a köznép (Hampel B) lelőhelyei az előbbi elkerülve, nagy tömegükben inkább a vályogos, löszös tájakon találhatók”. (215. old.) Maga Bálint Csanád is észrevette azonban, hogy ez a megállapítás – igaz volta esetén – a Szőke Béla utáni magyar régészettudomány egyik alaptételének igazát veszélyeztetné, hiszen miféle elnyomásra nyújt lehetőséget az a településrend, ahol nagy távolságban és egymástól izolálva élnek a tehetősebbek és a szegények, s miféle társadalmi tagozódás az, amely nem igényli tehetősebbek és szegények fizikai közelségét. A megoldás, amit a jelölt javasol, sajnos, nem a régészeti anyagból következik, hanem egy prekonceptió folyamánya: „A jövőben valószínűleg körültekintőbbnek kell lennünk egy-egy sírlelet vagy temetőnek a Hampel A csoporthoz való sorolásával. A... térképek mutatták, hogy az A–B csoport területi elterjedése többször is eltér, márpedig lehetetlen, hogy megyéni területek vezetőrétege teljesen más tája-

kon lakott volna.” (214. old.) Ha vannak is érintkezések az A és B csoport hagyatéka között, a kettőt éppen régészetiileg mégis aligha lehet összemenni, ha régésztünk hajlik is a Hampel-féle B csoportot az A szerényebb külsejű változatának tekinteni. Ha igaz, hogy a Hampel-féle két csoport temetői általában kikerülnek egymást, akkor a temetkezésben megmutatkozó eltérő szokások nem társadalmi különbségekre vezethetők vissza, hanem a hitvilággal kapcsolatos eltérő hiedelmekre utalhatnak, amelyek eltérő etnikai, törzsi stb. hovatartozásból is következhetnek.

Még továbbra is a bjelo brdó kultúrájánál maradva, a jelölt igen sajátosságos eszmefuttatást tesz a szláv régészeti kultúrákról: „A honfoglalás kori Magyarország szomszédságában vagy közelségében a módszeresen vizsgált területeken önálló, igen jellegzetes szláv régészeti kultúrákat ismerünk: morvák, karantánok, dalmáciai horvátok, (valamivel kevésbé és távolabb) bolgár-szlávok. A X. századi Magyarország — egyes megyékben intenzíven kutatott — területén belül számottevő szlávágnak egyelőre nincsen nyoma. Ezek a feltételezett szlávok a IX. század elején felszabadultak az avaroktól, a honfoglalásig közel egy évszázad, három emberöltő alatt nem alakult ki önálló régészeti kultúrájuk.” (160. old.) A környező szláv régészeti kultúrák egy-egy eleme megvan a bjelo brdóiban is, csak arról nem lehet szó, hogy a bjelo brdó kultúra valamelyik környező szláv régészeti kultúrával egyezik. Vajon nem hasonló-e a honfoglalás előtti és a honfoglalás utáni magyar régészeti emlékeanyag is? Tudtommal eddig még egyetlen olyan sírmező sem került elő a Kárpát-medencétől keletre eső területen, amely teljes megegyezést mutatna a Kárpát-medencei, 896 utáni régészeti emlékeanyaggal. Elemek persze rokoníthatók, bizonyos temetkezési szokásforgácsok is, de teljes megegyésről nincs szó. Ha lenne, már régen és pontosan tudnánk, honnan és merről érkeztek eleink a Kárpát-medencébe. Ezt a tényt azzal lehetne talán magyarázni, hogy Árpád törzsszövetségének 896 körüli honfoglalása egy kevéssel 896 előtt összeállt törzsszövetség vállalkozása volt, amely ezért nem hagyhatott hátra a Kárpátoktól keletre jól nyomon követhető régészeti nyomokat. Vajon miért akarjuk a Kárpát-medencei X. századi szláv-ságot mindig morvának, karantának, horvátnak stb. minősíteni? A bjelo brdó kultúra leletéi éppen a Közép-Tisza mentén sűrűsödnek, amely területre nézve sem frank, sem bizánci információink nincsenek a IX–X. században. Önálló, egyetlen más szláv régészeti kultúrába sem sorolható szláv népesség élhetett itt. A régészet eme halványan kirajzolódó tanúságát megerősítik a nyelvészet eredményei is: máig nincs eldöntve a magyar állami és a magyarországi egyházi élet szláv terminológiája közelebbi minősítésének kérdése: felmerült a nyugati, a déli és a keleti szláv eredet is. Minden ilyen jellegű kísérlet azon bukott meg, hogy a magyar állam történeti előképe nincs meg sem Pribina—Kocel dunántúli pannonszlávjai, sem a Trpimirovićok horvátjai, sem Mojmir morvái, vagy a Kottlach-kultúra szlovénjai körében. A közép-tisza-vidéki autochton szláv-avar népesség feltételezése számos ponton előbbre viheti nemcsak a dél-magyarországi X. századról, hanem esetleg a magyarországi államszervezésről és egyházszervezésről eddig alkotott ismereteinket.

Számos más ponton is tehetne ellenvetéseket az opponens. Így pl. prekoncepiálnak érzem a jelölt azon megjegyzéseit, amelyek nem következnek a régészeti anyagból vagy az írásos forrásokból, hanem elszórtan általánosításokból, terminológiai tévedésekből adódtak, de messze hangzó kicsengéseik miatt érintenünk kell őket. Bálint Csanád elveti a X. századi Magyarországon a törzsi rendszer létét, a X. századi magyarság tárgyi és szellemi

hagyatéka egységét hangsúlyozza, amely egyrészt ellentmondásban van Kónsztantinosz ismert tudósításával és számos más történeti ténnyel és megfontolással, másrészt maga Bálint Csanád külön fejezetet ír dolgozatában „Régészeti kísérletek területi egységek elkülönítésére” címmel, ahol ugyan mintaszerű elemzések végén nem dönt etnikai, politikai és kulturális okból bekövetkezett elkülönítés alternatívái között, de nehéz nem arra gondolni, hogy mind az etnikai, mind a politikai alapon létre jött különállás voltaképpen törzsi elkülönülést jelölhet; amit frappánsan mutathat a Mátra-vidéki régészeti anyagnak csaknem minden szempontból való eltérősége a Kárpát-medence más anyagaitól, márpedig a Mátra vidékén külön etnikum és törzs, a kabarság telepedett meg vagy talán inkább csak szállást ütött. Öröndetes, hogy itt az előrebocsátott prekoncepció, a Kárpát-medencei anyag homogenitásáról vallott tétel nem béklyózta meg a jelölt vállalkozó kedvét, s példamutató, valóban köve-tesre méltó elemzés során maga különített el és rajzolt fel hat, tárgytípus szempontjából eltérő egységet (a Dél-Magyarországot, a Felső-Tisza-vidéket, a Mátra-vidéket, a Kisalföld északi és déli felét, végül pedig a Mecsek környékét). Nyilván csak terminológiai botlás a X. századi fejedelem *központosító* törekvéséről beszélni. Ugyancsak túlzásnak tűnik az az állítás, hogy „a magyarság nem ún. »tisza nomád«, vagy akár »félnomád« életformával, hanem már földműves ismeretekkel kellett érkezzen vég-ső hazájába”. (201–202. old.) Veszélyes módszert ajánl régész kollégáinak a jelölt, amikor lehetségesnek tartja, hogy a XI–XIII. századi falukutatás eredményeiből vonjanak le következtetéseket a honfoglalás településeit illetően. Nem kell jósnak lennem, hogy megmondjam: e módon a honfoglalás kor állítólagos települései nagyban hasonlítanak majd a XI–XIII. századi településekhez, sőt, talán azonosak is lesznek azokkal.

Ha mérleget kell vonni Bálint Csanád kandidátusi értekezése értékét illetően az opponensnek, könnyű a helyzete. A disszertáció értékei sokszorosán felülmúlják a negatívumokat. A már említett mértéktartás, realitás mellett hadd említsem meg gazdag szakirodalmi ismereteit, nagy tárgyi tudását, az írott forrás okból levont ügyes, újat adó következtetéseit, találó kutatástörténeti összegzéseit, és ismételen csak példaadóan mértéktartó elemzéseit nemcsak a nagy horderejű kérdésekben, hanem az apró részletekben is (mint a jánoszállási lelet értékelése, vagy az eperjesi és gádorosi anyag összehasonlítása stb.). Kétségtelenül nem hagyományos, lezárt képet kaptunk Dél-Magyarország X. századi történetéről, hanem számos, a magyar régészettudomány számára égető kérdés felvetését, nem egynek megoldását (mint pl. az obulusadás eredete vagy a kalandozás kori pénzek problémája stb.). Noha a jelölt Dél-Magyarország X. századi történetét kívánta bemutatni, dolgozata több lett ennél: Kárpát-medencei régésztünk sok eredményének számbavétele, problémák, új megoldások felvetése. Az értekezésben képet kaphattunk magyar régészettudományunk nem egy fontos kérdéséről, eredményei alkotó módon való továbbfejlesztéséről. Legfőbb erényének azt tekintem, hogy a régészetet állítva középpontba régész oldalról közelített a komplex módszer alkalmazása felé, megadta a régészetnek kijáró szuverenitást, s e munka közben félreismérhetetlen tanújelét adta a tudomány módszerei és fogásai érett kezelésének, nagy szaktudásának, alkotó, teremtő egyéniségének, a tudomány iránti elkötelezettségének, amely révén Bálint nyilván még sok értékes művel fogja gazdagítani régészeti és történeti irodalmunkat.

Mindezek alapján javaslom az értekezésnek nyilvános vitára bocsátását.

Kristó Gyula

A régészeti ásatásokból előkerülő növényi maradványok (magvak, termések, fák, textíliák stb.) meghatározása Európa-szerte több mint 100 éve folyik. Az ezzel foglalkozó tudomány nemzetközileg legelterjedtebb neve legújabbban „paleoethnobotanika”, hazánkban pedig „archaeobotanika”. Az 1960-as években az egyre terebélyesedő irodalom és az ezzel foglalkozó botanikusok számának növekedése szükségessé tette a nemzetközi találkozók létrejöttét, amelyen a különböző kérdéseket megbeszélhetik. Így jött létre a német nyelven „Internationale Arbeitsgemeinschaft für Paläoethnobotanik” (IAP)-nak, angol nyelven „International Work Group for Paleoethnobotany” (IWGP)-nek nevezett munkaközösség, teljesen kötetlen formában, nem tartozván semmi más szervezethez. Elsődleges célja a növényi maradványok olyan irányú kiértékelése, mennyiben befolyásolták a növények (és az éghajlat) az ember életét, illetve az emberi tevékenység (gyűjtögetés, földművelés, állattenyésztés stb.) milyen változásokat okozott a növényvilágban, a korai neolitikumtól az újkorig. Területileg Európa tág értelemben vett térségét tárgyalja, beleértve az egész Mediterráneumot, Közel-Keletet és K-Azsiát is.

Az IAP első szimpóziumára 1968-ban Kačínán (Csehszlovákia), majd 1971-ben Budapesten,¹ 1974-ben pedig Krakkóban (Lengyelország) került sor. A IV. szimpóziomot 1977. május 9–14. között tartotta Wilhelmshavenben (Német Szöv. Közt.), az ottani „Niedersächsi-

sches Landesinstitut für Marschen- und Wurtensfor-schung” meghívására. Európa 16 országából 42, az Amerikai Egyesült Államokból egy kutató jelent meg. Öt nap alatt 26 előadás hangzott el, részben átfogó képet adtak egy-egy kultúrnövény tér- és időbeli elterjedéséről és ezzel kapcsolatban a földművelés szerepéről, részben pedig a botanika egy-egy részletkérdését tárgyalták. Több ízben esett szó módszertani kérdésekről is. A késő délutáni órákban gyakorlati foglalkozásokra került sor: a kutatók magukkal hozott leletanyagot mutattak be mikroszkópi vizsgálatok keretében és több csoportra oszolva, kötetlen formában beszéltek meg a felmerült meghatározási kérdéseket. Egy teljes napot jelentett a tanulmányi kirándulás, amelynek keretében a résztvevők a Wilhelmshaven környékén és Bremerhaventől ÉK-re elterülő, többnyire mocsaras, lápos, tőzeges vidék sajátos botanikai és régészeti kérdéseivel ismerkedhettek meg, több helyen feltárt tőzeg-rétegsor, folyamatban levő ásatások, bronzkori sírhalmok és I–II. századi szántóföld-nyomok megtekintése révén. A szimpóziium a paleoethnobotanika tudományának gyors fejlődéséről, egyre gazdagodó eredményeiről tett tanúságot. Lebonyolításának sikeréhez az intézet munkatársai, K.—E. Behre professzor irányításával, a legmesszebb menő precizításukkal és vendégszeretetükkel nagyban hozzájárultak.

Nováki Gyula

A REI CRETARIAE ROMANAE FAUTORES XI. KONGRESSZUSA METZBEN ÉS NANCYBAN 1977-BEN

A kongresszusi méreteket elérő RCRF konferencia rendezője 1977-ben két franciaországi egyetemi város Metz és Nancy volt. Szeptember 22-én a világ 16 országából érkezett, több mint száz résztvevőt a metzi egyetem irodalmi fakultásának dékánja üdvözölte. Az első nap előadásai módszertani kérdésekkel foglalkoztak. E. Ettlinger elnök (Svájc) bevezető előadása, a kerámia publikációk metodikájáról, kiemelte a grafikonok, statisztikák, s általában az eredményeket sűrítetten közlő képi ábrázolások jelentőségét. K. Greene (Anglia) a terra sigillaták mennyiségi vizsgálatának eredményeiről számolt be, észak-angliai katonai telepek anyagát véve alapul. D. R. S. Peacock (Anglia) a római kerámia petrográfiai vizsgálatának lehetőségeit mutatta be. M. Picon és J. Lasfarges (Francia.) a szigillaták meghatározásának rendszerét vették vizsgálat alá a kutatás jelenlegi állása alapján. A második témakör a keletgalliai római kerámia tárgyalása volt. A helyi gyártást, Boucheporn műhelye szigillatáit J. J. Hatt (Francia.) mutatta be, az Itáliába irányuló exportot M. Bergamini (Olasz.). Hispániai amforák galliai előfordulását B. Billoret (Francia.) rögzítette. A hispániai és közép-kelet galliai szigillaták kapcsolatáról M. Sotomayor (Spanyol.) számolt be. T. Tomasevic titkár ötnyelvű vezetésének köszönhetően az előadások után igen eredményes viták következtek. A harmadik témakörben M. Lutz a kongresszus főrendezője a gall-belga kerámiát mutatta be új, helyi fazekasmesterek működésének ismertetésével. A negyedik előadócsoport a vegyes témáké volt. Ezek közül kiemelkedő volt Th. Martin (Francia.) előadása a Montans-i műhely kronológiájáról, P. Stuart (Hollandia) időrendi korrekciója a nijmegeni temetők eddigi meghatározására vonatkozóan és B. Hofman (Francia.) összefoglalása az ún. argonnei szigillaták technikai fejlődéséről. B. Sultov (Bulgária) bemutatta a thráciai nagy fazekastelepek anyagát Nicopolis ad Istrum

körzetében. A vegyes témájú előadások a Nancy-i egyetemen folytatódtak. Itt házigazdánk Y. Burnard professzor volt. A dáciai anyagból a pannóniai kutatás érdeklődésére tarthat számot V. Moga (Románia) beszámolója az apulumi negatív mintákról, A. Popa (Románia) előadása a gyul. fehervári múzeum terrakotta votívjairól és I. Serban (Románia) gyűjtése a dáciai dörzslőtál-bélyegek köréből.

A Metz-i egyetemen külön római kerámia kiállítást rendeztek a kongresszus alkalmából. A helyi szigillatá gyárak termékei mellett itt állították ki CAZIKOS gall-belga mester szürke, simított edényeit. A kongresszusi kirándulások folyamán a résztvevők meglátogatták a grand-i monumentális théátrumot, a múzeum hatalmas mozaikját és a St. ulrichi villaátsatásokat. Megtekintették Sarrebourg városa múzeumában a helyi kerámiaműhelyek anyagát. Két nagy múzeumot tanulmányoztak, a metzi régészeti múzeumot és a nancy-i Musée Lorrain gyűjteményeit.

A kongresszus kiváló rendezője Marcel Lutz a sarrebourgi múzeum igazgatója volt. A nagyon tanulságos szakmai program mellett a római kerámiakutatók számos megtisztelő meghívást kaptak. Tiszteletükre fogadást adott Metz város egyeteme és polgármestere, a Moselle terület főtanácsa, Sarrebourg város polgármestere, a Kongresszus rendező bizottsága, Nancy egyeteme és polgármestere, valamint a Nancy—Metz-i Akadémia rektora. Az összejövetelek során a kerámiakutatók sokszor emlegették az 1967-ben Budapesten tartott konferenciát. A Metz—Nancy-i kongresszuson magyar részről részt vettek B. Bónis Éva (Magyar Nemzeti Múzeum) és Gabler Dénes (MTA Régészeti Kutató Intézete).

B. Bónis Éva

¹ P. Hartyányi B.—Nováki, Gy., Agrártörténeti Szemle 13 (1971) 531—533.

Folia Archaeologica 25 (1974). A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Kiadja a Népművelési Propaganda Iroda. Budapest. 262 lap, 111 fényképes ábra.

A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve, a *Folia Archaeologica* 1974-ben 25. kötetével jubilált! Ez az 1939-ben megindult régészeti kiadványsorozat a felszabadulás után, 1954–1974 között, kereken húsz kötettel jelentkezett: Magyarország tudományos életében egészen kivételes teljesítményként könyvelhető el az ilyen folyamatoság. Fülep Ferenc főszerkesztő szavaival: „A *Folia Archaeologica* tartja magát eredeti célkitűzéséhez: szinte minden cikke a Múzeumban őrzött leletek közlése, természetesen ezek történelmi interpretálásával. Az Évkönyv hasábjain szinte nyomon követhető a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos kutatómunkájának kiterjedése. Egész generációkat nevelt fel a kiadvány, akik ma — szerénytelenség nélkül állíthatjuk — a magyar régészettudomány derékhadához tartoznak.” A huszonötödik kötet meggyőzően tanúsítja a fenti eredményt, régészeti cikkei érdekes keresztmetszetben, magas színvonalon mutatják be a múzeum legújabb gyűjtését és feldolgozási tevékenységét. Hangsúlyozzuk, hogy „legújabb”, mert a tíz régészeti tanulmány többsége új szerzemény közzététele, igen gyors kiértékelése, amit a cikkek egyértelműen mutatnak.

Dobosi Viola „Adatok a Bodrogvölgy őskorához” címen 1970. évi leletmentéséről számol be. *Jánossy Dénes* „Tarcál-Citrombánya őskori lelőhely gerinces faunája”, *Károly Endre*, „Tarcál-Citrombánya őskori lelőhely mollusca faunája”, *Stieber József* „Tarcál-Citrombánya őskori lelőhely faszeneinek anthrakotómiai vizsgálata” c. tanulmányai egészítik ki a régész megfigyeléseit. A település eszközei együttese a keleti gravetti kultúrkörbe tartozik, bár a közeli Bodrogeresztúr és Arka korban jóval idősebb iparával mutatnak rokonságot. Szerző a kevés faunisztikai és botanikai adat alapján a település korát a Würm-ra teszi. A telepnyomok sűrűsége alapján megállapítja, hogy a Tokaj-hegy környéke az őskor végén központi jelentőségű lehetett, a jó minőségű nyersanyag és a mocsaras környékből kiemelkedő könnyen védhető magaslat adnak erre magyarázatot.

Kovács Tibor „Bronzkori urnatemető Törtelen” című tanulmányához az anyagot 1968. évi leletmentése szolgáltatja. A már több mint egy évszázad óta ismert lelőhely a vatyai kultúra kezei szakaszához tartozik, de valamivel korábbi a korszideri időszaknál. Szerzőnek ez a megállapítása alkalmat ad arra, hogy új adatokkal szójon hozzá az e korszakkal foglalkozó régészek egyelőre még lezáratlan kronológiai vitájához, s megállapítja, hogy a problémákat csupán az eddig publikálatlan leletek közlése, s majd ezek kiértékelése oldhatja meg.

Kemenzei Tibor „Zur Deutung der Depotfunde von Aranyos” címen 1966-os ásatásának az anyagát teszi közzé, ami egyébként a Miskolc melletti Bükkaranyos területéről már a második depotelet. Szerző 41 bronztárgyat emelt ki a régészeti átkutatott földvár szegélyén levő hulladékgödörből — 31 lándzsahegyet, 8 fokosbaltát, 2 csákányt —, amelyek a késő bronzkor Reinecke BC-BD periódusából valók és közelebből a pilinyi kultúra rimaszombati leletgyűjtésével mutatnak kapcsolatot. A Felső-Tisza-vidéken ebben az időben az Ópályi bronzművesség volt az irányadó, amelynek eszközanyagát szerző

két korszakra bontja, ezzel finomítja a további kutatás számára a kronológiai tanulságokat.

Szabó Miklós „Contribution à l'étude de l'art et de la chronologie de La Tène ancienne en Hongrie” címen egy 1972-ben talált leletről számol be. Ez láncsal összekapcsolt fibulapár, amelyet a szentendrei Duna-mederből emeltek ki. Az ékszer érdekessége, hogy mindkét darabja más-más típust képvisel, ami egyébként nem volt ritka a Kárpát-medencébe érkező kelták viseleténél e kezdeti időszakban. Az ékszerpár egyik tagja karikás állatfejes fibula, másik darabja Dux-i típusú fibula, szerző az i. e. IV. század legvégére keltezi ezeket. Stíluskritikai alapon megállapítja, hogy a típusok különbözősége ellenére a fibulák egyidőben, valószínűleg ugyanabban a műhelyben készültek. Fejtegetései nyomán úgy tűnik, hogy ez a műhely talán Velemszentvid továbbélésével azonosítható. De felvetődhet egy Balaton-parti, eddig ismeretlen féművés központ lehetősége is.

Bónis Éva: „Ritzzeichnungen auf frühkaiserzeitlichen Gefäßfragmenten aus Tokod” címen egy olyan kora császárkori festett kerámiaecsoportot vizsgál, amelynek néhány töredékére már égetés után figurális mintát és feliratot karcoltak rá. Az egyik töredékkel kapcsolatban felveti a hamisítás lehetőségét is. A szóban forgó festett urnatípusról elterjedési területe alapján (Tokod, Solymár, Aquincum, Nagyvenyim) megállapítja, hogy az eraviszkuszok szállásterületéről való. A bekarcolt ábrázolások ugyancsak a kelta motívumkincséből fakadnak: szemben álló harcos szarvakkal díszített sisakkal, mellén átvett állatbőrrel, rövid tunikában, kezében lándzsával és görbe késsel, valamint a mellette látható griff, ugyancsak jellegzetes figurái a kelta ábrázolásoknak. A bekarcolt díszítések mellett személynév szerepel. Szerző venét területről idéz számos példát arra, hogy a halotti urnát az elhunyt nevével is megjelölik. Este urnatemetőjében ez a szokás pl. még a római korban is megmaradt, s ekkor latin nyelvű feliratok kerültek az edényekre. A tokodi feliratos urnatöredék értékelése szempontjából ropant érdekes ez a felismerés, mert a vörös-sávos festés és az urnák felirata az észak-itáliai körrel mutat rokonságot. Szerző szerint az eraviszkusz területen elterjedt szokások boi közvetítéssel érkezhettek a Duna-könyök vidékére — a boiok ugyanis még Pannonia római megszállása előtt állandó lakhelyet találtak a Lajta–Rába közötti területen. Szóba jöhet a noricum, illetve délnyugat-pannoniai hatás is, hiszen az i. sz. I. században a római kormányzat politikai okokból jelentős számú lakosságot telepített a Duna jobb partjára.

Harmatta János: „Two inscriptions scratched on fragments of pottery from Pannonia” címen a Bónis által kiértékelte festett urnatöredékek feliratával foglalkozik. Meggyőző arról, hogy mindkét felirat eredeti, véleménye szerint nincs és nem is lehet olyan gyakorlott kezű történész és paleografus, aki ennyire hiteles hamisítványok készítésére képes. Mindkét feliratot személynévnek tartja. Az egyik jobbról balra írott, nyolc betűs töredék betűinek elemzése során az észak-itáliai ábécé betűi mellett etruszk jegyet, i. e. II. századi görög írásmód hatását, valamint latin befolyást is kimutat érdekes levezetésében. A tokodi felirat fejtegetéseit összegezve bizonyítja, hogy az észak-itáliai írásmódok nem haltak ki az i. e. II. században — amint ezt korábban gondolták —, de még az i. e. I. században sem, hanem a rómaiak által megszállt

területeken az i. sz. I. század folyamán is használatban voltak. Továbbmenve arra gondol, hogy a germán runaírás problémájához a tokodi töredékek új adatot szolgáltatnak: a pannoniai közvetítés jöhet szóba az I. században a Duna bal partján élő germánok írásmódjának a kialakításában. Megállapítja, hogy a karcolatokon olvasható nevek az etruszk-latin körhöz tartoznak, ami mutatja, hogy nagy számban élhettek romanizált etruszk, venét és ractiai elemek a kora császárkori Pannoniában.

Thea Elizabeth Haevernick „Trilobitenperlen” címen a gerezdelt üveggyöngyöknek azzal a csoportjával foglalkozik, amelyet általában feketének tartottak, de valójában sötétzöld üvegmasszából készültek. Szerző három csoportot választott szét a vizsgált leletanyagban belül: simán gerezdelt, kockásan gerezdelt és portréval díszített gyöngyökre, az utóbbi csoportban császárok és privát személyek ábrázolása is előfordul. Szerző szerint a gyöngyök a IV. században Pannoniában készültek, amulettként szolgáltak, s éppen emiatt hihetetlenül hosszú ideig használatban voltak. Szarmaták, germánok, avarok sírjaiban is előfordulnak, sőt, szerző még a VIII. századon túl, a X–XI. században is nyomon tudta kísérni funkcionális használatukat.

B. Thomas Edit: „Martyres Pannoniae” című tanulmánya egy brigetioi lelőhelyű római kori feliratos tégláról olvasatának a javaslata. A leletet 1865-ben Rómer Flóris szállította be a Magyar Nemzeti Múzeumba, azonnal közzétette, a következő évben újra publikálta, helyesbítve az első leíratot, Mommsen a CIL III. kötetében némileg módosította ezt a második leíratot is. Szerző revízió alá veszi az ötsoros kurzív feliratot, amelyet még égetés előtt karcoltak be a téglába, s amely alatt átlós irányban a I. adiatrix legio bélyege is látszik. A bélyeg-típus és a kurzív felirat betűtípusa alapján megállapítja, hogy a téglát legkorábban a III. század végén készültetett. A törésfelület alapján számításba veszi a szöveg hosszát és egy szokványos ókeresztény sírfelirat-típus analógiájaként új feloldást javasol a téglakarcolat olvasatához, s arra gondol, hogy mártírhálált halt keresztények elhunytáról ad hírt az emlék. Szerző a hibátlanul fogalmazott szöveg, a gyakorlott kézre valló írás alapján, valamint abból kiindulva, hogy a legio hivatalos műhelyből való téglát égetés előtt és után többször is ellenőrizték, arra a következtetésre jut, hogy az emléket egy, az üzemben dolgozó elitelt keresztény készíthette. Továbbmenve kitér Pannonia III–IV. századi kereszténységének helyzetére, és mint a legvalószínűbb dátumot a 304. évet javasolja a felirat korához. Felsorolja a publikációkból ismert s általa kereszténynek tartott brigetioi sírleleteket, amelyek együttesen a felirattal kiegészítve, nagy vonásokban vázolják Brigetio ókeresztény gyülekezetének helyzetét a IV. század legelején.

Bíróné Sey Katalin: „A find of centenionales from Brigetio” c. tanulmányában egy 594 darabból álló bronz éremleletet ismertet, amely magángyűjtőtől 1973-ban került a múzeumba. A lelet legkésőbbi darabjai 372-ből valók. Szerző emlékeztet arra, hogy Valens és I. Valentinianus alatt a limes-menti építkezések költségei miatt nagy mennyiségű pénz érkezett a dunamenti provinciába, nem meglepő tehát a leletben e korszak aránytalanul nagy példányszáma. Szokatlan azonban a 372-re utaló elrejtés, amihez nem talál történelmi indoklást, s ezért arra gondol, hogy talán egy 373-ban Afrikába vezényelt katonára rejtette el a pénzeket, aki már nem tért többé vissza Pannoniába.

Póczy Klára

A pannoniai ókeresztény kultúra 6. századi továbbélésére vet fényt az a századfordulón egyéb köemlékekkel a Nemzeti Múzeumba került korabizánci faragványtöredék, amelynek meghatározására és a fejlődésbe való beillesztésére Tóth Endre vállalkozott. A Felsődörcgicsén talált szelíd és vad állatokat négyzetes tükrökben ábrázoló, de felül hiányos kőfaragvány a 6. századi ravennai művészet körébe állítható. A szerző történeti fejtegetései és felhozott párhuzamai e tekintetben meggyőzőek. Így a

faragvány keletkezésének általa megállapított időpontja a 6. század harmadik negyede elfogadható. A faragvány rendeltetése már ilyen egyértelműen nem határozható meg, e tekintetben további kutatás szükséges. A felhozott lehetőségek (ambo, szentélykorlát vagy egyéb díszítő elem) mindenesetre kiindulási irányt adnak. A relief kapcsán Tóth Endre felveti a felsődörcgicsi kettős középkori templom korábbi felének kérdését. Mivel az ötvenes évek végén feltárt romegyüttes környékének, temetőjének ásatására akkor nem kerülhetett sor, e munka pótlása valóban nemcsak a különös építkezés, hanem esetleg e korabizánci faragvány szempontjából is fontos eredményt jelenthetne. — A budavári alakos, mázas kályhacsempék morvaországi kapcsolatairól számol be *Pavel J. Michna* (Olomouc). Megállapítja, hogy Brnóban és más morva lelőhelyeken az ún. lovalagalakos kályhacsempék művészi köréhez tartozó, vidékiesebb jellegű kályhacsempék kerültek elő, amelyek formában és időben is jól illeszkednek a budai csempeműhelyhez és annak hatókörzetéhez tartoznak. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a morva csempék helyi jellegzetességei egy olyan ottani műhely működésére engednek következtetni, amely a budai ösztönzések és minták alapján kompozícióban, technikai megoldásban sajátos fejlődést eredményezett. Elsősorban a tematika mutat Buda felé, a kivitel módja viszont, valamint a díszítések leegyszerűsítése kétség-telenül helyi jellegű. Szerző hajlik a feltevésre, hogy a budai kályhacsempék csak közvetítő szerepet vitt Brnóban és Morvaországban és elsősorban a rozettás kályhacsempék esetében a budai és brnói közös közös gyökere a Felső-Rajna vidékén keresendő. Beismeri azonban, hogy e feltevés még további igazolásra szorul. — Hasznos segítséget nyújt *S. Cserey Éva* besztercebányai későgótikus kályhacsempékről szóló cikke a kitűnő alakos kompozíciók provenienciájára vonatkozóan. Az Iparművészeti és a Nemzeti Múzeum irattárának alapos átkutatása e tekintetben sok eddig kevésbé ismert részletkérdést tisztáz és lehetővé teszi a Bothár Samu telkén 1894-ben feltárt apostolokat, címertartó anyagot, női szenteket ábrázoló csempéknek és más alakos vagy ornamentális töredékeknek pontos, bár nem hiánytalan adatfelvételét. A lelőkörmények világosan arra utalnak, hogy egy besztercebányai fazekasműhelyt és termékeit sikerült a véletlen folytán megmenteni. — A tolnai 16. századi remek magyar ötvösműveket magában foglaló kincsleletet ismertetik és részletesen értékelik *S. Lovag Zsuzsa* és *T. Németh Anna-mária*. A jó színvonalú lelet egyik tárgycsoportja ékszer-eket, a másik asztalneműeket tartalmaz. Főként a reneszánsz ékszerek (övfelszerelés, kapcsok, hajtűk) válnak ki művészi színvonalukkal, míg a poharak és kanalak egyszerűbbek, de szintén finom kivitelűek. Általában a tárgyak készítési ideje a 16. század közepe, néhány pohár és kanál viszont még a 15. század végére tehető. Az ötvösművek utolsó tulajdonosa az a Kádás Mátyás lehetett, akinek bekarcolt neve az egyik korai, peremén hullámos fémszalaggal díszített ezüstpohár fenekén látható. A név az akkori szóhasználat szerint olyan kiskereskedőt jelent, akinek nem volt szekere, sátra, hanem nyakába akasztott ládában, „kádban” kínálta portékáit. Az elrejtés valószínűleg összefügg Tolna 1597-i pusztulásával. — *Korok József* nagyobb terjedelmű tanulmányban számol be a Nemzeti Múzeum által mintegy 10 éven át vezetett, nagyszabású leletmentésről, amely a második Tiszalépcső kialakítását előzte meg. A kutatás Tiszakeszi és Kisköre között történt, amelynek középkori szakasza Tiszaórvény körül csoportosul. Egy 11. századi eredetű Árpád-kori falut sikerült Horváth Bélának mintegy 70–80%-ban feltárnia. Előkerült a palánkerítéssel körülvett, félkörös szentélyű román kori templom a cintermen belüli és kívüli temetővel, valamint a 11. századi halászfalu földbe ástott gabonaverem nélküli házaival, majd a 12. századi kőkemencés házakból épült földműves falu is. A község tatárjárás idején történt pusztulását egykorú kincslelet bizonyítja. Tiszanánán Parádi Nándor gótikus templom maradványait találta meg sírokkal. A templom a 18. század közepén dőlt romba. Érdekes megfigyelésre vezetett a Kisköre közelében lefolytatott kutatás, ahol a középkori falu központja a jelenlegi templom közelében volt és a

környéken talált Árpád-kori falvak templom és temető nélkül kerültek napvilágra, bizonyítván István király templomépítési törvényének érvényre jutását (tíz falu építsen egy templomot). Végül nagy valószínűséggel sikerült azonosítani a századi apátság helyét egy Tiszakesztől délre 2 km-re emelkedő dombocskán. Végh Katalin itt nagyobb köépület nyomait fedezte fel. Sajnos az épület szerkezetét már nem sikerült megállapítani a pusztulás nagy mértéke miatt. Az Aba nemzetség e korai, 1067-ben bekövetkezett alapításáról 1267-ben kelt oklevélmásolat tudósít. Így a helymeghatározás is jelentős eredménynek tartható.

Entz Géza

Folia Archaeologica 26 (1975). A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest. 205 lap, 87 kép.

Történelmi jelentőségű dátumok pontosítása jellemzi a Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyvének a régészeti cikkeit. *Ecsedy István* „Vinča finds in the collection of the Hungarian National Museum” címen istenszobrocskákat, figurális ábrázolású agyag oltárokat és függőket ismertet. A tizennégy példány magángyűjteményekből került a múzeumba, közülük fontos adatokkal gazdagítja Magyarországon késő neolitikumára vonatkozó ismereteket.

Kovács Tibor: „Der Bronzefund von Mende” című tanulmányának a magját egy 1966-ban végzett telepásztás anyaga szolgáltatja. A lándzsahegyek és egyéb bronz leletek révén megállapítja, hogy a település a vatyai kultúra utolsó, koszideri fázisához tartozott, s a lakosságot innen a halomsíros kultúrával érkező új népesség űzhette el.

Kemenczei Tibor „Zur Verbreitung der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur östlich der Donau” címen nagy anyagismerettel ad áttekintést a későbronzkori urnasíros kultúra elterjedéséről a Dunától keletre eső területeken. Észak-Magyarországon a középső bronzkor folyamán jelentős fémműves központok alakultak ki, a produktumok típus-előállítását a Felső-Tisza-vidéken és Erdélyben még egy sokkal későbbi időszakban is folytatják. Szerző szerint a korai urnasíros népesség közvetítésével a Reinecke BD periódus végén változás áll be a szóban forgó terület régészeti hagyatékában. Megszaporodnak az elrejtett kincs- és depozitumok, majd a HA folyamán új népességek alakultak ki Felső-Magyarországon, a Tisza-vidéken és a Maros–Körös közti területen. Az addig kiegyensúlyozottnak mondható kereskedelmi, termelési viszonyoknak ennek jeleként a HB periódus végén a Tisza és a Dnyeszter középső szakasza közé új népcsoportok ékelődtek be. Erre figyelmeztet a kereskedelmi kapcsolatok hirtelen megszűnése és a fémműves központokban a termelés megszűnése, vagy ugyanott új típusú eszközök készítése. Az új jövevények keleti eredetű preszkíta népesség: jelenlétük ettől kezdve évszázadokon át megszabja a Kárpát-medence keleti térségének az életét.

B. Bónis Éva: „A brigetioi katonaváros fazekastelepei” címen a legiostábor egyik kerámiaüzemének a kör alakú kemencéjét ismerteti. A kör alaprajzú kemencét a táborfalán kívül, a Duna-parton, nyers agyagba vágták be. Rostélyát és annak tartószerkezetét „előre gyártott elemekből”, vályogtéglákból állították össze. A kemencével kapcsolatban szerző megjegyzi, hogy Brigetio katonavárosából a régészeti irodalom két II. századból származó fazekasműhelyt tartott nyilván, ezeket Gerhát, illetve Kurucdombi műhely néven jelölték. Szerző szerint egyetlen műhely két részlegéről van azonban szó, amelyek részben egyidőben üzemeltek. A Gerhát részlegben a közönséges főzőedényeket gyártották, a Kurucdombin a díszedényt, méceszt, terracottát és egyéb votív tárgyakat. Utóbbi részleget hamarabb felhagyták, a tégláégető azonban még a III. század elején is működött.

R. Pető Mária „Aquincumi ekeletek” címen három különböző ekevasat sorol be a korabeli mezőgazdasági munkaeszközök közé. Emlékeztet arra, hogy a vas a római korban megbecsült nyersanyagnak számított, a tönk-

rement, használhatatlanná vált munkaeszközökből újakat kovácsoltak, ezzel magyarázható a mezőgazdasági eszközök csekély száma.

Póczy Klára

A Magyar Nemzeti Múzeum e tekintélyes tudományos kiadványának mintegy fél terjedelme foglalkozik a hazai középkor kutatásának egy-egy fontosabb újabb eredményével. *Mesterházy Károly* Honfoglaláskori kerámiánk keleti kapcsolatai címen olyan kerámiatípus fejlődését kíséri figyelemmel, amely a Kárpát-medencében csak a honfoglaló magyarságra jellemző. E vízszintes bordákkal tagolt hengeres edények három csoportját (fületlen, kétfülű és cserépuszt) határozza meg. Ismerteti ezek hazai ásatásokból előkerült példáit, amelyek túlnyomórészt a Felső-Tisza vidékén kerültek elő. E jellegzetes és ritka típus legközelebbi párhuzamait a mohamedán Horezmben találja meg, ahol azonban e megoldás a 8. század elején eltűnik. Feltételezi, hogy az arabok által 712-ben feldúlt Horezmből a kazár kaganátus területére menekültek viszik magukkal az edénykészítés gyakorlatát. A történeti források értelmezése lehetővé teszi, hogy a 9. században a kaganátus területén a magyarokhoz csatlakozó kabarok Horezmből hozták magukkal kézművességük hagyományait. E feltevés sorozat valószínűségét nagyban alátámasztja, ha a bordázott nyakú edények párhuzamai Délkelet-Európában is felbukkannának. — *Fodor István* a 10–11. századi szabolcsi ispánsági központ közvetlen közelében tárta fel a 14–15. század folyamán pusztasodott Kisfalud települést. A földbe sülyesztett és sokszor külső sütőkemencével rendelkező házak jellegzetes Árpád-kori leletanyagából főként a feltűnően nagy számú sarkantyúk mutatnak arra, hogy a faluban az ispánsági vár katonai szolgálatot teljesítő népe lakott. A templom és temető hiánya arra vall, hogy a Kisfaludban lakók a szabolcsi egyházhoz és temetőhöz tartoztak. — A régészeti kutatás igen hálás területéről szól *Parádi Nándor* tanulmánya. Mindenekelőtt a Nyáregyháza-Pusztapótharaszton napvilágra került és szinte 2000 évvel datált kincsleletet ismerteti. Ezt követően a pénzekkel és pénzek nélküli, főként az Alföldön előkerült kincsletekről ad pontos áttekintést (14 + 2 lelhely). Az érme alapján valamennyit 1240 körüli időben rejtették el nyilvánvalóan a tatárjárás elől. Végül még 5 lelhelyről származó kincslelet adatait közli, amelyek ékszerei a 13–14. századból származnak, tehát az előbbi két csoportnál későbbiek. Összefoglalóan megállapítja, hogy az elrejtett ékszerek között leggyakrabban karperecek, gyűrűk és csatok szerepelnek. Anyaguk általában ezüst, de feltűnő az elektromból készült ékszerek nagy száma. Ezek főként a 12–13. századból valók. Az ékszerek egyszerűek ugyan, de elég finom megmunkálásúak. Tulajdonosaik falvakban lakó, pénzforgalommal és árutermeléssel kapcsolatban levő társadalmi rétegből származhattak. A Dunántúlra is kiterjedő, de főként az Alföldön sűrűsödő kincsletek szemléletesen tanúskodnak a mongol pusztítás területi kiterjedéséről. — A tatárjárás után Magyarországon letelepedett kunok régészeti kutatása egy nomadizáló társadalom feudalizálódásának szempontjából válik különösen érdekessé és tanulságossá. Sajnos az írott források e tekintetben igen szűkszavúak s e körülmény fokozza az ásatások fontosságát. *Pálóczi-Horváth András* a Kecskemét közelében levő és a felszabadító háborúban a 17. század végén elpusztult Szentkirály kun település területén végzett régészeti kutatásáról számol be. Ennek során egy kút és a temető egy része került feltárára. Az eddigi eredmény még kevés, ezért az ásatások folytatása feltétlenül kívánatos. — A legújabb visegrádi fejleményekről számol be *Héjj Miklós*, miután a királyi palota legépebben megmaradt, de a 18–19. században átalakított részében, lehetővé vált az erdészeti lakóházának kiürítése és műemléki vizsgálata. Kétségtelenül bebizonyosodott, hogy a szóban forgó épület, amely szervesen beilleszkedik a palota Duna felé nyúló északi szárnyába, a jelentős átépítések ellenére is megőrizte 14–15. századi szerkezetének és fő részeinek lényegét. A talált kerámia és egyéb leletek ugyanebből a korból e megállapítást világosan alátá-

masztják. Nagyon jelentős az az elkezdett, de sajnos még be nem fejezhető ásatás, amely feltárta a palota nyugati zárófalának és a feltehetően kaputoronynak aránylag nagy kiterjedésű maradványait. E tekintetben kiemelhető az a Nagy Lajos uralkodásának második felére tehető falikút, amely a meglevő lakóépületnek körülbelül tengelyében helyezkedik el és a tőle délre levő toronymaradványokkal együtt bizonyítja a palota nyugati homlokzatának vonulatát. A toronynál nagy számú későgótikus borda- és egyéb faragványtöredék látott napvilágot. Ezek között kiemelkednek azok az alakos és címeres töredékek, amelyek valószínűleg a torony homlokzatát díszítették a bécsújhelyi palotakápolnához hasonló módon. — Végül *Körök József* ad rövid áttekintést az 1973. évi régészeti tevékenységről. Ennek keretében a tiszafüredi és szeghalmi honfoglalás kori temetők, a zalavári várszigeti 9. századi, a dobozi Árpád-kori települések, valamint a Nemzeti Múzeum által végzett műemléki (Feldebrő és Rakacsaszend románkori templomok) és a pécsi városközpontban folytatott, a középkori városfállal kapcsolatos településtörténeti kérdések ásatásainak leglényegesebb eredményeit foglalja össze.

Helyesnek tartom a szerkesztőségnek azt a törekvését, hogy a nemzetközi érdeklődésre számot tartó tanulmányokat a megfelelő idegen nyelven teszi közzé, sőt a magyarul megjelent dolgozatok számára is biztosít idegen nyelvű összefoglalást. Véleményem szerint nem növelné számottevően a terjedelmet, ha az idegen nyelvű cikkek után rövid magyar kivonat lehetőségét is biztosítanák.

Entz Géza

Kiss Á., Roman mosaics in Hungary. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. Fontes Archaeologici Hungariae. 72 lap, 17 tábla.

A mozaikok Pannónia római kori művészeti emlékeinek kis hányadát jelentik. Az éghajlati viszonyok következtében nem voltak a római házaknak olyan természetes díszei, tartozékai, mint Afrikában, Itáliában, vagy más Földközi tenger melletti tartományban. A hideg kópadozat az év nagy részében nem felelt meg a szükségletnek: bizonyos, hogy épületeink padlóit általában szőnyegekkel borították. Mozaikokat Belső Pannónia italicus eredetű birtokosainak villáiban, reprezentatív állami épületekben, császári, helytartói palotákban és magas rangú tisztek, hivatalnokok otthonaiban találunk.

Kiss Ákos könyve olyan terület mozaikjait gyűjti egybe, amelyeket északon és keleten ókori, nyugaton és délen mai államhatárok fognak közre. Ez a körülhatárolás mesterkélt és tudománytalan. Semmi sem indokolja, hogy ókori összefüggések, jelenségek értékelésében a mai államhatárokat bármilyen tényezőnek, elválasztó vonalnak tekintsünk. Legfeljebb corpus-szerű gyűjtemények állíthatók össze országokként. Művészeti értékelés, helyi gyakorlat kutatása Sírmium, Siscia, Emona, Poetovio, Carnuntum nélkül Pannoniának északkeleti, önálló egységet soha nem jelentő, művészi, kulturális szempontból nem legjelentősebb részére korlátozva hamis eredményekre vezet.

A kötet négy fejezetre tagozódik: I. Kutatástörténet; II. A mozaikok leírása; III. Értékelése; IV. A kutatás fő szempontjai.

A kutatástörténet Katanchich 1782-ben megjelent Dissertatiojától tekinti át a mozaikok előkerülését, feldolgozását. Sajátos módon az utóbbi harminc év — amely a mozaikkutatásban is jelentős fellendülés időszaka — csak általánosító összefoglalást kapott. Az irodalom idézése itt is, a kötet további részében is csak kivételesen terjed túl a 60-as évek elején megjelent műveken. Az irodalmi adatok sok esetben hiányosak és hibásak. Schoenvisner munkáját Antiquitatum et historiae Sabariensis... formában idézi, Antiquitates et historia Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem helyett. A téves, vagy helytelen idézetek feltűnően hosszú sorát M. Donderer külön jegyzékben foglalta össze (Gnomon, 48, 1976, 302–303.). Megtévesztő a magyar

nyelvű cikkek idézése: mindegyiket angol fordításban is közli, holott a cikkek jelentékeny hányadának idegen nyelvű összefoglalása és címe van.

A II. és III. fejezet azonos földrajzi tagolásban foglalkozik a mozaikkal. Aquincum (a helytartói palota, a polgárváros, a canabae), Balácsa, Savaria (a császári palotát a korábbi irodalom alapján következetesen öke-resztény bazilikaként említi) és Sopianae jelentő emlékeinek ismertetését kisebb maradványok (Örvényes, Brigetio) egészítik ki. Kimaradt a felsorolásból néhány régebben előkerült töredék (Gorsium, Matrica). Az emlékananyag tárgyalásának két párhuzamos fejezetre bontása nem szerencsés, az áttekintést bonyolultabbá teszi. A datálások és a felhozott analógiák nem minden esetben meggyőzőek. A Dirke-mozaik keletése a III. század második negyedére későinek látszik. Kételyeket ébreszt a balácsai mozaik egyöntetű datálása is a II/III. század fordulójára. Egy részük esetében ez kétségtelenül helytálló, de a 20–21. századok bizonyára korábbiak.

A kötetet két index egészíti ki, de nem teszi használhatóbbá. Az első a közölt pannóniai mozaikok lelőhelyeit adja, összesen 11 tételben (Kővágóórs kimaradt). A másik index az idézett szerzőket sorolja fel. Olyan index, amely tájékoztatást nyújtott volna a kötet mondanivalójáról, a mozaikok motívumairól, az ábrázolt mitológiai jelenetekről, személyekről, témákról, az analógiaként idézett mozaikok lelőhelyéről stb., nem készült.

A képanyag összeállítása sem szerencsés. A leírásban a közölt mozaikokat általában rajzok mutatják be, a lépték feltüntetéseivel, vagy a nélkül. A Meggyfa utcai töredéket viszont fénykép adja vissza. A leletanyag képsorába egy analógia is keveredik (II. kép, a római Via Tuscolana mozaikja). A képaláírásokban a kép és a mozaik sorszámához számos esetben a helyiség száma csatlakozik, amelyben előkerült. Ez a szám csupán értelemzavaró, mivel a közölt alaprajzokon nem tüntették fel. A kötet végén 16 számozott és egy számozatlan színes tábla van. A tábla-számok hol egy oldalra, hol kettőre vonatkoznak. A képek mérete, elhelyezése, rendje semmiféle elgondolásra nem enged következtetni. Bélyeg nagyságú gyenge minőségű képesekék különböző méretű felvételekkel, rajzokkal és színes ábrákkal keverednek.

Fitz Jenő

A. Kiss, Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary. 2. kötet. Szerk.: I. Kovrig. Budapest 1977. Akadémiai Kiadó. 174 lap, 71 ábra, 53 rajz, 39 fényképes tábla.

1977 nyarán, az „Avar Corpus” I. kötetének megjelenése után másfél évvel, napvilágot látott a sorozat II. kötete. A két kötet megjelenése közti másfél év imponálóan rövidnek tűnne, ha nem állna a kötet bevezetőjében „after the completion of this manuscript 'June 30 th, 1970'”. A II. kötet tehát 7 évvel a kötet leadása után jelent meg, és ezzel sajnos túlszárnyalta az I. kötet 6 éves nyomdai átfutási idejét is.

Az „Avar Corpus” II. kötetének, az I. kötet 4 szerzőjével ellentétben csak egyetlen szerzője van. Kiss A. egy zárt egység, a mai közigazgatás szerinti Baranya megye 1904–1968 közötti, eddig publikálatlan avar kori ásatásainak anyagát tette közzé, 43 lelőhelyről. Az anyagot a pécsi Janus Pannonius Múzeumból a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeumból és a szigetvári Zrínyi Miklós Múzeumból gyűjtötte össze.

A lelőhelyeket a szerző ABC sorrendben közli, mely a tájékozódást jelentősen megkönnyíti. A lelőhelyek helyszínen történt azonosításának egyrészt néhány lelőhely nevének megváltozása (pl. Ellend = Romonya, Márfa = Terehegy), másrészt a jól áttekinthető, pontos helyszínrajzok lettek a következményei.

A kötet anyagközlő fejezeteiben a szerző a feldolgozandó anyagot példamutató precizitással kezeli. A kötet végig nyomom követhető szerzőnek az a törekvése, hogy az általa közreadott anyagot a lehetőségekhez képest a leghasználhatóbb forrásmunkává tegye. Ez a törekvés

realizálódik az egyértelmű helyszínrajzokban, a temető-térképeken a feltárt terület határainak jelzésében, a temetők nevének térképen, ábrákon, táblázatokon való általános használatában. Jelentős előrelépés az I. kötet-hez viszonyítva, az ún. élőfejek használata. Áttekinthetőbbek a táblázatok is, mint az I. kötetben, ugyanis ebben a kötetben a nem létező tárgyak — jelet kaptak, mely egyben a sorszám mellett sorvezetőül is szolgál. Jó a kötet összesítő térképe is, a lelőhelyek neve mellett a közölt, e kötetben közölt és közöletlen jelzéssel. E térkép mellett azonban jó lett volna, ha helyet kap egy másik is, a lelőhelyeknek az avarokorban belüli korjelzésével.

A kötet rajzos táblaanyaga, ellentétben az I. kötet-tel, ahol csak a fényképes táblák találhatók a kötet végén, teljes terjedelmében a kötet végére került. A rajzos táblák — egy rajzoló munkája — szép kivitelűek, de a vastárgyaknál a merészebb vonalvezetés szerencsésebb lett volna. Vajon miért maradt el a II. kötetben a rajzos táblák felirata mellől a tárgyak méretaránya? Ez ellentmond a szerző teljes objektivitására való törekvésének.

A kötet angol nyelvéről a II. kötet szerzője, aki egyben az I. kötet recenzora volt, részletesen fejtette ki véleményét. Ezért sajátomat nem részletezem, csak szintén megjegyzem, az angol nyelv használata a kötetet éppen azok számára teszi nehezen használhatóvá, akiknek írodott.

A II. kötet belső szerkezete az I. kötet jól bevált besorolásához hasonló. A lelőhely leírását sírkatalógus, majd a temetkezési szokások és a leletanyag értékelése követi, a legvégén rövid összefoglalóval. A 43 lelőhely anyagának leírása és rövid értékelése után „Baranya megye avarokori településtörténetének és etnikai viszonyainak vázlata” c. fejezet zárja a kötet érdemi részét.

A kötet legvégén található bibliográfia áttekinthetőben szedett, mint az I. köteté. A kötet fordítója, Cs. Sós Á. által összeállított szerzői, tárgy és lelőhely index a kötet egyszerű és gyors használhatóságát segíti elő. Mind a szerző, mind az indexkészítő figyelmét elkerülte, hogy Tótipusztá ma Mezőszilashoz tartozik, tehát a lelőhely neve hivatalosan Mezőszilas-Tótipusztá.

A temetők értékelő fejezeteire és a kötet összefoglaló fejezetére a szerző szűkszavúsága és a témát kezelő nagyvonalúsága jellemző. Az a precizitás, mellyel Kiss Á. az anyagközlő fejezeteknél dolgozott, az értékelő részeknél kissé hátrébe szorult. A sok esetben csak néhány síros temetőrészek használati idejének meghatározása kétségen kívül nem alapvető feladat, és a legtöbb esetben megoldhatatlan is egy corpus jellegű munkánál. A több száz síros temetőrészek esetében azonban több esetben lehetőség lett volna az általános „VIII. századi” vagy „késő-avarkori” megjelölést finomítani. A kékesdi temető értékelésénél nem foglalkozik a szerző a 26., 153. és 185. sír pódróttvégi fülbevalóival és a 226. sír hosszúkási, sima, öntött bronz, csüngős övvereteivel, melyek az avarokor legkésőbbi periódusának jellemzői. A nagypalli temetőben viszont az öntött anyagnak csak a legkorábbi, VIII. század elejére jellemző tárgyai találhatók. A karikacsüngős, lemezből készült veretek a VIII. század első harmadában voltak használatban. Erre a korra keltezhető a Nagypall I. temető 28., 80. és 134. sírjai, melyek, mint a szerző helyesen írja „az avarokori bronzöntés korai csoportjába” sorolhatók. Azonban ugyanebbe a csoportba tartozik a nagypalli temető 94. sírja is, melyben a lemezes, karikacsüngős veretek mellől hiányzik az öntött nagyszíjvég!. Az 57. és 105. sír ellenben a középvavarkorra keltezhető. A romonyai I. temető használati idejét szerző a VIII—IX. századra szűkítette, holott az 57. sír préselt pártaveretei (melyeknek jó analógiái vannak az Üllő I. temetőben) és a 69. sír négyszögletes préselt övveretei a középvavarkor termékei.

Jók a megfigyelései Kiss Á.-nak a cserkúti és a Pécs-köztetői temetőrészek esetében, miszerint „germán, avar, bizánci leletanyag szinkretizmusa jellemző a temetőkre, mely a dunántúli koraavarkori temetők sajátossága.” A kötet összefoglaló fejezetében szerző megkísérli vázolni a megye avarokori településtörténetét és etnikai viszonyait. A betelepülés üteménél felállított kronológiai ábrázat jól szemlélteti a megye sajátos helyzetét. A me-

gye területe a koraavarkorban csaknem lakatlan zóna volt és betelepítése a VII. század utolsó harmadától vált intenzívebbé.

Az összefoglaló fejezetben a szerző nem egyértelmű kronológiát használ az avarokorban belül. Beszél koraavarkorról, melyet helyesen a VI. század végétől a 670-es évekig tartó időszakra helyez. Ezen belül azonban használja, közelebbi megjelölés és indoklás nélkül a 622—670 közti időszakot is. A középvavarkor szerzőnél kissé elsikkad, majd a későavarkor hol 670-től, hol a VIII. század elejétől keltezi. A hosszú nyomdai átfutási idő alatt a szerzőben nyilván kikristályosodott az általa elfogadott relatív kronológia és jó lett volna, azt az utolsó korrektúrájánál a kéziratba átvezetni.

Összegezve: a szép kivitelű kötet, melynek különösen az anyagközlő fejezetei követendő és példamutató precizitással készültek (és végeredményben ez a sorozat elsődleges feladata!) nagy nyeresége az avarokori szakirodalomnak. Reméljük, hogy rövid idő múlva örülhetünk a sorozat újabb kötetének is.

Sz. Garam Éva

Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai. Szerk. Hajdú P. Budapest 1975. Corvina kiadó. 321 lap, 66 kép.

1975 szeptemberében Budapesten rendezték meg a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszust. Ennek tiszteletére, de alaposan megkésve jelent meg a finn és magyar szerzőket összefogó kötet. Célkitűzése az volt, hogy az uráli népek történetének legalapvetőbb problémáiról „a legáltalánosabb érdeklődést a szélesebb olvasóközönség számára alkalmas módon kielégítse”. A kötet csak részben felel meg ennek az igénynek. A bevezető nyelvészeti fejezet — Hajdú Péter írása — az átlagosnál képzetesebb olvasó számára sem népszerűsítő olvasmány. Ebben a tanulmányban találjuk meg az uráli őshaza nyelvészeti kutatásának módszertani alapvetését és koncepcióját, mely szerint az uráli őshaza az i. e. VI—IV. évezredben létezett az északi Urál mindkét oldalán. A finnugor népek őshazája azon a területen volt, ahol a tajga fái és a közép-európai lomboserdők elterjedési területe érintkezett. Ennek helyét az uráli nyelvek fahelvezéseinek segítségével lehet kijelölni. A paleobotanika és a nyelvészeti kutatások együttes eredményei adják tehát kezünkbe a további lépés lehetőségét. A módszer legsebezhetőbb pontja a nyelvészeti időrendből fakad. A kérdéses terület az adott időszakban ugyanis leletmentes, és az i. e. IV. évezredet követő időben is nagyon kevés a régészeti lelőhelyek száma.

A kötet második tanulmánya — Fodor István munkája — a finnugor őstörténet régészeti emlékeit mutatja be. Az életföldrajzi szavak által jelzett területnél nagyobb kiterjedésben és mintegy 2000 évvel később, tehát a IV. évezredben egy nagy neolitikus kultúrát, az urálkámait műveltséget lehet megfigyelni, amely az i. e. III—II. évezred fordulójáig él. Ez lenne az uráli népek legkorábbi régészeti emléke. Ennek területén jönnek létre az első fémest is felhasználó műveltségek: az Urálon túli, a Volga vidéken a voloszovói, és a Káma völgyében a turbinói. E három nagy régészeti tömb megfelelné a finnugorok három nagy nyelvi csoportjának. A voloszovói műveltség helyén újabb három kultúra jelenik meg: a csirkovo-szejmai, a pozdnyakovói és a kazányi. Az előbbiből még mindig keveset ismerünk, a pozdnyakovóiól nő ki a djakovói és a gorogyei műveltség. A kazányi kultúra helyén találjuk később, a korai vaskorban az ananyinói kultúrát, amelyből az i. e. III. században a pjánobori és a gljagynovói műveltség származik le. A pjánobori népesség alakítja ki a bahmutyinói műveltséget, amely már az udmurtok (votjakok) őseihez kapcsolható. A gljagynovói népesség az i. sz. III. századtól a VIII. századig a lomovátovói kultúrát alakítja ki, melynek egyik csoportja, a rodánovói kultúra (IX—XV. sz.) a komikhoz (zürjének) tartozik.

E vázlatos felsorolásból nem tűnik ki, hogy milyen bonyolult már eddig is az ismertté vált régészeti kép, de

arra jó, hogy láthassuk: az egymásból belső fejlődés, más népekkel való kapcsolat, asszimiláció folytán kialakuló kultúrák sora a történeti időkben élő finnugor népekhez vezet el. A gondolatsor belső logikája kifogástalan, az alapképletek bizonyítottan látszanak. Mindezek alapján ma ez a finnugor őshaza és a finnugor népek őstörténetének legelfogadhatóbb koncepciója. A kétségek, más megoldási kísérlet lehetősége akkor merül fel, ha arra gondolunk, hogy László Gyula 1961-ben megjelent őstörténeti könyve ugyanígy a fő kérdések megoldását sugallta. Felvetődik ugyanis az a kérdés, hogy az őshaza helyének meghatározására mindig a nyelvtudomány szolgáltatta a „biztos” alapot. És ez az alap korántsem tűnik biztosnak.

A másik nehézséget annak a régészeti műveltségnek etnikai megítélése jelenti, amelyet a nyelvészeti módszerrel meghatározott területen találunk az adott időben. Köztudomású, hogy egy régészeti műveltség számos etnikumhoz tartozhat (pl. a később még említendő andronovoi kultúra). Mennyivel inkább számolhatunk ezzel a lehetőséggel egy olyan kultúra esetében, amelynek mintegy 1,5 millió km²-es területéről egyetlen temetőt sem ismerünk, csupán néhány sírt. Ezek alapján a kultúra egysége sem teljesen bizonyított.

További kutatásokat igényel és több szempontból bizonyításra vár a neolitikus, a bronz- és vaskori kultúrák egymásból való lezármaztatásának feltételezése is. Az összekötőkapocs a kerámia, a kerámián megjelenő vízimadár ábrázolások, a jellegzetes átjárókkal összekötött alaprajzú házak továbbélése, melyek egy része a bronzkortól eltűnik és más jegyeknek adja át a helyét. A temetkezési szokásokban viszont nincs olyan fokú hasonlóság, amit meghatározónak tarthatunk. A neolitikumban a csontvázas temetkezés jellemzője az okkerörögök sírba helyezése, és talán az edények hiánya. Ezt azonban ma még nem általánosíthatjuk. A voloszovói kultúrában csontvázas, edénymelléklet nélküli sírokat ismerünk. A kazányi műveltség népe viszont a folyóval párhuzamos vagy arra merőleges tájolású sírokba temette halottait, amely jelenség az ananyinói kultúrában is tovább él. Az előbbi temetkezési módok hasonlóságai azonban számos más neolitikus kultúra temetkezéseivel is rokoníthatók. A felmerülő kérdések ellenére azt mondhatjuk, hogy az Uráltól nyugatra eső területeken a régészeti leletekből viszonylag folyamatos belső fejlődés olvasható ki, és így megengedhető, hogy egyes kultúrákat a finnugorokhoz kapcsoljunk. A módszerben rejlő veszélyekre Ville Luho cikke kapcsán még kitérnék.

Sokkal nehezebb az ugor ág őstörténetének felvázolása. Ezen a téren a régészeti leletek teljesen elégtelenek. Fodor I. koncepciója szinte kizárólag elméleti megfontolásokon alapszik. Az ugor ág őshazáját az Urál—kámái neolitikus műveltség elterjedési területének az Uráltól keletre eső felére helyezi el, a nyelvészeti adatok alapján a déli részeken, ahol az ugor népek nyelvben kialakulhatott a közös lovasterminológia. Az ugrok bronzkori kultúráját viszont nem az Urál—kámái neolitikusból származtatja, hanem az eredetét tekintve ettől idegen andronovói kultúrából, melynek a Dél-Uráltól az Irtis középső folyásáig megtelepült északi csoportjait kapcsolja az ugorokhoz. Ez azonban azt jelenti, hogy az ugor ág belső fejlődése más-ként alakult volna, mint a permi vagy volgai finnugoroké. Feltehető, hogy kultúra váltásról van szó? Az összekapcsolás alapja egy településtörténeti hipotézis: az ugorok feltehető legkorábbi lakóhelyén az andronovói kultúra egy csoportját találjuk. A visszafelé nyomozás csak a vaskorig sikeres.

Még bonyolultabbnak látszik a magyarság őstörténete. Régészetiileg ugyanis nem tudjuk a magyar törzsek szállásterületeit visszafelé követni. Csupán abból a hipotézisből, hogy az ugor őshazában a későbbi obi ugoroktól délre kellett elhelyezkedniök, teszi fel a szerző, hogy a vaskorban a Dél-Urál keleti oldalán valahol Cseljabinszk körzetében élhettek. Innen húzódott volna a magyarság a Volga vidékére, a régi Baskíria területére, ahonnan a VII. század körüli időben egy részük visszamaradása mellett a Kazár Kaganátus közelébe költöztek. A néhány mondatba sűrített tömör fogalmazás a kívülről számunkra

szinte problémamentesnek mutatja a baskíriai őshazáról, a feltételezett Magna Hungariáról való ismereteinket. Pedig a baskíriai emlékek alapján még sok kérdésben nem foglalhatunk határozottan állást. A honfoglalók hagyatékához legközelebb álló temetők erről a vidékről valók, de ezek legkorábbi része is csak VIII—IX. századi. A terület korábbi anyaga nem köthető a magyarokhoz, azok viszont már a VII. században el kellett hogy vándoroljanak délre. Bár a részleges lótemetés és a halotti szemfedők adásának szokása erre a vidékre és a IX. századnál korábbi időbe vezet, de ezek az itt élő permiek és az obi ugorok nyugati csoportjainak emlékei is lehetnek. Tulajdonképpen az a kérdés sem világos, hogy azokban a volgai bolgár temetőkben, amelyek kétségtelenül a bolgár és helyi finnugor lakosság együttéléséről tanúskodnak, a magyarsághoz a bolgár elem hagyatéka kapcsolódik. A továbbiakban a szerző a magyarság és a szaltovói kultúra kapcsolataival foglalkozik és megállapítja, hogy bolgártörök jövevényszavaink e kapcsolatok révén kerültek nyelvünkbe.

Dienes István a honfoglalók hitvilágáról ad rövid áttekintést. Megfigyelései alapvetőek. A lélek dualizmusáról, a hozzá kapcsolódó történeti és régészeti jelenségekről, a temetkezési szokások finom elemzésével foglalkozó sorai kerek egészet alkotnak. A megfigyelések másik csoportja a sámánhit kérdéseivel van kapcsolatban. Itt foglalkozik újra a honfoglalók sírjaiban előkerült, nyakban felfűzve viselt állat- és madárcsontokkal, melyeket a korábbi óvatos megfogalmazással szemben (A honfoglaló magyarok. Hereditás 52.) ongonoknak nevez. Az ongonok azonban szellembábuk. Az említett csontok csupán amulettek, melyeknek szintén van bajelhárító stb. szerepe, de nem azonosak az ősök szellemeit megtestesítő bábukkal. Az ongonok lényegére Diószegi Vilmos említ példát. A burját-mongol Helge sámánasszony hat leányát tél idején bezárta egy jurtába, ahol azok étlen-szomjan haltak. Haláluk után ongonokká váltak (Diószegi V., Sámánok nyomában Szibéria földjén. Bp. 1960. 25, 34—35.). Az ongon elnevezés csak a mongoloknál szokásos az ősök szellembábúira, másutt más és más a nevük, az északi hantiknál pl. songit.

Ville Luho Finnország őstörténetét foglalja össze vázlatosan. Az őskőkortól a történeti időkig veszi sorra a régészeti műveltségek jellegzetességeit. Arra az eredményre jut, hogy Finnország területén az egyes kultúrák ha új hatások vagy ritkábban új bevándorlók emlékei által gyarapodtak is eszközkészletünkben, a lakosság zöme az őskőkortól ugyanaz, hiszen a kultúrák egymásból levezethetők. Eredményei arra intenek, hogy az etnikumok korai történetét csak komplex módon és nagyon óvatosan szabad kutatni.

A finnugor népekre vonatkozó legfontosabb ember-tani eredményeket Lipták Pál ismerteti. Felhívja a figyelmet a késő avarkori és a X—XI. századi magyar köznép embertani hasonlóságára, valamint a Duna—Tisza közti magyar vezetőréteg és a volgai bolgár temetők (Bolsie Tarhani) népeisége közti kapcsolatokra.

A kötet további két fejezete az anyagi kultúra, a népművészet és mitológia tárgykörével foglalkozik. S bár majd minden tanulmánynak vannak a régészethez szülő részletei, e helyen el kell tekintenünk ismertetésüktől.

A szép kiállítású könyv képanyaga minden dicsegetet megérdemel, némelyik művészi munkának tekinthető. Idegen nyelvű kiadásai a külföld felé eljuttatják a sokoldalúan művelt finnugrisztika legújabb eredményeit.

Mesterházy Károly

Várépítészetiünk. Szerk. Gerő L. Budapest 1975. Műszaki Könyvkiadó. 381 lap, 275 kép.

A magyarországi középkori várak kutatásának módszertanában csak az utolsó 25 évben kapott megfelelő helyet a régészet. Addig elsősorban építészettörténeti, kismértékben történeti oldalról próbálták felderíteni a kérdéseket. Az ilyen módszerek, mint azt az eredmények világosan bizonyították, csak látszólag hoztak ered-

ményeket, mert a rendszerint hosszú évszázadokat megélt és közben folyamatosan átépített várak fejlődéstörténetét nem lehetett kielégítően tisztázni. A hazai középkori régészet megerősödése adott lehetőséget a mind nagyobb számú ásatásra, és az egyre halmozódó eredmények alkalmát e könyv létrejöttére is.

A terjedelem 2/3 részét a régészetiileg feltárt várakról adott rövid beszámolóok adják, rendszerint az ásató tollából. 29 várról kapunk így 4–10 oldalas összefoglalásokat a történeti adatok és a legfontosabb kutatási eredmények leírásával. Szembetűnő, hogy az utóbbiak milyen hatalmas mennyiségű ismeretanyagot jelentenek. Ezért korántsem lehet elegendőnek tartani az itteni terjedelmet, hisz ebben az alaprajzok és képek is bennfoglaltak. Egy országos áttekintést kapunk, de részletesebb vizsgálatra, összehasonlításokra, a kutatók további forrásait ez nem elegendő. (Pedig az Előszó szerint a könyv a nagyközönségen kívül a szakemberek számára is íródott.) Újlag hangsúlyozhatjuk, hogy a részletesebb publikációkat, a jól dokumentált eredményeket és ezek bizonyítását nem lehet még tovább halogatni, sem rövid áttekintéssel pótolni. (A 29 várból 19 esetében jelent meg valamilyen feldolgozás, jelentés, de ezekből csak 7 tartalmaz megnyugtató mértékűnek.) Kár, hogy a rövidre szabott terjedelem miatt az előkerült faragványokról alig esik szó. Néhányat említenek (Buda, Diósgyőr, Máté, Nagyvázsony, Siklós, Simontornya, Sárospatak, Tata), de csak háromnak képét közlik. Mintha egy vár esetében az épületek egykori kiképzése nem is tartozna az építéstörténet legfontosabb bizonyítékai közé. A képek és alaprajzok nagyon jó kivitelűek, ami a kötet szépségéhez sokban hozzájárul. Kár, hogy néhány nem idevaló kép is helyet kapott (pl. a várpalotai lépcsőház, vagy a régészeti kutatás értelmét fel nem fogó absztrakt kiállítás képe Diósgyőrben). Az alaprajzok zömmel egységes léptékűek, de néhánynál a periódusok jelzése hiányzik, vagy a képaláírásból lemaradt.

A rövid összefoglalások és a bizonyítóanyag teljes hiánya nem nagyon teszi lehetővé, hogy a kutatási eredményeket elemezzük. Kétségtelen, hogy az átépítések folyamatosága, az egyre fejlettebb rendszerek a legtöbb esetben jól követhetőek. Kár, hogy csak ritkán esik szó arról, mi tette lehetővé az egyes periódusok relatív vagy abszolút datálását. Így pl. Diósgyőr esetében Czeglédy I. korábbi cikkétől (ArchÉrt 91. 1964. 229 — 237.; 93. 1966. 98 — 108, 303.) teljesen eltérő periodizálásának magyarázatát sem olvashatjuk, ami azt a benyomást kelti, hogy ezek nem az építéstörténeti és régészeti vizsgálatok, megfigyelések eredményeként jöttek létre. Így olyan ellentmondások szerepelnek, mint pl. a külső kaputornyos várfalak 14. századi meghatározása szemben a kötetben máshol olvasható (Gerő L. 22. o.) Mátyás-kori keltezéssel.

A kötet egyik összefoglaló tanulmánya a várépítéssel kezdeteként a magyarországi földvárak kérdését tárgyalja. Ennek súlypontját a nemzeti és ispánsági várak tárgyalása adja. Reménykeltő, hogy a sokáig kelően fel sem vetett probléma most már elfoglalja helyét középkori régészetünkben. Elsősorban a fejezet szerzőjének, Nováki Gy.-nak ásatásai és terepbejárásai szolgáltattak ehhez megfelelő alapot. Most már a további, nagyobb mértékű ásatásokra van szükség, amelyek kronológiai és településtörténeti adatokat nyújthatnak.

A feltárt várak tárgyalásán kívül más, összefoglaló fejezeteket is találunk a kötetben. Ilyen Fügedi E. értékes történelmi tanulmánya, mely sok újonnan hasznosított adattal mutatja be a magyar feudális várépítészet helyét a magyar társadalomban. A fejlődést 3 korszakra bontja, s ezen belül a királyi és a főúri várak gazdasági-politikai jellemzőit, változó számárányát, jellegzetes építészeti egységeit tárgyalja. A kastélyok kérdéssel is foglalkozik, bár a szüksézáru építési engedélyek nagyon keveset árulnak el ezekről. (Nem értünk egyet a Kanizsaiak kismartoni építkezésének ide sorolásával; ez tipikus városi vár volt első formájában, amennyire ismert méretei és falvastagságai is bizonyítják.) Gerő L. fejezetei (mintegy 100 oldalon) a várépítészet általános fejlődéstörténetének összefoglalását adják; a feltáratlan várakkal egészíti ki a képet, végül a műemlékvédelem szempontjaival ismer-

teti meg az olvasót. Korábbi könyveiben e kérdésekkel jóval részletesebben már foglalkozott, itt azonban újabb adatokkal bővíti anyagát. Egyes esetekben megváltoztatta régi felfogását (a korai lakótoronyok között már nem szerepelteti Sárospatakat, a külsőtoronyok hazai megjelenését már Zsigmond kora előtt is elfogadja, bár 1 oldallal utóbb visszatér a régi megfogalmazáshoz.)

Néhány kérdésben eltérő véleményünket alább csak azért hangsúlyozzuk, mert mint korábban, úgy e könyvet is kézikönyvként fogják sokan használni. A lakótoronyok fejezetébe Nagyvázsony mint jellegzetes késői példa tartozik, építési kora nem „bizonytalan” (41. o.), Éri I. itt is olvasható kutatása szerint a 15. sz. kezdetére tehető. Hollókő 13. sz.-i periódusa is a lakótoronyok fejezetébe tartozik és nem a szabálytalan, belsőtoronyos várak csoportjába (41. o.), ahogy a kötetben A. Kozák É. egyébként ki is fejté. A budai vár Csonka tornya nem kapuvédő torony (31. o., 66. j.), hanem mint Gerevich L. e kötetben is tárgyalja, Karlstein és a francia királyi várak belső nagy tornyaival rokon. A nagyméretű rondellák megjelenését nem lehet a 16. sz. közepére tenni (28. o.), ekkor már széleskörűen elterjednek; megjelenésük egy századdal korábbi (Raguza: 1418, 1463, 1470; Rhodos: 1515). — A középkori vár és város, várfal és várossal fogalma több esetben zavaróan keveredik. Igaz, hogy sok esetben egy ispáni castrumból fejlődik a középkori város, de a kettő nem azonos, funkciójuk is változik; az előbbi a király, ill. megbízottja, az utóbbi már a polgárság rendelkezésében és védelmében él és épül. — Az építéstörténeti irodalomban sokszor említik a középkori városaink fűrészfogas beépítésű házait, mint a védelmi jellegből létrehozott megoldási formát. Itt is szerepel (30. o.) Kőszeg, Sopron, Buda említésével. Előfordul ugyan, hogy a kapu mellett lőrészzerű keskeny nyílásokat is találunk, ez azonban nem a fűrészfogas beépítési módhoz tartozó megoldás. A házak homlokzati vonalának ilyen megoldása nem a védelmi okokból eredt, hanem az utcavonal erősebb hajlásából, kanyarodásából. Egyenes utcavonal esetében könnyű merőleges beosztású telkeket és házfalakat építeni, de az elhajló utcavonal esetében a merőleges telekhatár már hátrafelé szélesedő vagy keskenyedő telkeket eredményezne (a homorú vagy domború utcavonal szerint). Ilyen esetben, ha egyenletes telekszélességeket jelölnek ki, úgy a ház utcai fala nem épülhet derékszögben a többi fallal. Ezt a hibát korrigálja ki a fűrészfogas beépítés a kiugratott sarkokkal. Ezért városban és falun egyaránt megtalálható, középkorban és újkorban is. (Az idézett soproni példa Előkapu házsora a középkorban még nem is állt, csak a 18. sz.-tól épült ki; még 1764-ben is csak az elővédmű falai állanak itt, és ezen a lőrésen kifelé és nem az útra nyílnak.)

Ugyancsak folyamatosan ismétlődő tévedés hozta létre a 9. kép alaprajzát, mely aláírása szerint Sopron római várossalát mutatná. Ennek az alaprajznak rekonstrukciójánál általában nem veszik figyelembe azt, hogy a 14. sz. elején újra megépített faltornyok száma nem egyezik a római faltornyok számával, pedig ezt már 1969-ben hangsúlyoztuk (Holl, ArchÉrt 95. 1968. 197.): 39 torony tartozott a későrómai várossalhoz és ebből 34 épült újra, kissé változtatott formában. Itt csak 28-at jeleznek, viszont szerepel az 1631-ben épített rondella is.

Holl Imre

M. Price, Coins of the Macedonians. London 1974. The Trustees of the British Museum Publications Limited. 47 lap, 16 tábla.

A kis könyv a British Museum kitűnő kiadványa. A makedon pénzverést tárgyalja az i. e. VI. század közepétől a római uralom idején itt készült koloniális veretekig — vagyis Gallienus császár bronz pénzeivel bezárólag. A munka történeti háttérrel adja a terület pénzverését, érintve a leglényegesebb eseményeket. A pénzverést, illetve a pénzfajta kialakulását befolyásoló politikai, gazdasági események tárgyalása világossá teszi ezek hatását a pénzverésre.

Makedónia Perzsia felé történő orientációjának hatása, hogy az első makadon pénzek a könnyebb babilóni mina alapján álló stater súlyban készültek. Egy kitűnő, világosan áttekinthető táblázat tájékoztat arról, hogy milyen pénzláb szerint, milyen pénzfajtákat vertek itt és milyen súlyban. De ezenkívül a pénzekről vallástörténeti és stíluselméletet is kapunk.

A mű külön fejezetben tárgyalja a korai törzsi pénzverést, majd a makedóniai görög alapítású városok pénzverését, amely természetesen magán viseli az anyaváros jegyeit; ábrázolás, stílus és pénzláb szempontjából is.

A makedon királyok, főként II. Philippos és Nagy Sándor pénzverésének tárgyalása is a megfelelő történeti, gazdasági és művészettörténeti elemzés keretében történik.

Végül a könyv Makedónia római hódítás alatti pénzverését tárgyalja, a négy kolónia és az egy municípium pénzei alapján.

A munka rövid irodalomjegyzéket ad a felhasznált munkákról s ez, az utóbbi száz év legjobb irodalma Makedóniára vonatkozóan.

A képes tábláknál külön szeretném kiemelni azt az ötletet, hogy az eredeti nagyságban hozott pénzek mellett egy-egy darabnak nagyított képe is szerepel. Ez azonban mivel eredeti nagyságú felvétel is van a darabról, nem hat zavaróan, sőt kitűnő megoldás, mert a részletek a nagyított képen jobban láthatók.

A táblákhoz képjegyzék is tartozik, amely az ábrázolt érmekre vonatkozó minden lényeges adatot tartalmaz.

Bíróné Sey Katalin

H. von Petrikovits, Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit. Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften. 56. kötet. Opladen 1975. 227 lap, 34 rajzos ábra, 12 rajzos tábla.

Három évtizeddel ezelőtt Angliában nemzetközi tudományos társulat alakult azzal a céllal, hogy nagyobb összefogással megkönnyítse a római birodalom több ezer kilométer hosszú határvonalának feldolgozását. Három-négy évenként „limes-kongresszus”-t rendeznek az imperium határának valamely pontján és megvitatják az aktuális problémákat. Kiadványsorozatot is létrehoztak, s ezáltal a szakemberek viszonylag rövid időn belül ismerhetik az új eredményeket. A római hadtörténet kutatása a második világháború előtt elsősorban az ókori auktorok idevonatkozó anyagát magyarázta. A változó kutatási szervezethez követhetetlen egyetlen emberöltő alatt a régészetnek ez az ága, vagyis a limes-kutatás, óriási lépést tett előre.

Az ásatási témák között a teljes legio befogadására alkalmas táborról a néhány főnyi őrség megfigyelőhelyéül szolgáló őrtoronyig, minden fajta katonai erőd szerepelt, a terep is a legváltozatosabb volt, hiszen a határ hol magas hegyen, hol sivatagban, hol tengerparton vagy folyó mentén vezetett. A római császárkorban a stratégia változása nyomán az erődépítkezés folytonosan módosult, így aztán a táborok sokfélesége miatt a limes-kutatás első szakaszát majdnem kizárólag az erődformák alaprajzi leírása, rendszerezése, kronológiai sor kialakítása töltötte ki. A tábor beosztásával, a belső épületfajták rendszerezésével, egy-két kivételtől eltekintve, a tudományos irodalom eddig alig foglalkozott.

H. v. Petrikovits a limes-kutatás első korszakának egyik úttörője. Több évtizedes tapasztalatát tükrözi új könyve, amelynek témája a *legiók táborok belső építésze*. Figyelembe veszi és felhasználja az e tárgykörbe tartozó régebbi és legújabb ásatások beszámolóit, az átgondolt kiértékeléseket, a viták eredményeit, de az előzetes jelentéseket is. Könyvének ez gyenge pontja, hiszem a kutatás természetéből adódik, hogy az ásatás kezdetén leírt véleményyt, a további kutatás módosíthatja, kiegészítheti, meg is cáfolhatja. P. könyve előszavában kijelenti: „... e nehézségek ellenére ma a római kori hadtörténeti

kutatásoknak mindennél fokozottabb mértékben kell az ásatások eredményeire támaszkodnia”.

Az idézett elvből kiindulva a könyv első része a legiók táborokba eddig feltárt épülettípusok leírását, osztályozását, értékelését adja. Az első fejezetben a különböző fajta szálláshelyekről van szó (a gyalogos közkatonák kaszárnyájától a parancsnoki épületig). Egy következő csoportban a középületekről olvasunk és külön fejezetben a még ismeretlen rendeltetésű épületek leírását kapjuk. Majd a legiók táborok beosztásának, utcahálózatainak, az egyes épületek előírási helyének a taglalása következik.

A könyv második részében „Az eredményekből levonható általános következtetések és az újabban felmerülő kérdések” címen az alábbi témákból kapunk ízelítőt sok új gondolat felvetésével: A legio létszáma a principátus idején, Forráskritikai és sematológiai vizsgálatok, A hadsereg átszervezésének fontosabb korszakai, Gazdaságtörténet, Építészettörténet.

A kötetet függelékként: „Legiók táborok és a legio vexillációjának táborai” címen a témára vonatkozó legfontosabb irodalmi tájékoztató zárja le.

P. könyve 1975-ben jelent meg (a szerző a kéziratot 1974 novemberében zárta le); a birodalom területéről 66 legiók tábor épületeimlékeiből válogatott, az összefoglaló térkép is 66 legiók tábor helyét tünteti fel. Az értékeléshoz ezzel szemben csupán 12 legiók tábor belső épületei adhattak annyi megbízható adatot, amelyek a régészeti feltárások eredményeként a vizsgálódásra alkalmasnak bizonyultak. Pannonia magyarországi részén levő két legiók tábor közül 1974-ig egyik sem volt olyan mértékig feltárva, hogy szerző a beosztását vagy a belső épületeinek alaprajzát, korát összehasonlításként fel tudta volna használni. A szövegben utalásokat kapunk ugyan hellyel-közzel a magyar régészeti anyagra, az ábrák között csak részletrajzok szerepelnek.

1973 óta az aquincumi legiók tábor helyén szakadatlanul folyik a régészeti kutatás, ma már ismeretes a castrum utcahálózata, vízvezetéke és csatornarendszere, meg-rajzolható a principia, a fabrica, a fürdők és a valetudinarium, három horreum, tisztiházak és kaszárnyák alaprajza. A gyors ütemű feltárás eredményességét P. könyve is segítette, hiszen a könnyen áttekinthető, gazdag anyag minden régész számára forrásként használható. Vitakozni lehet majd egyes részleteken, az „eredmények alapján felvetődő új kérdések” némelyikén, amint azt a szerző maga megjegyezte, de éppoly biztos, hogy a mű jól használható rendszere és az irodalmi anyag alkalmazásának új módszere követőkre talál majd a szakirodalomban. A szerző által alkalmazott módszerrel, amellyel az irodalmat kezelte, P. a következőket mondja: „A legfontosabb legiók táborokra vonatkozó irodalom *függelékben* található meg. Azt az irodalmat, amit a *jegyzetek* rovatában mellékelek, az alábbi szempontok szerint válogattam össze: részben a saját és a másoktól átvett elméleteknek az indoklását szolgálják, másrészt jelzik, hogy a kutatók hol találják meg a szóbanforgó, az illető témába végő ásatási jelentéseket.”

Ma, amikor szinte áttekinthetetlené vált az évenként megjelenő új kiadványözön folytán minden tudományág, és amikor a legkisebb részletkérdésekre vonatkozó régészeti adathalmaz is könyvtárakat tölthet meg, ez a fajta válogatás a jegyzeteknek az egyik legcélravezetőbb és leggazdaságosabb módja lehet.

Póczy Klára

Die Obere Wart. Festschrift zum Andenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327. L. Triber. Oberwart 1977. 500 lap, 150 kép

Felsőőr egy Szombathelytől 30 km-re nyugatra fekvő kisváros, a Felsőőrség nevű magyar nyelvűsziget központja, amelyhez történetileg Felsőőr mellett Alsóőr, Őrsziget és Jobbágyi tartozik. Erről a kisvárosról, ill. a Felsőőrségről szól az ismertetésre váró igen szép kiállítás helytörténeti monográfia, amelyet 36 szerző írt. A monográfia né-

pes szerzőgárdáját Triber László gyűjtötte össze a magyar-osztrák határ mindkét oldaláról, az osztrák szerzőket csak a túloldaltól, a magyar szerzőket Felsőőr vidékéről és az anyaországból, továbbá a magyar diaszpórából: Bécsből és az Amerikai Egyesült Államokból.

Ez a tény lehetne egyszerű ténymegállapítás is, de éppen ezt a ténymegállapítást szánom az egész monográfia legnagyobb dicséretének. A Monarchia felbomlása óta — tudomásom szerint — ez az első olyan helytörténeti munka, ahol egy a mai magyar határokon kívüleső város, területegység esetében sikerült közös munkával feltárni, bemutatni az egykori magyar múltat és az elmúlt hatvan esztendő történetét, valamint jelenét úgy, hogy a terület immár kétnyelvű lakossága objektív képet kap múltjáról és jelenéről. Jámor óhaj, hogy több ilyen szellemű munkának kellene születnie!

A kötet földrajzi, újkori történettel, nyelvészettel, etnografiával és folklórral és egyéb témákkal foglalkozó tanulmányainak ismertetését — folyóiratunk jellegéből következően — mellőzöm, s csak az újkor kezdetéig terjedő tanulmányokat veszem figyelembe.

Tóth Endre „A Felsőőrség története az I. évezredben” c. tanulmányában (a 77–100. o.) — lévén a területről egyetlenegy lelet sem ismert — igen érdekesen és nagy tényanyaggal összegezi mindazt, amit Pannoniáról, Nyugat-Pannoniáról és azon belül Savaria környékéről a római foglaltatól a magyar honfoglalásig tudni lehet. Összefoglalása módszertanilag azért figyelemre méltó, mert végig igen szépen érzékelteti a rész és egész viszonyát; az olvasó látja, hogy a szerző a jól kutatott Savaria alapján beszél — konkrét adatok hiányában — Felsőőrség területéről is, de mégis erről beszél, s nem Savariáról. Ugyanakkor, akarva, nemakarva egy új Szombathelyről szóló monográfia keretei bontakoznak ki az olvasó előtt.

Fodor István „A magyarok származása és a honfoglalás” c. dolgozatában (101–115. o.) a tőle megszokott biztonsággal és optimizmussal hidalja át a magyarok, köztük a felsőőriek elődei által is lakott Urálon túli területek és Felsőőr közötti több ezer km-es távolságot, ill. a magyarok történetének i. e. 4000 és a XI. század közötti több, mint 5000 esztendő időszakát. Sajnálatos, hogy régészeti leletek hiányában a szerzőnek nem volt módja a terület lakóit és a történeti kutatást egyaránt érdeklő kérdésre: mikor keletkezett az Őrség? pontosabb választ adni.

Érszegi Géza „Az Őrség keletkezése” c. tanulmányában (117–163. o.) szerencsésen ötvöződtek az ausztriai olvasó előtt talán kevésbé ismert Árpád-kori, magyar köztörténeti eseményeket széles kitekintéssel bemutató részek és az Őrség konkrét történetét bemutató új kutatási eredmények. Jól követhető az a folyamat, ahogyan a Magyarország nyugati határában levő lakatlan gyeptől + örök + földvárak elvén alapuló védelmi rendszert a gyeptől osztrák oldalról való benépesítése, majd az osztrák várak felépülése miatt a XII. század végétől a magyar oldalon is a várakra épülő határvédő új rendszer váltja fel. Ennek társadalmi következményeit is láttatja a szerző, amikor bemutatja, hogy az Őrség katonáskodó népét — közvetlen feladatának elavulása után — a királyi hatalom megvédi a paraszti sorba való lesüllyedéstől az ország katonai erejének megtartása végett, s kiváltságos helyzetük megtartása mellett nyírik el a falvak lakói azt a kismemesi rangot és az ezzel járó katonai szolgálata való kötelezettséget, amit egészen a jobbágyfelszabadítás koráig megőriztek.

Hansjörg Ubl „Építéstörténeti kutatás az egykori Mária mennybemenetele plébánia-templomban.” c. munkájában (365–377. o.) példás gyorsasággal számolt be az 1975-ben végzett falkutatásról és ásatásról. A középkorban Keresztelő Szent Jánosnak szentelt templom a szerző vizsgálatai szerint a XIII. század második felében épült fel egyes záródású szentéllyel, a déli oldalon három ablakkal. Ezt a templomot bővítették a barokk korban két lépésben nyugat, ill. kelet felé. — A feldolgozásban igen zavarólag hat, hogy a szerző mind a négy templomalaprajzot — teljesen indokolatlanul! — 180°-

kal megfordítva közölte, ill. a metszetek helye nincsen jelölve az alaprajzokon.

Kiss Attila

J. Baart—W. Krook—A. Lagerweij, Opgravingen in Amsterdam. Amsterdam 1977. Fibula-van Dishoeck, Haarlem. 524 lap, 164 kép.

Amszterdam középkori városátásainak 20 évről, pontosabban véve leletanyagáról számol be ez a kötet, melynek egyes fejezeteit 9 főből álló szerzőgárda dolgozta fel. (Megjegyeznénk, hogy több amszterdami lelettel és leletesoporttal már korábban is foglalkoztak és azokat részletes szócikkekben mutatták be az elmúlt években. Ennek köszönhető, hogy sok kérdés már tisztázott és itt rövidebben összefoglalva szerepelhet. Magukról az ásatásokról H. H. van Regteren Altena professzor 6 beszámoló adott közre.)

Az első 40 oldalon 10 európai nagyváros középkori régészeti kutatásáról, a háborút követő újjáépítést megelőző, vagy avval egybeeső ásatásairól — városmagkutatók — adnak rövid tájékoztatást, néhány jellemző eredmény felvillantatásával és a legismertebb irodalommal. Örömmel láthatjuk, hogy ebben az összeállításban Budapest is szerepel, ami annál jelentősebb, mert általában a nyugati régészeti publikációk részben nyelvi és terjesztési nehézségek miatt a magyar eredményekről gyakran nem vesznek tudomást. — Ez után az amszterdami ásatások rövid összefoglalása következik, felsorolva a legfontosabb ásatási területeket (egy részükről már részletes jelentéseket adtak korábban közre). Kiemelkedő teljesítmény, hogy ezek közt szerepel 18 Metrón-keszon is.

A katalógusban leletfajtánként (ilyen 109 van!) csoportosítva kapjuk a leletanyagot. Mindig rövid bevezetés világítja meg a tárgyak fejlődéstörténetét, datálását, formai jellemzését. Ehhez nagyon jó, az európai anyagra kitekintő rövid bibliográfiai jegyzetanyag csatlakozik mindenütt, a tárgykör válogatott irodalmából. Nem találkoztunk tehát itt avval a nagyon terjedő szokással, amely csak a saját ország kutatási eredményeiről vesz tudomást. A katalógus bőséges leletanyagának fényképeit rövidítésekkel megoldott, rendszerezett képaláírás kíséri (kat. szám, ásatás ideje, helye, leletgyűjtés száma, datálás, méret, anyag, technika, különös ismertetőjegy, lelt. szám). Ez minden szokásos, hosszadalmas leírást feleslegessé tesz, de egyben a nyelvinépszerűségi is átsegíti a külföldi olvasót.

Az egyes leletfajták tárgyalása természetesen nagyon eltérő terjedelmű; a legtöbb esetben azonban úgy tűnik, teljességre, vagy legalábbis minden típus és variáció bemutatására törekedtek. Kivétel természetesen a kerámia, ahol a fő típusok szerepelnek és töredékeket csak ritka leletfajták (majolika) esetében mutatnak be. Különösen a viselettel kapcsolatos leletek bőségesek: ruhakapcsok, kapcsok, övveretek, öv- és cipőcsatok, tarsolyveretek, gombok, díszűk, gyöngyök. Ezeknél azonban zömük már a 16–17. sz.-ra datálható. De ugyanígy gazdag a kések, kanalak, villák sorozata is. Ugyanakkor e bőséges anyaghoz képest feltűnő szegény pl. a lakatok, záruk vagy a fegyverek sorozata — amit valószínűleg a lelőhelyek jellege, helye határozott meg (pl. csak 2 tőr, 2 sarkantyú). A kereskedőváros jellegének megfelelően viszont nagyon gazdag a különféle súlyok és az áruplom-bák, a szövötteket hitelesítő ólombárcák sorozata a 15–17. századból. Sokrétűek az állatesont-leletek is.

Reméljük, hogy ez a kötet ösztönzést ad más középkori városátások leleteinek az eddiginél teljesebb közreadására is és eloszlatja a több helyütt megtalálható idegenkedést, mely az anyagot mellőzve csupán városfejlődéstörténeti vagy építéstörténeti kérdéseket tart fontosnak. Ez a kötet ugyanakkor arra is jó példa, miként lehet egyesíteni a szakkutatás pontosságát, reprezentatív kiállítást és jó értelemben vett teljességre törekvést.

Holl Imre

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA
MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM
1977

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák jegyzéke. — Abbreviationes

- ActaAntSzeged = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Szeged. 20 (1977).
- ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Közleményei. Bp. 28 (1976): 3–4., 29 (1977): 1–2.
- ActaBiolSzeged = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Biologica. Bp. 22 (1976): 1–4.
- ActaClDebrecen = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen. 12 (1976).
- ActaEthnHung = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae. — A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Közleményei. Bp. 25 (1976): 1–2, 3–4., 26 (1977): 1–2.
- ActaEthnSzeged = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio Ethnographica et Linguistica. Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged. 19–20 (1975–1976).
- ActaHistArtHung = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Közleményei. Bp. 22 (1976): 1–2, 3–4., 23 (1977): 1–2.
- ActaHistHung = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia történelemtudományi Közleményei. Bp. 22 (1976): 1–2.
- ActaLing = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 26 (1976): 1–2.
- ActaMusNap = Acta Musei Napocensis. Cluj — Napoca. 13 (1976).
- ActaOrHung = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Orientalisztikai Közleményei. Bp. 31 (1977): 1, 2.
- AgtSzle = Agrártörténeti Szemle. Historia Rerum Rusticarum. Bp. 18 (1976): 3–4., 18 (1976): Suppl., 19 (1977): 1–2.
- AJA = American Journal of Archaeology. Cambridge (USA) 81 (1977).
- Alba Regia = Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve. Annales Musei Stephani Regis. Székesfehérvár. 15 (1976).
- AnTan = Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. Bp. 22 (1975): 2., 23 (1976): 1.
- AnthrKözl = Anthropologiai Közlemények. A Magyar Biológiai Társaság Anthropologiai Szakosztályának folyóirata. Bp. 20 (1976): 1–2.
- L'Anthropologie = L'Anthropologie. Paris. 81 (1977).
- Anthropos = Anthropos. Revue Internationale d'Ethnologie et de Linguistique. St. Augustin. 72 (1977).
- AntJourn = The Antiquaries Journal. London. 56 (1976).
- Apulum = Apulum. Alba Iulia. 14 (1976).
- ArchAustr = Archaeologia Austriaca. Wien. 59–60 (1976).
- ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata. Bp. 104 (1977): 1–2, 3–4.
- ArchRozhl = Archeologické Rozhledy. Praha. 28 (1976): 6., 29 (1977): 1–4.
- Arrabona = Arrabona. A Győri Xántus János Múzeum Évkönyve. Les Annales du Musée de Győr. Győr. 18 (1976).
- Ars Decorativa = Ars Decorativa. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve. — Annuaire du Musée des Arts Décoratifs et du Musée d'Art d'Extrême Orient Ferenc Hopp. Bp. 5 (1977).
- Ars Hungarica = Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei. Bp. 4 (1976): 2., 5 (1977): 1.
- Békési Élet = Békési élet. Közművelődési és tudományos folyóirat. Békéscsaba. 12 (1977): 1–4.
- BihariMúzÉvk = A Bihari Múzeum Évkönyve. Berettyóújfalu. 1 (1976).
- BonnerJb = Bonner Jahrbücher. Bonn. 176 (1976).
- BorsSzle = Borsodi Szemle. Tudományos ismeretterjesztő folyóirat. Miskolc. 22 (1977): 1–3.
- Budapest = Budapest. A főváros folyóirata. Bp. 15 (1977): 1–12.
- BullBAHongr = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. Bp. 46–47 (1976).
- Communicationes = Communicationes de Historia Artis Medicinae. Orvostörténeti Közlemények. Bp. 77 (1976)., 78–79 (1976).
- Cumania = Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. — Acta Museorum ex comitatu Bács-Kiskun. 4 (1976). Archaeologia. Kecskemét.
- Dacia = Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne. Bucureşti. N. S. 21 (1977).
- DebrMúzÉvk = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen. 1975.
- Dunakanyar Táj. = Dunakanyar Tájékoztató. Bp. 1976: 2., 1977: 1, 2.
- EgriMúzÉvk = Az Egri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Agriensi. Eger. 14 (1976).
- Eirene = Eirene. Studia Graeca et Latina. Praha. 14 (1976).
- Éltud = Élet és Tudomány. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat hetilapja. Bp. 32 (1977): 1–52.
- Építéstud = Építés-Építészettudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. Bp. 7 (1975): 3–4., 8 (1976): 1–2.
- Az Érem = Az Érem. A Magyar Éremgyűjtők Egyesületének lapja. Bp. 33 (1977): 1, 2.
- Eth = Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. Bp. 87 (1976): 1–4.
- EthnArchZt = Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. Berlin. 18 (1977)

ÉtudCl	= Les Études Classiques. Namur. 45 (1977).
FolArch	= Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. — Annales Musei Nationalis Hungarici. Bp. 28 (1977).
FontesArchPosn	= Fontes Archaeologici Posnaniensis. Poznan. 26 (1975).
Forrás	= Forrás. Szépirodalom, szociográfia, művészet. Kecskemét. 9 (1977).
GeldgeschNachr	= Geldgeschichtliche Nachrichten. Frankfurt a. M. 12 (1977).
Germania	= Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a. M. 54 (1976), 55 (1977): 1–2.
Godišnjak	= Godišnjak. Sarajevo. 13 (1976).
HadtKözl	= Hadtörténelmi Közlemények. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata. Bp. 24 (1977): 1–3.
Helinium	= Helinium. Gent. 16 (1976).
HistZt	= Historische Zeitschrift. München. 224 (1976), 225 (1977).
IPEK	= Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst. Leipzig. 24 (1974–1977).
Irodalomtörténet	= Irodalomtörténet. Kiadja az Irodalomtörténeti Társaság. Bp. 58 (1976).
JahresschrMdtVorg	= Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte. Berlin. 60 (1976).
Jázkunság	= Jázkunság. A TIT Szolnok megyei Szervezetének folyóirata. Szolnok. 23 (1977): 1–4.
JbGeschOst	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. München. NF 25 (1977).
JbSchweizGes	= Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte. Basel. 60 (1977).
JHS	= The Journal of Hellenic Studies. London. 94 (1974).
JRS	= The Journal of Roman Studies. London. 67 (1977).
Kortárs	= Kortárs. Irodalmi és kritikai folyóirat. Bp. 21 (1977).
ListyFil	= Listy Filologické. Praha. 100 (1977).
Magyar Hírlap	= Magyar Hírlap. Bp. 1977.
Magyar Nemzet	= Magyar Nemzet. Bp. 1977.
MÉpm	= Magyar Építőművészet. Bp. 1976: 4–6., 1977: 1–5.
MiskolciMúzKözl	= A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. Miskolc. 14 (1975), 15 (1976).
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. 106 (1976).
MittArchInst	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Bp. 5 (1974–1975).
MKönyvszle	= Magyar Könyvszemle. Bp. 92 (1976).
MMunkMúzKözl	= A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei. Bp. 1975: 1., 1976: 1, 2., 1977: 1.
MNyelv	= Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata. Bp. 72 (1976): 4., 73 (1977): 1–4.
MTAOK II.	= A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. Bp. 26 (1977): 1–2.
MTud	= Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. Bp. U. f. 22 (1977): 1–12.
Die Münze	= Die Münze. Berlin. 9 (1977).
Művéd	= Műemlékvédelem. Műemlékvédelmi és Építészettörténeti Szemle. Bp. 21 (1977): 1–3.
MűvÉrt	= Művészettörténeti Értesítő. Bp. 25 (1976): 4., 26 (1977): 1.
Művészet	= Művészet. A Magyar Képzőművészek Szövetségének Lapja. Bp. 18 (1977): 1–12.
MúzHirBékéscsaba	= Múzeumi Híradó. A Békés megyei Múzeumbaráti Kör Tájékoztatója. Békéscsaba. 8 (1977).
Múzsák	= Múzsák. Múzeumi Magazin. Bp. 1977: 1–4.
Népművelés	= Népművelés. A Kulturális Minisztérium folyóirata. Bp. 24 (1977).
Népszabadság	= Népszabadság. Bp. 1977.
Népszava	= Népszava. Bp. 1977.
NeueMuseumsk	= Neue Museumskunde. Berlin. 19 (1976).
NewHungQuart	= The New Hungarian Quarterly. Bp. 18 (1977).
Nők Lapja	= Nők Lapja. Bp. 1977.
NumNachrichtenbl	= Numismatisches Nachrichtenblatt. München. 26 (1977).
PamArch	= Památky Archeologické. Praha. 67 (1976), 68 (1977).
RevArchHistLouvain	= Revue des Archéologues et Historiens d'Art de Louvain. Louvain. 9 (1976).
RevBelgNum	= Revue Belge de Numismatique 123 (1977)
RevSud-EstEur	= Revue des Études Sud-Est Européennes. Bucaresti. 14 (1976).
SbornPrFilFak	= Sborník Práci Filosofické Fakulty Brněnské University. Řada Archeologicko-Klasické = E. Brno. 20–21 (1975–1976).
SlovArch	= Slovenská Archeológia. Bratislava. 25 (1977).
Somogy	= Somogy. Kulturális, társadalmi és gazdasági szemle. Kaposvár. 1977.
SoprSzle	= Soproni Szemle. Helytörténeti folyóirat. Sopron. 30 (1976): 4., 31 (1977): 1–4.
StCercIstVarh	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie. București. 27 (1976).
SzabSzatSzle	= Szabolcs–Szatmári Szemle. Gazdasági, társadalmi és kulturális folyóirat. Nyíregyháza. 12 (1977): 1–4.
Századok	= Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye. Bp. 110 (1976): 4–6., 111 (1977): 1–2.
SzegediMúzÉvk	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. — Jahrbuch des Móra-Ferenc-Museums. Szeged. 1974–1975: 1.
TársSzle	= Társadalmi Szemle. Bp. 32 (1977): 1–12.
TermtudMúzÉvk	= A Természettudományi Múzeum Évkönyve. Annales Historico Naturales Musei Nationalis Hungarici. Bp. 68 (1976).
TermVil	= Természet Világa. Természettudományi közlöny. Bp. 108 (1977): 1–12.
TörtSzle	= Történelmi Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője. Bp. 20 (1977): 1, 2.
Tükör	= Tükör. Bp. 14 (1977).
Új Írás	= Új Írás. Irodalmi, Művészeti és kritikai folyóirat. Bp. 17 (1977).
Új Krónika	= Új Krónika. A Komárom Megyei Múzeumok tájékoztatója. Tata. 1976.
Valóság	= Valóság. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat havi folyóirata. Bp. 20 (1977): 1–12.
VasiSzle	= Vasi Szemle. Helyismereti folyóirat. Szombathely. 30 (1976): 3–4., 31 (1977): 1–4.
Vigilia	= Vigilia. Bp. 42 (1977): 1.

Világosság = Világosság. Materialista világnézeti folyóirat. Bp. 18 (1977): 1–12.
 VizVremennik = Vizantijszkij Vremennik. Moszkva. 38 (1977).
 ZfArch = Zeitschrift für Archaeologie. Berlin. 10 (1976), 11 (1977).

I. Folyóiratok és gyűjteményes munkák. —
 Periodica et collectanea

- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.* A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Közleményei. 28 (1976): 3–4. p. 251–508. ill., 29 (1977): 1–2. 324 p. ill. Adiuvantibus: I. Bóna, I. Dienes, G. Entz, L. Gerevich, T. Kovács, A. Mócsy, E. Patek. Redigit: L. Castiglione. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976, 1977.
- ActaArchHung* 27 (1975). Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 528 p. 8 t. ill. Rec.: Makkay János = ArchÉrt 104 (1977): 2. p. 277–279.
- Alba Regia.* Az István Király Múzeum Évkönyve. Annales Musei Stephani Regis. 15 (1976). Szerk.: Fitz Jenő, Segéd szerk.: Farkas Zoltán. Székesfehérvár: István Király Múzeum, 1976. 298 p. ill.
- Anthropologiai Közlemények.* A Magyar Biológiai Társaság Anthropologiai Szakosztályának folyóirata. 20 (1976): 1–2. Szerk.: Nemeskéri János. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 192 p. ill.
- Antik Tanulmányok.* Studia Antiqua. 22 (1975): 2. p. 217–310., 23 (1976): 1. p. 1–211. A szerkesztő bizottság elnöke: Harmatta János. Felelős szerk.: Tóth Csaba. Bp. Akadémiai Kiadó, 1975, 1976.
- Archaeologiai Értesítő.* A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata. 104 (1977) 1, 2. Szerk.: Fülep Ferenc. Szerk. bizottság: Barkóczi László, Holl Imre, Kalicz Nándor, Korek József, L. Kovrig Ilona. Technikai szerk.: B. Bónis Éva, Bp. Akadémiai Kiadó, 1977. 288 p. ill. ArchÉrt 103 (1976): 1. 170 p. ill. Rec.: ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p. 298–299.
- Arrabona.* A Győri Xántus János Múzeum Évkönyve. Les Annales du Musée de Győr. 18 (1976). Szerk.: Dávid Lajos. Győr, Kiadja a Xántus János Múzeum, 1976. 324 p. ill.
- Ars Decorativa.* Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve. Annuaire du Musée des Arts Décoratifs et du Musée d'Art d'Extrême Orient Ferenc Hopp. Szerk.: Jakabffy Imre. Bp., Népműv. Prop. Iroda, 1977. 208 p. ill.
- Ars Hungarica.* A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei. 4 (1976): 2. p. 197–356. ill. 5 (1977): 1. p. 1–196. ill. Szerk.: az Igazgató Tanács. Felelős szerk.: Timár Árpád. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976, 1977.
- A Bihari Múzeum Évkönyve, 1 (1976).* Szerk.: Mody György közreműködésével: Héthy Zoltán. Berettyóújfalu, Alföldi ny. 1976. 367 p. ill.
- Boletín de Antropología.* Universidad de Antiquia. Vol. IV: 13. Medellín — Colombia, 1974. 129 p. Rec. = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. 504. p.
- Borsodi Történelmi Évkönyv, V. Rec.: Bozsik Sándorné = BorsSzele 22 (1977): 1. p. 93–94.*
- Budapest Régiségei.* A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. 22 (1971). 443 p. ill., 23 (1973). 288 p. ill. Rec. = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. 299. p.
- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts.* A Szépművészeti Múzeum Közleményei. 46–47 (1976). Felelős szerk.: Garas Klára. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1976 205 p. ill.
- Cumania.* A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. Acta Museorum ex comitatu Bács-Kiskun. 4 (1976). Archaeologia. Szerk.: Horváth Attila és H. Tóth Elvira. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1976. 360 p. ill.
- A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve.* = Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. 1975. Mody György és Szabadfalvi József közreműködésével szerk.: Dankó Imre. Debrecen, Déri Múzeum kiadása, 1976. 791 p. ill.
- Dissertationes Archaeologicae.* Régészeti dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. Ser. II: 4. Bácskay E.: Early Neolithic chipped stone implements in Hungary. Bp.: ELTE soksz. 1977. 110 p. 18 t.
- Dissertationes Archaeologicae.* Régészeti dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. Ser. II.: 5. Lőrincz Barnabás: Pannonische Stempelziegel, I. Limes-Strecke Annamati-Ad Statuas. Bp.: ELTE Soksz. 1977. 97 p. 13 t. 18 ill.
- Az Egri Múzeum Évkönyve.* Annales Musei Agriensi. 14 (1976). Szerk.: Bakó Ferenc, munkatársa: Korompai János. Eger: Egri Múzeum, 1976. 343 p. ill.
- Az Érem.* A Magyar Éremgyűjtők Egyesületének lapja. 33 (1977): 1, 2. Bp.: Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, 1977. 48, 48 p.
- Folia Archaeologica.* A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Annales Musei Nationalis Hungarici. 28 (1977). Főszerk.: Fülep Ferenc. Szerk. bizottság: Fodor István, Kemenczei Tibor, L. Kovrig Ilona, Szerk.: Sárdy Judit. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1977. 222 p. ill. FolArch 26 (1975). 205 p. ill. Rec. = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. 472. p.
- Folia Historica 3.* A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Szerk. biz.: Bánkúti Imre, Rózsa György, Szakály Ferenc, Tamás István. Bp.: MNM. 1975. 238 p. 8 t. Rec.: Niederhauser Emil = Századok 111 (1977): 2. p. 395–396.
- Fontes Archaeologici Hungariae.* Fülep Ferenc: Roman cemeteries on the territory of Pécs (Sopianae). Transl. by Vera Gáthy. Bp. Akadémiai Kiadó, 1977. 64 p. 25 t.
- A Herman Ottó Múzeum Évkönyve.* Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. 13–14 (1975). Miskolc: Herman Ottó Múzeum kiadása, 1975. 615 p. ill. Rec.: Dankó Imre = BorsSzele 22 (1977): 1. p. 94–96., Moucha, V. = ArchRozhl 29 (1977). 457. p.
- A Herman Ottó Múzeum Közleményei.* 14 (1975) 157 p. ill., 15 (1976) 176 p. ill. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 1975., 1976.
- Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.* 5 (1974–1975). Herausgegeben: L. Castiglione, Zusammengestellt von A. Salamon. Bp.: MTA KESZ Soksz. 1976. 264 p. 76 t.
- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.* Jahrbuch des Móra-Ferenc-Museums, Szeged. 1974–1975: 1. Szerkt.: Trogmayer Ottó, technikai szerk.: H. Kiss Judit. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1975. 378 p. ill.
- Régészeti Füzetek. Ser. I. 29.* Az 1975. év régészeti kutatásai. Szerk.: Sz. Burger Alice. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1976. 102 p. 1 térk. Rec.: Mollay Károly = Soprszele 31 (1977): 4. 376. p.
- Régészeti Füzetek. Ser. I. 30.* Az 1976. év régészeti kutatásai. Szerk.: Sz. Burger Alice. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1977. 85 p. 1 térk.
- Régészeti Füzetek Ser. II: 18.* Edited by: A. Sz. Burger. Bíró-Sey Katalin: Coins from identified sites of Brigetio and the question of local currency Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum, 1977. 188 p. 17 t.
- Rivista Scienze Preistoriche 30 (1975): 1–2.* Firenze, USPI, 1975. 437 p. Rec. = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. 504. p.
- Soproni Szemle.* Helytörténeti folyóirat. 31 (1977). Szerk.: Mollay Károly. Sopron: Győr-Sopron megyei Lapkiadó Váll. 1977. 384 p. ill.
- Somogyi Múzeumok Közleményei, 2 (1975)* 334 p. 83 ill. Rec.: Andrásfalvy Bertalan = Somogy 1977.: 2 p. 125–126.
- Új Krónika.* A Komárom megyei múzeumok tájékoztatója. Szerk.: Wehner Tibor. Tata: Komárom megyei Múzeumok Igazgatósága, 1976. 37 p. ill.

Zalai gyűjtemény. Régészeti tanulmányok. 6 (1976). Szerk.: Kerecsényi Edit, Németh József, Németh László etc. Zalaegerszeg, Zala megyei Levéltár, 1976. 222 p. ill.

II. Általános művek és összefoglaló ásatási jelentések. — Generalia, Effusiones.

Alekszejev, V. P.: Az emberi rasszok földrajza. Oroszból ford.: Zalai Edvin. Bp. Gondolat Kiadó, 1977. 406 p. 61 térk.

F. Antoni Judit: Régészeti kutatások. — Archäologische Forschungen. = Alba Regia 15 (1976) p. 273—276.

Ausgrabungen 1972/73. (A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében.) = MittArchInst 5 (1974—1975) p. 200—222.

Balassa Iván vide: Mezőberény története.

Balogh István: Nagyvarsány története. Nagyvarsány művészeti emlékei. = SzabSzatSze 12 (1977): 1. p. 78—81.

Baranyi Judit vide: I. Országos érembiennálé.

Bartha Antal vide: László Gyula

Bromley, Yu. vide: Soviet ethnology and anthropology Today.

Budapest története, I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk.: Gerevich László. Bp.: Budapest Főv. Tanácsa kiad. 1973. 429 p. 242 ill. 3 mell. Rec.: Wellner István = AnTan 22 (1975): 2. p. 299—301.

Sz. Burger Alice (szerk.) Archäologische Forschungen im Jahre 1976. = ArchÉrt 104 (1977): 2. p. 261—276.

Sz. Burger Alice (szerk.) Régészeti Füzetek Ser. I: 29. Az 1975. év régészeti kutatásai. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1976. 102 p. 1 térk. Rec.: Mollay Károly = Soprszle 31 (1977): 4. 376. p.

Sz. Burger Alice (szerk.) Régészeti Füzetek Ser. I: 30. Az 1976. év régészeti kutatásai. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1977. 85 p. 1 térk.

Castiglione László vide: Recent archaeological excavations in Europe.

Csapó Györgyi: Fegyvertörténeti kiállítás Vácott. = Népszabadság, 1977. okt. 9.

Erdélyi István: Magyar és szovjet régészek ásatása Keszthely-Fenekpusztán. = MTud U. f. 22 (1977): 4. p. 307—309. 1 ill.

Évezredek hétköznapijai. Bp. Panoráma Kiadó, 1973. 380 p. Rec.: Mozsolics Amália = AnTan 22 (1975): 2. 302. p.

Fejezetek Farád múltjából és jelenéből. Szerk.: Horváth Győző. Győr, 1974. 112 p. Rec.: Markó László. = AgtSzle 18 (1976): 3—4. p. 592—593.

Gedai István vide: B. Sey Katalin

B. Kaiser Anna: Régészeti leletek bemutatása Óbudán. = Művéd 21 (1977): 4. p. 275—283. 12 ill.

Kiszely I. vide: Soviet ethnology and anthropology Today.

Kőhegyi Mihály vide: László Gyula

Korek József: Die Ausgrabungstätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1975. = FolArch 28 (1977) p. 211—218.

Kovrig Ilona vide: Magyarország népeinek története az őskortól a honfoglalásig.

Kunter Manfred vide: Lengyel I. A.

László Gyula: Vértesszőlőstől Pusztaszerig. Bp. Gondolat Kiadó, 1974. 275 p. ill. Rec.: Bartha Antal = ActaHistHung 22 (1976): 1—2. p. 194—196., Kőhegyi Mihály = Századok 111 (1977): 1. p. 139—140.

Lengyel Imre: Osteon — Osteon-populáció. A szervezet biológiai kora. = AnthrKözl 20 (1976): 1—2. p. 69—70.

Lengyel I. A.: Palaeoserology. Blood typing with the fluorescent antibody method. Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 240 p. 190 t. 36 ill. Rec.: Kunter Manfred = Germania 55 (1977): 1—2. p. 304—308.

Lőrincz László: Mongólia története. Bp.: Gondolat Kiadó, 1977. 298 p. ill. Rec.: N. F. = Éltud 32 (1977): 30. 958. p.

Magyarország népeinek története az őskortól a honfoglalásig. (Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításában.) Szerk.: L. Kovrig Ilona. Bp. Népműv. Prop. Iroda, 1977. 111 p. 24 ill.

Markó László vide: Fejezetek Farád múltjából.

Mátyás István: Rómaiak, gepidák, magyarok. = Népszava, 1977. dec. 25.

Mezőberény története, 1—2. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény, 1973. I.: 588 p. 67 t., 11.: 437 p. 116 t. ill. Rec.: Balassa Iván = ActaEthnHung 25 (1976): 1—2. p. 185—189.

Mollay Károly vide: Sz. Burger Alice

Moskovszky Éva: Játékgyártás és kereskedelem évezredekén át. = Éltud 32 (1977): 22. p. 688—691. 6 ill.

Mozsolics Amália vide: Évezredek hétköznapijai.

Németh Péter: A Jósza András Múzeum aranykincsei. = Művészet 18 (1977): 9. 3. p. 5 ill.

I. Országos érembiennálé. Sopron, 1977. szept. 11.—okt. 9. A kiállítást rendezte és a katalógust összeállította: Baranyi Judit. Bp.: Magyar Hirdető — Kner ny. 1977. 59 p. ill.

Recent archaeological excavations in Europe. Ed. by R. Bruce-Mitford. London—Boston, Routledge and Kegan Paul, 1975. 335 p. 46 t. 113 ill. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 28 (1976): 3—4. p. 473—474.

Régészeti ásatásokról. = Dunakanyar Táj. 1977: 2. p. 194—197.

B. Sey Katalin—Gedai István: Éremkincsek. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum, 1972. 42 p. 82 ill. (A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei.) Rec.: Winkler, J. = Apulum 14 (1976) p. 539—542.

Soviet Ethnology and Anthropology Today. Paris, 1974. Ed. Bromley, Yu. (Studies in Anthropology 1.) The Hague—Paris, Mouton, 1974. 401 p. 11 t. 14 ill. Rec. Kiszely I. = ActaArchHung 28 (1976): 3—4. 473. p.

Szlatky Mária: Ötezer év orvosi ruhái. = Communicationes 78—79 (1976) p. 71—110. ill.

Vas megye múltjából. Szerk.: Horváth Ferenc. Szombathely, 1976. 264 p. ill. (Levéltári Évkönyv, 1.)

Wellner István vide: Budapest története, I.

III. Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti muzeológia. — Historia archaeologiae. Catalogi museorum.

Alba Regia I—XV. Register. = Alba Regia 15 (1976) p. 287—296.

Bakó Ferenc: A Heves megyei múzeumok munkája 1975-ben. — Работа музеев Хевешской области в 1975 г. = EgriMúzÉvk 14 (1976) p. 5—16.

Bartha Antal: Szibéria és Amerika őstörténetének kutatója. Vázlat Okladnyikov akadémikusról. = Népszabadság, 1977. okt. 16.

A Békés megyei Múzeumbaráti Kör évi közgyűléséről. = MúzHirBékéscsaba 8 (1977) p. 44—45.

Bendefy László: A Mezőgazdasági Múzeum kiállítása a magyarországi földmérés fejlődéstörténetéről. = AgtSzle 18 (1976): 3—4. p. 553—557.

Benkő Lázár: Agyagserepek vallatása. Termolumineszcens régészeti kormeghatározás. = TermVil 108 (1977): 6. p. 270—274. 13 ill. 1 táblázat.

Berde: A különleges múzeumok városa — Tata. = Magyar Hírlap 1978. jan. 1.

Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiées en Hongrie en 1974. — Библиография избранных работ по истории, опубликованных в Венгрии в 1974 г. = ActaHistHung 22 (1976): 1—2. p. 229—254.

Bibliographie. Publikationen der Mitarbeiter des Instituts. (Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében.) = MittArchInst 5 (1974—1975) p. 223—246.

Bíró Endre: A Komárom megyei Múzeumi Szervezet öt-éves terve (1976—1980). Szerk.: Wehner Tibor. = Új Krónika, Tata, 1976. 37 p. ill.

Bíró Zoltán vide: Törvény a közművelődésről.

Bökönyi Sándor vide: Hernádi Miklós

P. Brestyánszky Ilona: Minden magyar múzeum őse (a

- Magyar Nemzeti Múzeum). = Nők Lapja 1977. nov. 19. p. 16–17. 12 ill.
- Czeglédy Ilona: A múzeumi népművelők feladatkörével, tevékenységével és képzésével kapcsolatos problémák. = Tájékoztató a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ munkájáról. (Bp. 1976.) p. 26–32.
- Csallány Dezső (1903–1977). Nekrológ: Németh Péter = ArchÉrt 104 (1977): 2. 259. p. 1 ill., Németh Péter = SzabSzatSze 12 (1977): 2. p. 92–93.
- Csókás Péter: Geofizika a régészetben. = Éltud 32 (1977): 44. p. 1395–1397. 6 ill.
- Dalmi Kálmáné–Takács Miklós: Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium. 1975. júl. 1.–szept. 30. = VasiSze 30 (1976): 3. 1–8. p. (melléklet.), 1975. okt. 1.–dec. 31. = VasiSze 30 (1976): 4. p. 626–638., 1976. jan. 1.–márc. 31. = VasiSze 31 (1977): 1. 1–11. p. (melléklet.), 1976. ápr. 1.–jún. 30. = VasiSze 31 (1977): 2. p. 307–312., 1976. júl. 1.–szept. 30. = VasiSze 31 (1977): 3. p. 470–478., 1976. okt. 1.–dec. 31. = VasiSze 31 (1977): 4. p. 611–621.
- Dankó Imre: A Bihari Múzeum története. — Die Geschichte des Bihar-Museums. = BihariMúzÉvk 1 (1976) p. 349–355.
- Dankó Imre: A Herman Ottó Múzeum új évkönyvéről. = BorsSze 22 (1977): 1. p. 94–96.
- Dankó Imre: Jelentés a Déri Múzeum 1975. évi munkájáról. = DebrMúzÉvk 1975. p. 783–791.
- Dávid L.: Jelentés Győr-Sopron megyei Múzeumi Szervezet 1975. évi tevékenységéről. = Arrabona 18 (1976) p. 301–322.
- Decker, Friedrich: A restaurátorok helyzete a Német Demokratikus Köztársaságban. = Tájékoztató a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ munkájáról. (Bp. 1976.) p. 137–139.
- Domonkos Ottó: Jelentés a soproni Múzeum 1976. évi munkájáról. = Soprsze 31 (1977): 1. p. 90–91.
- Dömötör Ákos: Történeti muzeológia és néprajzi gyűjtés Dobozon. = MúzHirBékéscsaba 8 (1977) p. 5–9.
- Erdélyi István: Emlékezés Fettich Nándorra. = Dunakanyar Táj. 1977: 2. p. 154–157. 2 ill.
- Éri István: Tájékoztató a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ tevékenységéről a restaurátorok képzésével és szakfelügyeletével kapcsolatban. = Tájékoztató a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ munkájáról. (Bp. 1976.) p. 67–72.
- Éri István: What do you know of the Hungarian Museums? — Знаете ли вы венгерские Музеи? Rajzolta: Bányay István. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1977. 47 p. ill.
- Az esztergomi Keresztény Múzeum története. Írta: Prokoppné Stengl Marianna. Esztergom: Keresztény Múzeum kiadása, 1977. 31 p. 1 t.
- Faller J.: A soproni Központi Bányászati Múzeum kalauza. Sopron: Bányászati Kutató Int. 1959. 73 p. 40 t.
- Farkas Gyula—Marcsik Antónia: Bibliographia Anthropologica Hungarica (1973–1974). = AnthKözl 20 (1976): 1–2. p. 167–188.
- Fazekas István: A kiskunfélegyházi börtönmúzeum. = Éltud 32 (1977): 14. p. 431–434. 19 ill.
- F. Fejér Mária—Huszár Lajos: Bibliographia numismatica Hungaricae. — Bibliography of Hungarian numismatics. — Die Bibliographie der ungarischen Numismatik. — A magyar numizmatika bibliográfiája. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 322 p. Rec.: Flören, Reinhard = GeldgeschNachr 12 (1977) Sept. Nr. 61. 268. p., Hackens, Tony = RevBelNum 123 (1977) 255. p., Koszorús Oszkár: A magyar numizmatika bibliográfiájának Békés megyei vonatkozásai. = Békési Élet 13 (1978): 2. p. 267–268. Die Münze 9 (1977): 10. 552. p., NumNachrichtenbl 26 (1977): 10., Varannai Gyula = Az Érem 33 (1977): 2. 19. p.
- F. Fejér Mária: Bibliographia Archaeologica Hungarica, 1976. — Magyar régészeti irodalom 1976-ban. = ArchÉrt 104 (1977): 1. p. 121–144.
- F. Fejér Mária: A magyar múzeumi évkönyvek és folyóiratok történeti vonatkozású közleményeinek repertórium 1945–1970. III. rész: I–J. = MMunkMúzKözl 1975: 1. p. 50–83., IV. rész: K–Ma. = MMunkMúzKözl 1976: 1. p. 50–77., V. rész: Mi–Mo = MMunkMúzKözl 1976: 2. p. 38–67.
- A Fejér megyei múzeumok létszáma az 1974. évben. — Personalstand (István Király Múzeum, Székesfehérvár). = Alba Regia 15 (1976) p. 284–285.
- Fettich Nándor vide: Erdélyi István
- Fitz Jenő: Jelentés a Fejér megyei múzeumok helyzetéről, 1974. — Jahresbericht über die Lage der Museum im Komitat Fejér 1974. = Alba Regia 15 (1976) p. 271–273.
- Flören Reinhard: vide: F. Fejér Mária
- Foglalkozások és életmódok. Válogatott tanulmányok honismereti szakkörök és kutatók munkáiból. Szerk.: Dobrossy István. Miskolc: Herman Ottó Múz. kiadása, 1976. 243 p. ill.
- Fülep Ferenc: 175 éves a Magyar Nemzeti Múzeum. = FolArch 28 (1977) p. 9–10.
- Fülep Ferenc vide: A Magyar Nemzeti Múzeum
- Für Sándor vide: Törvény a közművelődésről.
- Füvessy Anikó: Múzeum és közművelődés Tiszafüreden. — B. Kuczka Judit: Néhány gondolat a múzeummól és a közművelődési módszerekről, lehetőségekről. Bp.: KMI Prop. és Népműv. Csop. 1975. 74 p. (Múzeum és közönség 4.)
- Gazdy Dénes: Kincsek a nemzet múzeumában. (A Nemzeti Múzeum 175 éves jubileuma alkalmából.) = Ország Világ 21 (1977. nov. 23.) 47. sz. p. 18–19. 7 ill.
- Gönyi Antal: A múzeumi kiállítások helye és szerepe a múzeumok művelődési munkájában. = Tájékoztató a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ munkájáról. (Bp. 1976.) p. 106–108.
- Gyűjtemények, új szerzemények. — Sammlungen, Neuerwerbungen (István Király Múzeum, Székesfehérvár). = Alba Regia 15 (1976) 277. p.
- Hajnóczy Gyula vide: Révhelyi Elemér
- Hernádi Miklós: Háztáji régészet. Beszélgetés Bökönyi Sándorral. = Élet és Irodalom. 1977. szept. 17.
- Héthy Zoltán: Jelentés a Bihari Múzeum 1974–1975. évi működéséről. = BihariMúzÉvk 1 (1976) p. 363–367.
- Hiller István—Mastalirné Zádor Márta: Sopron bibliográfiája az 1976. évre. = Soprsze 31 (1977): 2. p. 176–192.
- The Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts in 1975. = Ars Decorativa 5 (1977) 205. p.
- Horler Miklós vide: Pogány Frigyes
- Hungary. One hundred masterpieces of goldsmith's art from the Hungarian National Museums Tokyo, 16–27 June; Kumamoto 14–26 July 1977. Tokyo, Ise-tan 1977. 24 sztl. p. 70 t.
- Huszár Lajos vide: F. Fejér Mária
- Időszaki kiállítások. — Sonderausstellungen (István Király Múzeum, Székesfehérvár). = Alba Regia 15 (1976) 278. p.
- Jakab Istvánné: Az 1974. évi zárszámadás — Budget. (István Király Múzeum, Székesfehérvár). = Alba Regia 15 (1976) 285. p.
- Kalicz Nándor—Raczky Pál: Új-e az „újrégészet”? Megjegyzések a diffúzió, adaptáció és innováció kérdéséhez. = Valóság 20 (1977): 6. p. 78–94.
- Kemenczei Tibor: A IX. Nemzetközi Ős- és Koratörténeti Kongresszus, Nice (Franciaország) 1976. = ArchÉrt 104 (1977): 1. 107. p.
- Kiadványok — Publikationen, (István Király Múzeum, Székesfehérvár). = Alba Regia 15 (1976) 277. p.
- Kiss Károly: Alkalom szüli a múkincestolvajt. = Magyar Nemzet 1977. szept. 3.
- Kiss Károly: Múkincesink a mi kincseink. = Magyar Nemzet 1977. máj. 15.
- Kiss Károly: Sírrablók. = Magyar Nemzet 1977. okt. 23.
- Kiss Károly: Utazás Nagycenkre. A múzeumalapító (Széchenyi Ferenc). = Magyar Nemzet 1977. nov. 25.
- Kiss László: A múzeumok 1974. évi munkájának adatai. Bp. Népműv. Prop. Iroda (1976) 207 p.
- Konferencia — Konferenzen, (István Király Múzeum, Székesfehérvár). = Alba Regia 15 (1976) 280. p.

- Korek József: Gyűjtemények, múzeumok, muzeológia. Kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Bp. Tankönyvkiadó, 1976. 231 p.
- Korek József: A jubiláló Magyar Nemzeti Múzeum. = Budapest 15 (1977): 12. p.26–29.
- Korek József: 175 éves a nemzet múzeuma. = Éltud 32 (1977): 39. p.1219–1222. 7 ill., = TermVil 108 (1977): 9. p.406–407. 5 ill.
- Korek József: Der Museumsgedanke und die Sammlungsmethoden in Ungarn. Die ersten fünfzig Jahre des Ungarischen Nationalmuseums (1802–1852). = Das kunst- und kulturgeschichtliche Museum im 19. Jahrhundert. (München, 1977.) p. 29–36.
- Korek József: A múzeumi ismeretterjesztés kezdetei. — 175 éves a Magyar Nemzeti Múzeum. = Népművelés 24 (1977): 8. p. 28–30. 6 ill.
- Koszorús Oszkár vide: F. Fejér Mária
- Sz. Kozák Mária: Az 1976-os múzeumi és műemléki hónap Békés megyei eseményeiről. = MúzhírBékés-8 (1977) p. 39–41.
- Közlekedési éremkiállítás. A kiállítást rendezte és a katalógust összeállította: Kóczyánné Szentpéteri Erzsébet. Bp. Közlekedési Múzeum kiadása, 1977. 47 sztl. p. ill.
- Közművelődési kézikönyv. Szerk.: Füleki József és Herczeg Ferenc. Bp. Kossuth Kiadó, 1977. 477 p.
- B. Kuczka Judit vide: Füvessy Anikó
- László Gyula: A magyar falu régészéről, (Méri Istvánról). = Népszava, 1977. márc. 26.
- László Gyula: Pályám emlékezete. Búvápatatok. = Új Írás 17 (1977): 7.
- László Gyula vide: Méri István
- László Miklós: A nemzet múzeuma. = Múzsák 1977: 3. p. 3–4. 2 ill.
- A magyar múzeumok V. öt éves terve. Bp.: Kulturális Min. Múz. Főoszt. 1976. 159 p.
- A Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Fülep Ferenc. Bp.: Corvina Kiadó, 1976. 355 p. (155 t.)
- A magyar pénzverés története. Kiállítás a Magyar Nemzeti Bank éremgyűjteményének és a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának anyagából. A kiállítást a Magyar Nemzeti Galériában rendezték, Bp. 1977. szept. Bp.: Magyar Nemzeti Bank kiadása, 1977. 36 p.16 t.
- Mákonji László: A Kuny Domokos Múzeum új állandó kiállításának megnyitása. = Új Krónika, (Tata) 1976. p. 12–13. 1 ill.
- Marsik Antónia vide: Farkas Gyula
- Mastalirné Zádor Márta vide: Hiller István
- Máthé György: Hogyan csinálja régész elvtárs? (Trogmayer Ottó szegedi múzeumigazgató munkájáról). = Népszabadság, 1977. dec. 31.
- Méri István (1911–1976). Nekrológ: László Gyula = ArchÉrt 104 (1977): 2. 258. p. 1 ill., Parádi Nándor = FolArch 28 (1977) p.219–222.
- Méri István vide: László Gyula
- Le Musée des Arts Décoratifs en 1975. = Ars Decorativa 5 (1977) p. 201–203.
- Le Musée des Beaux-Arts en 1974. — A Szépművészeti Múzeum 1974-ben. = BullBAHongr 46–47 (1976) p. 135–141., 203–204. 7 ill.
- Múzeum és iskola. Országos tanácskozási Szolnokon. Részletek a vitából. = Jászkunság 23 (1977): 1–2. p.52–61.
- A múzeumi kutatók irodalmi munkássága az 1974. évben. — Wissenschaftliche Tätigkeiten (István Király Múzeum, Székesfehérvár.) = Alba Regia 15 (1976) p.282–283.
- Németh Péter vide: Csallány Dezső
- Nemzeti Múzeumunk Európa legjobbjai között. Előadás a jubiláris tudományos ülésen. = Magyar Nemzet, 1977. okt. 5.
- Nemzetközi restaurátor szeminárium. Veszprém, 1976. július 22–29. A restaurátorképzés helyzete és problémái. Bp.: Múz. Restaurátor és Módsz. Közp. 1977. 135 p.
- Oláh Éva—Sáros Mária: A restaurátorok munkájáról. = MúzhírBékéscsaba 8 (1977) p. 37–39. 1 ill.
- Öveges József: Hány éves az agyageserép? = Éltud 32 (1977): 11. p. 339–341. 7 ill.
- Parádi Nándor vide: Méri István
- F. Petres Éva: Előadások — Vorträge, (István Király Múzeum, Székesfehérvár). = Alba Regia 15 (1976) p. 280–281.
- F. Petres Éva: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1976. évben. = ArchÉrt 104 (1977): 2. p. 260–261.
- Pogány Frigyes: (1908–1976). Nekrológ: Horler Miklós = MÉpm 1977: 2. p. 58–59. 1 ill.
- Pongor Zoltán: Csempezkopács régiségei. = Éltud 32 (1977): 21. 670. p. 1 ill.
- Prokoppné Stengl Marianna vide: Az esztergomi Keresztény Múzeum története
- Raczky Pál vide: Kalicz Nándor
- Redő Ferenc—Tóth István: Ókor- és középkortörténeti munkakonferencia Székesfehérvárott, 1975. május 5–7. = AnTan 22 (1975): 2. p. 308–310.
- A régészet helyzete (1969–1976). = MTud 22 (1977): 9. p. 699–701.
- Révbeli Elemér (1889–1976). Nekrológ: Hajnóczi Gyula = MÉpm 1976: 6. 64. p. 1 ill.
- Rozsnyói Ágnes—Szincsek Pálné: A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1975. jan. 1. — dec. 31.) = Századok 110 (1976): 6. p.1198–1268.
- Sáros Mária vide: Oláh Éva
- Soproni Sándor: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1975. évi működéséről. = MűvÉrt 25 (1976): 4. 362. p.
- Soproni Sándor: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1976. évi működéséről. = ArchÉrt 104 (1977): 2. 260. p.
- Szabadfalvi József: Herman Ottó levelei Pósa Lajosékhöz. = MiskolciMúzKözl 15 (1976) p. 11–25.
- Személyi hírek. — Personalnachrichten, (István Király Múzeum, Székesfehérvár). = Alba Regia 15 (1976) 283. p.
- Szentlélek Tihamér: A Szépművészeti Múzeum. = Népművelés 24 (1977): 11. p.30–33. 10 ill.
- Szilágyi János György: Az 1975. évi Ábel Jenő emlékérem. = AnTan 22 (1975): 2. p.307–308.
- Szilágyi János György: Az Ókortudományi Társaság tizenhetedik éve. = AnTan 22 (1975): 2. p. 306–307.
- Szilágyi János György: Az Ókortudományi Társaság tizenhetedik éve. = AnTan 23 (1976): 1. p. 172–175.
- Szincsek Pálné vide: Rozsnyói Ágnes
- Tájékoztató a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ munkájáról. Szerk.: Horler Miklósné és Járó Márta. Bp.: Múz.Rest. és Módszertani Közp. 1976. 152 p.
- Takács Miklós vide: Dalmi Kálmánné
- Tamás István: A Magyar Nemzeti Múzeum. = Népművelés 24 (1977): 12. p. 16–21. 12 ill.
- Tamás István: 175 év történelem. (A Magyar Nemzeti Múzeumból). = Népszabadság, 1977. okt. 9. 2 ill.
- Tanulmányok a múzeumi közművelődés témaköréből. Bp.: Múz. Rest. és Módszertani Közp. 1977. 101 p. (Múzeum és közönség 3, 1977)
- Törvény a közművelődésről. Összeállította: Bíró Zoltán, Für Sándor. Bp.: Közgazd. és Jogi Kiadó, 1976. 87 p.
- Tóth István vide: Redő Ferenc
- Vadászi Erzsébet: A magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája, 1974. = MűvÉrt 26 (1977): 1. p.68–103.
- Varannai Gyula vide: F. Fejér Mária
- Viniczai István—Windisch Aladárné: Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertórium, 1974. I. rész. = HadtKözl 24 (1977): 1. p.143–155.; II. rész = HadtKözl 24 (1977): 2. p.326–339.
- Wehner Tibor: Kiállítási krónika, 1975. = Új Krónika, Tata. 1976. p. 19–20.
- Windisch Aladárné vide: Viniczai István
- Zádor Mihály: Kőkonzerválási konferenciák 1976-ban (Athén, Budapest). = Művéd 21 (1977): 3. p.142–143.

- Angeli, W. vide: *Mozsolics Amália*
- Aspes, A.—Bagolini, B. (szerk.): Atti del simposio internazionale sulla antica età del bronzo in Europa. Verona—Lazise—Trento, 1–6 maggio 1972. Preistoria Alpina 10 (1974) 295 p. *Rec.*: *Ecsedy István* = ArchÉrt 104 (1977): 1. p. 114–115.
- Bácskay Erzsébet: Early Neolithic shipped stone implements in Hungary. Bp.: ELTE, 1977. 110 p. 18 t. (Dissertationes Archaeologicae Ser. II: 4.)
- Bagolini, B. vide: *Aspes, A.*
- Bánesz, Ladislav vide: *Gábori Miklós*
- Banner János—Bóna István: Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 156 p. 68 t. 34 ill. *Rec.*: *Breddin, R.* = Neue Museumskunde 19 (1976) 314 p., *Donat, Peter* = ZfArch 11 (1977) 153. p., *Soroceanu, Tudor* = ActaMusNap 13 (1976) p. 635–637.
- de Bayle des Hermens, R. vide: *Gábori Miklós*
- Beneš, A. vide: *Trogmayer Ottó*
- Bíró Tiborné: A kelták pénzverése. = Éltud 32 (1977): 4. 123. p. 4 ill.
- Bökönyi Sándor: Animal remains from the Kermanshah Valley, Iran. (British Archaeological Reports, Suppl. Ser. 34.) Oxford, 1977. 118 p. 35 ill.
- Bökönyi Sándor: Délkelet-Európa korai állattartásának kialakulása és közel-keleti kapcsolatai. = AgtSzle 19 (1977): 1–2. p. 1–23.
- Bökönyi Sándor: History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 597 p. 150 ill. *Rec.*: *Clason, A. T.* = Helinium 16 (1976) p. 306–307., *Müller, Hanns-Hermann* = ZfArch 10 (1976) p. 140–145., *Sobocinski, Marian* = FontesArchPosn 26 (1975) p. 255–256.
- Bökönyi Sándor: The przevalsky horse. London: Souvenir Press, 1974. 140 p. 16 t. 38 ill. *Rec.*: *Kretzoi Miklós* = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p. 300–301., *Matolcsi János* = AgtSzle 18 (1976): 3–4. p. 559–560.
- Bökönyi Sándor: The vertebrate fauna (of the neolithic settlements at Obre, Bosnia, Yugoslavia). Wiss. Mitt. d. Bosn.-Herzeg. Landesmus., IV(A. 1974). Sarajevo, 1976. p. 55–154.
- Bökönyi Sándor vide: *Matolcsi János*
- Bóna István: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 317 p. 281 t. 57 ill. 6 térk. mell. (Archaeologia Hungarica, 49.) *Rec.*: *Kovács Tibor* = ArchÉrt 104 (1977): 2. p. 279–281., *Pittioni, R.* = ArchAustr 59–60 (1976) p. 473–474., *Stuchlik, Stanislav* = PamArch 68 (1977) p. 224–227., *Thomas, Homer L.* = AJA 81 (1977): 3. 392. p.
- Bóna István vide: *Banner János*
- Brentjes, Burchard: Vadállatból háziállat. Bp.: Gondolat Kiadó, 1976. 127 p. ill. (Gondolat zsebkönyvek.)
- Brézillon, M. vide: *Leroi-Gourhan, A.*
- Bronze Age Migrations in the Aegean. London: Gerald Duckworth Press, 1973. 361 p. ill. *Rec.*: *Makkay János* = ActaArchHung 21 (1976): 3–4. p. 478–479.
- Clason, A. T. vide: *Bökönyi Sándor*
- Coblenz, Werner vide: *Trogmayer Ottó*
- Cujanová-Jilková, Eva vide: *Trogmayer Ottó*
- Cunliffe, B.: Iron Age Communities in Britain. An account of England, Scotland and Wales from the seventh century B. C. until the Roman conquest. London—Boston, Routedge and Kegan Paul, 1974. 389 p. 29 t. *Rec.*: *Jerem Erzsébet* = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p. 305–306.
- T. Dobosi Viola: A vértesszőlősi ősemlék. Bp.: MNM. 1977. 4 p. 3 ill. (Magyar Nemzeti Múzeum, Kiállítási lapok, Régészet, 1.)
- T. Dobosi Viola vide: *Feustel, R.*, *Leroi-Gourhan, A.*
- Donát Péter vide: *Banner János*
- Ecsedy István: Korai rézkori sírok Szabolcsból. — Early Copper Age from Szabolcs. = FolArch 28 (1977) p. 11–38. 25 ill.
- Ecsedy István: A Szeghalom vidéki halmokról. = Békési Élet 12 (1977): 2. p. 159–166. 5 ill.
- Ecsedy István vide: *Aspes, A.*—*Häusler, Alexander*
- Farkas Gyula—Marcsik Antónia: Anthropological characterization of a prehistoric common grave at Gomolava (Yugoslavia). = ActaBiolSzeged 22 (1976): 1–4. p. 45–152. 6 ill.
- Farkas Gyula: The problem of coincidence of archaeological and anthropological sec-determinations in case of prehistoric finds in the Southern Great Hungarian Plain. = ActaBiolSzeged 22 (1976): 1–4. p. 137–143.
- Fazekas Patrik: Kőkori csillagvizsgálók. = TermVil 108 (1977) p. 19–22. 7 ill.
- Feustel, R.: Die Kniegrotte, eine Magdalenien-Station in Thüringen. Weimar: H. Böhlau Nachfolger, 1974. 224 p. 34 t. *Rec.*: *T. Dobosi Viola* = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. 299. p.
- Foltiny [István] Stephan: Tószeg pottery at the Peabody Museum of Harvard University. = BonnerJb 176 (1976) p. 27–32.
- Franken, H. J.: In search of the Jericho potters. Ceramics from the Iron Age and from the Neolithicum. North Holland Ceramic Studies in Archaeology. Vol. I. Amsterdam—Oxford—New York: North Holland Publishing Company — American Elsevier Publishing Co., 1974. 217 p. *Rec.*: *Makkay János* = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. 478. p.
- Gábori Miklós: Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Bp.: Akad. Kiadó, 1976. 278 p. (30 t.) 65 ill. *Rec.*: *Bánesz, Ladislav* = SlovArch 25 (1977) p. 222–224., *de Bayle des Hermens, R.* = L'Anthropologie 81 (1977) p. 639–640.
- Gábori Miklós: Közép- és Kelet-Európa első benépesedése. — Первое заселение Средней и Восточной Европы. — Le premier peuplement de l'Europe Centrale et de l'Europe Orientale. = Századok 111 (1977): 1. p. 11–47. 2 t.
- Gábori Miklós: Die neuesten Paläolithforschung in Mittelasien. = Festschrift R. Pittioni. I. (Wien, 1976.) p. 68–85.
- Goldman György: A tiszapolgári kultúra települése Békés megyében. — Die Siedlung der Tiszapolgár-Kultur in Békés (kom. Békés). = ArchÉrt 104 (1977): 2. p. 221–234. 13 ill.
- Haffner, A.: Die westliche Hunsrück-Eifel-Kultur, 1–2. (Römisch-Germanische Forschungen, 36.) Berlin: W. de Gruyter & Co. 1976. Szövegkötet: 418 p. 164 ill. 10 mell., Táblakötet: 179 t. *Rec.*: *Szabó Miklós* = ArchÉrt 104 (1977): 2. p. 281–282.
- Handbuch der Urgeschichte, II. Jüngere Steinzeit und Steinkupferzeit. Bern: Narr, 1975. 863 p. 233 ill. *Rec.*: *Körök József* = ArchÉrt 104 (1977): 1. p. 111–112.
- Häusler, Alexander: Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten. Berlin: Akad. 1976. 174 p. 48 t. 3 ill. 1 mell. (Wiss. Beiträge der Martin-Luther-Universität, Halle—Wittenberg L: 12.) *Rec.*: *Ecsedy István* = ArchÉrt 104 (1977): 1. p. 112–114.
- Hellebrandt Magdolna: Az első hazai kőeszköz leletek. = Éltud 32 (1977): 1. 91. p. 1 ill.
- Horváth László: Kelta temető leletmentése Miklósfán. — Fundbergung eines keltischen Gräberfeldes in Miklósfán. — The preservation of excavation finds in a Celtic cemetery at Miklósfán. = Zalai gyűjtemény (Zalaegerszeg). Régészeti tanulmányok 6 (1976). p. 5–20. 2 t.
- Az írás kezdetei. = Éltud 32 (1977): 37. 1181. p. 1 ill.
- Jánossy Dénes: Subfossil bird remains from the Kermanshah Valley sites. = Bökönyi S.: Animal remains from the Kermanshah Valley, Iran. British Archaeological Reports, Suppl. Ser. 34. Oxford, 1977. p. 119–130
- Jerem Erzsébet: Stempelverziertes frühlatènezeitliches Gefäß aus Écs. = MittArchInst 5 (1974–1975) p. 45–57. t. 11–23.
- Jerem Erzsébet vide: *Cunliffe, B.*, *Lang, A.*, *Lunz, R.*
- Kalicz Nándor: Die Funde der Phase III der kupfer-

- zeitlichen Balaton-Gruppe in Nagykanizsa-Sánc. = MittArchInst 5 (1974–1975) p. 41–44. t. 9–10.
- Kalicz Nándor: Die Hüttenmodelle der Lengyel-Kultur in Ungarn. = JahresschrMdtVorg 60 (1976) p. 117–127.
- Kalicz Nándor–Makkay János: Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene. Bp. Akadémiai Kiadó, 1977. 385 p. (189 t.) 47 ill. 8 térk. mell. (Studia Archaeologica, 7.)
- Kalicz Nándor: Neue Forschungen bezüglich der Lengyel-Kultur in Ungarn. = SbornPrFilFak E. 20–21 (1975–1976). p. 51–61.
- Kalicz Nándor: Siedlung und Gräber der Lengyel-Kultur in Aszód. (Jahresbericht 1972.) = MittArchInst 5 (1974–1975) p. 33–39. t. 3–8.
- Kaufmann, B. vide: Trogmayer Ottó
- Kemenczei Tibor: Aranyszarvasok. Bp. MNM. 1977. 4 p. 3 ill. (Magyar Nemzeti Múzeum, Kiállítási lapok. Régészet 4.)
- Kemenczei Tibor: Hallstattzeitliche Funde aus der Donaukniegegend. — Hallstatt-kori leletek a Dunakanyar térségéből. = FolArch 28 (1977) p. 67–87. 6 ill.
- Kemenczei Tibor vide: Trogmayer Ottó
- K. I.: Ásatások Sopron-Várhelyen. 2700 éves települést tárnak fel. = Népszabadság 1977. aug. 17. 1 ill.
- Kiss Károly: Ötezer év Battonyán. = Magyar Nemzet 1977. szept. 16.
- Kőkori sziklarajzok Azerbajdzsánban. = Éltud 32 (1977): 1. 30. p. 1 ill.
- König, Marie E. P.: Am Anfang der Kultur. Die Zeichensprache des frühen Menschen. Berlin, Mann, 1973. 356 p. 298 ill. 4 t. Rec.: Moskovszky Éva = Művészet 18 (1977): 3. p. 40–41. 12 ill.
- Kordos László: Ősmaradványok a Metróból. = Éltud 32 (1977): 2. p. 35–37. 8 ill.
- Korek József: Az alföldi vonaldiszes kerámia népének települése Kisköre-Gáton. — Поселение культуры альфельдской линейно-ленточной керамики у плотины в д. Кишкёре. Die Siedlung des Volkes der Linearkeramik am Alföld auf dem Kisköre-Damm. ArchÉrt 104 (1977): 1. p. 3–17. 12 ill.
- Korek József: Der älteste Wagenfund Europas. Hamburg, Helms-Mus. 1973. 4 p. 4 ill.
- Korek József: Európa legidősebb koci-lelete. Bp. MNM. 1977. 4 p. 3 ill. (Magyar Nemzeti Múzeum, Kiállítási lapok. Régészet 2.)
- Korek József: Die frühe und mittlere Phase des Neolithikums auf dem Theißrücken. = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p. 3–52. 27 ill.
- Korek József vide: Handbuch der Urgeschichte
- Kovács Tibor: L'âge du bronze en Hongrie. Bp.: Corvina Kiadó, 1977. 107 p. 48 t. 31 ill. (Hereditas.)
- Kovács Tibor: The Bronze Age in Hungary. Bp.: Corvina Kiadó, 1977. 100 p. 48 t. 31 ill. (Hereditas.)
- Kovács Tibor: Die Bronzezeit in Ungarn. Bp.: Corvina Kiadó, 1977. 109 p. 48 t. (Hereditas.)
- Kovács Tibor: A bronzkor Magyarországon. Bp.: Corvina Kiadó, 1977. 99 p. 48 t. 31 ill. (Hereditas.)
- Kovács Tibor: Fegyverábrázolások bronzkori edényeken. Bp.: MNM. 1977. 4 p. 3 ill. (Magyar Nemzeti Múzeum, Kiállítási lapok. Régészet, 3.)
- Kovács Tibor: Funde der Metallkunst der Koszider-Periode aus Siedlungen und Gräberfeldern. — A koszideri fémművesség, telepekről és temetőkből származó leletei. = FolArch 28 (1977) p. 39–62. 7 ill.
- Kovács Tibor: Tumulus culte cemeteries of Tiszafüred. Bp. MNM. 1975. 63 p. 34 t. 26 ill. 2 mell. (Régészeti Füzetek Ser. II: 17. Szerk.: Sz. Burger Alice.) Rec.: Točík, Anton = Slov Arch 25 (1977) p. 228–231.
- Kovács Tibor vide: Bóna István, Mozsolics Amália
- Kretzoi Miklós: Emberré válás és az Australopithecina. — Die Hominisation und die Australopithecinen. = AnthrKözl 20 (1976): 1–2. p. 3–11. 4 t.
- Kretzoi Miklós vide: Bökönyi Sándor
- Kühn, H. vide: Trogmayer Ottó
- Kürti Béla: Közép-Eurázsia a mezolitikumtól az i. sz. III–IV. századig. = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1. (Szerk.: Hajdú Péter—
- Kristó Gyula—Róna-Tas András. Bp.: Tankönyvkiadó, 1976.) p. 24–84. 5 térk.
- Lang, A.: Die gereifte Drehscheibenkeramik der Neuneuburg 1950–1970 und verwandte Gruppe (Heuneburgstudien, 3.) Berlin, W. de Gruyter, 1974. 113 p. 31 t. 2 térk. 20 ill. (Römisch-Germanische Forschungen, 34.) Rec.: Jerem Erzsébet = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p. 302–304.
- László Attila: Anfänge der Benutzung und der Bearbeitung des Eisens auf dem Gebiete Rumäniens. = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p. 53–75. 2 ill. 1 táblázat.
- László Attila vide: Mozsolics Amália
- Leroi-Gourhan, A.—Brézillon, M.: (36 section), Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat Magdalénien, 1–2. Paris: CNRS 1972. 331 p. 199 ill. 10 térk. (Gallia Préhistoire suppl. 7.) Rec.: T. Dobosi Viola = ArchÉrt 104 (1977): 1. p. 110–111.
- Lhote, Henri: Sziklafestmények a Szaharában. Bp.: Gondolat, 1977. 289 p. 4 színes, 54 fekete-fehér t.
- Lipták Pál: Neolitikus csontvázmaradványok Deszk mellett. — Neolithische Skelettreste bei Deszk. = Szege diMúzevm 1974–75: 1. p. 311–315. 1 t.
- Lunz, R.: Ur- und Frühgeschichte Südtirols. Rätsel und Deutung. Bosen, Athesia Verl. 1973. 137 p. 33 t. 32 ill. 1 térk. Rec.: Jerem Erzsébet = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p. 301–302.
- Magyar Pál: Fordulat az emberérválás kutatásában. 12 millió éves előember Rudabányán. = Tükör 14 (1977): 51. p. 22–23. 2 ill.
- Makkay János: Problems concerning Copper Age Chronology in the Carpathian Basin. Copper Age gold pendants and gold discs in Central and South-East Europe. = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. p. 251–300. 33 ill.
- Makkay János: Some stratigraphical and chronological problems of the Tartaria tablets. = MittArchInst 5 (1974–1975) p. 13–31. 2 t. (t. 1–2.)
- Makkay János vide: Bronze Age Migrations in the Aegean., Franken, H. J., Kalicz Nándor, Miroshedji, Pierre R. de
- Maráz Borbála: Délkelet-Magyarország La Tène korának kronológiai kérdései. — Die chronologischen Probleme des latènezeitlichen Fundmaterials von Südostungarn. = ArchÉrt 104 (1977): 1. p. 47–64. 9 ill.
- Maráz Borbála: A jakabhegyi vaskori földvár és halomsírmű. = TermVil 108 (1977): 12. p. 548–549. 5 ill.
- Marcsik Antónia vide: Farkas Gyula
- Matolcsi János: A háziállatok eredete. Bp. Mezőgazdasági Kiadó, 1975. 258 p. 131 ill. Rec.: Bökönyi Sándor = AgtSzele 18 (1976): 3–4. p. 558–559.
- Matolcsi János vide: Bökönyi Sándor
- Miroshedji, Pierre R. de: L'époque pré-urbaine en Palestine. Paris: J. Gabalda, 1971. 152 p. 30 ill. (Cahiers de la Revue Biblique 13.) Rec.: Makkay János = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. p. 476–478.
- Moosleitner, F.—Pauli, L.—Penninger, E.: Der Dürrnberg bei Hallein, II. Katalog der Grabfunde aus der Hallstatt- und Latènezeit. 2. Teil. München, Beck 1974. 194 p. ill. 10 mell. (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgesch. 17.) Rec.: Szabó Miklós = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p. 304–305.
- Moskovszky Éva vide: König, Marie E. P.
- Mozsolics Amália: Ein Achtkantgriffschwert von Dunaújváros. = Alba Regia 15 (1976) p. 9–23. 7 t. 1 térk.
- Mozsolics Amália: Bronze- und Goldfundes des Karpatenbeckens. Depothorizonte von Forró és Ópályi. Mit einer Beitrag von Eduard Sangmeister. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. 364 p. 112 t. 18 ill. Rec.: Angeli, W. = MittAnthrGes 106 (1976) 184. p., Kovács Tibor = AnTan 22 (1975) p. 146–159., László Attila = StCercIstVARh 27 (1976) p. 121–123.
- Mozsolics Amália: Zwei Bronzeschwerter in Museum von Kecskemét. — A kecskeméti Múzeum két bronzkardja. = Cumania 4 (1976) p. 15–20. 3 ill.
- Mozsolics Amália vide: Trogmayer Ottó
- Müller, Hans-Hermann vide: Bökönyi Sándor
- M. Nepper Ibolya: Kelta temető körösszegapáti határá-

- ban. — Cimetière celtique près de Körösszegapáti. = *BihariMúzÉvk* 1 (1976) p. 7—33. 24 képes, 2 rajzos ill.
- Nováki Gyula*: A magyarországi földvárak az őskortól a középkorig. = *Építéstud* 7 (1975): 3—4. p.323—339. 8 ill.
- Pálréti Ágoston*: Tószeg, 1876—1976. = *ÉlTud* 32 (1977): 7. 222. p. 1 ill.
- Pataj Pál*: Magyarhomorogi rézkori temető. — Das kupferzeitliche Gräberfeld von Magyarhomorog. = *Debr-MúzÉvk* 1975. p. 173—254. 19 t. 47 ill.
- Patek Erzsébet*: A Sopron-várhelyi ásatások 1975. évi eredményei. (Előzetes jelentés.) = *SoprSzle* 31 (1977): 2. p. 150—160. 11 ill.
- Pauli, L.* vide: *Moosleitner, F.*
- Penninger, E.* vide: *Moosleitner, F.*
- Pertlwieser, Manfred*: Die „Berglitzl“ von Gusen. Ein neolithisch-frühbronzezeitlicher Opferplatz. = *SzegediMúzÉvk* 1974—75: 1. p. 299—310.
- F. Petres Éva*: Keleti kelta művészet. Kiállítás az István Király Múzeumban 1974. május—június. = *Alba Regia* 15 (1976) p.278—279.
- Pittioni, R.* vide: *Bóna István, Trogmayer Ottó*
- Sági Károly*: Bronzkori divatekkek Szigliget északi oldalán levő agyagbányából. = *ÉlTud* 32 (1977): 1. 30 p. 1 ill.
- Sárvári Márta*: Új régészeti lelőhely Sopronban. (Jerem Erzsébet feltárása.) = *Magyar Nemzet* 1977. júl. 1.
- Schreiber Rózsa*: Harangedények a bronzkorból. = *ÉlTud* 32 (1977): 16. p. 511—512. 1 ill.
- Sobocinski Marian* vide: *Bökönyi Sándor*
- Soroceanu, Tudor* vide: *Trogmayer Ottó*
- Stanczik Ilona*: Tell-telepek a bronzkorban. Bp.: Magyar Hirdető, 1977. 4 p. 2 ill. (Magyar Nemzeti Múzeum, Kiállítási lapok, régészet, 5. sz.)
- Stuchlik, Stanislav* vide: *Bóna István*
- Szabó Miklós*: A „magyar kardstílus” kialakulása. — The development of the „Hungarian sword style”. = *Alba Regia* 15 (1976) p. 25—37. 7 t.
- Szabó Miklós* vide: *Haffner, A., Moosleitner, A.*
- Szathmáry László*: Embertani megfigyelések a bükk kultúra népességének időrendjében. — Observations anthropologiques concernant la chronologie du peuple de la civilisation de Bükk. — Anthropologische Bemerkungen zur Chronologie von zwei Siedlungen der Bükker Kultur. = *ArchÉrt* 104 (1977): 1. p.86—88.
- G. Szénásky Júlia*: A szakálhádi csoport idoltöredéke Battonyáról. — Das Idolfragment der Szakálhát-Gruppe aus Battonya (Kom. Békés). = *ArchÉrt* 104 (1977): 2. p.216—220. 4 ill.
- G. Szénásky Júlia*: A vatyai kultúra leletei Csongrád környékén. — Die Funde der Vátya-Kultur in der Umgebung von Csongrád. = *ArchÉrt* 104 (1977): 1. p.18—46 ill.
- Thomas, Homer* vide: *Bóna István*
- Točík, Anton* vide: *Trogmayer Ottó*
- Tóth Erzsébet*: Magyar—szovjet régészeti ásatás. Több ezer éves települések nyomai Berettyóújfalun. = *Magyar Nemzet* 1977. jún. 9.
- Több ezer éves sziklafestmények Finnországban* = *ÉlTud* 32 (1977): 30. 957. p. 1 ill.
- Tóth Lajos*: Újabb Dlhá-típusú levélhegyek Hejcérről. = *MiskolciMúzKözl* 14 (1975) p. 1—3. 2 ill.
- Trogmayer Ottó*: Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. — Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfeldes bei Tápé von Gy. Farkas und P. Lipták. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 268 p. 61 + 27 t. ill. 36. mell. (Fontes Archaeologicae Hungariae.) *Rec.*: *Beneš, A.* = *ArchRozhl* 29 (1977): 4. p. 455—456., *Coblentz, Werner* = *ZfArch* 11 (1977) p. 138—140., *Cujanová-Jilková, Eva* = *PamArch* 67 (1976) p.485—486., *Kaufmann, B.* = *JbSchweizGes* 60 (1977) p. 154—155., *Kemenczei Tibor* = *ActaArchHung* 29 (1977): 1—2. p. 292—293., *Kovács Tibor* = *ArchÉrt* 104 (1977): 1. p. 108—109., *Kühn, H.* = *IPEK* 24 (1974—1977) p. 191—192., *Mozsolics Amália* = *AnTan* 23 (1976): 1. p. 144—145., *Pittioni, R.* = *Arch-Austr* 59—60 (1976) 473. p., *Soroceanu, Tudor* = *ActaMusNap* 13 (1976) p. 631—633., *Točík, A.* = *SlovArch* 25 (1977) p. 224—228., *Wegner, G.* = *BonnerJb* 176 (1976) p. 445—447.
- Trogmayer Ottó*: A Ludvári vénusz. = *ÉlTud* 32 (1977): 46. 1471. p.
- Trogmayer Ottó*: A Maros-vidék bronzkorának néhány temetkezési szokásáról. — Über einige bronzezeitliche Bestattungsbräuche in der Maros-Gegend. = *SzegediMúzÉvk* 1974—1975: 1. p. 317—321. 4 ill.
- Urgeschichte*. (A M. Tud. Akadémia Régészeti Intézete által vezetett feltárások.) = *MittArchInst* 5 (1974—1975) p. 201—207.
- Wegner G.* vide: *Trogmayer Ottó*
- V. Klasszikus és keleti régészet. — *Archaeologia classica et orientalis*
- Adamik Tamás* vide: *Auctores latini*
- Apollodoros*. Mitológia. Ford.: *Horváth Judit*: Az utószót írta *Szepessy Tibor*. Bp.: Európa Kiadó, 1977. 250 p. (Az ókori irodalom kiskönyvtára.)
- Ásatások a Nilus Elephantine nevű szigetén*. = *ÉlTud* 32 (1977): 41. 1309. p. 4 ill.
- Auctores latini XIII*. Tacitus: *Annales* 1—3. A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: *Borzák István*. Bp. Tankönyvkiadó, 1970. 324 p. 8 ill. *Rec.*: *Adamik Tamás* = *AnTan* 22 (1975): 2. p.292—296.
- Benedek István*: Varázslás és orvoslás az azték, maya és inka birodalomban. Bp.: Magvető Kiadó, 1976. 173 p. (Gyorsuló idő.)
- Bernard, É.*: Recueil des inscriptions grecques du Fayoum, I. Leiden: Brill, 1975. XVII, 236 p. 78 t. 3 térk. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 28 (1976): 3—4. p.486—487.
- Bodrogi Tibor*: A Húsvét-sziget művészete. = *ÉlTud* 32 (1977): 3. p.79—81. 10 ill., *ÉlTud* 32 (1977): 4. p. 111—114. 11 ill.
- Borzák István* *Curtius Rufus* és *Tacitus*. = *AnTan* 23 (1976): 1. p.36—44.
- Borzák István* vide: *Auctores latini*
- Bruneau, Ph.*: Le sanctuaire et le culte des divinités égyptiennes à Érétrie. Leiden: Brill, 1975. IX, 144 p. 36 t. (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, 45.) *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 28 (1976): 3—4. p.487—488.
- Castiglione László*: Az alexandriai Paneion. A görög-egyiptomi vallásos szinkretizmus társadalmi-gazdasági alapjainak kérdéséhez. = *AnTan* 23 (1976): 1. p.1—13.
- Castiglione László*: Évezredek dokumentumai. Egy 3500 éves diplomáciai levéltár. = *ÉlTud* 32 (1977): 11. p. 323—326. 5 ill.
- Castiglione László*: Évezredek dokumentumai. Munkában a görög gyarmatosítók. = *ÉlTud* 32 (1977): 32. p. 1000—1003. 7 ill.
- Castiglione László*: Évezredek dokumentumai. Száműzve a cipész akaratából. = *ÉlTud* 32 (1977): 24. p. 757—760. 10 ill.
- Castiglione László*: Pompeji. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 153. p. 104 t. ill. *Rec.*: *Szabó Miklós* = *AnTan* 22 (1975): 2. 296. p.
- Castiglione László*: Polybios und die römische Kunst. = *MittArchInst* 5 (1974—75) p. 59—80.
- Castiglione László*: A római senatus a bachanáliák ellen. = *ÉlTud* 32 (1977): 36. p. 1133—1137. 5 ill.
- Castiglione László*: Újabb régészeti adatok a Sarapis-kultúra kialakulásához. — New data to the development of the Sarapis cult. = *ArchÉrt* 104 (1977): 2. p. 176—188. 13 ill.
- Castiglione László*: M. Vergilius Eurysaces síremlékének értelmezéséhez. = *AnTan* 22 (1975): 2. p.267—271. 1 ill.
- Castiglione László* vide: *Bernard, É., Bruneau, Ph., Clairmont, Chr. W., Fazzini, R., Freyer-Scheuenburg, B., Greifenhagen, A., Hoddinott, R. F., Kelly Heyob, S., Leekley, D., Michałowski, K., Schefold, K., Seibert, I., Sichtermann, H., Szilágyi János György, Wasowicz, A.*

- Clairmont, Chr. W.*: Excavations at Salona, Yugoslavia 1969–1972. Park Ridge, N. J., Noyes Press, 1976. XVI, 236 p. 64 t. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 29 (1977): 1–2. p.314–316.
- Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel*. II. Iraklion, Arch. Museum. Teil 5: I. Pini; Die Siegelabdrücke von Phästos. Berlin, Gebr. Mann Verl. 1970. XXIV, 289 p. *Rec.*: *Szabó Miklós* = *Acta ArchHung* 28 (1976): 3–4. p. 481–482.
- Darkó Jenő*: Császárimádó Róma – képromboló Bizánc. Bp.: Magvető Kiadó, 1977. 118 p. (Gyorsuló idő.)
- Dévényi Róbert*: (Egyiptomi) műemlékek rivaldafényben. = *Műzsák* 1977: 1. p.34–36. 1 t.
- Dziewanowski, A.* vide: *Michalowski, K.*
- Erdőhelyi Kálmán*: Nero nevének törlése egy ellenjegyen. = *Az Érem* 33 (1977): 2. p.1–3. 3 ill.
- Fazzini, R.*: Images for Eternity. Egyptian Art from Berkeley and Brooklyn. The Fine Arts Museums of San Francisco and The Brooklyn Museum, 1975. XXXI, 139 p. ill. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 29 (1977): 1–2. 307. p.
- Fekete Lajos*: Einführung in die persischen Paläographie. 101 persische Dokumente. Aus dem Nachlass des Verfassers hrsg. von György Hazai. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 594 p. 242 t.
- Ferenczy Endre*: A római házasságjog kialakulása. = *An Tan* 23 (1976): 1. p. 28–35.
- Frel, J.*: Panahenäische Preissamphoren, I. Scheibler: Die archaische Nekropole. Athen, Esperos-Verl. 1973. 33 p. 33 + 29 ill. (Kerameikos-Heft 3.) *Rec.*: *Szilágyi János György* = *ActaArchHung* 28 (1976): 3–4. p.485–486.
- Freyer-Scheurnburg, B.*: Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils. (Samos, II. kötet.) Deutsches Arch. Inst. Bonn, Habelt, 1974. XI, 244 p. 95 t. *Rec.*: *Castiglione László* = *ArchÉrt* 104 (1977): 1. p. 115–116., *Szabó M.*: = *Acta ArchHung* 29 (1977): 1–2. p. 309–310.
- Fröhlich Ida*: Az egyiptomi kivonulás. = *Világosság* 18 (1977): 8–9. p. 565–571.
- Fröhlich Ida*: Patriarcha-történetek. (Tudomány a Bibliáról.) = *Világosság* 18 (1977): 3. p.148–153.
- Fröhlich Ida*: A zsidó honfoglalás és a bírák kora. = *Világosság* = 18 (1977): 12. p. 739–745.
- Gáspár Dorottya*: Griechischer Eid der Ratsherren gefunden in der Széchényi Nationalbibliothek, Budapest. = *Alba Regia* 15 (1976) p. 39–64. 6 ill.
- Gáspár Dorottya* vide: *Russel, Robinson H.*
- Gecse Gusztáv*: Történelem és kereszténység. Egyház- és dogmatörténeti tanulmányok. Bp. Magvető Kiadó. 1977. 572 p. (Elvek és utak.)
- Gesztesy Tamás*: Az Antiochiai Tyche a Déri-gyűjtemény egy gemmáján. — Die Tyche von Antiochia auf einer Gemme in der Déri-Sammlung. = *DebrMúzÉvk* 1975. p. 261–269. 3 ill.
- Greifenhagen, A.*: Schmuckarbeiten in Edelmetall. Bd. II. Einzelstücke. Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz. Antiken Abt. Berlin: Gebr. Mann Verl. 1975. 141 p. 4 színes, 84 fekete-fehér t. 50 ill. *Rec.*: *Castiglione László* = *Acta ArchHung* 29 (1977): 1–2. p. 312–313.
- Hahn István*: Antik és modern szekularizáció. = *Világosság* 18 (1977) p. 470–478.
- Hahn István*: Mitikus őstörténet. = *Világosság* 18 (1977): 2. p. 76–86.
- Hahn István*: Mózesi törvények. A törvények isteni eredetének fikciója. = *Világosság* 18 (1977): 11. p.682–691.
- Hahn István* vide: *Róma istenei.*
- Harmatta János*: A középlatin lexikológiai kollokvium elé. = *AnTan* 22 (1975): 2. p. 285–286.
- Harmatta János–Komoróczy Géza*: Wirtschaft und Gesellschaft im Alten Vorderasien. Nachdruck aus den *Acta Antiqua* 22 (1974): 1–4. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1976. 540 p. *Rec.*: = *ActaArchHung* 29 (1977): 1–2. p. 297–298.
- Hoddinott, R. F.*: Bulgaria in Antiquity. An Archaeological Introduction. London-Tonbridge: E. Benn Ltd., 1975. 368 p. 202 + 105 ill. 2 térk. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 28 (1976): 3–4. p.475–476.
- Hoepfner, W.*: Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten. Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen, Bd. 10. Berlin: de Gruyter & Co. 1976. 248 p. 265 ill. 30 t. *Rec.*: *Szabó Miklós* = *ArchÉrt* 104 (1977): 1. p.117–118.
- Horváth Judit* vide: *Apollodoros*
- Horváth Vera*: Görög istenek Indiában. Gandhára művészete. Bp.: Akad. Kiadó, 1977. 167 p. 24 t. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 15.)
- Ismeretlen eredetű indián kőszobrok.* = *ÉlTud* 32 (1977): 12. 382. p. 3 ill.
- Kákósy László*: Egyiptom és az Ószövetség. = *Világosság* 18 (1977): 7. p. 418–426.
- Kelly Heyob, S.*: The Cult of Isis among Women in the Graeco-Roman World. (EPRO 51.) Leiden: Brill, 1975. 140 p. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 29 (1977): 1–2. p.313–314.
- Késő antik kincsek a British Museumban.* = *ÉlTud* 32 (1977): 24. 766. p. 3 ill.
- Klengel, Horst*: Az ókori Szíria története és kultúrája. *Ford. Tarnói Judit*. Bp.: Gondolat Kiadó, 1977. 151 p. 44 t. *Rec.*: *Rét Rózsa* = *MTud* 22 (1977): 12. 959. p.
- Koch, G.* vide: *Sichterhmann, H.*
- Komoróczy Géza*: Egy termékenység-szimbólum Mezopotámiában. Jegyzetek az „életfa” kérdéséhez. — Ein Fruchtbarkeitssymbol in Mesopotamien. Zum Problem des Sog. „Lebensbaumes”. = *Ethn* 87 (1976): 4. p.569–573.
- Komoróczy Géza* vide: *Harmatta János*
- Leekley, D. — Noyes, R.*: Archaeological excavations in the Greek Islands. Park Ridge: N. J. Noyes Press, 1975. 130 p. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 29 (1977): 1–2. 309. p.
- Makkay János* vide: *Verneule, E. T.*
- Maróti Egon*: Megjegyzések néhány togata-töredék értelmezéséhez. = *AnTan* 22 (1975): p. 262–267.
- Maróti Egon* vide: *Ürögdi György*
- Michalowski, K.*—*Dziewanowski, A.*: Théba (Theben). Bp.: Corvina Kiadó, 1975. 26 p. 86 ill. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaEthnHung* 28 (1976): 3–4. 463. p.
- Moskovszky Éva*: Die „Geberinnen” Zur Frage einer symbolischen Kultsprache in indoeuropäischen Agrarriten. = *ActaEthnHung* 25 (1976): 1–2. p.176–179.
- Moskovszky Éva* vide: *Róma istenei.*
- Mozsolics Amália*: Hephaistos sántasága. = *Communicationes* 78–79 (1976) p. 139–147.
- Noyes, R.* vide: *Leekley, D.*
- Orthmann, W.*: Untersuchungen zur späthethitischen Kunst. Bonn: Habelt, 1971. 566 p. 76 t. 1 térk. mell. 10 ill. (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 8.) *Rec.*: *Szabó Miklós* = *Alba Regia* 15 (1976) p.253–254.
- Pais István*: Ember és vallás. Adalékok a vallás kritikájához és strukturájához. 2. kiad. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 325 p.
- Piñero, E. J.*: Literatura y oficio literario en el antiguo Egipto. Buenos Aires, 1973. 192 p. *Rec.*: *Wessetzky Vilmos* = *AnTan* 23 (1976): 1. 149. p.
- Póór József*: Hagymányok és elvek a valláskritikában. (Pais István: Ember és vallás c. munkának ismeretése. Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 326 p.) = *Világosság* 18 (1977): 1. p.54–57.
- Rallo, A.*: Lasa. Iconografia e Esegese. Firenze: Sansoni, 1974. 77 p. 42 t. (Studi e Materiali d'Etruscologia e Antichità Italiche, 12.) *Rec.*: *Szilágyi János György* = *AnTan* 23 (1976): 1. 156. p.
- Regöly-Mérei Gyula*: Ó-egyiptomi gyógyászati kifejezések. = *Communicationes* 77 (1976) p. 219–236.
- Renner, D.*: Die koptischen Stoffe im Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg. Wiesbaden: Steiner Verl. GmbH. 1974. 89 p. 40 t. 4 színes t. *Rec.*: *Török László* = *ActaArchHung* 28 (1976): 3–4. p.496–499.
- Rét Rózsa* vide: *Klengel, Horst*

- Rivista di Archeologia Cristiana* 51 (1975): 1–2. Rec. = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. 504. p., 51 (1975): 3–4. = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. 321. p.
- Róma istenei.* Összeáll. az előszót, a bevezető tanulmányokat és a jegyzeteket írta: *Hahn István.* Bp. Gondolat Kiadó, 1975. 251 p. 16 t. (Európai antológia, Róma.) Rec.: *Moskovszky Éva* = AnTan 23 (1976): 1. p.145–147.
- Russel Robinson, H.*: The Armour of Imperial Rome. London: Lionel Leventhal Limited, Arms and Armour Press, 1975. 200 p. 531 t. 100 ill. Rec.: *Gáspár Dorottya* = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. p.488–490.
- Schefold, K.*: Wort und Bild. Studien zur Gegenwart der Antike. Hg. E. Berger—Ch. Ackermann. Basel: Arch. Verl. in Kommission bei Philipp von Zabern. Mainz, 1975. XV + 231 p. 12 t. Rec.: *Castiglione László* = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. p.482–483.
- Schichtermann, H.—Koch, G.*: Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen. Unter Verwendung neuer Aufnahmen von G. Singer. (Bilderhefte des DAI Rom, 5–6. Heft.) Tübingen, Wasmuth, 1975. 73 p. 176 t. Rec.: *Castiglione László* = Acta ArchHung 28 (1976): 3–4. p.474–475.
- Schmaltz, B.*: Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben. Menschenähnliche Figuren, menschliche Figuren und Geräte. Das Kabirenheiligtum bei Theben, Bd. V. Deutsches Archäologisches Institut. Berlin: de Gruyter & Co., 1974. X, 200 p. 31 t. Rec.: *Szabó Miklós*: = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p.310–312.
- Seibert, I.*: A nő az ókori Keleten. Ford.: Székely A. Bp.—Leipzig: Corvina Kiadó, 1975. 67 p. 117 ill. 12 rajz. Rec.: *Castiglione László* = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p.291–292.
- Sterbetz István*: Fecskeábrázolásnak vélt egyiptomi hieroglif ornithológiai megvilágításban. — Egyptian hieroglyph supposed to be a swallow in ornithological perspective. = DebrMúzÉvk 1975. p.255–259. 2 ill.
- Studia Aegyptiaca I.* Szerk.: L. Kákossy—E. Gaál. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori történeti tanszékének kiadványai, 9.) Bp. 1974. XXI, 433 p. Rec.: *Tóth Endre* = ArchÉrt 104 (1977): 1. p.116–117.
- Szabó Miklós* vide: *Castiglione László, Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel, Freyer-Scheuenburg, B., Hoepfner, W., Orthmann, W., Schmaltz, B., Szilágyi János György*
- Szántó Livia, Kenediné*: Az etruszkok nyomában. Bp.: Corvina Kiadó, 1977. 186 p. 56 t. 84 ill.
- Szepessy Tibor*: Nisibis ostroma és a Héliodóros-kronológia. = AnTan 23 (1976): 1. p.52–74.
- Szepessy Tibor* vide: *Apollodoros*
- Szilágyi János György*: Etruszkokorinthusi vázafestészet. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 283 p. 48 t. (Apolló-Könyvtár 6.) Rec.: *Castiglione László* = Művészet 18 (1977): 2. p.42–43. 1 ill.
- Szilágyi János György—Szabó Miklós*: Art antique au Musée Déri de Debrecen et dans d'autres collections hongroises. — Antik művészet a debreceni Déri Múzeumból és más magyar gyűjteményekből. = Bull-BAHongr 46–47 (1976) p.3–85. 62 ill.
- Szilágyi János György* vide: *Frel, J., Rallo, A.*
- Török László*: A késő-meroéi papság társadalmi helyzete és rangrendje. (A karanogi feliratok.) = AnTan 23 (1976): 1. p.14–27. 7 mell.
- Török László*: Notes on Prae-Coptic and Coptic Art. = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p.125–153. 22 ill.
- Török László* vide: *Renner, D.*
- Tóth Endre* vide: *Studia Aegyptiaca*
- Tóth István*: Marcus Aurelius esőcsodája és az egyiptomi kultuszok. = AnTan 23 (1976): 1. p.45–51.
- A szent és a profán biblia.* (A tudomány a Bibliáról.) = Világosság 18 (1977): 2. p.70–75.
- Ürögdi György*: Kard és törvény. Marius és Sulla kora. Bp.: Gondolat Kiadó, 1974. 226 p. 28 t. Rec.: *Maróti Egon* = AnTan 23 (1976): 1. p.147–149.
- Ürögdi György*: Nero. Bp.: Gondolat, 1977. 252 p. 40 t.
- Vargyas Péter*: Egy új sémi nyelv fölfedezése. 1500 ékírásos agyagtábla az i. e. III. évezredből. = Éltud 32 (1977): 5. p.134–137. 8 ill.
- Vasziljev, L. Sz.*: Kultuszok, vallások és hagyományok Kinában. Bp.: Gondolat Kiadó, 1977. 386 p.
- Vermes Géza*: A Holt-tengeri tekercsek hatása a zsidó tudományra az elmúlt huszonöt évben. = Évkönyv 1975/76. Bp. Kiadja a Magyar Izraeliták Orsz. Képviselete. (Szerk.: Scheiber Sándor.) p.389–403.
- Vermeule, E. T.*: Götterkult. Archaeologia Homerica, im Auftrage des DAI. Hrsg. von F. Matz and H. G. Buchholz. Bd. III. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1974. 179 p. 14 t. Rec.: *Makkay János* = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p.307–308.
- Visky Károly*: Geistige Arbeit und die „artes liberales“ in den Quellen des römischen Rechts. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 167 p.
- Voigt Vilmos*: Glaube und Inhalt. Drei Studien zur Volksüberlieferung. Bp.: ELTE Soksz. 1976. 120 p. (Az ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai.) Szerk.: *Hahn István* (15. sz.)
- Wasowicz, A.*: Olbia Pontique et son territoire. L'aménagement de l'espace. Annales littéraires de l'Université de Besançon, Centre de recherches d'histoire ancienne, vol. 13. Besançon—Paris: Les Belles-Lettres, 1975. 171 p. 131 ill. 2 térk. Rec.: *Castiglione László* = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. p.483–484.
- Wessetzky Vilmos* vide: *Piñero, E. J.*
- VI. *Provinciális régészet és „Barbaricum” — Saecula imperii romani et „Barbaricum”*
- Adamesteanu, D.*: Arrabona (Győr). = The Princeton Encyclopedia of Classical sites. (Princeton, 1976). 95. p.
- Alföldy Géza*: Die römischen Inschriften von Tarraco. (Madrider Forschungen Bd. 10.) Berlin, de Gruyter Verl. 1975. Textband 515 p. Tafelband 171 t. 2 térk. mell. Rec.: *Mócsy András* = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. 316. p.
- Alföldy Géza* vide: *Mócsy András*
- Badinszky P.—Szabó A.*: Római kori szobortörödek közzétani azonosítása. = AnTan 22 (1975): 2. p.275–277. 1 táblázat.
- Bakker, L.—Galsterer-Kröll, B.*: Grafitti auf römischer Keramik im Rheinischen Landesmuseum Bonn. (Epigr. Stud. 10 (1975.) 253 p. ill. Rec.: *Visy Zsolt* = Alba Regia 15 (1976) p.254–255.
- Balla Lajos*: Dacia az utolsó Antoninusok idején (161–192). — La Dacie sous les derniers Antonins (161–192). = BihariMúzÉvk 1 (1976) p.35–48.
- Balla Lajos*: Les Syriens et le culte de Iuppiter Dolichenus dans la région du Danube. = ActaClDebrecen 12 (1976) p.61–68.
- Bánki Zsuzsanna* vide: *Fitz Jenő*
- Barbet, A.*: Recueil général des peintures murales de la Gaule. I. Province de Narbonnaise. I. Glanum. Texte-Illustrations. XXVIIe Supplément à „Gallia”. 2 vol. 254 p. 203 ill. 20 t. Rec.: *Castiglione László* = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. p.495–496.
- Barkóczi László*: Intercisa (Dunaújváros). = The Princeton Encyclopedia of Classical sites. (Princeton, 1976.) 412. p.
- Barkóczi László—Mócsy András*: Die römischen Inschriften Ungarns (RIU) 2.: Salla, Mogentiana, Mursella, Brigetio. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1976. 358 p. (108 t.) Rec.: *Vidman L.* = ListyFil 100 (1977) p.248–249.
- Barkóczi László*: Valcum (Fenékpuszta, Zala m.), 952. p., Vetus Salina (Adony) p.975–976. = The Princeton Encyclopedia of Classical sites. (Princeton, 1976.)
- Barkóczi László* vide: *Vidman, L., Fitz Jenő, Welker, E.*
- Benkő László*: Contribution à la datation des céramiques par thermoluminescence. = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p.203–207. 3 ill. 1 táblázat.

- Bilkei Irén*: A pannoniai ABC-feliratok értelmezéséhez. — Zur Interpretation der pannonischen ABC-Inschriften. = *ArchÉrt* 104 (1977): 1. p.89–93. 9 ill.
- Biró Endre* vide: *Fitz Jenő*
- Biró-Sey Katalin*: Coins from identified sites of Brigetio and the question of local currency. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 1977. 188 p. 17 t. (Régészeti Füzetek Ser. II: 18. Szerk.: Sz. Burger Alice.)
- Biró-Sey Katalin*: Contemporary Roman counterfeit coins in the Niklovits Collection. — Római pénzek egykorú hamisítványai a Niklovits gyűjteményből. = *FolArch* 28 (1977) p. 91–103. 2 t.
- Biró-Sey Katalin*: Egy ritka Valens ezüst medallion. — A rare silver medallion of Valens. = *Cumania* 4 (1976) p. 35–40. 1 t.
- Biró Tiborné*: Pannonia provincia a római pénzekben. = *ÉlTud* 32 (1977): 16. 503. p. 4 ill.
- Biró Tiborné*: Pénzhamisítás a római birodalomban. = *ÉlTud* 32 (1977): 20. 631. p. 4 ill.
- Biró Tiborné*: A római császárkor pénzverése. = *ÉlTud* 32 (1977): 12. 379. p. 4 ill.
- Biró Tiborné*: A római köztársaság pénzverése. = *ÉlTud* 32 (1977): 8. 251. p. 4 ill.
- Bóna István* vide: *Vágó Eszter*
- B. Bónis Éva*: Bacchus és kísérői a szomor-somodorpusztai kocsin. Bp.: Magyar Hirdető, 1977. 6 p. (leporcello) 4 ill. (Magyar Nemzeti Múzeum, Kiállítási lapok. Régészet, 5. sz.)
- B. Bónis Éva*: Die Militärtöpfereien aus Brigetio. = *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 17–18 (1977). p. 192–203.
- B. Bónis Éva*: Der Nachlaß der pannonischen Urbevölkerung und die frühkaiserzeitlichen Hügelgräber. = Symposium der Latène-Zivilisation ... Malé Vozokany 16–20. Okt. 1972. (Bratislava, 1977). p.33–39.
- B. Bónis Éva*: Das Töpferviertel am Kuruedomb von Brigetio. — A brigetioi kuruedombi fazekastelep. = *FolArch* 28 (1977) p. 105–142. 18 ill.
- B. Bónis Éva* vide: *Kellner, H. J., Novaesium*
- Bökönyi Sándor*: Animal remains of Sarmatian sites from Bács-Kiskun Country. — Szarmata lelőhelyek állatcsont leletei Bács-Kiskun megyéből. = *Cumania* 4 (1976) p.41–72. 15 ill.
- P. Buócz Terézia*: A Járdányi Paulovics István romkert műemléki helyreállítása. — Die Denkmalrestaurierung des nach István Járdányi Paulovics benannten Ruinengartens in Szombathely. — Восстановление руин им. И. Ярдани Паулович в г. Сомбатхей. = *VasiSzle* 30 (1976): 4. p. 603–612.
- Sz. Burger Alice*: Későrómai sírok Mucsfa-Szárászpusztán. — Spätromische Gräber in Mucsfa-Szárászpusztán. = *ArchÉrt* 104 (1977): 2. p. 189–204. 12 ill.
- Sz. Burger Alice* vide: *Jobst, W.*
- Castiglione László* vide: *Barbet, A., Mócsy András, Tóth István*
- Chantraine, Heinrich* vide: *Fitz Jenő*
- Davies, R. W.*: The concept „in numeros referri” in the Roman Army. = *ActaArchHung* 28 (1976): 3–4. p.449–454.
- Duma Gy.*: Römische Kalkmörtel mit Getreidezutat und ihr Fortleben in Ungarn. = *MittArchInst* 5 (1974–75) p. 175–197. t. 58–60. 2 táblázat.
- Erdélyi Gizella*: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Bp. Akadémiai Kiadó. 1974. 208 p. 205 t. (Apollo Könyvtár 5.) *Rec.*: *Fitz Jenő* = *ActaArchHung* 28 (1976): 3–4. p. 469–470., ua. = *Alba Regia* 15 (1976) 259. p.
- Erdélyi Gizella* vide: *Szabó Miklós*
- R. Facsády Annamária*: Az éremkeretelés szokása a római birodalomban. — The custom of coin setting in the Roman Empire. = *ArchÉrt* 104 (1977): 1. p.94–97. 2 ill.
- Farkas Zoltán* vide: *Tóth István*
- Fitz Jenő*: Beszámoló a XI. Nemzetközi Limeskongresszusról. = *MTAOK* II. 26 (1977) p. 141–146.
- Fitz Jenő*: Epigraphica VIII. = *Alba Regia* 15 (1976) p.265–267.
- Fitz Jenő*: Die Eroberung Pannoniens = Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II/6. Berlin, 1977. p. 543–556.
- Fitz Jenő*: Gorsium — Herculia. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1976. 115 p. 41 t. 19 ill. *Rec.*: *Sakař, V.* = *ArchRozhl* 28 (1977): 3. 338. p.
- Fitz Jenő*: Gorsium later Herculia. = The Princeton Encyclopedia of Classical sites. (Princeton, 1976.) p.361–362.
- Fitz Jenő* — *Lányi Vera* — *Bánki Zsuzsanna*: Kutatások Gorsiumban 1974-ben. — Forschungen in Gorsium im Jahre 1974. = *Alba Regia* 15 (1976) p. 121–174. 18 t.
- Fitz Jenő*: Notes. Stations de beneficiarius en Norique et en Pannonie. = *Alba Regia* 15 (1976) p. 269–270.
- Fitz Jenő*: Onomastique Pannonienne. = L'onomastique Latine. Colloques International du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris. 1977. p.395–402.
- Fitz Jenő*: La Pannonie sous Gallien. Bruxelles, 1976. 85 p. 16 ill. (Coll. Latomus 148.) *Rec.*: *Chantraine, Heinrich* = *Germania* 55 (1977) p. 286–288., *Stenuit, B.* = *ÉtudCl* 1977. 90. p.
- Fitz Jenő* — *Barkóczy László* — *Biró Endre* — *Fülep Ferenc* — *Gabler Dénes* — *Mócsy András* — *Nagy Tibor* — *Póczy Klára* — *Pusztai Rezső* — *Soproni Sándor* — *Visy Zsolt*: Der römische Limes in Ungarn. Székesfehérvár: István Király Múzeum, 1976. 140 p. *Rec.*: *Sakař, V.* = *ArchRozhl* 29 (1977): 3. p. 338–339.
- Fitz Jenő* vide: *Erdélyi Gizella, Limes, Póczy Klára, Tóth István, Visy Zsolt*
- Fülep Ferenc*: Campona (Nagy-tétény). = The Princeton Encyclopedia of Classical sites. (Princeton, 1976.) 190. p.
- Fülep Ferenc*: A pécsi ókeresztény mauzóleum ásátása. (Előzetes jelentés.) — Excavations of the Early Christian mausoleum of Pécs. = *ArchÉrt* 104 (1977): 2. p. 246–257. 6 ill.
- Fülep Ferenc*: Roman cemeteries on the territory of Pécs (Sopianae). Transl. by Vera Gáthy. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 64 p. 25 t. (Fontes Archaeologici Hungariae.)
- Fülep Ferenc*: Sopianae. A római kori Pécs. Bp.: Corvina Kiadó, 1975. 34 p. XII, 38 ill. 1 térk. mell. (Műemlékeink.) *Rec.*: *b. l.* = *Ars Hungarica* 4 (1976): 2. 324. p.
- Fülep Ferenc*: Sopianae (Pécs). = The Princeton Encyclopedia of Classical sites. (Princeton, 1976.) 852. p.
- Fülep Ferenc* vide: *Fitz Jenő*
- Gabler Dénes*: A dunai limes I–II. századi történetének néhány kérdése. — Some remarks on the history of the Danubian Limes on the first ad second century. *Lőrincz Barnabás*: A barátföldpusztai tábor bélyeges téglái. — Quelques problèmes de l'histoire du limes du Danube au I–II-ième siècles. = *ArchÉrt* 104 (1977): 2. p. 145–175. 12 ill.
- Gabler Dénes*: Die früheste Gruppe der nialischen dünnwandigen Keramik in Pannonien. = *ActaArchHung* 28 (1976): 3–4. p. 455–461. 1. térk.
- Gabler Dénes* — *Kocztur Éva*: Terra sigillata Depotfund von Gorsium. = *Alba Regia* 15 (1976) p. 65–88. 7 t.
- Gabler Dénes* vide: *Fitz Jenő, Mócsy András*
- Galsterer-Kröll, B.* vide: *Bakker, L.*
- Gáspár Dorottya*: A római ládikaveret kutatás jelenlegi helyzete. = *AnTan* 23 (1976): 1. p.126–131.
- Gudea, Nicolae* vide: *Mócsy András*
- Hica-Cimpeanu, Ioana* vide: *Vágó Eszter*
- Horváth Ernő*: A mucsfa-i későrómai favödör xyloptomija. — Xylotomie des spätromischen Holzimers von Mucsfa. = *ArchÉrt* 104 (1977): 2. p.205–208.
- Jobst, W.*: Die römischen Fibeln aus Lauriacum. (Forschungen in Lauriacum, 10.) Linz, 1975. 246 p. 73 t. 2 mell. *Rec.*: *Sz. Burger Alice* = *ArchÉrt* 104 (1977): 1. 119. p.
- Kádár Zoltán*: Rómaikori plasztika Pannóniában, I–III. század. Kiállítás a székesfehérvári István Király Múzeumban. = *ArchÉrt* 104 (1977): 1. p.106–107.
- B. Kaiser Anna*: Az aquincumi városfal egy szakaszának helyreállítása. = *Művéd* 21 (1977): 3. p.194–197. 5 ill.

- Kákósy László: Pannónia dekanja. = AnTan 22 (1975): 2. p. 278–280.
- Kellner, H. J.: Die Römer in Bayern. München, Süd-deutscher Verl. 1971. 219 p. 179 t. 29 ill. 36 térk. és alaprajz. Rec.: B. Bónis Éva = ArchÉrt 104 (1977): 2. p. 282–283.
- Kiss Ákos: Quelques traits de l'art en Pannonie. = Zbornik Narodnog Muzeja (Beograd) 8 (1975) p. 139–152. 14 ill.
- Kőhegyi Mihály: A jazigok tiszántúli hódítása és Traianus dák háborúi. = Forrás 9 (1977): 12. p. 90–93.
- Lányi Vera vide: Fitz Jenő
- Lázár István: Ördögárok. = Forrás 8 (1976): 11. p. 54–63. 1 térk.
- Lengyel I.: Die Ergebnisse der Untersuchung des „Räucherharzes“ aus dem Gräberfeld von Szabadbaty-tján. = MittArchInst 5 (1974–75) p. 115–116.
- Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses. (Székesfehérvár, 30. VIII.–6. IX. 1976.) Hg. von J. Fitz. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 766 p.
- Lőrincz Barnabás: Bemerkungen zu zwei Inschriften aus Aquincum. = Alba Regia 15 (1976) p. 263–264. 2 ill.
- Lőrincz Barnabás: Die Duces der Provinz Valeria unter Valentinian I. (364–375). = Alba Regia 15 (1976) p. 99–105. 3 ill.
- Lőrincz Barnabás–Visy Zsolt: Neuere Inschriften aus Intercisa. = Alba Regia 15 (1976) p. 199–216. 5 ill.
- Lőrincz Barnabás: Pannonische Stempelziegel, I. Limes-Strecke Annamatiā — Ad Statuas. Bp.: ELTE Soks. 1977. 97 p. 13 t. 18 ill. (Dissertationes Archaeologicae Ser. II: 5.)
- Lőrincz Barnabás: Die Stempelziegel von Gorsium-Herculia. = Alba Regia 15 (1976) p. 175–191. 21 ill.
- Lőrincz Barnabás: Újabb adat a 154. év consullistájához. — Zur Konsulliste des Jahres 154. = ArchÉrt 104 (1977): 1. p. 76–78. 1 ill.
- Lőrincz Barnabás: Zur Datierung der Stempelziegel von Vindobona. = Alba Regia 15 (1976) p. 261–262.
- Lőrincz Barnabás: Zur Ergänzung und Datierung dazischer Militärdiplomen. = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p. 281–285.
- Lőrincz Barnabás vide: Gabler Dénes
- Lotterhof Edü: On the problem of gracilization in the Central Danubian Basin, I. = TermMúzeum 68 (1976) p. 323–332. 4 táblázat.
- M. M.: Légiostábor Óbudán. Hol tartanak az ásások? = Magyar Hírlap, 1977. dec. 25. 17. p.
- Magyar Ibolya: Kos alakú áldozati edény. = Éltud 32 (1977): 25. 794. p. 1 ill.
- Mihaescu, H. vide: Mócsy András
- Mócsy András: Großgrundbesitz und Kontinuität in Pannonien. = Godisnjak (Sarajevo) 13 (1976) p. 321–326.
- Mócsy András: Pannonia a késő császárságkorban. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 212 p. ill. (Apollo Könyvtár 4.) Rec.: Gabler Dénes = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. p. 465–467., Tóth Endre = AnTan 23 (1976): 1. p. 114–126.
- Mócsy András: Pannonia a korai császárság idején. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 292 p. 1 térk. ill. (Apollo Könyvtár 3.) Rec.: Gabler Dénes = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. p. 463–465., Tóth Endre = AnTan 23 (1976): 1. p. 114–126.
- Mócsy András: Pannonia and Upper Moesia. A history of the Middle Danube provinces of the Roman Empire. London–Boston: Routledge and Kegan Paul, 1974. XXI. 453 p. 46 t. 60 ill. Rec.: Alföldy Géza = HistZt 1977. p. 120–123., Castiglione László = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. p. 490–495., Gudea, Nicolae = Germania 54 (1976) p. 452–456., ua. = StCercIstVArch 27 (1976) p. 417–419., Mihaescu, H. = RevSud-EstEur 14 (1976) p. 340–342., Svoboda, Roksanda M. = AntJourn 56 (1976) p. 286–288., Wilkes, J. J. = JRS 67 (1977) p. 232–236.
- Mócsy András: A tokodi edénygraffitók hitelessége. = AnTan 23 (1976) 1. p. 99–105. 7 ill.
- Mócsy András: Zala megye római kori emlékeiről. — Steindenkmäler aus der Römerzeit im Komitat Zala. — The Roman stone relics in Zala County. = Zalai gyűjtemény (Zalaegerszeg). Régészeti tanulmányok. 6 (1976) p. 21–32. 3 t. 2 ill.
- Mócsy András vide: Alföldi Géza, Barkóczi László, Fitz Jenő, Petrikovits, H. v., Tóth Endre
- Müller Róbert: Római kori leletek Zalaszentgrótról. — Funde aus der Römerzeit in Zalaszentgrót. = Haходки римской эпохи в Заласентгроте. = Zalai gyűjtemény (Zalaegerszeg). Régészeti tanulmányok 6 (1976) p. 33–68. 13 ill.
- Nagy István–Szabó Edit: A propos du caractère local du culte de Silvanus en Pannonie. = ActaCidebrecen 12 (1976) p. 69–72.
- Nagy Tibor vide: Fitz Jenő
- M. Nepper Ibolya: Prochorovkai temetkezési szokás nyomai Püspökladány határában. — Die Spuren der Bestattungsart von Prochorovka. — Typ in der Gegend von Püspökladány. = DebrMúzeum 1975. p. 271–287.
- Novesium VI. Vegas, M.: Die Augustische Gebrauchs-keramik von Neuss. — Bruckner, A.: Gebrauchs-keramik aus zwei augustischen Töpfereien von Neuss. (Limesforschungen, 14.) Berlin, Gebr. Mann, 1975. 122 p. 47 t. 11 ill. Rec.: B. Bónis Éva = ArchÉrt 104 (1977): 1. p. 118–119.
- Ókori hajóroncsok Kelet-Európában. = Éltud 32 (1977): 12. 382. p.
- Ókori (trák) kerámiaközpont Bulgáriában Pavlikeni város közelében. = Éltud 32 (1977): 20. 637. p.
- Palkó István: Sabaria-Savaria „ügyről”. (Válasz Tóth Endre cikkére.) — Zur Sache „Sabaria oder Savaria”. (Antwort auf den Artikel von Endre Tóth.) — O «деле» Сабария. Ответ на статью Ендре Тота.) = VasiSze 31 (1977): 2. p. 295–300.
- Palkó István: Sibar, Sabaria, Savarias, Gyöngyös, Perint. = VasiSze 30 (1976): 4. p. 613–625.
- Pálóczi-Horváth András: Késő szarmata sír Lászlófalván. — Spätsarmatenzeitliches Grab in Lászlófalva. — Позднесарматская могила в Ласлофалве. Cumania 4 (1976) p. 73–78. 6 ill.
- Pannonia Provincia. (A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete által vezetett feltárások.) = MittArchInst 5 (1974–1975) p. 207–213.
- R. Pető Mária: Az élelmiszer-feldolgozás emlékei Aquincumban. = AgtSze 19 (1977) p. 144–153.
- R. Pető Mária vide: White, K. D.
- Petrikovits, H. v.: Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit. (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 56.) Opladen, Westdeutscher Verl. 1976. 272 p. 12 t. 34 ill. Rec.: Mócsy András = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p. 316–317.
- Póczy Klára: Aquincum. = The Princeton Encyclopedia of Classical sites. (Princeton, 1976.) p. 80–81.
- Póczy Klára: Pannóniai városok. Bp.: Corvina Kiadó, 1976. 92 p. 106 t. Rec.: Fitz Jenő = Alba Regia 15 (1976) 259. p.
- Póczy Klára: Scarbantia (Sopron). = The Princeton Encyclopedia of Classical sites. (Princeton, 1976.) 812. p.
- Póczy Klára: Scarbantia. A római kori Sopron. Bp.: Corvina Kiadó, 1977. 51 p. 40 t.
- Póczy Klára: Scarbantia. Sopron in the Roman period. Bp.: Corvina Kiadó, 1977. 59 p. 40 t. 8 ill.
- Póczy Klára: Scarbantia. Die Stadt Sopron zur Römerzeit. Bp.: Corvina Kiadó, 1977. 59 p. 40 t. 8 ill.
- Póczy Klára: Städte in Pannonien. Bp.: Corvina Kiadó, 1976. 103 p. 96 t. ill.
- Póczy Klára vide: Fitz Jenő
- The Princeton Encyclopedia of Classical sites. Ed.: Richard Stillel. Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press, 1976. 1019 p.
- Pusztai Rezső vide: Fitz Jenő
- Rét Rózsa vide: Vágó Eszter
- Römerzeitliches Barbaricum. (Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete által vezetett feltárások.) = MittArchInst 5 (1974–1975) p. 213–214.
- Römische Forschungen in Zalaövö 1975. = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p. 209–279. 79 ill.

- Rowland, R. J. Jr.: Foreigners in Roman Britain. = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. p. 443–447. 1 térk.
- Sági Károly: A fenékpusztai erőd története az újabb ásatások alapján. = Éltud 32 (1977) p. 643–646. 5 ill.
- Sági Károly: A szentté vált Bellerophon. = Éltud 32 (1977): 12. 383. p. 1 ill.
- Sakař, V. vide: Fitz Jenő
- Schwertheim E.: Die Denkmäler orientalischer Gottheiten im römischen Deutschland. EPRO 40. (Mit Ausnahme der ägyptischen Gottheiten.) Leiden, Brill, 1974. 355 p. 121 t. 3 térk. Rec.: Tóth István = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p. 317–319.
- Skoflek István: Új római kori gyógynövény adat Ács-Vaspusztáról. = Új Krónika, Tata, 1976. 18. p. 1 ill.
- Soproni Sándor: Limes Pannoniae. = The Princeton Encyclopedia of Classical sites. (Princeton, 1976.) p. 513–514.
- Soproni Sándor: Methodische Bemerkungen zum Blatt TIR L 34 Budapest. = Eirene 14 (1976) p. 111–113.
- Soproni Sándor: Ulcisia Castra later Castra Constantia, (Szentendre). = The Princeton Encyclopedia of Classical sites. (Princeton, 1976.) 945. p.
- Soproni Sándor vide: Fitz Jenő
- Stenuit, V. vide: Fitz Jenő
- Swoboda, Roksanda M. vide: Mócsy András
- Szabó A. vide: Badinszky P.
- Szabó Edit vide: Nagy István
- N. Szabó Ilona: Két császár kalcedonba vésvé. = Éltud 32 (1977): 6. p. 191–192. 1 ill.
- Szabó K.: Cabochons décorés de Káloz. = Alba Regia 15 (1976) p. 193–197. 4 ill.
- Szabó Miklós: A pannoniai művészet kérdéséhez. Erdélyi Gizella: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. (c. munka ismertetése.) Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 208 p. 204 ill. (Apollo Könyvtár, 5.) = AnTan 23 (1976): 1. p. 131–134.
- Szentlélek Tihamér: Colonia Claudia Savaria (Szombathely). = The Princeton Encyclopedia of Classical sites. (Princeton, 1976.) p. 232–233.
- Széphelyi F. György vide: Tóth István
- Szirmai Krisztina: Egy óbudaai márvány szobortöredék a Nemzeti Múzeumban. = AnTan 22 (1975): 2. p. 271–275. 2 ill.
- T. Szőnyi Eszter: Előzetes jelentés a Május 1. téri római temető feldolgozásáról. = Soprszle 31 (1977): 4. p. 340–345. 2 ill.
- T. Szőnyi Eszter: A győri „Homokgödri” római kori temető (I.) – Das römische Gräberfeld von Győr (Raab) „Homokgödörök” (I.) = Arrabona 18 (1976) p. 5–47. 13 t. 13 ill.
- T. Szőnyi Eszter: Párka a korsón. = Éltud 32 (1977): 16. 503. p. 1 ill.
- B. Thomas Edit: Ajka. 23. p., Balácapusztá. 139. p., Baracska. 142. p., Csopak. p. 248–249., Dunaföldvár. p. 285–286., Gyulafirátót–Pogánytelek. 369. p., Kékkút. 445. p., Nagydöm, 605. p., Órvényes. p. 656–657., Tamási. 875. p. = The Princeton Encyclopedia of Classical sites. Princeton, 1976.
- B. Thomas Edit: A borostyán legendája. = Múzsák 1977: 1. p. 12–14. 7 ill.
- B. Thomas Edit: Bronzeplatte einer frühkaiserzeitlichen Paraderüstung. – Koracsászárkori díspáncél Orgovány Acéldombról. = Cumania 4 (1976) p. 27–34. 5 ill.
- B. Thomas Edit: Figuralverzierter Griffschalenhenkel aus Jászszentlászló. – Figurális díszú serpenyőnyél Jászszentlászlóról. = Cumania 4 (1976) p. 21–26. 2 ill.
- B. Thomas Edit: Savaria christiana. = A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve. (Szombathely, 1977.) p. 35–94. ill.
- Tóth Endre: Eötteven seu via antiqua Romanorum. = MNyelv 73 (1977): 2. p. 194–201.
- Tóth Endre: Frühbyzantinisches Lampenhängeglied aus Brigetio. – Korabizánci lámpafüggesztő Brigetióból. = FolArch 28 (1977) p. 143–156. 6 ill.
- Tóth Endre: Geschichte der Oberen Wart im ersten Jahrtausend. = Die Obere Wart. (Oberwart 1977.) p. 77–100.
- Tóth Endre: Későrómai ládikaveret Ságvárról. Bp.: Magyar Hirdető, 1977. 4 p. 2 ill. (Magyar Nemzeti Múzeum, Kiállítási lapok. Régészet, 7. sz.)
- Tóth Endre: Mosaikfußboden der Aula palatina von Savaria. = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. p. 301–317. 16 ill.
- Tóth Endre: Pannonia történetének problémái. (Mócsy A.: Pannonia a kora császárkor idején. Bp.: Akad. Kiadó 1974. 202 p. ill. Apollo Könyvtár 3., Mócsy A.: Pannonia a késő császárkorban. Bp.: Akad. 1974. 212 p. ill. Apollo Könyvtár 4. (c. könyveinek az ismertetése.) = AnTan 23 (1976): 1. p. 114–126.
- Tóth Endre: A Savaria–Bassiana útszakasz. – Zur Konsulliste des Jahres 154. = ArchÉrt 104 (1977): 11. p. 65–78. 6 ill.
- Tóth Endre: La survivance de la population romaine en Pannonie. = Alba Regia 15 (1976) p. 107–120. 1 térk.
- Tóth Endre: Vigilius episcopus Scaravaciensis (Scarbantia VI. századi történetéhez.) = Soprszle 31 (1977): 4. p. 320–326.
- Tóth István: Brigetio (Szöny). = The Princeton Encyclopedia of Classical sites. (Princeton, 1976.) p. 167–168.
- Tóth István: Egy vita ideiglenes lezárása. Még egyszer Savaria nevééről. = VasiSzle 31 (1977): 4. p. 598–607.
- Tóth István: Juppiter Dolichenus-tanulmányok. Bp.: ELTE Soks. 1976. 172 p. 10 ill. (Az ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai, 14.)
- Tóth István: A rómaiak Magyarországon. Bp.: Gondolat Kiadó, 1975. 243 p. 30 ill. (Magyar Historia.) Rec.: Castiglione László = Századok 110 (1976): 6. p. 1152–1154., Farkas Zoltán = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. p. 467–469., Fitz Jenő = Alba Regia 15 (1976) 243. p., Széphelyi F. György = Ars Hungarica 4 (1976): 2. 323. p.
- Tóth István: Two misinterpreted Juppiter Dolichenus Relics from Pannonia Inferior. = Alba Regia 15 (1976) p. 89–98. 5 ill.
- Tóth István vide: Schwertheim, E.
- H. Vaday Andrea: Ein „barbarisches” Skelettgrab von Zagyvarékas (Komitat Szolnok). = MittArchInst 5 (1974–75) p. 81–87. t. 24–29.
- H. Vaday Andrea–Vörös István: Szarmata telep nyomai Bánhalma határában. – Sarmatische Siedlungsspuren in der Gemarkung von Bánhalma. = ArchÉrt 104 (1977): 1. p. 98–105. 5 ill.
- B. Vágó Eszter: Die oberitalisch-padanische Auflagen-Sigillata in Transdanubien. = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p. 77–124. 15 t. 10 ill.
- B. Vágó Eszter–Bóna István: Der spätrömische Südostfriedhof. Die Gräberfelder von Intercisa, I. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1976. 243 p. (30), 48 t. 156 ill. 2 mell. Rec.: Hica-Cimpeanu, Ioana = Dacia NS 21 (1977) p. 394–395., Rét Rózsa = MTud 22 (1977): 3. 246. p.
- Visy Zsolt: Intercisa. Dunaújváros in der Römerzeit. Bp.: Corvina Kiadó, 1977. 53 p. 38 t. 12 ill.
- Visy Zsolt: Elpusztult római erődök. = Művéd 21 (1977): 1. p. 44–49. 4 ill.
- Visy Zsolt: Intercisa. A római kori Dunaújváros. Bp.: Corvina Kiadó, 1977. 45 p. 38 t. 12 ill. Rec.: Fitz Jenő = Alba Regia 15 (1976) 260. p.
- Visy Zsolt vide: Fitz Jenő, Lőrincz Barnabás, Bakker, L. Wachtel, Klaus: XI. Internationaler Limeskongress, Szekesfehervár, 1976. = EthnArchZt 18 (1977) p. 729–731.
- Welker, E.: Die römischen Gläser von Nida-Hedderheim. Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte, III. Frankfurt a. M.: Kramer Verl. 1974. 148 p. 23 t. 50 ill. 2 térk. 1 táblázat. Rec.: Barkóczi László = ActaArchHung 29 (1977): 1–2 p. 319–320.
- White, K. D.: Farm equipment of the Roman World. Cambridge, 1975. 258 p. Rec.: R. Pető Mária = AgtSzle 18 (1976): 3–4. 587. p.
- Wilkes, J. J. vide: Mócsy András

- VII. Népvándorlás kor. Kora középkor. Magyar őstörténet. — *Aetas migrationum. Initium medii aevi. Origines Hungarorum*
- Akimova, M. S.: Matériaux anthropologiques dans le cimetière de Tankeevka. = *Studia Archaeologica* 6. (Bp. 1977.) p. 223—236. 1 táblázat.
- Les anciens hongrois et les ethnies voisines à l'Est. Publ. István Erdélyi. Bp. Akadémiai Kiadó, 1977. 360. p. ill. 2 mell. (*Studia Archaeologica* 6.)
- Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században. Bp.: MTA Kesz. sz. 1975. 21. p. (Kandidátusi értekezés tézisei.)
- Bálint Csanád: A honfoglaláskor. = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1. (Bp. 1976.) p. 121—164. 2 térk.
- Bálint Csanád: A Kárpát-medence VI—IX. századi régészeti-néptörténeti kérdései. = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1. (Bp. 1976.) p. 107—120. 1 térk.
- Bálint Csanád: A magyar őstörténet régészetének keleti kapcsolatai és előzményei. = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1. (Bp. 1976.) p. 84—106.
- Bálint Csanád: A magyarság és az ún. Bjelo-Brdói kultúra. — *Die Ungarn und die sogenannte Bjelo-brdo Kultur.* = *Cumania* 4 (1976) p. 225—254.
- Bálint Csanád vide: *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum.*, Darkevics, V. D., Pais Dezső
- Barabás Jenő: A magyarság anyagi műveltsége a VI—IX. században. (A néprajzi kutatások tanulságai.) = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p. 15—22.
- Baráthosi Balogh Benedek: Szumirok. Buenos Aires, „Magyar Őskutatás”, 1973. 142. p. ill. (Sumér könyvek.)
- Barkóczi László—Salamon Ágnes: Das Gräberfeld von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. = *MittArchInst* 5 (1974—75) p. 89—111. t. 30—38.
- Bartha Antal: A dákoromán kontinuitás problémái. = Magyar Hírlap, 1977. máj. 29. 9. p., MTud 22 (1977): 2. p. 145—156.
- Bartha Antal: Hungarian society in the 9th and 10th centuries. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 147. p. (*Studia Historica*, 85.) *Rec.*: Boba Imre = *JbGeschÖst* NF 25 (1977) p. 287—288.
- Bartha Antal: Magyar és szovjet szakértők tanácskozása a kelet-európai steppe népeinek koraközépkori történelméről. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p. 321—322.
- Bartha Antal: Nemzetközi őstörténeti konferencia Novoszibirszkben. = Századok 110 (1976): 4. p. 699—705.
- Bartha Antal: Őstörténeti tévutak. = Magyar Hírlap, 1977. dec. 25. 15. p.
- Bartha Antal: „A szó Jákob szava, de a kezek Ézsau kezei.” — (A sumer kutatásokról.) = MTud U. f. 22 (1977): 4. p. 294—296.
- Bartha Antal: Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p. 23—44.
- Bartha Antal vide: A finnugor őshaza nyomában, Fodor István, *Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes*, Vajay Szabolcs
- Bárth János vide: László Gyula
- Benkő Loránd: Magyar nyelvtörténet — magyar őstörténet. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p. 45—57.
- Benkő Loránd: A magyar nyelv három évezrede. Az ősmagyar kor. = Éltud 32 (1977): 16. p. 483—485. 3 ill., Az ősmagyar kor = Éltud 32 (1977): 18. p. 554—555., A középmagyar kor = Éltud 32 (1977): 20. p. 614—615. 3 ill.
- Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1—2. Szerk.: Hajdú Péter, Kristó Gyula, Róna-Tas András. Írta és összeállította: A Szegedi őstörténeti munkaközösség. Kézirat. Bp.: Tankönyvkiadó, 1976. 308, 328. p.
- Biró Tiborné: Bizánci pénzek. = Éltud 32 (1977): 24. 761. p. 4 ill.
- Boba Imre vide: Bartha Antal
- Bóna István: A középkor hajnala. Bp.: Corvina Kiadó, 1974. 103 p. 21 ill. 81 kép. (Hereditas.) *Rec.*: Kovrig Ilona = *ActaArchHung* 29 (1977): 1—2. p. 294—296., Krekovič, E. = *ArchRozhl* 28 (1976): 6. 683. p.
- Brachmann, Hansjürgen vide: *Die Germanen*.
- Bóna István vide: Sós Ágnes
- Čilišská, Zlata vide: Garam Éva
- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I. Acta sessionum. Ep.: Akadémiai Kiadó, 1975. 242. p. *Rec.*: Bálint Csanád = *ActaArchHung* 28 (1976): 3—4. p. 470—472., Heninger, J. = *Anthropos* 27 (1977) 949. p.
- Czegledy Károly: A magyar őstörténelem írott forrásainak készülő új kiadásáról. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p. 323—325.
- Czegledy Károly: Ogurok és türkök Kazáriában. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p. 59—63.
- Csepregi Márta: Az uráli népek néprajza. = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1. (Bp. 1976.) p. 224—245.
- Cs. Gy.: Honfoglalás kori sírokat dúltak fel. „Alkalmi régészek” a bíróság előtt. = Népszabadság, 1977. okt. 14.
- Даркевич, В. П.: Художественный металл востока VIII—XII вв. Москва, 1976. 199 p. *Rec.*: Bálint Csanád = *ActaOrHung* 31 (1977): 2. p. 271—277. 1 ill.
- Dastugue, J. vide: Lengyel Imre
- Duma György—Ravasz Csaba—Salamon Ágnes: Adatok a későantik színesgyöngyök készítéséhez. (Sűrű hullámvonallal díszített felületű gyöngyök üvegserű olvadékból.) — Contribution to how the late antique coloured beads were made. (Beads of a glass-like material decorated with close wavy lines.) = *ArchÉrt* 104 (1977): 2. p. 235—245. 8 ill.
- Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. Bp.: Panoráma Kiadó, 1977. 510 p. 7 t. 1 mell. (Utazások a múltban és a jelenben. *Rec.*: N. F. = Éltud 32 (1977): 30. 958. p.)
- Ecsedy Ildikó: A Kőrösi Csoma Társaság Őstörténeti Konferenciája (1973. nov. 21—23.) = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p. 327—332.
- Erdélyi Balázs: Barlangkolostorok a Don völgyében és a Dunakanyarban. = *Dunakanyar Táj*, 1977: 2. p. 6—15. 1 t.
- Erdélyi István: „Felbecsülhetetlen értékű ásatások.” (Szovjet—magyar közös ásatások a magyar őshaza felkutatására.) = *Esti Hírlap* 1977. nov. 5. 1 ill.
- Erdélyi István (ed.) Les anciens Hongrois ont-ils été dans la région du Kouban? = *Studia Archaeologica* 6. (Bp. 1977.) p. 249—252.
- Erdélyi István: Az ősmagarság régészeti emlékei Kelet-Európában. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p. 65—77. 6 ill.
- Erdélyi István: Őseink nyomában a kazár birodalomban. = Éltud 32 (1977): 15. p. 451—453. 8 ill.
- Erdélyi István: Zur Frage der Lokalisation der Wohnorte des Urungarntums. = *MittArchInst* 5 (1974—75) p. 117—128. 39. t.
- Erdélyi István vide: Les anciens Hongrois, Garam Éva, Rappaport, P. A., *Studia Archaeologica*
- Éry Kinga vide: Lengyel Imre
- A finnugor őshaza nyomában. Szerk.: ifj. Kodolányi János. Bp.: Gondolat Kiadó, 1973. 448. p. (A magyar néprajz klasszikusai.) *Rec.*: Bartha Antal = Századok 110 (1976): 5. p. 965—967., Takács Lajos = *ActaEthnHung* 25 (1976): 1—2. 192. p., Zaicz G. = *ActaLinguistica* 26 (1976): 1—2. p. 251—256.
- F. J.: Kettős honfoglalás. = Magyar Hírlap 1977. ápr. 10.
- Fodor István: Abstammung der Ungarn und Landnahme. = Die Obere Wart. (Oberwart, 1977.) p. 101—115.
- Fodor István: Altungarn, Bulgaro-Türken und Ostslawen in Südrussland. (Archäologische Beiträge.) Mit einem Vorwort von S. Szádeczky-Kardoss. Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1977. 127 p. 15 t. *ActaAntSzeged* 20 (1977). (Opuscula Byzantina, 4.)
- Fodor István: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p. 79—114. 15 ill.

- Fodor István*: A kétpói esése. = *ÉlTud* 32 (1977): 35. 1119. p. 1 ill.
- Fodor István*: A rakamazi ezüstkorong. = *ÉlTud* 32 (1977): 47. 1503. p. 1 t.
- Fodor István*: Où le dominicain Julien de Hongrie retrouvait-il les Hongrois de l'Est? = *Studia Archaeologica* 6. (Bp. 1977.) p. 9–20. 1 térk.
- Fodor István*: Research on the Proto-Hungarians. = *NewHungQuart* 18 (1977): 68. p. 145–150.
- Fodor István*: Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Bp.: Gondolat Kiadó, 1975. 398. p. 94 ill. (Magyar História.) *Rec.*: *Bartha Antal* = Századok 111 (1977): 2. p.391–395., *Sárkány M.* = *ActaEthnHung* 25 (1976): 3–4. p.415–417., *Wehli Tünde* = *Ars Hungarica* 4 (1976): 2. 324. p.
- Forschungstätten für Finnougriktik in Ungarn*. Red. von: *J. Gulya* und *L. Honti*. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 165. p. *Rec.* = *ActaArchHung* 28 (1976): 3–4. 472. p.
- Sz. Garam Éva*—*Kovrig Ilona*—*Szabó János Győző*—*Török Gyula*: Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period in Hungary, I. Ed. by *I. Kovrig*. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 368 p. 37 t. 152 ill. *Rec.*: *Čiliňská, Zlata* = *Germania* 55 (1977): 1–2. p. 288–291., *Erdélyi István* = *ActaArchHung* 29 (1977): 1–2. p.293–294.
- Sz. Garam Éva*: A bócsai avar fejedelem. Bp.: Magyar Hirdető, 1977. 6 p. (leporollo) 4 ill. (Magyar Nemzeti Múzeum, Kiállítási lapok. Régészet, 10. sz.)
- Die Germanen*. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa. Ein Handbuch. I. kötet. Von den Anfängen bis zum 2. Jahrhundert unserer Zeitrechnung. Szerzői kollektíva munkája *B. Krüger* vezetésével. Berlin: Akad. Verl. 1976. 568. p. 133 ill. 3 térk. mell. *Rec.*: *Bóna István* = *ArchÉrt* 104 (1977): 2. 283. p.
- Gombocz Zoltán* vide: *Lakó György*
- Göckenjahn, H.* vide: *Lakatos Pál*
- Gulya János*: Megjegyzések az ugor őshaza és az ugor nyelvek szétválása kérdéséről. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p.115–121. 3 ill.
- Györffy György*: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p. 123–156. 3 ill.
- Györffy György*: Legenda és valóság Árpád személye körül. = *Kortárs* 21 (1977): 1. p. 103–113.
- Hajdú Péter*: Preuráli nyelvi kapcsolatok. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p. 157–165.
- Hajdú Péter*: A sumer kérdés és a Valóság. = *MTud U. f.* 22 (1977): 4. p. 292–294.
- Harmatta János*: Az alánok Kelet-Európában a korai középkorban. = *AnTan* 22 (1977): 2. p.256–261.
- Harmatta János*: Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p. 167–182.
- Harsányi Fedor*: Elődeink. Buenos Aires, „Magyar Őskutatás” Kiad. 1975. 112. p. ill.
- Horváth-Kelemen Márta* vide: *Kiszely István*
- Jakab Béla*: Avarkori sírok tojáshéjleleteinek tanúságtétele. — Erfahrungen mit Eierschalen in Gräbern aus der Avarzeit. = *SzegediMúzÉvk* 1974–1975: 1. p.327–342. 6 t. 3 ill.
- Janssen, W.*: Studien zur Wüstungsfrage im fränkischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelrand, 1–2. Köln, 1975. 519 p. 330 + 81 t. (Beihefte der Bonner Jahrbücher Bd. 35.) *Rec.*: *Müller Róbert* = *ActaArchHung* 28 (1976): 3–4. p.499–501.
- Kara György*: A magyar őstörténet altaji hátteréhez. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p.183–187.
- Katona Imre*: Őstörténetünk kérdései a szociálintropológia megvilágításában. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p. 189–210.
- Katona Imre* vide: *Kósa László*
- Kazakov, E. P.* vide: *Khalikova, E. A.*
- Khalikova, E. A.*—*Kazakov, E. P.*: Le cimetière de Tankeevka. = *Studia Archaeologica* 6. (Bp. 1977.) p. 21–22. (47 t.)
- Király Péter*: A Naum-életírás a magyarokról. = Századok 110 (1976): 5. p. 842–852.
- Király Péter*: Óbolgár forrás a 894–896. évi magyar–bolgár háborúról. = Századok 111 (1977): 2. p.320–328.
- Kiss Attila* vide: *Kühn, H.*
- Kiss Attila*: Avar cemeteries in county Baranya. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 174 p. 92 t. 70 ill. (Cemeteries of the Avar period 567–829 in Hungary, 2.)
- Kiss Károly*: István király emléke. = Magyar Nemzet 1977. aug. 20.
- Kiszely István*—*Horváth-Kelemen Márta*: Anthropologische Untersuchung von frühvölkerwanderungszeitlichen Gräbern aus Epöl. = *MittArchInst* 5 (1974–75) p.163–173. t. 56–57. 3 táblázat.
- Kőhegyi Mihály*: Район первого населения языгов в Венгрии. = *SzegediMúzÉvk* 1974–1975: 1. p.323–326. 1 ill.
- Kőhegyi Mihály*—*Marcsik Antónia*: Anatómiai variációk, fejlődési rendellenességek és szelektált patológiás leletek egy avar kori sorozatból. = *Communicationes* 77 (1976) p.9–25. 7 ill.
- Körök József*: Árpád-kori települések a kiskörei vízlépcső területén. — Angaben zum Siedlungssystem und Struktur der Árpádenzeit, Auf Grund der Ausgrabungen auf dem Gebiete Tisza II Wasserstufe in Kisköre. = *EgriMúzÉvk* 14 (1976) p.91–112. 16 ill.
- Kósa Ferenc* vide: *Marcsik Antónia*
- Kósa László*—*Katona Imre*: A magyar népi kultúra honfoglaláskori elemei. = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1. (Bp. 1976.) p. 246–308.
- Kovrig Ilona*: A bakodpusztai aranyékszerek. Bp.: Magyar Hirdető, 1977. 5 p. (leporollo) 4 ill. (Magyar Nemzeti Múzeum, Kiállítási lapok. Régészet, 9. sz.)
- Kovrig Ilona*: Hun áldozati üstök. Bp.: Magyar Hirdető, 1977. 6 p. (leporollo) 6 ill. (Magyar Nemzeti Múzeum, Kiállítási lapok. Régészet, 8. sz.)
- Kovrig Ilona* vide: *Bóna István*, *Sz. Garam Éva*
- Krekovič, E.* vide: *Bóna István*
- Kristó Gyula*: Törzsek és törzsnévi helynevek. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p. 211–223.
- Kühn, H.*: Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland. II. rész. 2. kötet. Graz: Akad. Verl. 1974. 1364 p. 336 t. 93 térk. 197 ill. *Rec.*: *Kiss Attila* = *ArchÉrt* 104 (1977): 2. p.284–285.
- Kunter, Manfred* vide: *Lengyel Imre*
- Kürti Béla*: Régészet és őshazakutatás. = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1. (Bp. 1976.) p. 19–24.
- Lakatos Pál*: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden. Szeged, 1973. 138 p. (Opuscula Byzantina 2.) = *Acta Univ. Szeged, Acta Antiqua et Archaeologica*. 17 (1973) *Rec.*: *Göckenjahn, H.* = *HistZt* 223 (1976) p. 401–402., *Nebahay, Stefan* = *MittAnthrGes* 106 (1976) 182. p., = *VizVremennik* 38 (1977) p. 241–242.
- Lakó György*: *Gombocz Zoltán* finnugor nyelvészeti és őstörténeti munkássága. = *MNyelv* 73 (1977): 4. p.427–434.
- László Gyula*: Avar fejedelem sírja Bócsán. A keceli aranykardos sír. = *Cumania* 4 (1976) p.89–114. 7 t. 25 ill.
- László Gyula*: Beiträge zum Schwert des hl. Stephan. = *Archäologie als Geschichtswissenschaft. Studien und Untersuchungen*. (Berlin, 1977.) p. 467–475. 6 ill.
- László Gyula*: Időrend és szótörténet. (*Rec.*: *Pais Dezső*, A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 345 p.) = *Irodalomtörténet* 58 (1976): 3. p.611–625.
- László Gyula*: Kovrat kagán fiainak történetéhez. (Megjegyzések a kettős honfoglalás forrásainak értelmezéséhez.) = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p.225–230.
- László Gyula*: A nagyszentmiklósi kincs. Fényképek: Rácz István. Bp.: Corvina Kiadó, 1977. 191. p. ill.

- László Gyula: Régészeti tanulmányok. Bp.: Magvető Kiadó, 1977. 486 p. 24 t. *Rec.*: Bárány János = *Forrás*, 1977; 12. p.83–84.
- László Gyula vide: *Uráli népek*
- Lengyel Imre A.: Paleoserology. Blood typing with the fluorescent antibody method. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 240. p. ill. *Rec.*: Dastugue, J. = *L'Anthropologie* 81 (1977): 1. p.66–167., Kunter, Manfred = *Germania* 55 (1977) p.304–308., Levinson, Sarah G. = *RevArchHistLouvain* 9 (1976) p.257–258., Reuner, E.: *ArchAust* 59–60 (1976) 507. p., Ullrich, H. = *ZfArch* 10 (1976) p.317–319.
- Lengyel Imre – Éry Kinga: Die Ergebnisse der Laboruntersuchung und die anthropologische Bestimmung des Materials aus dem Gräberfeld von Szabadbattyán. = *MittArchInst* 5 (1974–75) p.113–114.
- Levinson, Sarah G. vide: *Lengyel Imre*
- Lipták Pál: Antropológiai források. = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I:1. (Bp. 1976.) p.205–221.
- Lipták Pál–Marcsik Antónia: A Madaras-Téglavető avar temető csontvázmaradványainak embertani jellemzése. – Anthropologische Charakteristik der Skelettreste aus dem awarischen Gräberfeld bei Madaras Téglavető. = *Cumania* 4 (1976) p.115–140. 8 t.
- Lipták Pál: A magyar őstörténet kérdései az antropológiai kutatások alapján. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p.231–242.
- Magyar Kálmán: Monostor a gyepűvonalon. = *Művészet* 18 (1977): 9. p.4–7. 16 ill.
- Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 341. p. ill.
- Marcsik Antónia: The anthropological description of the skeleton from the Period of the found at Izsák-Balázspusztá. – Izsák-Balázspusztá honfoglaláskori leletének embertani jellemzése. = *Cumania* 4 (1976) p.185–211. 7 ill.
- Marcsik Antónia–Kósa Ferenc: Újabb adatok egy vitatott paleopathológiai lelet aetiológiájához szövettani vizsgálat alapján. – Further data to the debated etiology of a paleopathological find. = *AnthrKözl* 20 (1976) 1–2. p.127–131. 4 t.
- Marcsik Antónia vide: *Kőhegyi Mihály, Lipták Pál*
- Matolcsi János: Archaeozoologia. = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1. (Bp. 1976.) p.164–201.
- Matolcsi János: A Közép-Volga-vidéki finnugor népek állattartása a korai vaskorban. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p.243–266. 7 ill.
- Matolcsi János: Táltozló az izsák-balázspusztai honfoglalás kori sírban. – Shaman horse in a grave from the Period of the Hungarian Conquest at Izsák-Balázspusztá. = *Cumania* 4 (1976) p.212–223.
- Mesterházy Károly: A Tiszántúl IX–X. századi bolgár emlékei. – Bulgarische Denkmäler der Theißgegend aus dem 9–10. Jahrhundert. = *FolArch* 28 (1977) p.157–170. 5 ill.
- Moravcsik Gyula: Einführung in die Byzantinologie. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1976. 186 p. 22 t. 4 térk.
- Müller Róbert vide: *Janssen, W.*
- Nagy Árpád: Az Al-Duna menti bizánci városok pusztulása és a balkáni avar hadjáratok. (586–626.) – Die Vernichtung der byzantinischen Städte an der unteren Donau und das Problem der awarischen Einfälle gegen den balkanischen Themen (586–626). = *Cumania* 4 (1976) p.79–87. 3 ill.
- Nebahay, Stefan vide: *Lakatos Pál*
- Németh Péter: Honfoglalás kori vasbányászatunk egy szabolcsi emlékéiről. = *SzabSzatSze* 12 (1977): 1. p.75–77.
- Németh Péter: A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának vitás kérdései. – Спорные вопросы археологических исследований древних комитатских центров Венгрии. – Die umstrittenen Fragen der archäologischen Erforschung der frühungarischen Komitatssitzen. = *ArchÉrt* 104 (1977): 2. p.209–215. 3 ill.
- Az ősi társadalom magyar kutatói. Válogatta, szerk., a bevezetést és az életrajzokat írta: Zsigmond Gábor. Bp.: Gondolat Kiadó, 1977. 425 p. (A magyar néprajz klasszikusai.)
- Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 335 p. *Rec.*: Bálint Csánád = *ActaArchHung* 29 (1977): 1–2. 296. p., László Gyula = *Irodalomtörténet* 58 (1976): 3. p.611–625.
- Pais Dezső vide: *László Gyula*
- Petrenko, A. G.: Ossements d'animaux dans les fouilles de Tankeevka. = *Studia Archaeologica* 6. (Bp. 1977.) p.237–248. 3 ill.
- Phillips, E. D. vide: *Szádeczky-Kardoss Samu*
- Pippidi, D. M. vide: *Szádeczky-Kardoss Samu*
- Püspöki Nagy Péter: A magyar rovásírás eredetéről. = *MNyelv* 73 (1977): 3. p.303–313. 5 ill.
- Pusztay János: Az „ugor-török háború” után. Bp.: Magvető Kiadó, 1977. 184 p. (Gyorsuló idő.)
- Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle.* Szerk.: Erdélyi István és Salamon Ágnes. Bp.: MTA Rég. Int. 1972. 230. p. 33 t. *Rec.*: Bartha Antal = *Századok* 111 (1977): 1. p.140–142.
- Rappaport P. A.: Das altrussische Wohnhaus. Arheologija SzSszR E1–32. Leningrad: Nauka Verl. 1975. 178 p. 50 ill. 10 foto. *Rec.*: Erdélyi B. = *ActaArchHung* 28 (1976): 3–4. p.501–504.
- Ravasz Csaba vide: *Duma György*
- Reuner, E. vide: *Lengyel Imre*
- Ripoche, J. P.: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallás-választási kérdése a középkorban. = *Századok* 111 (1977): 1. p.79–92.
- Róna-Tas András: Beszámoló a Szegei őstörténeti Munkaközösség munkájáról. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p.333–335.
- Róna-Tas András: A magyar–bolgár–török érintkezés jellege. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p.267–275.
- Salamon Ágnes vide: *Barkóczy László, Duma György*
- Sárkány M. vide: *Fodor István*
- Ságvári Márta: Őseiket kereső európai népek. = Magyar Nemzet, 1977. dec. 20.
- Cs. Sós Ágnes: Megjegyzések a zalvári ásatások jelentőségéről és problematikájáról. – Anmerkungen über die Problematik und Signifikation der Ausgrabungen in Zalavár. – Remarks on the significance and Problems of the excavation at Zalavár. = *Zalai gyűjtemény, (Zalaezerszeg.) Régészeti tanulmányok*. 6 (1976) p.103–140. 4 ill.
- Cs. Sós Ágnes: Die slawische Bevölkerung Westeuropas im 9. Jahrhundert. München: Beck, 1973. VIII, 211 p. 32 t. 61 ill. (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 22.) *Rec.*: Brachmann, Hansjürgen = *ZfArch* 11 (1977) p.142–144.
- Studia Archaeologica* 6 (1977). Redigit: L. Gerevich. Les anciens hongrois et les ethnies voisines à l'Est. Publ.: István Erdélyi. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 360. p. ill. 2 mell.
- Szabó János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában, III. – Eine Siedlung und deren Friedhof aus der Árpádenzeit bei Sarud. – Поселение и могильник эпохи правления династий Арпадов в Шаруде. = *EgriMúzÉvk* 14 (1976) p.17–89. 29 ill.
- Szabó János Győző vide: *Garam Éva*
- Szádeczky-Kardoss Samu: Adalék a szavárd magyarság problematikájához. = Magyar őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p.277–282.
- Szádeczky-Kardoss Samu: Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen. Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1972. 140 p. (Opuscula Byzantina 1.) Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta Antiqua et Arch. 16 (1972). *Rec.*: Phillips, E. D. = *JHS* 94 (1974) 238. p., Pippidi, D. M. = *Dacia* N. S. 21 (1977). 397. p.
- Szőke Béla Miklós: Zalavár. = *Zalai gyűjtemény, Zalaegerszeg. Régészeti tanulmányok*, 6 (1976) p.69–103.

Takács Lajos vide: *A finnugor őshaza nyomában.*
 Tettamanti Sarolta: Avar kori öntőminta Vácról. —
 Awarenzeitliche Gussform aus Vác. = ArchÉrt 104
 (1977): 1. p.79—85. 6 ill.
 Török Gyula vide: *Garam Éva.*
 H. Tóth Elvira: The Equestrian grave of Izsák-Balázspusztá from the period of the Magyar Conquest. —
 Az Izsák-balázspusztai honfoglalás kori lovassír. =
 Cumania 4 (1976) p.141—184. 30 ill.
 Tóth Erzsébet: Magyar—szovjet régészeti ásatás. Ósma-
 gyarok nyomában. = Magyar Nemzet, 1977. okt. 5.
 Ullrich, H. vide: *Lengyel Imre*
 Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai.
 Bp. Corvina Kiadó, 1975. 321 p. 66 ill. Rec.: László
 Gyula = Új Írás 16 (1976): 10. p.104—107.
 Váczy Péter: A magyarok vándorútja keletről nyugatra.
 = AnTan 22 (1975): 2. p.283—285.
 Vajay Szabolcs de: Der Eintritt des ungarischen Stäm-
 mebundes in die europäische Geschichte (862—933.)
 — A magyar törzsszövetség belépése a magyar tör-
 ténelembe. Mainz: Hase und Koehler Verl. 1968.
 173 p. 4 táblázat. Rec.: Bartha Antal = Századok
 110 (1976): 6. 1154. p.
 Vásáry István: A Volga-vidéki magyar töredékek a mon-
 gol kor után. = Magyar őstörténeti tanulmányok
 (Bp. 1977.) p.283—290.
 Veres P.: Les antécédents de la conquête du pays par
 les Hongrois. = Studia Archaeologica 6. (Bp. 1977.)
 p.83—308. 1 t.
 Vikár László: A magyar népzene volgai török és finnugor
 kapcsolatai. = Magyar őstörténeti tanulmányok
 (Bp. 1977.) p.291—303.
 Voigt Vilmos: Folklorisztika és őstörténet. = Magyar
 őstörténeti tanulmányok (Bp. 1977.) p.305—318.
 Völkerwanderungszeit—Frühmittelalter. (A Magyar Tudomá-
 nyos Akadémia Régészeti Intézete által vezetett feltá-
 rások.) = MittArchInst 5 (1974—75) p.214—
 217.
 Wehli Tünde vide: *Fodor István*
 Zaicz G. vide: A finnugor őshaza nyomában.
 Zeit der ungarischen Landnahme. (A Magyar Tudományos
 Akadémia Régészeti Intézete által vezetett feltá-
 rások.) = MittArchInst 5 (1974—75) p.217—218.
 Zsigmond Gábor vide: *Az ősi társadalom magyar kutatói.*

VIII. Középkor. Műemlékek — Antiquitates et monumenta medii aevi

Angyal László: Védnökség a zeleméri műemlék védelmé-
 ben. = Művéd 21 (1977): 3. p.144—147. 2 ill.
 Antal Árpád: A Szolnok Megyei Levéltár kéziratok tér-
 képeinek katalógusa 1867-ig. Szolnok: Damjanich J.
 Múz. Rotázime, 1974. 212. p. 10 térk.
 Bakó Ferenc: Topográfia és népi műemlékvédelem Heves
 megyében. = Művéd 21 (1977): 2. p.103—107.
 5 ill.
 Balázs József—Pongó János: Pisztolyok, revolverek. Rö-
 vid fejlődéstörténet. Bp.: Zrínyi Kiadó, 1977. 95 p.
 54 ill. 82 t.
 Bardon Alfréd: Spanyolországi építészet. Bp.: Műszaki
 Kiadó, 1975. 214 p. 210 ill. Rec.: Zádor Mihály =
 MÉpm 1976: 5. 58. p.
 Bariska István: Küzdelem az ausztriai zálogon levő Kő-
 szeg városa és az uradalom között a 16. század dere-
 kán. Der Kampf zwischen der an Österreich verpfän-
 deten Stadt Kőszeg und der Herrschaft Kőszeg und
 die Mitte des 16. Jahrhunderts. — Борьба между Ке-
 сег, находившимся в австрийском залоге, и имением
 в середине 16 в. = Vas megye múltjából, 1976. (Le-
 véltári Évkönyv, 1.) p.61—99.
 Bartha Gábor: Illúziók esztendeje (Megjegyzések a Mo-
 hács utáni kettős királyválasztás történetéhez. —
 От битвы при Мохаче до нападения немцев в 1527
 г. Заметки по истории избрания двух королей. — The
 year of illusions. Some remarks to the dual king-
 making after Mohács. = TörtSze 20 (1977): 1. p.1—
 30., 160—161.

Beckmann, B.: Der Scherbanhügel in der siegburger
 Aulgasse. Bonn; Theinland Verl. 1975. 354 p.
 97 t. Rec.: Holl Imre = ArchÉrt 104 (1977): 1.
 120. p.
 Bél Mátyás: Pest megyéről. A Notitia Hungariae novae
 historico geographica divisa c. eredeti alapján. Ford.:
 Szabó Béla. Jegyz. és kieg.: Pintér Emőné. Szent-
 endre: Pest m. Múz. Ig. 1977. 178 p. 8 térk. (Pest
 megyei múzeumi füzetek, 10.)
 Bél Mátyás: Vas vármegye leírása, 3—6. közlemény.
 Ford.: Tihanyiné Szilka Irma. A fordítást átnézte,
 jegyzetekkel és irodalommal ellátta: Bendefy László.
 = Vasi Sze 3. közlemény = 30 (1976): 3. p.463—
 476., 4. közlemény = 30 (1976): 4. p.567—582., 5.
 közlemény = 31 (1977): 1. p.60—80., 6. közlemény
 = 31 (1977): 2. p.266—294.
 Bendefy László: Mikoviny Sámuel megyei térképei kül-
 nös tekintettel az Akadémiai Könyvtár kéziratárá-
 nak Mikoviny-térképeire, 1—2. Bp.: MTA Könyv-
 tára, 1977. 2 db. 260, 16 p. ill. 24 térk. mell. (Az
 MTA Könyvtárának kiadványai 71—72.)
 Bendefy László: Sabaria Anonymus „Gesta”-jában. —
 Sabaria in der Gesta des Anonymus. — O Сабарии в
 „Gesta Hungarorum”. = Magyar Könyvszemle 92
 (1976): 1—2. p.120—126., VasiSze 31 (1977): 3.
 p.419—429.
 Bendefy László: Sources concernant les Hongrois orien-
 taux aux Archives du Vatican. = Studia Archaeolo-
 gica 6. (Bp. 1977.) p.253—270. 5 ill.
 Bertényi István: Az országbírói intézmény története a
 XIV. században. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1976. 270 p.
 Rec.: Rét Rózsa = MTud U. f. 22 (1977): 2. 160. p.
 Biczó Piroska: Jelentés a kecskeméti Kossuth téren vég-
 zett ásatásról. — Bericht über die Ausgrabung am
 Kossuth-Platz zu Kecskemét. — Отчет о раскопках,
 проведенных на пл. Косут в г. Кечкемет.
 = Cumania 4 (1976) p.329—360. 25 ill.
 Biedermann, G.: Der Beitrag Kärntens zur Entwicklung
 gotischer Baukunst. = ActaHistArt 23 (1977): 1—2.
 p.21—56. 46 ill.
 Bökönyi Sándor—Poplin, F.: Az utolsó erdélyi bölény. =
 Éltud 32 (1977): 33. p.1045—1047. ill.
 Budai Aurél: A régiség az építészetben. = Művéd 21
 (1977): 1. p.136—141.
 Buza János: A tallér és az aranyforint árfolyama, vala-
 mint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török
 uralom alatti területén a XVII. században. (Nagy-
 kőrös 1622—1682). — Курс таллера и золотого фло-
 ринта, а также роль этих денежных единиц в де-
 нежном обращении на территории Венгрии, подвла-
 стной туркам в XVII веке (Надькёрёш, 1622—
 1682 гг.) The rate of exchange of the tallér (thaler)
 and the gold florin, and their role in the circulation
 of money in Hungary's parts under Turkish rule
 in the 17th century. Nagykőrös 1622—1682. =
 TörtSze 20 (1977): 1. p.73—106, 162—163, 166—167.
 Cabello, J. A. vide: *Trimborn, H.*
 Chropovsky, B.: Zur Entwicklung der spezialisierten
 Handwerksproduktion im 8—9. Jh. auf dem Gebiet
 der Slowakei. = La formation et le développement
 des métiers au Moyen Âge. (Bp. 1977.) p.47—
 54.
 Czágány István: Budapest klasszicista építészetének előz-
 ményei. = MűÉrt 36 (1977): 2. p.153—161. 14 ill.
 Csendes László: Történelem a térképeken. = HadtKözl
 24 (1977): 2. p.241—264. ill.
 Cséres Tibor vide: *Ujházy László*
 Czirra László—Ujházy László: A reneszánsz fúvós hang-
 szerei. = Éltud 32 (1977): 9. p.269—273. 10 ill.
 Csipes Antal: Békés megye élete a XVI. században. Békés-
 csaba, Békés m. Tanács, 1976. 93 p. 1 térk. (Forrás-
 kiadványok a Békés megyei Levéltárból, 7.)
 Csorba Csaba vide: *Zur Frage der ungarischen Burgen.*
 Dávid Géza vide: *Gerő Győző*
 Dávid Katalin: Adatok Zala megye középkori művelő-
 déstörténetéhez. — Beiträge zur mittelalterlichen
 Kulturgeschichte des Komitates Zala. — Данные к
 средневековой истории искусства области Зала. =

- Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg). Régészeti tanulmányok. p. 157–169.
- Dercsényi Balázs: Barokk palota a Várban. — Az Országos Műemléki Felügyelőség Székháza. Bp.: Képzőművészeti Alap, 1976. 62 p. 35 ill. (Műelemzés.) *Rec.*: F. L. = Művéd 21 (1977): 1. p.64–65., Hajnóczy Gábor = Ars Hungarica 5 (1977): 1. 185. p.
- Dercsényi Dezső: Három disszertáció századok művészetéről. = Magyar Nemzet 1977. máj. 29.
- Dercsényi Dezső: A középkori Sopron. = TermVil 108 (1977): 8. 361. p. ill.
- Dercsényi Dezső: Modern műemlékek. = Magyar Nemzet, 1977. febr. 20.
- Dercsényi Dezső–Vajay Szabolcs: La genesi della Cronaca Illustrata Ungherese. = ActaHistArt 23 (1977): 1–2. p. 3–20. 12 ill.
- Dercsényi Dezső vide: Magyar műemlékvédelem
- Dobosy László: Adatok az ózdi Vasvár történetéhez. = Miskolci MűKözl. 15 (1976) p. 25–28. 2 ill.
- Documente Artis Paulinorum, II. A magyar rendtartományok kolostorai. N–Sz. Az anyagot gyűjtötte: Gyéressy Béla. Sajtó alá rend.: Tóth Melinda, ifj. Entz Géza, Széphelyi Frankl György. Bev.: Hervay Ferenc. Bp.: MTA KESZ soksz. 1976. 474 p. (A Magyar Tudományos Akad. Művészettörténeti Kutató Csoport forráskiadványai, 13.)
- Doromby Endre: Spanyolország. Bp.: Panoráma Kiadó, 1976. 629 p. 110 t. 23 térk. (Útikönyvek.)
- Egyed Edit vide: Fehér Géza
- Eisler János: Zu den Fragen der Beinsättel des Ungarischen Nationalmuseums, I. — A Magyar Nemzeti Múzeum esontnyergeinek kérdéseiről, I. = FolArch 28 (1977) p. 189–210. 10 ill.
- Élesztős László: Magyar pénzverés a XV. században. = Éltud 32 (1977): 43. 1371. p. 3 ill.
- Élő középkori városmúzeum. Tervszerű műemlékvédelem Vas megyében. = Magyar Nemzet 1977. júl. 21.
- Entz Géza: A középkori Magyarország gótikus építészete 1242–1390. Bp.: MTA KESZ soksz. 1977. 12 p. (Doktori értekezés tézisei.)
- Entz Géza: Magyarországi művészet 1470 és 1630 között. — Art in Hungary in 1470–1630. = MűvÉrt 25 (1976): 4. p. 269–272.
- Entz Géza vide: Gerő Győző, Magyar műemlékvédelem, Zur Frage der ungarischen Burgen.
- Ifj. Entz Géza vide: Magyar Kálmán
- Erdei Ferenc: R.k. templom helyreállítása, Egyházasdengelég. Építész: Sedlmayer János. = MÉpm 1977: 5. p. 50–53. 10 ill.
- Éri István vide: A magyarországi céhes kézműipar
- Fehér Géza: Nézzük meg együtt Ahmed Feridun Krónikájának egy magyar vonatkozású miniatúráját. = Művészet 18 (1977): 10. p. 44–45. 3 ill.
- Fehér Géza: Török kori iparművészeti alkotások. Bp. Corvina Kiadó, 1975. 36 p. 6 színes, 74 fekete-fehér ill. (A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei.) *Rec.*: Egyed Edit = ActaHist Art 23 (1977): 1–2. 162. p.
- Fehér Géza: Török miniatúrák a magyarországi hódoltság korából. Bp.: Európa — Corvina Kiadó, 1975. 30 p. 51 színes t. 9 ill. *Rec.*: Fodor István = ArchÉrt 104 (1977): 1. p. 109–110.
- Fekete Judit: Évezredek öröksége közös kincsünk. Állami segítség egyházi értékek megőrzésére. = Magyar Nemzet 1977. ápr. 10.
- Felgenhauer, S.: Bericht über die Ausgrabungen in Attersee und Stillfried. = La formation et le développement des métiers au Moyen Âge. (Bp. 1977.) 71 p.
- Felgenhauer, S.: Keramik des Hoch- und Spätmittelalters in Österreich. = La formation et le développement des métiers au Moyen Âge. (Bp. 1977.) p. 135–137.
- Feuérné Tóth Rózsa: A magyar reneszánsz építészet európai helyzete. = Ars Hungarica 5 (1977): 1. p. 3–196. 63 ill.
- Fodor István: Az osztrogoszszki lelet. — Der spätnomadische Grabfund von Ostrogoshsch. — Вещи из позднекочевнического погребения у г. Острогосжска. = Cumania 4 (1976) p. 255–263. 5 ill.
- Fodor István: Vorbericht über die Ausgrabungen am Szabolcs-Vontatópart und in Szabolcs-Kisfalud. = ActaArchHung 28 (1976) p. 371–382. 12 ill.
- Fodor István vide: Fehér Géza, Rappaport, P. A.
- La formation et le développement des métiers au Moyen Âge (V^e–XIVe siècles). Colloque International organisé par le comité des recherches sur les origines des villes tenu à Budapest 25–27 Octobre 1973. Publié de: László Gerevich et Ágnes Salamon, Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 153 p. ill.
- Frolec, V.: Tradiční vinařství na Moravě. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis Facultas Philosophica 198. Brno, 1974. 256 p. *Rec.*: Lukács L. = Alba Regia 15 (1976) p. 255–257.
- Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. 218 p. 1 térk. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sor. 82.) *Rec.*: Rét Rózsa = MTud u. f. 22 (1977): 12. 959. p.
- Fügedi Erik vide: Pataki Josif
- Fülep Ferenc: Zur Frage der Ungarischen Burgen zur Zeit der Staatsorganisation. (Einleitung.) = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. 321. p.
- Gaál Attila: A dunaföldvári „török torony”. = Éltud 32 (1977): 35. 1118. p. 1 ill.
- Gaál Attila: Simontornya vára. = Éltud 32 (1977): 18. 570. p.
- Gádor Judit–Nováki Gyula: Ausgrabung in der Erdburg von Abaújvár. = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. p. 425–434.
- Gál Éva: Az óbudai Zichy-kastély. = Budapest 15 (1977): 12. p. 40–43. 9 ill.
- Galavics Géza vide: Magyarországi reneszánsz és barokk
- Galeotto Marzio: Mátyás királynak kiváló, böles, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv. Bp.: Magyar Helikon, 1977. 138 p. ill. *Rec.*: N. F. = Éltud 32 (1977): 30. 958. p.
- Gazda Anikó: A Budapest V. Arany J. u. 16. lakóház műemléki értékei. = Művéd 21 (1977): 3. p. 189–193. 6 ill.
- Gedai István: Az Árpád-kor pénzverése. = Éltud 32 (1977): 34. 1081. p. 4 ill.
- Gedai István: Bavarian influences on the early coinage of the states in Central Europe. = Actes du 8ème Congres Int. de Numismatique, New York–Washington, sept. 1973. (Paris, 1976.) p. 415–421. 1 t.
- Gedai István: Ut az első magyar pénzhez. = Éltud 32 (1977): 31. 987. p. 4 ill.
- Gecsényi Lajos: Győr városa 1526 után. — Die Stadt Raab nach dem Jahre 1526. = Arrabona 18 (1976) p. 195–221. 1 térk.
- Gerevich László: Pilis Abbey a Cultural Center. = ActaArchHung 29 (1977): 1–2. p. 155–198. 61 ill.
- Gerevich László: A pilisi és dömsi ásatások nemzeti jelentősége. = Dunakanyar Táj. 1976: 2. p. 47–49.
- Gerevich László vide: La formation et le développement des métiers au Moyen Âge.
- Gerő Győző: Az oszmán-török építészet magyarországi emlékei (dzsámik, türbék, fürdők) c. kandidátusi értekezéséről vita. Entz Géza opponensi véleménye. Perényi József opponensi véleménye. — Gerő Győző válasza. = MűvÉrt 25 (1976): 4. p. 356–361.
- Gerő Győző: Török építészeti emlékek Magyarországon. Bp.: Corvina Kiadó, 1976. 46 p. 40 ill. *Rec.*: Dávid Géza = Ars Hungarica 5 (1977): 1. 186. p.
- Gerő László: Régi orosz építészet. Bp.: Műszaki Kiadó, 1977. 140 p. 143 t.
- Gerő László vide: Marosi Ernő
- Gömöri János: Die Erforschung der Burg der Gespanschaft von Sopron und ihrer Umgebung in den Jahren 1971–1974. = ActaArchHung 28 (1976): 3–4. p. 411–424. 9 ill.
- Gömöri János: Számszerűhöz tartozó esontfaragványok. (Adatok a számszerű történetéhez a XV. századi Sopronban.) = Soprszle 31 (1977): 2. p. 140–149. 5 ill.
- Guzsik Tamás: A csütörtöki román kapuzat. = Építéstud 7 (1975) p. 341–355. 8 ill.

- Gyékessy Béla vide: *Documente Artis Paulinorum*
 Györffy György: Die Entstehung der ungarischen Burgorganisation. = *ActaArchHung* 28 (1976): 3–4. p.323–358.
- Györffy György vide: *Zur Frage der ungarischen Burgen.*
 Hajnóczi Gábor vide: *Dercsényi Balázs, Pogány Frigyes, Zádor Anna.*
- Han, V.: Die Glaserzeugung des 14. und 15. Jh. in Dubrovnik—Organisation und Technologie. = *La formation et le développement des métiers au Moyen Âge.* (Bp. 1977.) p. 127–134.
- C. Harrach Erzsébet: Vas megye Árpád-kori építészeti emlékei nyomában. — *Die Baudenkmäler aus der Arpadenzeit im Komitat Vas.* — *Архитектурные памятники области Ваш Арпадской эры.* = *Vas megye múltjából*, 1976. (Levéltári Évkönyv, 1.) p. 228–261. 20 ill. 1 térk.
- Havassy Pál vide: *Magyar műemlékvédelem*
- Heckenast Gusztáv: Eisenverhüttung in Ungarn im 9–14. Jahrhundert. = *La formation et le développement des métiers au Moyen Âge.* (Bp. 1977.) p. 85–94. 12 ill.
- Heckenast Gusztáv: A magyarországi vaskohászat történetének iparrésgészeti problémái. = *TörtSzle* 20 (1977): 2. p.329–332.
- Heckenast Gusztáv vide: *Ofetea, Andrei*
- Hegyi K.: Egy világbirodalom végvidékén. Bp. Gondolat Kiadó, 1976. 291 p. 49 ill. (Magyar História.)
- Héjj Miklós: A visegrádi királyi palota. 2. kiad. Bp.: Corvina Kiadó, 1977. 38 p. 40 t. 11 ill.
- Herkov Zlatko: Naše stare mjere i utezi. (Régi mértékek és súlyok.) Zagreb, Skolska knjiga, 1973. 132 p. *Rec.*: *Ress Imre* = *AgtSzle* 18 (1976): 3–4. p. 563–565.
- Hermann, J.: Hinterland, Handel und Handwerk der frühen Seehandelsplätze im nordwestslawischen Siedlungsgebiet. = *La formation et le développement des métiers au Moyen Âge.* (Bp. 1977.) p. 15–26. 5 ill.
- Herteig, A.: Handwerk und Handwerker in Norwegen vom Ende der Völkerwanderungszeit bis zur Reformation, beleuchtet an Hand archäologischer Materialien. = *Le formation et le développement des métiers au Moyen Âge.* (Bp. 1977.) p. 55–62.
- Holl Imre: Angaben zur mittelalterlichen Schwarzhafnerkeramik mit Werkstattmarken. = *MittArchInst* 5 (1974–75) p.129–150. t. 40–54.
- Holl Imre vide: *Beckmann, B., Ladenbauer, H.*
- Horváth Ferenc: Szer plébániatemploma és a település középkori története. — *Die Pfarrkirche von Szer und die Geschichte der Siedlung im Mittelalter.* = *SzegediMúzeiÉvk* 1974–1975: 1. p.343–374. 19 ill.
- Horváth Zoltán: Hatszáz éves függőpecsét Sopron oklevelén. = *Éltud* 32 (1977): 18. p. 575–576. 1 ill.
- Hrenkó Pál: Hozzászólás Mikoviny budavári térképéhez. = *Művéd* 21 (1977): 1. p.40–43. 2 ill.
- Huszár Lajos: Az erdélyi fejedelemség pénzei és pénzformája. = *Éltud* 32 (1977): 52. 1662. p. 4 ill.
- Huszár Lajos: Habsburg-házi királyok pénzei. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 168 p. 24 t. (Corpus Nummorum Hungariae, 3/1.) *Rec.*: b. 1. = *Ars Hungarica* 4 (1976): 2. 332. p.
- Huszár Lajos: Der Münzfund von Szank aus dem 13. Jahrhundert. — *A Szank községben talált XIII. sz.-i érmelelet.* = *Cumania* 4 (1976) p.265–274. 2 t.
- Huszár Lajos: Münzstätten in den im Frühmittelalter entstehenden ungarischen Städten. = *La formation et le développement des métiers au Moyen Âge.* (Bp. 1977.) p. 63–67.
- Huszár Lajos: A régi magyar emlékérmek katalógusa a legrégibb időkől 1850-ig. 2.: Újkor (1657–1705). Bp.: Éremgyűjtők Egyesülete, 1975. 48 p. 32 t.
- Huszár Lajos: A tallér virágkora Magyarországon. = *Éltud* 32 (1977): 47. 1499. p. 4 ill.
- Huszár Lajos: A tallértől a dollárig, 1–2. rész. 1. rész = *Az Érem* 33 (1977): 1. p.1–6. 2 t., 2. rész = *Az Érem* 33 (1977): 2. p.6–9. 20 ill.
- N. Ipolyi Márta: A mohácsi csata és csatatér megválasztatlan kérdései. = *HadtKözl* 24 (1977): 2. p.206–222. 2 térk.
- Jakab László: Berekböszörmény földrajzi nevei. — *Die Ortsnamen von Berekböszörmény.* = *BihariMúzeiÉvk* 1 (1976) p.311–319.
- Jankuhn, H.: Das Bronzegießerhandwerk in Haithabu. = *La formation et développement des métiers au Moyen Âge.* (Bp. 1977.) p. 27–40. 5 ill.
- Járó Márta vide: *Zolnay László*
- Javorniczky: Műemlékvédelem Vasban. = *Magyar Nemzet*, 1977. febr. 9.
- Joó Tibor: A girincsi kastély. = *MiskolciMúzeiKözl* 14 (1975) p.9–14. 3 ill.
- Kalmár M.: Győr barokk tere. — *Barockplatz in Raab (Győr).* = *Arrabona* 18 (1976) p.175–194. 5 ill.
- Khalikov, A. Kh.—Sharifullin R. F.: On the development of architecture in Premongolian Volga-Bulgaria. = *ActaArchHung* 29 (1977): 1–2. p.199–202.
- Kiss Attila vide: *Zur Frage der ungarischen Burgen.*
- Kiss Károly: Ebek harmincadján? Királynék palotája az óbudai Calvin közben. = *Magyar Nemzet*, 1977. ápr. 17.
- Kiss Károly: Monostor a lép mentén. (Magyar Kálmán Sárovarmonostor feltárásáról.) = *Magyar Nemzet*, 1977. ápr. 24. 9. p. 1 ill.
- Kiss Károly: A Sibrik-domb kövei. = *Magyar Nemzet*, 1977. dec. 11.
- Kiss Károly: Templomok és temetők ebek harmincadján. = *Dunakanyar Táj*. 1976: 2. p. 15–17.
- Klanica, Z.: Juwelierwerkstätten auf mitteleuropäischen Burgwällen. = *La formation et le développement des métiers au Moyen Âge.* (Bp. 1977.) p.137–138. 2 ill.
- Kleemann, O. vide: *Trimborn, H.*
- Knotik Márta: Táblácskás szövésű szalag-töredékek. — *Tafelchenartig gewerbene Textilreste.* (Ópusztaszer határában a 14–15. századi, Szer plébániatemplom feltárása.) = *SzegediMúzeiÉvk* 1974–75: 1. p.375–378.
- H. Kolba Judit: Sigillum civitatis de Kechkemeth. = *Cumania* 4(1976) p.311–327. 11 ill.
- Колчин, Б. А.: Ремесло и ремесленники древнего Новгорода. (Тезисы доклада.) = *La formation et le développement des métiers au Moyen Âge.* (Bp. 1977.) p. 41–46.
- Kollányi Béla: Budavári palota — Magyar Nemzeti Galéria. Főépítész: (1959–1970.) Hidasi Lajos. Építésztervező: Tiry György. = *MÉpm* 1976: 5. p.14–19. 15 ill.
- Komatseva, A. S.: Les sépultures nomades tardives du cimetière de Novonikolskoë. = *Studia Archaeologica* 6. (Bp. 1977.) p. 309–358. (15 t.)
- Koppány Tibor: A Dóry kastély helyreállítása. = *MÉpm* 1977: 3. p. 34–39. 13 ill.
- Koppány Tibor: A Fabricius-ház műemléki helyreállítása. Sopron, Beloiannisz-tér. = *MÉpm* 1976: 6. p. 52–55. 7 ill.
- Koppány Tibor: A mihályi kastély helyreállítása. = *Művéd* 21 (1977): 3. p.162–169. 10 ill.
- Koppány Tibor vide: *Várépítészetünk.*
- Korek József: Árpád-kori települések a kiskörei vízlépcső területén. — *Angaben zum Siedlungssystem und Struktur der Árpádenzeit, auf Grund der Ausgrabungen auf dem Gebiete Tisza II Wasserstufe in Kisköre.* = *EgriMúzeiÉvk* 14 (1976) p.91–112. 16 ill.
- Körmendy Adrienne vide: *Zientara, Benedykt*
- Kovács Éva: A párizsi ronde-bosse zománc virágkora és a Mátyás-kálvária. Bp.: MTA soksz. 1977. 14 p. (Kandidátusi értekezés tézisei.)
- Kovács László: Ausgrabungen der Gräberfelder des ungarischen gemeinen Volkes in Szabolcs und Timár. = *ActaArchHung* 28 (1976): 3–4. p.383–389. 1 t. 7 ill.
- Kozák Károly: Az egri székesegyház románkori kőfaragványai. — *Les pierres sculptées de la cathédrale dans la forteresse d'Eger datant de l'époque romane.* = *EgriMúzeiÉvk* 14 (1976) p.113–128. 26 ill.
- Kozák Károly vide: *Módy György*
- Középkori zsinagóga helyreállítása. Sopron, Új utca 22–24. = *MÉpm* 1977: 4. p.48–53. 15 ill.

- K. R. : Anonymus hatte recht. Ausgrabungen in Ópusztaszer beweisen die Stichthaltigkeit der Gesta Hungarorum. = Neueste Nachrichten, 1977. aug. 6—7. 2 ill.
- Kralovánszky Alán : An anthropomorphic Shamanic musical instrument from the 8th to 12th centuries A. D. The Hague—Paris, 1976. 7 p. 2 t. = The realm of the extra-human. Agents and audiences, p. 439—445.
- Kristó Gyula : Az Aranybullák évszázada. Bp.: Gondolat Kiadó, 1976. 254 p. 45 ill. (Magyar história.) Rec.: Wehli Tünde = Ars Hungarica 5 (1977): 1. p.181—182.
- Kristó Gyula : História és kortörténet a Képes Krónikában. Bp.: Magvető Kiadó, 1977. 163 p. 8 ill. (Gyorsuló idő.)
- Kubinyi András : Die Anfänge des städtischen Handwerks in Ungarn. = La formation et le développement des métiers au Moyen Âge. (Bp. 1977.) p. 139—153.
- Kubinyi András : Királynék palotája. — Válasz Kiss Károly, Magyar Nemzet 1977. ápr. 17-i cikkére. (A Magyar Nemzet vitaforum.) = Magyar Nemzet 1977. máj. 1.
- Kurnatowska, Z. : Horn-Working in Mediaeval Poland. = La formation et le développement des métiers au Moyen Âge. (Bp. 1977.) p. 121—125.
- Landenbauer-Orel, H. : Berghof. Archäologischer Beitrag zur frühesten Stadtgeschichte. Wien: P. Zsolnay Verl. 1974. 94 p. 8 ill. 16 kép. Rec.: Holl Imre = ArchÉrt 104 (1977): 1. p.119—120.
- László Gyula vide: Zur Frage der ungarischen Burgen.
- Lengyel Imre : Determination of Biological Age in the Case of ancient Dead. = MittArchInst 5 (1974—75) p. 151—161. t. 55. 6 táblázat.
- Levárdy Ferenc : A „feldebrői feltevések” értelme. (Válasz Tóth Sándornak.) = Művéd 21 (1977): 3. p.129—135. 2 t.
- Levárdy Ferenc : Magyar Anjou-legendárium. Bp.: MTA soksz. 1976. 20. p. (Kandidátusi értekezések tézisei.)
- Lipták Irén : Fővárosi műemlékhelyreállításunk 20 éve. = Művéd 21 (1977): 4. p.310—316. 9 ill.
- Lovag Zsuzsa : Román kori körmeneti keresztjeink egy csoportjáról. — Über eine Gruppe der romanischen Vortragkreuze. = FolArch 28 (1977) p. 171—188.
- Lukács L. vide: Frolec, V.
- Lukácsy Gábor : Zalaszentmihályfa és a Szabolcs megyei Fényeslitke románkori temploma. = Művéd 21 (1977) 3. p. 153—157. 5 ill.
- Magyar Kálmán : Alakos és címeres reneszánsz kályhacsempek. = Művészet 18 (1977): 2. p. 22—24. 9 ill.
- Magyar Kálmán : Egy kályhacsempe Dózsa korából. = Éltud 32 (1977): 7. p.223—224. 1 ill.
- Magyar Kálmán : A nagyecsed-i Sárvár története és régészeti kutatása, I. Adatok Szatmár megye államalapítás kori történetéhez. = SzabSztSzle 12 (1977): 1. p. 61—74. 10 ill.
- Magyar Kálmán : Az ötvöskőnyi várkastély. Kaposvár, 1974. 60 p. 47 ill. (Somogyi Múzeumok Füzetei, 18.) Rec.: ifj. Entz Géza = Ars Hungarica 4 (1976): 2. 330. p.
- Magyar éremantológia 1945—1976. Ferenczy Triennálé—Ferenczy Múzeum, Szentendre, 1977. jún.—szept. Szentendre: Pest megyei Múz. Ig. 1977. 115 p. (53 t.)
- Magyar műemlékvédelem 1973—1974. Szerk.: Dercsényi Dezső, Entz Géza, Havassy Pál, Mendele Ferenc, Tilinger István. Bp. Akadémiai Kiadó, 1977. 443 p. 504 ill. (Orsz. Műemléki Felügyelőség Kiadványai 8.) Rec.: Rét Rózsa = MTud 22 (1977): 11. p.878—879.
- A magyar térképészet kezdetei. Szerk.: Stegena Lajos. Bp.: Tankönyvkiadó, 1976. 98 p. 5 térk. mell. ill.
- A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere, 1—2. — Register of sources relating to crafts and guilds in Hungary. — Quellenmaterial-Kataster des zünftigen Handwerks in Ungarn. Szerk.: Éri István, Nagy Lajos, Nagybákay Péter. Bp.: MRMK. 1975—1976. 1. köt.: 382 p., 2. köt.: IX, 410 p.
- Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk.: Galavics Géza. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 561. p. ill. Rec.: Vayer Lajos = Acta-HistArtHung 22 (1976): 3—4. p. 375—378.
- Major Jenő : Adatok a feldebrői templom keletkezésének település- és birtoktörténeti hátteréhez. = Építéstud 8 (1976): 1—2. p.193—226.
- Маммаев, М. М. : Художественная обработка металла в средневековом Дагестане. — Некоторые вопросы формирования и развития. (Тезисы доклада.) = La formation et le développement des métiers au Moyen Âge (Bp. 1977.) p. 81—83.
- Marosi Endre : Válasz Détsky Mihálynak. (Végvárrendszertünk XVI. századi kiépítésének kérdéséhez c. cikkére.) = HadtKözl 24 (1977): 1. p. 117—120.
- Marosi E[rnő] : A gótika kezdetei Magyarországon. — Esztergom a 12—13. század magyarországi művészetében. Bp.: MTA soksz. 1976. 9 p. (Kandidátusi értekezés tézisei.)
- Marosi Ernő : Magyar falusi templomok. Bp.: Corvina Kiadó, 1975. 134 p. 84 ill. Rec.: Gerő László = MÉpm 1976: 5. 59. p., Wehli Tünde = Ars Hungarica 4 (1976): 2. 325. p.
- Marosi E[rnő] : Vorläufige Kunsthistorische Bemerkungen zum Skulpturenfund von 1974 in der Burg von Buda. = ActaHistArt 22 (1976): 3—4. p. 333—373. 36 ill.
- Marosi Ernő vide: Zolnay László
- Matolcsi János : A budavári ásások állatsontjai. = Éltud 32 (1977): 6. p.163—166. 11 ill.
- Mátyás István : Faragott kövek Pilisen. Gertrúd sírmeleke, királyok kúriája. = Népszava, 1977. dec. 11.
- Megay László : Műemlékeink védelme. = Budapest 15 (1977): 5. p. 2—4. 7 ill.
- Megtalálták II. Ottokár sírját. = Éltud 32 (1977): 13. 414. p.
- Mendele Ferenc vide: Magyar műemlékvédelem.
- Mészáros Gyula : Hol van Báthory püspök kincse? = Dunakanyar Táj. 1976: 2. p.50—51.
- Mészáros Gyula : Vác kereskedőváros. A város és kereskedelem a török korszak végéig. = Dunakanyar Táj. 1977: 1. p.34—46.
- Miklós Tamás : Műemlékek és történelmi tudat. = Világosság 18 (1977): 7. p.435—438.
- Mittelalter (Ungarn). — (A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete által vezetett feltárások.) = MittArchInst 5 (1974—1975) p.218—222.
- Mizser Lajos : A helynévkutatás nehézségei. = BorsSzle 22 (1977): 3. p.82—84.
- Módy György—Kozák Károly : A herpályi templomromnál végzett régészeti kutatás és helyreállítás (1972—1975). — Die archäologische Forschung und die Wiederherstellung bei der Kirchenruinen von Herpály (1972—1975). = BihariMúzÉvk 1 (1976) p.49—103. ill.
- Mollay Károly : A három középkori városháza. = Soprszle 31 (1977): 3. p.234—247.
- Molnár József : A szolnoki Tisza-híd a török-világban. = Művéd 21 (1977): 3. p.159—161. 2 ill.
- Molnár József : A török világ emlékei Magyarországon. Bp.: Corvina Kiadó, 1976. 126 p. ill.
- Nagy Emese : La datation des pierres sculptées d'après les traces d'outils. = La formation et le développement des métiers au Moyen Âge. (Bp. 1977.) p.107—119. 18 ill.
- Nagy Emese : The new excavations in Esztergom. The 10th—11th century Royal Seat. = NewHungQuart 18 (1977): 68. p.89—93. 3 ill.
- Nagy Lajos vide: A magyarországi céhes kézműipar, Wathay Ferenc
- Nagy Lóránt : Hunyadi János első kormányzó denárjának köriratváltozatai. = Az Érem 33 (1977): 1. p. 29—31.
- Nagy Lóránt : A Magyar Éremhatározó 236. és 269. számú obulusainak hibridverete. = Az Érem 33 (1977): 2. p. 10—11.
- Nagybákay Péter vide: A magyarországi céhes kézműipar
- Narr, J. vide: Trimborn, H.
- Nemes Imre : Megjegyzések Perjés Géza, a mohácsi csata című tanulmányához. = HadtKözl 24 (1977): 1. p.105—116., Perjés Géza : Válasz Nemes Imrének. = HadtKözl 24 (1977): 2. p.280—291.

- Németh József: Zala megye műemlékei. Zalaegerszeg, Zala m. Múzeumok Igazgatósága, 1977. 109 p. 59 t.
- Németh Péter: Kőrén—Himesudvar—Tokaj. = Miskolci-MűzKözl 14 (1975) p. 3-7.
- Németh Péter: Milyen volt egy Árpád-kori megyeszékhely? Sopron és Szabolcs. = Éltud 32 (1977): 38. p.1191-1194. 7 ill.
- Nováki Gyula: Die topographischen Eigentümlichkeiten der ungarischen Burgen in den 10-11. Jahrhunderten am nördlichen Randgebiet der Großen Tiefebene. = ActaArchHung 28 (1976) p.359-369. 2 ill.
- Nováki Gyula vide: Gádor Judit
- Ofeta, Andrei: A reneszánsz és a reformáció. Bp.: Gondolat Kiadó, 1974. 438 p. (Európa nagy korszakai.) Rec.: Heckenast Gusztáv = Századok 110 (1976): 4. p. 729-731.
- Pálóczi-Horváth András: A Lászlófalván 1969-74. évben végzett régészeti ásások eredményei. — Grabungsergebnisse aus den Jahren 1969-1974 in Lászlófalva. — Результаты раскопок, проведенных в Ласлофалве в 1969-1974 годах. = Cumania 4 (1976) p.275-309. 6 ill.
- Pásztói Margit: Egyházi műemlékek védelme Magyarországon. = Világosság 18 (1977): 7. p. 427-434. 4 ill.
- Pataki József: Domeniul Hunedoara la inceputul secolului al XVI-lea. — A hunyadi uradalom a XVI. században. Bukarest: Biblioteca Istorică 39 (1973) 112, 350 p. Rec.: Fügedi Erik = AgtSzle 18 (1976): 3-4. p.565-567.
- A pécsi pincék titkai. Középkori kutak kincsei. = Népszava, 1976. szept. 4.
- Perehazy Károly: A fővárosi ingatlankezelő szervek műemlékvédelmének húsz éve. = Művéd 21 (1977): 4. p.305-309. 8 ill.
- Perehazy Károly: Régi házak Pest-Budán. Bp.: Műszaki Könyvkiadó, 1976. 197 p. 198 ill. Rec.: Timon Kálmán = MÉpm 1976: 6. 64. p.
- Perényi József vide: Gerő Győző
- Perjes Géza vide: Nemes Imre
- P. L.: Magyar posta az Árpád-ház korában. = Éltud 32 (1977): 36. 1145. p. 1 ill.
- Pogány Frigyes: Itália építészete, II. Bp.: Corvina Kiadó, 1975. 130 p. 96 ill. (Az építészet világa, 6.) Rec.: Hajnóczy Gábor = Ars Hungarica 4 (1976): 2. 327. p.
- Pohl Artúr: A bécsi denárok és magyarországi forgalmuk. = Az Érem 33 (1977): 1. p.16-28. (9 t.)
- Pohl Artúr: Körmöcbánya bányavárossá avatásának 650 éves jubileuma. = Az Érem 33 (1977): 2. p.4-5.
- Pohl Artúr: A magyar pénzrendszer korszerűsítése a XIV. században. = Éltud 32 (1977): 38. 1210. p. 2 ill.
- Pongrácz Pál: Műemlékvédelem a fővárosban. = Művéd 21 (1977): 4. p.225-228. 3 ill.
- Poplin F. vide: Bökönyi Sándor
- Radnai Lóránt: A háromszáz éves Krisztinaváros. = Budapest 15 (1977): 8. p. 36-39. 7 ill.
- Rajewski, Z.: Über Waffenproduzenten bei den Slawen im frühen Mittelalter. = La formation et le développement des métiers au Moyen Âge. (Bp. 1977.) p.73-79.
- Rappaport, P. A.: Régi orosz lakóházak. Régi kelet-európai lakóházak. — Древнерусское жилище. Народов Восточной Европы Moszkva: Izd. „Nauka” 1975. 179, 303 p. 60, 65 ill. Rec.: Fodor István = ArchÉrt104 (1977): 2. p.285-288.
- Reöthy Ferenc: A balatonszemesi r.k. templom története. = Művéd 21 (1977): 3. 158. p.
- Ress Imre vide: Herkov, Zlatko
- Rét Róza vide: Bertényi István, Fügedi Erik, Magyar műemlékvédelem.
- Salamon Ágnes vide: La formation et le développement des métiers au Moyen Âge.
- Sáros András: Jászberény műemlékei, emlékművei, emléktáblái. Jászberény: Városi Tanács — Jász Múzeum, 1971. 93 p. 56 ill. 1 térk.
- Sedlmayr János: Református templom helyreállítása, Szalonna. = MÉpm 1976: 5. p.44-47. 9 ill.
- Selling, D.: Les trouvailles du port ancien de Kalmar — miroir de la vie dans une ville médiévale en Suède. = La formation et le développement des métiers au Moyen Âge. (Bp. 1977.) 69. p.
- Sharifullin, R. F. vide: Khalikov, A. Kh.
- A Simontornyai vár hét évszázad emlékeit ébreszti. = Petőfi Népe 1976. júl. 29. 3 ill.
- Sisa József: A vépi volt Erdődy-kastély Vas megyében. = Művéd 21 (1977): 3. p.170-173. 3 ill.
- Soproni Sándor vide: Zur Frage der ungarischen Burgen.
- Sorokina, N. P.: Antike Überlieferung in der mittelalterlichen Glaserzeugung. = La formation et le développement des métiers au Moyen Âge. (Bp. 1977.) p.95-106. 5 t.
- Stadler József vide: Szigetvári György
- Stegena Lajos vide: A magyar térképészet kezdetei
- Szabó János Győző vide: Zur Frage der ungarischen Burgen
- Szakál Ernő vide: Zolnay László
- Szalay Zoltán vide: Zolnay László
- Szalontai Barnabás: A nyírbátori stallumok. = Éltud 32 (1977): 10. 318. p.
- Szemkeő Endre: A katonaoorvoslás hazai múltjából. Időszaki kiállítás a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban. = HadtKözl 24 (1977): 2. p.324-325.
- Szigetvári György: Építészeti emlékek Somogyban, 1000-1900. A Somogy megyei Tanács kiadványa. Kaposvár város 100 éves évfordulója alkalmából. Kaposvár, 1973. p. Rec.: Stadler József = MÉpm 1976: 5. 59. p.
- Szöke Béla Miklós: Eine Bemerkung zur Technik der Riffelung von S-Ringe. = ActaArchHung 29 (1977): 1-2. p.287-289. 4 ill.
- Szöke Béla Miklós — Vándor László: Pusztaszentlászló XI. századi temetője. — Begräbnisstätte aus dem XI. Jahrhundert in Pusztaszentlászló. — Кладбище XI столетия в Пустасентласло. = Zalai gyűjtemény, (Zalaegerszeg). Régészeti tanulmányok. 6 (1976) p.141-155. 6 t.
- Szöke Mátyás vide: Zur Frage der ungarischen Burgen.
- B. Szücs Margit: Franciaország építészete, 1-2. Bp.: Corvina Kiadó, 1972-1977. 122, 119. p. (48, 48 t.) (Az építészet világa, 3, 8.)
- Tamás Ervin: Baja. (Urbanizálódó ország.) = Budapest 15 (1977): 4. p.6-9. 9 ill.
- Tamás Ervin: Gyula. (Urbanizálódó ország.) = Budapest 15 (1977): 1. p. 16-19. 7 ill.
- Tamás Ervin: Kiskunfélegyháza. (Urbanizálódó ország.) = Budapest 15 (1977): 3. p.16-19. 10 ill.
- Tamás Ervin: Szentendre. (Urbanizálódó ország.) = Budapest 15 (1977): 6. p.1-3.
- Tapolca központjában, földmunkák során, az 1600-as évek-ből származó 15 ezer éremleltre bukkantak. = Éltud 32 (1977): 1. 30. p. 1 ill.
- Tardy Lajos: Les cartes géographiques d'intérêt hongrois de Johannes Schöner et de ses successeurs dans le premier quart du XVIe siècle. = Studia Archaeologica 6. (Bp. 1977.) p. 271-280. 5 ill.
- Tardy Lajos: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Bp.: Gondolat Kiadó, 1977. 452 p. ill. (Nemzeti Könyvtár, Művelődéstörténet.)
- Tillinger István vide: Magyar műemlékvédelem
- Timon Kálmán vide: Perehazy Károly
- Tombor Ilona: A nagyvázsonyi református templom. (Nagyvázsony művészeti emlékei.) = SzabSzatSzle 12 (1977): 1. p.81-88. 6 ill.
- Tomka Péter: Erforschung der Gespanschaftsburgen im Komitat Győr—Sopron. = ActaArchHung 28 (1976): 3-4. p.391-410. 16 ill.
- Tomka Péter vide: Zur Frage der ungarischen Burgen
- Tompos Ernő: Sopron címeres műemlékei. — Kunstdenkmäler mit Wappen in Ödenburg. = Arrabona 18 (1976) p. 145-173. 37 ill.
- Tóth Imre: Magyarország és a magyarok Paiszi Hílen-darszkinál. — Венгры и Венгрия у Паисия Хилендарско. = ActaEthnSzeged 19-20 (1975-1976) p.277-290.
- Tóth István: Pécs múltjáról beszélő kövek. = Népszava 1977. júl. 24.
- F. Tóth Róza: Reneszánsz építészet Magyarországon. Fényk.: Kónya Kálmán. Bp.: Magyar Helikon — Corvina Kiadó, 1977. 244 p. 209 ill.

- Tóth Sándor: Egy gótikus építészeti részletmegoldás történetéhez. = *SoprSze* 30 (1976): 4. p.329–344. 8 ill.
- Tóth Sándor: Feldebrőről, hipotézisek nélkül. = *Művéd* 21 (1977): 1. p.29–39. 12 ill.
- Trimborn, H.—Kleemann, O.—Narr, J.—Wurster, W.: *Investigationes Arqueológicas en los valles del Caplina y Sama*. Editorial Verbo Divino Estella-Navarra, 1975. 129. p. 52 ill. *Rec.: J. A. Cabello* = *ActaArchHung* 29 (1977): 1–2. p. 320–321.
- Trogmayer Ottó: Szertől Pusztaszerig. Régészeti problémák a Dél-Alföld középkorának kutatásában. = *Valóság* 20 (1977): 6. p.95–99.
- Ujházy László vide: *Czidra László*
- Unger Emil: Magyar éremhatározó, 1–2. 2. átdolg. kiad. Bp.: M. Éremgyűjtők Egyesülete, 1974–1976. 194. p. 130 t.
- Vadász György: Regensburgi — magyar „rokonság” a pénzek betűin. = *Az Érem* 33 (1977): 1. p.7–15. (7 t.)
- Vajay Szabolcs, de: La relique Stéphanoise dans la Sainte Couronne de Hongrie. = *ActaHistArtHung* 22 (1976): 1–2. p.3–20.
- Vajay Szabolcs vide: *Dercsényi Dezső*
- Valter Ilona: Miről vall a Bebekek Bódva-parti temploma? = *ÉlTud* 32 (1977): 39. p. 1264–1268. 9 ill.
- Valter Ilona: Román kori falusi templomok Zala megyében. = *Művészet* 18 (1977): 4. p.5–9. 12 ill.
- Valter Ilona: A zalalövő-zalamindszenti r. k. templom kutatása. — *Recherche de l'église catholique romaine de Zalalövő-Zalamindszent*. = *Zalai gyűjtemény (Zalaegerszeg)*. Régészeti tanulmányok, 6 (1976) p.171–198. 13 ill.
- Vándor László: A csásbózsoki r. k. templom kutatása. — *Erforschung der röm. kath. Kirche in Csásbózsok*. Исследование чашбожокской римско-католической церкви. = *Zalai gyűjtemény (Zalaegerszeg)*. Régészeti tanulmányok 6 (1976). p. 199–219. 7 ill.
- Vándor László vide: *Szőke Béla Miklós*
- Várépítészetiünk. Főszerk.: Gerő László. Bp.: Műszaki Könyvkiadó, 1976. 400. p. 275 ill. *Rec.: Koppány Tibor* = *MÉpm* 1976: 5. 60. p., *Wehli Tünde* = *Ars Hungarica* 5 (1977): 1. 182. p.
- Vayer Lajos: Un ritratto sconosciuto di Galeotto Marzio. = *ActaHistArtHung* 22 (1976): 1–2. p. 107–116. 8 ill.
- Vayer Lajos vide: *Magyarországi reneszánsz és barokk*.
- Veres László: Miskolci vízimalmok a XIV–XIX. században. = *MiskolciMúzKözl* 14 (1975) p. 14–20. 2 ill.
- Vértessy György: Fehéregyháza kérdése. 3. közlemény. = *Dunakanyar Táj*. 1976: 2. p.19–46. 15 ill. 4. közlemény = *Dunakanyar Táj*. 1977: 1. p.6–33. 16 ill.
- Vértessy Péter: Regis regum civis ave. Szent László kiállítás a Keresztény Múzeumban. = *Magyar Nemzet*, 1977. aug. 20.
- Vincze Csaba: A körmendi Batthyány-vár története és a tervezett művelődési központ. — *Die Geschichte der Batthyány-Burg zu Körmend und das geplante Kulturzentrum*. = *VasiSze* 30 (1976): 3. p.332–354. 10 ill.
- Vizkelety András: Iniciálék. A kéziratok könyvek korában. = *ÉlTud* 32 (1977): 20. p.623–626. 9 ill.
- Wathay Ferenc énekes könyve, 1–2. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta: Nagy Lajos. Bp.: Magyar Helikon, 1976. 134 lev. 197 p. ill.
- Wehli Tünde vide: *Kristó Gyula, Marosi Ernő, Várépítészetiünk, Zolnay László*
- Wurster, W. vide: *Trimborn, H.*
- Zádor Anna: Klasszicizmus és romantika. Bp.: Corvina Kiadó, 1976. 311 p. 4 t. ill. *Rec.: Hajnóczi Gábor* = *Művészet* 18 (1977): 5. 43. p.
- Zádor Mihály vide: *Bardon Alfréd*
- Zientara, Benedykt: Z dziejów organizacji rynku w średniowieczu. Ekonomiczne podłoże „weichbildów” w arcybiskupstwie magdeburskim i na Śląsku w XII–XIII wieku. (A középkori telepítés szervezete.) = *Przegląd Historyczny* 1973: 4. p. 681–696. *Rec.: Körmendy Adrienne* = *AgtSze* 18 (1976): 3–4. p.575–576.
- Zolnay László: A budai várostörténet régészetének újabb fejezetei. = *Budapest* 15 (1977): 6. p.38–41. 13 ill.
- Zolnay László: A budavári ásatások újabb eredménye. = *Budapest* 15 (1977): 5. p.5–9. 8 ill.
- Zolnay László—Szakál Ernő: A budavári gótikus szoborlelet. Bp.: Corvina Kiadó, 1976. 56 p. 84 ill. *Rec.: Wehli Tünde* = *Ars Hungarica* 5 (1977): 1. 182. p.
- Zolnay László: A fehér király és a szerezsen. Földombormű a középkori Budáról. = *Új Tükör* 14 (1977. jan. 9.) p. 22–23. 4 ill.
- Zolnay László: Der gotische Skulpturenfund von 1974 in der Burg von Buda. = *ActaHistArtHung* 22 (1976): 3–4. p. 173–327. 61 ill. Anhang I.: *Boda J.*, Untersuchung des Gesteinsmaterials der durch die Ausgrabungen in der Burg von Buda aufgeschlossenen Skulpturfragmente. = *ActaHistArtHung* 22 (1976): 3–4. p.327–330., Anhang II.: *Járó Márta—Szalay Zoltán*, Analysen des Fabbstoffes der Statuen. = *ActaHistArt* 22 (1976): 3–4. p.330–331.
- Zolnay László: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Bp.: Magvető Kiadó, 1977. 550 p. ill. *Rec.: Csere Tibor* = *Dunakanyar Táj*. 1977: 2. p.213–215.
- Zolnay László: A körmöcbányai Curia Civitatis gótikus torzói. = *MűÉrt* 26 (1977): 1. p.44–48. 12 ill.
- Zolnay László: Magyar emlékek a hatszázéves Csesztóhóvában. = *Vigília* 42 (1977): 1. p.54–57.
- Zolnay László: A magyar muzsika régi századaiból. Bp.: Magvető Kiadó, 1977. 418 p. ill.
- Zolnay László: Nézzük meg együtt a ludrovai (Csehszlovákia) templomot és freskóit. = *Művészet* 18 (1977): 4. p.30–33. 6 ill.
- Zolnay László: Szeged-környék néhány művelődéstörténeti emléke 1500 őszéről. — *Einige kulturgeschichtliche Dokumente vom Herbst 1500 der Stadt Szeged und ihrer Gegend*. = *SzegediMúzÉvk* 1974–75:1. p. 5–9.
- Zolnay László: Ünnepek és hétköznap a középkori Budán. Bp.: Gondolat Kiadó, 1975. 280 p. 155 kép, 8 szövegközti ill. *Rec.: Marosi Ernő* = *Századok* 111 (1977): 1. p.144–146., *Wehli Tünde* = *Ars Hungarica* 4 (1976): 2. 325. p.
- Zolnay László: Vigalmak a hajdankorban. = *Budapest* 15 (1977): 2. p.39–41. 11 ill.
- Zur Frage der ungarischen Burgen zur Zeit der Staatsorganisation. Tagung der Ungarischen Gesellschaft für Archäologie und Kunstgeschichte, 25. November 1974. Diskussion: *G. Entz, Gy. László, Cs. Csorba, J. Gy. Szabó, S. Soproni, A. Kiss, P. Tomka, M. Szőke, Gy. Györffy*. = *ActaArchHung* 28 (1976): 3–4. p.318–441.
- Zsigmond Gábor: Az ősi társadalom magyar kutatói. Vál., Szerk., bev. és az életrajzokat írta: —. Bp.: Gondolat Kiadó, 1977. 425 p. (A magyar néprajz klasszikusai.)
- Zsiray Lajos: A bakonyiszentjakabi pálos kolostor. = *Művéd* 21 (1977): 3. p.148–152. 2 ill.

F. Fejér Mária

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. — Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. IV. 19. — Terjedelem: 21 (A/5) ív
78.5762 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

IRODALOM

<i>Entz Géza—Póczy Klára: Folia Archaeologica XXV—XXVI.</i>	131
<i>Fitz Jenő: Kiss Á., Roman mosaics in Hungary</i>	134
<i>Sz. Garam Éva: A. Kiss, Avar Cemeteries in County Baranya</i>	134
<i>Mesterházy Károly: Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai. Szerk. Hajdú P.</i>	135
<i>Holl Imre: Váráépítészetiünk. Szerk. Gerő L.</i>	136
<i>Biróné Sey Katalin: Price Martin, Coins of Macedonians</i>	137
<i>Póczy Klára: H. v. Petrikovits, Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit</i>	138
<i>Kiss Attila: Die Obere Wart</i>	138
<i>Holl Imre: J. Baart—W. Krook—A. Lagerweij, Opgravingen in Amsterdam</i>	139
<i>F. Fejér Mária: Magyar régészeti irodalom 1977</i>	140

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Б. Лёринц: Кирпичи со знаком Ала в Паннонии</i>	3
<i>Р. Мюллер: Остатки бронзолитейной мастерской V в. в Кэстхей-Фэнекпесте</i>	11
<i>К. Х. Дюрки: Городские стены в западной части средневековой Буды</i>	30

СООБЩЕНИЯ

<i>Т. Гестей: Изображение Terra Mater на алтаре в Сопиане</i>	51
<i>К. Сирмай: Предварительный отчет о раскопках римского поселения в Будатетене в 1972—1973 гг.</i>	54
<i>М. Албекер: Позднеримский могильник в г. Домбовар</i>	66
<i>Ш. Садецки-Кардош: Источники по истории авар. Часть I: От Средней Азии до Нижнего Дуная</i>	78
<i>Ш. Бокони: Аналогии венгерского обряда эпоха Арпадов в деревнях на Ближнем Востоке: вывешанные черепа лошадей</i>	91
<i>Ж. Миклош: Городище эпохи Арпадов в Вацхартян-Вархеде</i>	95

ОБОЗРЕНИЕ

<i>И. Эрдели: Е. А. Халикова</i>	106
<i>Е. Б. Бонши: Воспоминание о Л. Надь</i>	106
<i>И. Диенеш—Дь. Кришто: Оппонентский отзыв о кандидатской диссертации Ч. Балинта «Южная Венгрия в X веке»</i>	107
<i>Дь. Новаки: Симпозиум палеоботаников в Вильгельмсхавене</i>	130
<i>Е. Б. Бонши: XI Конгресс Rei Cretariae Romanae Fautores в Метце и Нанси в 1977 г.</i>	130

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Г. Энц—К. Поци: Folia Archaeologica Tom. XXV—XXVI</i>	131
<i>Е. Фитц: Kiss Ákos, Roman mosaics in Hungary</i>	134
<i>Е. С. Гарам: A. Kiss, Avar Cemeteries in County Baranya</i>	134
<i>К. Мештерхазы: Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai. (Народы уральской языковой семьи. Культура и традиции наших родственников по языку.) Под ред. П. Хайду</i>	135
<i>И. Холл: Váráépítészetiünk. (Строительство крепостей в Венгрии.) Под ред. Л. Геро</i>	136
<i>К. Б. Шей: Price Martin, Coins of the Macedonians</i>	137
<i>К. Поци: H. v. Petrikovits, Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit</i>	138
<i>А. Киш: Die Obere Wart</i>	138
<i>И. Холл: J. Baart—W. Krook—A. Lagerweij, Opgravingen in Amsterdam</i>	139
<i>М. Ф. Феер: Венгерская археологическая литература за 1977 г.</i>	140

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>B. Lőrincz</i> : Briques de Pannonie avec des estampes Ala	3
<i>R. Müller</i> : Reste d'un chantier de bronzerie à Keszthely-Fenekpuszta	11
<i>K. H. Gyürky</i> : Murs de ville du côté de l'ouest de Buda médiéval	30

NOTES ET INFORMATIONS

<i>T. Gesztelyi</i> : Figure de Terra Mater sur un autel de Sopiana	51
<i>K. Szirmai</i> : Compte rendu préliminaire des fouilles d'un site romain à Budatétény	54
<i>M. M. Albeker</i> : Cimetière de l'époque romaine tardive à Dombóvár	66
<i>S. Szádeczky-Kardoss</i> : Origines de l'histoire des avars I. De l'Asie centrale jusque le Bas-Danube	78
<i>S. Bökönyi</i> : Analogie d'un usage hongrois de l'époque des Arpades: Crânes de cheval affichés dans le village de Proche Orient	91
<i>Zs. Miklós</i> : Fortin de terre de l'époque des Arpades à Váchartyán-Várhegy	95

CHRONIQUE

<i>I. Erdélyi</i> : J. A. Halikova	106
<i>É. B. Bónis</i> : Commémoration de Lajos Nagy	106
<i>I. Dienes—Gy. Kristó</i> : Critiques d'opposant de la dissertation de Cs. Bálint: Hongrie du sud au XI ^{ème} siècle.	107
<i>Gy. Nováki</i> : Le symposium paleoethnobotanique à Wilhelmshaven	130
<i>É. B. Bónis</i> : Les jours de la RCRF tenus en 1977 à Metz et à Nancy	130

LIVRES

<i>G. Entz-K. Póczy</i> : Folia Archaeologica Tom. XXV—XXVI.	131
<i>J. Fitz</i> : A. Kiss, Roman mosaics in Hungary	134
<i>E. Garam</i> : A. Kiss, Avar Cemeteries in County Baranya	134
<i>K. Mesterházy</i> : Les peuples de l'Oural. Culture et traditions de nos parents de langue. Red. P. Hajdú	135
<i>I. Holl</i> : Várepítészetünk (architecture de nos châteaux) Rédigé par L. Gerő	136
<i>K. Bíró-Sey</i> : M. Price, Coins of the Macedonians	137
<i>K. Póczy</i> : H. v. Petrikovits, Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit	138
<i>A. Kiss</i> : Die Obere Wart	138
<i>I. Holl</i> : J. Baart—W. Krook—A. Lagerweij, Opgravingen in Amsterdam	139
<i>M. F. Fejér</i> : Littérature archéologique hongroise en 1977.	140

1828—1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS 150. ÉVÉBEN

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 50,— Ft

1 szám ára: 32,— Ft

Index szám: 25.106

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

50007

419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

105. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 70,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A Szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Techonikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest VIII., Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók

az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

Soproni Sándor: 100 éves a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 163

TANULMÁNYOK

Makkay János: A szegvár-tűzkövesi újkőkori férfiszobor és a „föld és ég elválasztásának” ősi mítosza 164

Adamik Tamás: Aelia Sabina, vale (CE 489) 184

Salamon Ágnes—Barkóczi László: Régészeti adatok Pannónia későrómai periodizációjához (376—476) 189

Sz. Garam Éva: A középavarkor sírobulussal keltezhető leletköre 206

KÖZLEMÉNYEK

Kovács Tibor: Középső bronzkori edénylelet Mogyoródról 217

Bíróné Sey Katalin—Goldman György: A dobozi görög éremlelet 223

Visy Zsolt: Pannóniai limes-szakaszok légifényképeken. — *Szabó K.—Lőrincz B.*, Jelentés az Intercisa-2. jelzőtorony feltárásáról 235

Gening, V. F.: Magna Hungaria és a régészeti emlékanyag (Megjegyzések E. A. Halikova elgondolásához) 260

SZEMLE

Bálint Csánád: Válasz Dienes Istvánnak 264

Fitz Jenő: A XI. Nemzetközi Limeskongresszus Székesfehérvárt 1976-ban 268

F. Petres Éva: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1977. évi régészeti tevékenysége 269

Archäologische Forschungen im Jahre 1977. 269

100 ÉVES A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT

1878—1978

Száz évvel ezelőtt a Magyar Nemzeti Múzeum épületében a magyar régészeti, embertani és művészettörténeti kutatás legjelesebb szakemberei ültek össze, s egy régóta hangoztatott kívánságnak tettek eleget, megalakítva az Országos Régészeti és Embertani Társulatot. Az újonnan alakult társulat megalapításától napjainkig teljesítette az alakuló ülésen elfogadott és hangoztatott célkitűzését: „a társulat irányadó központja kíván lenni mindazoknak, akiket hivatásuk, foglalkozásuk, ügyszeretük e térré vezet”, hiszen társulatunk mindmáig tudományterületeink művelését, legújabb eredményeinek közzétételét tekinti egyik legfőbb feladatának.

Az elmúlt száz évben a társulat vezetőségében, tagjainak, előadóinak sorában, szinte kivétel nélkül megtaláljuk a legkiválóbb szakembereinket. Folyóiratunk, az *Archaeologiai Értesítő*, ugyancsak 100 éve a társulat hivatalos közlönye. A hasábjain megjelent tanulmányok, közlemények jelentős része első ízben éppen a társulat ülésén hangzott el a szerzők előadásában. A folyóirat ekkor vált tudományterületünk elismert képviselőjévé nemcsak idehaza, de külföldön is. Jelentős szerepe volt társulatunknak abban is, hogy tudományágaink iránt felkeltette az érdeklődést, népszerűsítette azt, s közvetítő fórummá vált a hazai és külföldi érdeklődők számára.

Száz év egy társulat életében is nagy idő. Ez alatt sokszor módosult szervezeti élete, sőt a neve is, de fő feladatát és hivatását a mai napig is megőrizte. A fejlődéssel, a modern kor követelményeivel lépést tartva szervezeti formájában mint a Magyar Tudományos Akadémia egyik tudományos

társulata továbbra is a régészet és művészettörténet magas fokú művelését, eredményeinek minél szélesebb körű és gyors közreadását tekinti fő feladatának. Felolvasó üléseink, tudományos ülésszakaink, az évenként rendezett vándorgyűléseink és tanulmányi kirándulásaink révén a társulat az egyetlen nyilvános fórum, mely rendszeresen biztosítja tudományterületeink kutatási eredményeinek gyors közreadását, megismerését.

A jubileumi év küszöbén visszatekintve társulatunk száz éves működésére, nincs okunk a szégyenkezésre: a társulat mindig vezető szerepet vitt a magyar régészeti és művészettörténeti kutatás életében. Tevékenysége szerves részét képezi tudományos életünknek. A múlt haladó hagyományainak ápolása mellett, életében egyre nagyobb teret kap a régészeti és művészettörténeti kutatásunk súlyponti kérdéseinek széles körű tudományos megvitatása, hazánk történeti és művészeti emlékeinek új, korszerű tudományos módszerekkel való feltárása, közreadása. Jelentős feladatot teljesít a társulat azzal is, hogy a kezdő, fiatal kutatók számára lehetőséget biztosít munkájuk, kutatási eredményeik szélesebb körű megismertetésére. Tudományos ülésszakaink egyre inkább a régészeti és művészettörténeti kutatásunk jó értelemben vett vitafórumaivá válnak.

A múlt és a jelen kutatási eredményeire támaszkodva társulatunk továbbra is jelentős tudományos-politikai tevékenységével kívánja elősegíteni a magyar régészeti és művészettörténeti kutatás fejlődését, eredményeinek széles körű megismertetését.

Soproni Sándor

A SZEGVÁR-TÜZKÖVESI ÚJKŐKORI FÉRFISZOBOR ÉS A „FÖLD ÉS ÉG ELVÁLASZTÁSÁNAK” ŐSI MÍTOSZA

Több szempontból is időszerűnek látszik, hogy a Kárpát-medencei késő-újkőkori tiszai kultúra Szegvár-Tüzkövesen (Csongrád megye) talált férfiszobrával kapcsolatos néhány kérdést megvizsgáljunk. Ezúttal nem elsősorban a szűk szakterület szemszögéből, hanem a szobor néhány különleges sajátossága, továbbá az ősrégészet egy-két időszerű kutatási kérdése felől kiindulva. E szempontok közül az egyik az, hogy a szobrot a legrégebb földművelő népek vallásának kutatásában kardinális jelentőségűnek kell tartani, olyan egyedi darabnak, amelyhez — bizonyító erejét illetően — a délkelet-európai újkőkori vallással kapcsolatos emlékek közül egyelőre semmi más nem hasonlítható. Egy másik szempont a tiszai kultúra, és rajta keresztül az egész Kárpát-medencei és délkelet-európai újkőkor időrendi keltezésével kapcsolatos. Ez érinti a napjainkban oly divatos radiokarbon alapú keltezés valóságosságát, sőt egyáltalában a jogosultságát is. Hiszen a szobor összefüggései — sok más adattal egybevéve — azt bizonyítják, hogy a délkelet-európai újkőkor és rézkor radioaktív C 14 alapú keltezései elfogadhatatlanok.

Az alábbiakban a szoborról felvethető számtalan kérdés közül három csoportot tekintünk át. Először (I.) röviden összefoglaljuk, hogy az 1961-ben írt, és három részre osztva 1963-ban, 1964-ben és 1965-ben megjelent tanulmányunk óta¹ milyen újabb szempontok vetődtek fel. Itt részletesebben foglalkozunk a hazai kutatás állásfoglalásaival, közöttük főleg Komoróczy G. nézeteivel.² A következő részben (II.) néhány olyan újabb adatot ismeretünk, amelyek 1961 óta váltak ismertté, és fontosak a szegvári szobor helyzetének és jellegének megítélésében. Itt nem korlátoztuk a vizsgálatot korábbi nézeteinket megerősítő leletekre és tényekre, ugyanakkor azt kellett megállapítanunk, hogy az 1961 óta talált régészeti leletek határozottan megerősítették korábbi felfogásunkat. Végül (III.) röviden összefoglaljuk, hogyan illeszthető a szoborral kapcsolatos elgondolásunk az égéi—délkelet-európai ősrégészet jelenlegi divatos kutatási irányaihoz és módszereihez, ezeken belül elsősorban a C 14 bázisú ősrégészeti kutatási módszer „követelményeihez” és „eredményeihez”.

I.

1. Bevezetőben hangsúlyozni kell, hogy a szegvári szobor egyáltalában nem jellegzetes idoltípusa a délkelet-európai késői neolitikumnak. Ellenkezőleg! Részben férfit ábrázoló volta miatt, részben azonban amiatt, hogy sarlót ábrázoló attribútuma van, teljességgel egyedülálló. Egyszerű újkőkori

férfiidolokat még csak ismerünk Délkelet-Európából, jöllehet a nőket ábrázoló idolkhoz képest elenyésző számban. Egész Európából egyetlen egykorú vagy későbbi párhuzamát sem ismerjük azonban a szegvári szobornak, ha abból a szempontból nézzük, hogy attribútuma van. Fontos körül-

¹ Makkay J., Előázisai istenek sarlófegyverrel és európai kapcsolataik a leletanyagban és a mitológiában. Budapest 1961, kézirat. A tanulmány három részre osztva jelent meg, a régészeti részek angol nyelven, a mitológiai kérdésekkel foglalkozó részek magyarul. A tanulmány ilyen, rajtuk kívül álló okokból történt, értelmetlen részekre bontása az egységes mondanivaló, a koncepció megértése szempontjából természetesen nem vált a munka előnyére. Early Near Eastern and South East European Gods. Acta Arch. Hung. 16, 1964, 3—64 (a továbbiakban Makkay 1964). — *Id.*, A Kronos—Kumarbi—Enlil probléma. Antik Tanulmányok 10: 3—4, 1963, 252—262 (a továbbiakban Makkay 1963). — *Id.*, A mezopotámiai őskor istenalakjai. Antik Tanulmányok 12: 1, 1965, 67—76 (a továbbiakban Makkay 1965).

² Komoróczy G., „Ég és föld elválása”. A Kumarbi-eposzok és a kozmogónia mezopotámiai mítoszai. In: Idő és Történelem. A Marót Károly Emlékkonferencia előadásai. Az ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek Kiadványai 7, Budapest 1974, 137—171. Angolul: “The separation of sky and earth.” The cycle of Kumarbi and

the myths of cosmogony in Mesopotamia. Acta Antiqua 21, 1973, 21—45, notes 83—84. E kettő közül Komoróczy magyar szövegét vettük alapul, mert cikkének angol fordítása több helyen bizonytalan. Már tanulmányának címében is, hiszen a mítoszban nem az égboltozatról, (sky, the vault of heaven, the firmament), hanem az égboltozaton túli részéről (heaven, the region of space beyond the sky, habitation of God and his angels, and of beatified spirits) van szó. Cf. The Oxford Dictionary of English Etymology, ed. by C. T. Onions. (Oxford 1966), s. v. Ennek megfelelően az angol nyelvű irodalomban a mítosz neve mindenütt “the separation of heaven and earth”. Cf. Kramer, S. N., Sumerian Mythology. (New York 1961) 36. Hozzá kell tennünk, hogy Komoróczy nem föld és ég elválasztásáról, hanem elválásáról ír. Mivel a “separation” szó az irodalomban az elválasztás (isten közreműködése által létrejött elválás) cselekményére van lefoglalva, cikkének fordításában ezt a különbséget a megfelelő szó megválasztásával is érzékeltetni kellett volna. Használható lett volna erre a division szó is.

mény, hogy előkerülése (tehát 1956) óta egyetlen hozzá fogható leletet sem találtak Európában. Sőt, magán a lelőhelyen sem, ahol pedig 1956 óta további három jelentős férfiszobor került elő. Ez megerősíti különleges lelet voltáról alkotott véleményünket. De azt is jelenti, hogy a szobor értelmezésében, a vele kapcsolatba hozható kérdések felvetésénél és megvitatásában kizárólag erre az egy leletre, tipológiai és más sajátosságaira vagyunk utalva. És természetesen a szobrot létrehozó tiszai kultúra általános ismérveire. A délkelet-európai újkőkori kisplasztikák ma ismert száma nyilvánvalóan százazres nagyságrendű. Ezek igen csekély százaléka, inkább talán néhány ezreléke a férfiábrázolás.³ És e férfiábrázolások (de az összes nőábrázolások) közül is csak ennek az egyetlennek van attribútuma. (Amennyire tudjuk, a szegvári szobron kívül, utána a legkorábbi európai, attribútumot hordó ábrázolás az a két nagyméretű, Mükénében talált figura, az egyik férfi, a másik nő, amelyek kezükben baltát, illetve kettősbaltát tartanak.)⁴ E tények nyilván nem véletlenek összejátszásai. Különösen akkor nem tarthatók annak, ha még azt is tudjuk, hogy a tiszai kultúra leletanyagában sűrűsödnek a nagyméretű, már valóban szoborszerű leletek.⁵ E fontos tényeket legalábbis meg kell kísérelnünk megmagyarázni. Ilyen kísérlet volt a fent említett tanulmányunk.

2. Nehéz arra a válasz, és főleg a bizonyítás, hogy valóban későneolitikus istent ábrázol-e a szegvári szobor. Tételeink ebből a premisszából indultak ki 1961-ben, és indulnak ki most is. Hozzá kell tennünk, hogy nem teljesen alaptalanul, mert az ilyen nagyméretű újkőkori szobrok értelmezésében az egyik jogos feltevés a sok közül az, hogy tényleg istenábrázolásoknak tekinthetők. Sajnos, a darab előkerülési körülményei — amelyek e kérdés megítélésénél a korai fejlődési időszakot tekintve szinte *a priori* érvek lehetnének — ismeretlenek. Nem tudjuk például, hogy vajon nem szentélyben

állott-e (azaz nem szentély volt-e az az épület, amelyben minden bizonnyal előkerült). A szegvári telepen bizonyára állott szentélyépület is.⁶ Leginkább az úgynevezett „E” épület jöhetne ilyen szentélyként számításba. Ennek oromzatán ugyanis nagyméretű agyag állatfej volt. Az ilyen, szimbolikusan, apotropeikusan védelmet nyújtó állatfej gyakori a neolitikus szentélyeknél.⁷ Jellemző a szegvári lelőhely feltárásának viszonyaira, hogy még azt sem tudjuk, hogy a szobor melyik épületben került elő.⁸ Sajnos, az ásatást végző Csalog Józsefet mind az ásatás, mind előzetes közleményei során egészen más, mondhatjuk lényegtelen kérdések érdekelték. Legutóbb is csak annyit árult el erről a nagyfontosságú telepről, hogy „Szegevár-Tűzkövesen úgyszólván minden lakóház házioltárán állt egy trónuson ülő cserép idol.”⁹ Ha ez a kijelentés a szegvári férfiszoborra is vonatkozik, akkor döntő érv lehet istenábrázolás volta mellett. Mindenesetre nincsenek százszázalékos érvek egy ilyen istenvolt bizonyítására. Az ősrégészet saját kutatási törvényszerűségeiből következően azonban olyan bizonyítékokat, amilyeneket például Komoróczy az őskori idolplasztika rendeltetésének, szellemi tartalmának bizonyítására valószínűleg kapni szeretne, az ősrégészet soha semmikor nem fog tudni megállapítani és szolgáltatni. Értjük ez alatt (hogy a 3. évezred előőrsi szoborleletek köréből hozunk példát!), hogy nyilván soha nem fogunk találni olyan európai vagy közel-keleti *őskori* idolt vagy szobrot, amelynek a hátára lesz írva a neve.¹⁰ Így tehát a szegvári szobrot is csak olyan megfontolások alapján tarthatjuk (és mi a magunk részéről természetesen tartjuk is!) istenábrázolásnak, mint amilyenek alapján sok kutató Abu isten alakját látja a legnagyobb Tell Asmar-i alabástrom figurában: magas volta, tartása (stature), továbbá a talapzatára karcolt emblémák alapján.¹¹ Az ősrégészet jobb híján általában elfogadja az ilyen és hasonló érvek bizonyító erejét. Természetesen kriti-

³ Összefoglalóan lásd *Makay, J.* The chalcolithic male relief from Villánykövesd and the earliest male figurines in South-East Europe. *JPMÉ* 13, 1968 (megjelent 1971) 39—62.

⁴ *Taylor, W.*, New aspects of Mycenaean religion. *Acta of the 2nd Intern. Coll. on Aegean Preh.* (Athens 1972) 77. — *Id.*, „Citadel house”, *Mycenae* 1968 and 1969. *Athens Annals of Archaeology* 3: 1, 1970, 72—80. — Egy Olympiából származó terrakottának talán volt attribútuma, sőt az sem kizárt, hogy ez a férfifigura éppen a harpét tartotta a kezében: *Herrmann, H. V.*, Olympia, Heiligtum und Wettkampfstätte. (München 1972) 63, 10a—b tábla, 213. jegyzet.

⁵ Lásd ezekről Hegedűs Katalin sajtó alatt levő cikkét! Adataiért ezúton is köszönetet mondok.

⁶ A későneolitikus délkelet-európai telepeken a szentélyépületek már általánosak voltak. Lásd *Makay, J.*, Mahlstein und das rituelle Mahlen in prähistorischen Opferzeremonien. *Acta ArchHung* 30, 1978, 13—36.

⁷ *J. Makay*, Altorientalische Parallelen zu den ältesten Heiligtumstypen Südosteuropas. *Alba Regia* 11, 1970 (1971) 137—144. — *Id.*, „Shrine with bucranium” — A tentative interpretation of the Tărtăria sign 3, 5. *Kadmos* 12: 1, 1973, 1—5.

⁸ Régészeti kutatásunk aligha pótolható mulasztása,

hogy ezt a rendkívül fontos telepet mindeddig szinte módszeresen elpusztítani hagyta. Legújabbban Hegedűs Katalin leletmentése remélhetőleg megállítja ezt a folyamatot.

⁹ *Csalog J.*, A cernavodai idolkok és a beszélő maszk. *ArchÉrt* (103) 1976, 221.

¹⁰ *Strommenger, E.*, Fünf Jahrtausende Mesopotamien. Die Kunst von den Anfängen um 5000 v. Chr. bis zu Alexander dem Großen. (München 1962) 89—90. táblák.

¹¹ *Mallowan, M. E. L.*, Early Mesopotamia and Iran. (London 1965) 31. — *Frankfort, H.*, The art and architecture of the Ancient Orient. (Harmondsworth 1970) 46. — Sőt, legújabbban Jacobsen Ninurta szobrának tartja: *Jacobsen, Th.*, The treasures of darkness. A history of Mesopotamian religion. (New Haven—London 1976) frontispiece. — Vannak természetesen más, nem konkrét (ma ismert) istenalakot feltételező álláspontok is e szoborral kapcsolatban: *Moortgat, A.*, Die Kunst des Alten Mesopotamien. (Köln 1967) 40—41: „Das Bild eines Fürsten oder Hoherpriester, der bei der kultischen Hochzeitsfeier den Gott zu vertreten hatte.” Később rámutatunk, hogy a plasztikák ilyen bonyolult, semmitmondó és főleg bebizonyíthatatlan interpretálása, mint itt Moortgaté, sajnos, meglehetősen elterjedt gyakorlat a régészetben.

kus szempontok alapján kiválasztva és alkalmazva. (Nem vagyunk hívei ilyen és hasonló kérdésekben specialisták véleményei csoportosításának, így nem soroljuk fel azokat, amelyek istenábrázolásnak tartják a szegvári szobrot.) Mindehhez azonban hozzáteszük még a következőket. A szobor bármilyen *más interpretációja* (ilyet egyébként mindmáig csak egyetlen egyet ismerünk, és rá alább röviden kitérünk) *mellett sokkal kevesebb érvet* lehet felhozni, mint a szobor istenábrázolás volta mellett. És bármilyen *más interpretáció ellen sokkal többet*, mint a szegvári szobor istenábrázolás volta ellen. Őskori plasztikák, különösen újkőkori idolk interpretálását illetően a futólagos ötletektől a komoly tanulmányokra a lehetőségek valóságos özöne áll rendelkezésünkre. Ezek közül most csak azt a területet említjük meg, ahol a legtöbb *érdemi* kísérlet történt ilyen irányban. A küklád plasztikákat tartják heroszok és nimfák ábrázolásainak,¹² ágyasok képmásainak (Konkubinen), pótanyáknak meghalt kisgyermek sírjában, vagy magukat a szobrok egykori és sírontúli tulajdonosait ábrázoló alkotásoknak („Bilder ihrer Besitzer — als magische Hilfsmittel für kritische Phasen im Leben von Persönlichkeiten, die für die Gemeinschaft der Lebenden besonders Bedeutung besaßen”).¹³ Nyilvánvaló azonban, hogy az ilyen és hasonló értelmezések, főleg ha általánosítjuk őket, és nem csupán egyes adott tárgyra próbáljuk meg bizonyítani konkrét adatok és összefüggések alapján, nem többek fából való vas-
karikáknál. Egy milliméterrel, egyetlen jótékony gondolatnál sem visznek közelebb sem az újkőkori (vagy későbbi) plasztikák megértéséhez, sem az adott időszak vallásának megismeréséhez. Azt talán már nem is kell itt említenünk, hogy a fentiekhez hasonló ötleteket a szegvári szobor esetében fel sem lehet vetni, nemhogy bebizonyítani. Nem mondanak többet az ilyen ötleteknél az Ecsedy I. által idézett, a kérdés lényegi részét kikerülő, de bonyolult interpretációs lehetőségek, O. Höckmann, H. Müller-Karpe és H. Behrens véleményei sem.¹⁴

3. Nem tudjuk, honnan ered az a többek által képviselt^{14a} felfogás, hogy Csalog József, a szegvári

szobor felfedezője már 1961-es tanulmányunk megjelenése *előtt* sarlót viselő istennek tartotta a szegvári szobrot. Ez egyszerűen nem igaz. Az igazság az, hogy Csalog minden, máig megjelent cikkében,¹⁵ valamint 1966-ban hozzánk írt leveleiben határozottan *elutasította* a szobor vállán látható tárgynak sarlóként vagy akár sarlófegyverként (Sichelschwert) való meghatározását, és legfeljebb görbe kardnak (Krummschwert) vélte. Jellemző, hogy eközben milyen érveket használt. Például: valószínűtlen, hogy egy sarlót pengéjének élével lefelé nézve helyeznének egy meztelen vállra vagy éppen így hordoznának egy meztelen vállon. Csalognak tehát eszébe sem jutott, hogy itt szoborról és nem hús-vér testről van szó. (Ezt a kifogást egy olyan nézethez lehetne hasonlítani, amely szerint egy istenszobor kezében látható villám nem lehet villám, mert az összegeleti vagy megöli az istent.) Ha csak annyit fogadunk el tényként, hogy a szegvári szobor valakinek (istennek vagy halandónak) halandó ember képében *égetett agyagból* készített ábrázolása, akkor ilyen praktikus észjárásra már nincs is szükség.

4. A szegvári szobor Kárpát-medencei meglétét az Alföld belső újkőkori fejlődéséből nem tudtuk — és ma sem tudjuk — megérteni és megmagyarázni. Ezért a szobor létrejöttét lényegében minden szempontból csak külső, a tiszai kultúra területétől távol lezajlott folyamatok és onnan érkező hatások alapján tudtuk, legalábbis kísérletük meg megmagyarázni. A tipológiaiailag hasonló, sarló- vagy sarlófegyver attribútummal rendelkező szobrok, illetve szobrocskák vagy reliefek egykorú vagy közel egykorú (tehát a 3. évezred első századaira keltezhető) megléte, mint fő feltétel ezt a távoli területet egyértelműen meghatározta. Mivel sarló- (sarlófegyver-)attribútumos ábrázolások a 3. évezred elejéről a szegvári szobron kívül kizárólag Mezopotámiából ismertek, világos, hogy egy feltételezett, sarlóval vagy sarlófegyverrel, mint attribútummal rendelkező istenalak kialakulását a mezopotámiai fejlődésben igyekeztünk rekonstruálni. Ennek során elsősorban az Enlil istenre vonatkozó 3. évezredi

¹² *Schefold, K.*, Heroen und Nymphen in Kykladen-gräbern. *Antike Kunst* 8: 2 (1965) 87–90.

¹³ *Höckmann, O.*, Die Religion der Kykladenkultur. In: *Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 3. Jahrtausend v. Chr.* Hrsg. von *Jürgen Thimme*. (Karlsruhe 1976) 43. — Cf. *Doumas, Chr.*, The N. P. Goulandris Collection of Early Cycladic Art. (Athens 1968) 82–85. A küklád plasztikát illetően végül is mind *Thimme, J.*, [Die religiöse Bedeutung der Kykladenidole. *Antike Kunst* 8: 2 (1965) 72–86], mind *Höckmann, O.*, (i. m. 43) a megfelelő darabok istenábrázolás-volta mellett foglalt állást. Általában az őskori idolk istenábrázolás-volta melletti érvek szempontjából fontos munkák: *Helck, W.*, Betrachtungen zur großen Göttin und den ihr verbundenen Gottheiten. Religion und Kultur der alten Mittelmeerwelt in Parallelforschungen, hrsg. von C. Colpe und H. Dörrie, Band 2 (München und Wien. 1971) 13–94. és *Karageorghis, J.*, La grande déesse de Chypre et son culte. (Lyon 1977) passim, különösen 67.

¹⁴ *Ecsedy I.*, Two Neolithic idols from Eastern Hungary. *FA* 27 (1976) 50–52.

^{14a} *Komoróczy, i. m.* — *Höckmann, O.*, Idolplastik der Theiß- und der Bükk-Kultur. *JRGZ* 13, 1966 (1968)

18, 133. j. — *Piggott, St.*, *Antiquity* 34 (1960) 286. Úgy tűnik, hogy a külföldi kutatók Csalog J. szóbeli közléseire alapozták véleményüket, és ezek a közlések lényegileg különböznek Csalog J. írásban kifejtett álláspontjától. Lásd ezzel kapcsolatban a következő jegyzetet!

¹⁵ Die anthropomorphen Gefäße und Idolplastiken von Szegvár-Tűzköves. *Acta ArchHung* 11 (1959) 27, 30: »Kupferne Schlagwaffe«. — *Id.*, Die Krummschwert des Idols von Szegvár-Tűzköves. *Acta ArchHung* 12 (1960) 57: »weder ein Sichel, noch ein Bumerang kann sein.« — *Id.*, *op. cit.* *ArchÉrt* 103 (1976) 221: a szobor vállára akasztott „botszablya, vagy hajítókés biztosan nem sarló”. Más kérdés, és itt most nem szükséges megvitatni, hogy az ősrégészet tárgykatasztere a világ egyetlen részén sem ismer ilyen típust, hogy „botszablya”. Ez a jellegzetesen Csalog-féle típusalkotás csak apró dolog cikkeinek olyan tévedései mellett, mint hogy a Hortobágy–Zámról (helyesen Hortobágy–Faluvég-halmáról) származó idolk a tiszai kultúra lelete (valójában az évszázadokkal korábbi Alföldi Vonaldiszes Kerámia korai szakaszának fontos lelete), vagy hogy a szegvári-tűzkövesi telep nem újkőkori, hanem kőzkőkori (*Acta ArchHung* 11 (1959) 33.)

vagy későbbi leleteket, forrásokat és mitológiai adatokat tekintettük át, és ezeket egy el'Obaid-kori, posztulálható istenalak kialakulására vezettük vissza.¹⁶ Eközben azonban egy szót sem írtunk arról, hogy Enlil isten szerepe Mezopotámiában neolitikus hagyományokkal függene össze.¹⁷ Az igaz, hogy nem fejtettük ki részletesen, hogy szerintünk mi az el'Obaid-időszak relatív kronológiai helyzete Mezopotámiában, de vele kapcsolatban neolitikumról egy szót sem írtunk. Csupán annyit: a Karim Sahir—Dzsarmo—Hasszuna—Szamarra és Halaf—Eridu és Hadzsi Mohammed időszakok után következő el'Obaid-kor.¹⁸ Arra, hogy ez szerintünk már egy késő chalkolitikus időszak volt, csak egy másik tanulmányunkban utaltunk.¹⁹ Tudjuk, hogy maga L. C. Woolley is, például éppen Budapesten tartott előadásában ezt az időszakot még a neolitikumba sorolta.²⁰ És azt is, hogy Mellaart még 1975-ben is — saját munkája bevezetésének kissé ellent is mondván — ugyancsak neolitikusnak tartja legalábbis a korai el'Obaid-időszakot.²¹ Világos azonban, hogy a 3. évezredi sumer civilizáció előzményeit vizsgálva, nem egészen mindegy, hogy a Dzsarmo időszaokról (azaz a neolitikumról) vagy az el'Obaid fejlett szakaszáról (azaz mai felfogásunk szerint a bronzkor legelejéről) beszélünk-e.

5. Bárhogyan is ítéljük meg a szegvári szobor, és főleg a háttérben levő vallásos képzet előázisai előzményeit vagy párhuzamait, feltétlenül vizsgálni kell a hasonló ikonográfia és képzet más legkorábbi európai felbukkanásait. Erre egyedüli lehetőséget természetesen a korai görög mitológia adott és adhat. Annakidején az ilyen bizonyítékok időrendileg meglehetősen későiek voltak a szegvári szobor keltezéséhez képest, mind a legkorábbi írásos források, mind a régészeti leletanyag számbajöhető néhány darabja. A szegvári szobor háttérével kapcsolatba hozható görög mitológiai és theogóniai adatok kialakulására vonatkozóan tehát két különböző elmélet egyaránt elképzelhető és valószínű volt. Az egyik szerint a föld és ég elválasztását sarlóval szimbolikusan végrehajtó, és ezzel a világrendet megteremtő férfiisten alakja (és rendszerileg sok más hozzá tartozó képzet) az újkőkorból hagyományozódott a korai görög vallásba. A másik elmélet szerint a szóban forgó theogóniai-mitológiai elemek a 2. évezred elejétől évszázadokon át folyamatosan kerülhettek át a korai görög vallásba és ikonográfiába keletről, tehát Kisázsiaiból, a Levántéről és talán Ciprusról. Kevés figyelmet kapott egy

harmadik, elméleti lehetőség: a szóban forgó vallásos elemek a korai görögök 2. évezred eleji bevándorlásával jutottak el Dél-Európába, és kerültek be a klasszikus görög vallásba. Ez a feltevés azonban az eredetet nem magyarázza, csak más kérdésekhez továbbítja, és súlyosabb problémák megoldásától (a korai görög bevándorlás kérdései) teszi függővé. Éppen emiatt a továbbiakban csak az első két lehetőséggel foglalkozunk.

Kiindulópontunkként le kell szögeznünk, hogy ezen két lehetőség közül mindkettőt egyszerre tagadni lehetetlen. A Kelettel mutatkozó összefüggések ugyanis olyan erőseknek látszanak, hogy a vonatkozó görög képzetek teljes függetlenségét, önálló létrejöttét elképzelni nem lehet. Hogy a Kelettel való összefüggések mögött inkább az újkőkori kapcsolatok (tehát a szegvári szobrot is létrehozó folyamatok), vagy a 2. évezredi kelet-mediterrán kapcsolatok állanak-e, annak vizsgálata és eldöntése további kutatások dolga. Csak Komoróczy G. említéséből ismerjük Harmatta J. tanulmányát, amely a görög—hettita (eredetileg valószínűleg műkenéi—hettita vagy műkenéi görög—hettita) érintkezésekkel kapcsolatban vizsgálta ezt a kérdést.²² Szerintünk egy feltételezett későneolitikus — korai bronzkori, előázisai — délkelet-európai — balkáni mítosz (a föld és ég elválasztásának mítosza) i. e. 3. évezred eleji meglétét a műkenéi görög—hettita kapcsolatok elemzése alapján nem lehet cáfolni. Azaz egy, az i. e. 3. évezred első felére vonatkozó következtetést ebben az esetben másfél évezreddel későbbi adatokkal nem lehet kizárni. Hiszen itt egy olyan kapcsolatról van szó, amelynek lehetősége elméletileg adott. Nem lehet kizárni még akkor sem, ha erre a 3. évezred eleji ősmítoszra, délkelet-európai meglétére vonatkozó következtetéseink részben a műkenéi görög időszak utáni forrásokon alapulnának. Ezek a késői források ugyanis nem a mítosz korai meglétét bizonyítanák, hanem tartalmának bizonyosfokú megközelítéséhez adhatnak segítséget. Hogy álláspontunkat Harmatta J. cáfolatával kapcsolatban teljesen világossá tegyük, megemlítenek egy analóg esetet. Tegyük fel, hogy az égéi gliptika, legelső időszakától kezdve mindvégig, tehát a műkenéi kor végéig lényegében és külsőségeiben is nagymértékben különbözött az előázisai—szíriai—palesztinai—anatoliai gliptikától, amint hogy így is van.²³ Csupán egészen szórványos összekötő szálak mutathatók ki, amelyek a lényegét valóban nem érintik, inkább importált darabokról,

¹⁶ Lényegében ugyanolyan megfontolások alapján, mint amelyeket Th. Jacobsen a 4. évezredi mezopotámiai vallás kutatására elfogadott, sőt egyedül elképzelhető módszernek tart: "Fortunately, we may turn with some degree of confidence to the chief deities of the oldest ancient Mesopotamian cities, for they, their temples, and their cult are likely to have their roots in the very founding of the settlements, as in Eridu where the Enki temple can be traced through rebuilding after rebuilding to the earliest beginnings." The treasures of darkness, op. cit. 25.

¹⁷ Komoróczy ti. ezt véli kiolvasni valamelyik munkáiból.

¹⁸ Makkay 1965, 71—72.

¹⁹ Makkay Antik Tanulmányok 15: 2 (1968) 265—268.

²⁰ Woolley, C. L., Ásatások Ur területén. — Excavations at Ur. ArchÉrt 48 (1935) 21.

²¹ Mellaart, J., The Neolithic of the Near East. (London 1975) 179.

²² Kronos és a titánok címmel 1973. június 6-án hangzott el. Említi Komoróczy, Acta Anthung 21 (1973) 3. j.

²³ Frankfort, H., Cylinder seals. (London 1939/1971) 300—301. — Kenna, V. E. G., Cretan Seals. (Oxford 1960) 4.

vagy éppen uralkodói gyűjteményről (thébai lelet)²⁴ van szó. Ez a tény azonban egyáltalában nem zárhatja ki azt a másik *tényt*, hogy a 3. évezred elején az előáziai pecséthengerek ismerete jelentős hatással volt Délkelet-Európára is. Azon túl, hogy néhány, kétségtelenül előáziai készítésű pecséthenger eljutott a keleti Égeikumba, valószínűleg a kereskedelem útjain, Délkelet-Európa egyes későneolitikus művelődéseiben utánozni is kezdték őket. Mégpedig pontosan abban az időben, amikor a szegvári szobor is készült.²⁵ Ez a tény, más összefüggésekkel együtt, az egyik fő érv a délkelet-európai újkőkori radioaktív szénizotópos keltezési adatainak valós volta és használhatósága ellen. A pecséthengerek példája tehát azt is jelenti, hogy a 3. évezred elején a műkénéi—hettita kapcsolatokból levonható bármilyen tanulságoktól teljesen és tökéletesen függetlenül bármilyen kapcsolatok létrejöhettek a Kelet és Délkelet-Európa között, bármilyen mítoszok kialakulhattak, hatással lehettek egymásra, elterjedhettek és itt, ott, vagy mindkét területen tovább öröklődhettek és fejlődhettek. Kialakulásuk és terjedésük feltétele nem a görög—hettita kapcsolatok alakulása és jellege, hanem az adott kor, a 3. évezred első felének történeti körülményei és lehetőségei. Ismét már kérdés, hogy számolhatunk-e azzal, hogy a 3. évezred elején kialakult, vagy elterjedése során Keletről Délkelet-Európába is eljutott, vagy éppen még ősbibb eredetű helyi délkelet-európai és közel-keleti—anatóliai előzményekből ekkor integrálódott ősmítosz Délkelet-Európában tovább élt a késő műkénéi korig, sőt még tovább. Meg kell azonban állapítanunk, hogy egy ilyen, délkelet-európai továbbélés és továbbfejlődés bizonyításában a műkénéi görög—hettita kapcsolatok alakulásának és elemzésüknek ismét semmi szerepe nem lehet. Ez már a délkelet-európai bronzkori fejlődés belügye, és az egyetlen lényeges szempont nyilván a korai és középső hellászi időszak vizsgálata. A műkénéi görög—hettita kapcsolatok elemzése alapján (amely kapcsolatok köztudottan igen soványak és határozott következtetésekre nem túl sok kérdésben adnak lehetőséget)²⁶ legfeljebb egy olyan tétel lenne cáfolható, hogy a hésziodoszi theogónia (és más görög adatok) és a hettita források, illetve az általuk közvetített előáziai töredék mítoszok között lehetett-e, volt-e összefüggés, vagy nem. E „kapcsolatoknak” visszaható érvényük a 3. évezredre nincs. Ezt egyébként már 1961-ben is pontosan így gondoltuk. Ezért írtuk például a követke-

zőket: „állításunk (ti. az ősmítosz előáziai és délkelet-európai meglétének és összefüggéseinek) bizonyításához a megfelelő korai időben (legalább i. e. 1900 előtt) létezett előáziai—görögországi vagy délkelet-európai kapcsolat kimutatása szükséges. Természetesen az Uranos-Kronos történethez valamilyen módon kapcsolódó leletanyag segítségével.”²⁷ Arra is rámutattunk, hogy a délkelet-európai önálló eredetű, de az előáziaival párhuzamos (és még ősbibb soron alighanem vele rokon) fejlődésű, vagy az előáziai eredetű, és Délkelet-Európába csak a késői neolitikumban eljutó, itt továbbélő és továbbalakuló ősmítoszra később a főníciai—görög, kisázsiai—görög (vagy éppen már a műkénéi görög—hettita és ugariti) érintkezések révén rakódhattak újabb theogóniai elemek. Ezeket azonban mi a Typhonnal és Zeusszal kapcsolatos részletek között véltük — és véljük ma is — megtalálni.²⁸ A legújabb ásatási eredmények pedig világosan mutatják, hogy a 13—12. századokban igen jelentős levantei hatásokkal kell számolni, amelyek a műkénéi vallás lényegi részeit érintették. A phylakopi késő műkénéiszentélyek közelében talált két bronz férfiszobrocska, az egyik kezében a sarlókarddal, ezt a tételt megtámadhatatlanul bizonyítja.^{28a} Ezek ugyanis éppúgy a kánaáni Rešep istenábrázolásai, mint a déloszi Artemision műkénéi-kori kincsleletében talált, sarlókardot tartó szobrocska.

Mint tehát mindebből világosan látható, sem korábban, sem most nem kerestünk közvetlen kapcsolatot a szegvári szoborral jelképezett délkelet-európai ősmítosz és a műkénéi görög—hettita kapcsolatok által esetleg terjesztett keleti mítoszok között. Legfeljebb annyiban, amennyiben egy, a 3. évezred írásos forrásokból ma még pontosan ki nem mutatható ősi előáziai-kisázsiai-délkelet-európai mítoszt ilyen, másodlagos hettita szövegek őriztek meg, illetve mindmáig még csak ilyen hettita forrásokból ismerjük őket. Természetesen még kevésbé gondoltunk — és gondolunk — arra, és nem is írtunk arról soha, hogy a délkelet-európai újkőkori plasztikát a maga egészében véve és általában a mezopotámiai korai források és Hésziodosz művei alapján akarjuk, mechanikusan értelmezni.²⁹ Mindenesetre úgy tűnik, hogy Komoróczy G. nem tanulmányozta alaposan munkánk azon részeit, amelyeket most éles bírálat tárgyává tett, és következtetéseit elutasította.

Térjünk azonban vissza egy pillanatra a föld és ég elválasztásáról szóló ősi, szerintünk a délkelet-

²⁴ Buchholz, H.-G., The cylinder seal. In: Cape Geli-donya: a Bronze Age shipwreck. Transactions of the American Philosophical Society, vol. 57, part 8, 1967, 157, további irodalommal.

²⁵ Hood, M. S. F., An early oriental cylinder seal impression from Romania? World Archaeology 5: 2, 1973, 187—197. — Makkay, J., Some stratigraphical and chronological problems of the Tartaria tablets. Mitt ArchInst 5 (1974—1975) 13—31. — Cf. Charvát, P., AR 27: 2 (1975) 182—187.

²⁶ Pl. Bryce, T. R., Ahhiyawa and Troy — a case of mistaken identity. Historia 26: 1 (1977) 24—32, további irodalommal.

²⁷ Makkay 1963, 256.

²⁸ Ibid. 262.

^{28a} Renfrew, C., The Mycenaean sanctuary at Phylakopi. Antiquity 52, 1978, 7—15, IVa—b t., 2—3. kép. — A Bouzek, J., által részletesen tárgyalt szobortípus egyik példánya (Delos) ugyancsak sarlókardot tart a kezében: Syrian and Anatolian Bronze Age figurines in Europe. Proc. Preh. Soc. 38 (1972) C6, p. 158, n. 34, további irodalommal a sarlókardos férfifigurákra. — A típust lásd részletesen Negbi, Ora, Canaanite gods in metal. (Tel Aviv 1976) 9, 30—31.

²⁹ Ecsedy, op. cit. (14. jegyzet) 50.

európai késői neolitikumban már meglevő (vagy éppen alakulóban levő) mítosz délkelet-európai továbbbi belső fejlődésére! Annak idején a szegvári szobor (későneolitikum, azaz a 3. évezred eleje) és Hésziodosz Theogoniája (8. sz. vége – 7. sz. eleje)³⁰ közötti hosszú időszakból csak elég szórványos dokumentumokat ismertünk, amelyek ezt a helyi továbbélést, belső továbbfejlődést bizonyítani tudnák. Ilyen volt néhány EH- vagy MH- kori görögországi sarlókard.³¹ Ezekhez most hozzászámíthatunk néhány miniatűr, minden bizonnyal vallásos rendeltetésű, sarlóformájú tárgyat, amulettet.³² Vágóélük – akárcsak a Zygouries-ben talált sarlókardé – a penge külső oldalán van. Így tökéletesen kielégítik a legkorábbi sarlókardokkal (és amulett-jellegű miniatűr változataikkal) szemben támasztható fő követelményt: formailag még az aratósarlóhoz hasonlítanak, de a vágóél már a külső oldalon van, mint a sarlókardnál. Ez a sarlókard attribútum, hatalmi szimbólum és valóságos harci fegyver egyformán lehet. A naxosi Akrotiri korai küklád temetőjének 6. sírjában pedig sarlóformájú, belül fogazott élű amulett került elő egy gyöngysor részeként. A darab a sarlóformájú amulett, a sarló mint attribútum meglétét bizonyítja már az égéi korai bronzkorban.^{32a} E darabok együttesen tehát kétségtelenül teszik, hogy a votív sarló és sarlófegyver a 3. évezred végén, a 2. évezred elején már ismert volt az Égéikumban. Ennél a ténynél azonban sokkal fontosabb egy másik. A korábbi sejtéseken³³ túl kétségtelenné lett: Olympia, mint központi kultuszhely története nem a dórokkal kezdődik a 2. és 1. évezredek fordulóján, hanem sokkal korábban, legalább az MH elején. Ész az a legkorábbi kultuszhely közvetlen őse, elődje volt a későbbi Olympiának. Ebben a legelső szentélyben „man verehrte einen segenspendenden Erntegott, den die Griechen später Kronos nannten”.³⁴ Pontosan ugyanezt írtuk mi is erről az ősi, mindmáig legjobban a szegvári szobor által megjelenített istenalakról, akit a föld és ég elválasztását tartalmazó legősibb teremtmismítosz főszereplőjének tartunk: ő, a görögök Kronosának az őse – és nem maga Kronos – volt a sarlót attribútumként vállán viselő későneolitikus isten.³⁵ A közepe helladikus olympiai Kronos-szentély vitathatatlan lokalizálásával jelentősen csökkent tehát a szegvári szobor időszaka (a későneolitikus tiszai kultúra) és a Hésziodosz közötti nagy időbeli távolság. Így ma már csak az EH-ből való megfelelő lelet szükséges ahhoz, hogy a sarlót viselő férfi főis-

tennek, illetve az aratás férfi istenének, és ezzel közvetve a föld és ég elválasztása mítoszának a későneolitikumtól egészen Hésziodoszig tartó folyamatos délkelet-európai meglétét akár a legszeptikusabbak számára is bizonyítani lehessen. Úgy véljük, hogy ilyen támadhatatlan bizonyítékok előkerülése jórészt csak idő kérdése. Tekintettel a tiszai kultúra időszaka után bekövetkező jelentős Kárpát-medencei változásokra, erre a többé-kevésbé zavartalan továbbfejlődésre leginkább csak a Balkán legdélibb részein, elsősorban Görögországban lehetett lehetőség. A szóban forgó EH-kori bizonyítékok előkerülése tehát főleg ott várható. Ebből a szempontból az Early Helladic időszakkal nyilvánvalóan egykorú várnai temető 36. sírjában talált sarló alakú arany tárgy kiemelkedő fontosságú. A nyele felső végén átlukasztott (és így felfüggesztve amulettként viselhetett) sarlócska külső oldala éles, a belső tompa.^{35a} Alighanem bizonyíthatja Csalog József feltevését, hogy a zalaszentmihályi szórványos rézeszköz talán az őskorba, és esetleg a dunántúli rézkorba keltezhető. A gazdag, fedelmi temetőnek a 3. évezred második felébe datálható fedelmi temetkezések (Alaca Höyük, Majkop, Dorak stb.) és kincsek (Trója) leleteivel való számos összefüggése pedig kétségtelenül bizonyítja, hogy Délkelet-Európa egyes területei a neolitikum után is a Közel-Kelet inspiráló hatásai alatt fejlődtek, mind az anyagi kultúra, mind a társadalmi szervezet bizonyos jellemzőit illetően.

Említést kell tennünk néhány olyan régészeti leletről is, amelyek azt bizonyítják, hogy a 3. évezredi mezopotámiai írásos forrásokból ma még jól ki nem mutatható, de sok adat (főleg régészeti leletek) alapján kikövetkeztethető ősi mítosz (a föld és ég elválasztásának mítosza) Anatóliában már a 2. évezred elején ismert volt. Erre legfontosabb bizonyítékunk két, a vállon sarlókardot viselő férfi isten-ábrázolás. Az egyik Kültepe IB-ből (tehát 1750–1700 között), a másik Bogazköy-ből.³⁶ Különösen fontos körülmény, hogy mindkettő a jellegzetes öntőformákból készült ólomöntvényeken látható. Az eddig ismert 51 ilyen öntőforma, illetve öntvény közül a leőhellyel rendelkező darabok kettő kivételével Kisázsiaiban kerültek elő, és az a kettő is Kisázsia határán (Chagar Bazar, Tell Judaidah). Világos, hogy egy jellegzetesen kisázsiai illetőségű tárgytípusról és ábrázolásról, azaz témáról van szó. Ez azt jelenti, hogy a rajtuk ábrázolt, sarlókardot viselő férfi isten ikonográfiailag és genetikailag nem

³⁰ *Trencsényi-Waldapfel I.*, Hésziodosz-tanulmányok. *Scriptores Graeci et Latini*, 3. Hésziodosz. EPTA KAI HMEPAI. Budapest, 1955, 111, illetve *Forsdyke, J.*, Greece before Homer, *Ancient Chronology and mythology*. (New York 1964) 167.

³¹ *Makkay* 1964, 54, 83. jegyzet, további adatokkal.

³² *Branigan, K.*, Four “miniature sickles” of Middle Minoan Crete. *Kretika Kronika* 1965, 179–182.

^{32a} *Doumas, Chr.*, Early Bronze Age burial habits in the Cyclades. *SIMA* 48 (Göteborg 1977) 85, 88, Pl. XXIX, c.

³³ *Makkay* 1964, 90. jegyzet az 56. lapon, további adatokkal.

³⁴ *Herrmann, H.-V.*, Olympia, Heiligtum und Wettkampfstätte. (München 1972) 62–63.

³⁵ *Makkay* 1964, 57.

^{35a} *Goldschätze der Thraker*. *Thrakische Kultur und Kunst auf bulgarischem Boden*. Ausstellungskatalog, (Wien 1975) Nachtrag, S. 106, N14. — Thrák kultúra és művészete. Szépművészeti Múzeum, (Budapest 1978) 18, 55. számú lelet. — A zalaszentmihályi tárgy: *Csalog, J.*, Das Krummschwert des Idols von Szegvár-Tűzköves. *Acta ArchHung* 12 (1960) Abb. 1, 1.

³⁶ *Kutlu Emre*, Anatolian lead figurines and their stone moulds. (Ankara 1971) No. 16 (Bogazköy) és No. 24 (Kültepe), 143–145.

tartható az egykorú mezopotámiai ábrázolásokon, elsősorban kis reliefeken és pecsételőkön gyakran látható sarlókardos istenalakok egyszerű másolatának. Annál kevésbé, mert a 2. évezred elejétől a mezopotámiai és más pecsételőkön egyre inkább már Istar, mint a háború istennője kezében látható a sarlókard. Arra kell tehát következtetni, hogy a sarlókardot viselő kisázsiai férfiisten az anatóliai bronzkor saját istenvilágához, pantheonjához is hozzátartozott. Így a mezopotámiai sarlókardokhoz, sarlókardot hordozó férfiistenekhez fűződő kapcsolatai két szálon is magyarázhatók: az ősi, biztosan a harmadik, valószínűleg a 4. évezredbe visszanyúló ősi rokonságok, és 2. évezred eleji újabb hatások. Ilyen újabb hatásként értékelhető Kültepe-Karum jellegzetes sarlókardja is.³⁷

Így nyilván nem a véletlen eredménye az sem, hogy Yazilikaya domborművein a 12 férfiisten felvonulását ábrázoló reliefen sarlókard van az istenek vállán.³⁸ A nyilvánvalóan összefüggő kompozíciót alkotó reliefek másik csoportjában ott látunk két bikaembert is, amelyek „auf dem Zeichen Erde stehen und das mondsichelförmige Zeichen für Himmel tragen”.³⁹ Vajjon nem lehet itt szó a föld és ég elválasztásának, mint folyamatnak, tettnek nyilván csakis ennyire elvontan lehetséges ábrázolásáról?

A fentiek alapján teljesen jogosultnak tartjuk azt a nézetet, hogy a késő neolitikus—korai bronzkori előázsiái—délkelet-európai mitológia ismerte azt a mítoszt, amelyben a pantheon férfi főistene sarlóval választotta el az eget a földtől. Sőt, nagyon is valószínűnek tartjuk, hogy a korai görög mitológiai elemek e részének kelettel való kapcsolatai nagyrészt ebben az ősi örökségben és kapcsolatban magyarázhatók. Ezt a vallásos jelenségek más terü-

letein kimutatott korai görög—hettita párhuzamosságok is bizonyítják. Ezek közül most csak egy kérdéskört említünk meg. Mégpedig Odüsszeusz alvilági áldozatának több részletét és hettita párhuzamait.⁴⁰ Ezek a hettita párhuzamok a „korábbi istenek”-kel, így tehát az egymást váltó istengenerációk mítoszával, az ún. Sukzessionsmythos-szal és magával Kumarbi istennel vannak kapcsolatban. Azaz Kronos megfelelőjével az istengenerációk történetében. A legújabb kutatások egyes korai görög és hurrita-hettita mítoszok (a Kumarbi ciklus, A királyság az égből, Az Ulikummi mítosz és az Uranosról, Kronosról és Zeusról szóló régi görög mítoszok) közötti hasonlóságokat nemcsak feltűnőeknek, hanem lényegieknek tartják.⁴¹ Ugyanakkor azt is nagyon jól tudjuk, hogy az említett áldozati forma (a gödörbe hozott véres áldozat) éppen az a vallásos jelenség, amelynek igen jól ismerjük a történetét a neolitikumtól egészen a hellénizmusig.⁴² Az őskori és későbbi áldozati gödrök és gödörbe áldozás kérdései között sok, ma még magyarázatra váró, ismeretlen körülmény van. Egy azonban vitathatatlán: ez, a legkorábbi neolitikumban kialakult, Előázsiában, Kisáziában, a Levantén és Európa egész keleti felén már igen korán mindenütt megtalálható ősi (paraszti?) áldozati forma minden korszakon keresztül szívósan tovább élt. Úgy, hogy közben sem az áldozat bemutatásának külső formái, sem rendeltetése nem változtak meg lényegesen. Az áldozati gödrök ilyen párhuzamai Kelet és Európa között különösen akkor figyelemre méltók, ha tudjuk, hogy Odüsszeusz alvilági útját az eposzba bekerült önálló keleti elemnek tartják: egy korai Gilgames-történetnek megfelelő mitikus történetből keletről származtatják.⁴³ Feltétlenül hozzá kell tennünk, hogy az odüsszeuszi Nekya és az áldozati

³⁷ Özgüç, T., Report on a workshop belonging to the late phase of the Colony period (Ib). *Bulleten* 73 (1955) 80, 38. kép. — *Id.*, Kültepe—Kaniş. New researches at the center of the Assyrian trade colonies. (Ankara 1959) Fig. 62, XLVIII. t. 2—3, 109, Level Ib. — Cf. Koşay, H.—Akok, M., Büyüyük Güllücek. Vorbericht über die Arbeiten von 1947 und 1949. (Ankara 1957) X. t. 2, 31, Gl. 327—328. — *Bo Gräslund*, Hethitische Schwerter mit Krummscheiden. *Opuscula Atheniensia* 7 (1967), 77—90. — Összefoglalóan a sarlófegyverekről és típusaikról lásd *Toufic Solymán*, Die Entstehung und Entwicklung der Götterwaffen im Alten Mesopotamien und ihre Bedeutung. Diss. (Berlin 1964) 33—34, 36, 66—67. és könyvformában is, (Beirut 1969).

³⁸ *Akurgal, E.*, Die Kunst der Hethiter. (München 1961) 87. A 86—87. táblák. — Boğazköy — Hattuša. Ergebnisse der Ausgrabungen, hrsg. von Bittel, K. Band IX. Das hethitische Felsheiligtum Yazilikaya. (Berlin 1975) 160—161, VIII. t. 44—46, Reliefs 69—80, 62. t. — *Bittel, K.*, Die Hethiter. (München 1976) 251. t.

³⁹ *Akurgal, E.*, i. m. 79. t. 3. sor. — Boğazköy — Hattuša, *op. cit.* 136, 177, 19. t.; 113. kép.

⁴⁰ *Steiner, G.*, Die Unterweltbeschwörung des Odysseus im Lichte hethitischer Texte. *Ugarit-Forschungen* 3. (Neukirchen 1971) 265—283. — A kérdés egy részének, az áldozati gödör (bothros vagy mundus) keleti kapcsolatainak már korábbi irodalma is van: *Vieyra, M.*, Les noms du «mundus» en hittite et en assyrien et la pythionisse d'Endor. *Revue Hittite et Asiatique* 19 (69) (1961) 47—51. — *Harry, A., Hoffner, Jr.*, Second Mill. Ante-

cedents to the Hebrew 'OB. *Journal of Biblical Literature* 86: 4, (1967) 385—401. — Az összes adat annyira egybevágní látszik, hogy az odüsszeuszi alvilágjárás alkalmával bemutatott chthonikus áldozat keleti összefüggései nyilvánvalóak. Régészeti adatok viszont ennek az áldozási formának (és alighanem ennek az összefüggésnek is) igen ősi, korai neolitikus eredetét bizonyítják (lásd a 42. jegyzetet is!).

⁴¹ *Harry, A., Hoffner, Jr.*, Hittite mythological texts: a survey. In: *Unity and Diversity. Essays in the History, Literature, and Religion of the Ancient Near East*. Ed. by *Hans Goedicke* and *J. J. M. Roberts*. (Baltimore—London 1975) 136—145.

⁴² Részletesen lásd *Makkay J.*, Adatok a péceli (badeni) kultúra vallásos elképzeléseihez. *ArchÉrt* 1963: 1 (1963) 3—11. — *Ua.*, Über neolithische Opferformen. *Les Religions de la Préhistoire. Valcamonica Symposium '72. Actes du Symposium International sur les Religions de la Préhistoire, Capo di Ponte*. Ed. del Centro (1975) 161—173. — *Ua.*, Mahlstein und das rituelle Mahlen in prähistorischen Opferzeremonien. *Acta ArchHung.* 30: 1 (1978) 13—36.

⁴³ *Schretter, K.*, Alter Orient und Hellas. Fragen der Beeinflussung griechischen Gedankengutes aus altorientalischen Quellen, dargestellt an den Göttern Nergal, Rescheph, Apollon. (Innsbruck 1974) 13—15. — Egyéb mitológiai témákat illetően lásd *Cornelius, F.*, Auswirkung des Istar-Kultus im alten Griechenland. *Orientalia* 45 (1976) 182—184. és *Haas, V.*, Jasons Raub des Goldenen Vließes im Lichte hethitischer Quellen. *Ugarit-Forschungen* 7 (1975) 227—233.

gödörök keleti kapcsolatait egy körülmény rendkívüli módon erősíti. Mégpedig az, hogy e két jelenséget a kutatók külön-külön, egymástól függetlenül eredeztették és eredeztetik Keletről, illetve rokonitják Kelettel. Ez alátámasztja keleti kapcsolataik megítélésének objektivitását.

Az áldozati gödörök, illetve a gödörbe áldozás szokásának példája tehát azt támogatja, hogy az ég és föld elválasztása mítoszának (és a vele kapcsolatos egyéb mitológiai elemeknek: Sukzessionsmythos, megférfiatlanítás, az első férfi főisten szerepe, a sarló, illetve a sarlókard mint a férfi főisten attribútuma és egyúttal a megférfiatlanítás, azaz a föld és ég elválasztásának eszköze stb.) összefüggései mögött, legyenek azok akár területek, azaz kulturális körök, akár időszakok közötti összefüggések, elsősorban az ősi, egészen a délkelet-európai neolitikum végéig (illetve a neki megfelelő relatív fejlődési emeletig) visszavezethető hagyományok továbbélését, tehát a közös ősi eredetet kell keresnünk. Már ti. abban az esetben, ha a 14–13. századi hettita, vagy 8–7. századi görög elemek eredetét keressük. Ebből a szempontból nézve egyébként tökéletesen másodrangú kérdés, hogy az i. e. 3. évezred elején már kimutatható mítosz őseredete hol keresendő: a Keleten vagy talán Délkelet-Európában. Ismételten rá kell mutatnunk, hogy a föld és ég elválasztása mítoszával kapcsolatos keleti és korai görög elemek tagadhatatlan hasonlóságai hátterét, okait már annakidején ezzel az ősi örökséggel, az ősi helyi előzmények rokonságával vagy éppen teljes azonosságával magyaráztuk. Jobb megoldást ma sem tudunk. Nem kétséges, hogy a 2. és 1. évezred fordulója körüli évszázadokban a mükénéi görögök, majd a korai görögök Kelettel való, egyre szorosabb kapcsolatai révén további mitológiai elemek kerülhettek el Európába. Ezek részletes vizsgálata azonban nem tartozik ránk. Egy körülményre mindenesetre utalnunk kell. Minél inkább tagadja valaki azt, hogy a görög mitológia bizonyos alkotóelemeinek kialakulásában vagy formálódásában hettita-hurrita, vagy akár ugariti hatások is szerepet játszottak, annál inkább, és kényszerítő erővel, kell támogatnia azt (a szerintünk legvalószínűbb) feltevést, hogy a fenti párhuzamok ősi eredetű összefüggések maradványai. Mindkét lehetőséget egyöntetűen kizárni, valószínűtlennek tartani a szóban for-

gó rokon elemek nagy számát és meglehetősen magas hasonlósági fokát tekintve nem lehet. Két olyan terület között pedig különösen nem, amely területek a régészeti leletek sokasága alapján ítéelve egymással évezredekken át állandó és szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban fejlődtek. E területek között ilyen sok mitológiai összefüggés a véletlen merő játéka nem lehet. Az érvek amellettszólnak tehát, hogy annak a folyamatnak, amely a szegvári szobor létrejöttéhez vezetett, szerepe volt ezekben az ősi mitológiai kapcsolatokban.

6. Forduljunk most a harmadik évezredi Mezopotámia felé! Komoróczy úgy véli, hogy „minden lexikográfiai bizonyíték nélkül, a baltában véltük az ég és föld elválasztásához használt eszköz őst felismerni”.⁴⁴ Kiderül azonban, hogy Komoróczy nem figyelmesen olvasott. Mindkét, ezzel a kérdéssel foglalkozó munkánkban ugyanis egészen egyértelműen úgy foglaltunk állást, hogy „Enlil sem baltával hajtja végre ezt a tettet”,⁴⁵ továbbá: „Világos tehát, hogy baltával Enlil nem választhatta el az eget a földtől.”⁴⁶ Ráadásul Komoróczy éppen azt az érvet használja mondanivalóink ellen irányuló „bizonyításában”, amelyet éppen mi magunk használtunk először: Enlil a baltát (Komoróczy szerint a kapát)⁴⁷ csak a föld és ég elválasztása után teremtette, így tehát az elválasztásnál még nem használhatta. Erre a fontos tényre tehát nem Komoróczy jött rá, hanem mi mutattunk rá először, legalábbis ebben az összefüggésben.⁴⁸ Ezek után furcsa, hogy éppen ő vádol meg bennünket pontatlansággal.

Nem kétséges, egyelőre nem áll rendelkezésünkre olyan mezopotámiai szöveg, amely világosan tudtunkra adná, hogy Enlil a föld és ég elválasztását valamilyen eszközzel hajtotta végre, és hogy ez az eszköz a sarló volt. Ebben a megállapításban Komoróczynak igaza van, és ezt már annakidején mi magunk is jól tudtuk. Mégis, mik azok az érvek és megfontolások, amelyek alapján így következtettünk: „volt egy olyan (ma még konkrétan — azaz írásos forrásokból — nem ismert) sumer felfogás, amely szerint Enlil sarlóval választotta el a földet az égtől”.⁴⁹ Ezeket az érveket több csoportra osztgatjuk:

a) Olyan, második évezredbeli forrásokból ismert mitológiai adatok, amelyek szereplői közvetve kapcsolatba hozhatók magával Enlillel, vagy a ko-

⁴⁴ Komoróczy, i. m. (lásd a 2. jegyzetet!) 83. j.

⁴⁵ Makkay 1963, 255.

⁴⁶ Makkay 1964, 40.

⁴⁷ A szót Kramer [Sumerian mythology. A study of spiritual and literary achievement in the Third Millennium B. C. rev. ed. (New York 1961) 52] és a legutóbbi évekig Jacobsen is [JNES 5 (1946) 140, és Toward the image of Tammuz and other essays on Mesopotamian history and culture. Ed. by William L. Moran, HSS vol. XXI, Cambridge Mass. (1970) 113–114] egyértelműen pickaxe-nek fordította. Jacobsen viszont legújában már kapának (The treasures of darkness, i. m. 103–104). Mind ő, mind Komoróczy adós marad a filológiai érvekkel, hogy a helyes fordítás miért a kapa (hoe) lenne. Az a megállapítás, hogy a determinatívuma szerint fa eszközről van szó, ebből a szempontból semmitmondó

és félrevezető, mert ahogy balta sem készül fából, éppúgy kapa sem. Itt inkább arról van szó, hogy az eszköz nyele lehetett fából, de akkor is a baltáé éppúgy, mint a kapáé. A pickaxe egyébként inkább csákányra emlékeztető hegyes eszköz: The Oxford Dictionary, i. m. (lásd a 2. jegyzetet!) s. v. A kapa viszont már csak azért sem jöhet számításba egy i. e. 3. vagy 2. évezredi tárgy esetében, mert az eszköztípus maga fejlődéstörténetileg jóval később jött létre: vö. Takács, L., „To dig with a hoe . . .” In: Népi Kultúra — Népi Társadalom 10 (Bp. 1977) 35–41. Rámutat, hogy ha a kapa szót mai, köznapi értelemben vesszük, akkor előtörténetére vonatkozólag egy sor téves következtetésre jutunk. A kapa — balta (pickaxe — hoe) kérdéshez vö. még a 60. jegyzetünket!

⁴⁸ Makkay 1964, 40.

⁴⁹ Makkay 1963, 256.

rai mezopotámiai theogóniai és kozmogóniai képzetekkel. Így a földnek és égnek Enlil által való elválasztásával. Ezen adatok között kiemelkedő fontossága van annak, hogy az Ullikummi ének egy réz vágóeszközt jelöl meg, mint a korábbi, a földet az égtől elválasztó *sumer istenek* eszközét. Amely *sumer istenek* között ott van Enlil is.⁵⁰ Nemcsak filológiai megfontolások, hanem elsősorban a józan ész kell, hogy arra utaljanak: ez a réz vágóeszköz nem lehet más, csak sarló (vagy sarlófegyver).⁵¹ Nem szabad ugyanis elfelednünk, hogy mitológiai eseményekkel és képekkel van dolgunk, és ezekben ollónak, késnek, fűrésznek nem juthat szerep. Például egyetlen mitológiai ábrázolást vagy forrást sem tudnánk idézni a vonatkozó ókori időszakokból, amelyeken kést, ollót, fűrészt látnánk mitológiai események szereplőinek kezében, kapcsolatban a cselekménnyel. Ha a föld és ég elválasztását vitán felül Enlilnek tulajdonít⁵² „A balta teremtése” mítoszt a *sumer* elemeket jól megőrző és visszaadó Ullikummi ének részleteivel összevetjük, jogosan következtethetünk arra, hogy egy feltételezhető *sumer* verzióban Enlil sarlóval (esetleg sarlófegyverrel) választotta el az eget a földtől.

b) Marduk, aki sok más isten mellett főleg Enlil tetteit, vonásait és attribútumait vette fel, ábrázolásai és források szerint kétségtelenül sarlóval, illetve sarlófegyverrel választja el a földet az égtől.⁵³

c) Az érvek további csoportja szerint mitológiai szöveg Enlillel kapcsolatban is tesz említést arról, hogy a sarlót Enlil használja, nem a föld és ég elválasztásával kapcsolatban bár.⁵⁴

d) Az érvek negyedik csoportja az ábrázolások és más régészeti leletek. A harmadik évezredből különösen azok a férfiisten ábrázolások, amelyeken az isten kezében attribútumként (mitológiai fegyverként) sarló vagy sarlófegyver látható. Ezeket tanulmányunkban részletesen megvizsgáltuk. Az azóta eltelt másfél évtizedben tudomásunk szerint nem került elő olyan új lelet, nem merült fel olyan új szempont, amelyek miatt akkori álláspontunkat most meg kellene változtatnunk. Röviden összefoglalva, arról van szó, hogy mezopotámiai, 3. évezred-i mitológiai, egyéb vallásos tárgyú és történeti reliefsen, kispasztikákban, votív lapokon látható egy férfialak, kezében sarlóval vagy korai típusú sarlókarddal. A kafadzsei VII. Nintu templomban talált reliefsen megéppenséggel az egyik legelső, biztosan istenként meghatározható előázsiai férfiábrázolás látható,⁵⁵ kezében a két legfontosabb istenattribútummal: a sarlóval (sarlófegyverrel) és a baltával (buzogánnyal, jogarral). A sarló és balta attribútum-, és nem fegyver-voltát ezen az ábrázoláson mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az isten ül.

Azaz mindenféle harccal, háborúval kapcsolatos interpretáció eleve kizárandó, csak mitológiai téma jöhet számításba. A 3. évezred végére, a 2. évezred legelejére keltezhető kispasztikák és votív terrakotta lapok férfialakját már régóta — gyakorlatilag a mezopotámiai régészeti kutatások kezdete óta — Enlil isten ábrázolásának tartják. Ikonográfiai szempontokon túl márcsak azért is, mert Nippurban nagy számban kerültek elő. Más lelőhelyekről, főleg Tello-Girszuból származó hasonló férfiisten-ábrázolások kissé későbbiek.⁵⁶ Alighanem éppen azért, mert ez a típus, a szakállas férfiisten, kezében attribútummal, a 3. évezredben főleg a nippuri Enlilhez kötődött. E reliefs és kispasztikák jelentősége témánk, azaz a szegvári szobor értelmezése szempontjából igen nagy. Azért, mert a 3. évezredből kizárólag csak ezek a mezopotámiai leletek ábrázolják a sarlót vagy sarlókardot mint attribútumot hordozó férfiistent egész Euráziában. A két földrészen az egész 3. évezredben egyetlen kivétel van: a szegvári szobor. Úgy látjuk, határozott oka volt annak, hogy e mezopotámiai leleteken éppen Enlil vagy általában egy mezopotámiai férfiisten kezében látható a sarló vagy a korai sarlókard attribútumként. Ez az ok pedig csak egyetlen egy lehet: ezek az idolk és reliefs annak a mítosznak a főszereplőjét ábrázolják, amely mítosz a föld és ég elválasztását is tartalmazta, amely mítosz szerint a föld és ég elválasztása sarlóval (sarlókarddal) történt, és amely sarlóval való elválasztás végrehajtója egy férfi főisten, a pantheon feje volt. A 3. évezred második felében ezt a férfiistent már egész Mezopotámiában Enlilnek nevezték. Azaz a korábbi számos, városállamoként változó nevű (és korábban még talán Nippurban is más nevet viselő) és előtörténetű férfiisten már Enlillé szinkretizálódott. E férfi főisten nippuri alakja azonban korábban is lehetett egy Enlil nevű isten. Egy olyan mítosz eseményének, illetve főszereplőjének képi ábrázolásáról van tehát szó, amely mítoszt írásos forrásokból a 3. évezredből egyelőre nem ismerjük, és a 2. évezredből is csak részben Mezopotámiából és csak töredékesen ismerjük. Mi azonban a régészeti leleteknek a d. pontban ismertetett forráscsoportját a sarló (sarlókard) mint mitológiai attribútum és mitológiai fegyver, mint a föld és ég elválasztása korai *sumer* variánsának valószínű eszköze szempontjából teljes értékű bizonyítéknak tekintjük. Így e régészeti leleteket arra is megfelelőnek és már ma is elegendőnek tartjuk, hogy az a—c. pontokban említett, a föld és ég elválasztásának eszközére vonatkozó hiányos forrásokat kiegészítsék és vitathatatlaná tegyék. Elvégre ebben a kérdésben egy mitológiai ábrázolás *eszközét*, egy *tárgyat* keresünk, amely mi-

⁵⁰ Makkay 1963, 52. jegyzet, további irodalommal.

⁵¹ Makkay 1963, 59. jegyzet.

⁵² Jacobsen, Th., szerint: “3. The separation of heaven and earth. Dr. Kramer’s answer to this third question is correct. It was Enlil who separated heaven and earth.” Toward the image of Tammuz, i. m. 118.

⁵³ Makkay 1963, 256, 62. j. és Makkay 1964, 40, 46. j.

⁵⁴ Makkay 1964, 39, 31. j.

⁵⁵ Makkay 1964, 18, 47. kép, 230. j. — Cf. Strommen-ger, i. m., 65. t.

⁵⁶ Például Barrelet, M.-Th., *Figurines et reliefs en terre-cuite de la Mésopotamie Antique. I. Potiers, termes de métier, procédés de fabrication et production.* (Paris 1968) Répertoire iconographique, s. v. armes courbes à manche long, p. 452.

toszbeli tárgy előképének léteznie kellett a kor eszközkészletében is. A számtalan vallásos témájú ábrázolás és votív tárgy között tehát mint régészeti leletet is meg kell tudni találni. Mi tehát a régészeti leletek és az írásos források tanúságai között itt ellentmondást egyáltalán nem tapasztalunk. Azt a tényt, hogy egyelőre semmiféle írásos forrást nem ismerünk a 3. évezredből arra az eszközre vonatkozólag, amellyel az isten vagy istenek a föld és ég elválasztását végrehajtották, nem tartjuk döntő momentumnak. Ilyen adatok időleges hiánya nem akadályozhatja meg a jogos feltevéseket. Szerintünk számítani kell ilyen tartalmú szövegek előkerülésére, és semmiképpen sem szabad a föld és ég elválasztása eszközének kérdésében véglegesen tagadó álláspontra helyezkedni. Ezzel kapcsolatban utalni szeretnénk Komoróczy mondatára: arról, hogy „Enlil föld és ég elválasztásához bármiféle eszközt is használt volna, még azokban a szövegekben sincs szó, amelyek egyébként neki tulajdonítják a világ hajdani elrendezését.” Szerintünk azonban a 3. évezredbeli szövegek kutatottságának mai állapotát (és ez alatt elsősorban az újabb és újabb szövegek régészeti ásatások során való előkerülését értjük)^{56a} nem szabad ennyire végérvényesnek tekinteni. Ajánlatos például figyelembe venni az Ur-i királysírokban feltárt emberáldozatok körüli vitát.⁵⁷ Évtizedeknek kellett eltelniük, míg végül 1960-ban C. J. Gadd Woolley mellett zárta le a kérdést.⁵⁸ Nézetünk szerint a föld és ég elválasztására vonatkozó régészeti és írásos források közötti ellentmondásnak (amely ellentmondás egyébként csak látszólagos, hiszen egyszerűen írásos források hiányáról van szó) tökéletesen hasonló megoldása lehetséges, sőt várható.

7. Komoróczy szerint az a tétel, hogy „sarló, illetve sarlós isten választotta volna el az eget és a földet, önmagában is képtelenségnek tűnik, hiszen hol szoktak — egy földművelő kultúrában, amilyen

a közel-keleti és a délkelet-európai neolitikum! — sarlóval ásni, kapálni?!. A világteremtésre vonatkozó elképzelések nem az aratásból szoktak kiindulni.” Valójában nem egészen olyan képtelen a sarló ilyenféle mitológiai használata. Nézzük ezt a kérdést közelebbről!

Az a tétel, hogy férfiisten, akinek attribútuma sarló, a föld és ég elválasztását sarlóval végzi el, nem a mi elméletünk, és egy régóta ismert és érdemben soha senki által nem cáfolt elmélet.⁵⁹ Legalábbis az az elgondolás, hogy Uranos megférfitlanításának eszköze a sarló, és ez a sarlóval végrehajtott aktus a föld és ég elválasztását szimbolizálja. Szimbolizálja, hiszen ezt a tettet a valóságban nehéz lenne végrehajtani. Komoróczy szerint e szimbolikus elválasztás sarlóval való végrehajtása ellen szól az a körülmény, hogy egy korai földművelő kultúrában sarlóval ásni-kapálni nem szoktak. Elfelejté tehát, hogy néhány sorral előbb — a mi évtizeddel korábbi tételünkhöz hasonlóan — megállapítja, hogy — akár kapáról, akár baltáról is van szó —, a kapát Enlil nem használhatta erre a szétválasztásra. Saját álláspontjával is ellentmondásba kerülve, nem magyarázza viszont meg, hogy miért az ásás (kapálás) lenne az a mezőgazdasági tevékenység, amelynek mítikus tükröződése hasonlóként szolgálhatott volna a föld és ég elválasztásának eszközzel való végrehajtásához. A világteremtésre vonatkozó elképzelések — állapítja meg — nem az aratásból szoktak kiindulni, és ez az érv a sarlóval való szétválasztás ellen. Hol vannak viszont — kérdezhetjük — azok a világteremtésre vonatkozó elképzelések, amelyek a kapálásból, vagy éppen ásásból indulnak ki? Egyáltalában, hol vannak a 3. évezredből, sőt jelesen a még korábbi szarmazó kapa-leletek? És különösen az attribútumnak tartható kapa-ábrázolások, vagy votív és szakrális kapák, másolatai, és amulettjeik? Egyébként is, a kapa mint munkaeszköz, a kapálás mint munkafolyamat ilyen korai

^{56a} Mint pl. az elmúlt években Tell-Mardikh/Ebla-n történt: *Pettinato, G.*, The royal archives of Tell-Mardikh — Ebla. *The Biblical Archaeologist* 39: 2 (1976) 48—50. — *IBLA. Reallex. der Ass. und Vorderas. Arch. Band V: 1—2* (Berlin 1976.) 11—12.

⁵⁷ *Maga Woolley, L. C.*, a vitát a következőképpen írja le [History unearthed. (London 1958) 72, és már az Ur-i királysírokat tárgyaló monumentális művében is: *Ur Excavations, II. The Royal Cemetery*. (London and Philadelphia 1934) 38—42. — *Ua. Excavations at Ur*. (London 1955) 78—79.]: „Egy pillanatig sem kételkedtem abban, hogy az Ur-ban feltárt sírok azoknak a királyoknak és királynéknak sírjai, akik Ur városállamában uralkodtak éppen az Első Dinasztia előtt, amikor Mes-anni-pad-da egész Sumer fölött megszerezte a hatalmat (valójában meg is találtuk egyikőjüknek a pecsét-hengerét, aki magát 'Mes-kalam-dug-nak, a Királynak' nevezte), és nagyon meglepődtem, amikor megtudtam, hogy nézetemet vitatják. Én kizárólag régészeti bizonyítékokra támaszkodtam, és éppen a régészeti bizonyítékok érvényét vonták itt kétségbe.

A kutatók azzal érveltek, hogy ezek nem lehetnek királyi sírok, mivel *nincs olyan írásos forrás* (kiemelés tőlem), amely szerint egy király gyászszertartásánál emberáldozat is szerepelt volna; ilyenformán nem lehet ilyen szokást tulajdonítani a régi sumereknek. Továbbá ezek királyok sem lehettek, mert neveik nem fordulnak

elő a sumer királylistákban. Másrészt, a sumer év legfontosabb vallásos szertartása a tavaszünnepe volt, amikor az isten és istennő nászát ünnepelték meg, amely a földi termékenységet biztosította; ez, együtt a természet téli halálának és tavaszi feltámadásának hitével, már lehetett kapcsolatban emberáldozattal (aminthogy volt is néhány más közel-keleti népnél); az istenpárt élő menyasszony és vőlegény jelképezhetette, akiket a ceremónia végén megöltek, de mivel a hagyományos vőlegény maga a király volt, erre a feláldozásra mással helyettesíthették, akit helyette megöltek. Következésképpen, érveltek, a mi Ur-i sírjaink egyáltalában nem lehetnek királyok sírjai.

Régész-kollégáim az én nézetemet támogatták, az irodalomszakértők azonban teljesen elutasították. Nem szoktak hozzá ahhoz, hogy teljesen régészeti jellegű forrásokat tanulmányozzanak és értékeljenek, és azt a tényt, hogy egy ilyen (régészeti) adat kimondottan ellentmondott téziseik minden pontjának, semmibe vették.”

⁵⁸ *Gadd, C. J.*, The spirit of living sacrifices in tombs. *Ur in Retrospect, in memory of sir C. Leonard Woolley — IRAQ 22, 1960, 51—58.* — *Cf. S. N. Kramer, Death and Nether World according to the Sumerian literary texts. Uo. 59—68.* — *Green, A. R. W.*, The role of human sacrifice in the Ancient Near East. *ASOR, Diss. Series No 1.*, Missoula 1975, 46—53.

⁵⁹ *Makkay 1963, 255*, további irodalommal.

mejléte ellen elméleti következtetések szólnak.⁶⁰ És végül: a mítoszokban nem racionális elemként szerepel a tett végrehajtásának eszköze. Nem olyan eszközt kell tehát keresnünk, amellyel ténylegesen szét lehetne vágni a fejünk fölött a világmindenséget. Ha Komoróczyhoz hasonlóan ilyen racionális-ként is előforduló események, folyamatok, eszközök egyszerű tükrképének fognánk fel a föld és ég elválasztása mítoszának szimbólumát, akkor a mítoszok elemzése egyszerűen lehetetlenné válna. Ebben az esetben például azt is mondhatnánk, hogy az Egyiptomból kivonuló Izrael népe nem kelhetett át száraz lábbal a tengeren, hiszen hol szoktak abban az időben kinyújtott puszta kézzel tengeren átvezető gátakat építeni.⁶¹ Vagy megállapíthatnánk, hogy a középkori legendánk adatai hamisak, hiszen arról beszélnek, hogy Szent László király „szomszúságtól elepedett katonái számára bárdja csapásával faskasztott forrásvizet”,⁶² pedig a középkorban a bár-

dot nem is használták kútasásra. Nyilvánvaló, hogy a mítoszok kutatásának nem ez az útja, és feltételezzük, hogy Komoróczy sem ezt az utat követi. Be kell azonban látnia, hogy az általa írottak következetes végigvitele ilyen következtetések levonásához vezethet. A föld és ég elválasztásának egy eszközzel, jelen esetben a sarlóval való végrehajtása nem egy bármikor elképzelhető, praktikus folyamatot, és nem közvetlenül egy mezőgazdasági napi termelési folyamatot, munkamenetet, munkafajtát tükröz. Sokkal áttételesebben alkalmazott és absztrahált szimbólummal van itt dolgunk. A következőkben röviden azt vizsgáljuk meg, hogy a földnek az égtől éppen sarlóval való elválasztása, mint mitológiai gondolat, milyen folyamatok eredményeként, mikor és hol alakult ki és került be több nép ősi hitvilágába. Különös tekintettel a sarló mint vallásos szimbólum legkorábbi előfordulásaira.

II.

Köztudott, hogy az élelemtermelés (azaz a neolitik forradalom) időszakának legelső, újonnan alkotott mezőgazdasági eszköze a nyélbe illesztett kőpengékből álló sarló volt. Mint a legelőször létrehozott, speciálisan a mezőgazdasági termelés céljaira készített eszköz, minden más mezőgazdasági termelőeszközt megelőz. Mind kronológiailag, mind a fontosság sorrendjében. Ha valaki csak egy pillantást vet a Hacilaron talált kőbaltákra, láthatja, hogy azok — nyélbeillesztésük módjából ítélve — nem szolgálhattak mezőgazdasági talajlazítás: ásás vagy kapálás céljaira.⁶³ A sarló ilyen elsődlegessége a legkorábbi földművelés általános törvényszerűségeiből következik. Ezeket talán a jordániai Beidha példáján láthatjuk a legjobban. Itt hosszú ideig csak a vad gabona termelése folyt.⁶⁴ E folyamat legelején a talaj lazítása még ismeretlen volt, de aratásra, a kalászkok levágására már szükség volt. Ennek felel meg, hogy míg a legkorábbi időből talajlazító eszközökre semmi bizonyíték, annál több a sarló használatára. Világos az is, hogy a termelés

intenzívebbé válásával, azaz a „cultivated” gabona termeléséről a „domesticated” termelésre való átteréskor,⁶⁵ majd azt követően a sarló jelentősége csak tovább nőtt. Induljunk ki ugyanis egy adott nagyságú terület (mondjuk 100 négyzetméter) megművelésének a feltételeiből. Először a háziastított gabona megjelenése, majd a trágyázás, végül az öntözés bevezetése lehetővé tette, hogy az erre a 100 négyzetméterre eső gabonátöszám és kalászszám jelentősen megnövekedjen, akár a többszörösére nőjön. Ez azt jelentette, hogy aratáskor kétszer-háromszor több kalászt kellett ugyanolyan nagyságú területről sarlóval levágni. A 100 m² nagyságú terület talajlazításának munkája azonban mindvégig ugyanannyi energiát követelt. A negyedik évezred végén pedig az eke megjelenése⁶⁶ ezt a munkamennyiséget jelentősen csökkentette, és az ásást vagy kapálást a gabonatermelésből — szükséghelyzetektől eltekintve — egyszer s mindenkorra teljesen kiszorította. Az aratásban azonban az emberi munkát egészen az ipari forradalomig, sőt a

⁶⁰ Takács, L., i. m., (lásd a 47. jegyzetet!). Az Enlil által teremtetett és sok ábrázolásban kezében látható eszköz pontos meghatározása egyébként egyelőre nem véglegesen lezárt kérdés („neben jener Einteilung nach Gebrauchsformen, die für den Alten Orient ganz besonders unsicher ist”: P. Calmeyer, Hacke. Reallex. der Ass. Bd. IV (Berlin 1972—1975) 32. A bizonytalanság az írásos forrásokban jól látható abból is, hogy legújabban Th. Jacobsen is kapának tartja az eszközt (The treasures of darkness, i. m. 103—104). Ugyanakkor egy Ninurta-hoz intézett himnuszban egy feltételezett eszköz (pickaxe) szerepel, amelynek éle fogazott: “Lord Ninurta, toothed (pickaxe) that uproots the evil land.” ANET³, 577, 1. 10. Világos, hogy sem balta, sem kapa nem lehet fogazott élű, csakis sarló. Csak sarló fogalmával békíthető össze az eszköz fa volta (determinatívum!), hiszen fatestbe helyezett kőpengék által létrehozott él fogazottnak vehető, és egy ilyen eszköz faeszköznek vehető akkor is, ha csak nyele és a kőpengéket befoglaló rész van fából. Egy fanyelű vasbalta, vaskapa vagy vas ásó mindenképpen vaseszköz, és nem faeszköz! A régészeti leletek

között előkerült, pickaxe-nek meghatározott tárgyakat egyébként fegyvernek és nem eszköznek tartja a kutatás: Moorey, P. R. S., The Loftus hoard of Old Babylonian tools from Tell Sifr in Iraq. IRAQ 33: 2 (1971) 83—84.

⁶¹ Exodus I, 14, 15—31.

⁶² Ijjas Antal, Szentek élete. (Bp. 1976) II. 46.

⁶³ Mellaart, J., Excavations at Hacilar. Vol. 2. (Edinburgh 1970) 170. kép. 5—6, 171. kép.

⁶⁴ Kirkbride, D., Five seasons at the Pre-Pottery Neolithic village of Beidha in Jordan. Palestine Exploration Quarterly 98 (1966) 62.

⁶⁵ Helback, H., in Mellaart, Hacilar, vol. 1. pp. 194—195.

⁶⁶ Steensberg, A., Stone shares of ploughing implements from the Bronze Age of Syria. (København 1977) 5. — Krasnov, I. A., Drevneishie uprashnie pahotnie orudia. (Moszkva 1975) passim. — Jellemző, hogy az 1920-as években a leginkább energiaigényes munka a kézikaszával való aratás volt. Az aratómunkás napi energiaszükséglete 7000—7500 kalória (!) volt. Tarján R. — Lindner K., Tápanyagtáblázat. (Bp. 1978) 31.

19. század végéig nem sikerült állati vagy gépi erővel pótolni.^{66a} A sarlóval végzett kézi aratás nem-hogy általános maradt, de az adott területre eső hozam növekedésével párhuzamosan jelentősége egyre tovább nőtt. Így, bár tudunk votív ásról,⁶⁷ sőt még rituális szántásról⁶⁸ is, mégis kétségtelen, hogy az aratás volt az a munkafolyamat, és az aratósarló az az eszköz, amely a mezőgazdasági termelés munkájának és eredményességének szimbólumává vált, sőt: egyedül válhatott. Innen van, és nem véletlen jelenség tehát, hogy minden, gabona-termelést űző régi és új nép aratóünnepével, az új gabona, az új kenyér ünnepével üli meg az év mezőgazdasági munkáinak végét, fejezi ki sikerét, és egyúttal igyekszik biztosítani a következő termés bőségét a termés legelőször learatott zsebének a feláldozásával. (A kertek felásásának, megkapálásának ünnepéről ilyen összefüggésben viszont nem tudunk.) Ezzel kapcsolatos tehát az is, hogy maga a sarló nyilván már igen korán az aratás munkájának, a termés betakarított mennyiségének szimbólumává is vált. Így először a gazdasági, azt követően a társadalmi-politikai hatalom jelképe lett, és semmi sem szól az ellen, hogy rövidesen a transzcendentális síkján is megjelent: isteni attribútumként. Különböző okok miatt — és ezen okok jelentős része még felderítetlen — ez a sarlóattribútum az első időkben férfiistenekkel kapcsolatos. Nézetünk szerint ez a folyamat legelőször és minden más területtől függetlenül a Közel-Kelet legkorábbi gabonatermelő területein a 4. évezred folyamán játszódott le, a legelső városi civilizációhoz vezető fejlődés szerves részeként. Erre gondoltunk már 1961-ben is. Akkor azonban jobbra még csak általános megfontolások, illetve a 3. évezredből származó leletekből való visszakövetkeztetések alapján. Azóta azonban előkerült néhány olyan lelet is, amelyek a sarlónak vallásos szimbólummá válását és attribútumként férfiistenhez tartozását már a negyedik évezredből kétségtelenül bizonyítják. Ha nem is közvetlenül Mezopotámiából, de a Közel-Keletről, a Beersheba-Ghassul művelődésekből. Ilyenek mindjárt a híres Nahal Mishmar-i rézkincsrel együtt előkerült, víziló-agyarból készült szakrális sarlók, továbbá egy rézjogar, amelynek fejen sarló és balta összevont szimbóluma látható.⁶⁹ A kincsben talált 429 tárgy közül összesen 20 tárgy (vésők és balták) lehettek a mindennapi élet tárgyai, a többi a kultuszélet, a rítus eszköze volt.⁷⁰ (Ezt a deponálás

körülményei is bizonyítják.) Ez különösen érvényes az öt, átfúrt testű sarlóra.

Még ezeknél a tárgyaknál is sokatmondóbbak azonban a Beersheba melletti Safadi 721. számú épületében egy *áldozati gödörben* talált 25 cm magas elefántcsont férfifigura és egy 40 cm ívátmérőjű elefántcsont sarlóutánezat. A szobor az elefántcsont sarló ívébe volt helyezve. A gödörben ezeken kívül még egy díszített elefántcsont-lap, egy elefántcsont idol feje és két bazalt-tál volt.⁷¹ Magának a gödörnek és a benne talált leleteknek a rituális rendeltetését, sőt már a deponálás előtti szent tárgy voltát a legpraktikusabb észjárású kutató sem vonhatja kétségbe. E leletek keltezése a 4. évezred harmadik negyede, relatíve pedig a késői Obéid vagy legkorábbi Uruk időszak.⁷² Ismét lehetne azon elmélkedni, hogy vajon a 25 cm magas elefántcsont-idol istent, férfiistent ábrázol-e, avagy halandót (Perrot, és nyomában Mellaart szerint például egy hívót). De azon már nem, hogyan *kell* interpretálni egy elefántcsontból készült, azaz szimbolikus sarlót, ha egy áldozati gödörben kerül elő. Mi ezért azt a nézetet fogadjuk el, amely szerint „The figurine, as the divine autumnal harvester, and the sickle may have been used in a re-enactment of the harvest to ensure a good crop for the following year.” Ennélfogva nagyon is helytálló a Safadi figura mint „agricultural god” párhuzamba állítása a szegvári szoborral,⁷³ mint az egyetlen ma ismert hasonló ábrázolással a korai földműves civilizációk egész területéről. Hiszen csak ez a két, egymástól távolfekvő, de csaknem egykorú szobor ábrázol olyan férfiistent, amelynek attribútuma a sarló. Mégpedig kétségtelenül az aratósarló, és nem a félig fegyver — félig eszköz átmeneti sarlófegyver, és különösen nem a hatalmi szimbólum sarlófegyver. Viszont ez a sarló, mint attribútum, már önálló szimbólummá vált. Azaz már készültek olyan tárgyak, amelyek arató sarló formájúak, de termelésre már nem használták őket, sőt arra már nem is használhatóak. A két szobor között lényegében csak annyi a különbség, hogy az izraeli leletek néhány évszázaddal korábbiak.

E leletek világosan bizonyítják azt a tételünket, hogy az itt most röviden, 1961-ben részletesen leírt folyamat, a sarlónak vallásos szimbólummá és az első férfiisten attribútumává válása egyedi folyamatként a Közel-Keleten a 4. évezred során zajlott le, mégpedig az el'Obéid kultúrában, illetve

^{66a} A kézisarlót az aratás kizárólagos eszközének szerepéből még a vas sem váltotta fel, csak az acél: Moorey, P. R. S., i. m. IRAQ 33: 2 (1971) 73–76.

⁶⁷ Steensberg, i. m. 4. kép.

⁶⁸ Pätzold, J., PZ 38: 3–4 (1960) 189–239.

⁶⁹ Bar-Adon, P., The cave of the treasure. The finds from the caves in Nahal Mishmar. (Jerusalem 1971) 18–23, Nos. 1–5 és 104–105, No. 150.

⁷⁰ Ussishkin, D., The “Ghassulian” temple in Ein Gedi and the origin of the hoard from Nahal Mishmar. The Biblical Archaeologist 34: 1 (1971) 27.

⁷¹ Perrot, J., Les ivoires de la 7e campagne de fouilles à Safadi près de Beersheba. Eretz-Israel 7 (1966) 92–93,

L–LI. t. — *Id.*, Syrien und Palästina. In: Frühe Stufen der Kunst. Propyläen Kunstgeschichte, Band 13. (Berlin 1974) No. 122. — Mellaart, J., The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia. (Beirut 1966) 28–30, XI. t. — Carolyn Elliott, The religious beliefs of the Ghassulians c. 4000–3100 B. C. Palestine Exploration Quarterly, 109 (1977) 3, 15. — Claire Epstein, Aspects of symbolism in chalcolithic Palestine. In: Archaeology in the Levant. Ed. by Roger Moorey and Peter Parr. (Warminster 1978) 23–25.

⁷² Mellaart, i. m. (Beirut 1966) 30–31 és The Neolithic of the Near East. (London 1975) 243.

⁷³ Carolyn Elliott, i. m. (lásd a 71. jegyzetet!) 3, 15.

vele egykorú és rokon, vagy hatásai alatt álló más művelődésekben, és sehol másutt. (A sarlófegyver kialakulása, akár mint valóságos harci eszköz, akár mint hatalmi szimbólum, csak akkor kezdődik, amikor már rézből és bronzból is készülnek sarlók és fegyverek, nagyjából a 4. és 3. évezredek fordulóján.) Fenntartjuk tehát azt a véleményünket is, hogy a legelső férfiisten ilyen képze (férfiisten sarlóattribútummal, mint az aratás istene és egyúttal mint a már kialakult pantheon feje) a késő neolitikus Kárpát-medencében nem önálló belső, elszigetelt helyi fejlődés eredményeképpen jött létre. A tiszai kultúrát megelőző neolitikus időszakokból, de a környező területek korábbi kultúráiból ugyanis egy ilyen önálló helyi fejlődésre semmi bizonyíték nincs. Ellenkezőleg, minden adat ellene szól. Az önálló férfi főisten mint a pantheon feje képzetének létrejötte ugyanis autokratikus társadalmi vezetők meglétének függvénye. Ilyen uralkodók, azaz ilyen társadalmi rendszer pedig csak az osztálytársadalmak kialakulásának kezdeti fokán képzelhető el. Erről pedig a vonaldiszes kerámia

legkésőbbi időszakában a Kárpát-medencében szó sem lehet. A tiszai kultúrában jelentkező ilyen gazdasági, társadalmi és vallási elemek (a települések nagyarányú koncentrációja, továbbá a szegvári szobor a maga több jellegzetességével, nem utolsósorban gőgös tartásával, amely autokratikus földi hatalom létét és isteni hatalom hitét jeleníti meg) tehát kizárólag csak külső hatások alatt jöhettek létre. A balkáni területek emléanyagának bizonyos ismeretében nyugodtan állíthatjuk, hogy ilyen társadalmi, gazdasági és vallási rendszerek, illetve képzetek a tiszai kultúra időszaka előtt ott sem jöhettek létre önálló helyi fejlődés eredményeképpen. Így a jelenségek eredetét a maguk komplexitásában még messzebb, kétségtelenül Nyugat-Ázsiában kell keresnünk.

Nem szükséges módosítanunk azt az elgondolást sem, hogy ennek a 4. évezred végi, 3. évezred eleji, sarlós attribútumú férfiistennek tulajdonították a legősibb mítoszok a föld és ég elválasztásának, mint a világteremtés egyik fő aktusának sarlóval való végrehajtását.

III.

Végezetül arra szeretnénk röviden kitérni, milyen érvek szólnak amellett, hogy a szegvári szobor mint ikonográfiai alkotás, és elsősorban az általa megjelenített vallásos téma (és mitológiai háttere, a föld és ég elválasztásának ősi mítosza) nem lehet a helyi, Kárpát-medencei vagy balkáni neolitikus fejlődés önálló, Nyugat-Ázsiától független, elszigetelt tipikus eredménye. Hanem éppenséggel a 4. évezredben lezajlott általános közel-keleti gazdasági, társadalmi és vallási fejlődés eredményei egyik európai lecsapódásának kell tartanunk. Természetesen nem arra gondolunk, hogy a negyedik és harmadik évezredek fordulóján kereskedők vagy „misszionáriusok” ilyen szobrokat (és ilyen mítoszokat) szállítottak volna Keletről Nyugatra. Elgondolásunkat ezúttal röviden szeretnénk kifejteni. Így sem 1961-ben részletesen ismertetett (és nézetünk szerint döntő többségükben ma is helytálló és érdemben meg nem cáfolt) érveinket, sem az azóta felgyűlt újabb bizonyító anyagot nem részletezzük. Inkább a kérdés elvi részével foglalkozunk.

A délkelet-európai neolitikum és rézkor (és velük együtt természetesen a szegvári szobor) keleti, nyugat-ázsiai kapcsolatainak megítélése ugyanis az utóbbi években a régészeti adatok, azaz leletössze-

függések és jogos hipotézisek szakszerű vizsgálatának a területéről a kutatók jelentős részénél átkerült a régészeti kutatási elveinek és módszereinek, az úgynevezett *modellek*nek a körébe. Ma az ősrégészeti kutatásban két irányzat, modell működik. Az egyik a Childe nevével és életművével szinte azonosítható ún. *módosított diffuzionizmus* (modified diffusionism).⁷⁴ Ezt a másik modell hívei ma már nemcsak hogy hagyományosnak, hanem minden lényeges elvét és eredményét illetően meghaladottnak, sőt kimondottan károsnak tekintik. A másik kutatási modell annyira új, hogy még határozott neve sem igen van. Nevezhetjük a hetvenes évek irányzatának, ekológiai vagy ökonomikus-szociális megközelítési modellnek, vagy éppen science-based archaeology-nak is.⁷⁵ De vannak rövidebb nevei is: Scientific Archaeology, Systems Archaeology, New Archaeology.^{75a} A magyar régészeti kutatás (előnyére vagy hátrányára?) még nem honosította meg ezen új módszertani iskolát, kutatási elveit és gyakorlatát. (Történettudományunk már foglalkozott a modellalkotás kérdéseivel).^{75b} Mielőtt azonban valaki elkötelezné magát az újrégészet és a modellalkotás elvei és módszerei mellett, érdemes megismerkedni néhány körülménnyel. Nevezetesen azzal, hogy vajjon az újrégészet alapelvei valóban

⁷⁴ Glyn Daniel, From Worsae to Childe: the models of prehistory. PPS 37: 2 (1971) 148. — Másutt 'literalist modell' a neve: Nandris, J., Journal of Archaeological Science 1977: 4, 300.

⁷⁵ Glyn Daniel, i. m. 152, továbbá Clark, G., Prehistory since Childe. BIA 13 (1976) 12. — Renfrew, C.

in: Reconstructing Complex Societies, ed. by Charlotte B. Moore. Bull. BASOR Supplement Nr. 20 (1974) 69.

^{75a} Összefoglalóan lásd Kosáry Domokos, Modellalkotás és történettudomány. Történelmi Szemle 1978: 1, 117—157.

^{75b} Donn Bayard, 15 Jahre "New archaeology". Saeculum 29: 1, (1978) 69—106. Nem könnyű olvasmány, de megéri.

annyira újak-e, mint hívei állítják. Továbbá azzal, hogy az újrégészeti ismeretelméleti alapjai (mondhatjuk, filozófiája) mennyire ingatagok.⁷⁶ Az új modell(ek) híveinek álláspontját úgy ebben, mint más fontos kérdésekben, nem annyira az adott, rendelkezésre álló régészeti tények higgadt elemzése (a leletek előre konstruált szempontok nélküli, minél kevesebb szubjektívet tartalmazó összehasonlítása) határozza meg, hanem a sajátos, science-based kutatási modellel kapcsolatos elkötelezettség. Különösen a radioaktív szénizotóp segítségével kapott abszolút keltezési adatok objektív voltának és megfellebbezhetetlenségének dogmává kövesedő tana. Az ezekre a C 14 adatokra való támaszkodás ma már olyan nagymértékű, hogy ezt a modellt akár radioaktív bázisú ősrégészetnek is nevezhetjük. E modell lényege a következő: bármit is mutatnak, bármit bizonyítanak is a tipológiai megfelelések, a kulturális jelenségek közötti összefüggések, esetleg más keltezési lehetőségek, a kultúrák, lelőhelyek, rétegek, leletek összehasonlításában, egymáshoz való időviszonyuk, tehát relatív kronológiájuk megállapításánál a C 14 adatoknak abszolút elsőbbségük van. Abból a feltevésből kiindulva, hogy mint természettudományos mérési eredmények, teljesen függetlenek a régészeti hagyományos módszerű vizsgálatokban nyilván gyakran jelentkező kutatói és más szubjektív és esetlegességi tényezőktől. Így tehát nem hasonló kultúrát, nem hasonló leletet vetnek össze hasonlóval, hanem hasonló C 14 időponttal rendelkező régészeti egységeket (épületeket, rétegeket, lelőhelyeket, kultúrákat) egymással. Ha két ilyen egység C 14 adata azonos vagy közel azonos, nem sokat számít, hogy a régészeti jellemzők esetleg merőben különböznek egymástól, vagy hogy más keltezési módok más összefüggéseket mutatnak. Pedig, mint A. M. Snodgrass valószínű rámutatott, a régészeti kutatás alapelve, „that one must compare like evidence with like”.⁷⁷

Az alapelv megsértéséből és a C 14 adatok gátálástalan alkalmazásából az ősrégészeti kutatásban az utóbbi években komoly kronológiai zűrzavar keletkezett.⁷⁸ A dolgok higgadt felülvizsgálata azt bizonyítja, hogy a C 14 mérési adatok, illetve a rájuk alapozott időrend a szomszédos vagy akár távolibb kultúrák egymáshoz viszonyított időrendi helyzetének vizsgálatára például a délkelet-európai újkőkorszakban, rézkorszakban és korai bronzkorszakban egyáltalában nem használhatóak.⁷⁹ Akár kalibrált, akár nem kalibrált értékekről is van szó. Ennek a használhatatlanságnak a C 14 keltezés rendszerében (vagy al-

kalmazásában) rejlő okaira természetesen a C 14 keltezés és modell elkötelezett híveinek kell rájönniük, sőt önkritikusan rámutatniuk.

A lényeg az, hogy a két modell ellentétei, bár nyilván más régészeti területeken is jelentkeztek, különösen kiéleződtek az égi-délkelet-európai ősrégészetben és korai régészetben (utóbbi alatt értve a 2. évezredi égi archaeológiát). Nézzük röviden, miről is van szó! A neolitikus forradalom legkezdetei óta a civilizációhoz elvezető legfontosabb gazdasági és technikai felfedezések (a domesztikáció a földművelésben és állattenyésztésben, az agyagedények készítése és új táplálékfeldolgozási módok, az öntözés és technikai berendezései, a földművelés eszközei, a forgómozgás felismerése és felhasználása egyszerű gépek: mint a kerék = kocsi, a fazekaskorong, az eszterga készítése, illetve üzemeltetése, a visszacsapó új felfedezése, a fémek felismerése, a természetek összegyűjtése, kovácsolása, majd az ércek kohósítása, fémeként egymást követő négy külön lépcsőben, úgymint a réz, az arany és ezüst, a bronz, végül a vas feldolgozása), továbbá olyan, már civilizációs eredmények születése, mint az írás (amely a további gazdasági, technikai és társadalmi fejlődéshez nélkülözhetetlen volt), vagy az írásban rögzített törvények először és kizárólag Nyugat-Ázsia meghatározott területein születtek meg. Az elsőbbség és kizárólagosság okai részben természeti adottságok voltak. Így például még a C 14 hívők által sem vitatható, közsímtény, hogy a domesztikálható növények és állatok őseinek zöme (a szarvasmarhát és a sertést kivéve, amelyek egyébként jóval később is kerültek domesztikálásra) egész Európában sehol nem fordultak és nem fordulnak elő ma sem. Ezzel tehát Nyugat-Ázsia olyan kezdeti előnyre tett szert, amelyet minőség terén egészen a görög felemelkedésig, méretek és mennyiség (például a városok nagysága és lélekszáma, a birodalmak méretei) szempontjából Nagy Sándorig, sőt a római császárkorig megtartott. Ez azt is jelenti, hogy nemcsak az égi terület, de Európa délkeleti része is (és rajta keresztül Európa nagy része) mindig az eredendő felfedezéseket követve, Keletről jött hatások, ösztönzések, kapcsolatok révén ismerte meg az eredeti, kezdeti neolitikus vívmányokat (domesztikált növények és állatok, sárló, kerámia stb.), majd az egymást követő újabb és újabb más felfedezéseket (fémek, korongolás és korongolt kerámia, írás stb.). Folyamatosan, de mindig bizonyos késéssel. Tehát lényegében azonos ritmusban, de egy vagy több ütemmel elmaradva

⁷⁶ Dimpleby, G. W., in: *Archaeological Theory and Practice*, ed. by D. E. Strong. (London—New York 1973) 15. — *Id.*, *Training the environmental archaeologists*. BIA 14 (1977) 1. — Kiderül az is, hogy a modellnek nem valósnak kell lennie, hanem hasznosnak csupán: “like all models its virtue is not that it may be true but that it may be useful.” *Reconstructing complex societies*. Ed. by Charlotte B. Moore. Bull. BASOR, Supplement Nr. 20, 1974, 12. és 93, C. Renfrew.

⁷⁷ Snodgrass, A., *Mycenae, Northern Europe and*

radiocarbon dates. *Archaeologia Atlantica* 1, 1975, 35. — *Ua*. An outsider's view of C-14 calibration. In *Radiocarbon: calibration and prehistory*. Ed. by T. Watkins. (Edinburgh 1975) 39—46.

⁷⁸ Az adatokat ehhez, valamint a később előforduló hasonló kérdésekhez lásd részletesen J. Makkay, *Problems concerning Copper Age chronology in the Carpathian Basin*. *Acta ArchHung* 28: 2 (1976) 251—300.

⁷⁹ Uo. — Vö. Hood, S., *Discrepancies in ¹⁴C dating*. *Archaeometry* 20 (1978) 197—199.

fejlődött, miközben a Nyugat-Ázsiától átvett gazdasági és technikai felfedezéseket folyamatosan alkalmazta. (Az antidiffuzionista modellek fokozatos térhódításának egyik hátrányos következménye éppen az lett, hogy sajnálatos módon mindmáig nem sikerült kellően tisztázni az említett hatások, ösztönzések, kapcsolatok jellegét.) A sajátosan égéit vagy délkelet-európaiakat tehát nem a civilizációs vívmányok helyi és itteni elsődleges felfedezésében vagy újrafelfedezésében kell keresni és megtalálni, hanem abban a módban és folyamatban, ahogyan azok az itteni helyi fejlődésbe beépültek és továbbfejlődtek. Sajátosan égéi civilizáció, és sajátos délkelet-európai újkőkori és rézkori alakul tehát ki, de kiindulási alapjai, létrejöttének feltételei, akár a neolitikus forradalom, akár a városi forradalom feltételeit is nézzük. Nyugat-Ázsiától nemhogy nem függetlenek, hanem éppen függvények. A különbség többek között a méretekben van, valamint az elmaradás idejének nagyságában, és — különösen a délkelet-európai neolitikumban és rézkorban — az elért minőségben. Ebből a szempontból az égéi civilizációt fejlett adaptáló jellegűnek, a délkelet-európai újkőkort és rézkort egyszerű, sőt leegyszerűsítő-adaptáló jellegűnek kell tartanunk. Az időbeli elmaradás a technikai-gazdasági felfedezések területén viszonylag rövid tartamot jelentett, és általában véve minden gazdasági és technikai felfedezés előbb-utóbb még egészen elmaradott, távoli területekre (mint a Kárpát-medence) is eljutott és ott részben meg is honosodott. Olyan felfedezéseknél azonban, amelyek megkövetelték, hogy a befogadó társadalom struktúrája már bizonyos színvonalon álljon, ez az elmaradás már hosszabb volt, sőt teljes is lehetett.⁸⁰ (Ezt neveztük az előbb a fejlődés által elért, illetve elérhető minőségnek.) Ilyen hosszabb, a minőségre vonatkozó elmaradás figyelhető meg — Egyiptom kivételével — az írás, vagy éppen a trigonometria felfedezésében és meghonosodásában, akár Kis-Ázsiát, akár az égéi világot is nézzük. Az Égeikum függősége még az írás szempontjából is egészen nyilvánvaló, hiszen a többi írásrendszerhez képest

valóban sajátos, önálló eredetűnek látszó és későbbi krétai írás létrejötté egyiptomi és nyugat-kisázsiai vagy levantei (ma még ismeretlen) korai írásrendszer(ek) hatásai és kölcsönzései nélkül nemigen képzelhető el.⁸¹ Még jelentősebb volt a szárazföldi Európa elmaradása, mind az elmaradás időtartamát, mind minőségét illetően. Még az írás esetében is. Alapvető tény, hogy az európai szárazföld önálló saját írásrendszert nem is tudott kialakítani. Az adaptált írás szempontjából a műkenéi világ elmaradását kétlépcsősnek, a további észak-nyugati területekét pedig soklépcsősnek kell tartanunk. A Kárpát-medence saját írásbelisége például csak az i. u. 11. században jött létre. Ha viszont azt tekintjük a saját írásbeliség ismérvének, amikor egy terület lakói saját nyelvük lejegyzésére használnak bármilyen írásrendszert, és a feltétel összefüggő szövegek lejegyzése, akkor az időpont a 13., sőt lényegében a 14. század. A trigonometria inventív alkalmazása terén pedig a Kárpát-medence elmaradása csak a 19. században szűnt meg, Bólyai János születésével. Úgyhogy nyilvánvaló, hogy a szó valós értelmében délkelet-európai (vagy éppen Kárpát-medencei) neolitikus vagy rézkori civilizációról nem beszélhetünk.

A „módosított diffuzionizmus” iskolája sajnos, elkövette azt a hibát, hogy (az egyetlen F. Schachermeyr kivételével)⁸² mindmáig nem nagyon bizonyította tételeit a nyugat-ázsiai és égéi-délkelet-európai neolitikum, kőzkor és korai bronzkor közötti párhuzamokat, és a nyugat-ázsiai analóg jelenségek korábbi és elsődleges voltát, azaz az összefüggéseken kívül a hatások terjedésének irányát. Az erre vonatkozó kutatások az egészen evidens tények (pl. Çatal Hüyük korai, a délkelet-európai fejlődést nyilván megelőző volta) tudomásulvételén túl legfeljebb ötletek felvetéséig jutottak el. Sőt, rossz párhuzamosítások még kompromittáltak is a modellt.⁸³ Ezzel kapcsolatban csak egy példát idézünk. Weinberg többször hangsúlyozta, hogy a görögországi neolitikus kerámián világosan észrevehető a Halaf és Obéid kerámia hatása.⁸⁴ Ezt a ma már két évtizedes állítást azonban sem ő, sem

⁸⁰ Makkay, J., The Tartaria tablets. *Orientalia* 37, 3 (1968) 284–285.

⁸¹ Grumach, E., Die kretischen und kyprischen Schriftsysteme. *Handbuch der Archäologie. Allgemeine Grundlagen der Archäologie.* Hrsg. von U. Hausmann. (München 1969) 256–258, további irodalommal. — Sinclair Hood, The Minoans. Crete in the Bronze Age. (London 1971) 110–111.

⁸² Schachermeyr, F., Die ältesten Kulturen Griechenlands. (Stuttgart 1955), passim, és legújabban Die ägäische Frühzeit. *Forschungsbericht 1. Band. Die vormykienischen Perioden des griechischen Festlandes und der Kykladen.* Mykenische Studien Band 3. (Wien 1976). Jellemző egyébként, hogy egy (minden jel szerint antidiffuzionista) kritikus milyen kevés figyelmet szentelt az ebben a hatalmas munkában felsorakoztatott adatoknak, és milyen fontosnak tartja az autochthon égéi civilizáció hangsúlyozását. A könyvről a következőket írja: “The approach is essentially diffuzionist, in neat contrast to recent arguments for a fundamentally autochthonous Aegean civilisation (Renfrew).” Lavezzi,

J. C., *AJA* 81 (1977) 242. Hozzá kell tennünk, hogy Schachermeyr monokulturális munkájának egészen töredékes kis része foglalkozik a neolitikum délkelet-európai megjelenésével és keleti kapcsolataival. Nagyobb részét a görögországi, balkáni, sőt Kárpát-medencei újkőkori kerámiatípusainak összehasonlítása foglalja el. Ami itt a New Archaeology híveit bosszantja, az az aprólékos és higgadt lelet-elemzés, amely nélkül ősrészeti kutatás csak a karbon-hívők tudatában létezik. Schachermeyr könyvében mi egyébként nyomát sem találtuk valamiféle diffuzionista ígérethirdetésnek. Az viszont látható, hogy Lavezzinek a Balkán és a Kárpát-medence neolitikumának kérdéseiről fogalma sincs.

⁸³ Mint pl. Grbić, M., Vinča—Troie—Alishar. *Autour du problème des débuts de la civilisation de Vinča.* *Artibus Asiae* 18 (1955) 307–318. Különösen rossz munka ebből a szempontból Jirku, A., Die ältere Kupfersteinzeit Palästinas und der bandkeramische Kulturkreis. Berlin 1941, Aalen 1967.

⁸⁴ Az adatokat lásd Makkay, J. *Orientalia* 37, 3 (1968) 274, 6. jegyzet.

más soha nem dokumentálta kellőképpen.⁸⁵ Azonban a tételes bizonyítás ilyen — bármilyen sajnálatos — elmaradása sem jelentheti azt, hogy maguk a kiindulási elvek rosszak. Mi például a felsorolt (és még sok más) civilizációs termék nyugat-ázsiai elsődlegességét és onnan Nyugat felé való terjedését azért tartjuk ma is érvényes ténynek, mert egyetlen adat sem ismeretes, amely megbízhatóan bizonyítani tudná, vagy éppen már bizonyította volna az ellenkezőt: az itteni, független, egyidejű vagy éppen korábbi eredeteket, kialakulásokat, felfedezéseket. (Ilyen civilizációs termék például a pecsételő, amelynek nyugat-ázsiai felfedezéséhez kétség sem férhet. De ahhoz sem, hogy a legkorábbi délkelet-európai pecsételők a náluk korábbi anatóliaiak hatására jöttek létre.) A Demircihöyük-ön folyó legújabb ásatások minden jel szerint lényegében véve el fogják dönteni a kérdést: eszerint a „vorderasiatische Kulturtrift” elmélete nemhogy felülvizsgálatra nem szorul, vagy éppen teljességgel elvetendő, hanem éppenséggel igazolást talál. Erdemes idézni: „Thus we find at Demircihöyük evidence for the meeting of the early cultures of Anatolia, Bulgaria and Rumania which is of considerable importance in connexion with the problem of 'Kulturtrift'.”^{85a}

Ilyenformán ha valaki akár csak a felsorolt (vagy más) elsődleges felfedezések esetében bizonyítani tudná az Égeikum vagy Délkelet-Európa elsődlegességét, elgondolásunk természetesen önmagától elesne. Ilyen ellendokumentumok azonban nincsenek, vagy ha vannak is, a rendelkezésre álló munkákban ilyen dokumentumok alapján való, mértéktartó bizonyításra nem sikerült bukkannunk. Itt lép be azonban a radioaktív bázisú kutatási modell, mint minden mást elsöprő bizonyítékalmaz. Kérdés azonban, hogy érvei és adatai elegendők-e ahhoz, hogy az Égeikum és Délkelet-Európa önálló civilizációalkotó képességét és szere-

pét bizonyítsák? Nézzük ezt egy sajátos kérdés példáján!

Ez a példa a délkelet-európai újkőkorra és rézkorra vonatkozó C 14 adatokkal való manipuláció címen foglalható össze. A radioaktív mérésekkel foglalkozó tudományág ügye eldönteni, hogy miért, de tény, hogy a szegvári szobor időszakára (azaz a tiszai kultúra korai, de nagy valószínűséggel legkorábbi periódusára) kapott C 14 adatok, még akkor is, ha nem kalibráltak, mintegy 1000 évvel korábbi időpontot mutatnak (a 4. évezred első századai), mint a régészeti összefüggések alapján ma már biztosan kikövetkeztethető időszak (a 3. évezred első századai).⁸⁶ Ugyanez a helyzet az úgynevezett önálló délkelet-európai rézművességgel.⁸⁷ Ha tehát ezek után valaki úgy ítéli meg, hogy a radiokarbon kronológia éppen az a „trustworthy chronology, independent of archaeology and of any historical assumption”,⁸⁸ amelyre az ősrégészet már Childe előtt is várt, és a C 14 adatok tanulságait általánosítja, világos, hogy magától adódik következtetése: az egész délkelet-európai rézkor nemcsak korábbi, mint az égéi, hanem természetesen önálló, saját belső független fejlődés eredménye. Meg kell mondanunk, hogy a C 14 adatok valamilyen sajátos és számunkra rejtélyes eloszlása ezt a korábbiságot ilyen formában elsősorban a délkelet-európai késői neolitikum és rézkor esetében „bizonyítja”. A legkorábbi neolitikum, pl. a Körös-Starčevo kultúra esetében a helyzet nem ennyire egyszerű. Ugyancsak nehéz a manipuláció a C 14 adatokkal a Kelet és az Égeikum között a 3. évezred közepe után, és az Égeikum, a Balkán és a Kárpát-medence között a 2. évezred eleje után. Amikor ti. a hagyományos régészeti időrend történeti adatokon alapuló keltetésével a C 14 adatok zavaros halmaza egyszerűen nem szállhat vitába.

Ebben a radioaktív bázisú koncepcióban ajánlatos, sőt kötelező, hogy a C 14 adatok által „bizo-

⁸⁵ Fontos kísérlet ebből a szempontból *Brinna Otto* munkája: *Geometrische Ornamente auf anatolischer Keramik. Symmetrien frühester Schmuckformen im Nahen Osten und in der Ägäis.* (Mainz 1976). Kár, hogy összehasonlításait nem terjesztette ki a görögországi és a balkáni festett neolitikus kerámiákra is. A korai bronzkorra vonatkozólag lásd *Podzuweit, Chr.*, *Trojanische Gefäßformen der Frühbronzezeit in Anatolien, der Ägäis und angrenzender Gebiete.* (Heidelberg, im Druck).

^{85a} Recent Archaeological Research in Turkey. *Anat. Studies* 27 (1977) 37–38. — Modern műszeres vizsgálatok ugyancsak az anatóliai, előázsiai és délkelet-európai neolitikus kerámiák szoros — a diffuzionizmust támogató — összefüggéseit bizonyítják: *Noll, W.*, *Techniken antiker Töpfer und Vasenmaler. Antike Welt* 8 (1977) 21–36, különösen 29–30. — A délkelet-európai korai neolitikum kerámia-művességének anatóliai eredetét a legkézzelkerülőbban talán a gradesnicai ember alakú edény bizonyítja: *Nikolov, B.* *Gradeshnitsa.* (Sofia 1974) 14. kép. Ha valaki az 1978 nyarán Budapesten rendezett „Trák kultúra és művészet” kiállítás alkalmával a darabot alaposan megnézte, semmi kétsége nem lehet az európai korai neolitikum kerámiájának őseredetét illetően. — A diffuzionizmus védelmében figyelemre méltó olvasmány *Lamberg-Karlovsky C. C.*, rövid cikke: *The Proto-*

Elamites on the Iranian Plateau. *Antiquity* 52 (1978) 114–120.

⁸⁶ Az itt elmondottak a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatban 1974. március 20-án „Válaszúton az ősrégészet?” címmel elhangzott előadásunk eddig írásban meg nem jelent összefoglalását jelentik. Részletes adatokat a C 14 kronológia használhatatlanságára nézve lásd *Makkay, J.*, *Acta ArchHung* 28:2 (1976) passim.

⁸⁷ Ennek fő bizonyítéka egy elcsúszott és hibás mérés volt. Az új és alaposan megváltozott mérési adatokat közlik *Kingery, W. D.* — *Frierman, J. D.*, *PPS* 40 (1974) 204–205. Kíváncsiak lennénk az első, hibás mérés adatait nagymértékben használó és kihasználó Renfrew véleményére az önálló délkelet-európai rézművesség kérdéseit illetően az új mérési adatok alapján. Cf. *Makkay, J.*, *Acta ArchHung* 28: 2 (1976) 290, 265. j. Mint kiderült, véleménye nem változott. A várnai temető leleteit 1500(!) évvel korábbiaknak tartja Trója II. rétegénél, és egyúttal a világ legrégebbi jelentős arany leletegyüttesének. (*Renfrew, C.*, *Varna and the social context of early metallurgy.* *Antiquity* 52, 1978, 199–203.) Oda érkezünk ezzel, amit a világ „legelső” a Balkánon megszületett írásáról mondtunk lentebb. V.ö. 89. j.!

⁸⁸ *Clark, G.*, *Prehistory since Childe.* *BIA* 13 (1976) 17.

nyitott” korábbiságot és önállóságot fogadjuk el, és a régészeti leletek nagy tömegének sokirányú párhuzamosságát, rokonságait, összefüggéseit, mint érveket egyszerűen dobjuk el. Magyarán: a régészet csaknem összes sajátos vizsgálati módszere és eredménye lényegében feleslegessé válna, hiszen kezünkben egy csodaszor, amely akár a legmeggyőzőbb tipológiai egyezéseket vagy hasonlóságokat is érvényteleníti. Amely mindentől függetlenül egymaga bizonyíthat csak hitelt érdemlően származást, összefüggést, valaminek a korábbi vagy későbbi voltát. Ez vezetett azután el oda, hogy sok-sok, gondosan kidolgozott „diffuzionista” vagy „paralelista” bizonyíték ellenére is lehetett arra következtetni, hogy a Kárpát-medencei bodrogkeresztúri kultúra a Dimini-vel volt egyidős. Sőt, ez a C 14 iskola arra is „rájött”, hogy az Erdélyben és a Vinča-Tordos kultúra más lelőhelyein talált jelek és jelcsoportok korábbiak a legkorábbi írásoknál. Sőt, általában véve a világ legkorábbi írásjelei! Itt azután a C 14 hívek véleménye már megoszlott. Az óvatosabbak, látva, hogy kronológiai és más érveikkel már nyilvánvalóan értelmetlenségek állításához érkeztek, egyszerűen tagadják, hogy a jeleknek valami közöttük is lenne bármilyen íráshoz. A merészebbek, akik egyébként szakértelem nélküli naív módon ezekben az egyszerű jelekben valóságos balkáni írásrendszer maradványait látják, viszont „megállapítják”, hogy akár a mezopotámiai ékírásnál is korábbi, tehát a világ legelső írásrendszeréről van szó. Amely, hála a C 14 kronológiának, nem másutt, hanem éppen Délkelet-Európában alakult ki.⁸⁹

Tovább lehetne sorolni az ilyen és hasonló következtetéseket, amelyek természetesen kényszerítő erővel jelentkeznek, ha a kronológiai törésvonalról északra minden jel szerint magas értékeket adó C 14 keltezéseket minden szempontból komolyan vesszük.⁹⁰ Véleményünk azért az, hogy a radiokarbon keltezési módszer, legalábbis Délkelet-Európa neolitikumában és rézkorában, időrendi összehasonlításokra távolabb fekvő művelődéscsoportok között nem alkalmas. Különösen nem alkalmas — és így rendkívüli módon félrevezető — a törésvonal két oldalán, attól északra és délre fekvő területek anyagi műveltségei közötti egyeztetésekre. Így megbízható módszerként e kérdések vizsgálatára marad a régészet hagyományos összehasonlító módszere, amelynek egyébként semmi köze a diffuzionista modellhez. Ezért neveztük fentebb paralelista (comparatista) modellnek.

Nem sok jót mondhatunk a C 14 keltezés hasznáról akkor sem, ha egy adott, kisebb terület belső keltezési eredményeit nézzük. Vegyük például a magyar Alföldet! Mit bizonyítanak az Alföld neolitikus kultúráira kapott C 14 adatok? Azt, hogy a Körös kultúra korábbi volt, mint a vonaldíszes ke-

rámia, hogy a vonaldíszes kerámia korábbi volt, mint a későneolitikum csoportjai, és hogy ez utóbbiak megelőzték a korai rézkort. Nos, ezeket a tényeket legalább negyven éve minden elsőéves egyetemi régészhallgató tudja, természetesen akkor is, ha soha nem is hallott volna a radioaktív keltezésről. Az egyes kultúrák rövid periódusai közötti relatív különbségeket (tehát egyes rövid fejlődési időszakok tartamát), nem is beszélve egy-egy időszak egymás közelében fekvő különböző lelőhelyeinek egymáshoz viszonyított időrendjéről, viszont a C 14 keltezés elég magas $\pm$ bizonytalansági tényezője miatt nem lehet a C 14 módszer alapján megállapítani. Feltehető például, hogy volt egy bizonyos időkülönbség a szegvári szobor és a hódmezővásárhelyi kökénydombi, joggal a szegvári szobor mellé állítható nőalakú edények között.⁹¹ Ha azonban ez a különbség kisebb volt 150 évnél, vagy ha a két lelőhely eme leletei éppen egykorúak voltak (mindkét körülmény bizonyítása nagy jelentőségű dolog lenne), akkor a valós helyzet a C 14 adatok alapján nem állapítható meg. Ugyanis az egyidejűség és közel egyidejűség egyaránt belül van a $\pm$ bizonytalansági értéken. Egy ilyen egyidejűség elméletileg és gyakorlatilag egyetlen módszerrel lenne bizonyítható: ha sikerülne bebizonyítani, hogy a szobor és a nőalakú edények ugyanannak a mesternek a kezétől származnak. Az újkőkori mikrokronológia egyetlen biztos módszere tehát éppen az a — C 14 hívek által szubjektívnek, elfogadhatatlannak tartott — hagyományos vizsgálati módszer, amelyet a diffuzionista modell is használ kutatásaiban. Mikrokronológiai kérdések vizsgálatára a C 14 módszer sem most, sem később soha nem lesz használható. A hibaszázalék ugyanis sohasem fog tovább csökkenni (ami egy-egy mérés hibaszázalékát illeti), hiszen statisztikai törvényszerűségeken alapul. Ilyen kérdésekben viszont más lelőhelyekről vagy egy adott lelőhely más rétegeiből vett minták sorozatmérései (amelyek a hibaszázalék ellensúlyozására szolgálnak) nem segíthetnek.

A fentiek alapján tehát nem látunk lehetőséget arra, hogy a szegvári szobrot mint az Alföld későneolitikumában teljesen külső ösztönzők nélkül a belső fejlődésből létrejött leletet értelmezzük. Félreértés ne essék, nem magáról erről az egyedi leterről, hanem azokról a gazdasági-társadalmi-vallási feltételekről van szó, amelyek megléte a tiszai kultúrában szükséges volt ahhoz, hogy adott hitviláguk követelményei szerint megformázzák ezt a szobrot. Világos, hogy maga a szobor a szegvári telepen készült. Nem a szegvári telepen és nem a tiszai kultúrán belül indultak meg azonban azok az eredendő folyamatok, amelyek végül is sok más mellett létrehozták azokat a feltételeket, amelyek elvezettek e szobor megalkotásához is. Tehát nem a

⁸⁹ Az erre vonatkozó adatokat lásd Makkay, J., Some stratigraphical and chronological problems of the Tartaia tablets. MittArchInst 5 (1974—75 [1976, megj. 1977]) 20—21.

⁹⁰ Az adatokat lásd Makkay, J., Acta ArchHung

28: 2 (1976) passim, továbbá Ua. MittArchInst 5 (1977) 13—27, további részletes irodalommal.

⁹¹ Banner, J., Anthropomorphe Gefäße der Theißkultur von der Siedlung Kökénydomb bei Hódmezővásárhely (Ungarn). Germania 37 (1959) 14—35.

tiszai kultúra önálló felfedezései voltak azok, amelyek ehhez a prosperáló és meglehetősen koncentrált gazdasági és társadalmi életet élő struktúrához vezettek. Minderre főleg a tiszai kultúrát megelőző korszakok bizonyos fokú ismeretében következtek. Semmi olyan jelet nem látunk ugyanis a megelőző időszakok anyagi és szellemi hagyatékában (beleértve a szakálhái csoport legkésőbbi időszakát is), amely azt bizonyítaná, hogy helyi folyamatok, *pusztán a belső fejlődésre*, felfedezésekre támaszkodva elvezethettek volna egy olyan társadalmi szervezet létrejöttéhez, amely sok más mellett az önálló férfi főisten, mint a pantheon ura képzetét is kialakíthatta. Meg vagyunk például győződve arról, hogy az egymástól igen nagy távolságban fekvő nagy tiszai telepek földművelése már ekés gazdálkodás volt. A telepek koncentrációja nagy centrumokba ugyanis csak akkor érhető, ha feltételezzük, hogy a közöttük fekvő nagy területek megművelése nem szűnt meg. Ez pedig, tekintve a szóban forgó területek nagyságát, csakis eke alkalmazásával történhetett. (A tiszai kultúra leletanyagából nem áll rendelkezésre bizonyíték az eke használatára. Van viszont adatok, amelyek szerint az egykorú Cucuteni-Tripolje művelődés már ismerte és használta az egyszerű ekét.)^{91a} Világos azonban, hogy nem a tiszai kultúra találta fel az ekét, és nem is ő használta először. Ez a Közel-Keleten, és legvalószínűbben Mezopotámiában történt meg. Hasonlóképpen, a férfi főisten által uralt pantheon is csak a városi civilizáció felé való fejlődés viszonylag előrehaladott fokán alakulhatott ki. És ilyenformán eredendően és egyedül csakis a Közel-Keleten. Leginakább Dél-Mezopotámiában és feltehetőleg Nyugat-Ázsia egy-két más területén a 4. évezred második felében. A tiszai kultúrában önmagában nem!

Ezek után már csak egyetlen kérdés marad hátra. Ha azt állapítottuk meg, mint (szerintünk) vitathatatlan tény, hogy önálló férfi főisten képzele nem jöhet létre önállóan egy olyan későneolitikus művelődésben (illetve közvetlen elődjében), mint a tiszai kultúra, miért formázta meg mégis a szegvári szobrot a szegvári telep mestere. Nem tartozna a szobor szervesen a tiszai kultúra szellemi hagyatékához? Nagyon is ahhoz tartozik! Viszont éppen a tiszai kultúra szellemi hagyatékához való tartozása bizonyítja azt, hogy a tiszai kultúra a legészakibb peremcsoportja volt annak a kelet-mediterrán — dél- és észak-balkáni — kelet- és közép-Kárpát-medencei művelődéscsoportnak, amely kezdetétől (tehát a Protoszklo — Karanovo I — Starčevo-Körös időszakától) kezdve egymással mindvégig belső szinkronban a nyugat-ázsiai fejlődést követve ala-

kult ki és fejlődött. A nyugat-ázsiai neolitikum — chalkolitikum — korai bronzkor ösztönző hatásait magába fogadta, és általában saját módjára továbbfejlesztette, vagy egyszerűen csak adaptálta.⁹² Délen, például Krétán a továbbfejlesztés volt a jellemzőbb. Északon, például a Kárpát-medencében az egyszerű adaptáció, sőt a leegyszerűsítés volt az általános. Világos, hogy önálló európai civilizációról csak ott beszélhetünk, ahol a továbbfejlesztés dívott. Tehát Krétán. Az adaptáló-leegyszerűsítő területeken civilizációs fejlődésről beszélni nem lehet.

Mindezeket, és különösen a tiszai kultúra helyzetét nincs módunkban most adatokkal részletesen bizonyítani. Egy körülményt azonban érdemes megemlíteni. A szegvári szobor egy olyan kultúra lelete, amelynek településformája a Kárpát-medence csaknem minden más neolitikus művelődésének településformájától lényegesen különbözött. A tiszai kultúra nagy telepeinek jelentős része ugyanis nagyméretű kezdeti tell-település. Sőt, éppen a tiszai kultúra eme lelőhelyei a tell-településforma általában vett legnyugatibb és legészakibb előfordulásai egész Euráziában.⁹³ Tell településforma a Kárpát-medencében a tiszai kultúrán kívül a vele szinte szimbiózisban élő kelet-magyarországi csoportokban (herpályi és csőszhalmi csoportok) ismert, és természetesen a Vinča-kultúrában. Hogy mennyire rendkívüli ez a településforma a Kárpát-medencében, és hogy mennyire nem a Kárpát-medencei neolitikum belső fejlődésének kizárólagos eredménye, azt a következő tény bizonyítja a legjobban. A sajátosan Kárpát-medencei eredetű őslakosságot magában foglaló közép-európai (dunántúli) vonaldíszes kerámiából alakult ki a lengyeli kultúra. Ez — bár a tiszai kultúrával a leletanyag, a szokások számtalan közös vonása kapcsolta igen szoros rokonságba (ez a rokonság a három-négy különböző ősi, neolitikum-előtti alapra visszavezethető Kárpát-medencei neolitikus csoportok lassú integrálódásának bizonyítéka!), mégsem ismerte a tell-települési formát. Nem azért, mert területén nem lehetett volna telleken lakni. (Centrális területén például a bronzkori vatyai kultúra nagyszabású telleket létesített később.) Azért nem, mert mint az ősközép-európai vonaldíszes kerámia utódja, nem tartozott a mediterrán-balkáni művelődési körhöz. Nem kétséges azonban az sem, hogy a tell-települési forma a tiszai kultúrában nem véletlenül jött létre, nem csak azért, mert lakott területének legősibb neolitikus művelődésén, a Körös kultúrán keresztül ősi szálak fűzték a déli területekhez. Joggal kell arra következtetnünk, hogy tell-települési formája

^{91a} Comşa, E., Cultivarea plantelor în cursul epocii neolitice pe teritoriul României. Terra Nostra, Culegere de Materiale privind istoria agrară a României 3 (1973) 246 — 252.

⁹² Stuart Piggott, Conclusion. In: The domestication and exploitation of plants and animals, ed. by P. J. Ucko and G. W. Dimbleby. (Chicago 1969) 555 — 556.

⁹³ G. Ernest Wright, The Tell: basic unit for reconstructing complex societies of the Near East. In: Re-

constructing Complex Societies, ed. by Charlotte B. Moore. BASOR, Suppl. No. 20 (1974) 123. Wright helyesen látja meg, hogy a tellek Kárpát-medencei peremterülete lényegében nem tartozik a városalkotó és államalkotó civilizációk körébe. Nem veszi azonban észre azt, hogy itt nem véletlen alakulásról, hanem a tell-fejlődés útján keleti alapokon elindult, de korán megrekedt gazdasági és társadalmi útról van szó.

saját déli kapcsolatainak a közvetlen eredménye is, így koncentrált településrendje nem választható el a Balkán és azon keresztül Nyugat-Ázsia jellegzetes települési formájától, a nagy tellektől. A tiszai kultúra a legészakibb, de még szervesen kötődő peremkultúrája egy ősi, közel-keleti—kisázsiai hatásokra neolitizálódott, majd hasonló hatások alatt továbbfejlődött kelet-mediterrán-balkáni kulturális régiónak, amely régió ezeket a nyugat-ázsiai kapcsolatokat egész fennállása során (a Kárpát-medence szempontjából egészen a rézkorig, sőt bizonyos szempontokból egészen a középső bronzkor végéig) meg is őrizte. Ezek a kapcsolatok lényegében véve egy olyan termelési rendszert hoztak létre, amely lehetővé tette a megletelepedés, tehát a települések koncentráltodását, a nagy kiterjedésű telepeken, részben telleken való életet. A termelési rendszer lényege nyilván a termelékenyebb gabonatermelés volt, minden valószínűség szerint az eke alkalmazása. A hatások alkalmazásának korlátozott voltát, tehát az egyszerű adaptációt sem elérő leegyszerűsített adaptációt bizonyítja, hogy ugyanakkor az öntözés meghonosítására már nem került sor. (Bár ebben a kérdésben a végleges szót még nem lehet kimondani, hiszen elméletileg egyáltalában nem kizárt, hogy nagy tiszai tellek közvetlen környékén kezdetleges (kerti, és nem szántóföldi) öntözéssel kísérleteztek.) Hogy a tiszai kultúra fellendülése mennyire nem a helyi fejlődésből szervesen kinőtt eredmény volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint rövid fennállása utáni gyors megszűnése és nyomtalan eltűnése. A következő időszakban sem telleknek, sem intenzív mezőgazdaságnak, sem koncentrált települési rendszernek nyoma sincs. A tiszai kultúra gazdasági-társadalmi rendszerének eltűnése egyúttal annak is jele, hogy a mediterrán-balkáni ősi művelődési kör a Kárpát-medence középső részéről visszavonult. Ezután északi peremét már a Vinča kultúra legkésőbbi csoportjai képviselik, a Dunától délre, Szerbia középső és déli részein.

A szegvári szobrot tehát mint a mediterrán-balkáni körhöz tartozó tiszai kultúra tárgyát hozzuk kapcsolatba közel-keleti párhuzamokkal, és nem mint egyedi darabot. A keleti ösztönzők nem közvetlenül a szobrot hozták létre. Hanem azt a prosperáló későneolitikus művelődés-csoportot, amelynek része a tiszai kultúra is. Ebben az időszakban vált először lehetővé Európában egy meglehetősen nagymértékű gazdasági és társadalmi koncentráció (amelynek velejárója a tell-települési forma is). Ez a sajátos társadalmi szerkezetű mediterrán-balkáni művelődés-csoport a nyugat-ázsiai,

mindig sokkal fejlettebb, előtte járó társadalmakkal tehát két elszakíthatatlan szálon függött össze: a korai neolitikumban tőlük kapta az eredendő felfedezéseket (domesztikáció, kerámiakészítés titkai, sarló stb.). A másik szál a későbbiek során folyamatosan átvett új felfedezések (eke, fémek, kocsi, fazekaskorong, írás stb.). E későbbi átvételknél a legtöbbször az egyszerű adaptáció, sőt az értelmetlenségig és használhatatlanságig való leegyszerűsítés (pl. az írás esetében) volt a jellemző az északabbi területekre, így a Kárpát-medencére is. Nem véletlen, hanem törvényszerű, hogy az állandó impulzusok miatt lényegében keleti mintára, de nagyságrenddel vagy nagyságrendekkel kisebb méretekben, időbeli elmaradásokkal, és sokkal lassabban fejlődő, és a városi formát soha el nem érő délkelet-európai neolitikum és rézkor ott, ahol a gazdasági-társadalmi szerkezet lehetőséget adott, ahol tehát bizonyos fokú koncentráció bekövetkezett, olyan vallási rendszert alakított ki, amely lényegbeli rokonságot mutat az elsődleges civilizációs területekével. Ilyenformán a szegvári szobor nem lehet véletlen párhuzama a 4. és 3. évezredi közel-keleti, a sarlót, mint attribútumot viselő férfiisteneknek, és nem lehet tőlük független, egyidejű, páralel folyamat eredménye sem. Hanem azokkal fejlődésében, lényegében és formájában egyaránt összefüggő istenábrázolás. A tiszai kultúrának más dél-balkáni—görögországi kultúrákkal való sok-sok kapcsolata pedig jogossá teszi azt a feltevést, hogy a sarlós attribútumú férfi főisten képzele nem korlátozódott kizárólag a tiszai kultúrára. Sőt, világos, hogy a tárgyalt összefüggésben a Nyugat-Ázsiához közelebb fekvő területek még szorosabban kötődhetek hozzá, és így a vallási rendszeren belüli rokonságok még intenzívebben érvényesülhettek. Ennek megfelelően sarlós férfiisten-ábrázolás előkerülése egyetlen későneolitikus vagy korai bronzkori balkáni vagy görögországi kultúrában sem lenne meglepetés, sőt ez kimondottan várható. Bár meggondolandó tény, hogy a szegvári szobor mindmáig az egyedüli ilyen lelet Európában. Itt a magyarázat akár a tiszai kultúra ma még fel nem derített valamilyen sajátos jellemzője, rendkívülisége is lehet. Mint már említettük, néhány ilyen görögországi későneolitikus és korai bronzkori, sarlót viselő férfiisten-ábrázolás fogja kétségtelenné tenni azt a feltevésünket, hogy a föld és ég elválasztásának mítosza, főszerepben az aktust sarlóval végrehajtó férfi főistennel, ebből a későneolitikus időből öröklődött át a görög mitológiába.

Makkay János

THE NEOLITHIC MALE FIGURINE FROM SZEGVÁR-TÜZKÖVES AND THE ANCIENT MYTH OF THE SEPARATION OF HEAVEN AND EARTH

Extract

The author summarizes the questions which have come up about the Szegvár male figurine since its first study published in 1964. He outlines again those ideas which may bring us closer to the thorough description of the archaeological and religious historical background of this figurine. The statue is unique because of its attribute — a sickle on the shoulder — both in the Neolithic — Copper Age find material of Europe and Eurasia. According to the author it represents such a male god who is the head of a pantheon composed of gods and goddesses of different function and iconography. The peasant folk of the Late Neolithic might have attributed the act of separation of heaven and earth both in the Near East and southeastern Europe to such a sickle attributed male chief deity. This act is one of the main events of the early mythologies. The myth itself is known from much later sources. The archaeological finds, however point to the fact that the mythical separation of heaven and earth as part of the Creation had been living from the end of the fourth millennium B. C. all through ancient times. According to the author data providing that these kinds of ideas of the early Greek mythology were a heritage of the Late Neolithic religion of southeastern European—Balkan area. The Szegvár figurine just happens to be the main evidence of this deity, separating the heaven and earth, of the Late Neolithic religion. Thus the male god figure represented in the Szegvár sculpture is none different than the historical forerunner of the early Greek god, Kronos. Consequently, it is evident that Kronos and the related parts of early Greek mythology came forth from the southeastern European-Balkan religion, mythology of the first part of the third millennium B. C.

In the remaining part of the study the author examines whether such a religious system, such deity images (as the role of the chief male god of the supposed pantheon of the Szegvár statue) could have possibly been evolved independent and creative of the local processes during the Late Neolithic in southeastern Europe. His answer is a unanimous no. Although the research trends of the past decades have taken a stand whereby the immense flourishing of the southeastern European Late Neolithic and Copper Age was the result of local development with the Near East and Anatolia playing only a motivating but not decisive role. Contrary to this the author believes that the concept and the ideas

of the »vorderasiatische Kulturtrift« are still valid with the condition that detailed proof is always needed in light of the new data. The Szegvár figurine is proof; male god figures with sickle attribute are known in large numbers in the Near East in the fourth and third Millenniums B. C. More so, discounting the Szegvár statue there are sculptures like this solely from the Near East from this period. This fact, along with the many other data means that the iconography and religious historical background of the Szegvár statuette cannot be only investigated from the point of local development in southeastern Europe and in the Carpathian Basin. According to the author the peculiarities of the Late Neolithic development in southeastern Europe (primarily the sudden backgroundless large concentration of the grouping and structure of settlements, the appearance of tell-settlements in the central and eastern part of the Carpathian Basin) were the results of the economic and social changes of Western Asia. Particularly of those changes which led to the establishment of the first class societies at the turn of the fourth and third millennium B. C. Namely those religious structures where an independent chief male deity stands at the head of the pantheon developed along with the establishment of the first class societies. The myths consider him to have created the universe, the final order in earth and heaven. Thus the coming into being of the Szegvár sculpture is not the result of direct influences of the Near East or Anatolia but the product of those processes which resulted in a grandiose economic flourishing in southeastern Europe during the Late Neolithic effected by influences from Anatolia and the Near East. Due to the local peculiarities, among others, we cannot speak of independent, local processes but only of outside influences; this flourishing here did not lead to the establishment of a class society. Thus we must see a basic connection between the Szegvár sculpture and its Near Eastern parallels (the male god representations wearing a sickle or an early sickle-weapon on their shoulders) and not only an iconographic one. This is made even more plausible if we consider that the mentioned part of the early Greek mythology connected with the separation of heaven and earth did not reach the Greek religious beliefs from the Near East, but as mentioned before, were the traditions of the local heritage.

J. Makkay

1. E sírverset 1881 decemberében találták az óbudai Filatori-töltésen, s 1882-ben Hampel publikálta az *Archeologiai Értesítő*ben.¹ A szövegközlésen kívül Hampel értelmezte a költeményt, és kritikai megjegyzéseket fűzött verseléséhez. Több megjegyzését módosította a későbbi kutatás,² e tényből azonban csak annyi következik, hogy egy római kori nyelvemlék értelmezése összetett feladat: több generáció munkáját igényli. A szöveg egyébként szinte problémátlan, s ez annak köszönhető, hogy amikor a szarkofág előkerült, a rajta levő szöveg jól olvasható állapotban volt; ma már alig lehet kibetűzni, úgy tönkrement az időjárás viszonyosságok miatt. Kár, hogy szabad ég alatt áll.

*Clausa iacet lapidi coniunx pia cara Sabina.
Artibus edocta superabat sola maritum.
Vox ei grata fuit, pulsabat pollice cordas.
Set cito rapta silet. Ter denos duxerat annos,
heu male quinque minus, set plus tres me(n)ses
habebat,
bis septemque dies vixit. H(a)ec ipsa superstes³
spectata in populo hydraula grata regebat.
Sis felix quicumque leges, te numina servant,
et pia voce cane: Aelia Sabina vale.*

A 4. sor *silet* szava Thewrewk javítása; a szarkofágon található *silpi* nyilvánvalóan a kőfaragó elírása.⁴ A szövege ugyanazokat a prosódiai sajátosságokat tükrözi, mint a Daru utcai sírversé.⁵ A szerző az *edocta* *a*-ját hosszúnak veszi, pedig az sing. nom. Olykor azonban a klasszikus költők is megengednek ilyen megoldást a caesura előtt; az *edocta* versünkben is a caesura előtt áll, ezért szabályos. Ugyanez vonatkozik a 6. sor *vixit* szavára és az utolsó sor *cane* igealakjára; mindkettőben a caesura miatt hosszú az utolsó szótag.⁶ A prosódiai problémák másik csoportját a megrövidülések okozzák. A vulgáris latinban ugyanis a magánhangzók hosszúsága és rövidsége közötti különbség megszűnt — főleg hangsúlytalan helyzetben.⁷ A *meses* (mely a *mensesnek* feliratokban gyakran szereplő változata)

második szótagját rövidnek veszi a szerző, s ez nyilvánvalóan a korabeli kiejtést tükrözi. Ugyanez vonatkozik a *pia voce* szókapcsolatra; a *pia a*-ja rövid, pedig ablativus. Ha tekintettel vagyunk ezekre a korabeli kiejtést tükröző szabadosságokra, a vers utolsó sorát szabályos pentameternek tart-
hatjuk. Funkciója érezhetően az, hogy hatásosan zárja le a hexameterekben írt verset. Ez a megoldás meglehetősen ritkán fordul elő a CE anyagában; öt ilyen lezárást találtam: CE 428 (Stabiae); 495 (Roma); 500 (Tarraco); 1988 (Roma); 1996 (Ammadara).

Problematicus a *hydraula grata* regebat szókapcsolat értelmezése. A *regebat* Nagy L. szerint *orgonázott*,⁸ a *hydraula* pedig *orgonista*. A *hydraula* ebben a jelentésben előfordul Suetoniusnál (*hydraulam*: Nero 54), és *hydraule* alakban Petroniusnál (Sat. 36, 6), mely a *hydraules*, *is* sing. ablativusa. Ha szövegünkben a *hydraula* orgonistát jelent, akkor a *regebat* jelentése valóban *orgonázott*. A másik lehetőséget Buecheler veti fel: a *hydraulit* az *organa* mintájára ragozott alaknak fogja fel⁹ *hydraulus*, azaz vízgorgona jelentésben. Ez esetben a *hydraula regebat* szókapcsolat jelenti azt, hogy orgonázott. Mivel a *regere* magában máshol nem fordul elő orgonál jelentésben, az utóbbi megoldást valószínűbbnek tartom, mint az előbbit. A Daru utcai sírvers ismeretében önként adódik egy harmadik értelmezés, ti. a *hydraula* felfogható olyan nőnemű sing. acc.-nak, melynek -*m* végződése lekopott, úgy mint a Daru utcai sírvers 8. sorában a *candida vita cole* szókapcsolatban. E magyarázat kétségtelen előnye az előbbivel szemben az, hogy nem kell feltételezni a *hydraulus* -i *m* főnévnek egy olyan ragozott alakját, mely máshol nem fordul elő; a *hydraula*, *ae* f vizsont 'orgona' jelentésben megtalálható Martianus Capellánál: *nam nec tibi arum mela, nec ex fidibus sonitus, nec hydraularum harmonica deerat plenitudo* (II 117).

2. A verset Aelius Iustus, a legio II. adiutrix or-
gonistája vésette korán elhunyt felesége szarkofág-

¹ *Hampel J.*, ArchÉrt 2 (1882) 121— 125.

² Nagy L., Az aqvincumi orgona. (Budapest 1933) 9—12; Alföldi A., Nagy L., László Gy., Budapest az ókorban. (Budapest 1942) 557—560.

³ A *superstes* ugyanebben a sorhelyzetben gyakori a latin költsónél; vö. Stat. Theb. 6, 95; 8, 470; Mart. 10, 48, 17.

⁴ *Thewrewk, E.*, Philologiai Közlöny 6 (1882) 894.

⁵ *Adamik T.*, ArchÉrt 103 (1976) 203—206.

⁶ *Crusius*, F., *Römische Metrik*. (München 1963) 28.

⁷ *Norberg, D.*, Introduction à l'étude de la versification latine médiévale. (Uppsala 1958) 7—28.

⁸ *Naqy L.*, i. m. 9.

⁹ CE 489, ad locum: *hydraula* sic declinatum puto ut *organa*; a ThLL és az új Oxford Latin Dictionary is így értelmezi.

jára az i. sz. 3. század első felében.¹⁰ Ha értékelni akarjuk e sírvers tartalmát, egybe kell vetnünk más olyan római sírversekkel, melyek elhunyt feleségek emlékét örökítik meg. Miket mondtak általában a római férfiek, ha feleségüket „ideális” színben kívánták feltüntetni? A legegyszerűbb választ abból a sírversből kapjuk, mely a Gracchusok idejében Rómában keletkezett, s hű képet fest a feleség testi és lelki értékeiről. Íme a vers:

*Hospes, quod deico, paullum est, asta ac pellege.
Heic est sepulcrum hau pulcrum pulcrae feminae.
Nomen parentes nominarunt Claudiam.
Suom mareitum corde deilexit souo.
Gnatos duos creavit. Horunc alterum
in terra linqvit, alium sub terra locat.
Sermone lepidio, tum autem incessu commodo.
Domum servavit. Lanam fecit. Dixi. Abei (CE 52).*

Tehát az elhunyt matróna szép volt, szívből szerette férjét, gyermekeket szült, szép volt a beszéde, méltóságteljes a járása, a házat őrizve fonással és szövessel töltötte idejét. Ennek a hölgyideálnak a meglétét szépirodalmi művekből is tudjuk igazolni: a művelt beszéd, a szép járás, az otthon őrzése és a házimunkák végzése a római matróna alapvető kötelessége volt, például Catullus az elegáns beszédet hiányolja a kigúnyolt hölgnél (43,4), Vergilius kiemeli Dido járását (Aen. I 496), Ovidius Niobét (Met. VI 165–69). Liviusnál az erényes Lucretia otthon gyapjút fon (I 57) stb. De más, később keletkezett sírversekből is hasonló kép tárul elénk: a feleség a legjobb, szereti férjét (CE 86), ártatlan, egyszerű, erényekkel ékes (CE 108), *pia, frugi, casta, pudica* (CE 368), *commune torum servavit casta mariti* / *et fidei plena pietate nobili vixit* (CE 448), *negotiorum socia* . . . *illa domum servare meam, illa et consilio iuvare* (CE 516), *casta, pudica, bona in fide* . . . *sine lite fuit vixitque marito* (CE 561), *nobilis Euphrosyne, facilis, formosa puella/docta, opulenta, pia, casta, pudica, proba* (CE 1136) stb.

Több római sírversben külön feltüntetik, hogy a hölgy csak férjét szerette, más férfit nem ismert: *sex et triginta | annis vixit inculpata marito | obsequio raro solo contenta marito* (CE 455). Egy bizonyos Sabina *vera, sancta, prudens, fecunda, subolis optima*, s jutalmul meg is adta neki a sors, hogy férje után halhatott meg, *quem solum norat* (CE 1872). Nagy tisztesség övezte az ilyen feleséget, s külön névvel illették: *univira*-nak nevezték. Lesbia, amikor Catullust hitegette, s talán szerette is, olyankor mondott Catullusnak, amiket a hűséges feleségek szoktak mondani: *Dicebas quondam solum te*

nosse Catullum, Lesbia (Cat. 72).¹¹ Propertius híres gyászelégijában, melyet Cornelia halálára írt, szintén úgy szerepel ez a gondolat, mint a legnagyobb dicséret: *in lapide hoc uni nupta fuisset legar* (IV 11, 36). De ugyanezt kéri életben maradt kislányától is: *Filia, tu specimen censurae nata paternae, | fac teneas unum nos imitata virum* (67–68).¹² Férfiakról írt sírversekben nemigen olvashatunk ilyen határozott formában hűségükről; mindössze egyetlen adatot találtam: *nullius thalamos turbavi, nemo queretur* (CE 477,5).

Ha Aelia Sabina sírversének tartalmát egybevetjük a vizsgált jellegzetesen római sírversekkel, jelentéktelen egyezések mellett komoly különbségeket is megfigyelhetünk. Egyezik a vizsgált sírversekkel a *pia, cara* és a *spectata* minősítés; ez utóbbi, ugyanúgy, mint a vizsgált vers *incessu commodo*ja a belső tartást is kifejezésre juttató látványos külső megjelenésre utal. De ezzel le is zárulnak az egyezések, s olyan jegyek kerülnek előtérbe, melyek hiányoznak a szokványos és hagyományos római sírversekből. A férj felesége művészetét állítja a központba: páratlan zenei képességeit magasztalja: tanult művész volt, szép hangjával, lantjátékával férjét is fölülmúlta, aki pedig hivatásos zenész volt. Férjüket fölülmuló feleségekről néhány más sírversben olvashatunk, de ők nem a zene terén voltak különbek férjüknél, vö. CE 635, 1: *superasti marito*; 636,2. Lantjátékának művészi színvonalát talán egy Tibullustól kölcsönzött kifejezéssel szemlélteti: *pulsabat pollice cordas*; vö. *nunc te vocales inpellere pollice chordas* (II 5,3–4), de Ovidius hatása is feltételezhető: *temptavit pollice chordas* (Met. X 145); *percurrit pollice chordas* (Am. II 4,27).

A feleség művészetének magasztalását hirtelen félbeszakítja a váratlanul lecsapó halál tényének közlése, majd a megboldogult életkorának pontos, a napokat is számbavevő megadása. Ezután azonban ismét visszatér hitvese művészetének magasztalására: egyszerű volt, amikor a nép előtt nyilvánosan játszott a vízőrgonán. Ez utóbbi kijelentésben van a sírvers egyedülállósága: az egyetlen olyan sírvers az egész Carmina Epigraphica Latinában, melyben orgonaművészt – mai szóval élve –, előadóművészt siratnak. Minden bizonnyal ez az oka annak, hogy hiányoznak e versből a szokványos dicsérő szavak. Más nőkkel kapcsolatban is olvashatunk olykor arról a sírversekben, hogy értettek a művészetekhez – például *docta Pedana* (CE 1301), *docta lyra, grata et gestu, formosa puella* (CE 1302), de e versekből kiderül, hogy ezek a hölgyek csak annyira értettek a művészetekhez, amennyiben ezt az antikvitásban általában megkívánták a nőktől,

¹⁰ Vö. Nagy L., i. m. 10. Urának nevét viselte, ezért feltételezhető, hogy felszabadítottja volt; de az is, hogy idegen, keleti származású volt; 1. Sullivan S. J. F., TAPhA 20 (1939) 503–513.

¹¹ Akbar Khan H., CPh 62 (1967) 34–37.

¹² Vö. még: *vix. ann. L uno contenta viro* (CE 2214);

uno contenta marito (CE 643); *coniuge namque uno vixit contenta probato* (CE 968); 1. még CE 1502; Plaut. Merc. 824; Ov. Her. 5, 9. Martialis epigrammatikus szókimondással fogalmaz:

contigit et thalami mihi gloria rara fuitque una pudicitiae mentula nota meae (X 63, 7–8).

de nem voltak előadóművészek.¹³ Férfiak, fiúk zenetudásáról is találunk adatokat a sírversekben, vö. CE 400; 465 A; 1113.

3. Meglehetősen egyedülálló a megboldogult életkorának megadása is. Ezt ismét csak akkor tudjuk értékelni, ha áttekintjük, milyen megoldásokkal találkozhatunk a CE különböző darabjaiban. A legegyszerűbb eljárás az, amikor a sírversen kívül, a titulushoz adják meg az elhunyt életkorát. Számunkra azonban azok a kormeghatározások érdekesek, amikor az évszámokat beleszövik a vers szövegébe. A különböző megoldások meglehetősen nagy találékonyságról tesznek bizonyosságot: a) gyakori az egyszerű tőszámnév: *Decem et octo annorum natus vixit ut potui bene* (CE 85,1); *decessit annos nupta viginti et duos* (CE 96,6); *quadragesima duo mecum fero flebilis annos* (CE 387) stb.; b) az életkort osztó- és szorzószámnevek kombinációja fejezi ki: *Bis quinos denos et sex proventa per annos* (CE 451); *vixit ter denos annos sine crimine vitae* (CE 485); *uno minus quam bis denos ego vixit* (CE 465 A); c) az évszám mellett a hónapot is közlik: *Bis ternos annos vixit et mensibus quinque* (CE 459); *quae annos aetatis agens sex et dece mensibus octo | amisi lucem* (CE 496); d) megadják az évet, a hónapot és a napot; ez többnyire gyermekek vagy fiatalon elhunytak sírversében fordul elő. Legegyszerűbb formája, amikor a versen kívül, a titulushoz van: *vixit ann. IX m. IIII dieb. XV.* (CE 172); *bis quinos annos mensisque duos, duo soles | ad superos feci* (CE 434); *quinque etenim solos annos vixisse fatebor | et menses septem diebus cum vinti duobus* (CE 562); *XXXX annis vixit . . . his duo iunguntur, quos menses quattuor augent | viginque dies* (CE 404); e) egy sírvers titulushoz még az órát is megadja: *qui vixit annis XXVIII dies VIII hor. III.* (CE 103A); f) sajátosan egyéni, különleges megoldások: *ante novem plenos lunae quam viveret orbes* (CE 397); *bis septem minus ante dies quam quinque per orbes | solis eoigenae*¹⁴ *complerem parvolus annos* (CE 428); még talányosabb kormeghatározások: *vixitque numerum in se de analogia Pythagoreae primum* (CE 107), még szerencse, hogy a sírvers alatt ott van, hogy az elhunyt 36 évet élt;¹⁵ *vixitq. at annum unde est senectae exordium* (CE 1872). Varro adata szerint ez jelenthet 45 évet,¹⁶ mert ekkor kezdődik az öregedés folyamata; más általánosabb felfogás szerint az öregség a 60. életévvel kezdődik. — Ha a fenti típusokkal egybevetjük Aelia Sabina életkormeg-

határozását, akkor nyugodt lélekkel ez utóbbi csoportba sorolhatjuk, az egyéni hangvétellő, különleges megoldások közé: *Ter denos duxerat annos, | heu male quinque minus, set plus tres meses habebat, | bis septemque dies vixit.* Különösen sajátos a *heu male* sírányzó formula beépítése az adatok közé, s funkciója figyelemre méltó: A gyászoló férj először azt mondja, hogy harminc évet élt felesége, de rögtön felsóhajt, és a *heu male*-val azt fejezi ki, hogy de jó is lett volna, ha ennyit élt volna. Kedves gyengédség jele a napok számának megadása.¹⁷ Mint fentebb láttuk, többnyire olyan sírversekben fordul ez elő, amelyek gyermekeket és korán elhunytakat siratnak. A napok számának pontos megadásával a férj azt sugallja, hogy Aelia Sabina olyan feleség volt, akitől még egy nap is nagy ajándék.¹⁸

4. Végül érdemes feltenni a kérdést, hogy vajon ez a sírvers a kőfaragó műhelyek raktáron tartott feliratformuláiból állt-e össze a megrendelő szándéka szerint, vagy egyéni költői teljesítmény. Hogy választ adhassunk, el kell különítenünk a versben azokat az elemeket, amelyek a szokványos sírvers általános szokáslethez tartoznak, s ezek természetesen „raktáron” is lehetnek a kőfaragó műhelyekben. Ilyen formulák sírversünkben: *Clausa iacet lapidi coniunx pia, cara* (1); *set cito rapta silet* (3); *ter denos . . . duxerat annos* (3), *bis septemque . . . vixit* (5); *meses habebat* (5); *sis felix quicumque leges, te . . . servent* (8); *vale, pia voce* (9). Azonban e hagyományos elemek felhasználása már sok tekintetben egyéni, például a már tárgyalt kormeghatározás, a *numina servent* kifejezésben a *numina* istenek jelentésben; szép a hagyományos *pia voce* mellett a *cane*; mivel énekesnőről és orgonistáról van szó, különösen stílusos. Ötletes a verset lezáró utolsó két sor: Először jót kíván az olvasónak, s ezzel mintegy megnyeri, s csak azután kéri arra, hogy hirdesse Aelia Sabina dicsőségét. Egyéni leleménynek tekinthető a hexametereket lezáró pentameter; mint fentebb láttuk, igen ritkán fordul elő a CE anyagában. A vers többi eleme teljesen egyéni: nincs másik olyan vers a gyűjteményben, mely orgonaművésznőt siratna, a *hydraula regere* más sírversekben nem fordul elő. Olyan feleségekről sem olvashatunk, akik hivatásos zenészeket múltak fölül a zenében. A versnek az az alapgondolata pedig, hogy az elhunyt feleséget mint művésznőt állítja a vers középpontjába, s minden más szokványos erény hát-

¹³ Vö. *Virginis hoc titulo nomen non debuit esse, quae cunctas artes perbibit et cecidit.* (CE 2126).

Egyébként a hagyományos római erkölcsök szerint nem volt feltétlenül dicséretes az, ha a nők táncoltak vagy lantot pengettek, vö. Sall. Cat. 25; *Sed in iis erat Sempronia . . . psallere et saltare elegantius quam necesse est probae.*

¹⁴ *eoigena* — Buecheler CE 428 ad locum: *novum.*

¹⁵ Plut. De Is. 75 p. 381 F.:

¹⁶ Censorinus D. nat. 14, 2: *Varrone auctore tunc primum senescere corpus incipit.*

¹⁷ Egyetlen hasonló megoldással találkoztam a CE-ban, ugyancsak feleséggel kapcsolatban:

haec post bis denos secum transegerat annum et quartum mensem restantibus octo diebus (1991).

¹⁸ A számok különleges körülírását a költészetben is megfigyelhetjük, vö. Ov. Trist. IV 10, 5–6; talányosan játékos az alábbi:

postque meos ortus Pisaea victus oliva abstulerat decies praemia victor eques (95–96)

Ovidius itt tudatos játékkal a *lustrum* helyett alkalmazza az *Olympiast*, mely itt 5 éves időtartamot jelent. Újtűsát Martialis is átvette, vö. M. V. Martialis epigrammaton libri. Mit erklär. Anm. von L. Friedlaender. Leipzig 1886, I 359. Tehát Ovidius nem „tárgyi tévedés áldozata”, vö. Auctores Latini V. Szemelvények Ovidius műveiből. Budapest 1968, 183. 1.

térbe szorul, különösen figyelemre méltó.¹⁹ A mondottakból, úgy hiszem, kitűnik, hogy egyéni alkotásnak tartom e verset, nem különlegesnek, de mégis olyannak, melynek egyéni mondanivalója van, s ezt az írója megfelelő formába is tudta önteni, természetesen a sírvers műfajának megfelelően.

Azt hiszem, érdemes a műfaj kérdésének is néhány mondatot szentelni. A sírvers műfajának tartalma természetszerűleg szűk körben mozoghat, s ez bizonyos mértékben meghatározza a nyelvi köntöst is. Az azonos tartalmi tényeket sok esetben csak azonos vagy hasonló nyelvi eszközökkel lehet kifejezni. Ezenközben hatnak a műfaj hagyományai is. Jól kimutatható ez az olyan sírversekből, melyeket ismert, rangos költők írtak. Martialis sírversei például meglehetősen egyéni hangvételűek, mégis felfedezhetők bennük a szokványos sírversek visszatérő szavai, szókapcsolatai: *hic situs est Fuscus* (VI 76, 3); *Stygias . . . umbra domos* (VI 18,2), *terris requiescit* (Uo.); *impia tellus . . . heu qualis pietas heu quam brevis occidit aetas* (VI 85,3,7); *quem raptum . . . care puer, cineres . . . iacere meos* (I 88); *hoc tegitur cito rapta suis Antulla sepulchro* (I 116,3); *inpletura fuit sextae modo frigora brumae | vixisset tolidem ni minus illa dies . . . | mollia non rigidus caespes tegat ossa nec illi | terra, gravis fueris: non fuit illa tibi* (V 34,5–6; 9–10); *quam pessimorum lex amara fatorum | sexta peregit hieme, nec tamen tota* (V 37,16); *nec queror infernas quamvis cito rapta sub umbras* (XI 69,11); *crimine quam fati sexta peremit hiems* (X 61,2); *ad Stygia missus* (IV 60,4); *si Stygias . . . missus ad umbras* (XII 90, 3–4). De vannak olyan sírversei is, melyek a hagyományos sírversnek szinte valamennyi toposzát felsorakoztatják:

*Aeolidos Canace iacet hoc tumulata sepulchro
ultima cui parvae septima venit hiems.
Ah scelus, ah facinus! properas qui flere, viator,
non licet hic vitae de brevitate queri* stb.
(XI 91,1–4).

Még részletesebb a hagyományos elemek felsorolása:

*hoc sub marmore Glaucias humatus
iuncto Flaminiae iacet sepulchro:
castus moribus, integer pudore,
velox ingenio, decore felix,*

¹⁹ Marrou meggyőződéssel vallja és nagy mennyiségű adattal bizonyítja, hogy a kulturális élet egyes szféráit ábrázoló reliefek, sírversek és feliratok a korabeli életet tükrözik, és magasztalják az elhunyt műveltségét, kulturáltságát, művészi tehetségét. Úgy vélem Aelia Sabina sírverse is e művek sorába tartozik, vö. *H. I. Marrou*, MOYCIKOC ANHP. Étude sur les scènes de la vie intellectuelle figurant sur les monuments funéraires romains. Roma 1964, 317; 222.

²⁰ Weinreich, O., Martialis Grabepigramm auf den Pantomimen Paris. S.H.A. 1940/41. 1. Abh.

²¹ M. V. Martialis Epigrammaton Libri XIV. Ed. W. Heraeus. Teubner. Leipzig 1925, LXII–LXVII.

²² Munro G., Atene e Roma. 14 (1911) 359–366.

²³ Hoogma, dr. R. P., Der Einfluss Vergils auf die

*bis senis modo messibus peractis
vix unum puer adplicabat annum.
Qui fles talia, nil fleas, viator* (VI 28).

Talán ennyi is elegendő annak szemléltetésére, hogy még az elcsépett szókapcsolatok esetében sem kell mindig mintakönyvekre gondolnunk, hanem inkább a műfaji hagyományokra. Nem valószínű ugyanis, hogy Martialis a *Stygias ad . . . umbras, cito rapta, iacet hoc sepulchro, hic situs est* stb. formulákat mintakönyvekből vette, hanem számtalanszor láthatta sírköveken leírva, hiszen az antik Rómában birodalomszerte sírfeliratokkal és versekkel ellátott síremlékek övezték az utakat. Jól szemlélteti ezt a helyzetet Ovidiusnak az a versrészlete, amelyben beteg, halálfélelemtől gyötörve arra kéri feleségét: a városhoz közel temessék el; síremlékére nagy betűkkel véssék fel sírversét, hogy az utasok elolvashassák: *quosque legat versus oculo properante viator | grandibus in tituli marmore caede notis* (Trist. III 3,71–72). Természetesen ez a kapcsolat a költő és a sírversek között dialektikus volt: kölcsönösen hatottak egymásra. Például Martialis Parist, a híres pantomimust elsiarató sírversében a latin sírversirodalom legrégibb nemzeti hagyományait éleszti újra (XI 13),²⁰ tehát nyugodtan mondhatjuk, hogy hatott rá a régi latin sírvers. Ugyanakkor a W. Heraeus egybegyűjtötte helyek azt is kétségtelenül bizonyítják, hogy Martialis is hatott a későbbi sírversirodalomra.²¹

Mindebből arra következtethetünk, hogy ha voltak is „mintakönyvek”, ebből nem állíthatjuk azt, hogy minden sírverset mintakönyvek alapján állítottak össze. Munro határozottan kijelenti, hogy a latin sírversek forrását nem mintakönyvekben és epigráfiai kézikönyvekben kell látnunk, hanem szerzőik kvalitásában és abban a korban, amelyben éltek.²² Hoogma kifejti, hogy e kérdést ma sem tekinthetjük teljesen tisztázottnak; ennek ellenére kapcsolódik Galletier, Liszberger és Lattimore véleményéhez, melyet röviden így összegezhetünk: a hasonlóságok és a megcsontosodott vissza-visszatérő formulák ellenére nem kell azt hinnünk, hogy a sírversek többsége mintakönyvek alapján készült. Ha voltak is ilyen mintakönyvek, használatuk nem lehetett egyetemes és kizárólagos.²³ Említésre méltó, hogy Toynbee hasonló eredményre jutott a provinciákban kőbe vésett mitológiai ábrázolásokkal kapcsolatban.²⁴

Carmina Latina Epigraphica. (Amsterdam 1959) 9. 1. 15. lábjegyzet. Lattimore-tól a következő mondatot idézi: “there were no universal manuals in general use or at least, if there were such, they were not all-inclusive”. Hoogma által idézett szerzők művei: Liszberger E., Das Fortleben der römischen Elegiker in den Carmina epigraphica. Diss. Tübingen 1934; 10; Lattimore L., Themes in Greek and Latin epitaphs. (Urbana Ill. 1942) 20.; Galletier E., Étude sur la poésie funéraire romaine d’après les inscriptions. (Paris 1922) 235; hasonló véleményt képvisel Sullivan is: i. m. 513: “Some of these epithaps are surely more than ready-made formulas”.

²⁴ Toynbee, J. M. C., Greek myth in Roman stone. Latomus 36 (1977) 344–345; 408–410.

5. Amikor saját fordításomban közlöm a sírverset, ezzel nem az a célom, hogy versenyre keljek Révay nagyszerű átültetésével, hanem csak annyi, hogy az eredetinek különleges életkormegadását híven visszaadjam:

Nyugszik e sírba bezárva a kedves, drága Sabina.
Mestere volt a zenének, a férje se győzte le ebben.
Hangja vidáman szállt, szépen pengette a lantot.
Hirtelen elnémult. Háromszor tíz nyara volt csak,

öttel, jaj, kevesebb, ám három hónapot élt még
s kétszer hét napot is. Mikor itt vízgorgona sípján
jókedvvel muzsikált, népünk hogy imádta e mű-
vészt!

Légy boldog, ha elolvasod ezt, s tartsd meg az
isten,

és zengjed kegyesen Aelia Sabina nevét.

Adamik Tamás

AELIA SABINA, VALE (CE 489)

Extract

The metrical epitaph of Aquincum, published by Hampel in 1883, contains the same prosodic characteristics as the one from the Daru Street. In some cases it takes short syllables long before the caesura, whereas it takes the long ones in different line positions, especially at the end of words, short. The interpretation of the word linking of *hydraula grata regebat* is problematic. Based on the sample of the word linking of *candida(m) vita(m) cole* of the Daru Street metrical epitaph however, I interpret it to *hydraula(m) grata(m) regebat* since *hydraula, ae f.* occurs in Martianus Capella also, meaning water organ (2, 117). The prosodic characteristics evidently reflect the contemporary pronunciation.

The format and the contents of the epitaph differ considerably from the traditional Roman metrical epitaphs. These usually cherish the beauty, fidelity, domesticity, and maternity of the deceased wife. This metrical epitaph was engraved by the organ player Aelius Iustus of the legio II adiutrix into the sarcophagus of his wife who died very young. The author concentrates on the art of the wife. He praises her unequalled musical talent; she was an educated musician with her beautiful voice, and only she could surpass her husband with her beautiful lyre-playing. She was excellent when she was playing her beloved organ for the public. This last statement represents the uniqueness of this metrical epitaph, it is the only such metrical epitaph in the whole *Carmina Latina Epigraphica* where an organ artist, in modern words, a performing artist is lamented. This must be the most likely reason for the lack of such incidents from the poem which are so frequently found in the traditional metrical epitaphs of Roman matrons.

The information concerning the age of the deceased is rather unique; with its lengthy description it is wedged between the praises to the wife's art. Considering the other datings of the *Carmina Latina Epigraphica* it can be registered among the unusual, special solutions: *Ter denos duxerat annos, / heu male, quinque minus, set plus tres menses habebat, / bis septemque dies vixit.* Notice the lamenting form of *heu male* among

the data. The mourning husband first says that his wife lived thirty years, but immediately laments *heu male quinque minus*, expressing his feelings about how good it would have been had she lived so long. To supply the precise number of days is also a sign of special gentleness; this format can usually be found in the metrical epitaphs of children, and those who passed away at a young age.

There are some metrical epitaph formulae which can be considered traditional, e.g.: *Clausa iacet lapidi coniunx pia, cara (1); set cito raptā silet (3); sis felix quicumque leges, te numina servant (8); vale pia voce (9)*, etc. Nevertheless we must not think that the author took these from sample books since these formulae and other similar stereotypes can also be found in the metrical epitaphs written by Martial, thus they belong to the rather limited vocabulary of the metrical epitaphs. The poem has some quite individual elements as well, e.g. the word linking of *hydraula regere* does not occur in other metrical epitaphs. The basis thought of placing the deceased wife into the center of attention as an artist is remarkable. According to Marrou the reliefs, metrical epitaphs representing different spheres of the cultural life reflect the contemporary cultural life and praise the education of the deceased. Aelia Sabina's metrical epitaph can be considered to be one of these relics. This poem is a significant document of the contemporary Pannonian provincial cultural life and its importance is even more remarkable in view of the fact that the remains of an organ had come to light in the area of Aquincum.

As demonstrated we feel that his poem is an individual creation, not unusual but still having something original to say and the author's talent was able to put it into proper form, as well. The surprising pentameter, closing these lines of hexameter, is a beautiful example of which only five other were found in the *Carmina Latina Epigraphica*.

T. Adamik

RÉGÉSZETI ADATOK PANNÓNIA KÉSŐRÓMAI PERIODIZÁCIÓJÁHOZ (376–476)

A 4. században Constantinus uralkodásával kezdődő és több évtizeden át tartó virágzó időszak 375–380 között megszakad és a régészeti leletekben változás figyelhető meg. A temetkezésekből elmaradnak a pénzek; új viseletre utaló tárgyak, tárgy-típusok jelennek meg, amelyek feltűnése változásra, esetleg politikai, katonai átszervezésre mutat a tartomány keretein belül.

A korábbi kutatás ezt a változást főképpen a rendszeres pénzforgalom megszűnése alapján értékelte. Ez, valamint a 4. századi rómainál idegen jellegű leletek értelmezése arra az eredményre vezetett, hogy a tartomány feladása már az 5. század elején bekövetkezett.

A közelmúltban megjelent temető publikációinkban rámutattunk arra, hogy a pannóniai 4. század végi, 5. század eleji temetkezésekben megjelenő, a rómainál „idegen” leletek nem választhatók el a korábbi provinciális leletanyagtól: annak szerves folytatását képezik. Azt tapasztaltuk ugyanis, hogy a „hunkori”-nak nevezett leletek Pannónia későrómai temetőiben téglasírokban is rendszeresen megtalálhatók, részben kereskedelem útján ide került, részben helyben készült római leletek társaságában. Feldolgozásaink során több későrómai temetőt, illetve temetőrészt vettünk vizsgálat alá és megállapítottuk, hogy a 4. század végétől kb. az 5. század közepéig a temetkezésekben két periódus figyelhető meg. A római ipar termékei mindkét időszakban megtalálhatók, de a második periódusban a 4. századra jellemző készítmények már nem kerülnek elő.

A két periódus temetkezései külön-külön kerültek feldolgozásra.¹ Jelen dolgozatunkban a két időszakból egy-egy temetőt választottunk ki, hogy így összefüggéseiben mutathassuk be a két periódus közötti különbségeket.

Meg kell jegyeznünk, hogy bár e két temető csak részbeni ábrázolását adja az 5. század első felének, így is lehetőség nyílik a fontosabb lelettípusok idejének és helyének meghatározására, sőt bizonyos ethnikai változások felvetésére is.

A korszak igazi arcát, a tartomány életét (politikai-, gazdasági- és társadalmi szervezetét, a korai kereszténység bizonyítékait, az élet egészét) azon-

ban csak az elmúlt évtizedekben megkezdett ásatások publikálása fogja bemutatni. Az 5. század városi életének maradványai már megmutatkoznak Aquincumban és Pécsen, de az új intercisai, fenékpusztai, gorsiumi és soproni ásatások is rögzítették az 5. századi települési rétegeket és temetkezéseket.

1977 októberében Moszkvában éppen ezzel a korszakkal foglalkozó konferencián² módunkban volt megismerkedni az új ásatásokból származó Fekete-tenger környéki 4. század végi 5. századi leletanyaggal. Ott is a 4. század végén játszódik le egy változás és sok tekintetben azonos jellegű lelet-együttesek találhatók mint a mi temetkezéseinkben. Chersonesos ásatója többek között rámutatott arra is, hogy a hun támadás után az antik városok nem pusztultak el végleg. Chersonesos esetében a város újjáépítésére feliratos dokumentumokat is találtak, amely megerősíti a stratigráfiai adatokat. A város gyors újjáépítésére mutat a temetkezések folyamatossága is. A Fekete-tenger vidékén lejtőn zajlott folyamat sokban hasonlít a Pannóniában észlelt eseményekhez.

1. Csákvár³

A temetkezések a római településtől észak-északkeletre, a falon kívül fekszenek, egy nagyobb körzetben, egymástól mintegy 20–30 méterre. A négy lelőhelyen feltárt 71 sír többszöri kutatás eredménye; s valószínű, hogy a sírsoportok egy nagyobb temető részei. (1. kép)

A sírok egy része téglasír, más része földsír. A szabályosan megépített téglasírok mellett olyanok is vannak, ahol csak a sírgödör lefedéséhez használtak téglát, vagy a sírgödörnek csak egy részét — az alját, illetve az oldalát — rakták ki téglával. Az eddigi megfigyeléseink szerint ez a fajta temetkezési forma a 4. század utolsó harmadában jelentkezik Pannónia belsejében éppúgy, mint a limesmenti temetőkben: pl. Brigetióban,⁴ Pilismaróton.⁵ A csákvári sírokból hiányoznak a pénzmelékletek. Érem csupán három sírban volt, az egyik ezek közül átfúrt 4. század végi kisbronz — 56. sír — (3. kép).

¹ Salamon—Barkóczi, 1971; Barkóczi—Salamon, 1975; Salamon—Barkóczi, 1973.

² Előadás formájában elhangzott a Szovjet—Magyar régészeti tanácskozáson Moszkvában, (1977. október 19—

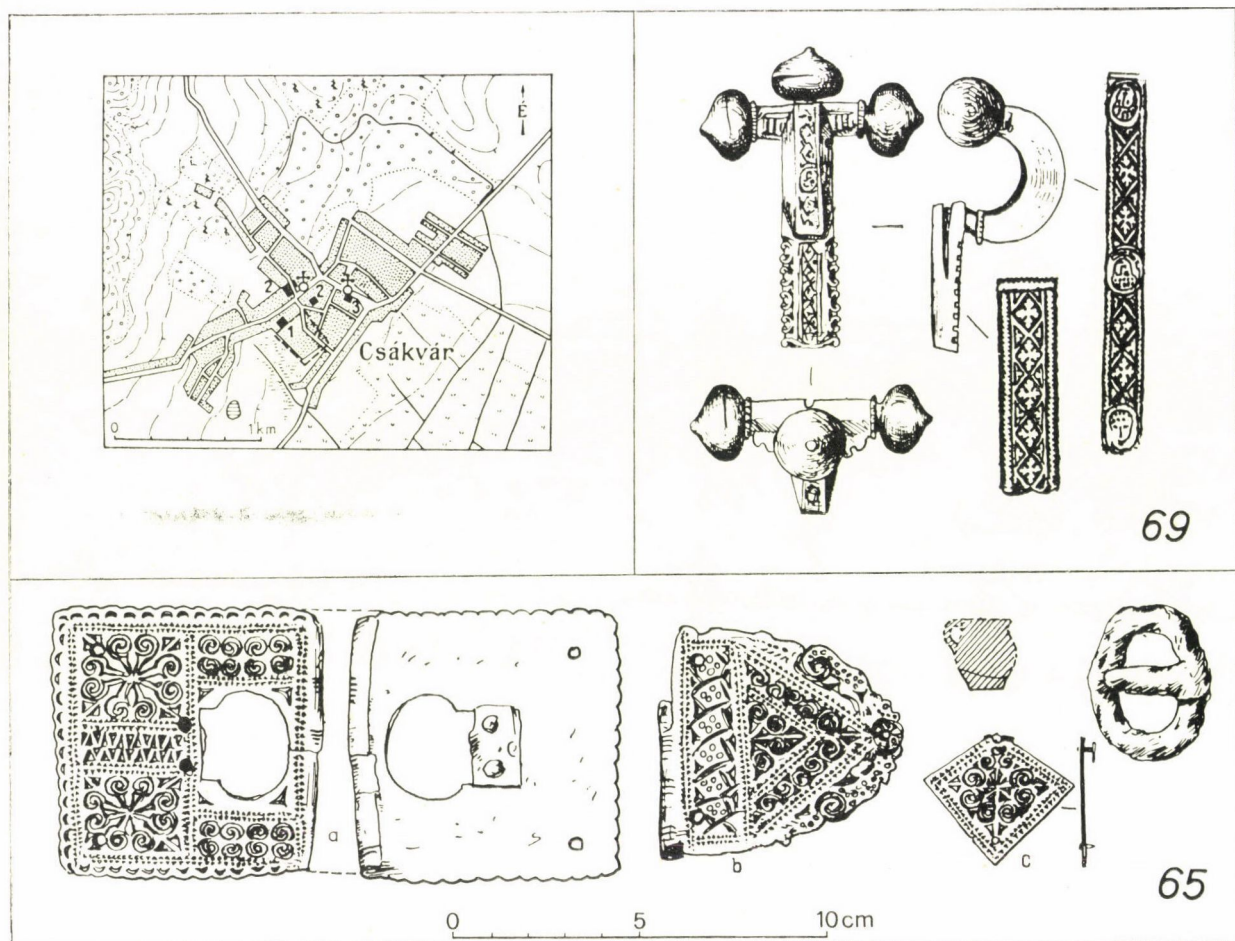
21.) a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Régészeti Intézetében.

³ Salamon—Barkóczi, 1971.

⁴ Barkóczi, 1961.

⁵ Barkóczi, 1960.

1. kép. A csákvári temetkezések helyszínrajza. — A csákvári temető 65. és 69. sírjának leletei
 Рис. 1. План могильника в Чакваре. — Инвентарь погребений 65 и 69 чакварского могильника
 Fig. 1. Plan de lieux des inhumations de Csákvár. — Trouvailles des tombes 65. et 69. du cimetière de Csákvár

A sírokban sok volt a viseletre utaló tárgy, a melléklet nélküli sír kevés. A férfisírok egy részében hagymafejes fibula és övcsat volt (2. kép). A 69. sír fibulája aranyozott, portrékkal díszített⁶ (1. kép), a 65. sírban pedig ékvágásos veretekkel díszített széles öv volt⁷ (1. kép). Mindkét sírban jelentős katonai tisztet betöltő személyt temettek el. Másrészt gyakran mondhatók azok a férfisírok, amelyekben csak vascatos öv, vaskés és tűzkészesség volt (3. kép). A női sírokban a 4. században divatos bronz és csontkarkötők, gyűrűk mellett (4. kép) kis ezüst hajtűk (6. kép), aláhajlított lábú bronz- és vasfibulák (7. kép) (utóbbiak párosával) háromszög formájú, púposhátú és kétsoros csontfésűk, orsógombok (6. kép) és különböző formájú amulettek: csontkorong, csontgúla (7. kép) átfúrt csiga, lunula (6. kép), valamint színes üveg- és borostyángyöngyök jelennek meg (7. kép).

Pannóniában a 380-ig éremmel datált sírokban aláhajlított lábú fibulák, orsógombok, csontfésűk nincsenek. A csákvári 68. sír púposhátú, zoomorf díszítésű fésűjével⁸ azonos szerkezetű és hasonló díszítésű intercisai fésűk, valamint a nemrégiben publikált intercisai csontműhely-anyag arra mutat, hogy a csákvári temetkezésekkel egyidőben a limes mentén Intercisában csontműhely működött.⁹

A csákvári temető legjellemzőbb ékszere a „hunkori”-nak tartott oktaedervégződésű fülbevaló. Csákváron ezüstből készült tömör és bronzból készült, sárgászöld üvegbetétekkel díszített típusai találhatók meg téglasírokban és földsírokban egyaránt (5. kép).¹⁰ Oktaedervégződésű fülbevalót a limes menti temetőkből is ismerünk Intercisából,¹¹ Pilismarótról¹² és Brigetióból.¹³ Aranyból készített, almandinlapokkal díszített változata csaknem minden gazdag 5. századi temetkezésben megtalál-

⁶ Salamon—Barkóczi, 1971. 70—71.

⁷ I. m. 66.

⁸ I. m. 63—64.

⁹ Salamon, 1976. 47—54. és I. Vörös, i. m. 55—56.

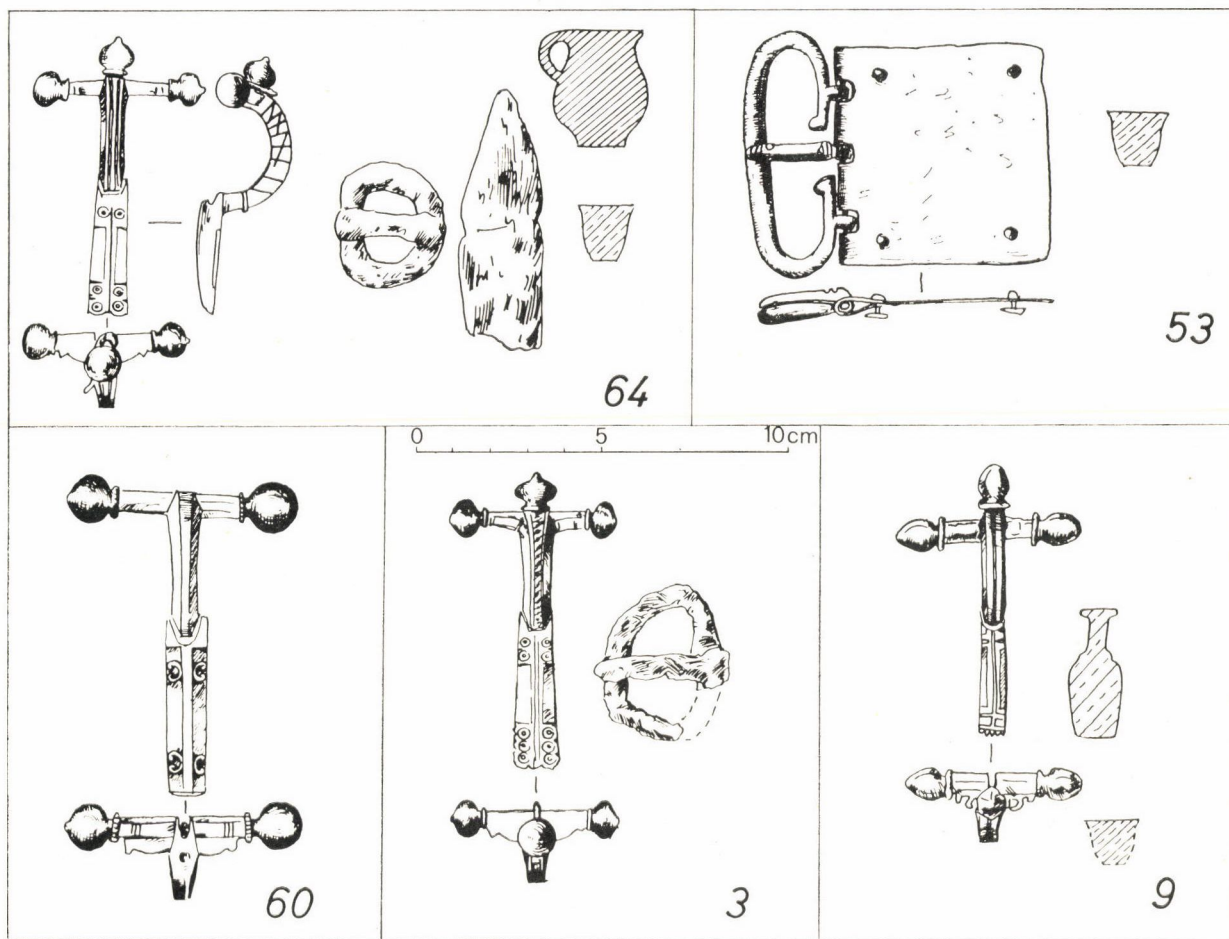
¹⁰ Salamon—Barkóczi, 1971. 62—63.

¹¹ Salamon—Barkóczi, 1973. 87.

¹² I. Kovrig, Acta ArchHung 10 (1957) 210.

¹³ A leletek az MNM Népvándorlaskori gyűjteményében vannak. Tanulmányozásukért Kovrig Ilonának mondunk köszönetet.

2. kép. A csákvári temető 3., 9., 53., 60. és 64. sírjának leletei
 Рис. 2. Инвентарь погребений 3, 9, 53, 60 и 64 чакварского могильника
 Fig. 2. Trouvailles des tombes 3., 9., 53., 60. et 64. du cimetière de Csákvár

ható Pannóniában és a Kárpát-medencében. Oktader fülbevaló a Černahov-marosszentannai kultúra területén csak egy-két helyen fordul elő.¹⁴ Sokkal gyakoribb a Fekete-tenger vidékén: Olbia, Kercs, Krím, Phanagória temetőiben.¹⁵ Tekintettel a Kárpát-medencei előfordulásának gyakoriságára, a típusokban mutatkozó variációkra, valamint arra, hogy aranyból, ezüstből és bronzból egyaránt készítették, azt kell feltételeznünk, hogy az 5. században a Kárpát-medencén belül is volt készítői központja.¹⁶ Ezt bizonyítja az is, hogy hosszú ideig használatban van, még egy 6. századi pannóniai langobard temetőben is előfordul.¹⁷

A csákvári férfi és női sírokra egyaránt jellemző, hogy agyag- és üvegedény mellékletekben igen gazdagok. Általános a sírokban a pohár és korsó/kancsó együttes. Számos esetben kettőnél több edény

van egy-egy sírban. Az agyagedények változatos formájúak: besimított díszítésű és mázas korsók (8. kép) mellett a fülesbögrék dominálnak (9. kép), de több sírban találunk fazekat (10. kép), ami a pannóniai 4. századi temetkezésekben szokatlan ugyan, de a más vonatkozásban már idézett Pilismaróti¹⁸ és Brigetioi¹⁹ későrómai temetkezésekben előfordul. Az üvegedények Csákváron új formákkal jelentkeznek, amelyek a 380 előtti temetkezésekben nem fordultak elő. Ezek: a vékonyfalú díszítetlen, illetve kék pettyekkel díszített mohazöld színű, féltojásalakú poharak (11. kép);²⁰ a hengeres és kerektestű ugyancsak mohazöld színű kanellurás palackok (12. és 13. kép);²¹ és a legújabb kutatások szerint ebbe a csoportba sorolható, a csákvári-típusú temetkezésekben jelentkező, nyakán üvegszállal díszített korsó. Összetartozásukat jól példázzák az

¹⁴ Zaharia, E.—Zaharia, N., *ArhMoldovei* 6 (1969) 167—178.

¹⁵ Salamon—Barkóczi, 1971. 63.

¹⁶ Bóna I., *ArchÉrt* 90 (1963) 304.

¹⁷ Salamon—Barkóczi, 1971. 63. és Barkóczi—Salamon, 1975. 97.

¹⁸ Barkóczi, 1960.

¹⁹ Barkóczi, 1961.

²⁰ Barkóczi, 1971.

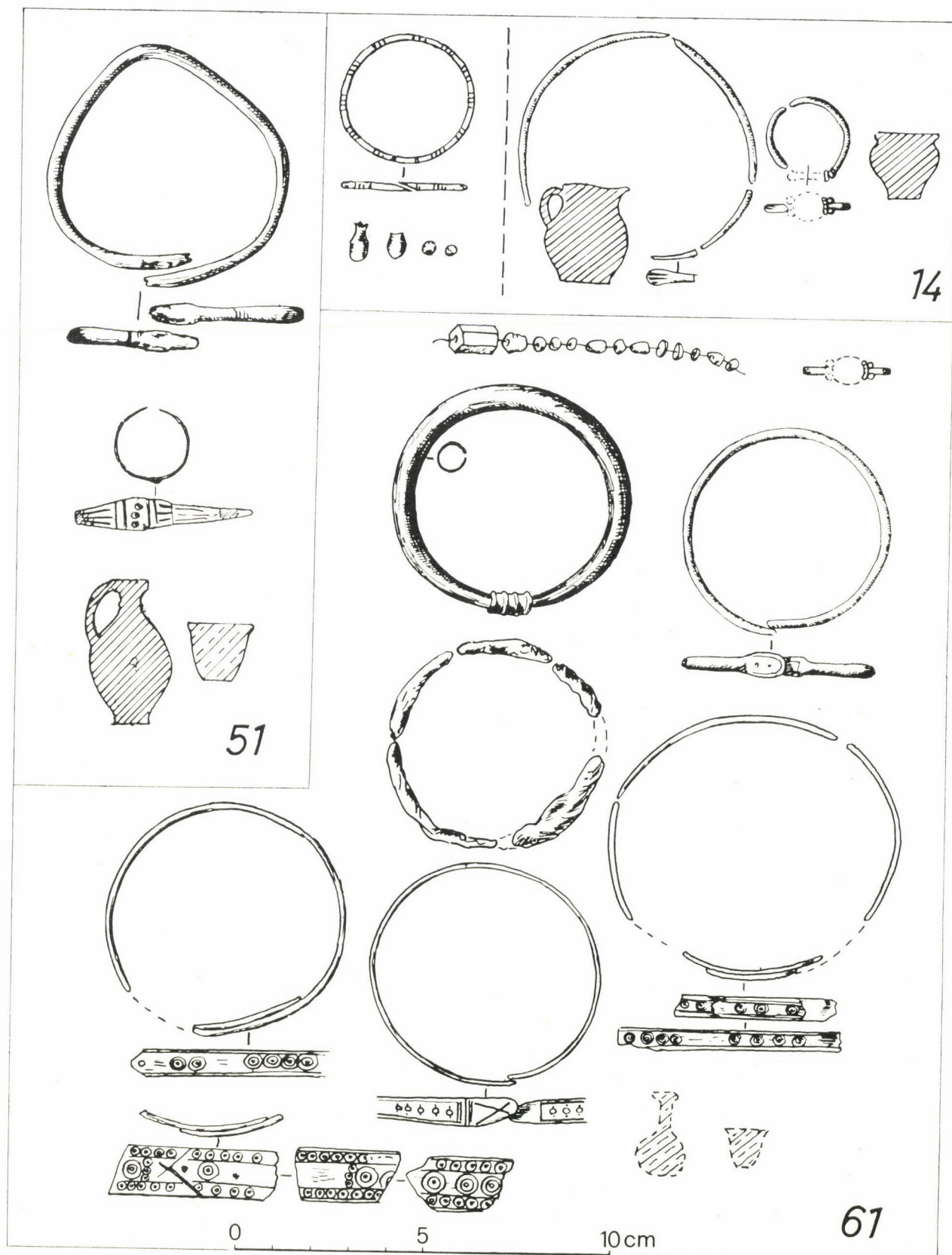
²¹ Salamon—Barkóczi, 1971. 59—61.

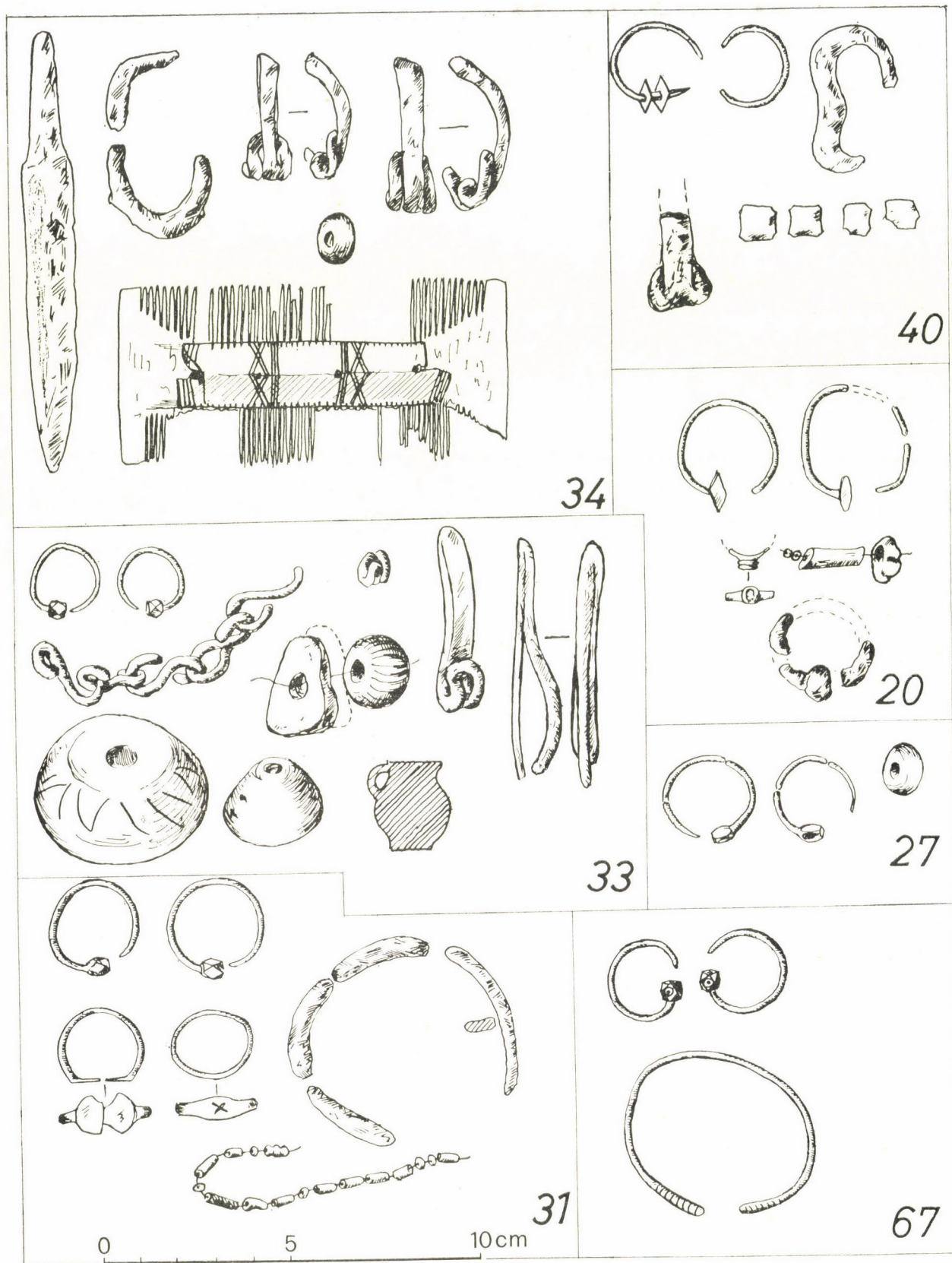
3. kép. A csákvári temető 1., 15., 32., 35., 37., 46., 54. és 56. sírjának leletei
 Рис. 3. Инвентарь погребений 1, 15, 32, 35, 37, 46, 54 и 56 чакварского могильника
 Fig. 3. Trouvailles des tombes 1., 15., 32., 35., 37., 46., 54. et 56. du cimetière de Csákvár

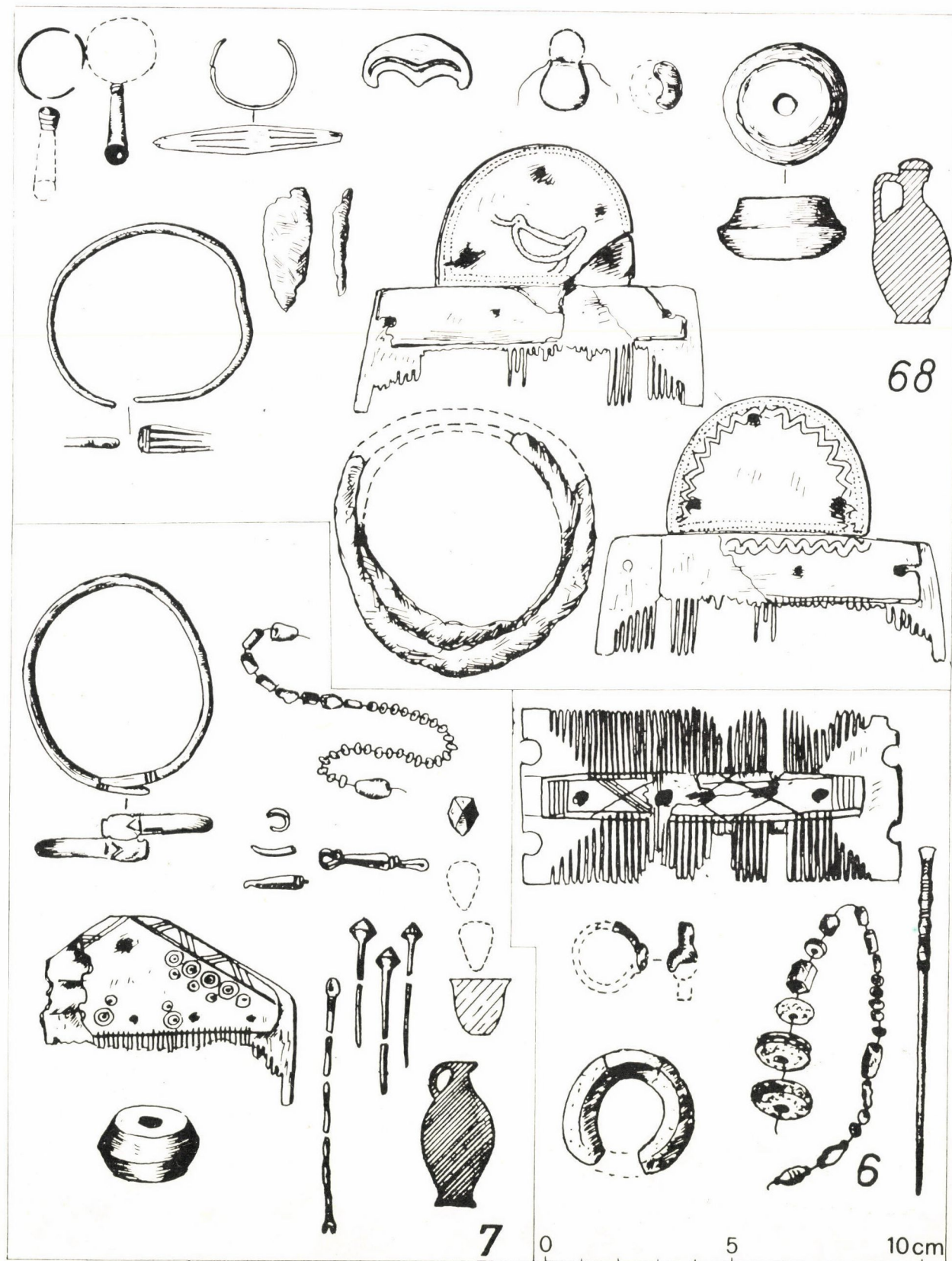
4. kép. A csákvári temető 14., 51. és 61. sírjának leletei
 Рис. 4. Инвентарь погребений 14, 51 и 61 чакварского могильника
 Fig. 4. Trouvailles des tombes 14., 51. et 61. du cimetière de Csákvár

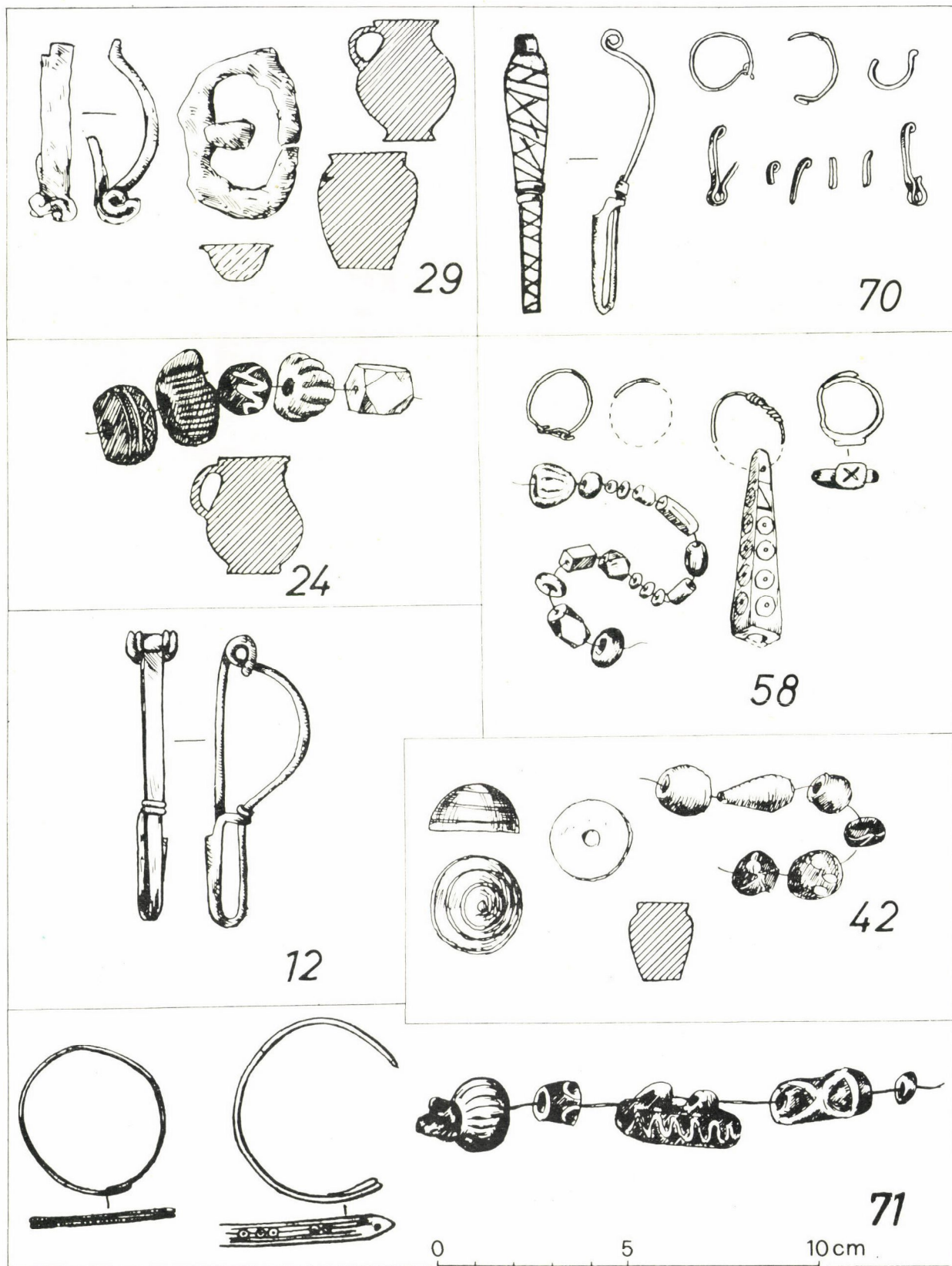
5. kép. A csákvári temető 20., 27., 31., 33., 34., 40. és 67. sírjának leletei
 Рис. 5. Инвентарь погребений 20, 27, 31, 33, 34, 40 и 67 чакварского могильника
 Fig. 5. Trouvailles des tombes 20., 27., 31., 33., 34., 40. et 67. du cimetière de Csákvár

6. kép. A csákvári temető 6., 7. és 68. sírjának leletei
 Рис. 6. Инвентарь погребений 6, 7, и 68 чакварского могильника
 Fig. 6. Trouvailles des tombes 6., 7. et 68. du cimetière de Csákvár

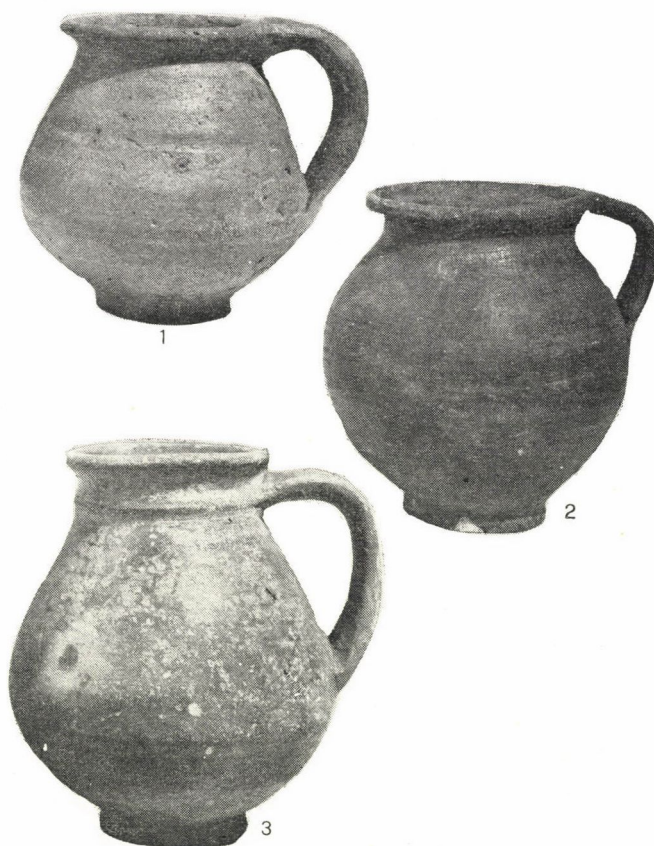

7. kép. A csákvári temető 12., 24., 29., 42., 58., 70. és 71. sírjának leletei
 Рис. 7. Инвентарь погребений 12, 24, 29, 42, 58, 70 и 71 чакварского могильника
 Fig. 7. Trouvailles des tombes 12., 24., 29., 42., 58., 70. et 71. du cimetière de Csákvár

8. kép. Csákvár. 1. 68. sír. — 2. Szórvány. — 3. Szórvány.
 Рис. 8. Чаквар. 1. погр. 68. — 2. Случайная находка. — 3. Случайная находка
 Fig. 8. Csákvár. 1. Tombe 68. — 2. Trouvaille sporadique. — 3. Trouvaille sporadique

9. kép. Csákvár. 1. 5. sír. — 2. 44. sír. — 3. 24. sír
 Рис. 9. Чаквар. 1. погр. 5. — 2. погр. 44. — 3. погр. 24
 Fig. 9. Csákvár. Tombe 1. 5. — 2. Tombe 44. — 3. Tombe 24

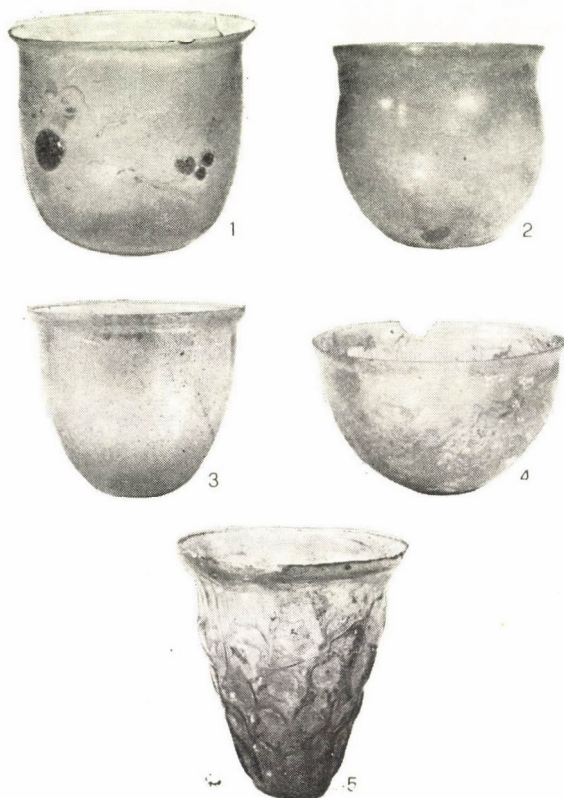
10. kép. Csákvár. 1. 13. sír. — 2. 14. sír. — 3. 2. sír. — 4. 29. sír
 Рис. 10. Чаквар. 1. погр. 13. — 2. погр. 14. — 3. погр. 2. — 4. погр. 29
 Fig. 10. Csákvár. Tombe 1., 13. — 2. Tombe 14. — 3. Tombe 2. — 4. Tombe 29

untersiebenbrunni²² és a nemrég előkerült regőlyi sír,²³ ahol a kékpettyes pohár és az üvegkorsó mindkét temetkezésben aranylemezes féldrágakövekkel díszített fibulákkal együtt került elő. A pannóniaiakhoz hasonló, féltőjásalakú kékpettyes poharak gyakoriak a Fekete-tenger vidékén, de megtalálhatók az Aldunai limestáborokban is. A poharak eredetét keresve a Fekete-tenger vidékére kell gondolnunk, mint ahogy a Fekete-tenger környéki műhelyek felé mutatnak a körbefutó becsiszolt sávokkal díszített nagyméretű kúpos poharak is, amelyet Ságvárról,²⁴ Pilismarótról²⁵ és Brigetióból²⁶ ismerünk 380 utáni temetkezésekből. A brigetiói kúpos pohár abból a temetőrészről származik, ahol az egyik sírban egy Theodosius kisbronz volt. A hengeres testű, kanellurás palackok és a nyakon szálratétes díszítésű korsók származását illetően arra kell gondolnunk, hogy a féltőjásalakú pettyes poharakkal egyidőben valamelyik Fekete-tenger környéki műhely-

ben készülhettek. A kérdés persze az, hogy minden esetben import darabokra kell gondolnunk. Ez nem valószínű: ugyanis már az eddig ismert anyag mennyisége alapján is kell számolnunk üveggészítők letelepedésével is.

Összefoglalva a csákvári-típusú temetkezésekben a 4. századi klasszikus leletanyag mellett az ékszereknek, a viselethez tartozó leleteknek, valamint a kerámiának és az üvegedényeknek új típusai jelennek meg. A temetkezési forma, ha részben megváltozott formában is, de tovább él, ami arra mutat, hogy még akkor is a korábbi rítus szerint temetkeztek, amikor a viselet megváltozott. Sem a temetkezések topográfiai helyzete, sem a temetkezések száma nem mutat a folyamatos élet megszűnésére, sem „katasztrófára”, sem „elnéptelenedésre”.

A kérdés tehát az, hogyan kerül Pannóniába az új leletanyag? Vajon csupán egy keletről jövő új divattal kell számolnunk, vagy új népcsoportok hozzák magukkal ezeket a tárgyakat? Ha történeti

11. kép. Csákvár. 1., 19. sír. — 2. 41. sír. — 3. 53. sír. — 4. 29. sír. — 5. 26. sír
 Рис. 11. Чаквар. 1. погр. 19. — 2. погр. 41. — 3. погр. 53. — 4. погр. 29. — 5. погр. 26
 Fig. 11. Csákvár. Tombe 1., 19. — 2. Tombe 41. — 3. Tombe 53. — 4. Tombe 29. — 5. Tombe 26

²² Kubitschek, W. Jahrbuch für Altertumskunde 5 (1911).

²³ Mészáros, Gy., ArchÉrt 97 (1970) 66—91.

²⁴ Burger, A. Sz., Acta ArchHung 18 (1966) 262. sír, Fig. 115.

²⁵ Hasonló darab került elő az 1973. évi pilismaróti ásatásokból is. Publikálatlan, Erdélyi I. és Salamon Á. ásatása.

²⁶ Barkóczi, 1961; Paulovics, I., LA II. DissPannSer. II. 11 (1941) 123, Taf. 21 2/a.

forrásokkal kapcsoljuk össze ezeket a régészeti adatokat, úgy a Gratianus-féle 379–380-as betelepítésre, az Alatheus és Saphrac által vezetett gót-alán-hun népcsoportra kell gondolnunk.²⁷ Ezeknek tulajdoníthatjuk a csákvári, illetve a csákvári-típusú temetkezéseket anélkül azonban, hogy a három nép valamelyikét konkrétan megnevezhetnénk az eddig megismert régészeti diszciplína alapján.

Akár a 379–80-as, akár a két évtizeddel későbbi dátumot vesszük alapul a csákvári új lakosság megjelenéséhez, a csákvári telephely élete jól be-nyúl az 5. század első felébe. A foederatik szerződése az újabb kutatások szerint 427-ig áll fenn, amikor a Dunához érkező hunok e szervezet feloszlata-sához kötik az új foedus megkötését.²⁸ Ez még nem jelenti azt, hogy ekkor szűnik meg a csákvári temető, de ekkor a Pannónia előterében megjelenő hunokkal új történeti periódus kezdődik.

2. Szabadbattyán²⁹

A római település Szabadbattyán északkeleti határában a Brigetio felé vezető római út mellett fekszik, mintegy 5–6 kilométerre Gorsiumtól (14. kép.) A településhez tartozó temetkezésekből

12. kép. Csákvár. 1. 41. sír. — 2. 9. sír
Рис. 12. Чаквар. 1. погр. 41. — 2. погр. 9
Fig. 12. Csákvár. 1. Tombe 41. — 2. Tombe 9

13. kép. Csákvár. 1. 26. sír. — 2. 63. sír. — 3. Szórvány. — 4. 1. sír

Рис. 13. Чаквар. 1. погр. 26. — 2. погр. 63. — 3. Случайная находка. — 4. погр. 1
Fig. 13. Csákvár. 1. Tombe 26. — 2. Tombe 63. — 3. Trouvaillé sporadique. — 4. Tombe 1

1928-ban két sír került elő és a földmunka során igen sok sír ment tönkre. Majd 1954-ben további 16 sírt tártak fel. A leletanyag és a topográfiai viszonyok alapján megállapítottuk, hogy a sírok egy és ugyanazon valószínűleg nagy kiterjedésű temetőhöz tartoztak.

A feltárt sírok fele földsír, a fele téglasír. A szabályos láda alakú téglasírok építése tehát még a temetkezések idejében is szokásban volt. A sírok közül csak kettőben volt érem: egy Antonius Pius denar és a kopott 4. századi kisbronz (Valentinianus, Valens vagy Gratianus korából).

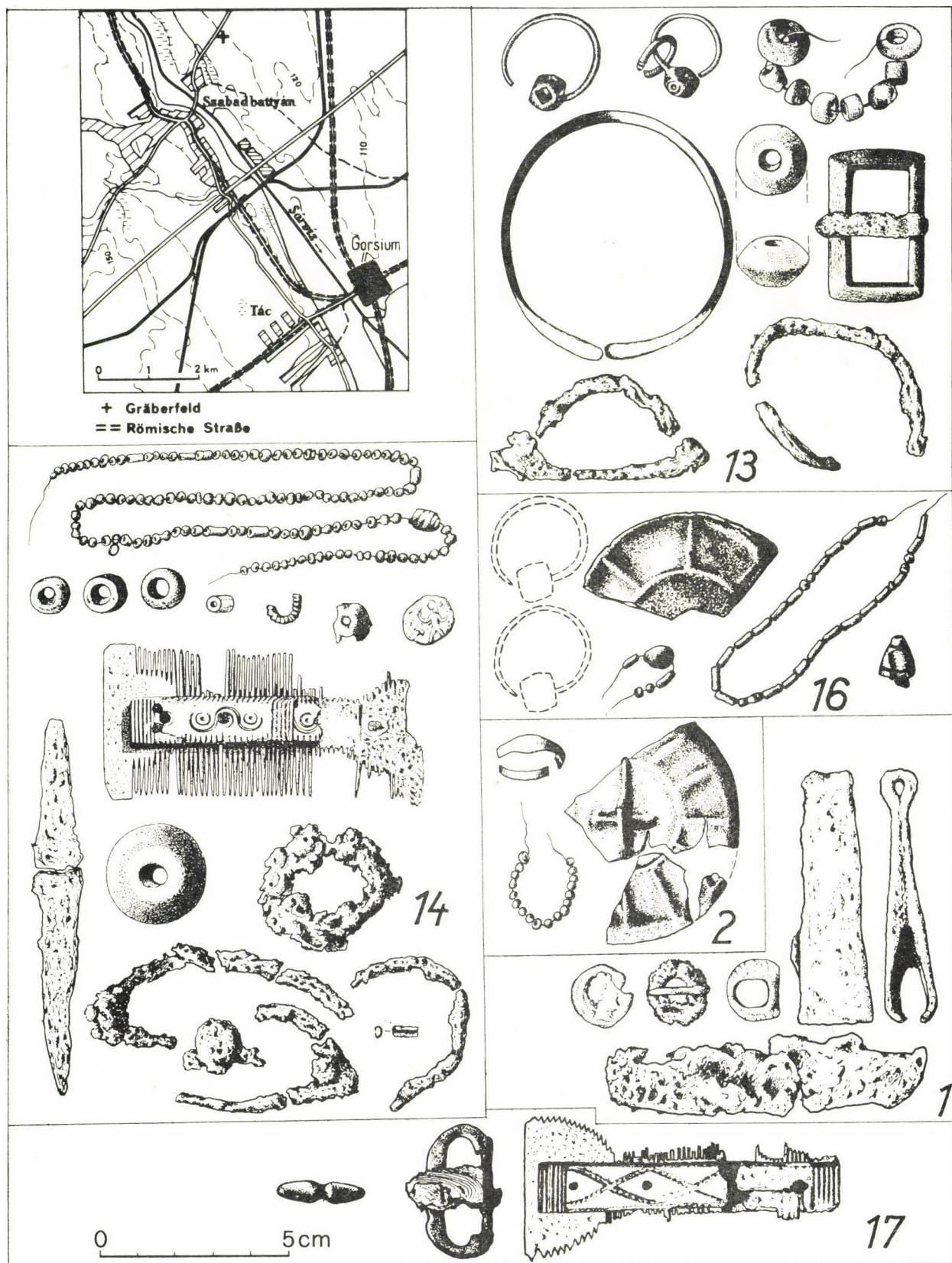
A 4. századi római leletanyag, amely a csákvári temetkezések egy részére még jellemző: hagymafejes fibula, állatfejes bronz- és csontkarkötő, hajtű, kerámia és üvegedény melléklet a szabadbattyáni sírokból hiányzik. Ami viszont a csákvári temetkezésekben új: aláhajlított lábú fibula, csontfésű, oktaeder fülbevaló, amulettek, orsógomb, a szabadbattyáni temetkezésekben is megvan. Új leletanyagként jelentkezik: az oktaeder fülbevaló egy új változata (Szabadbattyáni-típus), a karika-fülbevaló és a nomád tükör (14. kép).

²⁷ Várady, L., Das letzte Jahrhundert Pannoniens. 376–476. (Budapest 1969) 375–402.

²⁸ I. m. 131 és 303.

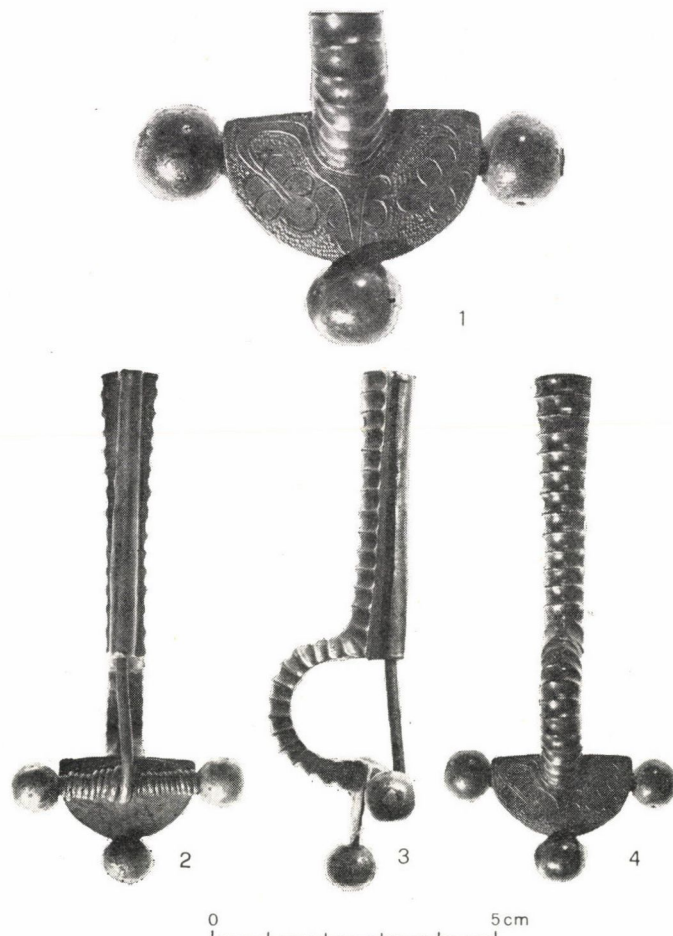
²⁹ Barkóczi—Salamon, 1975.

14. kép. A szabadbattyáni temető helyszínrajza. — A szabadbattyáni temető 1, 2, 13, 14, 16. és 17. sírjának leletei
 Рис. 14. План могильника в д. Сабадбатьян. — Инвентарь погребений 1, 2, 13, 14, 16, и 17 сабадбатьянского могильника
 Fig. 14. Plan de lieux du cimetière de Szabadbattyán. — Trouvailles des tombes 1, 2, 13, 14, 16 et 17. du cimetière de Szabadbattyán

15. kép. Gorsium (Táca) fibula
Рис. 15. Фибула из Горсиума (Таца)
Fig. 15. Gorsium (Táca) fibule

A szabadbattyáni temetkezések vizsgálatánál a nomád tükröket vettük kiindulópontnak. A tükrökkel foglalkozó publikációk ezeket „hunkorinak” határozták meg.³⁰ Az elmúlt években Pannóniában több új, tükröt tartalmazó sír került elő. Ezek kiegészítik, sőt módosítják az eddig kialakított képet. Ugyanis a limestáborokból nomád tükröket korábban csak szórvány anyagból ismertünk: Carnuntumból, Brigetióból, Burgenae³¹ lelőhelyekről. A pilismaróti, tükröt tartalmazó sírt is a későrómai temetkezésekből kiemelve, magányos betemetkezés-ként értékelték.³² A pilismaróti későrómai temető egy részének publikációja, és az utóbbi években végzett ásatások alapján világos, hogy a kőlapokkal fedett, egy ép és egy töredékes tükröt tartalmazó sír topográfiailag, rítusban és leletanyagban is be-

illeszkedik a későrómai temető 5. századi sírja közé.³³ Tükröt tartalmazó téglasírok kerültek elő Pannóniában Szekszárd-Palánkon³⁴ és Kővágószőlősen;³⁵ Környén³⁶ pedig kőlapos sírból került elő nomád tükrő. Ha megvizsgáljuk, mik a kísérőleletei a pannóniai nomád tükröt tartalmazó síroknak, úgy találjuk, hogy ezekben a női és gyermeksírokban a fülbevaló és a fibula az általános ékszer. Amíg a fülbevaló legtöbbször oktaéder formájú, addig a fibula kétféle típust képvisel. Az egyik a kis méretű ékvágással díszített ezüstfibula (gyakran aranyozással és niellóval díszítve) pl. Szekszárd-Palánkon (16. kép 1a és 1b), a másik, kis méretű ezüst lemez-fibula (pl. Kővágószőlősen és Környén). Kővágószőlősen az egyik sírban ékvágásos kis ezüst fibula, míg a másik sírban kis ezüst lemezfibula van. A tü-

³⁰ Werner, J., Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. (München 1956) 19–24; Párducz, M., Acta ArchHung 11 (1959) 372–373; Kovrig, I.; i. m. i. h.

³¹ Werner, J., i. m. 115–117.

³² Kovrig, I.; i. m. 223.

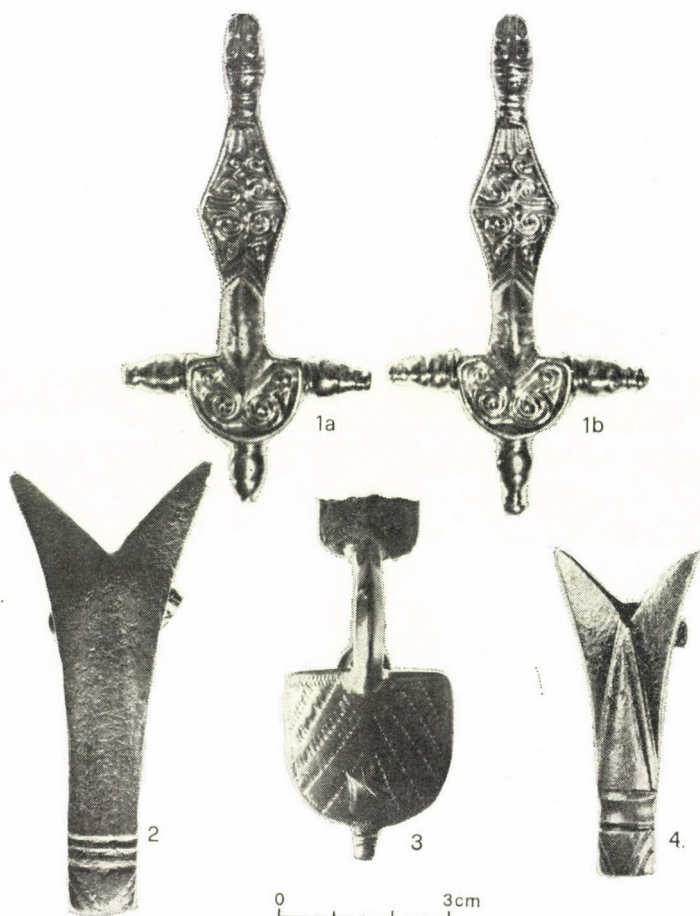
³³ Barkóczi, 1960; Erdélyi, I.—Salamon, Á., Vorbericht von der Ausgrabungen in Pilismarót (Öregkedűlő). Kézirat.

³⁴ Mészáros Gy., RégFüz 13 (1960) 70–71.

³⁵ Kovács V. ásatása, publikálatlan. Tanulmányozásáért ezúton mondunk köszönetet.

³⁶ Publikálatlan lelet a Tatai Kuny-Domokos múzeumban. A publikációt Bíró Endre készíti elő. A leletek tanulmányozásáért ezúton mondunk köszönetet.

16. kép. Szekszárd, Palánk. Fibula a 11. sírból. — 2. Intercisa (Dunaújváros). Fibula. — 3. Intercisa. (Dunaújváros) Cikádafibula. — 4. Gorsium (Tác). Cikádafibula
 Рис. 16. Сексард-Паланк. Фибула из погребения 11. — 2. Интерциза (Дунауйварош). Фибула. — 3. Интерциза. Фибула-цикада — 4. Горсиум (Тач) Фибула-цикада
 Fig. 16. 1. Szekszárd, Palánk. Fibule de la tombe 11. — 2. Intercisa (Dunaújváros). Fibule. — 3. Intercisa. Fibule à la forme cigale. — 4. Gorsium (Tác). Fibule à la forme cigale

kör és a lemezfibula együttes előfordulása nemcsak a Csornán előkerült tükör és fibula együttest hitelesíti, hanem a limestáborok anyagából jól ismert, sajnos legtöbbször szórványként előkerült kis méretű bronz/réz lemezfibulákat is egy horizontba kapcsolja a nomád tükrökkel. Ilyeneket Carnuntumból,³⁷ Intercisából (16. kép 3),³⁸ Brigetióból³⁹ ismerünk. Az untersiebenbrunni sírokat már a csákvári temető üvegedényeinek értékelése során említettük. A gyermeksírból a pettyes üvegpoháron és az agyagedényen kívül tükör és cikádafibulapár volt.⁴⁰ Hasonló bronz, öntött cikádafibulákat Aquincumból⁴¹ és Intercisából⁴² (16. kép 2) is ismerünk, de legutóbb Gorsiumban⁴³ (16. kép 4) is találtak hasonlót. Ugyancsak Gorsiumban került elő egy ara-

nyozott fibula, félkörívű három gombbal díszített fejlapján poncolt alapon vésett antik levélmotívummal (15. kép).⁴⁴ E fibulának éppen díszítése miatt szoros kapcsolata van a szabadbattyáni, runafeliratos dízsattal, amelyet hasonló levélmotívum díszít, s amelyen az antik fémművességre jellemző összes technika megtalálható.⁴⁵ A hasonló formájú és díszítésű Zmajevó-i (Ókér)⁴⁶ csat, egy Ermitage-i szíjvég és csat,⁴⁷ valamint az e körhöz kapcsolódó Jaltai csat⁴⁸ arra mutat, hogy ebben a korban az antik hagyományokat folytató műhelyek még virágoztak.

A pannóniai tükröket tartalmazó sírok és a szabadbattyáni típusú temetők nem szigetelődnek el egyes területeken, mint az korábban látszott. Külö-

³⁷ Nowotny, E., Bericht des Vereins Carnuntum in Wien. 1914. 189. Fig. 31.

³⁸ Salamon, 1976. Taf. 33. 3.

³⁹ I. 13. j.; B. Szathmáry S. ásatása. Publikálatlan. Tanulmányozásáért ezúton mondunk köszönetet.

⁴⁰ Kubitschek, J., i. m. 5. t. 1 és 4.

⁴¹ Nagy, G., BpR (1897) 65., 4. kép és Nagy, T., BpR 13 (1943) 383, 28. kép.

⁴² Salamon, 1976. 33. t. 4.

⁴³ Bánki, Zs., Alba Regia 15 (1976) 1. t. 6.

⁴⁴ Fitz J., A táci római kori ásatások. Székesfehérvár, 1970. 48. kép.

⁴⁵ A fémművességi körre vonatkozóan l. Barkóczi—Salamon, 1975. 108.

⁴⁶ I. m. 10. és 11. kép.

⁴⁷ I. m. i. h.

⁴⁸ Baranov, A. I., SA (1975) 1. 271—275. 1 és 2 kép.

nösen akkor nem, ha a tükrökkel együtt előkerülő „kísérőleleteket” is térképre vetítjük. Mai ismereteink szerint a leletek által képviselt népességet nemcsak magányos sírokból, kis, családi temetőkből ismerjük, mint azt korábban gondolták, hanem a folyamatosan használt későrómai temetőkből is. Pannóniában e temetkezések — az általunk bemutatott esetekben — rítusban is követik a későrómai hagyományokat: kősírok, téglasírok. A topográfiai szituáció és a temetkezési rítus tehát arra mutat, hogy az új leleteket mint viseletet vagy a helyi lakosság is hordta, vagy akik hordták, együtt éltek, illetve együtt temetkeztek a római lakossággal.

A csákvári temető feldolgozását azzal zártuk, hogy a „csákvári-típusú” temetőbe az 5. század első felében még biztosan temetkeztek. Az intercisai *XXIII.* későrómai temető új feldolgozásában arra a megállapításra jutottunk, hogy itt a későrómai temetkezések felső időhatára áthúzódhat az 5. század második felére is.⁴⁹ Kérdés, hogyan illeszkedik ebbe a kronológiai sorba a szabadbattyáni temető? A tükrök és a velük együtt előkerült leletek vizsgálatából az a kép bontakozik ki előttünk, hogy a tükrök használata, illetve elterjedése Pannóniában egy etappal későbbi, mint a csákvári-típusú temetők java kora. Időben közelebb áll Attila korához, amelyet történeti dátummal megközelítve a hunok által kötött foedushoz kapcsolhatunk (427–430). A csákvári, intercisai és a szabadbattyáni temetkezések összehasonlítása jól dokumentálja a klasszikus 4. századi későrómai leletek folyamatos használatát, majd lassú változását; az új leletek feltűnését, majd azok stabilizálódását.

A magyarországi 4. század végi és 5. század eleji üvegeket tárgyaló cikkünket azzal fejeztük be, hogy a 380-as évek utáni időszakra, amikor a foederatiként betelepített alán-gót-hun csoportokkal számolhatunk, nem használhatjuk a „hunkor” kifejezést, mivel ebben az időben Pannóniában (de még a barbaricumban sem), nem volt a hatalom a hunok kezében.⁵⁰ „Hunkorról” a barbaricumban is csak az 5. század második negyedétől beszélhetünk, mivel

ebben az időben a hunok már a Kárpát-medence területén laktak, és feltételezhető, hogy Attila szállásterülete is itt volt. Mindenképpen helyesebb és precízebb azonban erre az időszakra „hunkor” helyett Attila-kor kifejezést használni.

Kétségtelen, hogy a barbár, illetve nomád elemek — hun üstök, „fejedelmi temetkezések” — Pannóniának és a Kárpát-medencének az 5. század első felében sajátos színezetet adnak. Ezeket azonban sem a helyi műveltség, sem a provincia területén kívüli antik hagyományoktól nem lehet elszakítva értékelni már csak azért sem, mert a 380–470 között hosszabb-rövidebb időre a Kárpát-medencében megtelepedett népek, népcsoportok korábbi lakóterülete évszázadokon keresztül a legsorosabb kapcsolatban állott az antik kultúrával.

Vizsgálódásaink azt mutatták, hogy Pannónia területén az 5. században a helyi agyagművességen kívül üvegműhelyek is működtek. A csontműhelyeken kívül az antik hagyományokat továbbfolytató féműhelyekkel is számolnunk kell. Ez utóbbiak működését, sőt virágzását mutatja a Kárpát-medence 5. századi fibulaviselete, amelynek utolsó etapját a 6. századi gepida és pannóniai langobard temetkezésekben találhatók fibulák képviselik.⁵¹

Mint az intercisai *XXIII.* temető feldolgozásában kifejtettük, a két periódus leletanyaga nemcsak a tartomány belsejében, hanem a limes több pontján is kimutatható.⁵² Ezért a limes történetét és az egyes erődök kronológiáját sem zárhatjuk le az 5. század első évtizedével. Szükséges tehát az egyes római táborok, erődök és az egész limes kronológiájának átdolgozása, és annak felülvizsgálata, milyen szerepe volt a limesnek az 5. században. Felülvizsgálatra szorul az is, milyen státusa volt ennek a területnek a nyugat-római birodalom bukása után. Gondolunk itt még a 6. század első felére is, hiszen a langobardok Justinianustól kaptak engedélyt, ill. jóváhagyást Pannónia és Noricum birtokbavételére (547/48).⁵³

Salamon Ágnes—Barkóczi László

Rövidítések

- Barkóczi, 1960 = Barkóczi, L., Későrómai temető Pilismaróton. FA 12 (1960) 111–132.
 Barkóczi, 1961 = Barkóczi, L., Adatok Brigetio későrómai történetéhez. FA 13 (1961) 95–115.
 Barkóczi—Salamon, 1968 = Barkóczi, L.—Salamon, Á., IV. század végi és V. század eleji üvegleletek Magyarországon. ArchÉrt 95 (1968) 29–31.
 Salamon—Barkóczi, 1971 = Salamon, Á.—Barkóczi, L., Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und am Anfang des 5. Jahrhunderts. Alba Regia 11 (1971) 35–80.
 Barkóczi, 1971 = Barkóczi, L., Spätrömische Glasbecher

mit aufgelegten Nuppen aus Pannonien. Fa 22 (1971) 71–83.

Salamon—Barkóczi, 1973 = Salamon, Á.—Barkóczi, L., Archaeologische Angaben zur spätrömischen Geschichte des pannonischen Limes. Gräberfelder von Intercisa I. MittArchInst 4 (1973) 73–95.

Barkóczi—Salamon, 1975 = Barkóczi, L.—Salamon, Á., Das Gräberfeld von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. MittArchInst 5 (1974/75) 89–111.

Salamon, 1976 = Salamon, Á., Archäologische Angaben zur spätrömischen Geschichte des pannonischen Limes—Geweißmanufaktur von Intercisa. MittArchInst 6 (1976) 47–54.

⁴⁹ Salamon—Barkóczi, 1973. 92–93.

⁵⁰ Barkóczi—Salamon, 1968. 58. j.

⁵¹ Barkóczi, L.—Salamon, Á., Acta ArchHung 23 (1971) 148–153.

⁵² Salamon—Barkóczi, 1973. 91–93.

⁵³ Prokopios, Bell. Goth. III. 33. A történeti körülményeket részletesen elemzi Werner, J., Die Langobarden in Pannonien. München, 1962. 11.

Авторы статьи подводят итоги своим многолетним исследованиям, целью которых было установить, действительно ли «сдали» римляне провинцию Паннонию в конце IV или в начале V века, как это предполагалось ранее исследователями.¹

На основании изучения паннонских могильников IV и V вв. авторы пришли к выводу, что ни топографическое положение, ни изменение погребений могильников не указывают на прекращение жизни, катастрофу или на опустение. В погребальном обряде также не наблюдались такие явления, которые указывали бы изменения в этническом и общественном положении Паннонии из-за политических отношений (из-за прекращения существования провинции Паннония). Вещи, названные раньше принадлежавшими гуннской эпохе, мы можем найти и в погребениях с римским обрядом позднеримских некрополей Паннонии, наряду местных и также импортных вещей.

На основании анализа некрополей в Чакваре и Сабадбатьяне в статье характеризуется период с последних десятилетий IV в. до середины V в. Изменения в инвентаре погребений этих двух могильников авторы связывают с историческими событиями: первый период (некрополь в Чакваре) связывается с переселением в Паннонию федератов — готов, аланов и гуннов;²⁷ а второй период (некрополь в Сабадбатьяне) с переселением гуннов в Карпатскую котловину, заключением нового соглашения с гуннами, царствованием Аттілы.

Первый период представлен погребениями чакварского могильника. 71 погребение поселения, окруженного стенами в позднеримскую эпоху, характеризуется римским погребальным обрядом (Рис. 1). В некоторых погребениях еще найдены вещи, характерные для второй половины IV в. В римских погребениях были найдены фибулы⁶ с головкой в форме луковички, широкие поясы с бляшками с клинообразным прорезом⁷ (Рис. 1—2); а в женских погребениях также типичные украшения и детали костюма (Рис. 4). Однако уже во многих мужских погребениях появляются железные пряжки, железные ножи, огнива (Рис. 3), а в женских — фибулы с подогнутой ножкой, костяные гребни разных форм, пряслица, разноцветные бусы и ношенные рядом с ними амулеты свидетельствуют об изменениях (Рис. 6—7).

Самым характерным украшением чакварского могильника являются *серьги с восьмигранным завершением*, найденные в шести погребениях (Рис. 5). Данное украшение, распространенное и в Северном Причерноморье, найдено в Венгрии в нескольких могильниках, расположенных вдоль лимеса, например в Бригедно, Пилишмароте и Интерцзе. Поскольку эти серьги найдены в Карпатской котловине в большом количестве и были в употреблении в течение длительного периода времени, авторы полагают, что они были изготовлены на этой же территории^{10—17}. — В чакварском могильнике появляются *новые формы стеклянных сосудов*: полуайцевидные, тонкостенные кубки болотного цвета с синими крапинками или без орнамента и цилиндрические бутылки болотного цвета, украшенные канелюрами (Рис. 11—13). Авторы полагают, что происхождение кубков надо искать в Причерноморье, откуда вероятно происходят и большие конические кубки, украшенные лощеными полосками. Авторы пришли к мнению, что наряду с импортом необходимо считаться и с местным производством стекла и также переселением стеклоделов в Паннонию из чужих земель.^{20—26} Разнообразная погребальная керамика свидетельствует о местном гончарном производстве (Рис. 8—10).

Второй период представлен могильником в Сабадбатьяне (Рис. 14). На некрополе поселения, находящегося 5—6 км от Горсиума, открыто 18 погребений. Большая

часть могильника была уничтожена давно. Примерно половина могил сложена из кирпичей. Тут уже нет инвентаря, характерного для IV века и найденного еще в Чакваре. Однако обнаружены все новые черты чакварского инвентаря. Но наряду с ними появляются и новые типы вещей: *кольцеобразные серьги — новая разновидность серег с восьмигранным завершением и кочевнические зеркала с лучевым орнаментом на обратной стороне* (Рис. 14). Авторы рассматривают распространение кочевнических зеркал в Паннонии и те вещи, которые чаще всего встречаются вместе с ними. На основании погребальных комплексов новейших раскопок такими предметами в Паннонии являются: маленькие пластинчатые фибулы и небольшие фибулы с клиновидным прорезом (Рис. 16. 1а, 1в). Авторы освещают по новому зеркала, пластинчатые фибулы^{30—39} (Рис. 16.3), найденные случайно на территории лагерей лимеса, и характерные также для этого периода литые фибулы в форме «цикада»^{40—43} (Рис. 16.2, 4).

Некрополи типа Сабадбатьян не ограничиваются отдельными областями Паннонии, как это предполагалось раньше. Эти вещи были найдены не только в одиночных погребениях и небольших семейных кладбищах, но и в позднеримских могильниках, бывших в употреблении в течение длительного периода времени. Все это указывает на то, что костюмы новой формы носились и местным населением, другими словами: люди, носившие эти костюмы жили и хоронились вместе с паннонским населением.

В итоге авторы опять устанавливают, что для первого периода не является правомерным употребление термина «гуннская эпоха», т. к. в это время в Паннонии (и даже так называемом «барбарикуме») власть не была в руках гуннов.⁵⁰ Хотя кочевнические элементы и «княжеские погребения» придают своеобразный оттенок культуре Карпатского бассейна V-ого века, этот период все же нельзя рассматривать в отрыве от античных традиций, ведь культура переселившихся в Паннонию варваров — союзников в течение веков крепко переплеталась с античной культурой.

Исследования авторов доказали, что в V-ом веке в Паннонии работали гончарные, стеклоделные и кострезные мастерские⁹, и даже необходимо считаться с существованием металлообрабатывающих мастерских, которые сохраняли более ранние традиции и развивали их. Производство последних можно считать фибулы V-ого века (Рис. 15, 16.1), последние экземпляры которых найдены в погребениях эпохи владычества лангобардов⁵¹.

В истории Паннонии падение западноримской империи и смерть Аттілы действительно означили цезуру. Однако император Марциан заключает новое соглашение с готами, и даже лангобарды получают право на поселения в Паннонии от восточноримской империи.⁵³

*

Авторами данного доклад о своих исследованиях был прочитан на совещании в Институте археологии АН СССР осенью 1977 года. Доклады на совещании о новых исследованиях по истории Северного Причерноморья IV—V вв. показали, что происшедшие там насыщенные переселения народов события во многом напоминают с бытия в Паннонии. За организацию совещания авторы и этим путем выражают свою благодарность директору Института археологии АН СССР академику Б. А. Рыбакову, и также коллегам, принявшие участие в организации и работе совещания.

А. Шаламон—Л. Баркоци

Auszug

Die Verfasser überblicken in ihrem Beitrag die Ergebnisse ihrer mehrjährigen Forschungen nach der Frage, ob Pannonien am Ende des 4. bzw. am Anfang des 5. Jhs tatsächlich aufgegeben wurde, wie es die früheren Forschungen vermutet haben.¹

Die Bestattungen des 4. und 5. Jhs in Pannonien analysierend haben die Verfasser festgestellt, dass die topographische Lage der Gräberfelder, oder die Änderung ihrer Zahl weder auf das Aufhören des weiteren Lebens, noch auf eine »Katastrophe« oder Entvölkerung deuten kann. Auch im Bestattungsritus waren keine solche Änderungen zu beobachten, die darauf hingewiesen hätten, dass sich das ethnische und soziale Bild Pannoniens wegen den politischen Verhältnissen (wegen der Aufgabe der Provinz Pannonien) verändert hätte. Die früher als »hunnenzeitlich« bezeichneten Funde sind in den spätrömischen Gräberfeldern Pannoniens, auch in Bestattungen mit römischen Ritus, zusammen mit örtlich hergestellten oder auf Handelswege hierher gebrachten Gegenstück zu finden.

Der Beitrag führt anhand der Analyse der Gräberfelder von Csákvár und Szabadbattyán diejenige zwei Perioden vor, die von den letzten Jahrzehnten des 4. bis der Mitte des 5. Jhs dauerten. Die Änderungen im Fundmaterial der beiden Gräberfelder lassen sich mit den geschichtlichen Ereignissen verbinden: die erste Periode (das Gräberfeld von Csákvár) mit der Ansiedlung der gotisch—alanisch—hunnschen Foederati des Gratian, die zweite (das Gräberfeld von Szabadbattyán) mit der Ansiedlung der Hunnen im Karpatenbecken und dem neuen hunnschen Foedus und der Regierung Attilas.

Aus den Forschungen der Verfasser geht es hervor, dass in Pannonien im 5. Jh. Keramik-, Glas-^{18—26} und Knochenwerkstätte⁹ tätig waren und dass man sogar mit früheren Traditionen bewahrenden und fortentwickelnden Metallwerkstätten^{16,17,50} rechnen kann.

Die Bestattungen des Typus Csákvár und des Typus Szabadbattyán beschränkten sich nicht auf einzelnen Gebieten Pannoniens, wie man es früher glaubte. Die für sie charakteristischen Funde beschränken sich nicht nur auf Einzelgräber oder kleinen Familiengräberfeldern, sie sind auch in den ununterbrochen belegten grossen spätrömischen Gräberfeldern zu finden. All dies deutet darauf, dass die veränderte Tracht auch die örtliche Bevölkerung getragen hat, bzw. dass diejenige, die diese getragen haben, mit der einheimischen pannonischen Bevölkerung zusammengelebt haben und bestattet wurden.

Das die beiden Perioden bezeugende Fundmaterial ist nicht nur in dem Inneren der Provinz, sondern auch auf mehreren Punkten des Limes zu finden; so dürfen wir die Geschichte des Limes nicht mit dem ersten Jahrzehnten des 5. Jhs abschliessen. Eben darum ist es nötig, die Chronologie der einzelnen Lager, Festungen und des ganzen Limes umzuarbeiten. Eine Überprüfung ist auch der Frage erforderlich: was war die Rolle (politische und wirtschaftliche) des pannonischen Limes im 5. Jh.; was für einen Status hat Pannonien nach dem Niedergang des Weströmischen Reiches gehabt? Man muss hier auch die erste Hälfte des 6. Jhs in Betracht ziehen, als Justinianus erlaubte bzw. bestätigte, dass sich die Langobarden in Pannonia und Noricum niederlassen (547/48)^{52,53}.

Á. Salamon—L. Barkóczi

A KÖZÉP AVARKOR SÍROBULUSSAL KELTEZHETŐ LELETKÖRE

Az utóbbi években két munkámban, egy temetőt feldolgozó kismonográfiában¹ és egy tanulmányban² foglalkoztam a közép avarkorral, azzal a korszakkal, melyhez a VII. század utolsó harmadától a VIII. század első évtizedeiig keltezhető régészeti anyag köthető. Dolgozataimmal nem végeztem úttörő munkát, többé-kevésbé kitaposott úton haladtam. Korábban Nagy Géza, László Gyula és Csallány Dezső, a közelmúltban Szabó J. Győző és Bóna István munkáiban már több ízben előtérbe került a közép avarkori régészeti anyag kora és késő avarkoritól való elkülönítése.³ A számos dolgozat következtében egyre inkább vitatott — leginkább szóban — a közép avarkor időbeli határainak és régészeti sajátosságainak kérdése. Néhány újabb adatot közlő és egy-két összefüggést megvilágító dolgozatommal a vitatott kérdések tisztázásához szeretnék hozzájárulni.

*

A közép avarkor régészetének vizsgálatához egy véletlenül „felfedezett” lelet vezetett el újra. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításán (II. emelet, folyosó 10. vitrin) látható egy 4 tagból álló aranyékszer, melyet Árpád-kori ötvösségünk kitűnő ismerője, Kovács Éva, különösebb elemzés nélkül, csak „kevésbé finom munka” jelzővel illetve, a XII. századi, bizánci hatást mutató filigrános tárgyak csoportjába sorolt.⁴

A tárgy leírása:

Ismeretlen lelőhelyű 4 tagú aranyékszer. (1. kép 1.) A Magyar Nemzeti Múzeum régi anyagából származik.

Az aranyékszer 3 tagja azonos: 2 cm átmérőjű kerek aranylap, gyöngydrótkeretéssel. Középen felmagasodó szélű aranyrekeszben sárgászöld kő ül. A rekesz külső szélén szintén gyöngydrót. A két gyöngydrótkeretet 5—5 ívelt pánt köti össze. A 3

kerek tag összekapcsolva, a szélső tagokon további kapcsoló fülek. A középső kerek tagról fordított szív alakú, szintén gyöngydrótkeretésselűcsüngő lóg, felmagasodó szélű mezőjében 2 kerek ékkőfoglatat. A szív alakú tag alsó szélén további kapcsolótág.

*

A fent leírt aranyékszer az Árpád-kori ötvösség emlékei között idegen és párhuzam nélküli. Hasonló, ugyancsak aranyból vagy bronzból készült darabokat mellboglárként vagy csüngőként használva a VII. század végi, VIII. század eleji közép avarkori emléktanyagban ismerünk.

Közelí párhuzamok:

1. *Zsély* (Želovce, Csehszlovákia) avar temető, 72. női sír. A bal felkar mellett arany mellboglárpár (átm.: 2,5 × 2,3 cm).⁵ (1. kép 2). Enyhén ovális, keskenyebb oldalain 2—2 lyukkal átfúrt aranylapon az „Árpád-kori” ékszeréhez hasonló díszítés, gyöngydrótkeretes, foglatban sárgászöld kő. A kereteket 6—6 ívelt pánt köti össze. A sír többi lelete: gyöngyecsüngős bronz fülbevalópár, sima, bronz karperecpár, 1 db gyöngy, vascsat, orsógomb, 3 db vaskés.

2. *Budapest-Rákos*, avar temető, 19. női sír. A sírban arany boglárpár egyik kis méretű tagja⁶ (2. kép 1—3). A kerek, doboz alakú boglár átm.: 1,6 cm, magasság: 1 cm, súlya: 6,22 g. A felső lap kialakítása azonos az „Árpád-kori” és zsélyi példányokéval. Gyöngydrótkeretes, középen foglatat (kő nélkül), 6 ívelt pánt. Az alsó lapot szintén gyöngydrót keretezi, középső részén 2 db bordázott aranypántból kivágott és felforrasztott, felerősítésre szolgáló fül. A két lapot 1 cm szélességben több sor gyöngydrót, a drótsorok között pedig nagyszemű granuláció köti össze. A rákosi 19. sír leletanyaga a bogláron kívül: bronz lemezből préselt szirmos rozetta, ovális bronz lemez 3 lyukkal, bordázott és préselt szélű

¹ *É. Sz. Garam*, *Awarenzeitliches Gräberfeld von Kisköre*. *Fontes ArchHung* (nyomdában).

² *Sz. Garam É.*, *Adatok a közép avarkor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseiről*. *FA* 27 (1976) 129—145.

³ A közép avarkorra vonatkozó irodalomhoz lásd a fenti cikk 2—6. jegyzetét, továbbá: *Szabó J. Gy.*, *EgriME* 1968 (VI) 29—54.

⁴ *Kovács É.*, *Árpád-kori ötvösség*. (Bp. 1974) 14—15.,

6. kép. A tárgy az MNM Középkori Osztályán 58. 88.B. leltári szám alatt található, a múzeum régi anyagából származik.

⁵ *Čiřinská, Z.*, *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*. *ArchSlov-Catalogi Tomus V.* (1973) 47—48., XIII. t. 8. A mellboglár fényképét a szerzőnek köszönöm.

⁶ *Nagy T.*, *Avarkori temető és honfoglaláskori sírok Rákosról*. *BpR* 14 (1945) 491—501.

bronzlemez, téglalap alakú, gyöngysorkeretes ezüst lyukvédő (?), koporsóvasalás, szabad kézzel készült agyagböggre. Kiemelkedő darab egy 10 cm magas, ezüst lemezből készült fül nélküli korsó. Formája és gyöngysordíszes nyakszalagja a Kiskőrös-vágóhídi temető XVIII. sírjában levő darabhoz hasonló.⁷ A fenti leletekkel együtt a 19. sírhoz leltározott késő avar csuklós bronz övveretek, és indás lyukvédő minden valószínűség szerint nem a 19. sír tartozékai.⁸

3. *Ismeretlen lelőhelyű*, „germánként” leltározott arany csüngő⁹ (2. kép 4). A csüngő két tagból áll, teljes hossza: 4,8 cm, a felső tag átmérője: 1,8 cm, súlya: 7,2 gr. A felsőrész gyöngydrótkeretes kerek aranylap, közepén köfoglalattal, melyet szintén gyöngydrót vesz körbe (a kő hiányzik). A két gyöngydrótsort eredetileg 4, jelenleg 3 ívelt pánt köti össze. A csüngő kerek részének hátoldalára körbefutó keskeny aranypántot forrasztottak. A kerek tagon egymással szemben 1—1 aranydrót fül, az alsóhoz félhold alakú aranylemez csüngőtag kapcsolódik. A félhold kerete és kígyóvonal díszítése sima aranydrótból készült. A kígyóvonal körül néhány nagyszemű granuláció.

4. *Kecel-Határdűlő*, avar temető 89. női sírja¹⁰ (2. kép 5). A mellkas bal oldalán aranyozott bronz boglárpár, sötétkék üvegkövel (átm.: 2,4 cm). A kerek lapokat gyöngydrót keretezi. A középső részen a foglalat körül a gyöngydrót hiányzik és nyoma sincs a drótsorokat összekötő ívelt pántoknak. Ez a boglárpár a fent leírt, aranyból készült példányok egyszerűbb, köznépi változata. A sír többi lelete: rombusz keresztmetszetű karperec, spirál gyűrű, dinnyemag és folytatott díszű gyöngy, öntött bronz esat, préselt indadíszes szíjvég, vaskés, orsógomb.

Távolabbi párhuzamok:

1/a) *Igar I. leletben* szereplő kerek arany díszítmény¹¹ (átm.: 2,8 cm). Arany lap, szélén gyöngydrót fut körbe. Középen és 4 ívelt karéjban gyöngydrótkeretes rekeszekben domború, sárgászöld kőbetétek. A kerek lapon, mint a zsélyi boglárpárén 2—2 lyuk.

Az igari I. leletben a fenti, boglárnak tartott díszítménnyel együtt félhold alakú, gyöngydrótkeretes arany csüngőt is találtak, mezőjében rombusz alakú köfoglalatokkal (3. kép 1).

b) *Igar II. leletben* talált arany mellboglárpár (?). Felépítése hasonló az igari I. lelet díszítményéhez,

csak áttört és más a foglalatokat összekötő szalagok íve.¹² (3. kép 3).

2. *Zsély (Želovce, Csehszlovákia)* avar temető 380. női sír.¹³ Aranyozott bronz mellboglárpár, gyöngydrótkeretes, kőbetétes (2. kép 6). Felépítése azonos az Igar I. leletben talált kerek díszítményével (átm.: 2,5 cm). A leletegyüttes többi tagja: aranyozott bronz granulációdíszes fülbevaló, üveggyöngysor, közte torques „fém” bullája, orsó, kés, vödör, agyagedény.

3. *Szeged-kundombi* avar temető 270. női sírjában bronzból készült, az igari I. lelet és a zsélyi 380. sír boglárjával megegyező boglárpár,¹⁴ az igari arany példány köznépi változata. A sír többi lelete: orsógomb, kerek, granulált fülbevaló, dinnyemaggyöngy, magas, sárga korsó.

Az „Árpád-kori” aranyékszer párhuzamaiként ismertetett aranyból készült kőbetétes, gyöngydrótkeretes boglárak vagy csüngőtagok lelőhelyei (Zsély, Rákos, Igar I—II.) jól ismert, gazdag leletanyagú avarkori lelőhelyek. Avarkoron belüli időrendjük meghatározásánál egyrészt a bogláros sírok más leletei, másrészt a temetők többi sírjában talált korhatározó leletek segítenek. Torques, torques bullája, ezüstedény, kerek, gyöngycsüngős fülbevaló — hogy elsősorban az aranybogláros sírok mellékletei közül emeljem ki a lényegesebbeket — a közép avarkor gazdag női sírjainak jellemzői. Ugyanezekben a temetőkben, a temetők közép avarkori részén a felsoroltakon kívül még számos olyan leletípus található (pl. szablya, préselt arany vagy ezüst övveretek, talpas ezüst poharak) melyek ezeket a temetőket a IV. Konsztantinosz éremmel kezelt Tótipusztá-Igar-Dunapentele körhöz, azaz a VII. század utolsó harmadában kezdődő közép avarkor gazdag temetői közé sorolják.

Ugyancsak ezekben a temetőkben és mint alább közölni fogom, még jó néhány hasonló leletkörű temetőben találjuk meg azokat a kis kerek aranylapokat is, melyeket Bóna I. meghatározása alapján „sírobulusoknak” nevezzük.¹⁵ Az arany sírobulusok a kevés számú érem és éremutánszat mellett biztos jelzői a vitatott horizontnak.

Az utóbbi években az avarkor kutatók közül néhányan az avarkori érmek „kevés” számára és „bizonytalan” leletkörülményeire való tekintettel kétségbe vonják a bizánci érmek korhatározó szerepét, és egyben megkérdőjelezzik, hogy szabad-e egyes leletkörök, régészeti horizontok keltezésénél a kevés számú éremre támaszkodnunk.¹⁶

⁷ László, Gy., Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. AH 34 (Bp 1955) XI t.

⁸ A rákosi temető leleteit a BTM Régészeti Osztálya őrzi. A leletek megtekintését Nagy Margit tette számomra lehetővé, ő készítette az aranyboglár fotóit is. Szíveségét ezúton is köszönöm.

⁹ A tárgy az MNM Régészeti Osztályának Népvándorláskori Gyűjteményében van. A Nemzeti Múzeum régi anyagából származik. Lelőkörülményei ismeretlenek. Ltsz.: 62.155.104. Aranyszám N 383.

¹⁰ Sós Á., A keceli avarkori temetők. RégFüz II. 3 (Bp. 1958) XVI t. 3.

¹¹ Fettich N., Adatok az ősgermán állatornamentu-

mok II. stílusának eredetkérdéséhez. ArchÉrt 43 (1929) VI. t. 1—2.

Bóna I., A népvándorlás kora Fejér megyében. (Székesfehérvár 1971) 24. kép.

¹² Fettich N., i. m. VII. t. 28—29.; Bóna I., i. m. 26. kép.

¹³ Čilinska, Z., i. m. LXIV. t. 16.

¹⁴ A Szeged-kundombi temető anyagát a szegedi Móra Ferenc Múzeum őrzi.

¹⁵ Bóna I., ArchÉrt 97 (1970) 250.

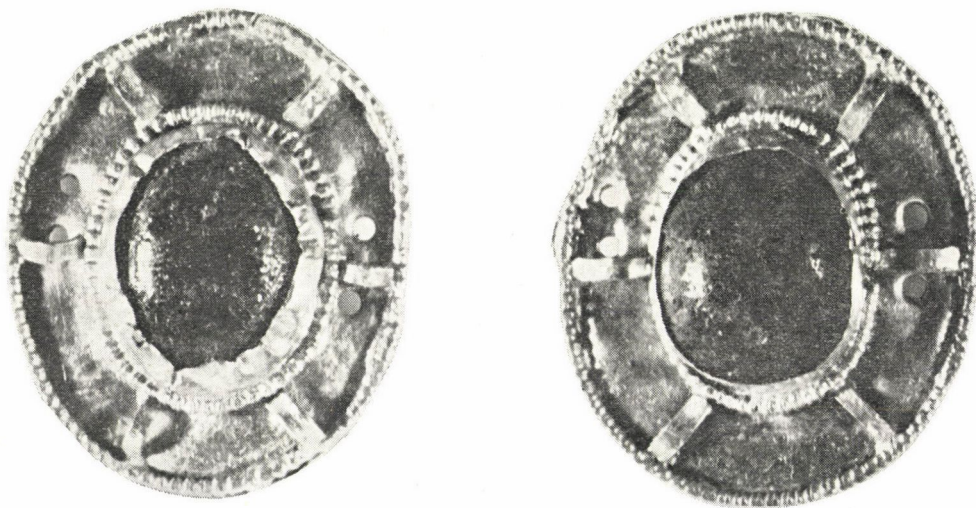
¹⁶ Čilinska, Z., i. m. 22—23.

Bakay K., Az avarkor időrendjéről. Újabb avar temetők a Balaton környékén. Somogyi Múz. Közleménye (Kaposvár 1973) 85—86.

1

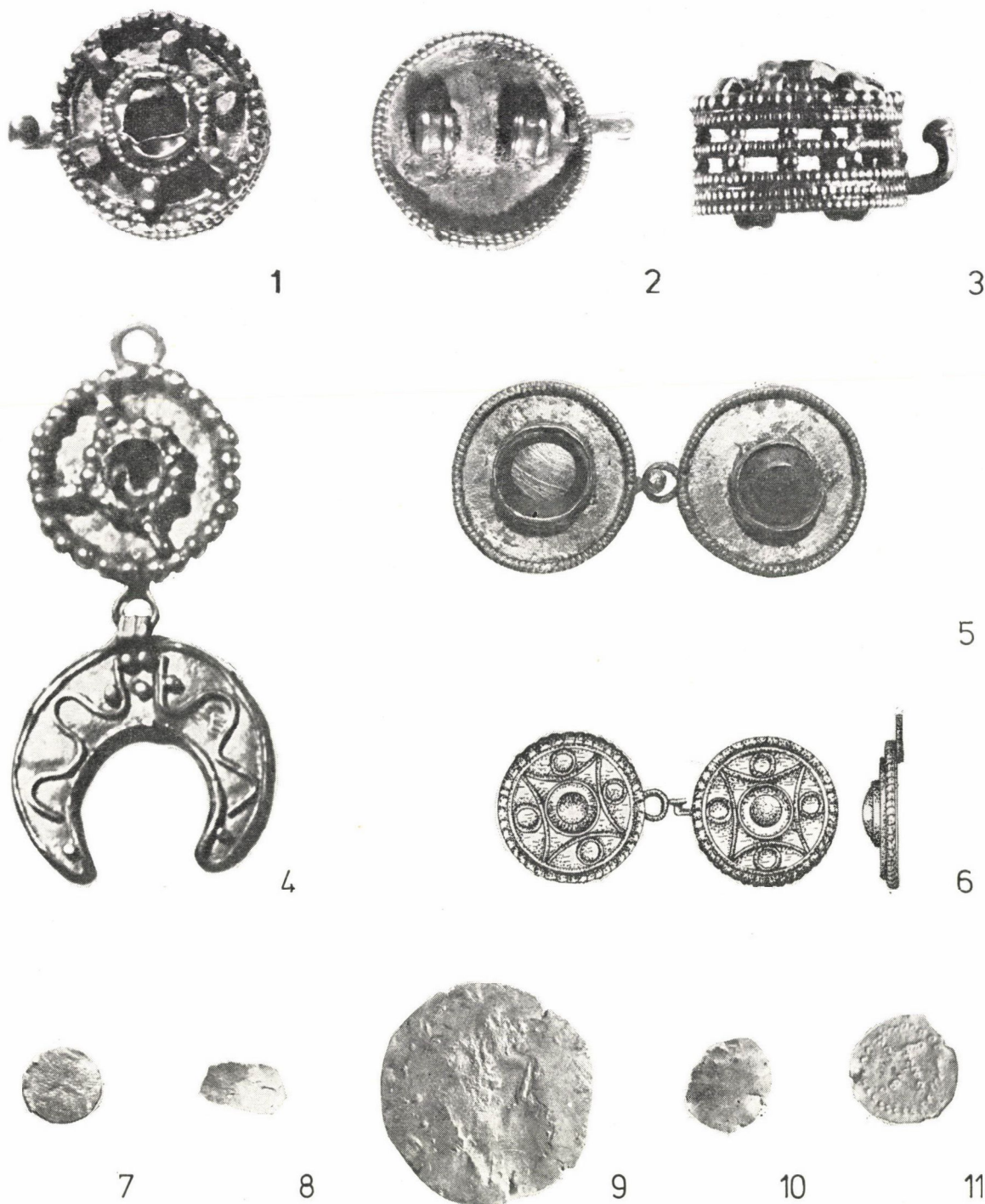
2

1. kép. 1. Négytagú aranyékszer az MNM Történeti Kiállításáról, 2 : 1. — 2. Arany mellboglárpár a želovcei (Zsély) avar temető 72. női sírjából. 2,5 : 1

Рис. 1. 1. Золотое украшение из четырех частей на исторической выставке Венгерского Национального музея, 2 : 1. — 2. Золотые броши из аварского женского погребения № 72 могильника в Желовце (Жей), 2,5 : 1

Fig. 1. 1. Bijou d'or à quatre membres de l'Exposition Historique du Musée National de Hongrie. 2 : 1. — 2. Pair d'agrafe de la tombe de femme 72. du cimetière avar de Želovce (Zsély), 2,5 : 1

2. kép. 1—3. Arany mellboglárpár fedőlapja, hátoldala és oldalnézete a Budapest-rákosi avar temető 19. női sírjából, 2 : 1. — 4. Ismeretlen lelőhelyű VII. századi aranycsüngő az MNM Népvándorláskori Gyűjteményében, 2 : 1. — 5. Kecel-Határdűlő, avar temető, 89. női sírjának boglárpárja, 1 : 1. — 6. Aranyozott bronz mellboglár rajza a želovcei (Zsély) avar temető 380. női sírjából, 1 : 1. — Közép avarkori sírobulusok. 7. Budapest-Rákos 23. sír. — 8. Kisköre 41. sír. — 9. Dunaújváros (Dunapentele) 7. sír (nagyított). — 10. Kisköre 121. sír. — 11. Mártély 1. sír

Рис. 2. 1—3. Верхняя, обратная и боковые стороны золотых брошей из аварского женского погребения № 19 в Будапешт-Ракоше, 2 : 1. — 4. Золотая подвеска VII века неизвестного местонахождения в собрании переселения народов Венгерского Национального музея, 2 : 1. — 5. Броши из аварского женского погребения № 89 в Кежел-Хатардүло, 1 : 1. — 6. Рисунок позолоченной броши из женского погребения № 380 аварского могильника в Желовце (Жей) 1 : 1. — Посмертные монеты из погребений среднеаварского периода. 7. Будапешт-Ракош, погр. 23. — 8. Кишкёре, погр. 41. — 9. Дунауйварош (Дунапентеле, погр. 7. (увеличено) — 10. Кишкёре, погр. 121. — 11. Мартей, погр. 1

Fig. 2. 1—3. Dalle, face dorsale et profil d'un pair d'agrafe en or de la tombe de femme 19, du cimetière avar de Budapest-Rákos. — 4. Pendant d'or du VII. siècle d'un site inconnu qui se trouve dans la collection de l'époque de la migration du Musée National de Hongrie. 2 : 1. — 5. Pair d'agrafes de la tombe de femme 89, du cimetière avar Kecel-Határdűlő, 1 : 1. 6. Dessin d'un pair d'agrafe doré de la tombe de femme 380, du cimetière avar de Želovce (Zsély), 1 : 1. — Obole de tombe de l'époque avar moyenne. 7. Tombe 23. Budapest-Rákos. — 8. Tombe 41. Kisköre. — 9. Tombe 7. (aggrandie) Dunaújváros (Dunapentele). — 10. Tombe 121. Kisköre. — Tombe 1. Mártély

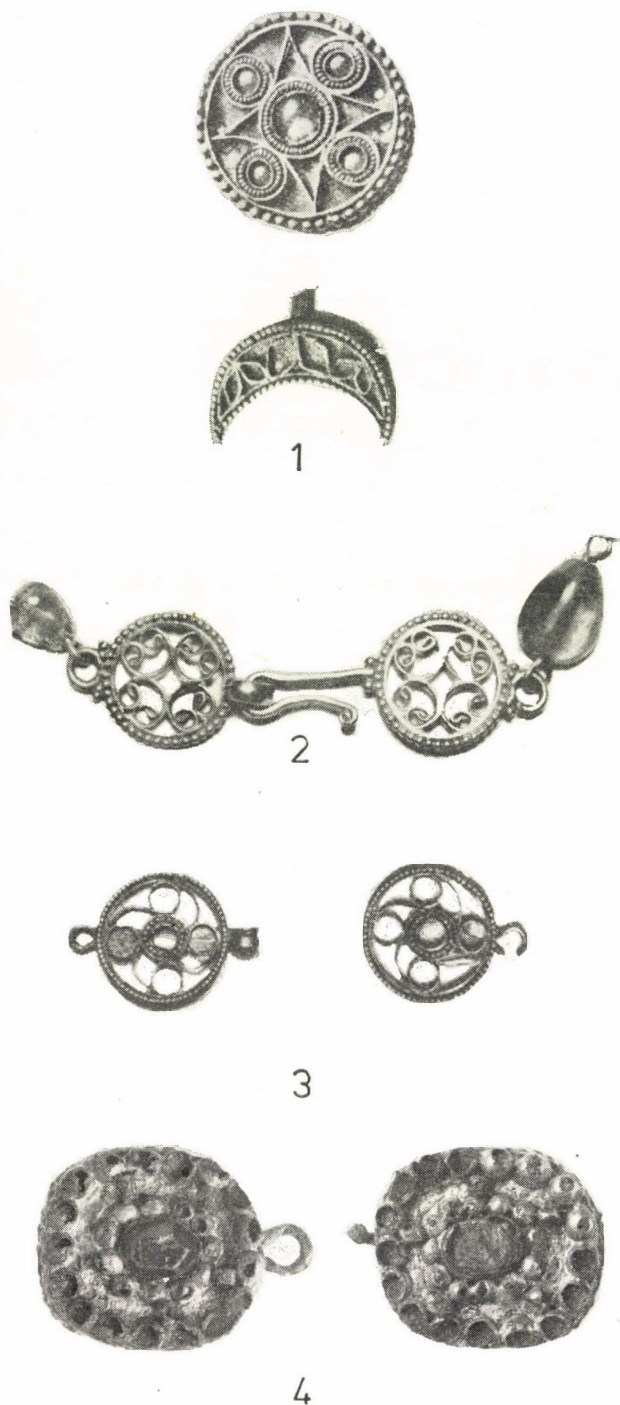

Fig. 3. 1. Arany díszítmények az igari I. leletből, 1 : 1. — 2: VI. századi bizánci nyaklánc zárótagja, 1 : 1. — 3. Az igari II. lelet ún. mellboglárpárja, 1 : 1. — 4. Dobozboglár felülnézetben az Üllő I. temető 184. női sírjából, 1 : 1. Рис. 3. 1. Золотые украшения из первой находки в д. Игар, 1 : 1. — 2. Конечная часть византийского ожерелья VI. века, 1 : 1. — 3. Так называемые броши из второй находки в д. Игар, 1 : 1. — 4. Вид сверху броши в виде коробки из женского погребения № 184 могильника Юлло 1, 1 : 1

Fig. 3. 1. Ornaments de la trouvaille Igar I. 1 : 1. — 2. Membre finale d'un collier byzantin du VIe siècle 1 : 1. — 3. Pair d'agrafe de la trouvaille II. de Igar. — 4. Agrafe avec forme de boîte vue d'en haut de la tombe de femme 184. du cimetière I. de Üllő, 1 : 1

Az avarkori érmek corpus rendszerű feldolgozásán jelenleg Bóna I. dolgozik. Dolgozatomban így csak a témát érintő közép avarkori érmekkel, utánzatokkal, díszítés nélküli sírobulusokkal foglalkozom és azokat mint segédeszközöket, az általuk könnyebben körülhatárolható régészeti leletkör útmutatóit használom. Az alábbiakban a korábbi, közép avarkorral foglalkozó cikkemben már érintett „sírobulusos” témát¹⁷ most teljesebb gyűjtéssel, táblázat és elterjedési térkép segítségével jobban használhatóvá téve közlöm. Gyűjtésemben csak a leletgyűttesekben talált érmek, utánzatok és kerek aranylapok szerepelnek.

Az itt felsorolt adatok szerint leletekkel együtt érmet 3 lelőhelyen, utánzatot, hamisítványt ugyan csak 3 lelőhelyen, kerek aranylapot pedig 10 lelőhelyen 16 sírban találtak. Az érmes lelőhelyek közül egy, Zemianský Vrbovok (Nemesvarbók) kincslelet lelőhelye.

Az aranylapok (2. kép 7–11) két típusba sorolhatók: kerekre kalapált, behasadozott szélű vékony arany lemezek vagy kerek bronzlapra hajlított aranylemezek (Budapest-Tihanytér 4. sír, Budapest-Rákos 23. sír). A valódi arany solidusok közül a tótipusztai lelet solidusa — bár az együttes nem régészeti ásatásból származik — kétségen kívül a fejedelmi sír tartozéka volt.¹⁸ Szeged-Makkoserdő-i temető 24. sírjának érmei kutató által feltárt temető egyik sírjában voltak.¹⁹

Ugyancsak hiteles ásatásokból kerültek a múzeumokba az utánzatok is (Kiskőrös-Pohibuj Macsó, Szeged-Fehértó B). Vitatható, hogy a dunapentelei 7. sírobulusa valóban utánzat-e, vagy csak ütögetés elmosódott nyomai láthatók az aranylapon? Ha így lenne, akkor ez az „utánzat” a 3. csoportba, az aranylapocskák közé sorolandó. A dunapentelei 7. sír azonban mindenképpen a sírobulusos leletkör egyik útmutató sírja.²⁰ A bolyi 3. sír fél bronz érmének utánzat volta is vitatott. Biztos azonban, hogy ez az éremdarab sírobulusként szolgált, ugyanis „az alsó állkapocs metszőfogain” találták.²¹

Az előbbi két csoporthoz képest „népes” a kerek aranylapocskákból álló 3. csoport, melynek darabjai hiteles ásatásokból származnak. A kis obulusok gyakran a koponya mellől (pl. Iváncsa, Dunapentele 10., Zsély 170, 818.) vagy a koponya alól (pl. Kisköre 27., 41. sír) kerülnek elő. (Az eddig ismert

¹⁷ Vö. 2. j.

¹⁸ A tótipusztai lelet solidusát az első közlemény nem említi ugyan, de a leltárkönyvben 275/1871. 31. szám alatt a lelet többi darabjával együtt leltározták be. A lelet ajándékozájának semmi érdeke nem fűződik hozzá, ahhoz, hogy egy arany solidust éppen ezzel a lelettel együtt, mint ugyanarról a lelőhelyről származót juttasson a múzeumba.

¹⁹ Csallány, D., Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa (Bp. 1956) 865.; Kovrig, I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH 40 (Bp. 1963) 131.

²⁰ Bóna I. szíves lektori véleményéből megtudtam, a dunapentelei 7. sír aranylapja biztosan nem hamisítvány vagy utánzat, azaz a 3 csoportba sorolandó.

²¹ Papp L., A bolyi avarkori temető. JPMÉ 1962. 170.

Érmek:

Sorszám	Lelőhely	Adatok	A sír többi lelete
1.	Ozora-Tótipusza	IV. Konsztantinosz	fejedelmi sír: arany övdíszek, női ékszerek, szablya, lószerszám
2.	Szeged-Makkoserdő, 24. sír	II. Konstans IV. Konsztantinosz	sima, négyszögletes, lemez övdíszek, profilált csatkarikájú csattal
3.	Zemianský Vrbovok (Nemesvarbók)	18 db érem, utolsó érem: IV. Konsztantinosz	kincslelet: kürtösvégű karperec, torques, lunula, szirmos és félgömbalakú rozetták, díszítetlen és poncolt díszű tál, talpas serleg, csillagalakú fülbevaló

Utánzatok, hamisítványok:

Sorszám	Lelőhely	Adatok	A sír többi lelete
1.	Bóly, 3.a—b. sír	br. érem fele átm: 1,2 cm	lovassír: kerek ez. veretek lemez övg., kés, nyíl, csatok
2.	Kiskőrös-Pohibuj Mackó, 53. sír	II. Konstans IV. Konsztantinosz	pr. madaras ezüstözött övveretek, varkocsszorító, kés, fenékkő, fokos
3.	Szeged-Fehértó B. 82. sír	IV. Konsztantinosz	ar. fülbevalókarika, arany foglalat kővel, ar. lemezek, br. tükör, kubooskaéder gyöngy

Kerek arany lapok:

Sorszám	Lelőhely	Adatok	A sír többi lelete
1.	Budapest-Rákos, 23. sír	átm: 1,3 cm	sima lemez szíjvégek, arany rozetta, gyöngy
2.	Budapest-Rákos, 25. sír	átm: 1,5 cm	íjesontok, koporsóvasalás
3.	Budapest-Tihanytér, 4. sír	átm: 1,2 cm	br. karika, br. csat, vaskés, durva edény
4.	Budapest-Tihanytér, 6. sír	átm: 1 cm	préselt ez. veret, szíjvég, szablya, íj, nyíl, kés, csatok
5.	Dunaújváros (Dunapentele) 7. sír	átm: 1,6 cm	lovassír: fülbevaló, hajfonatdísz, ez. övdíszek, szablya, kengyel, íj, tegez, nyíl, edény
6.	Dunaújváros (Dunapentele) 10. sír	átm: 0,9 cm	fülbevaló, préselt arany övdísz, lószerszámrozetták, kengyel, zablá: lovassír
7.	Ivánca	átm: 1,1 cm	lovassír: ar. fülbevaló, ez. övdísz, hajfonatdísz, lószerszám, szablya, íj, tegez, lándzsa, nyíl, kengyel, zablá, edény
8.	Kisköre-Halastó, 27. sír	átm: 1,7 cm	préselt, arany kerek veretek, préselt indás szíjvég
9.	Kisköre-Halastó, 41. sír	átm: 1,5×0,8 cm	pr. arany indás varkocsdísz, ar. fülbevaló, öntött br. övdíszek
10.	Kisköre-Halastó, 121. sír	átm: 1,5 cm	pr. arany négyszögletes veretek, pr. fonatos szíjvég, varkocsszorító, br. csat, íj
11.	Kiskőrös-Szűcsi dűlő, 2. sír	átm: 1,5×1,2 cm	kerek, gyöngyecsüngős, arany fülbevaló
12.	Kiskőrös-Vágóhíd, XII/10	átm: 1,2 cm	ez. lemez kisszíjvég, aranyfűst, koporsókapocs
13.	Mártély, 1 sír	átm: 1,6 cm (poncolt)	ar. hajfonatdísz, ar. fülbevaló, öntött övdíszek
14.	Szeged-Fehértó B., 75. sír	átm: 1,4 cm	karikaacsüngős lemez övveret, vésett-poncolt díszű lyukvédő, veret
15.	Želovce (Zsély), 170. sír	átm: 1,5 cm	hajfonatdísz, szablya, fokos, íj, nyíl, fülbevaló, kés, edény
16.	Želovce (Zsély), 818. sír	átm: 1,4 cm	ar.-ott fonatos, kőbetétes lemez övdíszek, szablya, íj, talpas, ezüst lemez kehely

4. kép. Középvár lelőhelyek Magyarországon és a Kárpát-medence nyugati felében. 1. Abony; 2. Alattyán; 3. Ballószög; 4. Bággyog; 5. Bóly; 6. Budapest-Rákoss; 7. Budapest-Tihanytér; 8. Cibakháza; 9. Cikó; 10. Csengőd; 11. Dormánd; 12. Dunaújváros; 13. Gátér; 14. Gerjen; 15. Győr; 16. Hernád; 17. Holiare; 18. Hortobágy; 19. Iváncsa; 20. Jánoshida; 21. Jászberény; 22. Jutas; 23. Kecskemét; 24. Kiskassa; 25. Kisköre; 26. Kiskőrös-Vágóhíd; 27. Mártély; 28. Ozora-Tótipuszt; 29. Mödling; 30. Nagyréde; 31. Nové Zámky; 32. Nyékládháza; 33. Öskü; 34. Pilismarót; 35. Regöly; 36. Sölymár; 37. Štúrovo; 38. Szeged-Fehértó B.; 39. Szeged-Makkoserdő; 40. Szelevény; 41. Szentcs-Kaján; 42. Tisza-bura; 43. Tiszaeszlár; 44. Tiszafüred; 45. Tiszaújváros; 46. Üllő I; 47. Váchtartán; 48. Vértessacs; 49. Visznek; 50. Wien-Liesing; 51. Zagyvarékas; 52. Želovce; 53. Igar I–III

Рис. 4. Памятники среднеаварского периода в Венгрии и в западной части Карпатского бассейна. 1. Абонь, 2. Алаттыан, 3. Баллосёг, 4. Бадьог, 5. Бой, 6. Будапешт-Ракос, 7. Будапешт-площадь Тихань, 8. Цибакхаза, 9. Цико, 10. Чегод, 11. Дорманд, 12. Дунауйварош, 13. Гатер, 14. Герен, 15. Дьер, 16. Хернад, 17. Холиаре, 18. Хортобась, 19. Иванча, 20. Яношхид, 21. Ясберень, 22. Юташ, 23. Кечкемет, 24. Кишкашша, 25. Кишкоре, 26. Кишрёрш-Вагохид, 27. Мартей, 28. Озора-Тотипуста, 29. Медлинг, 30. Надьреде, 31. Нове Замки, 32. Некладхаза, 33. Ёшкю, 34. Пилишмарот, 35. Регой, 36. Шоймар, 37. Штурово, 38. Сегед-Фехерто Б, 39. Сегед-Маккошердо, 40. Селевень, 41. Сентеш-Каян, 42. Тисабур, 43. Тисаеслар, 44. Тисафюред, 45. Тисакечке, 46. Юлло I, 47. Вацхартан, 48. Вертеш-ача, 49. Виснек, 50. Вена-Лисинг, 51. Задьварекаш, 52. Желовце, 53. Игар I–III

Fig. 4. Sites de l'époque avare moyenne en Hongrie et dans la partie de l'ouest du bassin carpathique

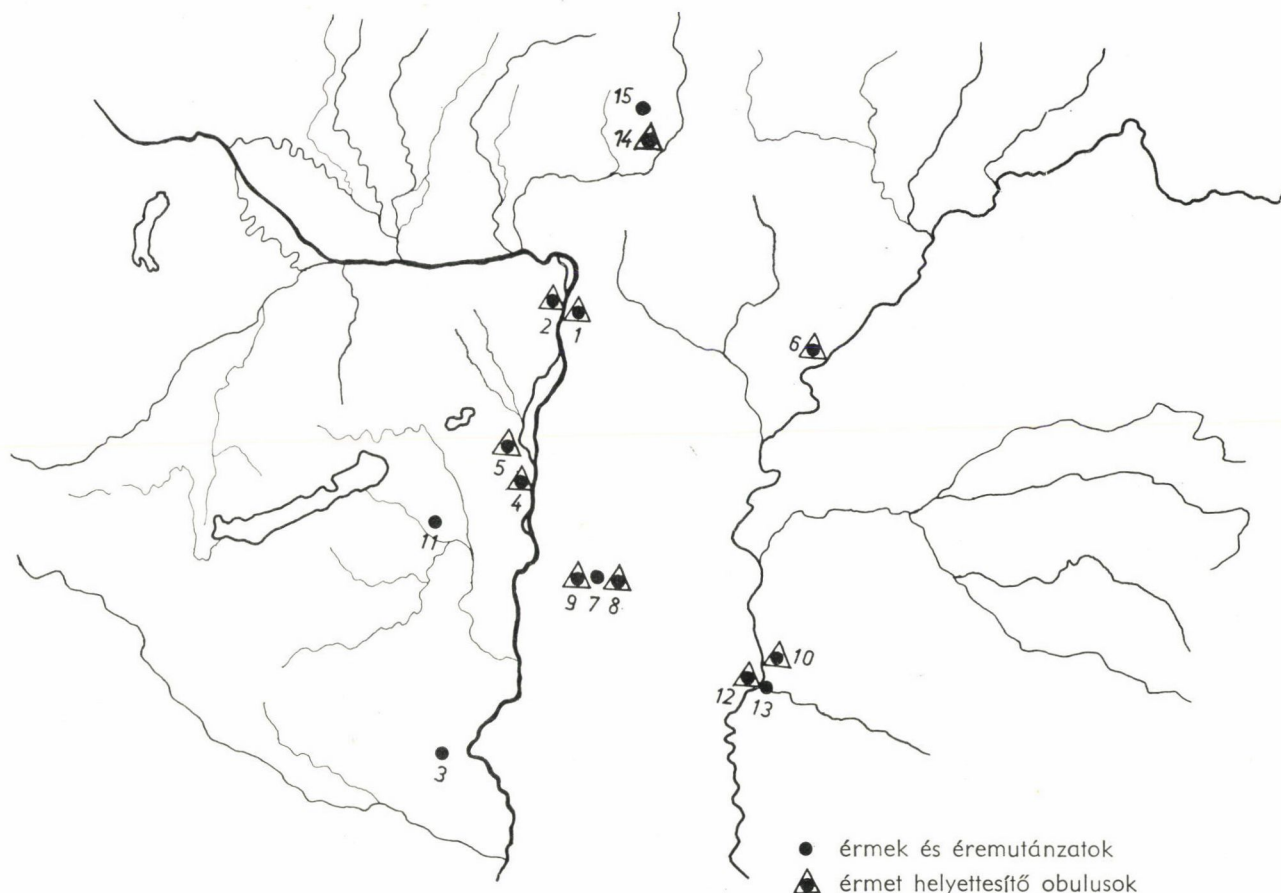
közép avarkori sírobulusos sírok férfisírok. A leletek alapján nem határozható meg egyértelműen a Kiskőrös-Szücsi dűlő 2. sírban és a Szeged-Fehértó B. 82. sírban eltemetettek neme. A sírok leletei közül a gyöngycsüngős fülbevaló mutatna leginkább nőre, ez a tárgy azonban a közép avarkori biztosan férfi sírnak meghatározható síroknak is egyik jellemző lelete.)

Az érem vagy éremutánzatok sírokban az obulusokon kívül is gyakran találunk aranytárgyakat. A 21 sír közül 12-ben voltak arany fülbevalók, varkocsszorítók, övdíszek vagy más aranytárgyak, 6 sírban ezüst leleteket találtak és gazdag az aranyozott bronz tárgyak választéka is. Gyakori melléklet

a szablya, az obulusos sírok 1/4-e szablysír. Lovastemetkezés volt a síroknak szintén 1/4-ében, íjjal, nyíllal, tegezzel pedig közel 1/3-át temették el a sírobulussal ellátottaknak. 8 sírban varkocsszorító is volt az eltemetettek mellett.

Az aranylapból kivágott obulus sírbatételének szokása és a nemesfém és fegyvergazdagságú férfisírok között összefüggés van. Aki rangjánál és méltóságánál fogva nemesfém-ből készült öv- és fegyverdíszítményeket, ékszereket — melyeknek zöme bizánci eredetű volt — viselt, vagy legalábbis a nemesfém látszatát keltette, túlvilági útjára könnyebben kaphatott bizánci aranypénzt vagy azt helyettesítő kerek arany lapocskát, mint az a köz-

5. kép. Közép avarkori érmek, éremutánszatok és érmet helyettesítő obulusok lelőhelyei. 1. Budapest-Rákos; 2. Budapest Tihany tér; 3. Bóly; 4. Dunaújváros (Dunapentele); 5. Ivánca; 6. Kisköre; 7. Kiskőrös-Pohibuj Mackó; 8. Kiskőrös-Szűcsi dűlő; 9. Kiskőrös-Vágóhíd; 10. Mártély; 11. Ozora-Tótipuszt; 12. Szeged-Fehértó B.; 13. Szeged-Makkoserdő; 14. Želovce; 15. Zemianský Vrbovok

Рис. 5. Местонахождения монет, подделок монет и оболы, заменяющие монеты среднеаварского периода. 1. Будапешт-Ракос, 2. Будапешт-площадь Тихань, 3. Бой, 4. Дунауйварош (Дунапентеле), 5. Иванча, 6. Кишкоре, 7. Кишкорош-Похибуй Мацко, 8. Кишкорош-Сючи доло, 9. Кишкорош-Вагохид, 10. Мартей, 11. Озора-Тотипуста, 12. Сегед-Фехерто Б, 13. Сегед-Маккошердо, 14. Желовце, 15. Земянски Врбовок

Fig. 5. Sites des médailles, des copies de médailles et des oboles remplant des médailles

rendű, aki vagy nem is ismerte ezt a temetkezési szokást, vagy akinek birtokában még egy obulus-hoz szükséges 0,2–0,3 g-ot alig elérő aranymeny-nyiség sem volt.

Térképre vetítve a tárgyalt korszak obulus mel-lékletű sírjait, megfigyelhető, hogy azok a temetők, melyekben az obulusos sírok találhatók, vagy a kö-zelében fekszenek, vagy egybeesnek azokkal a te-metőkkel, melyek a közép avarkorszak leggazda-gabb lelőhelyei²² (4. és 5. kép. Elterjedési térképek). A lelőhelyek egybeesése és közelsége mellett, erő-sen szembeötlő hasonlóságot mutat a temetők lelet-anyaga egyrészt egymással (öv és lószerszámdíszek anyaga, technikája, mintakincse, a kora avarkorban

ismeretlen új típusú női ékszerek, fegyverek stb.), másrészt — és itt elsősorban a sírobulusos sírok leletanyagát figyelembe véve — a Tótipuszt-Igar-körrel, bizonyítva ezzel e sírok (temető) és a biz-tosan keltezhető fejedelmi kör kapcsolatát és egy-idejűségét.

A számos hasonló tárgy közül külön ki szeret-ném emelni a tótipusztai horizont kiemelkedő tárgytypusát, az ezüstérmék csoportját és a cso-portion belül a talpas ezüst serleget.²³ A korábbi cik-kemben közölt fémedény listát 2 újabb darabbal egészíthetem ki. A Budapest-rákosi temető 19. sír-jában kis méretű, gyöngysor nyakszalagos ezüst korsó,²⁴ a Szeged-Fehértó B. temető 41. sírjában

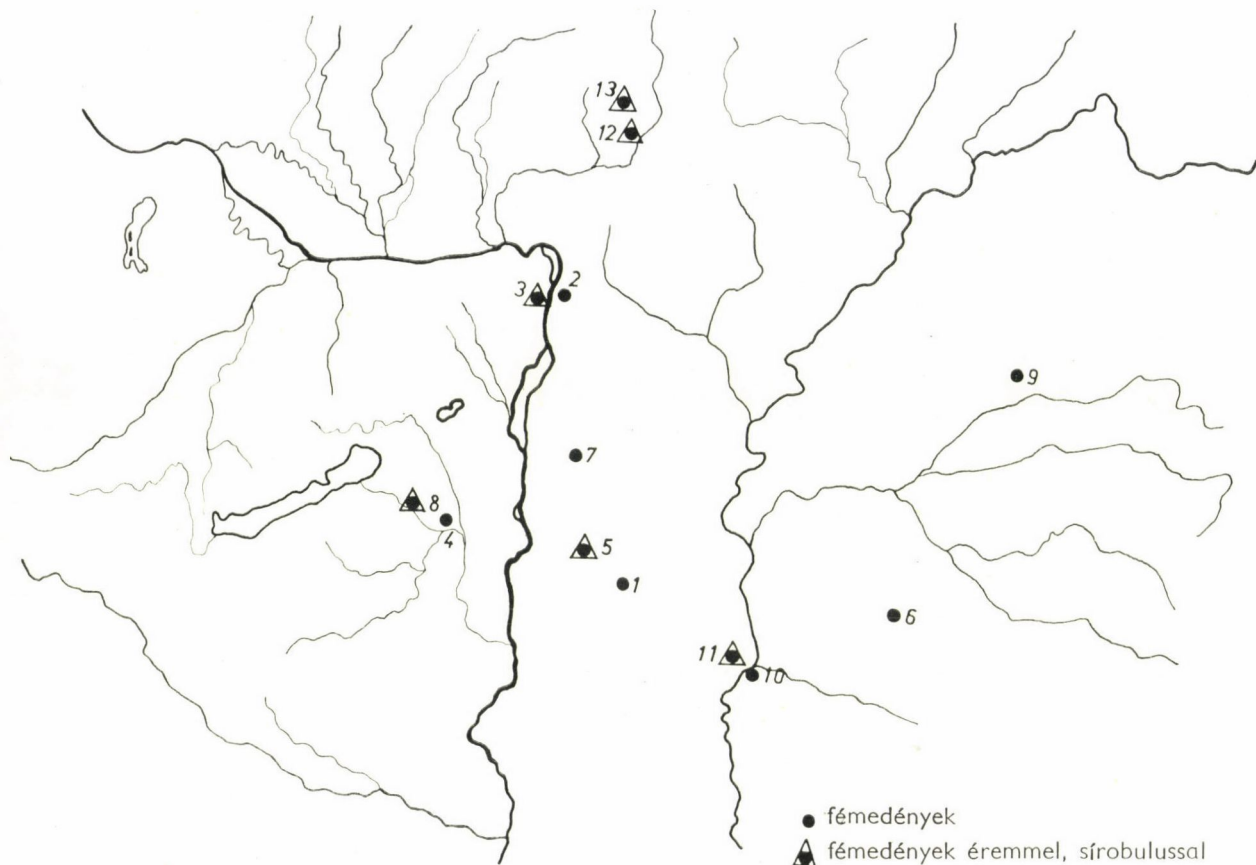
²² A 9. kép térképe kiegészített változata annak a közép avarkori lelőhelyek elterjedéséről készített tér-képnek, melyet 1973-ban a kiskörei temetőfeldolgozás mellékleteként a Fontes ArchHung számára leadtam.

E cikkben való közlése a többi térképpel való összehason-lítás lehetősége miatt történt.

²³ Sz. Garam É., i. m. Adatok . . . 143–145.

²⁴ Az adatért Nagy Margitnak mondok köszönetet.

6. kép. A fémedények lelőhelyei az avar birodalom területén. 1. Bócsa; 2. Budapest-Rákos; 3. Budapest-Tihanytér 4. Igar; 5. Kiskőrös-Vágóhíd; 6. Kunágota; 7. Kunszentmiklós; 8. Ozora-Tótipuszt; 9. Tépe; 10. Szeged-Átok háza; 11. Szeged-Fehértó B.; 12. Želovce; 13. Zemianský Vrbovok

Рис. 6. Местонахождения металлических сосудов на территории аварского государства. 1. Боч, 2. Будапешт-Ракош, 3. Будапешт — пл. Тихань, 4. Игар, 5. Кишкорош-Вагохид, 6. Кунагота, 7. Кунсентмиклош, 8. Озора-Тотипуста, 9. Тепе, 10. Сегед-Атокхаза, 11. Сегед-Фехерто Б., 12. Желовце, 13. Земянски Врбовок

Fig. 6. Sites des vaisselles en métal sur le territoire de l'empire avar

pedig félgömb alakú talpas ezüst serleg volt²⁵ (a 8. darab ebből a típusból!). Mindkét újabb darab éremmel vagy éremutánzzal keltezhető közép avarkori temetőből származik és ez egyben megerősíti azt a korábbi megállapításomat, hogy a talpas serlegek csak a közép avarkor jellemzői.²⁶ Az ezüst-edényes lelőhelyek elterjedési térképét (6. kép) a két előző térképpel összehasonlítva a következő megfigyeléseket tehetjük. A sírobulusos, ezüstedényes sírok a közép avarkori településterületen belül, annak központi területén (a Duna középső folyásá-

nak jobb oldali partvidékén, a Duna—Tisza közén, a Maros torkolatvidékén és az Ipoly mentén) találhatók. A térképeken külön jellel jelölve a kerek aranylapos és a talpas ezüst serleges lelőhelyeket, szembevető az egybeesés. A 8 talpas serleges lelőhely mindegyikén találtak VII. századi érmet vagy utánzatot. Ezek a lelőhelyek egyben a közép avarkorszak fejedelmi vagy a fejedelem katonai kíséretéhez tartozók, vagy a leggazdagabb, szintén fegyveres köznép temetői.²⁷ Az eddig elmondottak csak kiegészítő adatai a közép avarkorról már eddig ka-

²⁵ A Szeged-Kundomb-i talpas serlegre való hivatkozás lehetőségét Madaras Lászlónak köszönöm.

²⁶ Sz. Garam É., i. m. Adatok . . . 144.

²⁷ Ennél a pontnál röviden szeretnék kitérni a már több vonatkozásban, jó párhuzamként idézett želovcei (zsélyi) temető keltezésére. A temető feldolgozója, Z. Čilinska, az egész temetőt kissé „alul” datálja. A temető egyik része, a közel 15 szabványos sírja, 17 jól keltezhető aranymellékletes sírja, 2 talpas ezüst serlege, torquesei, boglárjai alapján biztosan a VII. század utolsó harmadára keltezhető, sőt mi több, akkor indul. A 2 nagygömbös fülbevaló, a „csak a VII. század első felére jellemző bronz alapon aranyfóliás veretek” (erre számos

közép avarkori ellenpélda van!) nem adnak elegendő alapot a korai keltezéshez. A Čilinska által 650 utánra keltezett kettős háromszög kivágású és csillag alakú lemezveretek, öntött csattal, kisszíjvéggel viszont a VIII. század első harmadának jellemzői, az öntött övdiszesek legkorábbi sírjaiban találhatók. A zsélyi temető térképén jelöléssel láttam el a fentebb említett sírokat és szembevető a későbbiekkel, az öntöttéktől való csoportos különválásuk. Zsélyen az igari kör legszembevetőbb párhuzamait találjuk, pl. a 442. sírban az igari III. lelet övdiszeinek aranyozott bronz, préselt változatai vannak, szablyával együtt. Az igari kőbetétes kör nagyon széles sugarú. A vezérlelet (Igar III.) teljesen hű, préselt

pott képünknek. Kiegészítő adatai annak a régészeti horizontnak, mely élesen elválk a korai „préselt” és a késői „öntött övű” népeiségtől. Ez a korszak vitathatatlanul pénzzel kezelt, sőt a valódi solidusok mellé, mintegy a pénzzel datált sírok számát növelve, immár nagyszámú, kerek aranylaposkás, sírobulusos sír sorakozott! Az arany sírobulusadás szokása a késő avarkor legkorábbi temetkezései között szórványosan még fellelhető (pl. Kisköre 41., Mártély 1., Szeged-Fehértó B. 75. sír). Mindhárom temető a közép avarkorban indul és késő avarkori része is van. A 3 fenti sír karikacsüngős lemezveretei, tokos nagyszíjvégei, és téglalap alakú griffes veretei alapján a késő avarkor legkorábbi sírjai közé sorolható. Időbeli helyüket a sírokban talált arany fülbevalók és préselt varkocsdíszek is segítenek meghatározni. A keltezésnél figyelmet érdemelnek a Szeged-Fehértó B. temető 75. sírjának poncolt hátterű, préselt indás lyukvédői és pitykéi. Hasonló darabok vannak a Kiskőrös-városalatti temető 156. sírjában.²⁸ A minta és technika hasonló a Kiskőrös-vágóhídi temető 8. sírjának ezüst lemez nagyszíjvégén látható, a közép avarkorban eddig egyediként ismert mintához és technikához.²⁹ Mindez arra figyelmeztet, hogy a poncolt hátterű mintakincs eredetét és használati idejét revízió alá kell venni.

Befejezésként kanyarodjunk vissza a kiindulóponthoz. Árpád-kori, XII. századi-e tehát a cikk elején ismertetett, 4 tagból álló aranyékszer? Párhuzamai (Zsély, Rákos, Igar) és köznépi változatai olyan temetőkben találhatók (Kecel, Szeged-Kundomb), melyek éremutánzatokkal (Zsély, Rákos), ezüstedényekkel (Zsély, Rákos, Igar) biztosan a VII. század utolsó harmadára, legkésőbbben a VIII. század első évtizedeire keltezhetők.

Ez a korszak, mint közismert, bővelkedik bizánci eredetű ékszerekben, melyek között külön csoportot alkotnak a nyakékek, díszgallérok. Elsőként kell említenünk a tótipusztai nő ametisztcsüngős, aranykeresztes nyakékét és a Kiskőrös-vágóhídi kislány almandincsüngős díszgallérját. Hasonló korú nyakék tartozéka lehetett az eddig germánként számon tartott, félhold alakú csüngős kerek rozetta és az igari I. lelet kerek tagja és félhold alakú csün-

gője is. Az igari II. lelet kis méretű ún. boglár-párja pedig díszes nyaklánc zárótagja lehetett. Hasonló felépítésű tag zárja pl. a gácsi lelet láncát és számos VI. századi bizánci gyöngysort is³⁰ (3. kép 2).

Az eddig XII. századnak tartott, ismeretlen lelőhelyű, bizánci eredetű aranyékszer a Tótipusztai-Igar-Dunapentele körhöz tartozó előkelő nő nyakékének része lehet. A nyakék a jelenleg ismertnél több darabból állhatott, a meglevő talán a középső rész volt. A különböző alakú tagokból (kerek, téglalap, félhold) álló ékszerre jó példa a szintén bizánci eredetű, VII. századi Zalesie-i lelet lánc, melynek technikája is a formai hasonlóság mellett sok rokon vonást mutat közép avarkori ékszereink technikájával.³¹

A kerek, gyöngydrótkeretesű, középen kőbetétes és sugár alakban ívelt pántokkal díszített, bizánci eredetű közép avarkori nyakékek, boglárók késő avarkori továbbélése nyomon követhető. A késő avarkori darabok doboz alakú, ovális boglárók. Fedőlapjuk préselt, nagyszemű préselt gyöngysor a peremen és a középső kőbetét körül. A két gyöngysort sugárban ívelt, apró pántok kötik össze. A dobozok oldalát sok esetben vésett-poncolt inda díszíti³² (3. kép 4), (pl. Cikó 532–33., Csuny 111., Üllő I. 184., 201. sír). Ezeknek a bogláróknak a felépítése a dunapataji négyzet alakú, dobozboglárához hasonló, melyen ugyancsak megtalálhatók az apró ívek. A dunapataji boglár az oldalszalagon keresztet tartó férfi és női alakok alapján későantik eredetű és minden valószínűséggel szintén a VII. századra keltezhető. Mivel a rákosi temető 19. sírjának kis, kerek boglárja is doboz alakú, úgy vélem, a késő avarkori dobozbogláróknál nemcsak a fedőlap díszítése, de a forma is közép avarkori előzményekre, bizánci alapokra vezethető vissza.

A cikkben elmondottak nagy része más összefüggésben már többször közölt tény és megállapítás. Néhány új adattal és az adatok egyfajta csoportosításával azonban igyekeztem újra megkísérlni, hogy a közép avarkoriként meghatározott régészeti horizontot jobban ismertté és használható fogalomná tegyem.³³

Sz. Garam Éva

²⁸ aranyozott bronz ezüst változatait csak közvetlenül Igar környezetében (Tolna megyei lelet, Jutas), és a közép-avar települési terület határain találjuk, olyan temetőkben, melyek a közép avarkorban indulnak és gazdag fegyvermellékletekkel. (Zsély, Mödling, Szeged-Átokháza stb.). Ez tudatos telepítés eredménye lehet. A felsorolt temetők közül kiemelkedő a zsélyi temető. Véleményem szerint nem véletlen Želovce (Zsély) és Zemianský Vrbovok (Nemesvarbók) közelsége. A nemesvarbóki kincslelet utolsó érme IV. Konsztantinoszé, a tárgyaknak pedig jóval több az avarkori, nevezetesen közép avarkori kapcsolata, mint azt B. Svoboda vélte. PA 44 (1953) 103. Ilyen típusú préselt boglárók (párhuzam Dunapentele, Szeged-Átokháza) tótipusztai típusú lunula, talpas kehely a közép avarkor jellemzői.

²⁹ Horváth T., Az üllői és kiskőrösi avar temető. AH 19 (Bp. 1935) XXXI. t.

³⁰ László Gy., i. m. VIII. t. 1.

³¹ Early Christian and Byzantine Art. Baltimore 1947. XL. t. Gácsi nyaklánc: VI. sz.-i bizánci lánc az MNM Római-kori Gyűjteményében. Ltsz: 75/1878. 5.

³² Fettich N., Régészeti tanulmányok a késő hun fémművesség történetéhez. AH 31 (Bp. 1951) IV. t.

³³ Hampel, J., Alterthümer... III. 130. és 236. t. Horváth T., i. m. XI. t. 1–2; 5–6.

³⁴ Bóna I. lektori véleményében felhívta figyelmet a leithaprodersdorfi temető gyűrtűre. (Mitscha-Märheim, H., Der Awarenfriedhof von Leithaprodersdorf. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Heft 17 (1957) I. t. 12; III. t. 25.) A bronz, ill. aranyozott, bronz gyűrűk fejei teljesen hasonlóak a vitatott aranyékszer kerek tagjaihoz, és a párhuzamként idézett darabokhoz. Lelelőhelyük a közép avarkorban megszállt Bécsi-medence, az a terület, ahonnan több gazdag közép avarkori temetőt ismerünk (lásd 27. j.).

Резюме

Статья состоит из двух частей. В первой, составляющей костяк работы, автор на основании достоверных, точно датированных последней третью VII в. аналогий доказывает, что золотое украшение из четырех частей (рис. 1), датированное раньше XII веком, имеет византийское происхождение и относится к среднеаварскому периоду. Данный предмет вероятно украшал середину пышного воротника. Близкие и более отделенные аналогии — броши и подвески — известны из богатых аварских могильников (Желовце, погр. 72 и 380; Будапешт-Ракош, погр. 19; Кецел-Хатардоло, погр. 89; Игар, находки I и II; Сегед-Кундомб, погр. 270).

Многие находки погребений, где были найдены броши (гривны, серебряные сосуды, серьги с нанизанной бусиной), и также другие находки этих же могильников (сабли, штампованные золотые и серебряные поясные бляшки, серебряные кружки с поддоном) позволяют причислить эти находки к памятникам типа Тотипуста-Игар — Дунапентеле, датированным монетой Константина IV.

В числе характерных вещей инвентаря могильников данной группы можно упомянуть и круглые золотые

пластинки, найденные у черепа и выполняющие роль посмертного обولا.

Во второй части статьи автор в таблицах публикует местонахождения византийских монет, их подделок и золотых посмертных обол, найденных в комплексах конца VII века.

Инвентарь погребений с оболлами чрезвычайно богатый. В них обнаруживается большое сходство с одной стороны между собой, а с другой с группой памятников типа Тотипуста. Из аналогичных вещей в первую очередь нужно упомянуть серебряные кубки с ножкой, которые почти всегда найдены там, где оболы.

При картографировании погребений с оболлами бросается в глаза, что эти погребения либо совпадают либо находятся вблизи самых богатых погребений и находок средне аварского периода (Рис. 4—5).

Итак, те погребения, в которых найдены оболы, являются точными показателями среднеаварского археологического материала. Их значение, ценность и датирующая роль почти совпадают с настоящими монетами.

Е. С. Гарам

DER MIT GRABOBULUS DATIERBARE FUNDKREIS DER MITTELAWARENZEIT

Auszug

Der Aufsatz besteht aus zwei Teilen. Im ersten Teil, der zugleich den Rahmen der Abhandlung bildet, beweist Verfasserin von einem bisher für einen Fund aus dem 12. Jh. gehaltenen Goldschmuck (Abb. 1) mit Hilfe der auf das letzte Drittel des 7. Jhs mit Gewißheit datierbaren, aus authentischen Fundkomplexen stammenden Parallelen, daß der Schmuck, der vermutlich der mittlere Teil eines verzierten Kragens gewesen sein konnte, byzantinischen Ursprunges ist und in der Mittelawarenzeit gebraucht wurde. Die nahen und weiten Analogien des untersuchten Schmuckes sind als Agraffen, Anhänger aus awarischen Gräberfeldern mit reichen Fundkomplexen bekannt (Želovce Grab 72., 380; Budapest-Rákos Grab 19, Kecel-Határdúlő Grab 89, Igar Fund I—II, Szeged-Kundomb Grab 270). Zahlreiche Funde der Gräber mit Agraffen (Torques, Silbergefäß, rundes Ohrgehänge mit Perlenanhänger), ferner andere Fundtypen der Gräberfelder (Säbel, gepreßte Gürtelbeschläge aus Gold und Silber, Fußbecher aus Silber) knüpfen diesen Fundkreis an den mit der Münze des Konstantinos IV. datierten Kreis von Tótipusztá—Igar—Dunapentele.

Ein charakteristisches Stück dieses Fundkreises ist auch die meistens bei dem Schädel gefundene kleine, runde Goldplatte (Grabobulus).

Im zweiten Teil der Abhandlung geht Verfasserin auf die in den Fundkomplexen des Ausgangs des 7. Jhs zum Vorschein gekommenen byzantinischen Münzen, Falsifikaten ein und gibt eine Liste der bisher teils bekannten, teils unbekannten glatten goldenen Grabobolen.

Die Fundkomplexe der Gräber mit Obolen sind auffallend reich. Sie zeigen einerseits eine starke Ähnlichkeit zueinander, andererseits zu dem Kreis von Tótipusztá. Unter den ähnlichen Gegenständen kann an erster Stelle der silberne Fußbecher gereiht werden, dessen Fundstätten fast in jedem Falle mit den Grabobolen enthaltenden Fundstellen übereinstimmen.

Bei der Kartierung der Gräber mit Obolen fällt es auf, daß diejenigen Gräberfelder, in denen die Gräber mit Obolen gefunden wurden, entweder in der Nähe jener Fundstätten liegen oder mit ihnen übereinstimmen, die die reichsten Fundorte der spätawarischen Periode sind. (Abb. 4—5.)

Diejenigen Gräber also, in welchen neben die Toten aus Goldplatte ausgeschnittene Grabobolen beigelegt wurden, sind sichere Wegweiser des mittelawarischen archäologischen Horizontes. Ihre Bedeutung, ihr Wert, ihre Zeitbestimmende Rolle stimmen fast mit der der echten Münzen überein.

Éva Sz. Garam

KÖZÉPSŐ BRONZKORI EDÉNYLELET MOGYORÓDRÓL

A magyarországi középső és késő bronzkori népek nagyszámú bronz- és aranykincseihez viszonyítva elenyészően kevés ún. zárt edényleletet ismer a kutatás.¹ Többségük — meglepő módon, bár minden bizonnyal véletlenszerűen — a vatyai kultúra területéről származik: Dunaújváros-Koszider,² Budapest-Rákospalota,³ Mende-Leányvár.⁴ Ezekhez csatlakozik a Budapest észak-keleti határában fekvő Mogyoródon talált edénydepot, amely 1958-ban került a Magyar Nemzeti Múzeumba.⁵ A 18 füles bögrét magában foglaló lelet a község belterületének dombos részén került elő. Az edényeket egy 80 cm mély gödör alján, egymás mellé helyezve találták, ami arra utal, hogy tulajdonosuk a bögréket együtt tette (rejtette) a gödörbe. Ebből következik: az edénydepot forrásértékét a különböző típusok nyilvánvaló egyidejűsége adja.

Kétséges viszont, hogy az edények azonos készülési ideje vagy egyidejű használata tekinthető-e az értékelés kiindulópontjának. Tény: egy deformálódott példány kivételével a bögrék mindegyike egyformán sárga színű, többségük fényes felületű. A restaurálás után ma már nehezen állapítható meg, hogy a bögrék peremén, ill. fülén helyenként megfigyelhető kisebb hiányosságok korabeli vagy a találáskor bekövetkezett sérülésekből származnak-e. Mindenesetre, miután a használhatatlan darabot (3. kép 6) az azonos színű és kidolgozású épekkel együtt helyezte biztonságba tulajdonosuk (készítőjük), valószínű, hogy a mogyoródi leletet használatba még nem vett, égetés után elrejtett edények alkotják. Ásatási megfigyelések hiányában nem tudjuk, hogy a depot teljesen vagy hiányosnak tekinthető. Ennek ellenére a lelet összetétele, ill. jellege egy olyan, másokkal ugyan megerősítendő adatot jelent annak feltételezésére, hogy a vatyai kultúra fazekasai — nyilván a jobb égetési feltételek biztosítása érdekében — azonos nagyságú edényeket égettek ki egyszerre kemencéikben.

A lelet tárgyai:

1. *Füles bögre.* Nyakát karcolt vonalköteg és hármascsoportokba rendezett pontkörök díszítik, vállán körbefutó egyenes, ill. zeg-zug alakú vonalak. Sárga, füle hiányzik. M: 7,7 cm, szá: 7,7 cm, fá: 2,4 cm (1. kép 2, 2. kép 1).

2. *Füles bögre.* Mélyen ülő öblén három kis bütyök díszíti. Sárga, kiegészített. M: 6,3 cm, (2. kép 2).

3. *Füles bögre.* Enyhén tagolt vállát kettes-hármascsoportokba rendezett benyomott pontok díszítik. Sárga, ép. M: 6,2 cm, szá: 6,2 cm, fá: 3 cm (1. kép 5, 2. kép 3).

4. *Füles bögre.* Vállát 3×3 benyomott pont díszíti. Sárga, füle kiegészített. M: 5,7 cm, szá: 6,1 cm, fá: 2 cm (1. kép 4, 2. kép 4).

5. *Füles bögre.* Vállán négyes és hármascsoportokba rendezett benyomott pontok díszítik. Alján bekarcolt vonal fut körül. M: 6,3 cm, szá: 5,7 cm, fá: 3,1 cm (1. kép 3, 2. kép 5).

6. *Füles bögre.* Öblén körbefutó karcolt vonal, előlött hármascsoportokban benyomott pontok. Sárga, ép. M: 6,3 cm, szá: 6,2 cm, fá: 2,8 cm (1. kép 1, 2. kép 6).

7. *Füles bögre.* Díszítetlen, alja kissé homorú. Sárga, füle kiegészített. M: 5,9 cm, szá: 6,3 cm, fá: 1,5 cm (2. kép 7).

8. *Füles bögre.* Díszítetlen, alja homorú. Sárga, ép. M: 6,1 cm, szá: 6,1 cm, fá: 2,3 cm (2. kép 8).

9. *Füles bögre.* Díszítetlen. Sárga, ép. M: 6,5 cm, szá: 5,7 cm, fá: 2,7 cm (2. kép 9).

10. *Füles bögre.* Vállá tagolt, alja kissé homorú. Sárga, pereme kissé kiegészített. Díszítetlen, sárga, ép. M: 6,5 cm, szá: 6,1 cm, fá: 2,7 cm (2. kép 10).

11. *Füles bögre.* Díszítetlen. Vállá tagolt. Sárga, ép. M: 7 cm, szá: 6,6 cm, fá: 3,5 cm (2. kép 11).

12. *Füles bögre.* Vállá erősen tagolt. Díszítetlen, sárga, ép. M: 6 cm, szá: 6,4 cm, fá: 2,4 cm (2. kép 12).

13. *Füles bögre.* Alja homorú. Díszítetlen, sárga, ép. M: 6,6 cm, szá: 6,6 cm, fá: 2,2 cm (3. kép 1).

14. *Füles bögre.* Díszítetlen. Sárga, kissé kiegészített. M: 5,6 cm, szá: 6,3 cm, fá: 2 cm (3. kép 2).

15. *Füles bögre.* Alja enyhén homorú. Díszítetlen. Sárga, kissé kiegészített. M: 6,2 cm, szá: 6 cm, fá: 3 cm (3. kép 3).

16. *Füles bögre.* Alja enyhén homorú. Díszítetlen. Sárga, ép. M: 7,2 cm, szá: 6,7 cm, fá: 3 cm (3. kép 4).

17. *Füles bögre.* Díszítetlen. Sárga, ép. M: 5,9 cm, szá: 6 cm, fá: 2,8 cm (3. kép 5).

18. *Füles bögre.* Rosszul égett, hibás példány. Kissé deformálódott. Erősen repedezett, felszíne durva. Váltakozva barnássárga-barnásszürke színű. M: 6,2 cm, fá: 3,7 cm (3. kép 6).

A felsorolt edények közül az 1—5, 11—12. számú fényes, sima felületű, a 6—9, 15. számú fényes felületű helyenkénti matt részekkel, a 10, 13—14, 16—17. számú

¹ A zárt edényleletek közé csak azokat a telepről származó leletegyütteseket soroljuk, amelyek minden darabja feltehetően egyidőben került valamilyen célból későbbi találási helyére. Ilyen értelemben az olyan, többségében hulladékgödörből származó együttesek, amelyek több ép, ill. alig sérült edényen kívül cserepeket vagy állatesontokat is tartalmaznak, nem tekinthetők edénydepotnak. Példaként utalhatunk a mistelbach-i ún. Rollerfund-ra. [Vö. Willonsseder, K., Die mittlere Bronzezeit in Österreich. (Wien 1937) 242].

² *Mozsolics, A., Acta ArchHung* 8 (1958) 131—134; *Ua.* Bronzefunde des Karpatenbeckens. (Budapest 1967) 135—136.

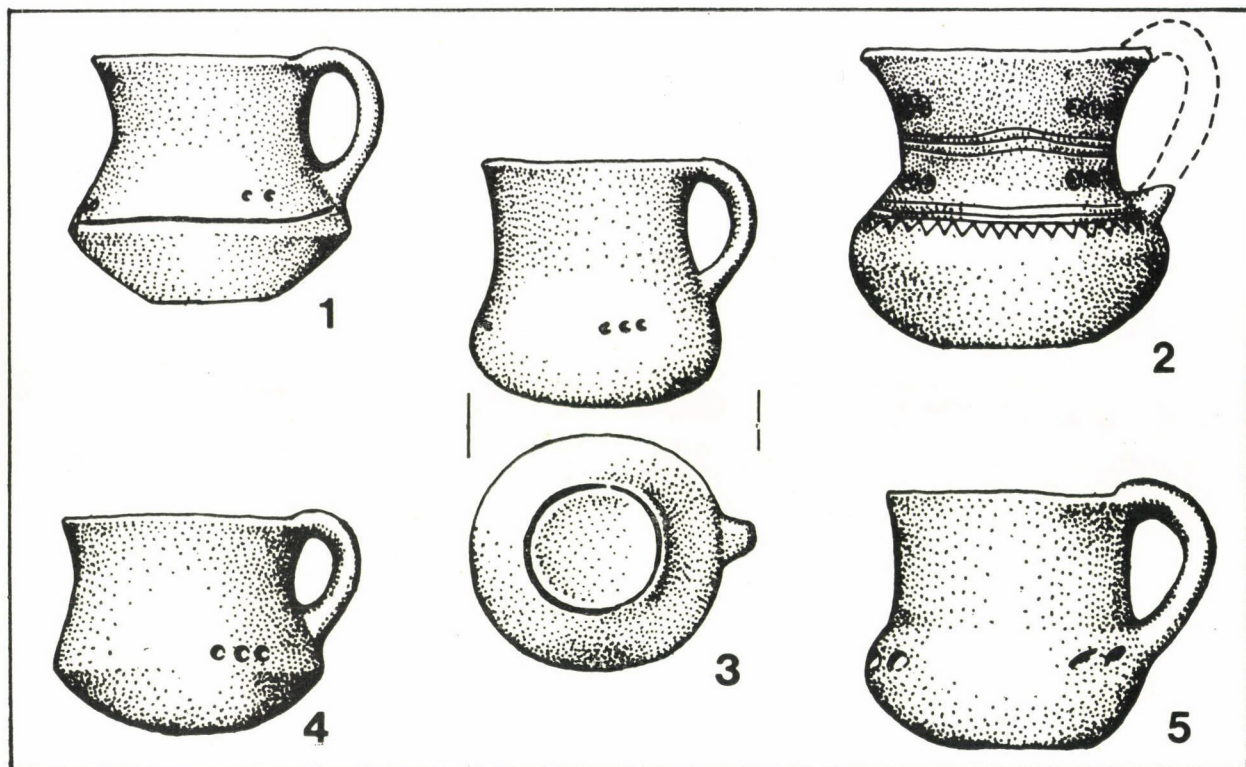
³ *Schreiber R., ArchÉrt* 94 (1967) 48—52.

⁴ Amint arra más helyütt már utaltunk [FA 24

(1973) 30], a mendei magaslati telepen — a találó elmondása szerint — a nagy méretű emberalakú edény mellett több füles bögre állt. Közöttük, ill. bennük égett gabonamagvak voltak. A kis edényeket részben szét-szórták, részben a ceglédi múzeumba kerültek. A nem hiteles feltárásból származó lelet eredeti összetétele ma már sajnos nem rekonstruálható.

⁵ *Korek J., RégFüz* 11 (1959) 26. — Mérey Kádár Ervin 1949. évi, Korek József 1958. évi helyszíni szemlélén megállapította, hogy a község terjeszkedése a mintegy 1—1,2 m mélységig követhető bronzkori telep nagy részét elpusztította. A leletek kis töredéke a helyi iskola gyűjteményébe került. [Vö. MNM Adattár 16. M.I. és 256. M. IV. jelentésekkel.] — A Korek J. által az MNM-be került edénylelet lelt. száma: 59.12.1—18.

1. kép. A mogyoródi edénylelet díszített bögréi
 Рис. 1. Украшенные горшки из клада в д. Могьород
 Fig. 1. Pots ornés de la trouvaille de Mogoród

bögre pedig matt felületű, anyaga durvább kidolgozású. Megközelítőleg azonos nagyságúak, magasságuk 5,7 és 7,7 cm között váltakozik. Többségük díszítetlen (7–18. sz. edény), de még a díszített példányok (1–6. sz. edény) mintakombinációja is igen szűk skálán mozog, hiszen négy bögrén csupán azonos nagyságú és elrendezésű benyomott pontokat találunk (3–6. sz. edény).

Egyébként mind formájuk, mind pedig díszítésük révén éppen az utóbbiak képviselik a lelet talán leginkább korhatározó értékű darabjait. Különösen vonatkozik ez a 3. sz. kihajló peremű, ívelt nyakú, tagolt vállú edényre (1. kép 5, 2. kép 3), amelynek legközelebbi formai-díszítésbeli párhuzamát a Dunaújváros-Koszider-i II. edénylelet bögréi között találjuk meg.⁶ Formája alapján ebbe a típusba sorolható még a 7. sz. edény (2. kép 7). Ennek viszont analóg darabját képviseli az idézett dunaújvárosi edénydepot szintén díszítetlen, negyedik edé-

nye.⁷ Nem lehet véletlen, hogy a tárgyalt bögrékhez hasonlóak a vatyai telepek felső rétegeiből,⁸ ill. a középső bronzkor végére keltezett kelebiai temetőben kerültek felszínre.⁹

A fentiekől eltérő típusnak tekinthetők a 4, 6, 13–15. sz. edények (1. kép 1, 4, 2. kép 4, 6, 3. kép 1–3), amelyek töleseres nyaka szinte szögben törően kapcsolódik a vállhoz. Hasonló bögrék a vatyai kultúra késői leletegyütteseinek többségében előfordulnak.¹⁰ Ugyanez vonatkozik e típus egyik változatának tekinthető, öblén bütyökkel díszített 2. sz. (2. kép 2), ill. a mélyen öblösödő 12. sz. edényre¹¹ (2. kép 12). Bár arányukat tekintve némileg eltérőek egymástól, külön típusba sorolható a 9. és a 11. sz. edény (2. kép 9, 11).¹²

Már csak analógiáik alapján is a kultúra késői szakaszának reprezentánsai közé sorolhatók az 5, 8, 16–18. sz. edények¹³ (1. kép 3, 2. kép 5, 8, 3. kép 4–6), azzal

⁶ *Mozsolics, A.*, Acta ArchHung 8 (1958) 132–133., 4. kép 1–3. — A négy, szinte azonos formájú bögre közül háromnak a nyakát, ill. vállát, feltehetően ívelt végű fával-csonttal benyomott pontok díszítik. Megjegyzendő: a kultúra edényein gyakran alkalmazott apró pontdíszeket valószínűleg hegyes tárggyal szurkálták be a felületbe.

⁷ *Uo.* 4. kép 4.

⁸ Több hasonló darabot ismerünk az igari (István Király Múzeum, Székesfehérvár) és a dunaújvárosi (Intercisa Múzeum, Dunaújváros) telep feldolgozás alatt levő leletei között.

⁹ *Bóna, I.*, Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. (Budapest 1975) 59–65., 69. t. 1–2. — A kelebiai temető értékelését l. még: *Bándi G.—Kovács T.*, JPMÉ 14–15 (1969–1970) 102–103.

¹⁰ *Bóna, I.*, i. m. 44. t. 12 — Cegléd-Öreghegy, 64. t. 13, 69 t. 3, 18, 70. t. 19–20 — Kelebia. — *Bóna I.* részletesen foglalkozik a vatyai kultúra általa elkülönített

késői szakaszának leleteivel (i. m. 57–72). Az idesorolt emlékek többsége a koszideri időszak emlékeit képviseli e területen [vö. *Kovács T.*, ArchÉrt 104 (1977) 279.].

¹¹ *Tompa, F.*, BRGK 24–25 (1934–35) 80., 24. t. 12.; *Bóna, I.*, i. m. 66., 11. kép 5 — Soroksár, 44. t. 11 — Cegléd-Öreghegy.

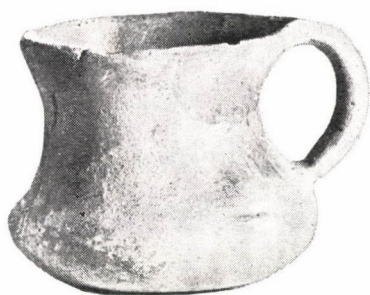
¹² A típus „idősebb” példányait Lovasberényből és Százhalombattáról ismerjük: *Bándi G.—F. Petres É.*, ArchÉrt 96 (1969) 176. 7. kép 7.; *Kovács T.*, ArchÉrt 96 (1969) 164. 3. kép 7. — A mogyoródi bögréhez hasonlóak nagyobb számban a vatyai kultúra késői leletei között fordulnak elő: *Tompa, F.*, i. m. 24. t. 6. — Pákozd, *Bóna, I.*, i. m. 79. t. 6. — Izsák, 70. t. 6. — Kelebia.

¹³ *Tompa, F.*, i. m. 24. t. 9. — Pákozd, *Bóna, I.*, i. m. 49. t. 7. — Lovasberény-Jánoshegy, 76. t. 6, 78. t. 2. — Izsák. Feltehetőleg a vatyai kultúra hatásaként, meglepő hasonlóságot mutat a 8. sz. edény és a környei temető 7. sírjának egyik bögréje [vö. *Bándi, G.—Nemeskéri J.*, Alba Regia 11 (1970) VII. t. 20.].

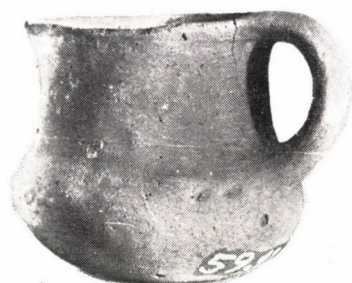

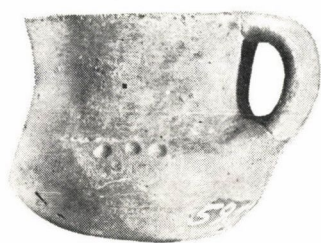
1

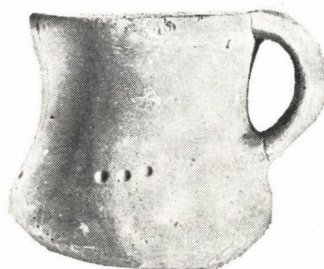
2

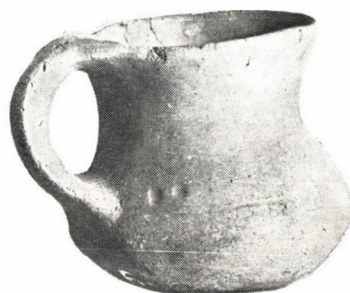
3

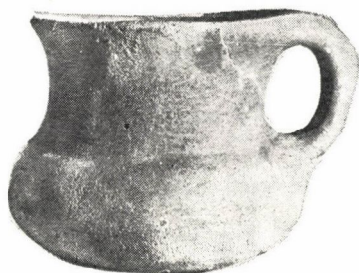
4

5

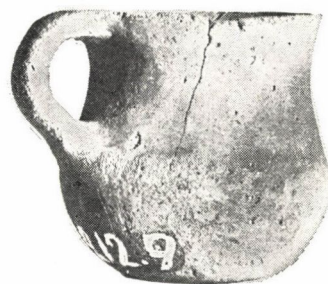
6

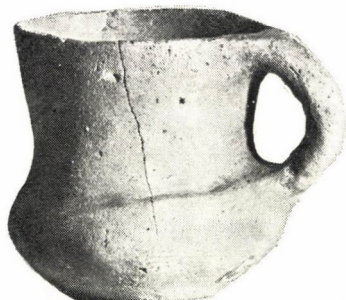
7

8

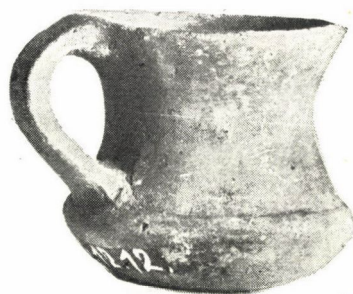
9

10

11

12

2. kép. A mogyoródi edénylelet
Рис. 2. Модьёродский клад сосудов
Fig. 2. Trouvaille de pots de Mogyoród

3. kép. A mogyoródi edényelet
Рис. 3. Могьородский клад сосудов
Fig. 3. Trouvaille de pots de Mogyoród

a kiegészítéssel, hogy az idesorolt enyhén ívelt oldalú, alul öblösödő bögrék formai előzményei jól nyomonykövethetők a vatyai kerámiaművesség korábbi szakaszának emlékei között.¹⁴

Erősen kihajló peremével, díszítés-kombinációjával¹⁵ a vatyai kultúra viszonylag ritka edénytípusát képviseli az 1. sz. edény (1. kép 2, 2. kép 1). Megközelítőleg hasonló formájú bögrét a Lovasberény-Jánoshegyi,¹⁶ az izsáki¹⁷ és a dunakeszi¹⁸ temetőből, ill. a százhalombattai telepről¹⁹ ismerünk. Említést érdemel: az idézett bögrék mindegyike mészbetétes díszítésű (legalábbis eredetileg az volt); a százhalombattai és a miénkhez leginkább hasonlító dunakeszi példány díszítőelemei között a pontkörök is előfordulnak.²⁰ Az 1. sz. edényt tehát a vatyai

kultúra késői szakaszának azon emlékei közé sorolhatjuk, amelyeken az észak-dunántúli mészbetétes edények népe kerámiaművességének hatása kimutatható.²¹ Nem lehet vitás: a szóban forgó edények nem import tárgyak, hanem helyi készítmények.²²

Ismereteink szerint egyedülálló formát képvisel a 10. sz. edény (2. kép 10). Pontos megfelelőjét nem ismerjük. Relatív hosszú, tölcseres nyaka a magyarádi kultúra hasonló bögréire emlékeztet.²³ Az idézett analógia nem tűnik erőltetettnek, ha figyelembe vesszük, hogy a vatyai kultúra késői szakaszának hiteles leletei között számos, a magyarádi kerámiaművesség konkrét hatását jelző edényt ismerünk.²⁴

¹⁴ A 16–17. sz. edényekhez közel álló formájú bögrék előfordulnak a Bóna I. által a vatyai kultúra II. szakaszába sorolt pesterzsébeti [i. m. 52., 24. t. 4.], ill. a százhalombattai telep hasonló korú leletei között [Kovács T., ArchÉrt 96 (1969) 3. kép. 3].

¹⁵ A körbefutó bekarcolt zeg-zug alakú vonal — általában vonalköteggel kombinálva — a vatyai kultúra késői szakaszában gyakran alkalmazott motívum: Tompa, F., i. m. 26. t. 2.; Kovács T., FA 25 (1974) 40–41., 3. kép 3; Bóna I., i. m. 50. t. 1, 9, 51. t. 5, 61. t. 7.

¹⁶ Bóna, I., i. m. 49. t. 13.

¹⁷ Uo. 76. t. 2. — vö. még: 79. t. 7.

¹⁸ Uo. 54. t. 4.

¹⁹ Kovács T., ArchÉrt 96 (1969) 4. kép 6. — A tárgyalat mogyoródi bögrénél feltétlen idősebb százhalombattai edény sajnos szórványlelet.

²⁰ A pontkör-motívum alkalmazása a vatyai kerámiaművességben valószínűleg a mészbetétes edények népe hatásával magyarázható. Annak ellenére, hogy a kultúra idősebb leletein — mintegy a későbbiek előzményeként — feltűnik az üreges tárggyal a felületbe nyomott

kis kör-motívum. [Vö. Kovács T., ArchÉrt 96 (1969) 3. kép 2. — Az edény öblét díszíti.]

²¹ Itt a két nép edényművességének áttételes egymásra hatására utalunk. Olyan motívum- és díszítéstechnikai átvételre, amelynek nyomán a befogadó (jelen esetben a vatyai kultúra) a helyi ízlésnek megfelelő, de az addig megszokottól többnyire eltérő formákat, ill. motívumkombinációkat alakít ki. Ezek ritkán válnak „tipizált” készítményekké, és talán ezzel magyarázható, hogy az általunk idézett darabok mindegyike némileg eltér egymástól.

²² A mészbetétes edények népe vatyai importjához vö. Bándi G., JPMÉ 13 (1968) 65–66.; Bóna, I., i. m. 72.

²³ Točík, A., Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. (Bratislava 1964) 23. 12. kép 5, 14, LII. t. 1. Ua., Nitriansky Hrádok-Zámeček. (Nitra, 1978) CXII. t. 6, CXX. t. 6, CXXXVI. t. 15.

²⁴ Kovács T., Acta ArchHung 27 (1975) 311–312., 3. kép 10–11. — Hasonló edényeket ismerünk még Lovasberényből, Igarról.

Annak ellenére, hogy a mogyoródi lelet minden edénytípusának idézett analógiái egyértelműen bizonyítják, hogy a depot a vatyai kultúra késői szakaszának (rákospalotai fázis) reprezentánsa, érdemes figyelmet szentelni a 4–6. sz. edényeket díszítő, ketteshármas csoportokba rendezett pontkombinációkra. Ugyanis ez a motívum a koszideri időszak népeinek²⁵ nagy területen alkalmazott, karakterisztikus díszítő-eleme. Különösen gyakran fordul elő a vatyai kultúra késői szakaszának edényein,²⁶ de nem ismeretlen a Tisza-vidéken sem, ahol a füzesabonyi,²⁷ a perjámosi²⁸ és a gyulavarsándi²⁹ kultúra legfiatalabb emlékein is megtaláljuk. Különösen fontos adatot jelent a rákospalotai és a kötegyáni koszideri típusú kincselet edénye, amelyeket szintén hármas csoportokba rendezett benyomott nagy pontok díszítenek.³⁰

Fentiek alapján a többségében jellegzetes késő vatyai típusokat magában foglaló mogyoródi edénylelet a koszideri időszak végére keltezhető, és feltehetően a halomsíros kultúra e területén történő megjelenésének idején került földre.³¹ Miután a leletgyűjtés több bögre-típus egyidejű készítését (használatát) egyértelműen bizonyítja, a további kutatás számára esetenként krono-

lógiai értékű analógiát jelenthet a vatyai kultúra késői leleteinek finomabb időrendi különbségeket is meghatározó analiziséhez. Más oldalról nézve: a tárgyalt leletgyűjtés — hasonlóan a dunaúvárosi és a rákospalotai edénydepotokhoz — megbízható kiindulópontot képez annak vizsgálatához, hogy a helyi lakosság kerámia-művességének forma- és díszítőelemei hol és milyen mértékben éltek tovább hazánk területén a halomsíros kultúra korai szakaszában. Az utóbbi lehetőséget különösen fontosnak érezzük, hiszen a hatalmas területet átfogó közép-európai halomsíros kultúrán belül a Kárpát-vidéki halomsíros kultúra eltérő jellege elsősorban abból fakad, hogy a betelepülőkkel összeolvadó helyi lakosság anyagi kultúrájának, szokásainak elemei az új körülmények között is tovább élnek. Ezért képeznek bázis értékű forrást a korszakváltást előidéző történeti esemény idejéből származó, az adott „pillanat” kerámia- és fémművességének bizonyos keresztmetszetét mutató zárt edényleletek és bronzkincsek a középső bronzkori tradíciók későbbi mennyiségi és minőségi jelenlétének megbízható analiziséhez.

Kovács Tibor

MITTELBRONZEZEITLICHER GEFÄßFUND AUS MOGYORÓD

Auszug

Im Vergleich zu den zahlreichen Bronze- und Goldfunden der mittel- und spätbronzezeitlichen Völker Ungarns sind der Forschung sog. geschlossene Gefäßfunde nur in verschwindend geringer Anzahl bekannt.¹ Ihre Mehrheit stammt — in überraschender Weise, obwohl aller Wahrscheinlichkeit nach nur zufällig — vom Gebiet der Vátya-Kultur aus Dunaújváros-Koszider,² Budapest-Rákospalota,³ und Mende-Leányvár.⁴ Diesen Funden schließt sich das in Mogyoród, in der nordöstlichen Gemarkung von Budapest gefundene Gefäßdepot an, das 1958 in das Ungarische Nationalmuseum gelangt ist.⁵ Der 18 Henkelkrüglehen in sich fassende Fund ist im hügeligen Teil des Innengebietes der Gemeinde zum Vorschein gekommen. Die Gefäße fand man am Grunde einer 80 cm tiefen Grube, nebeneinander, was darauf hinweist, daß ihr Besitzer die Krüglehen gleichzeitig in die Grube untergebracht (verborgen) hat. Daraus folgt wiederum, daß der Quellenwert des Gefäßdepots durch die offenbare Gleichzeitigkeit der verschiedenen Typen gegeben ist.

Mit Ausnahme eines einzigen deformierten Exemplars war ein jedes Stück von gleicher gelber Farbe, überwiegend mit glänzender Oberfläche. Da der Besitzer (Erzeuger) das unbrauchbare Stück (Abb. 3/6) mit den gleichfarbig und ähnlich ausgeführten intakten Exemplaren gemeinsam in Sicherheit brachte, ist es wahrscheinlich, daß der Fund von Mogyoród aus solchen Gefäßen besteht, die noch nicht in Gebrauch waren und nach dem Brand verborgen worden sind. In Ermangelung der Ausgrabungsbeobachtungen wissen wir nicht, ob das Depot für komplett oder für mangelhaft anzusehen ist. Von den aufgezeichneten Gefäßen sind Nr. 1–5, 11–12 von glänzender, glatter Oberfläche, Nr. 6–9, 15 von glänzender Oberfläche, stellenweise mit matten Teilen, die

Krüglehen Nr. 10, 13–14, 16–17 hingegen von matter Oberfläche aus grober ausgearbeitetem Material hergestellt. Sie sind alle annähernd von der gleichen Größe, ihre Höhe wechselt zwischen 5,7 und 7,7 cm. Die Mehrheit der Gefäße ist unverziert (Gefäß Nr. 7–18), jedoch selbst die Musterkombination der verzierten Exemplare (Gefäß Nr. 1–6) bewegt sich nur auf einer sehr schmalen Skala, da wir an vier Krüglehen bloß eingedrückte Punkte von gleicher Größe und Anordnung vorfinden (Gefäß Nr. 3–6).

Ansonsten vertreten die letzteren sowohl durch ihre Form, als auch durch ihre Verzierungen vielleicht solche Stücke des Fundes, die noch am ehesten von zeitbestimmendem Wert sind. Insbesondere bezieht sich dies auf das Gefäß Nr. 3 mit ausladendem Rand, geschweiftem Hals und profilierter Schulter (Abb. 1/5, Abb. 2/3). Seine allernächsten Parallelen betrifft die Form und Verzierungen finden wir unter den Krüglehen des Gefäßfundes Dunaújváros-Koszider II vor.⁶ Aufgrund der Form kann noch das Gefäß Nr. 7 zu diesem Typ gereiht werden (Abb. 2/7). Das analoge Stück dieses Typs vertritt das gleichfalls unverzierte, vierte Gefäß des angeführten Gefäßdepots von Dunaújváros.⁷ Es kann kein Zufall sein, daß den erörterten Gefäßen ähnliche Funde aus den obersten Schichten der Vátya-Siedlungen⁸ bzw. in dem auf das Ende der Mittelbronzezeit datierten Gräberfeld von Kelebia ans Tageslicht gekommen sind.⁹

Von den oben erwähnten abweichende Typen stellen die Gefäße Nr. 4, 6, 13–15 (Abb. 1/1, 4, Abb. 2/4, 6, Abb. 3/1–3) dar, deren trichterförmiger Hals sich in fast winkelförmig brechender Weise der Schulter anschließt. Ähnliche Töpfe kommen bei den meisten späten Fundkomplexen der Vátya-Kultur vor.¹⁰ Dasselbe bezieht sich auf das als Variante dieses Typs zu betrachtende, auf

²⁵ Uo. 301–312.

²⁶ Uo. 311., 3. kép 14, 16–17; Bóna, I., i. m. 44. t. 3, 5, 9, 70. t. 30, 72. t. 2, 8 stb.; Kovács, T., FA 26 (1975) 40., 32. 9. kép.

²⁷ Mozsolics, A., Acta ArchHung 8 (1958) 132.; Tompa, F., i. m. 40. t. 2, 8, 15.; Banner, J.—Bóna, I.—Márton, L., Acta ArchHung 10 (1957) 120. 22. kép 11, 101. 8. kép 12; Bóna, I., i. m. 193. t. 2, 194. t. 3.; Kószegi, F., Acta ArchHung 20 (1968) XXII. t. 4.

²⁸ Foltinyi I., A szőregi bronzkori temető. (Szeged 1941) 5., XVIII. t. 6., Bóna, I., i. m. 93. t. 17, 112. t. 11, 115. t. 8, 129. t. 5.

²⁹ Roska M., Dolgozatok (Kolozsvár) 1 (1912) 27. 45. kép 40. 71. kép.; Bóna, I., i. m. 136. t. 20, 137. t. 8, 139. t. 6, 152. t. 13, 15.

³⁰ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. (Budapest 1886–1896) 125., LXXXVI. t. 1 — Rákospalota; Kovács T., ArchÉrt 95 (1968) 207. 1. kép. — Kötegyán.

³¹ Ennek időpontjára vonatkozóan l. Kemenczei T., ArchÉrt 95 (1968) 159–166.; Mozsolics, A., Die Bronze-funde des Karpatenbeckens. (Budapest, 1967) 123–126.; Bónai, I., i. m. 25–27, 75–78.; Kovács, T., Acta ArchHung 27 (1975) 297–317.

der Ausbuchtung mit Buckeln verzierte¹¹ Gefäß Nr. 2 (Abb. 2/2) bzw. auf das sich tief erweiternde Gefäß Nr. 12 (Abb. 2/12).¹¹

Schon aufgrund ihrer Analogien können die Gefäße Nr. 5, 8, 16—18¹³ (Abb. 1/3, Abb. 2/5, 8, Abb. 3/3—6) zu den Repräsentanten der Spätphase der Kultur gezählt werden, u. zw. mit der Ergänzung, daß die Vorgänger betreffs der Form der hierhergezählten, sich ausbuchtenden Krüglehen mit leicht geschweiften Wand unter den Denkmälern der früheren Phase der Keramikunst von Vátya angetroffen werden können.¹⁴

Mit seinem stark ausladenden Rand und seiner Verzierungskombination¹⁵ vertritt das Gefäß Nr. 1 (Abb. 1/2, Abb. 2/1) einen verhältnismäßig seltenen Gefäßtyp der Vátya-Kultur. Ein Krüglehen von annähernd ähnlicher Form kennen wir aus den Gräberfeldern von Lovasberény-Jánoshegy,¹⁶ Izsák¹⁷ und Dunakeszi¹⁸ bzw. aus der Siedlung von Százhalombatta.¹⁹ Es ist zu erwähnen, daß ein jedes Stück der erwähnten Krüglehen von einer Inkrustierung verziert ist (zumindest ursprünglich verziert war); unter den Zierelementen des Exemplars von Százhalombatta und des unserem Stück am meist ähnlichen Exemplars von Dunakeszi kommen auch Punktkreise vor.²⁰ Das Gefäß Nr. 1 können wir demnach zu jenen Denkmälern der Spätphase der Vátya-Kultur reihen, auf welchen der Einfluß der Töpferkunst des Volkes der inkrustierten Gefäße Nordtransdanubiens nachgewiesen werden kann.²¹ Es liegt außer Zweifel: die erörterten Gefäße sind keine Importgegenstände, sondern örtliche Erzeugnisse.²²

Unseren Kenntnissen nach vertritt das Gefäß Nr. 10 eine einzigartige Form (Abb. 2/10). Sein genaues Pendant ist uns nicht bekannt. Der relativ lange, trichterförmige Hals erinnert uns an die ähnlichen Töpfe der Magyarád-Kultur.²³

Trotz dessen, daß die angeführten Analogien eines jeden Gefäßtyps des Fundes von Mogyoród eindeutig beweisen, daß das Depot die Spätphase (Rákospalota-Phase) der Vátya-Kultur repräsentiert, lohnt es sich die Aufmerksamkeit auf die in zweier-dreier Gruppen geordneten Punktkombinationen zu lenken, die die Gefäße Nr. 4—6 verzieren. Dieses Motiv ist nämlich ein weitestgehend angewandtes, charakteristisches Zierelement der Völker der Koszider-Periode.²⁵ Besonders häufig kommt es auf den Gefäßen der Spätphase der Vátya-Kultur vor,²⁶ jedoch ist es auch in der Theißgegend nicht unbekannt, wo wir es an den jüngsten Denkmälern der Füzesabony-,²⁷ der Perjámos-²⁸ und der Gyulavarsánd-²⁹-Kultur vorfinden. Eine besonders wichtige Angabe liefert uns das Gefäß der Hortfunde von Koszider-Typ aus Rákospalota und Kőtegyán, die gleichfalls von in Freiergruppen geordneten, eingedrückten, großen Punkten verziert werden.³⁰

Aufgrund des oben Gesagten kann der in der Mehrheit charakteristische Spät-Vátya-Typen in sich fassende Gefäßfund von Mogyoród auf den Ausgang der Koszider-Periode datiert werden und dürfte vermutlich zur Zeit des Erscheinens der Hügelgräberkultur in diesem Gebiet in die Erde gelangt sein.³¹

T. Kovács

A DOBOZI GÖRÖG ÉREMLELET

Az utóbbi évek egyre jobban terjedő sajnálatos gyakorlatával szemben egy éremlelet teljes egészében múzeumba került.

Molnár László, Doboz, Kereszt u. 6. sz. alatti lakos 1977 tavaszán kertjének ásása közben kis bögrét fordított ki a földből, ami úgy tűnt földdel volt tele. Egy nylon-fólia fölött a földet kipiszkalta belőle, ekkor gurultak ki az edényből az itt feldolgozott érmek. A leletet néhány nap múlva a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumba szállította. Semmi okunk sincs kételkedni abban, hogy akár csak egy darab is hiányozna.

A helyszínen megjelölte azt a helyet, ahol a bögre előkerült. A felszín itt ma már alacsonyabb az eredeténél, a tulajdonos ugyanis kertjének alacsonyabb pontjait feltöltésére elhordott innen mintegy 15–20 cm vastag talajt. Így kerülhetett elő az éremkincs egy ásonyom, tehát legfeljebb 30 cm mélységből. A valószínű előkerülési hely körül egy 3 × 4 m alapterületű hitelesítő szelvényt nyitottunk. A felső 50 cm-ben — tehát az eredeti talajfelszín számítva kb. 65–70 cm-ben mindenütt, de csak igen szórványosan találtunk edénytöredékeket, amelyek valószínűleg az i. e. I. századra keltezhetők. Közöttük jellegzetes La Tène kerámia nem volt, a durvított felületű, kézzel formált darabok igazán tipikus lelet híján pontos datálást nem engednek meg.

A kerámia mellett a feltárt felületen semmiféle objektum nem került elő. (Ebben az összefüggésben természetesen nem említjük a tiszapolgári kultúra gödrét, ami 80 cm mélységből indult.)

Az átlagban 60 cm mélységben kibontakozó, igen szilárd, szemeses üledékes talajon viszont — a Molnár László által megjelölt helytől alig 20 cm-re ÉK-re újabb három érmet találtunk.

Ezek eredetileg sem lehettek az edényben, illetve legfeljebb az elrejtéskor gurulhattak ki belőle, hiszen a kert felásásakor az ásó számára elérhetetlen mélységben voltak.

Az érmekeket tartalmazó bögre szürkésbarna, foltos, szemeses felületű, homokkal soványított agyagból készült. Pereme kihajlik, nyaka ívelt, teste gömbalakú. Alacsony talpgyűrűn áll. Füle, amely a vállra támaszkodott, letörött. Peremén és nyakán kissé kiegészített. M: 8,4 cm, szá: 6,3 cm, fá: 4,5 cm (1. kép).

Az edényben 141 db apollóniai és dyrrhachiumi drachma volt. A hitelesítő ásatás során került felszínre még 3 db pénz, amelyeknek szintén a lelethez kellett tartozniuk. A leletegyüttes a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum gyűjteményébe, illetve leltárába került.

A lelet részletezése a következő: egy köztársasági Cosconia gens serratus denár van az együttesben. Ez nem ritka jelenség az apollóniai és dyrrhachiumi leleteknél. Gyakran köztársasági denárokkal, sőt császárkoriakkal együtt alkotnak leletet.

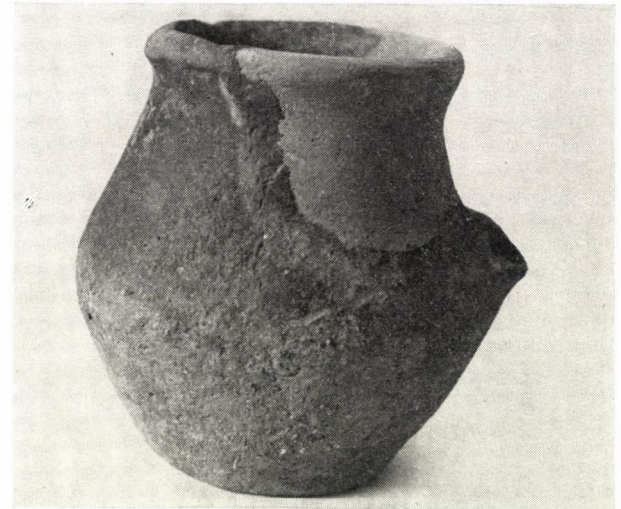
Ez a Cosconia gens denár Sydenham kronológiája szerint i. e. 112–109 között került kiverésre.¹

A lelet zömmel apollóniai drachmákból áll (kat. 2–135) és csak 4 dyrrhachiumi veretet (kat. 140–143)

tartalmaz. Ezen kívül 3 apollóniai (kat. 136–138) és 1 dyrrhachiumi drachma (kat. 144) egykorú hamisítványát. Van még egy hamisítvány, amelyről nem dönthető el, hogy melyik város veretét kívánja utánozni (kat. 139). A lelet minden darabjának fényképét is közöljük. A fotók számozása megegyezik a katalógus sorszámaival. A katalógusban a sorszám melletti + azt jelöli, hogy jegyzet egészíti ki az éremmeghatározást, itt a szelvényben, mezőben előforduló jeleket, illetve monogramokat hozzuk.

A lelet meghatározását Maier munkája alapján végeztük,² mivel ez is elégségesnek bizonyult, (a katalógusban M rövidítéssel jelöltük) mivel az újabban publikált típusok nem fordultak elő a leletben.³ A hamisítványok közül egyik sem egyezett Gohl Ödön apollóniai és dyrrhachiumi veretek egykorú hamisítványokról írt cikkében közöltekkel.⁴

Az apollóniai és dyrrhachiumi veretek ábrázolás szempontjából szinte teljesen azonosak. Ennek oka, hogy mindkét város coreyrai alapítású gyarmat volt. Az anyaváros pénzeinek mintájára készültek vereteik már az i. e. V. században, görög pénzláb szerint, stater súlyban (előlapon: borját szoptató tehén, hátlapon: az ún. Alkinos kertje). Corinthos terjeszkedése, politikai és kereskedelmi hatalmának növekedése miatt (Coreyra corinthosi gyarmat volt) egy ideig corinthosi típusú Pallas fejes, illetve Pegasusos pénzeket vertek. Amikor a római terjeszkedés elérte a területet, visszatérnek a korábbi típushoz, de más súlyban.

1. kép. A dobozi görög éremlelet edénye

Рис. 1. Сосуд клада греческих монет из Добоза
Fig. 1. Pot de la trouvaille de médaille grecque de Doboz

¹ Sydenham, A. E., The Coinage of the Roman Republic. (London 1952) 65.

² Maier, A., Silberprägung von Apollonia und Dyrrhachion. NZ 1 (1908) 1–33.

³ Ceka, H., Studime Historike 1 (Tirana 1966) 37. Illyria 1 (Tirana 1971) 111.

⁴ Gohl, Ö., NK 21–22 (1922–1923) 24–26.

2. kép. A dobozi görög éremlelet 1—24. sz.
 Рис. 2. Добозский клад греческих монет, № 1—24
 Fig. 2. Trouvaille de médaille grecque Nr. 1—24

3. kép. A dobozi görög éremlelet 25—48. sz.
 Рис. 3. Добозский клад греческих монет № 25—48
 Fig. 3. Trouvaille de médaille grecque Nr. 25—48

4. kép. A dobozi görög éremlelet 49–72. sz.
 Рус. Добозский клад греческих монет № 49–72
 Fig. 4. Trouvaille de médaille grecque Nr. 49–72

5. kép. A dobozi görög éremlelet 73—96 sz.
 Рис. 5. Добозский клад греческих монет № 73—96
 Fig. 5. Trouvaille de médaille grecque Nr. 73—96

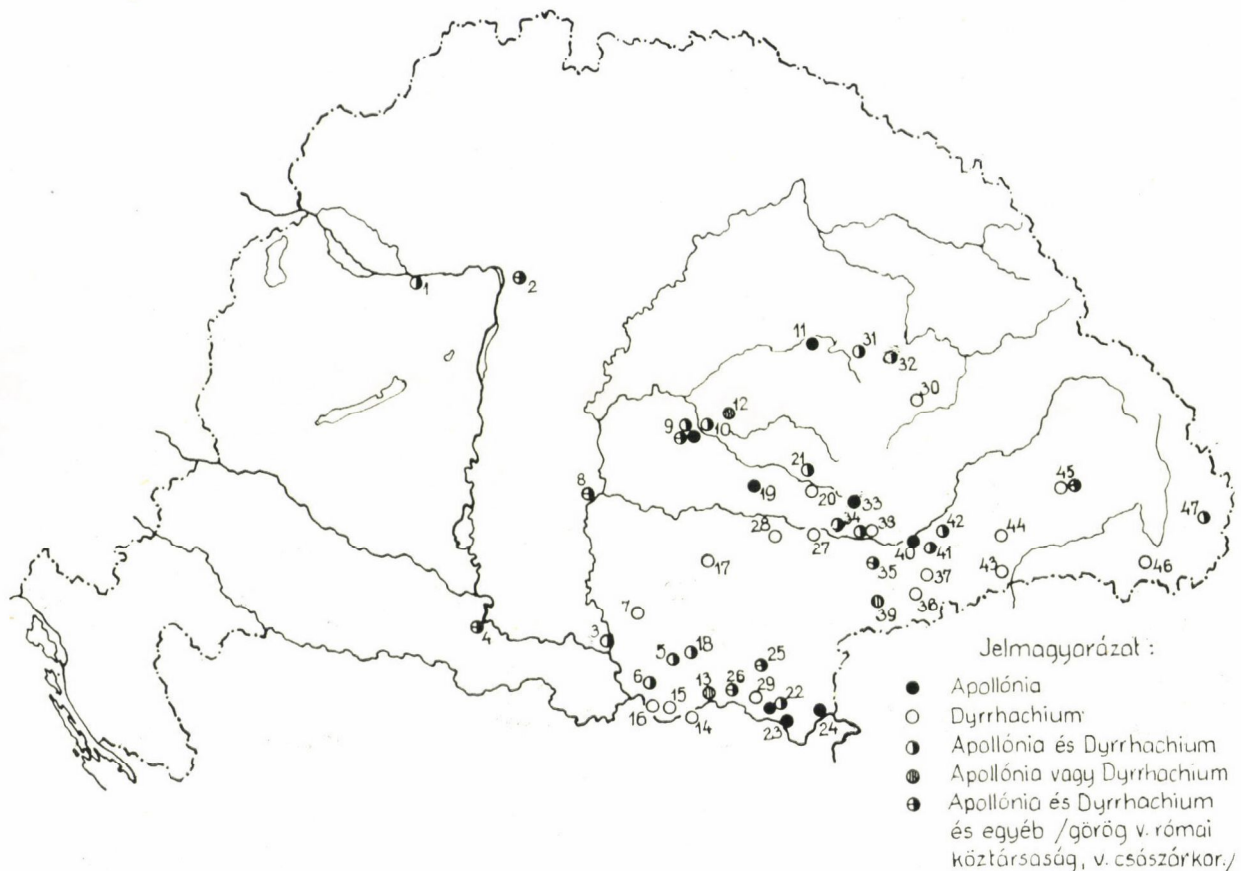
6. kép. A dobozi görög éremlelet 97—120 sz.
 Рис. 6. Добозский клад греческих монет № 97—120
 Fig. 6. Trouvaille de médaille grecque Nr. 97—120

7. kép. A dobozi görög éremlelet 121—144. sz.
 Рис. 7. Добозский клад греческих монет № 121—144
 Fig. 7. Trouvaille de médaille grecque Nr. 121—144

8. kép. Apolloniai és dyrrhachiumi éremleletek lelőhelyei a Kárpát-medencében
 Рис. 8. Местонахождения кладов монет Аполлонии и Диррахкум в Карпатской коиловине
 Fig. 8. Sites des trouvailles de médaille Apollónia et Dyrrhachium au bassin carpathique

JEGYZÉK A TÉRKÉPEN FELTÜNTETETT HELYISÉGEKRŐL

1. Szőny	17. Temesvár	33. Kőrösbánya
2. Vác-Hartyán	18. Versec	34. Tisza
3. Titel	19. Drauc	35. Vajdahunyad
4. Vukovár	20. Guravoj	36. Jóvalcsel
5. Alibunár	21. Diées	37. Pokolvalcsel
6. Pancsova	22. Coronini	38. Kiményszurdok
7. Botos	23. Lászlóvár	39. Várhely
8. Szeged alsó tanyák	24. Orsova	40. Csóra
9. Békés-Gyula	25. Potok	41. Oláh-Pián
10. Doboz	26. Lokva hegység	42. Szászsebes
11. Sástelek	27. Kapriora	43. Felsősebes
12. Méhkerék	28. Bruznik	44. Újgyház
13. Palánk	29. Ómoldova	45. Segesvár
14. Dubovác	30. Magyar-Nádas	46. Brassó
15. Gálya	31. Szilágy-Somlyó	47. Gelence
16. Temes-Kubin	32. Mojgrád	

Ez a bizonyos többször ismétlődő típus: előlapján borját szoptató tehén — az apollóniai vereteken rendszerint balra áll, a dyrrhachiumiakon pedig rendszerint jobbra — fölötté a pénzverő mester neve nominatívuszban. A típus hátlapján az ún. Alkinoos kertje, körülötte a város nevének rövidítése ΑΠΟΛ, illetve ΔΥΡ formában és a városi tisztviselőnek, eponymosnak — akinek tisztség-

viselése alatt a veretek készültek — a neve genitívuszban.

Ezeknek az ezüstpénzeknek a súlyával, illetve fájával kapcsolatban az volt a korábbi kutatás véleménye, hogy a római köztársasági ezüstpénzekhez, a victoriatusokhoz hasonló súlyban verték őket.⁵ Szerintük az ilyen súlyú és típusú veretek i. e. 229-ben jelentek meg és

⁵ Maier, A., i. m. 5–7. Gardner, P., Catalogue of Greek Coins Thessaly to Aetolia. (London 1883) XIX–XXII.

i. e. 100-ig készültek. Apollóniában még ezután is van egy ideig pénzverés, de denár súlyban és más típusban. Dyrrhachiumban azonban ezzel a típussal véget ér az önálló pénzverés.

Az újabb kutatás szerint, amit főként Ceka képvisel, ezek az apollóniai és dyrrhachiumi ezüstpénzek nem a victoriusok után készültek.⁶ Ceka kronológiája szerint ezek i. e. IV. század utolsó harmada és az i. e. I. század közepe között kerültek kiverésre.⁷ Jólal korábban kezdődik verésük tehát, mint a köztársasági victoriusoké. Ez utóbbiak a köztársasági pénzverés II. periódusában jelennek meg először i. e. 205-től.⁸ A victoriusok 3 scripulum súlyúak, tehát 3,4 grammot nyomnak. Lenormant véleménye szerint az apollóniai és dyrrhachiumi veretek 1/3 stater súlyúak, ami szintén 3,4 g (a stater súlya ekkor 10,3–10,5 g között van).⁹ Ceka „illyriai drachmának” nevezi ezeket az apollóniai és dyrrhachiumi pénzeket.¹⁰ Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban csak drachmának mondjuk őket.

Ceka megfordítja a victorius és az apollóniai és dyrrhachiumi veretek összefüggését. Feltétlenül kapcsolatban áll a két ezüstpénz hasonlósága Róma és Illyria szorosabb politikai, de korábban főként kereskedelmi kapcsolatával. Szerinte azonban a victoriusok készültek az illyriai drachmák mintájára. Érvei között nem elhanyagolható Plinius idézett helye, ahol az írja: „Qui nunc victorius appellatur, lege Clodia percussus est. Antea enim hic nummus ex Illyrico advectus, mercis loco habebatur. Est autem signatur Victoria et inde nomen”,¹¹ amely Ceka véleményének helyessége mellett szól, eltekintve a korábban említett kronológiai érvektől.

Visszatérve leletünkhöz, azt mondhatjuk, hogy a Kárpát-medencében gyakori az apollóniai és dyrrhachiumi drachmák előfordulása. Szórványként is — egy-két darab —, de éremkincsletekként is gyakoriak. Ugyancsak előfordulnak a Balkán félszigeten, ami természetes is, tekintettel a két város fekvésére.

Visszatérve a Kárpát-medencében való előfordulásukra, azt mondhatjuk, hogy fő lelőhelyük Erdély, illetőleg a Tiszántúl¹² (8. kép, térkép).

Gohl Ödön — a görög pénzek forgalmáról a Kárpát-medencében írt cikkében — 9 leletet említ, amelyek csak apollóniai vereteket tartalmaznak. Dyrrhachiumi drachmák 23 leletben fordultak elő. Vegyesen apollóniai és dyrrhachiumi veretek pedig 22 leletben voltak.¹³ Ezek a

számok azonban nem mindig kincsleletet jeleznek, Gohl a pár darabos szórványérmekeket is besorolja ebbe a lelet-statisztikába.

A fent említett kincsleletek, vagy szórványérmek kevés kivételtől eltekintve, főként Erdélyben és a Tiszántúlon fordultak elő. Gohl csak két esetben említ más lelőhelyet, így: „Pest megye. Vác-Hartyán: 1 Apollónia, 3 Dyrrhachium és 10 római császárkori pénz”. Továbbá „Komárom megye. Ószőny” 1 db dyrrhachiumi veret.¹⁴

A leletek összetétele, mint említettük, általában olyan, hogy római köztársasági denárok, sőt császárkori denárok is előfordulnak bennük. A balkáni leletekben pedig nem ritkán más görög városok veretei.

Értékelve leletünket zömmel apollóniai veretekből áll, mint ez megszokott a tiszántúli leleteknél. Súlyadatait tekintve, csak alig néhány darabja éri el a 3,4 g súlyt. A drachmák nagy többségének súlya 2,9–3,2 g között ingadozik. Érdekes, hogy az egykorú hamisítványok súlya az öt közül egy kivételével (kat. 136) magasabb ennél az átlagnál. Sőt az egyik 3,75 g súlyú (kat. 138). Gyakori jelenség, hogy az Erdélyben előkerülő köztársasági denár leletekben van néhány apollóniai és dyrrhachiumi veret egykorú hamisítvány. Közlebbi kronológia szempontjából a kutatás mai állása szerint — amely a régészeti leletekre, ásatásokra is támaszkodik — a drachmaverés ezekben a városokban nem fejeződik be i. e. 100 körül, hanem inkább tovább folytatódik, és még az i. e. I. század közepén is verik őket.

Az ezzel kapcsolatos legújabb kutatásokat képviselő Ceka a két város éremverésének utolsó periódusát i. e. 100–37 közé teszi.¹⁵ Ez nagyon plauzibilis, hiszen az erre az időszakra datálható köztársasági, sőt gyakran császárkori veretekkel való együttes előfordulásuk is valószínűsíti ezt.

Cekanak az egyes neveket, illetőleg monogramokat és az előlap szelvényében vagy mezejében előforduló szimbólumokat még nem sikerült szorosabb időrendbe sorolni.

Ceka kutatásait alapul véve leletünket i. e. 200–37 közötti időbe sorolhatjuk. Ez olyan tág határok között mozog, hogy elrejtését konkrét történeti eseményhez kapcsolni meg sem kíséreljük.

Bíróné Sey Katalin—Goldman György

KATALÓGUS

Római köztársaság

1. Cosconia gens serratus denár 3,8 g Syd 521 77.4.27.

Apollónia

	Előlap:	Hátlap:	Súly:	Meghat.:	Ltsz.:
2.	ΑΓΙΑΣ	ΕΠΙ-ΚΑ-ΔΟΥ	2,82	M 38	77.4.1.
3.	„	„	2,87	„	„
4.	„	„	2,88	„	„
5.	„	„	2,92	„	„
6.	„	„	2,92	„	„
7.	„	„	2,94	„	„
8.	„	„	2,96	„	„

⁶ Ceka, H., Questions de Numismatique Illyrienne. (Tirana 1972) 178–179.

⁷ Ceka, H., i. m. (Questions ...) 40.

⁸ Sydenham, A. E., i. m. XXI.

⁹ Lenormant, V., La monnaie dans l'antiquité. (Paris 1897) III. 65.

¹⁰ Ceka, H., i. m. (Questions ...) 27.

¹¹ Plinius, Nat. hist. XXXIII. 13.

¹² A térképen jelölt lelőhelyekre vonatkozó irodalom Gohl, Ö., NK 21–22 (1922–1923) 7–9.

¹³ Gohl, Ö., NK 21–22 (1922–1923) 7–8.

¹⁴ Gohl, Ö., NK 21–22 (1922–1923) 7.

¹⁵ Ceka, H., Studia Albanica I (Tirana 1966) 213. Popović, P., On the Dating of Drachmas of Apollonia and Dyrrhachion. (Actes du symposium réuni du 30 janvier au 1-er février 1975 dans le Musée National de Belgrade) 13–17.

	Είς:lap:	Ηάτ:lap:	Σύλ: Meghat.:	Ltsz.:
9.	ΑΓΙΑΣ	ΕΠΙ-ΚΑ-ΔΟΥ	2,99 M 38	77.4.1.
10.	"	"	3,00 "	"
11.	"	"	3,04 "	"
12.	"	"	3,06 "	"
13.	"	"	3,06 "	"
15.	"	"	3,09 "	"
16.	"	"	3,12 "	"
17.	"	"	3,12 "	"
18.	"	"	3,12 "	"
19.	"	"	3,17 "	"
20.	"	"	3,17 "	"
21.	"	"	3,19 "	"
22.	"	"	3,21 "	"
23.	"	"	3,23 "	"
24.	"	"	3,24 "	"
25.	"	"	3,25 "	"
26.	"	"	3,27 "	"
27.	"	"	3,30 "	"
28.	"	"	3,33 "	"
29.	"	"	3,34 "	"
30.	"	"	3,34 "	"
31.	"	"	3,40 "	"
32.	"	"	3,42 "	"
33.	ΑΡΙΣΤΗΝ	MNA-ΣΙ-A	3,23 M 73	77.4.2.
34.	ΑΡΙΣΤΩΝ	(AI)-NE-A	2,64 M 12	?
35.	"	"	2,87 "	77.4.3.
36.	"	"	2,92 "	"
37.	"	"	2,96 "	"
38.	"	"	2,98 "	"
39.	"	"	2,98 "	"
40.	"	"	3,01 "	"
41.	"	"	3,02 "	"
42.	"	"	3,04 "	"
43.	"	"	3,05 "	"
44.	"	"	3,06 "	"
45.	"	"	3,09 "	"
46.	"	"	3,09 "	"
47.	"	"	3,10 "	"
48.	"	"	3,11 "	"
49.	"	"	3,12 "	"
50.	"	"	3,13 "	"
51.	"	"	3,13 "	"
52.	"	"	3,16 "	"
53.	"	"	3,21 "	"
54.	"	"	3,25 "	"
+55.	ΑΡΙΣΤΩΝ	ΛΥ-ΣΗ-ΝΟΣ	2,94 M 63	77.4.4.
+56.	"	"	2,95 "	"
+57.	"	"	3,06 "	"
+58.	"	"	3,15 "	"
+59.	"	"	3,20 "	"
+60.	"	"	3,44 "	"
+61.	"	"	3,20 "	77.4.5.
+62.	"	"	3,30 "	"
+63.	"	"	3,02 "	"
+64.	"	"	3,04 "	77.4.6.
+65.	"	"	3,07 "	"
+66.	ΑΣΚΛΑ-ΠΑΔΑΣ	ΦΙΛΙ-ΣΤΙΩ-ΝΟΣ	3,20 M 91	77.4.7.
+67.	ΜΑΡΚΟΣ	ΛΥ-ΣΑ-ΝΙΑ	2,98 M 59	77.4.17.
+68.	ΜΟΞΧΙΛΟΣ	ΠΑΡ-ΜΗ-ΝΟΣ	2,96 M 82	77.4.8.
+69.	ΝΙΚΑΝΔΡΟΣ	ΑΝ-ΔΡΙΣ-ΚΟΥ	2,69 M 13	77.4.9.
+70.	"	"	3,06 "	"
+71.	"	"	3,16 "	"
+72.	"	"	3,21 "	77.4.10.
+73.	"	"	2,96 "	77.4.11.
+74.	"	"	3,22 "	"
+75.	"	"	3,27 "	"
+76.	"	"	3,31 "	"
+77.	"	"	3,48 "	"
78.	ΝΙΚΗΝ	ΑΥΤΟ-ΒΟΥ-ΛΟΥ	2,58 M 31	77.4.12.
79.	"	"	2,77 "	"
80.	"	"	2,96 "	"
81.	"	"	2,99 "	"
82.	"	"	3,01 "	"
83.	"	"	3,04 "	"
84.	"	"	3,04 "	"
85.	"	"	3,08 "	"

	Előlap:	Hátlap:	Súly:	Meghat.:	Ltsz.:
86.	NIKHN	AVTO-BOY-ΛOY	3,11	M 31	77.4.12.
87.	"	"	3,16	"	"
88.	"	"	3,16	"	"
89.	"	"	3,18	"	"
90.	"	"	3,19	"	"
91.	"	"	3,27	"	"
92.	"	"	3,32	"	"
93.	"	"	3,33	"	"
94.	"	"	3,33	"	"
95.	"	"	3,36	"	"
96.	"	"	3,40	"	"
97.	"	"	3,43	"	"
98.	"	"	3,46	"	"
99.	"	"	3,46	"	"
100.	ΞΕΝΟΚΛΗΣ	ΧΑΙ-ΡΗ-ΝΟΣ	2,85	M 99	77.4.15.
101.	"	"	2,97	"	"
102.	"	"	2,99	"	"
103.	"	"	3,06	"	"
104.	"	"	3,13	"	"
105.	"	"	3,24	"	"
106.	"	"	3,28	"	"
107.	"	"	3,29	"	"
108.	"	"	3,40	"	"
109.	"	"	3,17	"	"
110.	"	"	3,34	"	"
+111.	ΩΣΙ-ΚΡΑΤΗΣ	ΝΙ-ΚΩ-ΝΟΣ	2,88	M 78	77.4.18.
+112.	"	"	3,02	"	"
113.	"	"	3,02	"	Nincs ltsz.
114.	TIMHN	ΔΑΜΟ-ΦΩΝ-ΤΟΣ	2,98	M 63	77.4.14.
115.	"	"	3,00	"	"
116.	"	"	3,25	"	"
117.	"	"	3,25	"	"
118.	"	"	3,42	"	"
+119.	"	"	2,82	"	77.4.13.
+120.	"	"	2,86	"	"
+121.	"	"	2,90	"	"
+122.	"	"	2,98	"	"
+123.	"	"	3,00	"	"
+124.	"	"	3,06	"	"
125.	"	"	3,07	"	"
+126.	"	"	3,07	"	"
+127.	"	"	3,10	"	"
+128.	"	"	3,11	"	"
+129.	"	"	3,12	"	"
+130.	"	"	3,13	"	"
+131.	"	"	3,19	"	"
+132.	"	"	3,23	"	"
+133.	"	"	3,30	"	"
+134.	"	"	3,40	"	"
+135.	"	"	3,44	"	"

Apollónia, egykorú hamisítványok

136.	ΙΞΑΝΜΝΕ	ΟΛΗ-ΔΑ-ΤΑΤ-ΟΥΝΙ	3,01		77.4.21.
137.	ΞΑΙΜΙΟΣ	ΠΟΛ-.....ΠΤΣ	3,37		77.4.22.
+138.	ΥΙΚΑΝΑΙΡ	ΠΟΛ-ΨΤΖ-ΦΙΑΙ-ΥΟΝ	3,73		77.4.20.

Apollónia vagy Dyrrhachium egykorú hamisítványa

139.	ΩΙΣΤΑ	ΤΝΙ-ΤΟ-.....	3,30		
------	-------	--------------	------	--	--

Dyrrhachium

+140.	ΕΥΤΥΧΟΣ	ΕΞΑ-ΚΕ-ΣΤΟΥ	3,30	M 203	77.4.23.
+141.	ΜΑΧΑΤΑC	ΑΡΙ-ΣΤΟ-ΜΑΧΟΥ	3,42	M 134	77.4.24.
+142.	ΜΕΝΙΣΚΟΣ	ΙΟ-ΝΥ-ΣΙΟΥ	3,11	M 201	77.4.26.
+143.	ΜΕΝΙΣΚΟΣ	ΛΥ-ΚΙΣ-ΚΟΥ	3,39	M 278	77.4.25.

Dyrrhachium, egykorú hamisítvány

+144.	ΚΑΛΛΗΝ	ΨΥΔ-ΑΤ-ΗΥΜ-Α	3,23	M., Ceka n. h.	77.4.19.
-------	--------	--------------	------	-------------------	----------

THE GREEK COIN FIND FROM DOBOZ

Extract

One hundred and forty one drachmas of Apollonia and Dyrrhachium came to light in a small pottery vessel in course of garden works at Doboz (Békés County) in 1977. Three more coins were found later in the excavation carried out at the site. They also belonged to the find. In course of the field works only first century B.C. pottery sherds came to light. The coin find contained one serrated denarius of the Cosconia gens from Roman Republican times, 135 drachmas of Apollonia, four from Dyrrhachium, furthermore contemporary fakes of three drachmas of Apollonia and one drachma of Dyrrhachium. The identification of the find was carried out on the basis of Maier's work (footnote no. 2) which is marked by "M" in the catalogue.

Finds containing drachmas of Apollonia and Dyrrhachium are frequent in the Carpathian Basin. Their main sites are Transylvania and the area beyond the Tisza. Gohl mentions 54 such finds in an earlier collection, although he includes both the stray finds and the treasure finds.

Looking at the weight data of the find it can be observed that only very few reach the prescribed limit of 3,4 g. The weight of the majority of the drachmas are between 2,9 and 3,2 g. It is interesting that the weight of the five contemporary fakes, but for one (Cat. 136) is above this average. Furthermore one weighs 3,75 g. (Cat. 138).

The find was dated according to the latest research. According to this the minting of the drachmas did not cease around 100 B.C. in Apollonia and Dyrrhachium at it was believed earlier. According to Ceka (footnote No. 6) the last periods of mintings of the two cities can be placed between 100 and 37 B.C. This is very credible since they occur along with contemporary Republican coins. Based on Ceka's research we can date our find between 200 and 37 B.C. This gives such wide limitations that its hiding cannot be linked to any particular historical event.

K. Bíró Sey—Gy. Goldman

Jegyzetek a katalógushoz

- 55—60. Az előlap szelvényében $\overline{R}$
- 61—62. Az előlap szelvényében $\overline{AK}$
- 63—65. Az előlap szelvényében $\overline{?}$
- 66. Az előlap szelvényében $\overline{A}$
- 67. Az előlap szelvényében $\overline{AP}$
- 68. Az előlap szelvényében $\overline{*}$
- 69. Az előlap szelvényében $\overline{AP}$
- 70—71. Az előlap szelvényében $\overline{AP}$
- 72. Az előlap szelvényében $\overline{AP}$
- 73—77. Az előlap szelvényében $\overline{?}$
- 111—112. Az előlap szelvényében $\overline{A}$

- 119. Az előlap szelvényében $\overline{?}$
- 120—128. Az előlap szelvényében $\overline{AK}$
- 129. Az előlap szelvényében $\overline{?}$
- 130—135. Az előlap szelvényében $\overline{AK}$
- 138. Az előlap szelvényében $\overline{A}$
- 140. Az előlap szelvényében $\overline{?}$
- 141. Az előlapon $\overline{\frac{A}{-E}}$ (bunkó, a szelvényben szigony)
- 142. Az előlapon a felirat felett madár (holló?)
- 143. Az előlapon a jobb mezőben Izisz balra áll.
- 144. Az előlapon $\overline{\frac{\phi}{A}}$

PANNONIAI LIMES-SZAKASZOK LÉGIFÉNYKÉPEKEN

Jelen munka egy kísérlet kedvező eredményeit tartalmazza. Köztudott, hogy régészeti célú légifényképek készítése a kívánatosnál csak jóval kisebb mértékben valósítható meg. Az is ismeretes viszont, hogy más célból számos légifelvétel készül. A kísérlet alapja tehát az volt, hogy megállapítsuk, a térképészeti, vízügyi vagy egyéb célból készített felvételek milyen mértékben használhatók régészeti vonatkozásban.¹ Az alábbiakból kitűnik, hogy régészeti légifotó-kutatásunk jelen állapotában a meglévő egyéb képanyag is jól kiaknázható; jelen dolgozat így egy tervezett nagyobb kutatás első részének tekinthető.

1. kép. Brigetio (Ószőny), *castrum* BGTV—184/9721 (1969).

A felvételen a *legio* erődítményének *praetoria*-frontja látszik. Jól kivehető a *via praetoria* sötéten jelentkező sávja, valamint az északi árok. A keleti és nyugati határvonalat mai formációk is mutatják: a nyugati árok vonalában sötétebb sáv és erdősáv van, a keleti vonalában pedig egy út. Az így meghatározható szélesség mintegy 440 m, ami lényegében megegyezik a Barkóczy L. által megadott értékkel 430×540 m.² Az erődötől északra látható a *via praetoria* megtört irányban való folytatása, amely a Dunára merőleges. Hasonló irányba fordul a keleti oldalon haladó mai út, amely Barkóczy L. véleménye szerint a korábbi tábor keleti fala volt.³

2. kép. Azaum (Almásfüzítő), *castellum* BGTV—184/9714 (1969).

Azaum erődítménye sajnos már nincs meg,⁴ éppen ezért van különleges jelentősége a bemutatott légifényképnek, amelyen meglehetősen tisztán látszik az erőd körvonala. A sarkoknál megfigyelhető kitüremkedések, különösen a délnyugati részen, jól mutatják a legyező alakú tornyok helyét, formáját.

3. kép. Százhalombatta, *limes*-út részlete HM—35688 (1962).

A *limes*-út vonala több légifotó segítségével viszonylag hosszú szakaszon tisztázható volt. Kisebb-nagyobb megszakításokkal jól követhető Camponától (Nagy-tény nyugati határáról) egészen Eresiig. Ennek egyik részletét ábrázolja a fenti kép Százhalombatta nyugati

határrészén. Az itt látható nyomvonal kissé elmosódottan, de megbízhatóan követhető egészen Matrica erődjének *porta principalis sinistra*-jáig.⁵

4. kép. Matrica (Százhalombatta—Dunafüred), *castellum* HM—35661 (1953).

Az itteni erődítménynek is az a sors jutott osztályrészül, mint Crumeruménak: a napóleoni háborúk idején földerőssorban az újkori sáncok láthatók, de a figyelmesebb szemlélő ki tudja venni az azok alól helyenként kibúvó római sánc-vonalakat is.⁶ Ezek az északnyugati saroknál látszanak a legtisztábban. Az északi *fossa* és a későbbi sánc találkozásánál éri el a *limes*-út az erődöt, itt van tehát a *porta principalis sinistra*. Viszonylag jól kivehető még a másik újkori sokszögű bástya nyugati szélénél a *castellum* nyugati árka, és ennél valamivel gyengébben a keleti *fossa*. A déli sáncra inkább csak a korábbi ásátás nyitott szelvényei alapján lehet következtetni.

5. kép. Eresi, *limes*-út részlete. HM-35658 (1953).

A *limes*-út ugyan nem követhető pontosan Matricától délre egy szakaszon, de tudjuk, hogy nagyjából a ma is használatos bekötő út vonalában haladt, eleinte az erőddel azonos szinten. Néhány kilométerrel délebbre azonban fölkapaszkodott a fennsíkra. Ezen a helyen — még pontosan meg nem határozott ponton — őrtorony állt a fennsík peremén, amire az itt előkerült mérföldkövek is utalnak.⁷ Az út innen kezdve egészen Eresi községig ismét jól látszik, ezt a szakaszát ábrázolja az 5. fénykép. A dűlőút alapján látható, hogy az út sokáig megtartotta szerepét, de idővel eltért az eredeti iránytól.⁸

Eresi-től Adony-Szentmihálypusztáig inkább csak sejtjük, semmint biztosan tudjuk a *limes*-út pontos nyomvonalát. Remélhető azonban, hogy a légifényképek további tanulmányozása ezen a szakaszon is eredményes lesz.⁹

6. kép. Iváncsa, menettábor BGTV—177/2367 (1969).

Vetus Salina *castellum*-ától északra 1 kilométernyire jól láthatók egy szabályos téglalap alakú sánc körvonalai. Az így lehatárolt terület nagysága mintegy 230×270 m, ami egy átlagosnál nagyobb *auxiliarius* tábornak felel meg, leginkább egy 1000 fős *ala* táborhelyének. Az objektum római volta alig vitatható, mivel a (többnyire) I.

¹ Köszönettel tartozom mindazoknak az intézményeknek és személyeknek, akik munkámban segítségemre voltak: Hadtörténeti Múzeum Térképtára, Budapesti Geodéziai és Térképészeti Vállalat, MÉM Országos Földügyi és Térképészeti Hivatala Katonai Főosztály. A most bemutatásra kerülő felvételek láthatóak voltak 1976. augusztus—szeptemberében a XI. Nemzetközi Limeskongresszusra rendezett kiállításon.

² Barkóczy L., Brigetio. in: Der römische Limes in Ungarn, Székesfehérvár, 1976. 33. (A továbbiakban: RLiU)

³ Vö. azonban Lőrincz B., Acta ArchHung 27(1975) 344. ettől eltérő véleményét.

⁴ Jelenleg a timföldgyár egyik ülepítő medencéjének területén, vö. Bíró E.: RLiU 39., aki a tábor méretét 166×203 méterben állapítja meg. Az erőd egy korábbi légifényképét közli Neogrady S., Térk. Közl. 7 (1950) 283 skk. 23. ábra.

⁵ Römer Flóris 13. jegyzőkönyve (MOB 153, 1864. 6. 19.): „Érdnél, a Tétényi csárdán alul 600 lépésnyire a régi posvány szélén megy el és betér a római út, melynek köveit és kövezetét mindenhol tisztán látni — Érdnél a hegyen ismét a hídig tisztán látható”. Idézi Paulovics I., Nagy-tétényi kutatások. RégFüz. I/3 (1957) 13.

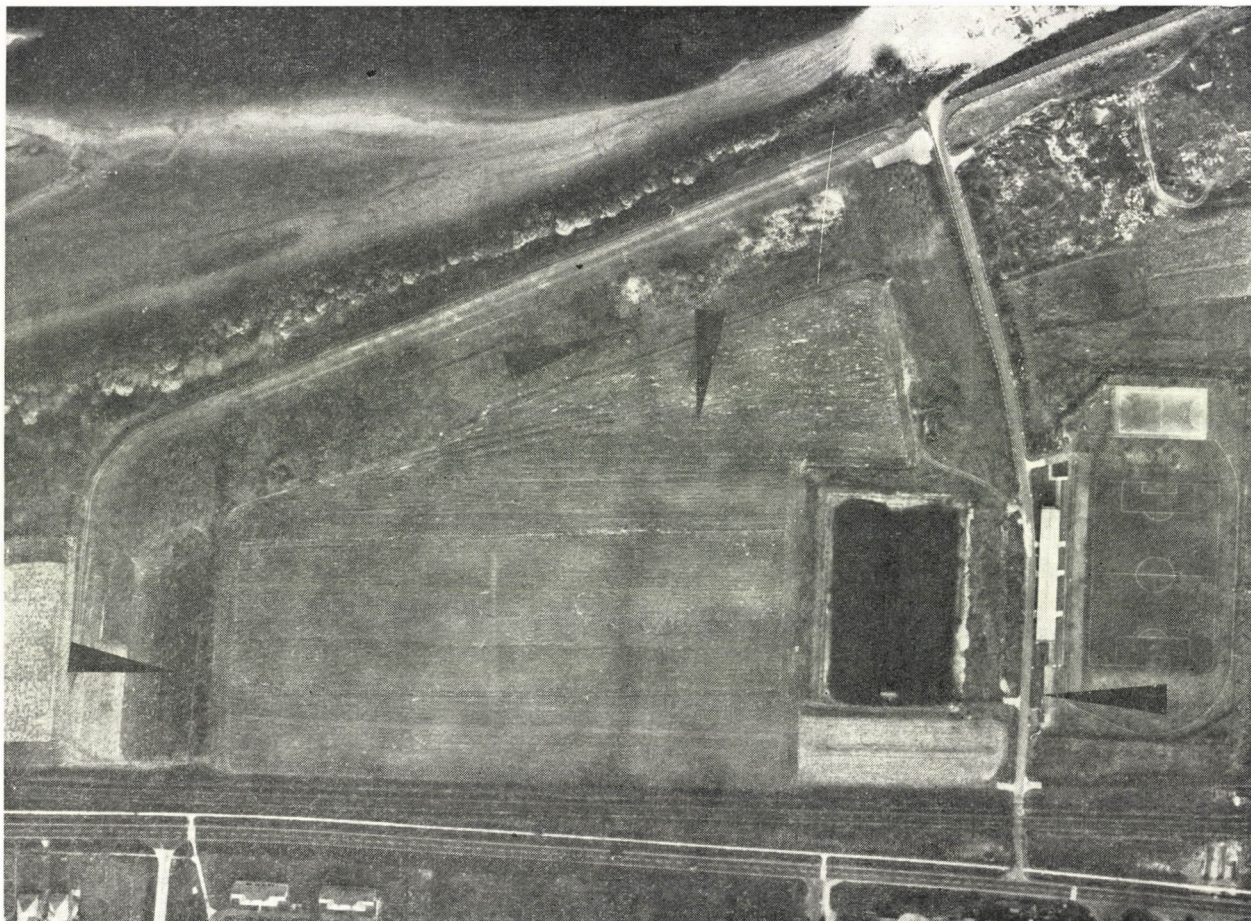
⁶ Mócsy A., RLiU. 95. A mérések szerint az erőd nagysága mintegy 150×170 m.

⁷ Soproni S., FA 21 (1970) 91 skk.

⁸ Fitz J., A római kor Fejér megyében. in: Fejér megye története, Székesfehérvár (1970) 163. hasonlóképpen, de az az állítás téves, hogy a mai országút a *limes*-út nyomvonalán halad Eresiig (az 1970-es vonalmódosításig).

⁹ Fitz J., i. m. 164 skk, ahol összefoglalja a *limes*-út Fejér megyei szakaszával kapcsolatos eddigi ismereteket.

1. kép. Brigetio (Ószőny), *castrum* BGTV—184/9721 (1969). Eng.: MN TSzF 02/72/1977.

Рис. 1. Бригешно (Осень), крепость (*каструм*)

Fig. 1. Brigetio (Ószőny), *castrum*

századi menettáborok általában hasonló képet mutatnak légifotókon. Jól kivehető a tábor északi és nyugati *fossaja*, valamivel gyengébben a déli. A keleti határvonal kissé bizonytalan, de az épület alatt várható. Az északi *fossa*-ra merőleges fehér sáv a táborba bevezető út nyoma. A dél felé kivezető út már jóval gyengébben látszik, de egy sötétebb sáv alapján gyanítható, hogy a *porta principalis dextránál* kissé keletre fordulva a kép jobb alsó sarkában látható híd irányába haladt.

7. kép. Dunaújváros-Óváros, *limes*-út részlete HM—39685 (1951).

A *limes*-út újabb, pontosan ismert szakasza a rácalmási vasútállomásnál kezdődik, és innen kezdve Duna-földvárig pontosan ismerjük nyomvonalát, sőt kisebb megszakításokkal egészen Szekszárdig. Szekszárd—Kölked között is vannak adataink,¹⁰ de a nyomvonal ott kevésbé tisztázott. Adony-Szentmihálypuszta és a rácalmási vasútállomás között ugyan nincsenek teljesen pontos ismereteink,¹¹ de csaknem biztosra vehető, hogy a római út a vasútvonal nyugati oldalán húzódó volt országút alatt húzódik. A 7. kép a *limes*-út fehér sávban jelölt vonalát mutatja Dunaújváros északi határában. Átmet-szi a mai 6. út várost megkerülő, íves szakasza, majd egy tanya délnyugati sarkánál megtörik, ahonnan csaknem nyílegyenesen vezet a pentelei öbölhöz, hogy a Rácdombot nyugatról elkerülve Intercisába vezessen.

Az eddigi megfigyelések megerősítették azt a véle-ményt, hogy a fontosabb római utakat mérnökiileg tűzték ki. Erre elsősorban az utal, hogy bármennyire is figyelembe vették a terep-formációkat, domborzati viszonyokat, az utak mégis egyenes vonalban haladtak, a kanyarokat éles törésekkel alakították ki. Mivel a *limes*-út menti jelzőtoronyok létesítésének alapvető kritériuma a kölcsönös láthatóság volt, a töréspontoknál, vagy közvetlen közelükben rendszerint jelzőtorony is állt.

8. kép. Dunaújváros-Óváros, jelzőtorony HM—39638 (1951).

Az előző felvételen bemutatott út folytatása látható ezen a képen, a régi országút két oldalán. Az út déli oldalán levő kis emelkedésen, az út töréspontjától 470 méterre egy eddig ismeretlen jelzőtoronyt figyelhetünk meg. A szabályos, négyzet alakú terület mérete mintegy 55×55 m. A két sötét keret kettős árokra vall, a belső mintegy 30×30 méteres területet zár közre. A középén látható fekete folt a toronyra utal. Igaz ugyan, hogy a kép alapján nem dönthető el, hogy fa- vagy kőtorony állt-e itt, de Marsigli jól ismert rajza alapján ebben az esetben is biztosra vehetjük, hogy itt is kőépítménnyel kell számolnunk. A következő felvételek ugyanis bizonyítani fogják, hogy ez a torony is beletartozik a jól ismert jelzőtoronyok sorába, azokkal mind látványban, mind méreteiben pontosan megegyezik. A jelzőtorony mintegy

¹⁰ Wosinsky M., Tolnavármegye története. (Bp. 1896) 667 skk; Csalog J., ArchÉrt 1941. 103.

¹¹ Fitz J., i. h.

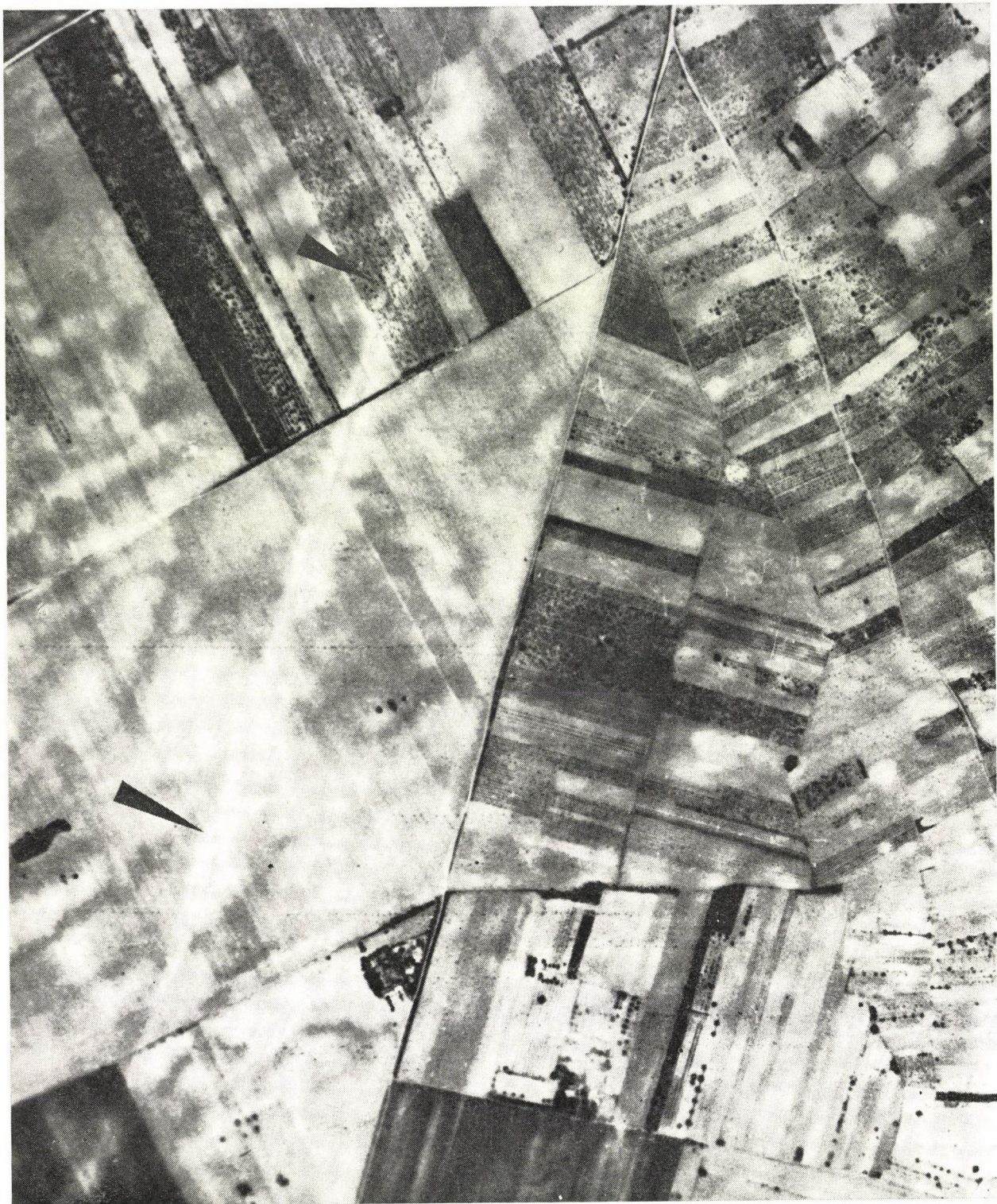

2. kép. Azaum (Almásfüzitő), *castellum* BGTV—184/9714 (1969). Eng.: MN TSzF 02/72/1977.

Рис. 2. Азаум (Алмашфюзито), *кастеллум*

Fig. 2. Azaum (Almásfüzitő), *castellum*

3. kép. Százhalombatta, *limes*-út részlete. HM—35688 (1962). Eng.: HM Hadt. Térképtár 77. 01.14.

Рис. 3. Сазхаломбатта, часть дороги *лимеса*
 Fig. 3. Százhalombatta, Détail de la route *limes*

4. kép. Matrica (Százhalombatta), *castellum*. HM—35661 (1953). Eng.: HM Hadt. Térképtár 77.01.14.

Рис. 4. Матрика (Сазхаломбатта), *кастеллум*

Fig. 4. Matrica (Százhalombatta,) *castellum*

1200 méterre fekszik légvonalban Intercisa *castellum*-ától, a beláthatóság is biztosított, így nem kell számolnunk közben további toronnyal.

9. kép. Intercisa (Dunaújváros), *castellum* HM—39695 (1954).

Intercisa *castellum*a, annak körvonalai az eddigi kutatások alapján viszonylag nagy pontossággal ismert.¹² A 9. kép így alapvetően újat nem hoz, de néhány érdekes adattal azért tud szolgálni. Az 1971. évi feltárások kimutatták, hogy a *castellum* oldalélei nem derékszögben találkoznak. A felvételen jól látható a *castellum* sötét sávjában jelentkező árka, amely megállapításunkat támasztja alá. Talán még fontosabb a másik dolog. 1972-ben sikerült föltárni a délkeleti saroktorony megmaradt részletét, aminek alapján meg lehetett határozni az erőd hosszmeretét. A *castellum* romboid formájából következik, hogy az északkeleti sarok kissé nyugatabbra fekszik a délkeletinél. Mivel a jelenlegi partél a *praetoria*-fronttal szöveget zár be, számításunk szerint az északnyugati saroktorony sem pusztult el teljesen, sőt talán több megmaradt belőle, mint a délkeletiből. A felvétel ezt a — később bizonyítandó — feltevést alátámasztani látszik, mivel a kérdéses helyen szabályos körív-szakasz látszik.

¹² *Vízy Zs.*, RLiU 103. A *castellum* mérete 176 × cca 210 m.

10. kép. Intercisa-2. 8. jelzőtorony, *limes*-út Radnai L., ArchÉrt 1940. XVI. tábla.

A csaknem 40 évvel ezelőtt közölt felvétellel érdemes ismételtén foglalkozni. Az ábrázolt területen ma már Dunaújváros centrális része helyezkedik el. Radnai Lóránd az A-val jelölt tornyot és az ennek nyugati oldalán húzódó, Intercisa *castellum*a felé vezető *limes*-utat határozta meg. Ezzel az utóbbival a jelzőtoronytól délre egybeesett az akkori országút, tőle északra pedig egyenes meghosszabbításként világos sáv mutatja az elhagyott út nyomvonalát (B). A felvételen azonban egy másik jelzőtorony is látható a nyíllal jelölt helyen. Jól kivehető a torony fekete magja, körülötte a világos, majd a sötétebb négyszög. Az utóbbi az árok vonala. A torony oldal-mérete mintegy 13 m. Nem lehet véletlen, hogy ezen a helyen épültek korábban is, később is a jelzőtoronyok: biztosra vehető, hogy a római korban nemcsak a *castellum*-ba vezető út volt használatban, hanem a középkori országút (jelenleg Szórád Márton út) útvonala is.¹³

11. kép. Intercisa-3. jelzőtorony HM—39645 (1951).

A következő jelzőtorony jelenleg a Dunai Vasmű területére esik. Talán ezen a felvételen látható legtisztábban a jelzőtorony és árokrendszere. A torony az út nyu-

¹³ L. Függelék II.

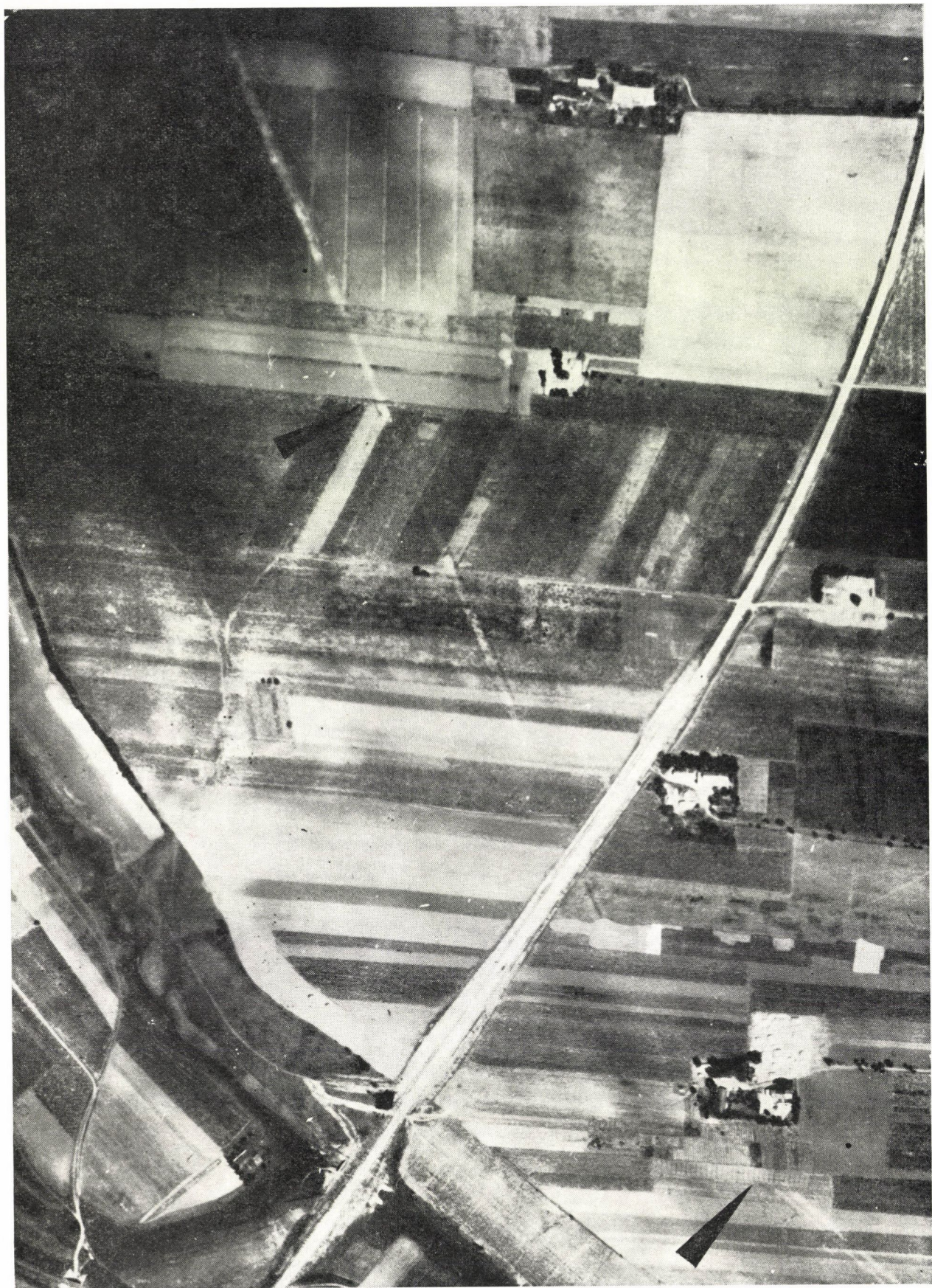
5. kép. Ercsi, *limes*-út részlete. HM—35658 (1953). Eng.: HM Hadt. Térképtár 77. 01.14.
Рис. 5. Эрчи, часть дороги *лимеса*
Fig. 5. Ercsi, détail de la route *limes*

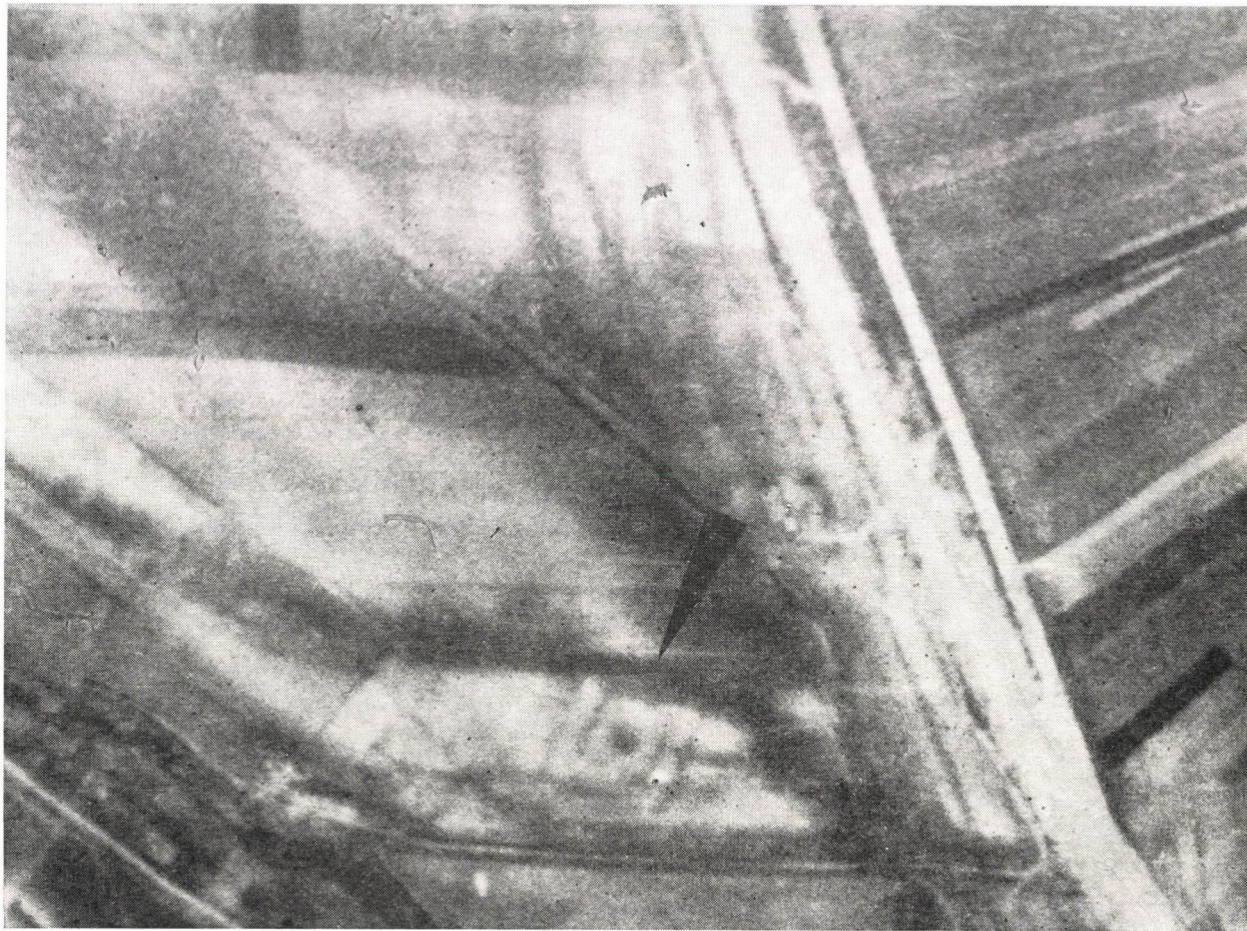
6. kép. Iváncsa, menettábor BGTV — 177/2367 (1969). Eng.: MN TSzF 02/72/1977.
Рис. 6. Иванча, лагерь
Fig. 6. Iváncsa, camp mobil

7. kép. Dunaújváros-Óváros, *limes*-út részlete. HM—39685 (1954). Eng.: HM Hadt. Térképtár 77. 01.14.
 Рис. 7. Дунайварош-Оварош, часть дороги *лимеса*
 Fig. 7. Dunaújváros-Óváros, détail de la route *limes*

8. kép. Dunaújváros-Óváros, jelzőtorony. HM—39638 (1951). Eng.: HM Hadt. Térképtár 77. 01.14.

Рис. 8. Дунайварош-Оварош, башня
Fig. 8. Dunaújváros-Óváros, tour signale

gati oldalán helyezkedik el, ott, ahol az út enyhén kanyarodik. A torony helyzete másrészt bizonyítja, hogy a *limes*-út a látható országút alatt húzódik. Az északnyugat–délkelet irányú világos sáv alapján az is látható, hogy a tornyot a fennsíkbeli enyhén kiemelkedő hátság tetején emelték. A külső árok nagysága mintegy 55×55 m. Fentebb már utaltunk arra, hogy a jelzőtoronyok egyik csoportja teljesen hasonló látványt nyújt, amiből következik, hogy ezeket azonos tervek alapján, egy időben építették. Ez a torony Marsigli 2. tornyával azonos, de a többi is kivétel nélkül be lehet azonosítani, néhányról képet is tudunk közölni. Mindebből az következik, hogy a Marsigli által megörökített 9 (21. kép), valamint a 8. képen bemutatott tizedik torony nemcsak hogy egy időben épült, hanem méretben, kivitelben is azonos volt.¹⁴

12. kép. Intercisa-4., 5., 6.; 9., 10. jelzőtorony, 3. őrtorony, *limes*-út, A, B, C, D utak. HM—39823 (1951).

A felvétel a mai Dunaújvárostól délre fekvő területet ábrázolja. Az észak–déli egyenes vonal a *limes*-út nyomvonalán haladó országút. A kép felső részében ebből nyugatra kanyarodó út a mai várost megkerülő útszakasz. A Marsigli 3–5. tornyokkal képünk 4–6. tornyai azonosak. A 4. már nincs meg, de a felvételen még kivehetők az árkók egyes részletei. Itt is megállapítható, hogy ezek a

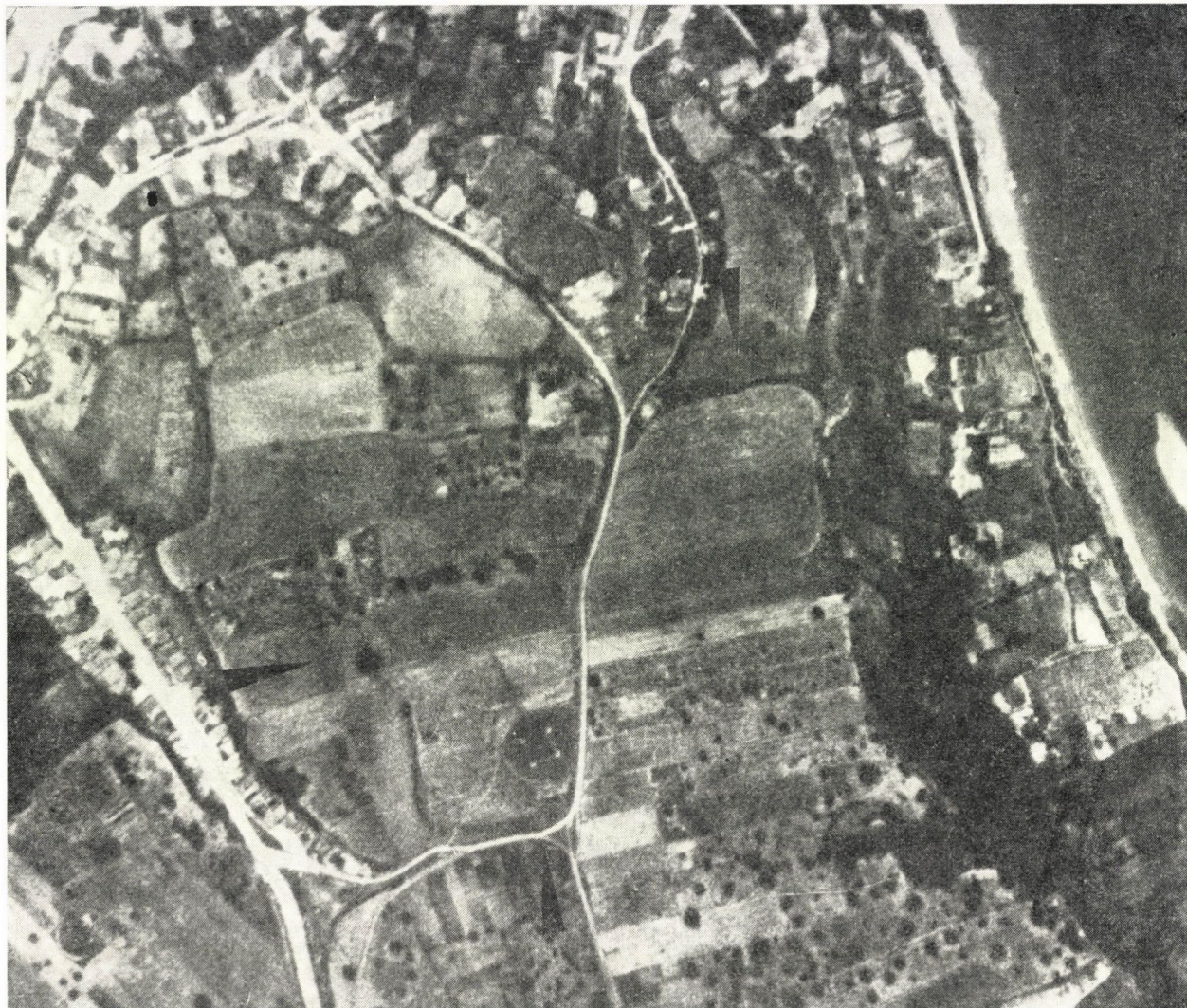
jelzőtoronyok egymás pontos másai voltak, és hogy a legkiemelkedőbb pontokon épültek.

A képen azonban két más típusú torony is látható, olyan, amely látványban és méretben megegyezik a 8. toronnyal: 9., 10. Feltűnő, hogy mindkét torony védőárka rombusz formájú. Mindkettő mellett látható útnyom is, amelyek minden kétséget kizáróan egykorúak a tornyokkal. A 9. torony déli szélénél nagyjából kelet–nyugati irányú árok halad el, hossza mintegy 1750 m. Ismerve az egész Mezőföldre jellemző geológiai-földrajzi sajátosságokat, teljes bizonyossággal kizárható ennek az ároknak a természetes eredete. Az árok nyugaton egy természetes völgybe csatlakozik be. Biztosra vehetjük, hogy az újkori analógiának megfelelően a római korban is út haladt az északi partján, annál is inkább, mivel az árok irányának keleti meghosszabbításában van a 3. őrtorony. Ez a kép jobb felső sarkában, kissé homályosan látható, egyetlen árokkal körülvett építmény, ma már a Dunai Vasmű salakdepóniája alatt fekszik hozzáférhetetlenül.

Mivel a 4–6. (és további) jelzőtoronyokkal meghatározható út a jobban megépített, „modernebb”, kétségtelen, hogy a 8., 9., 10. jelzőtoronyok és az ezekhez tartozó út a korábbiak. Annak ellenére, hogy a korábbi út pontos nyomvonalát nem tudjuk mindenütt meghatározni (beleértve azt a lehetőséget is, hogy helyenként megegyezik

¹⁴ Fitz J., RLiU 105. és korábban ArchÉrt 82 (1955) 69; ahol ezt a tornyot nemlétezőnek tekinti.

9. kép. Intercisa (Dunaújváros), *castellum*. HM—39695 (1954). Eng.: HM Hadt. Térképtár 77.01.14.

Рис. 9. Интерциза (Дунайварош), *кастеллум*

Fig. 9. Intercisa (Dunaújváros), *castellum*

a későbbivel), utalnunk kell arra a két útnyomra, amely képünkön látszik.

A — Talán a C-útból ágazik le. A völgyet keresztezve a Dny—Ék-i irányú völgy nyugati szélén haladva a 9. jelzőtorony keleti oldalán egyesül a végleges *limes*-úttal.

B — A 10. jelzőtorony keleti oldalán kétfelé ágazik a délről jövő út (D). A B-út, miután egy szakaszon nem látszik (ahol egyébként nagyjából egybeesik a mai dűlő-úttal), a völgy északi partján bukkan föl, és a Dny—Ék-i irányú völgy keleti partján halad kettős ívben észak felé. A kelet-nyugati irányú árok és út vonalától délre ketté-ágazik. Nyugati ága az árok keresztezése után becsatlakozik a *limes*-útba, keleti ága enyhén északkeleti irányban halad tovább.

C — Ez az út a 10. őrtoronytól északnyugati irányban halad a völgy nyugati partján a mai Nagyvenyim (Székesfehérvár) irányába.¹⁵

D — A *limes*-út biztosan korábbi, a 8—10. tornyokhoz tartozó nyomvonala.¹⁶

¹⁵ M. Karpe térképén *Via Albensis*: Fitz J., ArchÉrt 82 (1957) 1. kép.

¹⁶ Itt jegyezzük meg, hogy Fitz J., RLiU 105, illetve ennek alapja, „Őrtornyok Intercisa és Annamatia között” ArchÉrt 82 (1955) 69—79. mind a jelzőtoronyok számá-

13. kép. Intercisa-6—7; 10. jelzőtorony, *limes*-út, D-út. HM—39817 (1951).

Ez a kép az előbbi terület déli folytatását adja csaknem Annamatia *castellum*áig. A 6. és 10. tornyokról már fentebb szóltunk. Jól megfigyelhető, hogy a *limes*-út korábbi vonala, a D-vel jelölt útszakasz egészen az Annamatiaiba vezető völgy pereméig külön vonalon, a későbbi úttól nyugatra figyelhető meg, majd itt egyesülnek. Ugyancsak ez a felvétel adja a vitathatatlan bizonyítékot arra nézve, hogy ez az út a *limes*-út korábbi vonala, mivel jól látható, hogy a későbbi, végleges úthoz tartozó 7. torony (= Marsigli 6. torony) nyugati árka megszakítja a D-utat, vagyis későbbi annál. A 7. torony, habár kissé homályosan látható a képen, látványban és mértében megegyezik a Dunaújváros-óvárosi, valamint a 2—5. jelzőtoronyokkal.¹⁷

A kép délkeleti sarkában levő vízmosásos völgy északi partján őrtorony sejthető.¹⁸ Sajnos felvételünk minősége nem ad lehetőséget arra, hogy erről itt is megbizonyosodhassunk.

ban, mind pedig a köztük levő távolságok meghatározásában pontatlan. Vö. Függelék I.

¹⁷ Vö. előző jegyzet.

¹⁸ Fitz J., RLiU 105.

10. kép. Intercisa-2., 8. jelzőtorony, *limes*-út. Radnai L., ArchÉrt 1940, XVI. tábla
 Рис. 10. Интерциза-2., 8. башня, дорога *лимеса*
 Fig. 10. Intercisa-2., 8. tour signale, route *limes* Radnai L., ArchÉrt 1940, T.XVI.

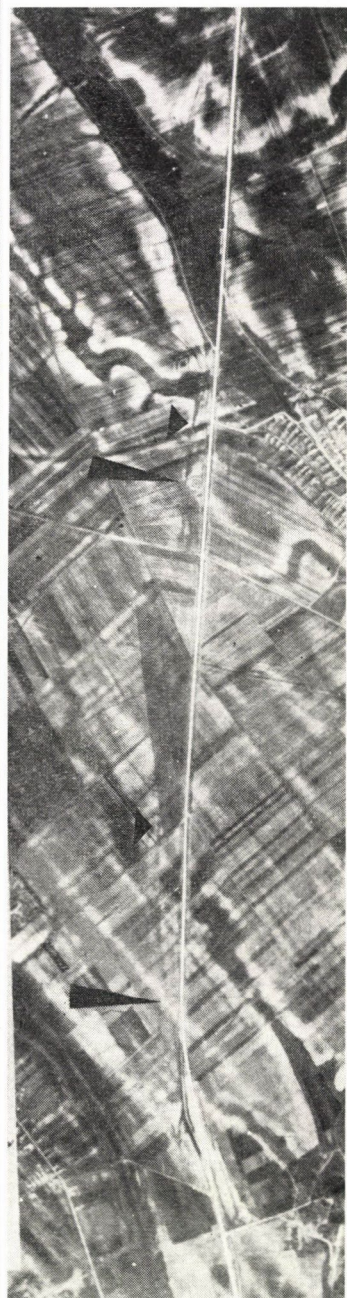

11. kép. Intercisa-3. jelzőtorony. HM—39645 (1951). Eng.: HM Hadt. Térképtár 77.01.14.

Рис. 11. Интерциза-3. башня
Fig. 11. Intercisa-3. tour signale

12. kép. Intercisa-4, 5, 6, 9, 10. jelzőtorony, 3. őrtorony, *limes*-út, A, B, C, D utak.
HM—39823 (1951). Eng.: HM Hadt. Térképtár 77.01.14.

Рис. 12. Интерциза-4, 5, 6, 9, 10. башня, 3. охранный башня, дорога *лимеса*,
дороги A, B, C, D

Fig. 12. Intercisa-4, 5, 6, 9, 10. tour signale, 3. *burgus*, route *limes*, routes A, B, C, D.

13. kép. Intercisa-6-7, 10. jelzőtorony, *limes* út, D-út. HM—39817 (1951). Eng.: HM Hadt. Térképtár 77.01.14.

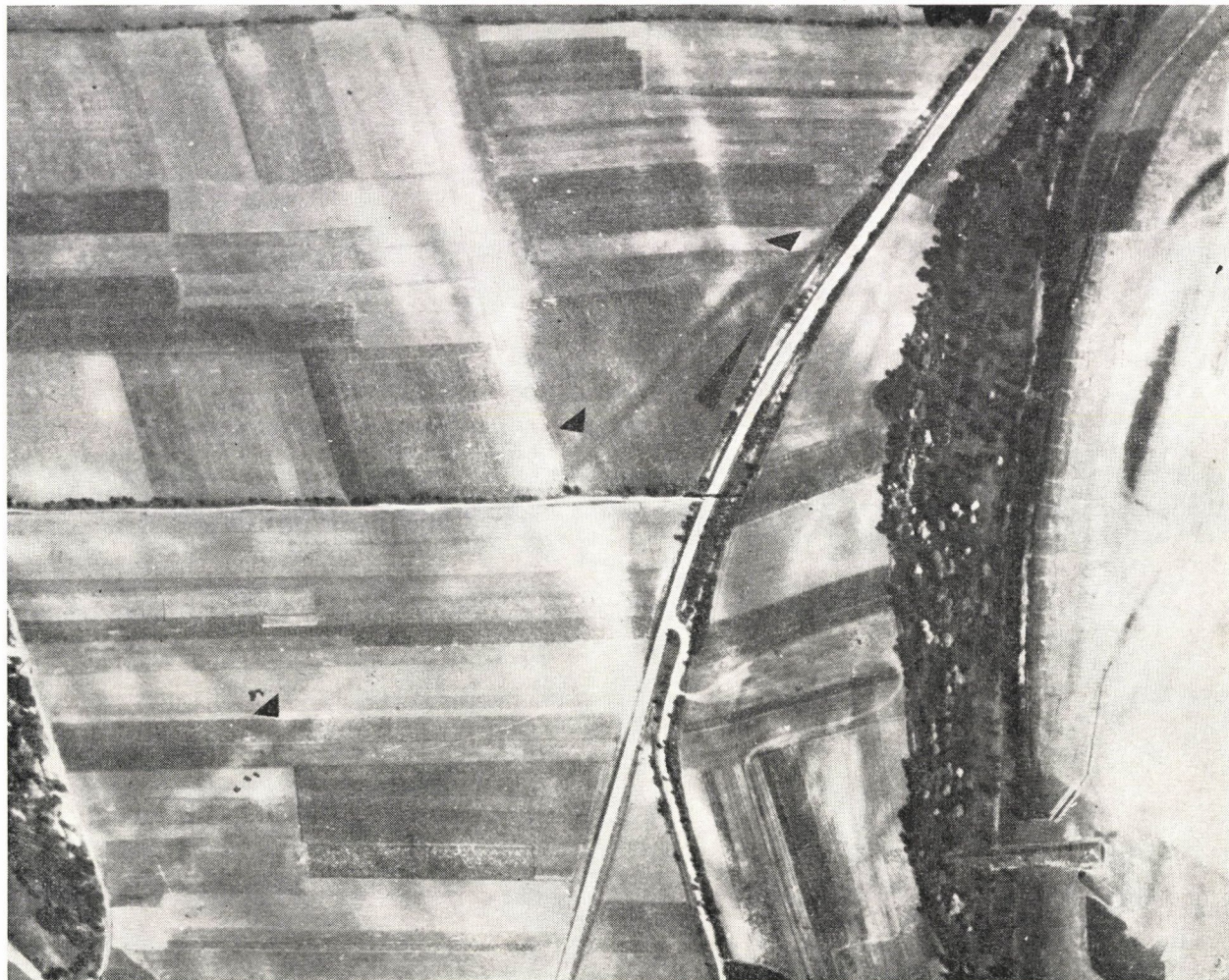
Рис. 13. Интерциза-6-7, 10. башня, дорога *лимеса*, дорога Д.
Fig. 13. Intercisa 6—7, 10. Tour signale, route *limes*, route D.

14. kép. Annamátia (Baracs), *castellum*. HM—39905 (1954). Eng.: HM Hadt. Térképtár 77.01.14.
Рис. 14. Аннамация (Барач) *кастеллум*
Fig. 14. Annamátia (Baracs,) *castellum*

15. kép. Annamatia-1. jelzőtorony, E-út, *limes*-út. HM—39849 (1954). Eng.: HM Hadt. Térképtár 77.01.14.

Рис. 15. Аннамация-1. башня, дорога Е, дорога *лимеса*
Fig. 15. Annamatia-1. tour signale, route E, route *limes*

14. kép. Annamatia (Baracs), *castellum* HM—39905 (1954).

A felvételen igen éles kontúrvonalakkal bontakozik ki a derékszögű határvonalakkal épített *castellum*. Az erődnek több, mint a fele a partomlások áldozatául esett, de megmaradt része a felszínen is legjobban látható közé tartozik, vö. 19. kép. Az északnyugati saroktól északkeleti irányba haladó egyenes árokvonala más felvételeken is jól kivehető, a *via decumana* vonalában látható sötét sáv egy kisebb szintkülönbség határa. Az erőd szélessége a felvétel és egyéb mérések alapján mintegy 160 m.¹⁹

15. kép. Annamatia-1. jelzőtorony, E-út, *limes*-út HM—39849 (1954).

Az erődből kivezető, illetve az azt nyugatról elkerülő *limes*-út hamarosan fölkapaszkodik ismét a fensíkra. Itt, a fensík peremén állt Annamatia I. jelzőtornya

(= Marsigli 6. torony), a korábbiakhoz hasonlóan kiemelkedő ponton. Körvonala nem látszik teljesen tisztán, így típusa nehezen határozható meg, de az a valószínűbb, hogy nem tartozik egyik eddigi típusba sem. Ha így van, ennek az lehet a magyarázata, hogy az annamatiai egység külön tervek alapján építkezett.²⁰

Az ehhez a jelzőtoronyhoz tartozó *limes*-út pontosan a mai országút alatt húzódott. Figyelemre méltó azonban, hogy a toronytól északra egy másik út ágazik ki a *limes*-útból, és halad — egy kis törés után — délnyugati irányba. Jelen ismereteink szerint nem tudjuk meghatározni az E-vel jelzett út célját, de római voltához nem férhet kétség.

16. kép. Ősény, menettábor HM—47783.

Alisca ismert *castelluma* a községtől É—Ék-re fekszik. A községből keletre kivezető dűlőút töréspontjánál azonban egy eddig ismeretlen földszán körvonala látha-

¹⁹ *Visy Zs.*, RLiU 107. — Hozzátennénk még, hogy szóbeli közlés alapján tudomásunk van arról, hogy a 6. műút 1949—50. évi átépítése során, amikor a 7. jelzőtorony és az Annamatia *castelluma* közötti szakaszt bevágták a domb oldalába, római sírok, köztük szarkofág kerültek elő. Mivel tudjuk, hogy a római temetők, de kiváltképp a szarkofágtemetkezések a fontosabb utak mentén alakultak ki, illetve történtek, biztosra vehetjük,

hogy az erődbe kanyarodó feltételezett, de biztosra vehető úton kívül, nagyjából a mai országút nyomvonalában is vezetett római út, sőt ez volt a *limes*-út fontosabb szakasza. Ezzel ellentétben *Fitz J.* álláspontja, RLiU 104—105, ahol csak az erődön átvezető utat jelöli meg; vö. *Visy Zs.*, uo. 106.

²⁰ A jelzőtoronyt említi *Fitz J.*, ArchÉrt 82 (1955) 77.

16. kép. Őcsény, menettábor. HM—47783 (1953). Eng.: HM Hadt. Térképtár 77.01.14.

Рис. 16. Очень, лагерь
Fig. 16. Őcsény, camp mobil

tók a képünkön, melynek nyugati vonala mintegy 180, déli vonala mintegy 120, keleti vonala pedig mintegy 170 m. Az északi sánc vonala a dűlőút miatt nem látható. Tény, hogy az erődítmény körvonala szabálytalan, de itt, a mocsaras részek kezdeténél alig képzelhető el más magyarázat erre az objektumra, mint az, hogy római menettábor volt. A terepbejárás meggyőzőtt a látvány valóságáról: az árkok vonala még ma is jól kivehető a felszínen. A talált néhány, sajnos jellegtelen edénytöredék nem bír bizonyító erővel, így a sáncvonal átvágása dönti el a későbbiekben a kérdést.

17. kép. Lugio (Dunaszekeső), *castellum*, Contra Florentiam BGTV—175/2165 (1969).

A topográfiailag jól ismert erőd leginkább Inter-cisához és Lussoniumhoz hasonlít helyzetében. A lösz-hátság legkiemelkedőbb pontján, a Dunához közel épült, így több, mint a fele elveszett a kutatás számára az omlások következtében. Felvételünkön jól látszik az erőd mintegy 160 m széles nyugati fele, valamint szemben, a Duna bal partján a késő római hídfőállás néhány falcsontja, vö. 20. kép.²¹

18. kép. Altinum (Kölked); *castellum*, *limes*-út, F-út. HM—50682 (1962).

A már korábban azonosított erőd a Duna egy holt-ágának a partján fekszik.²² A környezetéből enyhén kiemelkedő *castellum* keleti felét korábban elmosta a víz. A mintegy 230 m széles objektum körvonalait világos vonal jelzi. A *limes*-út nyomvonala is jól látszik a képen. A világos vonal a kép jobb alsó sarkából halad északnyugat felé. Az erőd mellett elhalad, majd attól kissé északra élesen északnak fordul. Eddigi megfigyeléseink alapján éppen az ilyen éles töréspontok a jellemzőek az épített római utakra, a *limes*-útra, és általában ezeknél a pontoknál épültek a jelzőtoronyok. A képen ilyen nem látszik, de valószínű, hogy a töréspont nyugati oldalán, a világos folt által jelzett lekopott hátságon is állt egy torony.

Halványan egy másik út is követhető. Ez az út a *limes*-útból ágazik ki nyugat felé. Nem lehet véletlen, hogy a töréspontból az erőd *decumana*-frontjára állított merőleges egybeesik a *via decumana*-val. Ez az út Sopianae-ba vezetett.

Visy Zsolt

²¹ Fülep F., RLİU 113, 125. Vö. még Kőhegyi M.—Novotny I., JPMÉ (1967) 39 skk.

²² Fülep F., RLİU 117.

17. kép. Lugio (Dunaszekeső), *castellum*; Contra Florentiam. BGTV—175/2165 (1969). Eng.: MN TSzF 02/72/1977
 Рис. 17. Луджио (Дунасекчо) *кастеллум*, Контра Флоренциам
 Fig. 17. Lugio (Dunaszekeső), *castellum*: Contra Florentiam

18. kép. Altinum (Kölked), *castellum*: *limes*-út. HM—50682 (1962). Eng.: HM Hadt. Térképtár 77.01.14.

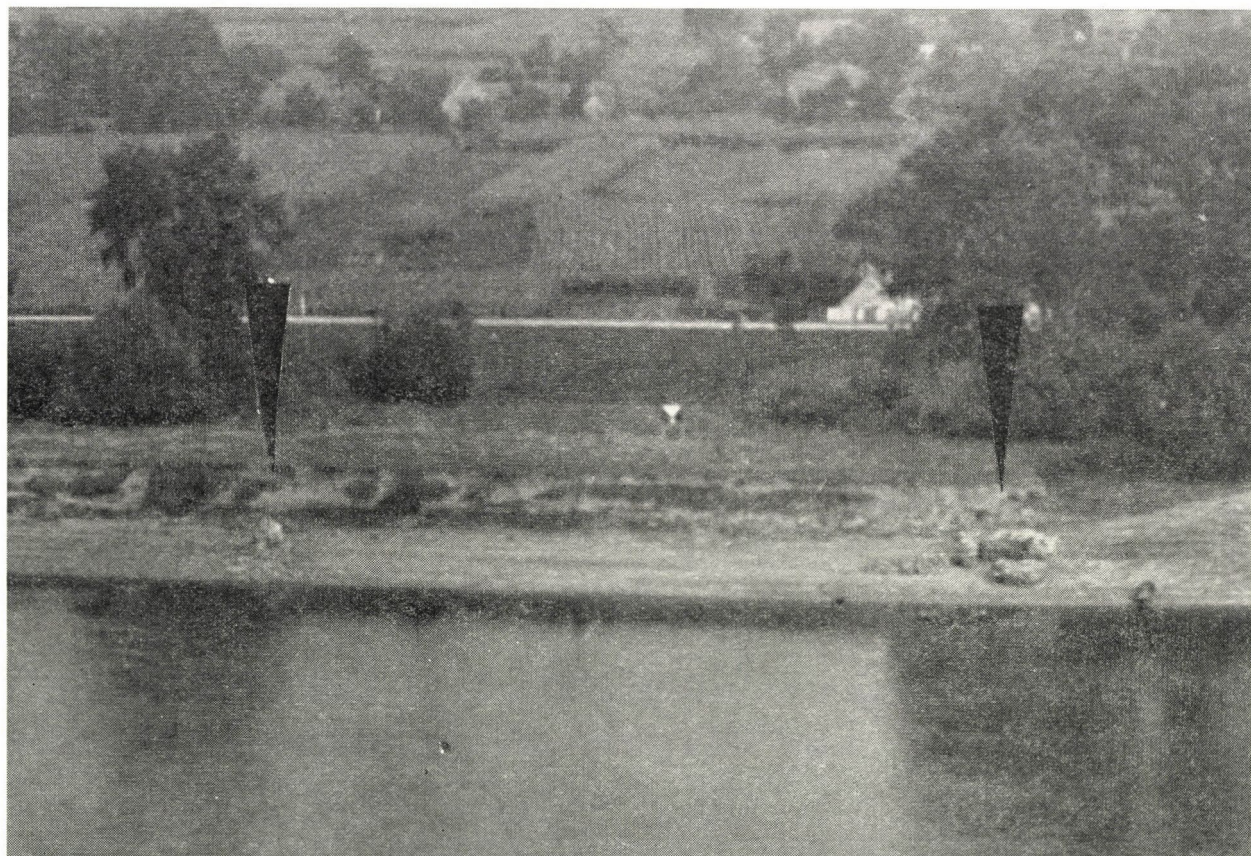
Рис. 18. Алциум (Кёлкед) *кастеллум*; дорога *лимеса*

Fig. 18. Altinum (Kölked), *castellum*; route *limes*

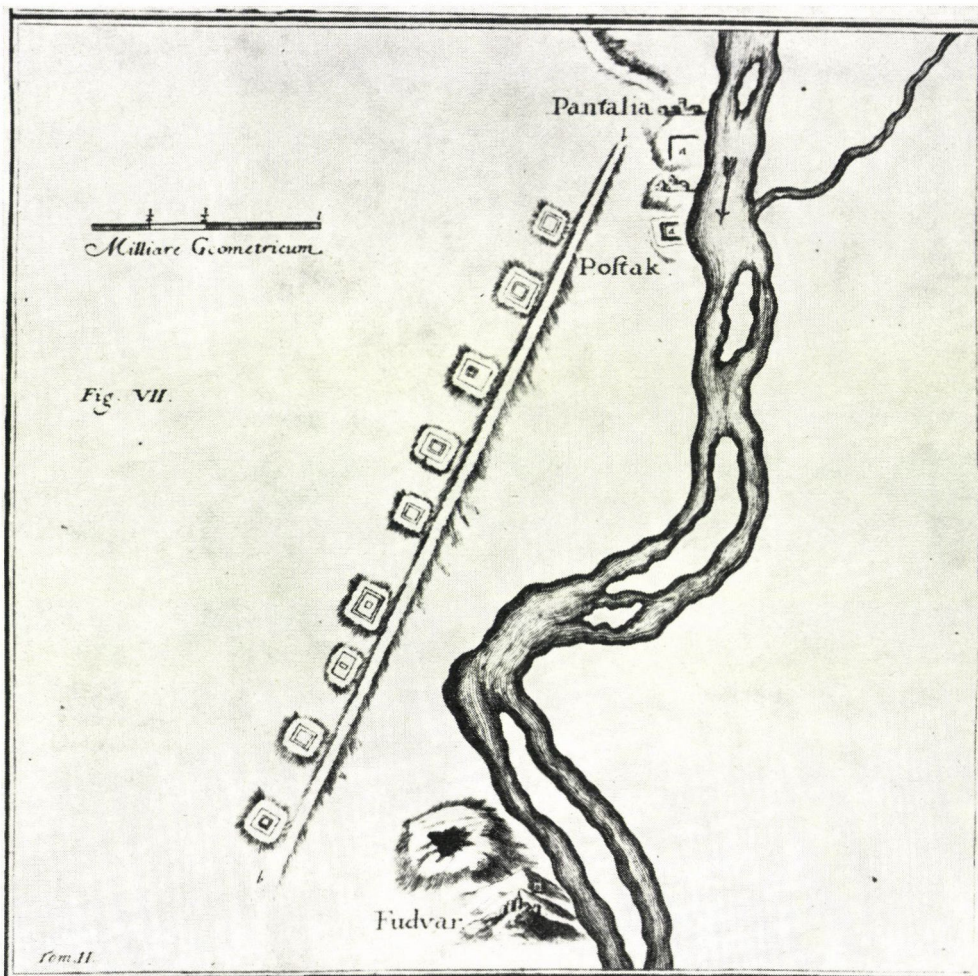

19. kép. Annamatia *castelluma* északról
 Рис. 19. Аннамация, *кастеллум* с севера
 Fig. 19. Annamatia, *castellum* vue de nord

20. kép. Contra Florentiam falmaradványai nyugatról
 Рис. 20. Остатки стен Контра Флоренциама с запада
 Fig. 20. Restes de murs Contra Florentiam vue de l'ouest

21. kép. Marsigli: római objektumok Pentele (ma: Dunaújváros) környékén
 Рис. 21. Марсигли: объекты римского времени в окрестности Пентеле (сейчас: Дунауйварош)
 Fig. 21. Marsigli: objets romains des environs de Pentele (aujourd'hui Dunaújváros)

Függelék I.

Fitz Jenő két tanulmányban foglalkozott Intercisa térségének *burgusaival*, az azokat összekötő úttal.¹ Tanulmányaiba téves adatok is bekerültek. Így ma már tudjuk, hogy a Marsigli által lerajzolt tornyok kivétel nélkül út menti jelzőtoronyok, a távolságadatok pontos meghatározása is megtörtént, a Fitz J. által 2.-ként meghatározott torony a valóságban Intercisa 9. toronnyal azonos (22. kép). A részletekbe menő vita helyett közöljük a hitelesnek tekinthető adatokat.

A) Intercisa-I. jelzőtorony

Néhány köemlék lelőhelyét a közelmúltban sikerült azonosítani. Ezek egy része a Nyuli családtól került a Nemzeti Múzeumba 1910 táján:

Tárgy	Ltsz.	Int. kókat.	Származás
mérőfldkő	20/1906	315	Nyuli György, vétel
Cautopates	30/1910—1.	394	Nyuli Márton szőlője
oroszlán	30/1910—2.	395	Nyuli Márton szőlője
mérőfldkő	54/1911—1.	813	Nyuli János, vétel
mérőfldkő	54/1911—2.	319	Nyuli János vétel
mérőfldkő	54/1911—3.	314	Nyuli János, vétel

A Nyuli Jánostól vásárolt kövek közül kettő olvasható, a harmadik olyan töredék, melyen az Aquincumtól mért távolság számadata hiányzik. Az olvasható mérőfldkővek számadata 48.

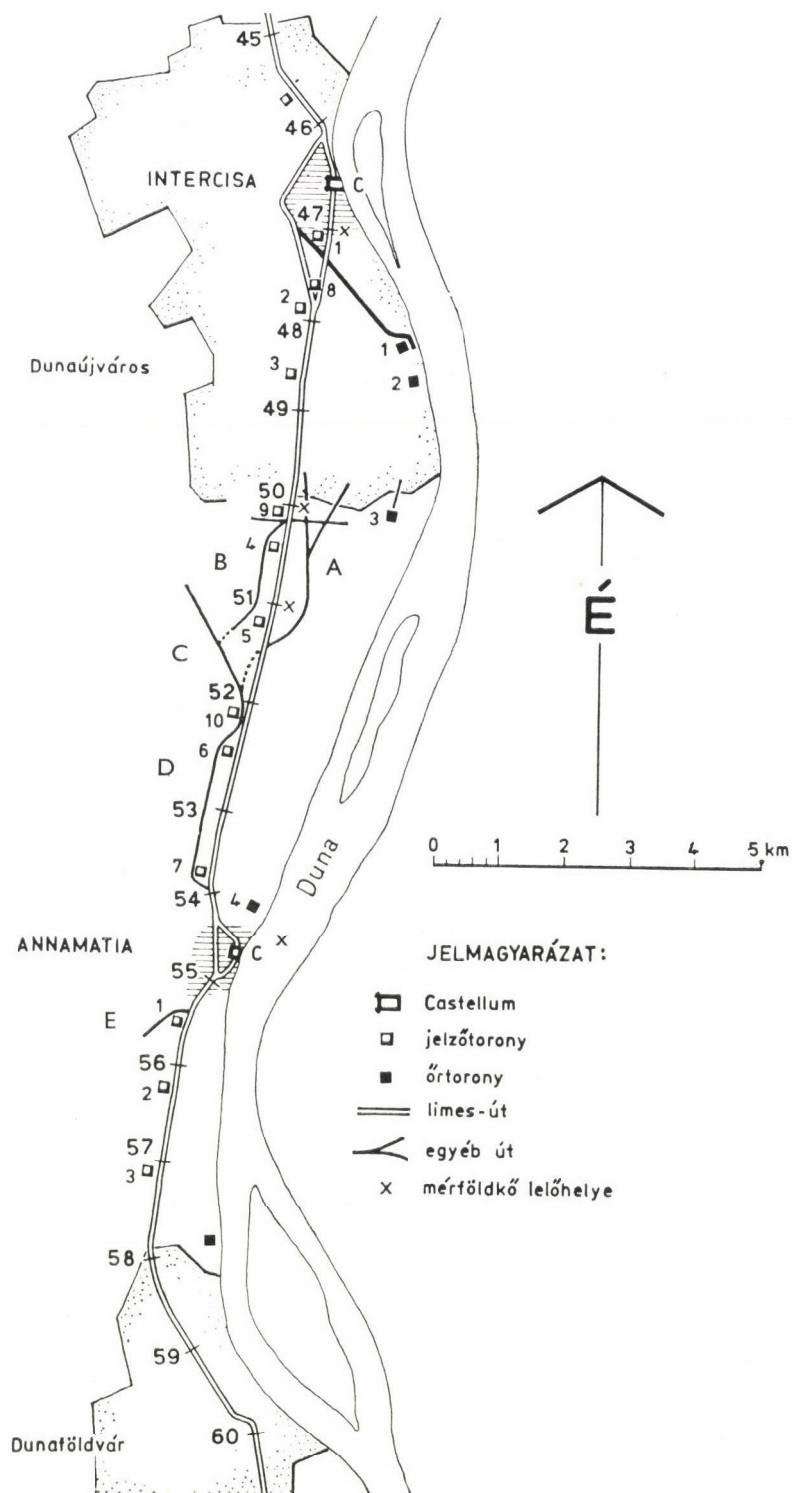
A jelzett időben Nyuli Mártonnak és Jánosnak (testvérek) egymás mellett volt parcellája az egykori szőlőkapunál. Ez a hely jelenleg a Vöröshadsereg úti benzinkút közvetlen közelébe esik. A szőlőkaputól bevezető út bal oldalán fekvő két első telek helyrajzi száma 1654 (megosztás előtti állapot) volt.

Nyuli Márton fia, Márton (szül. 1901., budapesti lakos) 1975. 7. 1-én a következőket mondta: emlékszik, hogy a szőlőkapu melletti telekből 1909—10 táján a következő dolgok kerültek napvilágra: egy kőoroszlán, egy kőszobor, egy vagy több betűs kőoszlop; az egyik oszlop fele a szomszéd, a dűlőút melletti parcellába ért át; a mérőfldkő (vagy kövek) egy kútszerű üreg fölött voltak; ebbe az üregbe mintegy 10 méterre hatoltak le, de nem érték el az alját; az üreg átmérője mintegy 2 m volt, fala mintha ki lett volna égetve.

Ide kapcsolódik egy 1967 őszén az azóta elhunyt Nyuli Jánostól felvett adat (ő a fentebbi János fia volt). Ő az ő telkükön, de annak az északi szélénél egy általa földkútnak nevezett gödörre emlékezett. A kút részben átnyúlt a szomszédos telekre (Nyuli Mártoné). A telkükön, melybe szőlő sohasem volt ültetve, még a következő dolgok kerültek elő: a kúttól délnyugati irányban egy

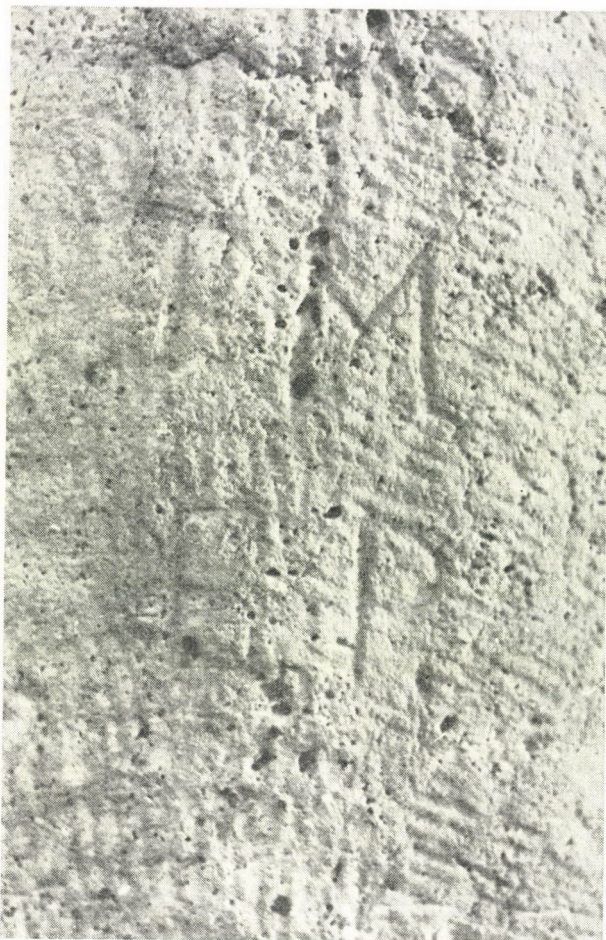
¹ ArchÉrt 82 (1955) 69—79; 1956. 197—205.

22. kép. A Dunaújváros—Dunaföldvár közötti *limes* térképe
 Рис. 22. Карта лимеса между Дунайварошом и Дунафельдваром
 Fig. 22. Carte du limes entre Dunaújváros—Dunaföldvár

23. kép. Az egyik Béke téri mérföldkő hátsó oldalának betűi

Рис. 23. Буквы на задней стороне мильного камня с пл. Бэке

Fig. 23. Lettres de l'arrière d'un milliaire de la place Béke

cca. 2×2 méteres, fenekén kőserű anyaggal (terrazzo?) burkolt medence, egy oszlop, amelyet nem bírtak kiemelni.

Valószínűleg ez az oszlop, vagyis mérföldkő került elő 1972 májusában az M-3 épület nyugati oldalán, esatornaadás során. Sajnos a távolságadat nem olvasható a kövön.²

A fenti adatok alapján felvetődik a kérdés, hogy ezek a mérföldkövek eredeti helyükön kerültek-e elő.³

Módosítani kell a Béke téren álló két mérföldkőről korábban Fitz Jenő által mondottakat is. A két követ 1926-ban állították föl ezen a helyen, mégpedig a mohácsi vész 400 éves évfordulója alkalmából, II. Lajos király és serege pentelei állomásozásának emlékére.⁴ Ekkor vés-tek mindkét kőre egy-egy sík felületet, ahová márvány-táblákat helyeztek el. Ezek a táblák idővel elpusztultak, de a kövek csaknem ugyanazon a helyen maradtak a modern város terének kialakításakor.

A kövek fölállítására már csak az idősebb emberek emlékeznek. Hekszai Ferenc (szül. 1888) és Nyuli Imre (szül. 1914) állítása szerint a két kő a Nyuli család egyik földjéből került előbb a Petőfi utcába, onnan pedig 1926-ban a mai Béke térre. A kérdéses telek valószínűleg a Nyuli család fent említett telke, ahonnan már négy mérföldkövet ismerünk. Így tehát el kell tekintenünk

attól a feltevéstől, hogy a két mérföldkő („Lajos kövek”) eredeti helyükön állnának.

Itt említjük meg, hogy a Béke téri mérföldkövek felirata már teljesen lekopott. Az egyik kő hátoldalán azonban, nem sokkal a hengeres rész kezdete fölött négy betű olvasható, amely eddig elkerülte a kutatás figyelmét: TM/FP, 23. kép.

A mérföldkő-lelőhelyek, amennyiben nem másodlagosak, az esetek nagy részében az erődök, jelzőtoronyok közvetlen közelébe esnek. Ennek ismeretében feltűnő, hogy a benzinkút közelében 4 (6) mérföldkő került eddig elő. Azt is tudjuk, hogy ezen a ponton, amely a temető déli határától is mintegy 450 méterre van, római építményeket rejt még a föld. Az sem lehet véletlen, hogy ez a római építmény pontosan a *limes*-út, és a mai faluból lankásan fölvezető egyetlen út kereszteződésénél van. Ezek ismeretében jogosan kockáztathatjuk meg azt a feltevést, hogy ezen a helyen állt az első jelzőtorony Intercisától délre. Feltevésünknek a távolságadatok sem mondanak ellent, mivel így ezek a következőképpen alakulnak:

Int. cast. porta pr.d.	— 1. jelzőtorony	— 1000 m
1. jelzőtorony	— 2. jelzőtorony	— 900 m
2. jelzőtorony	— 3. jelzőtorony	— 1100 m
3. jelzőtorony	— 4. jelzőtorony	— 2600 m
4. jelzőtorony	— 5. jelzőtorony	— 1200 m
5. jelzőtorony	— 6. jelzőtorony	— 1900 m
6. jelzőtorony	— 7. jelzőtorony	— 2000 m
7. jelzőtorony	— Ann. cast.	
	porta pr.d.	— 1300 m
		12000 m

Látható, hogy a 2—3. tornyok között 1100, a 7. torony és Annamatia között 1300 m van, de hozzátehetjük még, hogy Intercisától északi irányban is mintegy 1200 méterre van az első jelzőtorony, Annamatiától sem nagyobb a kérdéses távolság déli irányban. Feltűnő volna tehát, ha Intercisától délre az 1900 méterre levő Béke téri torony lenne az első, utána pedig mindössze 1100 méterre állna a következő. Látható, hogy az egyelőre még csak feltételezett, benzinkút melletti torony létét a távolságadatok összevetése nemcsak hogy nem vonja kétségbe, hanem éppen igazolja.

B) Mérföldadatok

Fitz Jenő idézett műveiben a 46. és 47. mérföldek közé helyezte Intercisát az eddig előkerült mérföldkövek alapján. Az újabb mérföldkövek adatai⁵ is ezt támasztják alá. A m. p. 45 falusi házban volt, a m. p. 46 Szalkon került elő, az egyik m. p. 47 a *castellumból*, a másik a temetőből.⁶ Ezek közül egyiknek sincs eredeti, elsődleges lelőhelye. Fentebb kimutattuk, hogy a Nyuli Jánostól vásárolt mérföldkövek lelőhelye eredetinek tekinthető. Ezek közül kettőn maradt meg a mérföldek száma: 48. A Dunai Vasmű és a Papírgyár között 3 újabb mérföldkő került elő 1972-ben.⁷ Mindegyiken 50-es szám olvasható.

A két mérföldkő-lelőhely távolsága kerekén 4000 m, vagyis több, mint 2 római mérföld. A feltételezett 1. torony és Annamatia *porta principalis dextra* között (m. p. 55) 11 000 m van, ami 7 római mérföldnél mintegy 600 méterrel több. A m. p. 50 feliratú kövek lelőhelyétől ugyanez a pont 7000 m, ami mintegy 430 méterrel kevesebb 5 mérföldnél. Az adatok összevetéséből kitűnik, hogy az utóbbi áll közelebb a valósághoz, így ezt fogadjuk el (22. kép).

Itt is fölvetődik tehát az a más esetben is elgondolkoztató kérdés, hogy vajon kerek mérföld-értéknél állították-e eredetileg a mérföldköveket. Az eddigi adatok

² Lőrincz B.—Visy Zs., Alba Regia XV(1976) 199 skk.

³ L. lentebb.

⁴ Pesti Hírlap, 1926. 8. 24.

⁵ Lőrincz B.—Visy Zs., i. h.

⁶ Erdélyi G.—Fülep F.: Kőkatálógus 320, 312, 321, 317. in: Intercisa I. ArchHung 33 (1954).

⁷ Lőrincz B.—Visy Zs., i. h.

alapján úgy tűnik, hogy a mérföldköveket szinte kivétel nélkül valamilyen objektum közvetlen közelében állították föl.⁸ Ez azt jelenti, hogy a mérföldkövek eredeti lelőhelye csak bizonyos közelítésben adja meg az Aquincumtól mért távolságot. Nem tartjuk elképzelhetőnek, hogy a jelzőtoronyok közelében fölállított mérföldkövekbe azt a számot vették, amelyik mérföld-egység t a r t o m á n y á b a esett az illető torony.

Összegezve: akár ez az oka a 48–50. mérföldeket jelző kövek távolságában való ellentmondásnak, akár az, hogy egyik, vagy akár mindkét lelőhely másodlagos, úgy gondoljuk, hogy a Fitz Jenő által meghatározott mérföld-egységek lényegükben helyesek.

C) Marsigli Fig. VII. vázlatának értékeléséhez (21. kép)

Fitz Jenő bemutatta és értékelte a Karpe-féle térképet. Szeretném azonban fölhívni a figyelmet egy általa nem exponált adatra: a térképen Dunaföldvár északi részén, közvetlenül a magaspart szélén, Marsigli (helyesen) 9. őrtornyával egy vonalban egy négyszögletes sánc látható. Tény, hogy ebből az ábrázolásból nem lehet a sánc korára következtetni, de ha figyelmesebben megnézzük Marsigli rajzát, a „Fudvar”-t ábrázoló domb fölötti második halmon egy szabályos római őrtornyot vehetünk észre.⁹ Érthető, hogy a torony a 9 út menti toronynál erősebb kicsinyítésben jelentkezik, mivel itt, akárcsak Intercisa *castellum*ánál, jobban alkalmazkodott térképének léptékéhez, a berajzolt házak nagyságához. Kétségtelen tehát, hogy M. Karpe és Marsigli térképén egy és ugyanazon part menti őrtorony látható.

Az az általánosan kialakult vélemény, hogy Marsigli valamelyik dunaúvárosi őrtornyot rajzolta be a „Postak” felirat K-betűje fölé.¹⁰ Meggyőződésünk, hogy ez nem így van, a föltüntetett sánc Annamatia *castellum*át ábrázolja. Ezt a következők bizonyítják:

1. — Pentele falut néhány épület és a mellette levő fölirat adja meg. Intercisa erődítménye a falutól délre van berajzolva, a valóságnak megfelelően. Közvetlenül alatta egy újabb falu rajza látható, ami azonban csak és kizárólag Kisapostag falu lehet, mivel egyrészt a két falu közötti települések már a XIII. században, illetve a törökkorban elpusztultak,¹¹ másrészt mivel kissé lentebb olvasható a Postak felirat, ami más ábra híján csak ide kapcsolható. Ennek a grafikai elrendezésnek az oka is világos: csak a falu rajza alá rajzolt római sánc alatt volt elegendő hely kiírni a helynevet. A római objektum tehát Kisapostagtól délre keresendő. A térkép nyilvánvaló módon el van rajzolva, hiszen Kisapostag a 6–7. jelzőtoronyok (Marsigliánál 5–6.) között van.

2. — A berajzolt sáncról ugyan nem könnyű eldönteni, hogy part menti őrtorony vagy erőd volt, de néhány apróság alapján mégis tisztázható a kérdés. Az egyik támpont a rajz léptéke. Fentebb kimutattuk, hogy más léptéket használt Marsigli a partvonal mentén, és megint másikat a római út és a jelzőtoronyok esetében. Így az azonos, vagy akár csekélyebb méret is jelenthet a valóságban nagyobb kiterjedést. Intercisa *castellum*ának rajzával összevetve kitűnik, hogy a méretbeli különbség jelentéktelen. Ennek egyrészt a ténylegesen csekélyebb méret, másrészt pedig az lehet az oka, hogy Annamatia *castellum*ából jóval több hiányzik ma, és hiányzott a XVIII. században is, mint a másiktól. A hiányt egyébként mindkét esetben érzékelteti Marsigli. Ennél is fontosabb azonban nézetem szerint az, hogy az alsó sánc közepébe nem rajzolta be a szerző a torony jellegzetes négyzetét, amit pedig a földvári part menti őrtorony esetében, a még kisebb

rajznál is megtett. Még hozzátesszük, hogy nézetünk szerint nem lehet véletlen, hogy Marsigli Intercisa erődjét és a kisapostagi sáncot egyaránt a-val jelölte meg. Hasonló következtetést vonhatunk le másik rajzából is (Paulovics I.: A dunapentelei római telep ArchHung. II. 3. kép).

A fentiek alapján tehát bizonyítottnak tekinthető, hogy a „Postak”-nál berajzolt római sánc Annamatia *castellum*át ábrázolja.

D) Őrtornyok

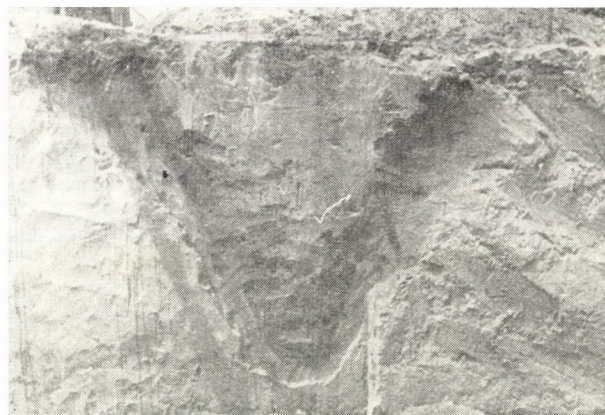
Paulovics István írja,¹² hogy egy őrtornyot maga is látott, lerajzolt 1926-ban a 153. magassági pontnál. A fentebbiekből kitűnik, hogy ezt tévesen azonosította a Marsigli által Intercisától délre föltüntetett sáncal. Az őrtornyot azonban Rómer Flóris egyik vázlatával¹³ is azonosította, amely a dunapentelei révút közelében ábrázol egy őrtornyot. Az azonosítást Fitz Jenő is elfogadta,¹⁴ és közölte Rómer vázlatát. A 153. magassági pont valóban a „Radar”-ban, a Dunai Vasmű munkásszállóitól keletre, a magaspart szélén volt, az itt kétségkívül egykor állt őrtorony azonban nem lehet azonos a Rómer-féle toronnyal, mivel innen a révút mintegy 750 méternyire van északi irányban. A két biztosan konstataált őrtorony tehát nem lehet azonos, csak különböző. Ha feltevésünk helyes, akkor a Rómer által lerajzolt 1. őrtorony a révút (mai Siklói út) déli oldalán, a magaspart kiszögellésén állt, a mai Vidámpark területén, a 2. őrtorony pedig a korábban megjelölt ponton, innen 750 méterre délre, az egykori 153. magassági pontnál.

Visy Zsolt

F ü g g e l é k I I .

Jelentés az Intercisa-2. jelzőtorony feltárásáról

1973. június 29-én Visy Zsolt értesítést kapott, hogy a Hídepítő Vállalat 5,5 m széles, északnyugat–délkelet irányú távfűtés vezeték árkának ásásakor Dunaúvárosban

24. kép. Az északi fossa metszete
Pnc. 24. Разрез северного рва
Fig. 24. Coupe de la fosse du nord

⁸ A limes-úttal foglalkozó későbbi dolgozatomban részletesen fogom vizsgálni ezt a kérdést.

⁹ Fitz J., ArchÉrt 82 (1955) 70. 1. kép. Kozák É., Régészeti és műemléki kutatások a dunaföldvári őregtoronynál. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1 (1970) 187 ugyan fölfigyel az őrtoronyra, amely „talán a vár sematikus alaprajzát mutatja”, ez azonban tarthatatlan föltevés.

¹⁰ Fitz J., ArchÉrt 1955. 71.

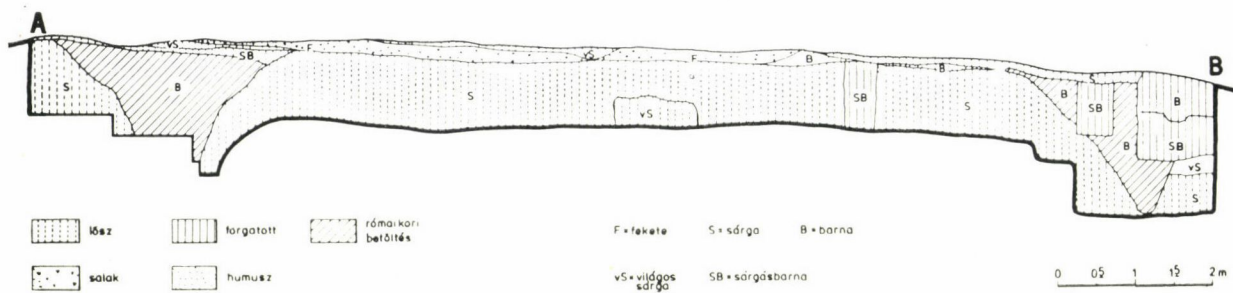
¹¹ Legutóbb Érszegi G.: Dunapentele a középkorban. Fejér megyei Történeti Évkönyv 9 (1975) 7 skk.

¹² A dunapentelei római telep. ArchHung 2 (1927) 9.

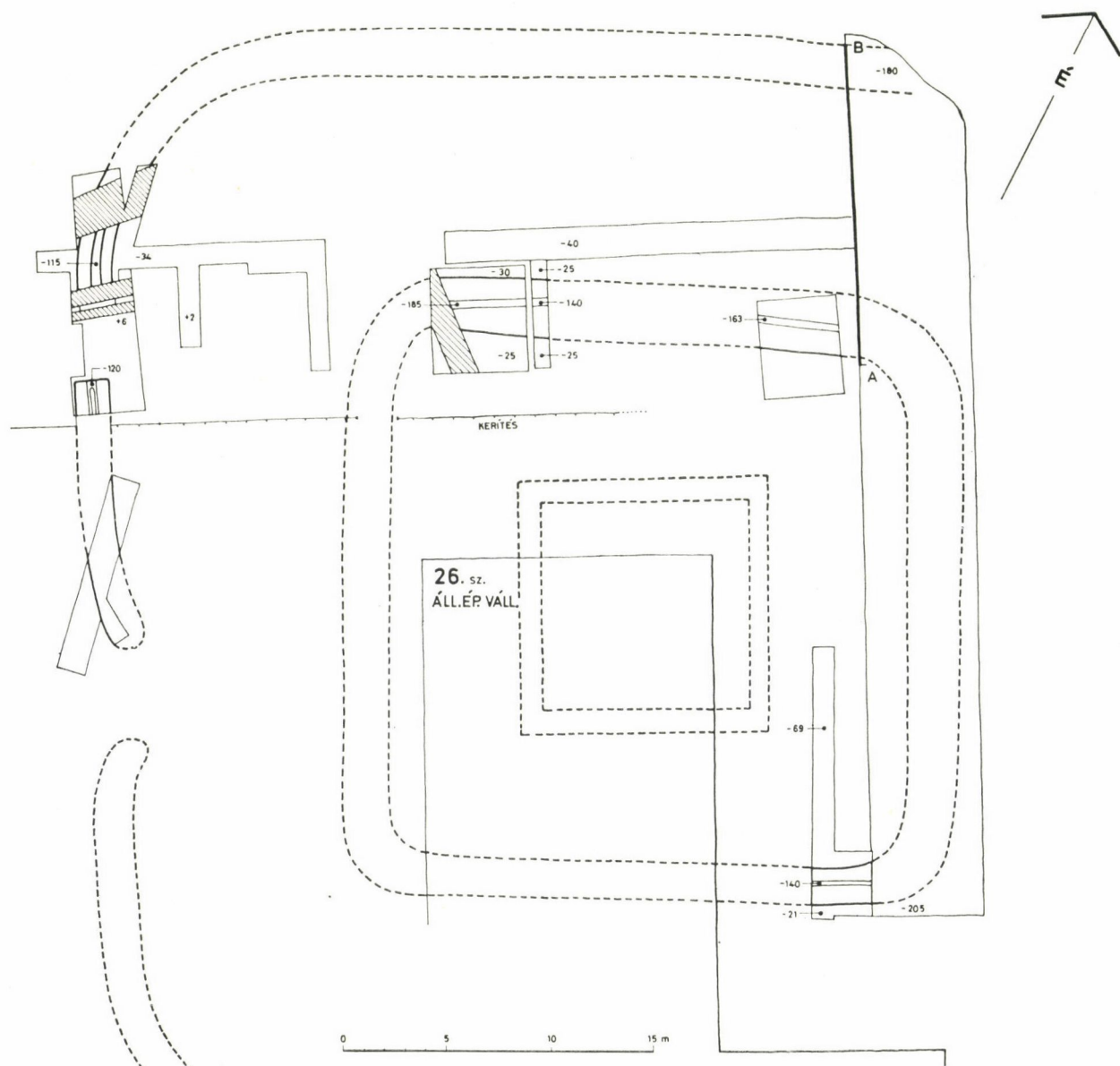
¹³ XX. Jgyk. 77.

¹⁴ ArchÉrt 82 (1955) 77.

25. kép. Az Intercisa-2. jelzőtorony két fossa-jának metszete
 Рис. 25. Разрез двух рвов башни Интерциза-2
 Fig. 25. Coupes des deux fosses la tour signale. Intercisa-2

26. kép. Az Intercisa-2 jelzőtorony rekonstruált alaprajza
 Рис. 26. Реконструкция башни Интерциза-2
 Fig. 26. Plan reconstrué de la tour signale Intercisa-2

a Béke téren a sárga löszös altalajban két V alakú, sötétbarna betöltődést figyeltek meg. Mivel helyszíni szemléje során megállapították, hogy az irodalomból ismert Béke téri őrtorony¹ két *fossájának* metszete került elő (24–25. kép), ezért a területen 1973. november 22–december 14., illetve 1974. április 7–12. és május 22–23. között leletmentő ásatást folytattunk,² hogy az út menti torony kiterjedését és korát megállapítsuk. Az ásatást a Béke tér rendezési munkálatai tették szükségessé, mivel ezután itt további kutatás nem lehetséges. Itt kell megemlítenünk azt is, hogy az 1950-es években a Béke tér kialakításakor megváltoztatták a terep egykori arculatát, egyes helyekről legyalulták a humuszt, más helyekre viszont földet hordtak, hogy kiegyenlítsék a szintkülönbségeket. Emiatt a torony árkainál mért mélység- és szélességadatok csak viszonylagosak.

Az ásatás során csak a torony árkait tudtuk kutatni, s ezt is csak korlátozott mértékben, mivel a modern út, illetve a 26. Állami Építőipari Vállalat épülete, s annak kerítése lehetetlenné tette a teljes feltárást. Leírása a következő, vö. 26. kép. A tornyot két lekerekített sarkú árok vette körül. A külső *fossájának* az északi részen csak a metszetét (24. kép) tudtuk megfigyelni. A nyugati

szakaszát hosszabb részen megtaláltuk, s itt több modern árok vágta át. Ugyanitt egy helyen az árok megszakadt. Mérete mintegy 51×51 m, az árok szélessége 1,8–1,9 m, mélysége 115–199 cm. A belső *fossa* északi és déli részletei kerültek elő. A nyugati szakaszát az 5,5 m széles árok megsemmisítette. Keleti szakasza, illetve déli szakaszának nagy része a 26. Állami Építőipari Vállalat épülete, illetve bejárati útja alatt van. Mérete mintegy 25×25 m, az árok szélessége 1,2, illetve 2,9 m, mélysége 140–183 cm. A torony a kettős árokrendszeren belül feküdt, s figyelembe véve a hasonló típusú tornyokat,³ mérete mintegy 10×10 m lehetett. A torony valószínűleg kőből épült, vagy kőalapozású volt, ugyanis a belső árok alján mészkődarabokat találtunk. Mivel szinte teljesen ráépült az építőipari vállalat épülete, vö. 26. kép, további kutatásra alig van remény.

A feltárt árokszakaszokban semmiféle korhatározó lelet nem került elő, így a torony kora a római koron belül továbbra is kérdéses maradt.⁴ Az út menti torony az intercisai auxiliáris tábor *porta principalis dextrájától* 1900 m-re feküdt, vö. 22. kép.

Szabó Klára—Lőrincz Barnabás

PANNONISCHE LIMESABSCHNITTE AUF LUFTAUFNAHMEN

Auszug

Die Abhandlung berichtet über die günstigen Ergebnisse eines Versuches. Verfasser ging an die archäologische Auswertung der aus kartographischen und sonstigen Gründen gemachten Luftaufnahmen heran und — obwohl diese Aufnahmen nicht immer den von der Archäologie gestellten Erfordernissen entsprechen — beweist das beachtenswerte Ergebnis dennoch die Vorteile dieser Methode. Im Laufe der Arbeit wurden die meist bekannten Fundorte durchgeforscht und dies trug zu den bisherigen Kenntnissen noch im Folgenden bei: eine noch genauere Bestimmung der Lage der bekannten Objekte und ihrer Größe; Entdeckung bisher unbekannter Objekte. Von den letzteren sind zwei Marschlager aus dem 1. Jh. zu erwähnen (Iváncsa, Ócsény), mehrere Wach- und Straßentürme sowie längere oder kürzere Abschnitte der Limesstraße.

Der zweite Teil der Studie (Anhang I) enthält einige durch Luftaufnahmen eingeholte Beobachtungen. So folgt aus der Revision des Fundortes einiger Meilensteine aus Intercisa sowie aus dem regelmäßigen Abstand der Straßentürme voneinander, daß der bei dem heutigen Béke Platz entdeckte Straßenturm Nr. 2 südlich von Intercisa nicht der einzige war, sondern ihm vorausgehend auch noch ein Turm an der heutigen Tankstelle gestanden hat. Es mußten auch die von J. Fitz angegebenen Abstandsangaben der zwischen Intercisa-Annmatia gestandenen Straßentürme modifiziert werden. Fitz behauptete, daß der 6. burgus an der Marsiglichen Karte das castellum von Annmatia bedeutet. Dies ist ein Irrtum, da das fragliche Auxiliärlager an der Karte noch eigens vorkommt, und zwar unmittelbar unter der Aufschrift „Postak“ (Abb. 2). Der „fehlende“ burgus fällt auf das Gebiet der heutigen Donau-Eisenwerke (3.

Straßenturm), der bereits zur Zeit der Forschung von J. Fitz nicht mehr sichtbar war. J. Fitz hielt aber die von F. Römer und I. Paulovics erwähnten Wachtürme für identisch. Laut Verfassers vorliegender Abhandlung handelt es sich aber um zwei verschiedene Wachtürme, die etwa 750 m entfernt voneinander im südlichen Teil des heutigen Ortes Dunaújváros gestanden haben.

Zs. Visy

Anhang II. Bericht über die Freilegung des Straßenturmes von Intercisa-2, 1973/74

Im Juni 1973 wurden in Dunaújváros auf dem Béke Platz beim Kanalbau die *fossae* des schon aus der Literatur bekannten Straßenturmes durchgeschnitten.¹ Im Laufe der dieser Arbeit folgenden Ausgrabung haben wir die Teile der Schutzgräben des Turmes freigelegt und hierbei festgestellt, dass der Turm von einem Doppelgraben umnommen war. Das Maß des äußeren Grabens war etwa 51×51 m, während das des inneren eine Größe von etwa 25×25 m hatte. Der Straßenturm wurde aus Stein gebaut, wie dies die aus dem inneren Graben zum Vorschein gekommenen Steine auch beweisen. Der Turm, der auf Grund der Analogien eine Grundfläche von etwa 10×10 m hatte, konnte nicht erschlossen werden, da über sie das Gebäude der Staatlichen Bauunternehmung steht (Abb. 26). Da der Straßenturm aus Stein gebaut wurde, dürfte es nicht früher als in den Jahren 180 entstanden sein, obwohl aus den Gräben kein zeitbestimmendes Fundmaterial zum Vorschein gekommen ist.

B. Lőrincz—K. Szabó

¹ L. ehhez Fitz Jenő, ArchÉrt 82 (1955) 71.; RLiU 104, Nr. 1.

² Ezúton köszönjük Visy Zsolt-nak az ásatás átengedését.

³ L. ehhez fentebb Visy Zs. eredményeit.

⁴ Így a Fitz Jenő által javasolt keltezés csak hipotetikus lehet, vö. 1. j.

MAGNA HUNGARIA ÉS A RÉGÉSZETI EMLÉKANYAG

(Megjegyzések E. A. Halikova elgondolásához)*

Immáron mintegy száz esztendeje vitatják az orosz és szovjet tudósok, hogy merrefelé élhettek a magyarok, mielőtt a IX. század végén a Duna mellékére költöztek. Ez alatt az idő alatt igen sok közlemény látott e kérdéssel napvilágot, sokféle elgondolás született, Magna Hungariát (Nagy vagy Régi Magyarországot) azonban — ahogyan Julianus magyar szerzetes a XIII. század elején nevezte a titokzatos őshazát — továbbra is homály fedi, amelyet történészek még napjainkban is hol az Észak-Kaukázusban, a Don vagy a Volga vidékén vagy pedig az Urál mellett keresnek.

A magyar nép származása a mai történettudomány egyik legidősebb kérdése. Nem véletlenül volt a nemrég megrendezett 1975-ös budapesti IV. Finnugor Kongresszus egyik kiemelt témája, ahol a résztvevők László Gyula alapos áttekintő dolgozatát kapták kézhez.¹ E kérdés iránti élénk érdeklődés — nem csupán napjainkban, hanem régen, Biborbanszületett Konstantin és a magyar Anonymus művei keletkezésének idején is — jelentős mértékben e folyamat bonyolultságával és rejtélyességével is magyarázható.

A hagyományos elképzelés szerint, amelynek alapjait még a múlt századi magyar polgári történetírás vetette meg, Árpád magyarjai 896-ban Kelet-Európából költöztek a Kárpát-medencébe. Ennek alapján többször kísérelték meg fellelni „Nagy Magyarországot” a különböző források adataiból kiindulva. Több tudományág eredményeinek együttes felhasználását a kérdés megoldására irányuló modern megközelítés egyik legfontosabb ismérvének tartjuk. A néptörténet komplex kutatási módszere azonban nem csupán a különböző típusú források felhasználását jelenti, hanem azt is, hogy az etnikus nézőpontot a társadalmi és gazdasági fejlődéssel szoros

egységben vizsgáljuk. Így módon a néptörténetet mint a törvényszerű társadalmi fejlődés egyik mozzanatát szemléljük. A magyarság származása alatt a magyar etnogenezt, valamint a különböző eredetű népcsoportok konszolidációját értjük a Közép-Duna-medencében az egész i. sz. I. évezred folyamán.

Nem érintjük itt a magyar őstörténetkutatás módszertanával összefüggő, igen bonyolult és széles körű, mivel ezek jelenlegi állásáról nagyjából áttekintést nyújtanak a nemrég megjelent rövid összegezek.² Csupán „Magna Hungaria” területének meghatározására térünk ki.

Az írott kútfők száma oly csekély, hogy a sok eredménytelen kísérlet után egyre inkább a régészeti adatoktól várták Magna Hungariának, e ködbe vesző őshazának felkutatását. A próbálkozások azonban, amelyeket néha „felfedezések”-nek neveztek s Magna Hungaria helyét végleg tisztázniuk kellett volna, szintén hiábavalónak bizonyultak.³ A legtöbbször kiderült, hogy ezek az „elméletek” a régészeti és az egész problematikához való kritikátlan hozzáállás szülöttei.

Az utóbbi években E. A. Halikova kazanyi régésznap foglalkozott ezzel a kérdéssel, s egy sor dolgozatban⁴ kísérelte meg annak beigazolását, hogy a korábbi hipotézisek közül egyik sem volt „perdöntő régészeti bizonyítékokkal alátámasztva”, de „napjainkban a helyzet megváltozott”. Arra a feltevésre jutott, hogy a Tatar Köztársaság Bolsije Tigani faluja mellett általa feltárt temető alapján „végre elkülöníthetjük a kelet-európai magyarság régészeti hagyatékát”, továbbá i. sz. I. évezred második felére keltezhető bizonyos régészeti emlékeket a Volga—Urál vidékén az ősmagyarsággal hozhatunk kapcsolatba,⁵ pontosabban körvonalaíthatjuk azt a

* A Szerkesztőség további hozzászólásokat vár E. A. Halikova nagy jelentőségű cikkéhez.

¹ László Gy., Die ungarische Landnahme und ihre Vorereignisse. Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars 1. (Bp. 1975) 195—208.; Генинг, В. Ф., IV Международный конгресс финно-угроведов в Будапеште 1975 г. Проблема происхождения венгров. СА, 1977, № 1, 317—321.

² Москаленко, А. Н., Славяно—венгерские отношения в IX в. и древнерусское население Среднего и Верхнего Дона. «Проблемы археологии и древней истории угров.» (Москва, 1972) 189—. Шушарин, В. П., Русско—венгерские отношения в IX в. «Международные связи России до XVII в. Москва, 1961.

³ Спицын, А. А., Венгерские вещи X в. в России. Известия археологической комиссии, вып. 53. (Петроград, 1914) 107—110.; Шмидт, А. В., Археологические изыскания Башкирской экспедиции АН. Хозяйство Башкирии, 1928. 26.; Zakharov, A., und Arendt, W., Studia Levedica ArchHung XVI, Budapest, 1935. Fettich, N., A honfoglaló magyarság fémművészete. — Die Metallkunst der landnennenden Ungarn ArchHung XXI (Budapest, 1937) 24. Артамонов, М. И., Ismertetése A. Zakharov és V. Arendt könyvéről. Проблемы истории докапиталистических обществ, 1935, № 9—10, 243; Уа., История хазар. (Ленинград, 1962) 336—352. Мерперт, Н. Я., Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье. СА,

XXIII (1955); Мольнар Э., Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. Studia Historica, 13, Budapest, 1955.; Эрдели И., Венгры в Лебедии. Автореферат кандидатской диссертации, Ленинград 1959.; Уб., К вопросу о пребывании древних венгров на Кубани. „Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum”. Тезисы. (Таллин, 1970) 5.; Генинг, В. Ф., Проблемы изучения железного века Урала. ВАУ, вып. 1. (Свердловск, 1961) 44.; Уб., К вопросу об этническом составе населения Башкирии в I тысячелетии н. э. АЭБ, II. (Уфа, 1964) 111—125.; Степанов, П. Д., Памятники угорско—мадьярских (венгерских) племен в Среднем Поволжье. АЭБ, II (1964) 136—147.; Мажитов, Н. А., К изучению археологии Башкирии I тысячелетия н. э. АЭБ, II (1964) 101—110.; Уб., Бахмутинская культура. (Москва, 1968) 74—83.; Уб., Происхождение башкир. АЭБ, IV (Уфа, 1971) 15—16.; Акимова М. С., Антропология древнего поселения Приуралья. (Москва, 1968) 99.; Смирнов А. П., Археологические данные об угро-венграх в Поволжье. «Проблемы археологии и древней истории угров.» (Москва, 1972) 87—94.

⁴ Халикова, Е. А., „Magna Hungaria”. Вопросы истории. 1975, № 7, 37—42.; Уб., Больше-Тиганский могильник. СА, 1976, № 2, 158—178.; Уб., Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья. СА, 1976, № 3, 141—156. — А két utóbbi cikk tartalma magyarul nyelven: Halikova, E. A., ArchÉrt 103 (1976) 54—78.

⁵ Уб., Ранневенгерские памятники. . . 143.;

területet — az Alsó Káma bal partját, a Dél-Urál nyugati és részben keleti lejtőit — ahol a VIII. század végén és a IX. század első felében az ősmagyarok nomád szállásai és települései voltak, más szóval: ahol a hagyományból ismert Magna Hungaria feküdt.⁶

Nem követjük Haliková azon a kitérőn, amelyeket az írott források területére tesz, hiszen ezek nem újak, sok esetben eléggé önkényesek is, csupán a Magna Hungaria területi körvonalazásához felhasznált régészeti leletanyag elemzésére térünk ki.

Előljáróban meg kell említenünk, hogy E. A. Halikova a magyarság volgai őshazájának gondolatát már korábban felvetette. A nagy (nagyjából 1000 síros) és gazdag IX—X. századi tatárföldi tankejevcai temető temetkezési szokásait elemezve Halikova több dolgozatában, többek között magyar kiadványokban is,⁷ hasonló temetkezési szokásokat különített el a tankejevcai és a különböző típusú, az i. sz. I. évezred második felére keltezhető baskíriai temetők, valamint IX—X. századi magyar honfoglaláskori temetők sírjaiban. Párhuzamokat a lovastemetkezések és a halotti maszkok esetében sikerült kimutatni. Annak ellenére, hogy az összehasonlító elemzést a szerző nem a kellő módszertani alaposággal végezte, mivel nem a szokások egész rendszere került összevetésre, hanem csupán olyan egyedülálló, véletlen elemek kerültek kiemelésre, amelyek a magyar temetkezési szokásokkal egyeznek, következtetéseit meglehetősen kategorikusan fogalmazta meg: „Figyelembe véve a baskíriai, közép-volgai és a pannóniai temetők... temetkezési szokásaiban megnyilvánuló hasonlóságot, arra a felismerésre kell jutnunk, hogy az Urál-vidéki Baskíriában, a Volgai Bolgárországban és a velük egy időben formálódó IX—X. századi Magyarországon közös etnikai csoportnak kellett lennie, amely az Urál nyugati oldaláról származik, ahol az I. évezred közepén jelentek meg. E népcsoport nem lehetett más, mint az ugor-magyarok.”⁸

Ekkor azonban még E. A. Halikova nem szerepeltette ezt az elgondolást dolgozata címében. Egy másik tanulmányában növeli a tankejevcai és a honfoglaló magyar temetők közös vonásainak számát, de ekkor is ugyanarról a két szokásról esik szó: a lovastemetkezésekről és az ezüst halotti maszkokról.⁹ A következtetések ugyanazok maradtak.

1974 szeptemberében a tatárföldi Bolsije Tigani falu mellett egy temetőre bukkantak, amelyből E. A. Halikova 33 VIII—IX. századi sírt tárt fel.¹⁰ Az itteni és a honfoglaláskori magyar temetők temetkezési szokásait a szerző rendkívül közelinek találta, s ennek alapján a temetőt Magyarország és a nyugat Urál-vidék közvetlen genetikai kapcsolata bizonyítékként értékelte.¹¹ A bolsije tiganii temető a szerző szerint nem az egyetlen emléke ennek a lakosságnak. A Bolsije Tiganiban lelt edényeknek az Urál-vidéki régészeti irodalomban kunsarenkovóinak¹²

nevezett edényekkel való hasonlósága, továbbá néhány tárgy és a temetkezési szokások néhány elemének hasonlósága alapján Halikova e nagyszámú leletanyagot az ősmagyarság hagyatékának tartja, s ily módon körvonalazza Magna Hungaria területét is.¹³

Egy régészeti emlékecsoporthoz egy bizonyos, történetileg ismert néppel — esetünkben Árpád magyar törzseivel — való azonosításának ilyenfajta megoldása azonban (s ezzel együtt Magna Hungaria helyének meghatározására tett kísérlet is) egész sor módszertani hibával terhes és még munkahipotézisként sem fogadható el.

Amint említettük, E. A. Halikova a kunsarenkovói kerámia lelőhelyeinek térképre vitele alapján helyezi Magna Hungariát a Dél-Urál nyugati oldalára. Ezek a rendkívül gondosan formált, magas, körte alakú bepecsételt edények az első pillantásra elütnek a szomszédos területek más típusú kerámiájától. Halikova szerint ilyen edényeket leltek jónéhány baskíriai huszainovói típusú temetőben, amelyeket N. A. Mazsitov tárt fel.¹⁴ s ezek a bolsije tiganival egy csoportba sorolhatók. E temetőnek egy népesség hagyatékaként való meghatározása azonban korántsem kifogástalan.

Kunsarenkovói típusú edényeket a tankejevcai temető sírjaiban is leltek, amelyeknek a bolsije tiganikhoz való hasonlósága kétségtelen, s egyik korábbi dolgozatában E. A. Halikova is felhívta a figyelmet VIII—IX. századi kurgántemetőknek (Huszainovo, Karanajevo, stb.) a tankejevkaival való hasonlóságukra. Akkor azonban más következtetést vont le a hasonlóságokból: „A kurgántemetkezés szokása és a több esetben kifejezett mongoloid vonásokat mutató embertani alkat különbözősége eléggé éles határt húz e temetők és a tankejevcai típusú emlékek közé. A megfigyelt hasonlóságokat minden bizonnyal azzal magyarázhatjuk, hogy a jövővény nomádok kapcsolatokat tartottak fenn Baskíria lakóival.”¹⁵

Valóban, a hasonló korú baskíriai temetőkben lényeges különbségeket figyelhetjük meg: ezek kurgántemetkezések, és a lócsontokat — a bolsije tiganitól eltérően — leggyakrabban nem a sírgödörben, az emberi váz mellett találjuk, hanem a földhalmok alatt, a sírok közt, az edényeknek csak kis hányada hasonlít a kunsarenkovóiakra,¹⁶ de még ezek alakja is különbözik valamelyest, az edények nagy többsége pedig egészen más típusú, felületük fésűs és zsinédísszal ékesített.¹⁷

Az újabb közleményekben azonban E. A. Halikova már arra a következtetésre jutott, hogy mindezek a körülmények nem lényegesek. Az, hogy e temetők néhány sírjában kunsarenkovói típusú edényt leltek, valamint a temetkezési szokások néhány elemének és néhány tárgyának a hasonlósága elegendő ahhoz, hogy mindezen lelőhelyeket egy csoportba soroljuk és ősmagyar hagyatékának határozzuk meg.¹⁸

A legfőbb hiányosság azonban nem is ebben rejlik.

⁶ *Uő.*, Magna Hungaria, 40.

⁷ *Uő.*, Общй компонент в составе населения Башкирского Приуралья и Волжской Болгарии в VIII—X вв. АЭБ, IV (Уфа, 1971) 117—121.; *Uő.*, Composant ethnique commun dans les populations de la Bulgarie de la Volga et de la Hongrie du Xe siècle. In: Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIe au Xe siècle. Conference Internationale 1971 à Szeged. Ed. L. Gerevich. (Bp. 1972) 177—194. — E cikk magyar nyelvű kiadása: A Hajdúsági Múzeum Évkönyve, I. (Hajdúböszörmény, 1973) 21—35.

⁸ *Uő.*, Общй компонент в составе населения... 120.

⁹ *Uő.*, Погребальный обряд Танкеевского могильника и его венгерские параллели. «Проблемы археологии и древней истории угров.» (Москва, 1972) 145—160.

¹⁰ *Uő.*, Больше-Тиганский могильник... *Uő.*, ArchÉrt 103 (1976)

¹¹ *Uő.*, Ранневенгерские памятники... 149, 155.

¹² Генинг, В. Ф., Проблемы изучения... 40—42.; *Uő.*, К вопросу об этническом составе... 115, рис. 3.; *Uő.*,

Южное Приуралье в III—VII вв. н. э. (Проблемы этноса и его происхождение). «Проблемы археологии и древней истории угров. (Москва, 1972) 217; рис. 3—20; 7-A; *Uő.*, Этническая история Южного Прикамья в I тысячелетии н. э. Автореферат докторской диссертации. (Москва, 1974) 21.; Ищеригов, П. Ф., Мажитов, Н. А., Городище Уфа II. АЭБ, I (Уфа, 1962) 141, табл. II, III; Мажитов, Н. А., Поселение Ново-Турбасинское II. АЭБ, I (1962) 157, табл. IV.; *Uő.*, Бухмутинская культура... 32, табл. 26.

¹³ Халикова Е. А., Ранневенгерские племена... 149—152, рис. 1.; *Uő.*, ArchÉrt 103 (1976) 14. 15. kép.

¹⁴ Мажитов, Н. А., Башкортостан археологиясы. (Уфа, 1968) 148—156.

¹⁵ Халикова, Е. А., Общй компонент в составе населения... 119.

¹⁶ Мажитов, Н. А., i. m. рис. 29—1.

¹⁷ *Uő.* рис. 29—2—6.

¹⁸ Халикова, Е. А., Ранневенгерские памятники... 149—151.

Amennyiben a kusnarenkovói típusú kerámiát vesszük alapul Magna Hungaria területének meghatározásánál, úgy kétségen kívül álló bizonyítékokkal kell rendelkezniünk arra vonatkozólag, hogy ezt az edényfajtát nemcsak általában magyarnak tarthatjuk, hanem a 896-os honfoglalók tárgyi hagyatékának is egyik legjellemzőbb részét alkotják. A kusnarenkovói kerámia azonban teljességgel ismeretlen a IX. század végi és X. századi magyar emlékeanyagban, e temetkezésekben a kerámia általában ritka jelenség. Lehetséges azonban, hogy ez az edényfajta előfordul a hasonló korú magyar településeken, amelyek kutatása az utóbbi években szintén megindult? Egyáltalán nem. A X–XII. századi magyar települések jellegzetes edényfajtái a lapos aljú, korongon készült, esetenként egyenes- vagy hullámvonalakkal díszített fazekak, valamint az eredeti formájú, gömbölyű aljú cserépkák, amelyek széles peremén gyakran a függőlegesre szolgáló lyukakat találjuk, de vannak belső füllek rendelkezők is.¹⁹ Ilyen edényeket az Urál nyugati oldalán eddig egyáltalán nem leltek. A X–XI. századi magyar települések másik jellemző sajátja a félig földbe mélyített házak, amelyek egyik sarkában agyagkemence van. Ugyanilyen agyagkemencéket tártak fel a házakon kívül is. A Káma-vidéken azonban nincsenek ilyen földházak és kemencék.

Ha tehát nincsen kusnarenkovói típusú kerámia a IX–X. századi magyar emlékeanyagban, akkor miért az Urál nyugati oldalán protomagyar vagy ugor-magyar emlékeket látunk az ilyen típusú kerámiát tartalmazó leletegyüttesekben, amint azt E. A. Halikova véli?

Mind ezt figyelmen kívül hagyja Halikova, sőt a kusnarenkovói kerámiáról eddig kialakított elképzelést is teljességgel ignorálja. Még a 60-as években végzett kutatásaink alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy ez az edényfajta szibériai prototípusokra megy vissza, az ottani kerámia igen széles körben elterjedt, s lehetséges, hogy a szamojéd, nem pedig az ugor népek őseivel hozható kapcsolatba.²⁰ Ezt az elképzelést a régészek elfogadták, s mindeddig nem váltott ki kétkedést.²¹

E. A. Halikova nem végez elemző kritikát, nem keresi a kusnarenkovói kerámia ugor eredetének bizonyítékait, hanem a mi kutatásainkra hivatkozva a következőket írja: „... ami e törzsek kultúrájának ősi gyökereit illeti, azok az Urálon túli ligetes steppékre és az Irtis mellékére nyúlnak vissza, ahol valószínűleg az ősmagyar etnikum alapvetően kialakult”.²² (Kiemelés tőlem – V. G.)

Érezvén azonban valószínűleg e kijelentés gyenge megalapozottságát, E. A. Halikova következő közleményében igyekszik beigazolni a kusnarenkovói emlékek és a nyugat-szibériai szargatkai kultúra genetikus kapcsolatát.²³ Az itt felsorakoztatott párhuzamok azonban nem állják ki a kritika próbáját. A jobbára gömbölyű testű és egyenes vagy kissé tölcsér alakú nyakkal rendelkező szargatkai kerámiát azonban csupán ezen jellemvonásai alapján nem hozhatjuk rokonai kapcsolatba a kusnarenkovóival, mert ezen az alapon bármilyen kerekaljú kerámiával kapcsolatba hozhatnánk, amelyeket széles körben fellelhetünk Szibériában is és az Urálban is.

Nem jobbák a temetkezési szokásokban kimutatott párhuzamok sem.

Így áll tehát a szerző alapvető bizonyítékának, a kusnarenkovói típusú kerámiának a kérdése, amelyet „az ősmagyar emlékeanyag legjellemzőbb részének” tart, s amely alapján Magna Hungaria helyét meghatározza.

Elégge meggyőzőek-e Halikova által felsorakoztatott egyéb adatok arra vonatkozóan, hogy a bolsije tigani temetőt egyenes származási kapcsolatba hozzuk a IX–X. századi honfoglaló magyar temetőkhöz? Úgy véljük, erre is nem kell felelnünk. A bolsije tigani és a honfoglaló magyar temetők közti hasonlóságokat — mind a temetkezési szokások, mind a tárgyi leletek vonatkozásában — nem csupán ezeken a lelőhelyeken találjuk meg, hanem igen sok más leletegyüttesben is mind az Urál-vidéken, mind a távolabbi területeken. E párhuzamok felsorolása azonban túlságosan sok helyet igényelne. A tárgyi emlékeanyag összevetésénél a szerző egyáltalán nem veszi számításba azt a körülményt, hogy az I. évezred második felében a hatalmas kiterjedésű eurázsiai steppéken és a hozzájuk csatlakozó területeken a tárgytípusok rendkívül szembetűnő egységesülési folyamata játszódott le. Éppen ezért a tárgyi emlékek néptörténeti szempontú elemzésénél igen körültekintően kell kiválasztanunk azokat a tárgytípusokat, amelyek e területek népességének csak bizonyos, jól körülhatárolható csoportjára jellemzőek. A szerzőnél ezt az elvet általában a nagyszámú, meglehetősen rendszertelenül felsorakoztatott analógia helyettesíti. Sajátságos a szerző bizonyítási módja is. Abban például, hogy a bolsije tigani temetőben csak VII–VIII. századi érmekeket leltek, s nincsenek a VIII–IX. század fordulójáról származók, annak igazolását látja, hogy az előmagyar törzsek a IX. század első felében hagyták el az Urál vidékét.²⁴ Itt azonban két jelentős körülményről feledkezik meg: először is a bolsije tigani temetőnek eddig még csak kis részét tárták fel (33 sírt), ezért felhagyásának idejéről még meglehetősen korai beszélnünk; másodsor pedig az Urál-vidéki temetők túlnyomó többségénél ugyanez a kép tárul a szemünk elé — mindenütt nagyjából a IX. század közepe táján hagynak fel a temetkezéssel. Csakhogy azt jelenti-e ez, hogy az Urál-vidék egész lakossága elköltözött valahová?

Most vegyünk egy másik példát. Halikova a kusnarenkovói típusú edényeket „az ősmagyar leletegyüttesek legjellemzőbb Urál- és Káma-vidéki sajátosságának”²⁵ tartja, és a Magna Hungaria-béli ősmagyar emlékeanyag elkülönítésére használja fel őket. Csakhogy ilyen típusú leletanyag igen kevés van, és a szerző ide sorolja az isimbajevói és a jamasi-pauszi temetőt is, ahol pedig „kerámia ugyan nem került elő, de a többi tárgytípus és az temetkezési szokások tekintetében igen közel állanak a fentebb jellemzett temetőkhöz...”²⁶ Azzal kapcsolatban, hogy a XI–X. századi honfoglaló magyar temetőkben csak igen ritkán lelnek edényeket és zömmel azok is durva kivitelű bögrék, Halikova a következőket írja: „az edények fokozatos elmaradása a honfoglalók sírjaiból kapcsolatban lehet a hagyományos kézzel formált edények használatból való kiszorulásával és a kézművesektől vásárolt edények elterjedésével”.²⁷ Fentebb azonban már említettük, hogy Árpád magyarjainak honfoglalásával egyáltalán nem szűnik meg a kézzel formált edények előállítására, ráadásul az edények sírba tétele koránt sincs ennyire szoros kapcsolatban előállításuk technológiájának változásával. Ha a kézzel formált edények helyét a korongoltak foglalták el, miért nem tették azokat a sírokba?

Halikova feltételezi, hogy a bolsije tigani temető temetkezési szokásainak szinte pontos párhuzamait találjuk meg a IX–X. századi honfoglaló temetőkben, s emellett többször is hangsúlyozza, hogy e párhuzamok „egységes rendszert” alkotnak.²⁸ E követelmény hang-

¹⁹ Bóna I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunajvárosban. Fontes ArchHung (Bp. 1973) 13, 14, 16, 18.; Fodor I., ArchErt 102 (1975) 250–265. 5–7. kép.; Kovalovszki J., FA 16 (1964) 125–135.; Ud., ArchErt 102 (1975) 204–223. 11–13. kép.

²⁰ Гензинг, В. Ф., Мазунинская культура в Среднем Прикамье. ВАУ, вып. 7. (Свердловск, 1967) 69.; Ud., Этнический субстрат в составе башкир и его происхождение. АЗБ, IV (1971) 53.; Ud., Южное Приуралье в III–VII вв. . . , 270–274.; Ud., Этническая история . . . 21–22.

²¹ Васюткин, С. М., О периодизации этнической истории населения Башкирии эпохи средневековья (III–XII вв.). АЭБ, IV (1971).

²² Халикова, Е. А., Magna Hungaria . . . 40

²³ Ud., Ранневенгерские памятники . . . 154–155.

²⁴ Ud., Magna Hungaria, 41.

²⁵ Ud., Ранневенгерские племена . . . 152.

²⁶ Уо. 151.

²⁷ Уо. 144.

²⁸ Уо. 143.

súlyozása természetesen fölöttébb helyénvaló. A temetkezési szokások hasonlósága közül a legalapvetőbbeknek a sírjelek hiányát (a földhalmot is), valamint az elhunyt lábához tett lócsontokat (koponya és láb) tartja.²⁹ De amikor a szerző az Urál-vidéki magyar emléktárgyak elkülönítéséhez fog, elfeledi az „egységes rendszer” követelményét, és a magyar temetőkhöz sorol a bolsije tiganin kívül olyanokat is, amelyeknek leg-
többje kurgántemető. Igazolásul csupán azt jegyzi meg, hogy ezek a halmok „általában nem nagyok. Magasságuk nem haladja meg az 50 cm-t, leggyakrabban 20–30 cm magasak.”³⁰ Ugyanígy „váratlan” jelenségekkel találkozunk másutt is. A baskír temetőkhöz például „gyakran találunk lócsontokat (koponyát és lábakat), ezeket azonban a sír mellé az egykori járószintre helyezték (a kurgán alá) és csak nagyon ritkán a sír betöltésébe”.³¹

Ezt azonban a szerző igen „egyszerűen” magyarázza: „Lehetséges, hogy a lóőr sírba helyezése, amely a tiganinakra és a honfoglaló magyarokra jellemző, a kurgántemetkezés szokásának megszűnésével van kapcsolatban”.³²

Halikova nem felel el megemlíteni, hogy lócsontokat más temetőkhöz is leltek, „általában Magna Hungaria általunk meghatározott területe mellett vagy annak szomszédságában”.³³ (Hozzátehetjük, hogy nem csupán a területhez közel eső, hanem igen távoli vidékeken is.) Ezeket a temetőket azonban, amelyekben néha a lócsontok ugyanott helyezkednek el, mint Bolsije Tiganiban, az elhunyt lábánál, határozottan elkülöníti az ősmagyar temetőktől, mivel a szerző ebben az esetben szigorúan tartja magát az „egységes összehasonlítási rendszer” elvéhez, itt ugyanis nincs kuszarenkovói típusú kerámia. Ott tehát, ahol a szerzőnek érdekében áll, szigorúan tartja magát a fenti összevetési elvhez, ott azonban, ahol a leletanyag ellentmond elméletének, könnyűszerrel túleszi magát ezen az elven, amint azt a kuszarenkovói edények és a részleges lovastemetkezés példáján láttuk.

Igy tehát Halikova elmélete módszertanilag meg-
alapozatlan, nem fogadhatjuk el az általa Magna Hungaria

területén elkülönített régészeti emléktárgyak egységét. Ma még nem tudunk felmutatni olyan jellegzetes vonásokat, amelyek kizárólag az Urál-vidéki és a Kárpát-medencei leletanyagot jellemeznék és e két terület lakosságának származási kapcsolatát egyértelműen igazolnák.

Végezetül még egy, nem egészen lényegtelen tényről szeretnék szólni, amelyet Halikova nem említ. Az utóbbi két évtized régészeti kutatásai a Dél-Urál-vidéken, ahol Halikova Magna Hungariát sejt, az V–VIII. századi temetők és telepök rendkívül sok válfaját különítették el, amelyek leletanyaga az itteni lakosság rendkívül kevert származásáról tanúskodik. Ez a sokrétűség jól tükröződik a temetkezési szokásokban, a kuszarenkovóitól sokban különböző kerámiában,³⁴ végezetül pedig a lakosság embertani alkatában, akik közt nem csak europeoidokat, hanem mongoloidokat is találunk, ráadásul éppen azokban a baskíriai kurgántemetőkben,³⁵ amelyeket a bolsije tiganival rokonít. Lehet-e ez a sokszínű emléktárgyak az ősmagyarok hagyatéka, amikor közismert, hogy a IX–X. századi honfoglaló magyar temetők igen egységes arculatúak mind a temetkezési szokások és a kerámia, mind pedig az egységes europeoid embertani jelleg tekintetében? Aligha. Még ha feltesz-
zük is, hogy a magyarok átköltözése az Uráltól a Kárpátokig mintegy száz évig tartott, ilyen jelentős átalakulás aligha képzelhető el. Vagy Halikova arra gondol, hogy 3–400 évet együtt élő Urál-vidéki vegyes etnikumú népességből valamiféle „tisztá ős magyar csoport” vált ki és ezek költöztek a Duna mellékre?

Az elmondottak azt igazolják, hogy a Halikova által megkísérelt Magna Hungaria-lokalizáció nélkülöz-
e kellő megalapozottságot és a régészeti leletanyag kritika nélküli, felszínes összevetésére épül. A szerző nem vette figyelembe a néptörténeti kutatások alapvető módszertani követelményeit sem.

Magna Hungaria rejtélye tehát továbbra is meg-
oldatlan marad.

V. F. Gening

MAGNA HUNGARIA UND DAS ARCHÄOLOGISCHE FUNDMATERIAL

(Bemerkungen zur Konzeption von E. A. Halikova)

Verfasser reflektiert auf den unlängst erschienenen Aufsatz von E. A. Halikova (ArchÉrt 103 (1976) 53–78), in dem die Verfasserin das bei der Mündung des Kamaflusses teilweise erschlossene Gräberfeld von Bolschie Tigany aus dem 8–9. Jh. mit den Vorfahren des landnehmenden Ungartums in Zusammenhang gebracht und die aus dem 6–9 Jh. stammenden sog. Gräberfelder von Kuszarenkovo in Baschkirien für die Nachlassenschaft der in Magna Hungaria gelebten Protoungarn gedacht hat.

Laut der Meinung des Verfassers hat Halikova bei der ethnischen Bestimmung des obigen archäologischen Fundmaterials sehr ernste methodologische Fehler begangen. Sie hat vor allem aufgrund der in weitem Kreis verbreiteten Keramik von Kuszarenkovo-Typ die baschkirischen Gräberfelder mit dem Gräberfeld von Bolschie Tigany in eine Kultur gereiht, obwohl die Verschiedenartigkeit der Bestattungssitten dies nicht ermöglicht.

Den Verbindungen der Denkmäler von Kuszarenkovo mit den Protoungarn widerspricht vor allem, daß in den ungarischen Gräbern des 10. Jhs bisher in keinem Falle Gefäße solchen Typs gefunden worden sind. Die Bestattungssitten von Bolschie Tigany sind noch dazu nicht ausschließlich, sie können auch anderswo angetroffen werden. Aus dem archäologischen Denkmalmaterial können nur die in außerordentlich weitem Kreise verbreiteten Gegenstandstypen in Parallele gestellt werden. Die vergleichende Analyse von Halikova erfolgte nicht mit der entsprechenden methodologischen Gründlichkeit, was Verfasser auch mit zahlreichen Beispielen illustriert.

Verfasser kommt schließlich zum Schluß, daß die Magna Hungaria-Theorie von Halikova an einem oberflächlichen Vergleich des archäologischen Denkmalmaterials gründet und deshalb nicht akzeptiert werden kann.

V. F. Gening

²⁹ Uo. 143–145.

³⁰ Uo. 151.

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ Uo. 152.

³⁴ E leletanyag részletes jellemzését ld.: Генинг, В. Ф., Южное Приуралье в III–VII вв.

³⁵ Акимова, М. С., i. m. 80.

VÁLASZ DIENES ISTVÁNNAK

Régészetünkben nem mindennapos gyakorlat lektori jelentések — különösen a bírált munka megjelenése előtti — közzététele. Dienes István és Kristó Gyula egyszerre volt lektora és opponense a „Dél-Magyarország a X. században” címmel 1975-ben az Akadémiai Kiadóhoz és a Tudományos Minősítő Bizottsághoz egy időben benyújtott kéziratomnak. (A kandidátusi értekezés védekező pont egy év múlva történt meg, a könyv pedig a *Studia Archaeologica* 8. köteteként fog megjelenni.) Dienes Istvánnak az *ArchÉrt* 104 (1978) 107–127. oldalain megjelentetett opponensi véleménye a záróformula kivételével azonos a lektori jelentéssel. Mivel az előbbiből a vitán — terjedelmi okból — csak a bevezető és befejező (általános) rész, valamint a lovas-temetkezések s a trepanáció hitvilágbéli jelentéséről szóló (önálló) fejezetek kerültek felolvasásra, félrevezető lenne Dienes Istvánnak ott elhangzott opponensi bírálatára adott válaszom mostani megjelentetése. Ezért — az *ArchÉrt* szerkesztő bizottsága által nyújtott megítéző lehetőséggel élve — röviden megpróbálom válaszolni a közlés alatt álló könyvemre adott részletes kritika főbb pontjaira.¹ (A lektori jelentés alapján tett mindennemű változások, a vitában általam felhasznált adatok hivatkozásai könyvem lábjegyzeteiben olvashatók majd.)

A honfoglaláskor kutatása a magyar régészetnek talán legnehezebb területe. Nem kizárólag azért, mert nagyszűrű elődök munkáját kell folytatnunk, mert napjainkban számos, kiváló felkészültségű kutató dolgozik rajta, hanem mert fokozott felelősség hárul ránk népünknek az ezirányú kutatások iránt érdeklődő tömegei és az érzékenyen figyelő s reagáló nemzetközi szakmai közvélemény miatt. A hazai régészet többi ágával szemben a különleges terhet az rója ránk, hogy új gondolataink bemutatásakor a szűkebb értelemben vett kollégáink mellett az egész — a szélesebb értelemben vett — történettudomány kritikus tekintete is ránk irányul. Ez a felelősség természetesen egyben könnyebbé is teszi a segítséget is jelent, hiszen a történészek, nyelvészek, néprajzosok, antropológusok, művészettörténészek stb. eredményeit nemcsak figyelembe kell vennünk, hanem támaszkodhatunk is azokra. Ennek a — tárgyi adatokra való — támaszkodásnak, a társtudományok beépítésének foka és módja egyénenként változó. Hogy a vitatott kézira térjek: nyilván ebből is fakad, hogy az egyik opponens-lektor a legtöbb elismeréssel arról a fejezetről nyilatkozik, amelyiket a másik elsősorban vitathatónak tart (l. az ún. bjelo brdoi kultúra megítélése), ugyanakkor határozottan elveti azt, amelyiket a másik nyereségnek könyvel el (l. a területi egységek szétválasztására tett kísérlet).

Dienes István kezdettől fogva külön figyelemmel követte szakmai tevékenységem; segítőkészségének többször vettem hasznát. A megjelentetésre leadott kéziratom átdolgozásánál természetesen most is sok tanácsát, észrevételét, ellenvetését fogadtam el. Ezek tételszerű felsorolása — úgy hiszem — nem tartozik ide, de követ-

lenül utalnom kell rájuk, mert mindenképpen kerülni kívánok bármiféle olyas látszatot, hogy csak vita lenne közöttünk. Az alábbiakban ismertetem néhány, a Dienes István által vitatott kérdéssel kapcsolatos álláspontom kialakulását.

1. A történeti földrajz mellőzésével nem érzem magam elmarasztalhatónak, hiszen az V. fejezet éppen ilyen témába vágó problémát feszeget („Talajtani és növényföldrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében”). Kétségtelen viszont, hogy az ún. korai típusú helyneveinket nem kezelték a régészeti adatokéval egyező értéküként. Ennek két oka van.

a) A történeti és régészeti adatok egyeztetésére már munkám megtervezésekor is csábított az a körülmény, hogy a vizsgált területen van egy politikai központ, melyről források aránylag bőséggel szólnak, s amelynek tágabb értelemben vett környékén viszonylag nagy számban tártak fel biztosan e korból való sírokat. Csakhogy később úgy láttam, hogy hiába ez a viszonylagos nagy sírszám, s hiába tudjuk, hogy az eltemetettek egy része bizonyosan kortársa, elképzelhetőleg még szemtanúja, vagy éppen résztvevője is lehetett az Ajtony elleni hadjáratnak, ha mindennek semmilyen, hitelt érdemlő régészeti nyomát nem sikerült köztük fölfedezni, s hogy e sírok lényegesen nem különböznek az ország többi részén feltárt köznépi temetőktől.

b) Az ún. korai típusú helynevek felhasználásától tulajdonképpen nem is a keletkezésük kora körül újabban kibontakozott vita tartott vissza. Már korábban megragadta a figyelmem, hogy a *Gyulavarsány* határában feltárt X–XI. sz.-i köznépi temetőrészlet egyrészt egyetlen olyan adatot sem szolgáltatott, melyet akár távolról is valamiféle kapcsolatba hozhatnánk a varsányokkal, alánokkal. Másrészt pedig e sírok — megítésem szerint — semmiben sem térnek el más, nemvarsány helynév közeléből származó köznépi temetőktől. Fölmerül az a lehetőség, hogy az egyes temetőknél esetleg észlelhető egyedi vonások esetleg egyéb okkal is magyarázhatók, mint a leleteknek egy, a lelőhely közeléből kimutatható helynévvel való esetleges kapcsolata. A következő szempont éppen ez a „közelség”.

Az egykori birtokok, a közép- és újkori községek határai az idők folyamán olykor megváltozhattak, aminek következtében a lelőhelyek egyik vagy másik helység nevével jelzett terület szomszédságába, közelségébe kerülhettek. Gyakran előfordulhat, hogy nem ismerjük ezt a „szomszédos”, „közeli” helynevet, dűlőnevet; így azután pl. a *Mezőberény* melletti köznépi temetőt könnyen hajlamosak lennénk a Berény törzsszel összefüggésbe hozni — míg maga a lelőhely a *Kérhalomba* esik.

Zavarba kerülhetünk, ha egy ilyesfajta helyneves falu környékéről több — és netán többféle — lelőhely ismeretes. *Tiszaeszlár* környékét emlitem most példaként. E helynév köztudottan törökös képzésű, és alán származású lakosságot feltételez. A faluhoz tartozó egyik bashalmi temetőben — a Kárpát-medencében korlátozott elterjedést mutató — tarsolylemez és a honfoglalók

¹ Kristó Gyula opponensi és lektori véleménye lényegében csak az ún. bjelo brdoi kultúráról szóló fejezet végkövetkeztetését vitatta. Kritikáját részben beépítettem a könyv kéziratába. Álláspontom kialakulására az értekezésemben összegyűjtött adatok és szempontok s fő-

ként azok együttes súlya vezetett — mindezek megismétlését e fejezet magyar nyelvű megjelenése (A magyarság és az ún. bjelo brdoi kultúra. *Cumania* IV. 1976. 225–254) után az *ArchÉrt* lapjain fölöslegesnek tartom.

kis hányadára jellemző lovastemetkezési forma volt. A másik bashalmi temetőben ugor eredetű halottas szokást figyeltek meg. Az újtelepi sírok egyikéből szaltovói típusú lőszerszámdísz került elő, a Vörösmarty utcában gazdag, a dióskerti táblában szegényebb sírokat bontottak ki, míg a sinkahegyi temetőben talált köznépi jellegű tárgyak az ország bármely részén is előkerülhettek volna. Mármint nem ismerjük e temetők relatív időrendjét, és nem tudjuk, hogy ha éppen ezekről, akkor is melyiküktől származhatnak az Eszlár elnevezés? És mi biztosítja, hogy nem egy másik, egyelőre még föl-táratlan lelőhely népessége volt a névadó? E helynév vajon bizonyosan csak a X. sz.-ban keletkezhetett?

Viszonylag kis számban — a kb. másfélezer X—XI. sz.-i lelőhely kb. 3%-ánál — tudunk olyan lelőhelyekről, melyek törzsi helyneves településekről valók. A lelet és a helynév közti kapcsolat keresését két dolog nehezíti meg: 1. történettudományunk még nem döntötte el véglegesen, hogy volt-e honfoglalás kori törzsrendszer vagy sem, s hogy mi a jelentése ezen helyneveknek, 2. Jelenleg azon felfogást szokás elfogadni, hogy a törzsi helyneves települések lakossága valamiben különbözött a környezetiükben élőtől. Mármint egy Jenő helynév akár jenő származású lakosokat, akár a szomszédos nem-jenőktől való megkülönböztetést jelölt legyen is, akkor sem tudjuk, hogy hol végződtek a korabeli települések határai. Így azután előttem eldönthetetlennek látszik, hogy pl. a mai Tiszajenő határában kibontott temető még a jenő-származásúak, vagy már a nem-jenő eredetűek földjére esett-e vagy sem.

Az ún. korai típusú helynevek tömege jelenleg nem fűdi a honfoglalás kori szállásterületek főbb gócait. Az még csak magyarázható a kutatás hiányosságával, hogy a Dunántúl nagy részén, és az Ipoly, a Teme-mentén a törzsi helynevekben sűrű tájakról aránylag kevés X. sz.-i anyagot ismerünk. Elgondolkodtató viszont, hogy a jól kutatott Tisza—Maros—Körös közben csak szórványosan fordul elő egy-egy törzsi helynév. Szembetűnő volta miatt egymástól függetlenül többen is fölfigyeltek a Pécs környéki ún. korai típusú helynevekben való sűrűség és a X. sz.-i leletanyag itteni hiánya közti nagy ellentmondásra (László Gy., Bóna I., Kiss A. szíves szóbeli közlése).

2. A nagyszentmiklósi kincséről írottakat nem „érintőleges tárgyalásnak” szántam, hanem annak — szerintem mellőzhetetlen — rövid indoklásának, hogy miért nem foglalkozom e lelettel a Dél-Magyarország honfoglalás kora áttekintésénél.

3. Féltreértés, hogy a honfoglalás kori alakos ábrázolások ideológiai tartalmának kutatását fölöslegesnek tartanám. Ellenkezőleg. Kéziratomban ezt írtam: „... a honfoglalás kori palmettás mintakincs megítélésében, ideológiai tartalmának kutatásában e szempontok sem mellőzhetők” (előzőleg az iszlám szerepéről, az indás stílus elterjedtségéről volt szó).

4. A bírálatban többször elhangzik, hogy nem kellő mértékben támaszkodtam a korábbi kutatási eredményekre. Úgy látom, hogy azok figyelembe vétele olykor meglehetősen dolog és csakis rugalmasan történhetik, mivel az újabb adatok gyakran megváltoztathatják a már elfogadott tételeket. Jó példája ennek a bécsi szablya egyik, talán nem is jelentéktelen részletének megítélése. Dienes István hivatkozik jeles fegyvertörténetünk, Tóth Z. egy megállapítására, aki a minden vonatkozásban az egyenes fejlődés elméletére alapozó tipológiai módszeréből kiindulva feltételezte, hogy a szóban forgó szablya Magyarországon készült. Mindkettőjük érvelésében fontos szerep jutott a gömbös végű koptatónak, mely a szablyák fejlődésének végső állomását — s így a helyi készület — jelentené. Tóth Z. könyvének közel félvévszázados megjelenése óta — a már akkoriban is ismert nemesőcsain kívül — több, koptatós végű szablya-hüvelyről tudunk (Zemplén, Rakamaz, Szabadkigyós), de egyiknek sem gömbös a vége. Ezzel szemben Keletről már három ilyen is előkerült (Zmejszkaja sztanica, Bolsie Tigani és E. A. Halikova szíves levélbeli közlése [1976] szerint; Szinyeglazovo). Így tehát a bécsi szablya gömbös végű koptatója nem egyértelmű időrendi érv

a magyarországi készülés mellett. (Fodor. I. figyelmeztetése nyomán szükségesnek láttam megjegyezni, hogy a zmejszkaja sztanica temetőnek a szovjet irodalomban elterjedt kései keltezését nem mindenben látom kifogástalannak. Ide vonatkozó gondolataimat az 1973-as ankarai Permanent International Altaistic Conference megjelenésre váró anyagában foglaltam össze röviden.)

5. A „tarsolylemezek körébe” csak a szűkebb — Fetiich N. által körülírt — értelemben vett stílusú díszítményeket soroltam (vö. a levelek szélének ritmikus hajló rovátkolása, a pont-vonal minta alkalmazása stb.). E mellett élt a honfoglalóknál egy másik, talán ennek egy leegyszerűsített stílusváltozata is. Az utóbbi típusú indák, palmetták, levelek az előbbiétől eltérő tér- és időbeli, mennyiségi elterjedést mutatnak. A „tarsolylemez köré” csakis a magyarságra (egy részére?) jellemző, míg a többi palmettához, levélsorokhoz már más népek területein is találunk párhuzamokat. Ezért zártam ki a dél-magyarországi „tarsolylemez köréből” pl. a Csongrád-vendelhalmi, kunágotai leleteket, s emeltem ki a jánosszállási korong jelentőségét.

6. A bojárhalmi asszony ruhájának javasolt részleges helyreállításánál a négyszögletes és a nagy csüngős veretek rendeltetését a szeredi, jázovai és érpataki leletekre támaszkodva, az 1970-ben rendezett szegedi régészeti kiállításon mutattam be először. A Kürti B. algyői ásatásán tett pontos megfigyelések szerencsés módon alátámasztották azt.

7. Nincs mércénk annak eldöntésére, hogy a Kis-zombor-B temető korongjának a nagyhegyesi és a tiszavasvári *mennyiben* tekinthető párhuzamának. Magam a törökkanizsai, sárbogárdi stb. típusú korongok anyagát (ezüst helyett bronz alkalmazása), társadalmi környezetét (mindig köznépi környezet), díszítéstechnikáját (geometrikus szerkesztésű, pusztán vonalakkal kialakított minta, a koralakú poncok önálló díszítő elemként való alkalmazása) a többiekétől eltérőnek tartom.

Egyelőre nem ismerem azon érveket, melyek Dienes Istvánt korábbi nézete (korongok használata a XI. sz.-ban) megváltoztatására készítették, ezért megengedhetők, hogy egyelőre az ő régebbi felfogását érezzem meggyőzőnek. Ami a szőregi korong időrendi helyzetét illeti, lektorom is hangsúlyozza, hogy a leletmentés során „túlnyomórészen a temetőnek a XI. századi szakasza került napvilágra” — a korongos „A” sírt pedig az első Béla és András királyok pénzeivel keltezett temetkezések szomszédságában találták.

8. Az egymás közelében feltárt, megközelítőleg azonos rangú temetőknek aul közösségekhez való kapcsolhatóságát ma — a Dienes István felfogása hatására 1971-ben megjelent nézetemmel valóban szembe helyezkedve — megkérdőjelezem, mivel úgy látom, hogy jelenleg nem állapítható meg pontosan az ilyen temetők egymáshoz való társadalmi viszonya és időrendi helyzete.

9. Részletes bírálatot kap a honfoglalás kori lovastemetkezésekről 1969-ben írt cikkem. A most vitatott kézirat írásakor azonban arra szándékom szerint nem építettem, az ott fölvetett gondolatokat nem fejlesztettem tovább, a Dienes István és Fodor István által megbírált „kabar-kangar-besenyő” hipotézisemről nem írtam. Lektorom szerint ennek „ittani mellőzése nem mondható szerencsésnek”. A könyv kézirta bevezetésében kifejtett célkitűzésemnek megfelelően a korábbi elméletektől lehetőség szerint független s elsősorban az anyagból kiinduló kutatási módot a magam korábbi munkásságára is érvényesítettem. Mindössze három alkalommal *hivatkoztam* — s nem *építettem* — az 1969-es cikkemre: a) a 111. oldalon azt indokoltam meg, hogy miért *nem* használtam föl a lovastemetkezések vizsgálatát a területi egységek kutatásához, b) a 121. oldalon a két fő lovastemetkezési formának a tarsolylemez sítók esetében egyenetlen arányáról írtam, annyi utalással a kifogásolt cikkemre, hogy a „lábhoz tett lóbról” változat nyilvánvalóan a magyarság tömegeire jellemző. A két ritus közti eltérésre László Gy. 1943-ban hívta föl a figyelmet (magam ezt dolgoztam ki 1969-ben), s csak most, Dienes Istvántól olvasható először az egyező hirtülvilág-beli tartamukról szóló magyarázat, c) a 164. oldalon

a lovastemetkezések — eddig általánosan elfogadottan — rangjelző szerepe mellett, a X. sz. végi ritkulásuk kapcsán László Gy., Bakay K. nézetei mellett utaltam a sajátomra is. Ez utóbbi szerint a lószerszámos sírok számának növekedése az ezredforduló közeledtével a szabadok lesüllyedésével lenne összefüggésben. (Nem a lovassírok számának csökkenésére hivatkoztam, hiszen azzal kapcsolatban valóban lektoromnak van igaza, mely szerint a temetőkből láthatólag nem minden szabadnak adtak loáldozatot.)

Úgy vélem, hogy kéziratomban a lovastemetkezések kérdése csekély szerepet kapott, s ehhez viszonyítva a bírálat aránytalanul jelentősebb. A mai régészetünkben talán legnagyobb gondnal és nemes stílusban író Dienes Istvánól szokatlan volt az 1969-es cikkkel kapcsolatban néhány kifejezést olvasni („Már-már mintha rejtve is maradna előttünk, miként is juthatott Bálint e feltevésre, amikor a fejezet vége felé mégis csak bejelenti...”, „...a Bálint által beharangozott... tarsolylemezek...” stb.).

Dienes István a loáldozat nélküli gazdag síroknál jelképes loáldozatot feltételezve az egyik legfontosabb halottas szokás tanulmányozása lehetőségét zárja el. Nincs ui. mindig objektív mércénk, ami alapján egyes sírokat a jelképes loáldozathoz „elégge gazdagnak” vagy nem annak tekinthetünk, azaz hogy kik lehettek azok a „kevésbé gazdagok”, kiknek már „csak” tényleges loáldozat járt. Az a helyzet, hogy szép számmal vannak gazdag sírok, melyeknél tényleges loáldozatot végeztek. Akkor hát lett volna a X. sz.-i magyar társadalomban a „nagyon gazdagok” és a „köznép kiemelkedő emberei” rétege, akiknek Dienes István szerint járt a lovastemetkezés, míg a „gazdagok” és a „köznép” sírjainál azért nem találjuk ilyen áldozat nyomát, mert azt jelképesen végezték volna el? Mivel igazolható ez? Úgy vélem, ezen gondolatmenetre is ráillik az a bírálat, melyet a kéziratom más helyén, a rangjelző tárgyak örökletességéről fölvetett gondolatomról Dienes István írt. Rámutatott arra, hogy az utóbbi ötletemet tovább folytatva „egyfajta hamis okoskodás” oda vezetne, hogy „a melléklet nélkülieket úgy tekintsük, mint akik életükben csupa megőrzésre méltó hatalmi jelvényrel rendelkeztek, a pompásan eltemetettek meg olyan férfiaknak, akik nemzetségének magva szakadt.”

10. A hortobágyi övveret, a jánoszállási dinnye-mag alakú gyöngy-töredék, az adai sírleletet természetesen nem tarthattam az avarok tömeges továbbélése bizonyítékának. Mégis, ezek az Alföld mostanáig teljese ismeretlen IX. sz.-i emlékeihez sorolhatók, ezért mindenképpen figyelemre méltó adatnak látszanak.

A „hunok megtámadták a keresztényeket” évkönyvi feljegyzést éppen azért idéztem „jegyzetben elbújtatva”, mert noha a Szádeczky-Kardoss S. által adott értelmezés („frankoktól és bolgároktól független szabad avarok”) nem mindenki számára meggyőző, de ugyanakkor mellőzhetetlen adatnak látszik. Az „Avarum solitudines” kifejezésből a „solitudo” szótári jelentései valóban ellentétesek Szádeczky-Kardoss S. interpretációjával („avar pásztorok lakta steppe”). Párhuzamul kínálkozik viszont a dél-oroszországi kunok országának „Däst-i Kipčaq” („kun pusztaság”) elnevezése.

11. Súlyos állítás, hogy az al-dunai leletek keltezését a történeti elképzeléseimhez igazítottam volna. a) A batajncai temető koponyatemetkezéseit Dienes István — Németh Péter egy megjegyzését elfogadva — vég-eredményben a kalandozásokban elesettek „fejlelkének” hazamenekítésével magyarázza, s ezért valószínűnek tartja, hogy e temetőnek volt egy, a kalandozások korában használt része is. A lélekhitel kapcsolatos néprajzi fejtegetései általánosságban nagyon is helytállóak lehetnek. Egyéb adat felbukkanásáig azonban egyelőre nehézségét látom, hogy ezen, XI. sz.-i pénzekkel keltezett temető kezdetét — akár valószínűsítve is — legalább 40–50 évvel korábbra tegyük. E feltevés egyébként ellentmondana annak a — Dienes István által is elfogadott — tételnek, hogy a kalandozásokban elsősorban nem a köznép, hanem a katonáskodó középréteg vett részt — márpedig a batajncai temető aligha kap-

csolható az utóbbihoz. Végül megjegyzem, hogy hasonló koponya-temetést a Pilinyi-sírmányhegyi temetőből is ismerünk, ahol szintén fennállnának a fenti keltezési és társadalmi hovatartozási nehézségek. b) A X. sz.-i honfoglaló magyar és a X–XII. sz.-i balkáni ékszerak alakja és technikája alapján nem látok elegendő indokot a közlésre most kerülő pancsovai síroknak a X. sz. végénél jóval régebbre való keltezésére. c) Az orsovai II. Lajos (855–875) pénzek nem szükségszerűen kelteztek e sírleletet a X. sz. első felére. Lektorom is elfogadta azon gondolatot, hogy a magyarok a veretési helyüktől és idejüktől nagyrészt függetlenül tettek szert a legtöbb nyugati pénzre. Az is lehetséges még, hogy a sírjaikból előkerültek nagy része a X. sz. közepén két alkalommal kapott 10–10 véka ezüstpénzből származik; s nem érdektelen párhuzam, hogy a szomszédos Lengyelországban egyes karoling pénzek javarészt XI. sz.-i leletekből láttak napvilágot. Így tehát mindezek alapján a II. Lajos pénzek Dienes István által feltételezett keltező értéke csekélynek tűnik. d) A zimonyi préselőminta kapcsán hivatkoztam németvári öntőminta egyik része Gedai István szíves szóbeli közlése (1971) szerint a X. sz. közepe utáni típusú dirhemek utánzására készült.

12. Kéziratomból nemcsak azért „hiányzik a magyar-bolgár-bizánci erőviszonyok és politikai fordulatok érzékelte, a magyar történetírás megbízható eredményeinek megfelelően...”, mert ez nem is volt feladat; magamnak a bizánci típusú leletek összegyűjtését tűztam ki célul s ezt kíséreltem meg beleilleszteni egy vázlatos történeti képbe. (Egyedül az Ajtony megkeresztelkedése körülményeivel kapcsolatban próbálkoztam meg egy rövid munkahipotézis fölvetésével.) Az említett, s a Dienes István által most adott kutatási helyzet-kép azért hiányzott, mert csak kéziratom lezárása után jelent meg Györffy Györgynek az Új Írás-ban, a Magyar Östörténeti Tanulmányokban, végül az István király és műve c. könyvében kifejtett nagyszabású koncepciója.

13. A Dienes István említette „az egész ország területén előkerülő textilmaradványok (pl. a nyugati határszélen, Szakonyban)” egyrészt közöletlenek, másrészt még nem bizonyos, hogy valamennyiük selyem lett volna — így ezek ezért nem szerepeltek a bizánci selyemleletek felsorolásában.

Annak alapján, hogy az „orosz-varég, bolgár csapatok mellett besenyő és magyar harcosok is” részt vettek Szvjatoszláv hadjáratában, s mert a keceli fülbevalónak ismert „egy mérete is egyező hasonmása, amelyet Tzimiszkész János bizánci császár (969–976) éremképe díszíti” — természetesen nem kizárt, hogy ezt az ékszert ne tarthatnók éppen e kalandozás szákmányának, de e feltételezés a továbbiakban már semmi egyébbel nem erősíthető meg. Ilyen mértékű értékelésétől tehát ezért tartózkodtam.

Kéziratom eredeti fogalmazása is jelezte, hogy nincs közöttünk nézeteltérés: a X. sz.-i solidusok valóban nem kizárólag a térítés tárgyi nyomai, hanem lehetnek részben a kereskedelem bizonyosságai (miként a XI–XII. sz.-i bizánci pénzek már több valószínűséggel azok). Az viszont nehezen bizonyítható, — jóllehet persze kizártnak ezt sem tarthatjuk —, hogy egyes „késői” veretek a Prágaperejaszlaveci úttal lennének kapcsolatban, melynek magyarországi szakaszán „az átutazó kereskedőket talán már a déli tartományúr megvámolhatta...” Egyrészt azonban ismervé a bizánci pénzek hosszú évtizedekig — olykor évszázadokig is — forgalomban maradását, nehezen elképzelhető, hogy valaha is szétválaszthatnók pl. a 950-es (vö. a Gyula „sok pénz uraként tért vissza”, Ioannes Skylitzes) és a 960-as években (vö. a Prágaperejaszlaveci út feltételezett megvámolása) bekerült solidusok tömegét. Másrészt nyilvánvaló, hogy az említett útvonal a fejedelmi törzs szállásterületén is keresztlüvetett. Kérdés, hogy ha Ajtony valóban így cselekedett (azaz ennek lennének nyomai a bizánci pénzek), akkor a fejedelem miért nem vámolta meg hasonló módon a földjén átutazókat?

14. A magyar szállásterületen kívül elterjedt öv-és csüngős díszeknek egyazon térképen való feltüntetése nem jelenti, hogy azokat a szomszédoknak a magyarok-

kal való kapcsolatai szempontjából egyformán bizonyító értékűnek tartanám. Azért e két tárgytípust választottam e vizsgálatra, mert ezek fordulnak elő nagyobb számban a X. sz.-i határainkon kívül. A sok részadat hiányában az időrendi, társadalmi szempontok finomításától természetesen el kellett tekintenem. Térképen való feltüntetésükkel céloim csak egy volt: igazolni, hogy a X–XI. sz.-i — tehát a kereszténység uniformizáló hatása előtti — magyarság divatja (és kereskedelme) nemcsak a korabeli források szerint, hanem tárgyakkal bizonyíthatóan is hatott a szomszédaira. A magyar típusú övveretek száma Fehér G. kutatásai óta örvendetesen megszorozódott, elterjedésüket Dienes Istvánal együtt magam is kereskedelmi tevékenység eredményeként tartom, de nemcsak a Balkán viszonylatában, hanem egész Kelet-Európában. Elgondolkodtatónak azt látom, amit már a kéziratban is említettem: ez az áru — a csüngős díszekhez hasonlóan — csak bizonyos területeken jelentkezik, s ott is csak a legritkábban teljes készletben. (E kérdés részletes kutatása a szomszédainkra vár.)

15. Dienes István a leghatározottabb kifogást a „Révészeti kísérlet területi egységek elkülönítésére” c. fejezet ellen emelte. A részletkérdések és a belőlük — szerintem — leszármazott következtetés elvitatása mögött lektoromnak az enyémektől eltérő megközelítési módja rejlik. Dienes István 1961-től kezdve a honfoglalók egyik csoportja elkülönítésén fáradozott, míg 1972-ben megjelent könyve óta elsősorban a magyarságra általánosan jellemző vonásokat kutatja, és domborítja ki. Jól példázza ezt az egyik legtöbbet tárgyalt tárgytípus, a tarsolylemez megítélése; ez nála korábban etnikum-, újabban rangjelző szerepet kapott.

A X. sz.-i etnikai csoportok régészeti elkülönítésére tett kísérleteknek még csak a kezdeteinél tartunk (ezért tévedhetünk az átlagosnál is könnyebben). A Magyarországon belüli kereskedelemre, műhelyközpontok működésére vonatkozó ismereteink minimálisak. A törzrendszer megléte kérdésében legtekintélyesebb történetészeinknek sem sikerült egyértelmű álláspontot kialakítani. Amikor a tizenötféle tárgytípus és a kétféle trepanáció lelőhelyeit térképre vetítettem, nemcsak preconcepcióm nem volt, de a végezetül körülrajzolatónak vélt tájegységek létrejöttét sem próbáltam kizárólag etnikai vagy politikai vagy kereskedelmi indítékokkal értelmezni. E fejezetet azzal zártam le, hogy az elkülönítésre javasolt országrészek a felsorolt okok akár egyike-kétféle másikként, akár — váltakozó súlyú megoszlásban — valamennyijének következtében jöhettek létre. Jól tudom, hogy mindezekkel kapcsolatban még mennyi tennivaló vár a mai és jövőbeli kutatásunkra.

Egész honfoglalás kori régészetünk — miként most Dienes István — joggal beszél a X. sz.-i anyag meglehetősen egységes voltáról. Amint ezt azonban László Gy. találon kifejezte, ez a helyzet nem annyira egyértelmű: „... a honfoglaló magyarság emlékanyaga korántsem olyan egységes, mint hittük volt, ... de ... korántsem olyan változatos, mint várhatnók”. (Vö. Ethn. 1974. 595.) Úgy gondolom, hogy a honfoglalóknak mind a közös, mind pedig a megkülönböztető jegyeit kutató módszernek egyaránt megvan a létjogosultsága. Egyrészt valószínű, hogy a honfoglalástól az államalapításig terjedő évszázad alatt, az egységes néppé alakulás folyamatában a viseletben — s így az általunk érzékelhető leletanyagban — az uniformizálódás tendenciái erősödhettek. Másrészt viszont tagadhatatlan az is, hogy a Kárpát-medencébe költöző magyarság többféle ágból tevődött össze, hogy az ezredforduló táján biztosan kimutatható etnikai (?? vö. Fehér és Fekete Magyarország) és uralmi körzetek voltak az országban (vö. Koppány, Gyula, Ajtony és a fejedelmi törzs részei). Így hát a X. sz. kutatását szegényíteni nem, ha az általunk itt-ott megragadható — etnikai, politikai háttérű vagy belkereskedelmi tevékenységgel magyarázható? — csoportoknak felderítéséről eleve lemondanánk. Újból csak László Gyulát idézem, mert honfoglaláskori leleteinket szemmel láthatóan egyöntetűség jellemzi, kutatásunk eddigéig nem terjedt ki

a benne látható különbségek vizsgálatára és azoknak földrajzi elterjedésére” (vö. MTA II. O. K. 1954. 462, én szedtettem dőlttel, B. Cs.).

Egyes tárgytípusok területi elterjedése értékelésénél Dienes István tanácsát elfogadva, fogalmazásomat egyes helyeken finomítottam. Lektorai véleménye azonban nem tudott meggyőzni arról, hogy minden, általam vizsgált tárgytípus valóban általánosan elterjedtnek tekinthető. Megítélésem szerint azon a határon belül, ameddig a pillanatnyi kutatási helyzetet tényként kezelhetjük, addig egyes honfoglalás kori tárgyak földrajzi elterjedésében jellegzetesnek látszó kép rajzolódik elénk — de ennek megítélése a szóban forgó térképek megjelenése után legyen majd a szakmai közönség feladata. A jelenségek értékelhetőségét illetően azonban újból hangsúlyozom azon meggyőződésemet, hogy számunkra a — társadalomtudományokban annyira alapvető — *tendencia*-jelleg felismerése, ill. szem előtt tartása nyújthat segítséget. Itt a teljes egyetértés kényszerítő ereje miatt éppen Dienes Istvánnak a bashalmi temető nyílcsúcs-számai csökkenéséről írott mondatára kell hivatkoznom: „Nem lehet tökéletes fejlődési sort megállapítani s olyan nem is létezhetik...” („On ne relève pas de progression parfaite et il ne peut en exister une...” vö. Acta ArchHung 1956. 261.), de számomra azonos tanulságot sugallt Szabó János Győző vallomása is: „15 év honfoglalás kori kutatása a sémákban való gondolkodás veszélyeire megtanított” (vö. ArchÉrt 1970. 270. 29. j.).

Az áttört és poncolt korongokat — mégha valóban mindkét típus a hajfonat díszítésére szolgált is — egyrészt azért tárgyaltam különválasztva, mert a női haj ilyen vagy olyan díszítése nyilván általános volt, én pedig éppen arra kerestem választ, hogy *melyik fajtát hol használták* gyakrabban, hiszen az előállításuk különbségén kívül eltérő még a méretük s ornamentikájuk. Viszonylagos gyakoriságukkal szemben értelmetlen lett volna idevonnom még az ötkarikás áttört korongokat is; ezek területi elterjedése az igen csekély számuk miatt semmit sem mutatna.

Ugyancsak külön-külön vizsgáltam a jelképes és tényleges trepanáció elterjedését. Ebben — lektorom joggal írta — az eddigi szakirodalom gyakorlatát követtem. A kétféle praxisnak eltérő a számarányai (Dienes István számításai szerint a tényleges 5%, a jelképes 17,4%) és területi elterjedésük (l. alább). A kettő közti bizonyos eltérésre utalhat, hogy más-más időben szűnnek meg (a X., ill. a XI. sz. végén), másféle társadalmi háttérük van (a ténylegesnek legnagyobb része, a jelképesnek csak kb. harmada tartozik a középréteghez). Csekély kivételtől (Rád, Karos) eltekintve a temetőekben gyakorlatilag nem fordulnak együtt elő. A Nemeskéri J. és szerzőtársai által említett *szempont* — hogy ti. a tényleges trepanációt a korábban ugyanott végzett részleges trepanáció helye körül végezték volna el — nemcsak nehezen igazolható, de *érvek* sem látszik elegendőnek a kétféle gyakorlat teljes azonosításához. Ami a tényleges trepanáció — általam hangsúlyozott és lektorom által elutasított — korlátozott területi elterjedését illeti, a korábbi szakirodalomban ebben is egyetértettek. E helyzetben véleményem szerint lényegesen nem változtat a gerendási lelet sem. A Dienes István által hivatkozott felsőjattói trepanáció éppenséggel beleillik a már korábban kirajzolódott elterjedési képbe, míg a csehországi libicei koponya aligha tartozhatik bele a magyarsággal kapcsolatos vizsgálatainkba. A Dienes István említette 2450. lelt. számú koponya hiányzik a szegedi egyetem gyűjteményéből, így annak trepanációja nem ellenőrizhető (B. Marcsik Á. szíves levélbeli közlése, 1976). Végezetül említsem Lipták Pál 1976-ban hozzászólott szíves levelét, melyben közölte, hogy újabb tényleges trepanációt intéztek — az ország keleti, déli részét felölelő — gyűjtőterületéről nem ismer, s hogy a gyakorlatot továbbra is korlátozott területi elterjedésűnek tartja. Mindehhez végezetül még annyit fűznék hozzá, hogy miként a trepanáció *értelmezéséhez* Dienes István a néprajzi adatokat a török és finnugor népek hitvilágából meríti, ugyanúgy hasznos lehetne a trepanáció *eredetét* nem

kizárólag ugor, hanem török környezetben is keresni, különösen ha a jelképes változat baskír földi és moldvai, meg bulgáriai leletekben is előfordul.

*

Dienes István ezen, nagy munkáját nemcsak én gyümölcsoztethettem a könyvem sajtó alá rendezésekor, hanem lektori jelentése az egész honfoglalás kori kutatás nyeresége is. Itt olvashattuk először a régi magyarok lélekhitével és lovastemetkezéseivel kapcsolatos új, néprajzi ihletésű megfigyeléseit, s megismerhettük állás-

foglalását több olyan, lényeges történeti kérdésben is, melyet eddigi, gazdag életművében még nem érintett. Ami a vitákat illeti, annak jelentősége természetesen nem abban van, hogy kinek, mennyiben van igaza. A régészetnek ebben az ágában, ahol minden nap jöhetnek és jönnek elő alapvetően új szempontokat fölvető leletek, igen nehéz örökérvényűt alkotni. Arra törekedhetünk, hogy a jól végzett munka tudatával zárjuk le kutatásunk egy-egy szakaszát, melyhez a figyelmes lektorálás mindig csak hozzásegít.²

Bálint Csánád

A XI. NEMZETKÖZI LIMES-KONGRESSZUS SZÉKESFEHÉRVÁRT 1976-BAN

A Magyar Tudományos Akadémia meghívására 1976. augusztus 30–szeptember 6. között Székesfehérvárt került sor a XI. Nemzetközi Limes-kongresszus megrendezésére. A kialakult gyakorlatnak megfelelően a kongresszust háromnapos előkirándulás vezette be. Ez augusztus 28-án Carnuntumban kezdődött az osztrák Limeskommission szervezésében. A Museum Carnuntinum, a nagy közfürdő (az ún. Palastruine), a pfaffenbergi szentélyek és a legios tábor új ásatainak megtekintése után érkeztek a kirándulás résztvevői Sopronba, ahol a Fabricius-házban a római kőtárat, továbbá a városkaput és a városfal maradványait tekintették meg. Szombathelyen a romkert, az Iseum és a Savaria Múzeum kőtára, Fénékpusztán a IV. századi erődített település, Tihanyban a kőtár került bemutatásra.

A kongresszuson összesen 62 előadás hangzott el. A munka a dunaújívárosi, illetve a budai várban tartott plenáris ülések kivételével két szekcióban folyt. Az A szekció provinciákként tárgyalta az új kutatási eredményeket Britanniától Mauretániáig, a B szekcióban került sor a történeti, gazdasági, művészeti témák megvitatására. Az előbbiből E. Birleynek a vindolandai kutatásokról szóló beszámolóján kívül az összefoglaló jellegűek emelhetők ki, mint J. Mertens előadása a *limes Belgicus*-ról, E. Popescu a *limes scythicus* IV–VI. századi szervezetről, M. Euzenat felolvasása az afrikai kutatásokról és P. Salama beszámolója a mauretaniai limes problémáiról. A történeti vonatkozású előadások közül K. Wachtel az Augustus-kori katonai vezetés al-dunai kérdéseivel foglalkozott, J. Kolendo a Nero-kori rekrutálással, N. Gudea Moesia Superior védelmének kérdéseivel Dacia elfoglalása után, M. Le Glay Hadrianus lambaesis beszédével, S. Dusanici a dardaniai *latrones*ből a marcomanni háborúban szervezett *cohortes equitatae*ről, J. Wilkes Septimius Severus britanniai hadjáratával, M. Mirković a 253-ra keltezett barbár betöréssel, amely Moesiát és Dalmatiát sújtotta, míg B. H. Warmington II. Constantius perzsa háborúját elemezte. A Pannoniához kapcsolódó témák közül J. Bouzek előadása említhető a csehszlovák területen talált római importtárgyakról, T. Kolník beszámolója a Cífer-Pác késő római erődítés ásatairól. W. Jobst a carnuntumi Pfaffenberg szentélyeivel, M. Speidel az Antoninus Pius mauretaniai háborújában részt vett pannoniai alakulatokkal foglalkozott, J. W. Eadie a Sirmium környékén állomásozó alakulatokra és erődítésekre vonatkozó kutatásokat foglalta össze.

J. E. Bogaers egy sor auxiliarius alakulat emlékanyagát vizsgálta, R. Reece a limesen forgó pénz útját elemezte, E. Weber a Tabula Peutingeriana új fakszimile-kiadásáról adott tájékoztatást. Legjelentősebb e sorban H. v. Petrikovits előadása volt, aki a legiok élelmiszerellátásával kapcsolatos építményekkel foglalkozott.

Az előadási napokat egész napos kirándulások követték. Ezek előestéjén összefoglaló ismertetések hangzottak

el a magyar kutatóktól. A Brigetio–Esztergom közötti limes-szakaszról Gabler Dénes, Tokodról Mócsy András, a Duna-kanyarról Soproni Sándor, Aquincumról Póczy Klára beszélt.

A kongresszus alatt tett első kiránduláson a Brigetio–Esztergom limes-szakasz került bemutatásra, a környei IV. századi erődített település, az esztergomi királyi vár alatt feltételezett Solva tábora, a tokodi késő római tábor, a nyergesújfalui tábor helye voltak a kirándulás fontosabb állomásai, de bemutatásra került a vértesszőlősi paleolit lelőhely és a Kuny Domokos Múzeum római kőtára és kiállítása is. A második kirándulás a Duna-kanyar római védelmét tekintette át: Ulcisia Castra táborának helyét és az itt elhelyezett kőtárat, a leányfalui IV. századi őrtornyot, Visegrádon a Sibrik dombon fekvő késő római tábor új ásatait, a Salamon toronyban megnyílt limes-kiállítást, Castra ad Herculeum látható romjait, végül a hidegtelekeskereszt IV. századi tábor helyét. Az aquincumi legios tábor folyamatban levő ásatai és múzeummal alakított romterületei, a polgárváros romjai, az Aquincumi Múzeum és lapidáriuma, valamint a Budapesti Történeti Múzeum római kiállítása a harmadik kirándulás látnivalói voltak. Az Aquincumtól délre eső limes-szakaszt két rövidebb kirándulás kereste fel. Az egyik alkalommal Vetus Salina táborának helye és a campanoi feltárások megtekintésére került sor, amelyet a Nemzeti Múzeum készülő régészeti kiállításának és nagy római kőtárának megtekintése követett. A másik alkalommal Intercisa tábora, római kőtára és az alsópannoniai limes erődítéseiről készített légifelvétel kiállítása volt programon, ezt a baracsi (Annamatia) tábor helyének felkeresése követte. Félnapos kiránduláson került sor Gorsium feltárásának, köemlékeinek és kiállításainak bemutatására.

A kongresszus után rendezett utókirándulás a déli limes-szakaszra vezetett, Annamatiától az országhatárig. E kevéssé átkutatott területen a bemutatás a táborhelyekre szorítkozott — Lussonium, Lugio, Altinum —, a szárdi Béri Balogh Ádám Múzeum kőtárának és kiállításának megtekintése mellett a legjelentősebb látnivalókat Pécs szolgáltatta. Itt a Janus Pannonius Múzeum kiállításának és kőtárának megtekintése mellett alkalom nyílt a feltárt IV. századi sírok és sírpítmények között az új ókeresztény sírkápolna felkeresésére is. A kirándulás utolsó állomásán, Ságváron, a IV. századi erődített település helyének és látható falmaradványainak megtekintésére került sor.

A kongresszus alkalmára számos kiállítás készült. Székesfehérvárt „Római kori plasztika Pannoniában, I–III. század” címmel nyílt bemutató, amely számára a Magyar Nemzeti Múzeum, a Szépművészeti Múzeum, a Budapesti Történeti Múzeum és a Déri Múzeum mellett valamennyi dunántúli múzeum bocsátotta rendelkezésre kő és bronz szobor és domborműves anyagának válogatott darabjait. A római limes ásatairól, feltárt erődítményei-

² E vitáikkal irodalmi hivatkozásait terjedelmi okokból mellőztem. Gondolataim helytálló volta — szerintem — a maguk összefüggésében s valamennyi hivatkozással együtt, azaz a megjelenésre váró könyvem alap-

ján mérlegelhető. Köszönetet mondok Fodor Istvánnak, hogy lektori véleményével jelen írásom pontosabbá tételéhez hozzásegített.

ről „Római erődrendszer a Duna kanyarban” címmel a visegrádi Salamon-toronyban nyílt összefoglaló kiállítás. A Budapesti Történeti Múzeum „Az aquincumi legios-tábor ásatásának legújabb eredményei, 1973–1976” címmel adott gazdag bemutatót. Az Intercisa Múzeum „Pannónia Inferior limes-szakasza légifelvételeken” című kiállítását először adott áttekintést az alsó pannóniai katonai jelenségeket rögzítő légifelvételekről.

A kongresszus alkalmára „Der römische Limes in Ungarn” címmel részletes vezető jelent meg a magyarországi limes-szakaszról. A kongresszuson elhangzott előadásokat az Akadémiai Kiadó „Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses” címmel 1977-ben kiadta.

Fitz Jenő

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1977. ÉVBEN

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1977. évi programjában hat alkalommal rendezett a régészeti szakosztály a közös programban vagy önállóan régészeti témájú felolvasó üléseket. Az előadások témaköre széles skálán mozgott: klasszika archeológiai, őskori zene-történeti; a társtudományok közül paleoklimatológiai, vagy tudománytörténeti, megemlékező jellegű előadás egyaránt elhangzott. A régészeti szakosztály előadói között egy vendégelőadó is volt, J. V. S. Megaw, MA FSA, a leicesteri egyetem professzora tartott előadást *The Archeology of Ancient Musical Instruments in Europe* címmel, zenebemutatóval.

Az 1976. évi ásatások beszámolóján öt előadás szerepelt: két őskori, egy római, két középkori, műemléki témával.

Az év végi tudományos ülésszak ebben az évben a honfoglalás korából választott vitatémát, a kor művészete és hitvilága kérdéssel foglalkozott, ebben a tárgykörben négy előadás hangzott el.

A vándorgyűlést Szeged fogadta, az elhangzó négy előadás közül kettő régészeti témájú volt.

Havi felolvasó ülések

Február 22. Castiglione László, Dolmen ábrázolása egy pompeji falfestményen

Szeptember 27. Kordos László, Magyarország paleoklimája az őskortól

Október 25. B. Bónis Éva, Megemlékezés Nagy Lajosról
Gabler Dénes, A markomann háborúk a terra sigillata-tükreben

Tóth Endre, A szombathelyi karoling vár

Szakosztály ülések

Március 25. J. V. S. Megaw, *The Archeology of Ancient Musical Instruments in Europe*

Április 22. Beszámoló az 1976. év fontosabb ásatásairól

Goldman György—Szénászy Júlia, Battonya Parázstanya és Battonya-Gödrösök, neolitik települések

Maráz Borbála, Pécs-Jakabhegy, kora vaskori földvár és halomsírok

T. Szőnyi Eszter, Kisárpás-Dombföld, római település

Kralovánszky Alán, Taliándörögd, középkori templom

Valter Ilona, Boldva, román kori templom

Szegedi vándorgyűlés június 2–3.

Kürti Béla, Az algyői honfoglaláskori temető

Kozák Károly, A kiszombori templom feltárásának eredményei

Tudományos ülésszak

A honfoglaló magyarok művészete és hitvilága — december 7.

Vitavezető: László Gyula

Fodor István, A honfoglaló magyar művészet kialakulásának néhány kérdése

Mesterházy Károly, A honfoglaláskori magyar társadalom és hitvilágának kapcsolatai

Dienes István, A magyar ősvallásról (A táltos)

Bálint Csanád, Az obulus adás eredetéhez

F. Petres Éva

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1977

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1–22)

Bakonycsernye (Kom. Fejér), s. Nr. 44.

1. *Battonya—Basarágá—Vidpart* (Kom. Békés) (III). Im Laufe der Meliorisationsarbeiten der Gemeinde wurde die Humusschicht an der Fundstätte von einer großen Fläche entfernt und so konnten die folgenden, zum Vorschein gekommenen Objekte erschlossen werden: die große Grube der Szakálhát-Gruppe mit reichem keramischem Fundmaterial, ein Haus mit lehmbeurtenen Mauern und Pfahlkonstruktion aus derselben Periode; einige frühbronzezeitliche Fragmente; acht skythenzeitliche Gräber, von ihnen zwei Brandgräber; zwei sarmatenzeitliche Gruben; schließlich zwei spätmittelalterliche Objekte.

György Goldman

Battonya—Parázstanya (Kom. Békés) (III). Die Freilegung der am Ufer des Száraz-ér gelegenen Tellsiedlung wurde an der im vorigen Jahr begonnenen Fläche fortgesetzt. In der dem Block III entsprechenden Tiefe

stießen wir auch auf den NW-Winkel des 4. Hauses mit beschmierter, aufgehender Mauer. Die Bautechnik der Mauer konnte aufgrund der Erfahrungen des vorigen Jahres noch genauer untersucht werden.

Im Block II wurden die Reste eines vermutlich größeren, niedergebrannten Hauses freigelegt (Haus Nr. 6). Vom Brand blieben die Einrichtungsgegenstände verschont, es konnte auch der Ofen erschlossen werden, aus dessen Nähe Weizen, Gerste, Linsen, Pferdebohnen neben in großer Zahl erhalten gebliebenen Gefäßen und Knochengeschäften zum Vorschein gekommen sind. In einem Niveau mit diesem Haus kam auch ein kleinerer Teil eines weiteren Gebäudes (Haus Nr. 7) in der N-Hälfte des Blockes II hervor.

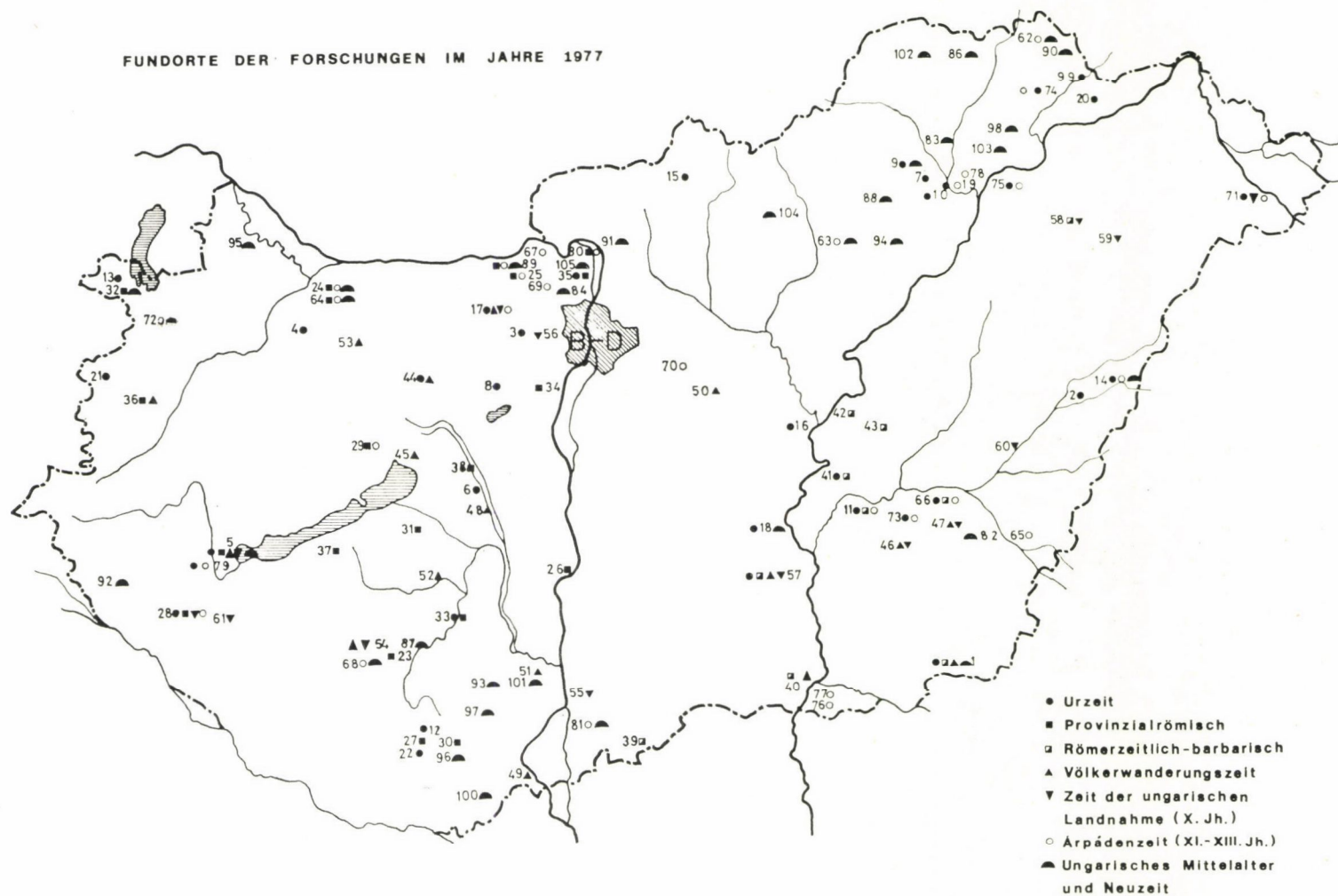
Die reichen Funde der Ausgrabung haben unsere Kenntnisse hinsichtlich des mittleren Neolithikums, der Szakálhát-Gruppe bzw. der entstehenden Theiß-Kultur erweitert.

Júlia G. Szénászy

Battonya—Sandgrube der LPG Vörös Október (Kom. Békés) (III). Die in der Mündung des Cigányka-ér, am N-Ufer fortgesetzte Planausgrabung bezweckte die Erforschung dessen, wie die von Gy. Gazdapusztai zwischen

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1977

Les sites des fouilles de 1977. Sites préhistoriques, marqués par un cercle. Sites romains, marqués par un carré. Sites de l'époque des Romains en territoire barbares, marqués par un carré divisé en deux. Sites de l'époque de la Grande Migration, marqués par un triangle dressé. Sites de l'époque de la conquête hongroise (Xe siècle), marqués par un triangle renversé. Sites de l'époque arpadienne marqués par un cercle blanc. Sites du moyen âge hongrois, marqués par un demi-cercle

1964–1966 und von uns zwischen 1973–1975 durch Fundrettung erschlossenen beiden, voneinander 200 m weit gelegenen früh-mittelbronzezeitlichen Gräberfelderabschnitte zusammenhängen. Da im Zwischengelände weitere Gräber nicht gefunden wurden, kann angenommen werden, daß wir zwei gleichaltrigen, territorial nicht zusammenhängenden Gräberfeldern gegenüberstehen. In diesem Abschnitt wurden auch zwei Gruben der Makó-Gruppe, ein in die Gáva-Kultur einreihbares symbolisches Grab sowie ein spätawaren-zeitliches, zur Hälfte in die Erde eingetieftes Hausfundament erschlossen. Es konnte hingegen festgestellt werden, daß das neulich erforschte Gräberfeld in östliche Richtung weiter anhält, wo zwei Brand- und drei Skelettgräber ans Tageslicht kamen. Ein Teil der Beigefäße kann in die Maros-Kultur eingereiht werden, ein anderer Teil zeigt mit den Formen der Hatvan-Ottomány-Kulturen eine Verwandtschaft.

József J. Szabó

2. *Berettyóújfalu, Herpály* (Hajdú-Bihar Kom.) (VIII). Im Rahmen der ungarisch-sowjetischen archäologischen Zusammenarbeit wurde mit den auf mehrere Jahre geplanten Erschließungsarbeiten auf dem Földvár genannten Fundort begonnen. Der Fundort ist durch die Ausgrabungen von Lajos Zoltay, Lajos Márton, Ferenc Tompa, József Korek und Pál Patay schon seit Jahrzehnten bekannt. Diese Ausgrabungen bedeuteten vom Gesichtspunkt unserer Erschließung zugleich die Gefahr, daß sie unsere geplante Ausgrabungsfläche gestört haben. Trotz dessen wurde dieser Fundort gewählt, da er die bedeutendste Tellsiedlung der Umgebung repräsentiert.

Unsere Erschließungsmethode bestand darin, daß wir auf einem 10 m breiten Streifen gleichzeitig nach unten so vorschritten, daß die Blöcke der Neigung des Hügels entsprechend tiefer stets länger wurden. Mit Beendigung der Ausgrabung bis zum Ende des Jahres erreichten wir die unterste bronzezeitliche Schicht, in der Mitte in einer Tiefe von 120 cm. Im unteren Niveau fanden wir den beschrifteten bzw. ausgebrannten Fußboden der Häuser. Es gelang uns insgesamt 11 Häuser freizulegen. Leider wurden die Umrisse der bronzezeitlichen Häuser durch die früheren Ausgrabungen öfters stark gestört. Deshalb erweitern wir in den folgenden Jahren die zu erschließenden Flächen in eine solche Richtung, wo es zu keiner Störung gekommen ist. Es sind auch zu den Häusern gehörende und frei stehende Öfen zum Vorschein gekommen. Das archäologische Material kann als sehr reich bezeichnet werden. Die Keramik der drei oberen Niveaus gehören in den Kreis der mittelbronzezeitlichen Gyulavarsánd-Kultur, die Keramik des untersten, vierten Niveaus repräsentiert die Ottomány-Kultur. Neben der Keramik waren sehr viele Knochen- und Geweihgeräte. Es wurden auch einige Bronzegegenstände (Stichel, Nadel, Blechfragment) und das Fragment eines kleinen Goldanhängers zutage gefördert. Es gibt auch viele Tierknochen und aus den verschiedenen Niveaus konnte auch in beträchtlicher Menge Holzkohle eingesammelt werden.

Mitarbeiter: W. Titov.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten: A. Pusikowa (Sowjetunion), László Horváth, Edit Nikolini, Csilla Siklódi, Katalin Simán und Judit Tárnoki teil.

Nándor Kalicz—Márta Sz. Máthé—Pál Raczký

3. *Bicske-Galagonyás* (Kom. Fejér) (XXXVI). Anlaßlich der Erschließungen des Jahres 1977 haben wir an jenem Abschnitt des Fundortes gearbeitet, der zwischen dem einstigen Flurweg und der Landstraße liegt. Es wurde mit reichem Fundmaterial die Abfallgrube der Sopot-Bicske-Kultur freigelegt, über die sich die Siedlungsschicht derselben Kultur befand. Die Siedlungsschicht gehört zu einem langen Pfostenhaus. Es gelang uns auf diese Weise zwei Horizonte der Sopot-Bicske-Kultur stratigraphisch auseinanderzuhalten. Im Laufe der Ausgrabungen haben wir mit Sondierungsgräben die Lage und Richtung eines

zumindest 9 m breiten und mehr als 3 m tiefen Befestigungsgrabens umgrenzt. In der uns zur Verfügung stehenden Zeit konnte weder die ganze Breite, noch die Tiefe des Grabens festgestellt werden. Es ist als sicher zu betrachten, daß es sich um einen viel breiteren und tieferen Graben handelt, als der im Jahre 1974 gefundene, aus der Sopot-Bicske- oder noch aus älterer Zeit stammende Befestigungsgraben. Die beiden Befestigungsgräben schließen sich vielleicht auch aneinander.

An der Ausgrabung nahmen Péter Árkus und Magda M. Tulok teil.

János Makkay

Boldva (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 83.

Endrőd (Kom. Békés), s. Nr. 66.

Felgyő (Kom. Csongrád), s. Nr. 57.

4. *Győrsemere-Tóth tag.* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Von der Stelle der Notausgrabung aus dem Jahre 1974, etwa 40 m in östlicher Richtung entfernt, wurden auf dem Gelände der Maschinenstation die Fundierungsarbeiten eines neuen Maschinenschuppens verrichtet. Es sind hierbei zwei weitere früheisenzeitliche Gräber zum Vorschein gekommen. Das eine Grab konnte noch zum Teil in ursprünglicher Lage freigelegt werden. Von den neun Beigefäßen waren acht Schüsseln, die mit eingezogenem Rand hatten schräg kannelierte und facettierte Verzierungen. Die Asche wurde auf den Boden des Grabes neben eine größere Schüssel mit ausladendem Rand gestreut, auf die ein 10 cm langes Eisengerät gelegt wurde. Die bisher zum Vorschein gekommenen Gräber gehören zu einem ausgedehnten Gräberfeld aus der HC-Periode.

Rezső Pusztai

5. *Keszthely-Fenekpuszta* (Kom. Veszprém) (XV). Ungarisch-sowjetische gemeinsame Ausgrabungen. 1977 wurden an fünf Arbeitsstellen die Erschließungen fortgesetzt, so auch an der Arbeitsstelle Nr. 2, wo unter Mitwirkung von M. Bodnár und den sowjetischen Kollegen (W. Titov, M. Gusakov und A. Pusikowa) die weiteren Hauseingrabungen der kupferzeitlichen Pécel-Kultur, (Badener K.) ein Ofen und eine römische Siedlungsspur (schmaler Graben) zum Vorschein gekommen sind. In diese Schicht waren die Gräber des hiesigen Gräberfeldes aus dem 5. Jh. eingegraben, von welchen insgesamt fünf erschlossen wurden. Mit Ausnahme eines einzigen kamen die Skelette mit deformierten Schädeln hervor. Auch ein vergoldetes Silberfibelpaar wurde vorgefunden.

An der Arbeitsstelle Nr. 4 wurde unter Leitung von Dénes Jankovich die Untersuchung des Platzes des einstigen Dorfes Fenek fortgesetzt. Es kamen mehrere prähistorische und römische Abfallgruben bei dem SO-Rand der Sandgrube zur Freilegung.

An der Arbeitsstelle Nr. 6 eröffneten wir parallel zur einstigen südlichen Befestigungsmauer zwölf 5 × 5 m große Blöcke. In diesen wurden spätrömische und aus dem 9. Jh. stammende Gräber erschlossen, in dem einen der letzteren wurde eine eiserne Flügellanze fränkischen Typs gefunden.

An der Arbeitsstelle Nr. 7 kam es unter der Leitung von K. Sági zur Neuerschließung bzw. Identifizierung und genauen Vermessung des von Á. Csák im Jahre 1906 freigelegten Gebäudes Nr. 5.

An der Arbeitsstelle Nr. 8 wurde unter der Leitung von B. Szőke die Untersuchung der mittelalterlichen Dorfsuren in sechs 5 × 5 m großen Blöcken vorgenommen. Hier zeigten sich auch römische Siedlungsspuren.

An der Erschließung nahmen außer den erwähnten Bauingenieur Balázs Erdélyi, Archäobotaniker Miklós Frech, Archäozoologe János Matolcsi und Anthropologin Ildikó Pap teil. Die physische Arbeit haben Studenten der Pädagogischen Hochschule bzw. Hörer der Technischen Universität im Rahmen eines KISZ-Lagers verrichtet. Zwecks Erforschung der Gebäude innerhalb der Befesti-

gung wurden geophysische Untersuchungen bei der SW-Ecke der Befestigung vorgenommen, die der Geophysische Lehrstuhl der Technischen Universität für Schwerindustrie zu Miskolc auf unsere Bitte durchgeführt hat.

István Erdélyi

6. *Kalóz-Nagyhörsökpuszta* (Kom. Fejér) (XXXVI). Parallel mit der Erschließung des awarenzeitlichen Gräberfeldes haben wir eine vermutliche Opferstelle freigelegt. Die zur Linienbandkeramik und zur Pécel-Kultur gehörenden Gruben waren von den Gräbern der awarenzeitlichen Gräberfeldes in sehr vielen Fällen durchgeschnitten, trotzdem gelang es uns einige intakt gebliebene Opfergruben zu untersuchen.

An der Ausgrabung nahm Alice Choyke (University of Binghamton, USA) teil.

Judit F. Antoni

7. *Kistokaj-Kültelek* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Auf dem Gelände werden seit 1972 ununterbrochen Fundrettungen und Ausgrabungen durchgeführt. Über dem Grundstück des Miklós Kun, auf dem Hügelrücken, auf dem Gelände der LPG wurde die Arbeit fortgesetzt. Es wurden die Gräber Nr. 20–23 freigelegt. In den Brandgräbern fand sich eine reiche Keramikbeigabe. Aufgrund der Gefäßtypen und der Schmuckbeigaben kann das Alter des Gräberfeldes auf die Zeit von LT/C gesetzt werden.

Magdolna Hellebrandt

8. *Lovasberény — Mihályvár* (Kom. Fejér) (XXXVI). Als Fortsetzung der vorausgehenden Ausgrabungen des bekannten bronzezeitlichen Wallburgs (der Vátia-Kultur) wünschten wir die Siedlungsstruktur der sog. „Nagyvár“ und das Maß der Bewohntheit der Umgebung um die Burg durch eine solche Erschließungsserie zu klären, die teils mit Hilfe von Suchgräben, teils durch die Erschließung größerer, zusammenhängender Flächen zur Kenntnis der innerhalb der Burgwälle der Vátia-Kultur geführten Lebensweise Anhaltspunkte geben können. In diesem Jahr haben wir zwei Blöcke auf dem Gelände der „Nagyvár“ eröffnet und in verschiedenen Tiefen außerhalb des Burgwalles 7 kleinere Suchgräben freigelegt. Im Burgwall haben wir in beiden Blöcken den Fußboden von je einem Haus erreicht. In den Gruben der äußeren Teile wurden Spuren des Lebens außerhalb der Stadt erschlossen.

Das Tierknochenmaterial hat als Mitarbeiterin Alice Choyke (University of Binghamton, USA) bearbeitet.

Judit F. Antoni

9. *Miskolc — Avas* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Den Erdarbeiten im Kulturpark der Jugend vorausgehend haben wir vom Jahre 1975 kontinuierlich die Freilegung auf dem Avas-Gipfel durchgeführt. 1977 setzten wir die Ausgrabung an zwei Punkten des Avas, auf dem Tüzköves II und in Alsószentgyörgy fort. Auf dem Tüzköves II haben wir auf dem südlichen Abhang zwei Suchgräben eröffnet. Es ist sehr hoch, in 40–70 cm Tiefe eine zusammenhängende Sandsteinschicht erschienen. Darüber fanden wir im dunkelgrauen Lehm Silexabschläge ohne besondere Merkmale, neben ihnen spätmittelalterliche und neuzeitliche Scherben vor. In dem in Alsószentgyörgy eröffneten Block kamen sehr wenige größere Silexabschläge zum Vorschein. Im Laufe der Ausgrabung wurden keine Geräte gefunden. Gleichzeitig mit der Ausgrabung führten wir eine Geländebegehung im südlichen Teil von Alsószentgyörgy und auf dem Tüzköves durch. Von der ersten Stätte kamen zahlreiche Späne, Abschläge und Nuklei sowie einige halbfertige paläolithische Geräte zum Vorschein. An der letzteren Stelle fanden wir Silexblöcke und Nuklei in großer Menge vor.

Konsultanten: Veronika G. Csánk und Miklós Gábori.

Mitarbeiterin: Katalin Simán. An der Ausgrabung nahmen Katalin Biró, Horta Helena Tricallotis und der Student Árpád Ringer teil.

Magdolna Hellebrandt

10. *Muhi — Kocsmadomb* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Auf dem Fundort wurden zwischen 1972–74 kontinuierlich Ausgrabungen durchgeführt und wir gelangten bis zu Grabnr. 42. Im Herbst 1976 stießen wir am Rande des Grundstückes unter Kossuth-Str. Nr. 64 bei der Ausgrabung einer Senkgrube auf ein keltisches Grab. Es kamen insgesamt fünf Gefäße zum Vorschein. Die Ausgrabung wurde im Jahre 1977 durchgeführt. Wir haben einen weiteren Teil des Grabes Nr. 43 sowie die Gräber Nr. 44 und 45 freigelegt. Sie waren Brandgräber. Das Gräberfeld wurde aus S-W abgegrenzt. Das Alter der Bestattungen fällt auf den Beginn der Periode LT/C.

An der Ausgrabung nahmen Horta Helena Tricallotis und der Student Árpád Ringer teil.

Magdolna Hellebrandt

Nagyecsed-Sárvármonostora (Kom. Szabolcs-Szatmár), s. Nr. 71.

Nagykanizsa-Katonatemető (Kom. Zala), s. Nr. 28.

11. *Öcsöd-Kiritó, Westufer* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). SW von Öcsöd, etwa anderthalb Kilometer weit, am Ufer des einstigen Körös-Bettes wurde der Teil einer in die Körös-Kultur reihbaren Siedlung durch Fundrettung gesichert. Im Laufe der Planierung einer älteren Mergelgrube kamen an diesem Ufer drei Objekte der Körös-Kultur, ein Gefäßdepot aus der Gáva-Kultur und zwei sarmatische Gruben zum Vorschein. Das Fundmaterial der Körös-Kultur ist chronologisch sehr wichtig, da ihre charakteristisch jungen Eigenartigkeiten es in entschiedener Weise von den bisher bekannten absondern.

Pál Raczy

Öcsöd, Rédei-Garten (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Auf dem Fundort wurden zu Beginn des Monats Juli 1977 anlässlich der Anpflanzung eines Obstgartens Skelette gefunden. Es gelang uns die Funde von zwei Perioden: 6 keltische und 8 mittelalterliche (10–12. Jh.) Gräber des ungarischen gemeinen Volkes sicherzustellen. Von den Funden heben sich das keltische Grab Nr. 9, in dem Eisenschwert, Eisenschere, Gefäß und Bronzefibel von „arco di violo“-Typ waren, ferner Grab Nr. 7 des ungarischen gemeinen Volkes aus dem 10–12. Jh. hervor, in dem die Reste eines Totenhemdes beobachtet werden konnten. Die Fläche ist archäologisch völlig erschlossen.

László Madaras

Örménykút — Szilái halom (Kom. Békés), s. Nr. 73.

12. *Pécs — Jakabhegy* (Kom. Baranya) (XXVI). Die im Jahre 1976 begonnene Erschließung fortgesetzt, haben wir in dem westlich vom Burgwall von Jakabhegy gelegenen Hügelgräberfeld weitere 12 Hügelgräber freigelegt. Einen Teil der mit Steinring umnommenen Grabkammern haben wir schon ausgeplündert vorgefunden, jedoch aufgrund der erhalten gebliebenen Beigaben konnte eine jede Bestattung mit Sicherheit datiert werden. Es wurde festgestellt, daß die Hügel über die Brandgräber der Periode HA/C aufgetragen wurden. Die charakteristischen Funde der Gräber waren bronzene Pferdegeschirrbeschlüge, Henkeltöpfe und große Urnen.

Im Zuge der Ausgrabung fanden wir unter mehreren Hügeln auch Siedlungsreste der Urnenfelder-Kultur. Es ist evident, daß in den Bestattungen der Periode HA/C

vorangehenden Epoche der Großteil der Bergkuppe von einer Siedlung der Urnenfelder-Kultur eingenommen war.

Mitarbeiter: László Horváth (Nagykanizsa)

Konsultanten: Gábor Bándi und Éva F. Petres

Borbála Maráz

13. Sopron, Krautacker, NW-Wohnsiedlung (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Westlich vom Gebäude Nr. IX wurden an der anderen Seite der Landstraße mit den Gräben der öffentlichen Werke drei hallstattzeitliche Siedlungsobjekte durchgeschnitten: eine Wohngrube und zwei sonstige Gruben. Die Objekte befanden sich 150 m südlich von der unter Erschließung befindlichen Siedlung, sie waren von dem durch E. Jerem ausgegrabenen eisenzeitlichen Gräberfeld 200 m in NO-Richtung entfernt.

János Gömöri

Sopron — Krautacker (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Im Herbst 1976 kamen bei Geländeregelungsarbeiten, im Zusammenhang mit der Erweiterung der neuen Wohnsiedlung von den früheren Grabungsflächen etwa 300 m weit nach Westen, Urnengräber zum Vorschein (Fundrettung von R. Pusztai).

1977 haben wir anlässlich einer Kontrollausgrabung auf einer Fläche von 2500 m² 118 Gräber freigelegt. Zweidrittel der Gräber war eine aus der jüngeren Phase der Urnenfelderkultur stammende Brandbestattung, das übrige Eindrittel vertreten die Skelett-, Brandschüttungs- und Urnengräber der Spät-Hallstatt- und La Tène-Zeit. Die 16 Skelettgräber (unter ihnen die aus der Hallstatt- und La Tène-Zeit) waren mit Steinpackung versehen oder von einigen Steinen, in einem Fall von einer Steinsäule — Grabstein — bedeckt, jedoch weichen die Bestattungen der beiden Perioden vom Gesichtspunkt der Orientierung voneinander ab. In regelmäßigem Abstand und mit gleicher Orientierung (S-N-Hauptrichtung) liegen die keltischen Skelettgräber und die jüngeren Brandschüttungs- und Urnengräber bilden ebenfalls eine zusammenhängende Gruppe.

Die aus den Bestattungen der Urnenfelderkultur zum Vorschein gekommenen Metallbeigaben datieren die Gräber auf die zweite Hälfte der Periode HA/B. Die nächste Schicht vertreten die Skelettbestattungen am Ende der Periode HA/D (5. Jh. v. u. Z.), während die keltischen Gräber sich zwischen dem 4-2. Jh. v. u. Z. verteilen.

Das Gräberfeld ist noch von keiner Seite abgegrenzt, jedoch beweisen die bisher zum Vorschein gekommenen Funde, daß die Gräber aus der mit den Hauptsiedlungsperioden gleichen Zeit stammen.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Szilvia Honti und Katalin Wollák sowie die Restauratorinnen Lucia Glatfelder, Erzsébet Pintér und Ágnes Zamadits teil.

Erzsébet Jerem

Sopron — Várhely (Burgstall). (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). 1977 hat die Untersuchung des Fundortes folgende drei Problembereiche umfaßt: 1. Fertigung einer Karte mit Keilschraffierungen über die prähistorischen Formationen, 2. Erforschung des Wallsystems, 3. Erschließung eines Tumulus im Gebiete des Hügelgräberfeldes.

1. Die Kartierung der Wälle wurde mit Ausnahme des westlichen Endes des ersten (jüngsten) Vorwalles beendet.

2. Der Dritte (innere) Vorwall wurde im südlichen Teil durchgeschnitten. Der Durchschnitt zeigte, daß dieser Wall auf den felsigen Untergrund gebaut wurde. In der Mitte des Walles, in der Aufschüttungserde wurden größere Steine nebeneinandergelegt. Dieser Wall schließt sich in Bogenform dem hallstattzeitlichen Hauptwall an, an den der dritte (innere) Vorwall angebaut wurde. Auch dies zeigt, daß der durchgeschnittene Vorwall jünger als der hallstattzeitliche Hauptwall ist.

Wir haben auch an einem anderen Punkt des Wallsystems Forschungen durchgeführt, u. zw. im südlichen Teil des hallstattzeitlichen Hauptwalles. Der Hauptwall ist hier ein Doppelwall. Den inneren Zug des Doppelwalles haben wir 1973 durchgeschnitten. 1977 wurde die Linie des früheren Durchschnittes verlängert und der äußere Teil des Doppelwalles freigelegt. Die äußeren und inneren Wallabschnitte sind von einem Graben getrennt. Die äußere Linie des Doppelwalles haben wir zuerst mit einem Graben durchgeschnitten, sodann bei dem mittleren Teil des Walles den Graben zu einem 4 × 4 m großen Block erweitert. In diesem Block schritten wir schichtenweise nach unten und legten die Erscheinungen in horizontaler Ebene auch gezeichnet und photographiert fest.

Die Ergebnisse dieses Durchschnittes lassen sich im folgenden zusammenfassen: In der ältesten Periode der Wehrarbeiten wurde ein 80—40 cm breiter Graben gezogen. Diesen Graben schließt ein Streifen aus Asche und Holzkohle ab. Über dieser Holzkohlenschicht konnten wir Reste einer trocken gelegten Steinmauer beobachten, sowohl an unserem vertikalen wie auch horizontalen Schnitt. In der obersten Schicht zeigte sich eine mit kleineren Steinen gemischte Erdaufschüttung. Das Ergebnis unserer neuen Wallforschung mit den Daten der Walldurchschnitte früherer Jahre verglichen, sehen wir, daß die älteste Verteidigungswehr der Siedlung von Várhely ein Graben bzw. eine Palisade gebildet haben. Die unterschiedene Spur der Palisade fanden wir 1975 in unserem an der O-Seite des hallstattzeitlichen Hauptwalles gezogenen Graben, während 1977 wir auf die Spur eines Grabens stießen. In der folgenden Periode, jedoch noch im Laufe der Periode HC wurde eine trocken gelegte Steinmauer erbaut, an deren Innenseite sich auch noch eine Holzkonstruktion angeschlossen hat. Am entscheidendsten konnte diese Holzkonstruktion 1973 beobachtet werden. Zu Ende der Hallstattzeit wurde auf den früher beschädigten Wall Erde aufgetragen und der Wall auf diese Weise erhöht. In dieser Schicht konnten zerstreut auch kleinere und größere Steine beobachtet werden.

3. Im Jahre 1977 haben wir den Tumulus Nr. 177 des sich dem Burgwall anschließenden Hügelgräberfeldes freigelegt. Dieses Grab liegt am östlichen Rand des Gräberfeldes. Unter dem Grabhügel, am Rande des Grabes wurden auch Spuren von Holzbalken entdeckt, jedoch genügte die erhalten gebliebenen Reste zur Nachbildung der Holzkonstruktion nicht. Die Beigaben des auf die einstige Oberfläche gelegten Grabes sind die folgenden: etwa 850 winzige, gelbe und blaue Pastaperlen, 32 ganze und mehrere fragmentarische gelbblaue Glasperlen, ferner die geschmolzene Schlacke von Glasperlen. Außer Eisen- und Bronzebruchstücken lagen noch im Grabe 1 Bronzereifen, 7 Spinnwirtel, 4 große Gefäße mit konischem Hals, 2 Schöpfgefäße, 1 Gefäß von „Kalendarberg“-Typ, 1 Schüssel, 2 Deckel, 2 Tonsitulen, 4 Fußschüssel und 1 Zwillingsgefäß. Unsere während der Ausgrabung gemachten Beobachtungen werden später durch die Restaurierung der Gefäße eventuell modifiziert.

1977 trachteten wir parallel mit der Ausgrabung auch die Karte von Lajos Bella mit dem Gelände und den von uns gemachten Vermessungen zu identifizieren. Diese Arbeit ist noch nicht abgeschlossen.

Erzsébet Patek

Szabolcs — Ref. Parochie (Kom. Szabolcs-Szatmár), s. Nr. 75.

Szakály — Réti földék (Kom. Tolna), s. Nr. 33.

Szentendre — Római sánc u. (Kom. Pest), s. Nr. 35.

14. Szentpéterszeg, Körtélyes (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Zur Zeit der im Rahmen der ungarisch-sowjetischen archäologischen Zusammenarbeit durchgeführten Ausgrabungen in Berettyóújfalú-Herpály (s. dort) wurden nach Mitteilung der Bewohnerschaft östlich von der Tellsiedlung von Herpály etwa 1 km weit beim Pflügen Skelette und Scherben gefunden. Auf dem Fundort wurde daher zwecks Erforschung des zu den bronzezeitlichen Schichten der Tellsiedlung gehörenden Gräberfeldes eine

Sondierungsgrabung durchgeführt. Bei zur Gemeinde Szentpéterzeg gehörenden Körösvéyes schlingelt ebenfalls das Bett des einstigen Wasserflusses, der auch die Tellsiedlung von Herpály umzingelte. Auf dem von Überschwemmungen verschonten Hochufer zogen wir zwei Suchgräben. In etwa 30–40 cm Tiefe haben wir zwei W-O orientierte, beigablose Skelette in gestreckter Lage gefunden. Ihr Alter ist unbestimmbar. Es mag sein, daß sie aus dem Mittelalter oder aus der Neuzeit stammen. In der Nähe haben wir an der Oberfläche Spuren einer weitausegedehnten mittelalterlichen (árpádenzeitlichen) Siedlung beobachtet.

Im Laufe der Sondierung wurden auch die Objekte der neolithischen Körös-Kultur und der Gruppe von Esztár gefunden und ihre in den Suchgräben fallenden Teile freigelegt. Sie enthielten reiche Keramikfunde. In den Grubenteilen der Körös-Kultur haben wir außer den Scherben auch kleinere Idolfragmente, sehr viele Knochen- und Steingeräte gesammelt. Es wurde auch eine völkerwanderungszeitliche (eventuell árpádenzeitliche?) bienenkorbförmige Grube ausgegraben. Wegen dem wenigen Fundmaterial ließ sich die genauere Zeit der Grube nicht feststellen.

Nándor Kalicz—Márta Sz. Máthé—Pál Raczkay

15. *Szécsény-Benczurfalva, Orgona u. 2.* (Kom. Nógrád) (IV). Auf seinem Grundstück fand Lajos Paulusz beim Gartenbau Goldgegenstände. Die aus Anhängern und Drähten bestehenden Funde wurden vom Ungarischen Nationalmuseum durch Kauf erworben. Der Fundort liegt beim Fuß des aus der archäologischen Literatur gut bekannten Major-Berges. Die Kontrollausgrabungen haben wir an der von den Auffindern bezeichneten Stelle mit zwei 4 × 4 m großen Blöcken durchgeführt. Im Laufe der Ausgrabung wurde ein einschichtiger, in die Piliny-Kultur gehörender Siedlungsteil erschlossen. Im Block kamen zwei Gruben (A., B.) ans Tageslicht. In der Grube A sind außer dem Denkmalmaterial der Piliny-Kultur noch zwei, mit Steinen abgedeckte, menschliche Schädel zum Vorschein gekommen.

Ilona Stanczik

16. *Szolnok-Szanda-Tenyősziget-Dersi gát* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Die Siedlung der Körös-Kultur liefert ein grundlegendes Quellenmaterial zur siedlungsgeschichtlichen Untersuchung der frühen Produktionstätigkeit und wir haben eine 287,5 m² große zusammenhängende Fläche, ferner etwas weiter davon einen 50 m² großen Suchgraben freigelegt.

Die Siedlung ist einschichtig, der gelbe Untergrund erschien im allgemeinen in 60 m Tiefe. An der großen zusammenhängenden Fläche fanden wir die Reste von zwei abgebrannten Häusern. Die annähernd rechteckförmige Schuttschicht des Hauses Nr. 1 zog sich unter der Oberfläche in 25–30 cm Tiefe dahin, bedeckte eine etwa 40 m² große Fläche und ihre Längsachse war WNW-OSO gerichtet. Der Lehmbewurfleck des Hauses Nr. 2 lag vom Haus Nr. 1 etwa 3 m entfernt. Die Form des Hauses konnte infolge der nachträglichen Eingrabungen und durch die vom Pflügen entstandenen Störungen nicht eindeutig geklärt werden. Es steht jedoch fest, daß diese Form größer war als die des Hauses Nr. 1.

Insbesonderer beim Haus Nr. 1 konnten die großen Lehmbewurfstücke mit Schilfabdrücken beobachtet werden, die abgestürzt Teile der einstigen Struktur der lehmbeurworfenen Schilfmauer bewahrt haben.

Beim Haus Nr. 1 haben wir keine Pfostenlöcher gefunden, während bei dem WNW-Abschluß des Hauses Nr. 2 drei größere Pfostenstellen (von 50 cm Durchmesser) geklärt werden konnten. Zwischen dem Schutt beider Häuser bzw. unter ihnen lagen Bruchstücke von mehreren, rekonstruierbaren, größeren und kleineren Gefäßen. Es gehörten zahlreiche Knochengeräte, Steingeräte sowie Pintaderen und Idolfragmente zu den Funden der Häuser. Im Haus Nr. 2 kam an der Wand eines großen Vorratsge-

fäßes ein eigenartig bearbeitetes Relief mit einer Frauenfigur zum Vorschein. Ähnliche sind auch in den Gruben der Siedlung zum Vorschein gekommen.

Außerhalb der Häuser und unter ihnen fanden wir mehrere Gruben. Von diesen waren zwei sehr umfangreich und die eine konnte völlig freigelegt werden. Für diese Gruben ist es im allgemeinen charakteristisch, daß ihre Aufschüttung reich an Holzkohle, Asche und organischem Stoff ist und sehr viele Muscheln, Schnecken und Fischknochen enthält, die eine dicke Schicht bilden. In der Aufschüttung der Gruben fanden wir auch sehr viele Gefäßfragmente und Tierknochen. Den Häusern ähnlich, waren auch die Gruben an Geräten, an verschiedenen anthropo- und zoomorphischen Darstellungen reich.

Von hervorragender Bedeutung ist die unter das Haus Nr. 2 reichende, zylindrische Opfergrube von 120 cm Durchmesser, in dem viele rekonstruierbare Gefäßfragmente gefunden wurden. Im Laufe der Ausgrabung stießen wir auf die Bestattungen von 5 Erwachsenen bzw. Kindern aus der Körös-Kultur. Alle Skelettgräber waren in Hockerlage. Als Beigabe des einen Grabes kam aus einem weichen Gestein erzeugt ein Armring zum Vorschein.

Im Suchgraben fanden wir Teile von weiteren zwei Häusern sowie von zwei Gruben. Die Erschließung dieser ist Aufgabe der folgenden Jahre.

Im Laufe der Ausgrabung sind einige charakteristische Keramikfragmente der kupferzeitlichen Tiszapolgár-Kultur zum Vorschein gekommen und es wurden auch die sehr wenige Funde enthaltende Grube der spätbronzezeitlichen Rákóczi-falva-Gruppe, ferner der Teil einer sarmatischen Grube erschlossen. Auch eine völkerwanderungszeitliche Grube mit wenig Keramik und den Bruchstücken eines Knochenkammes haben wir zutage gefördert.

An der Ausgrabung nahmen Marietta R. Csányi, ferner die Studenten Edit Nikolin, Katalin Simán, Csilla Siklódi und Magdolna Seleanu teil.

Nándor Kalicz—Pál Raczkay

17. *Tatabánya-Dózsakert* (Kom. Komárom) (XLI). Im Laufe der Fundrettung haben wir die Gräber eines durch Erdarbeiten gestörten früheisenzeitlichen Gräberfeldes erschlossen. Es konnten insgesamt 34 Gräber zum Teil oder völlig freigelegt bzw. beobachtet werden. Die Gräber waren mit Steinpackung umnommen, so wie in einem Teil der Gräberfelder des „gemeinen Volkes“ der transdanubischen HA/C-Periode.

Im Gebiet des Gräberfeldes haben wir ein 6 × 4 m großes, in die Erde eingetieftes Haus mit Pfostenkonstruktion und Steinofen gefunden, das auf die zweite Hälfte des 10. Jhs datiert werden kann. Dem landnahmezeitlichen Haus schloß sich ein runder Graben an.

In weiteren Grabungsflächen konnten wir Spuren von mittelnolithischen (Notenkopfkeramik), frühbronzezeitlichen (Makó-Gruppe), spätbronzezeitlichen (Urnenfelder-Kultur), spätlatènezeitlichen, spätawarischen und aus dem 12. Jh. stammenden Siedlungen: in die Erde eingetieft Häuser, Grabensysteme, Öfen im Freien usw. beobachten.

An der Ausgrabung nahmen V. Cserményi, J. Solti sowie die Studenten J. Liskó, L. Kocsis, Z. Klamár, M. Seleanu, Gy. Kovács, Cs. Siklódi, V. Soós, K. Simán, Sz. Honti, J. Tárnoki und Á. Nagy teil.

Gábor Vékony

18. *Tiszaalpár (Alpár) — Nagyvárdomb* (Kom. Bács-Kiskun) (XIV). Auf dem Hügel Nagyvárdomb haben 1949 Pál Patay, 1974–75 István Bóna Ausgrabungen vorgenommen. Es wurde festgestellt, daß die Siedlung in die Spät-Vatya-Kultur gehört und bis zur Koszider-Periode dauert. Die Aufgabe der Ausgrabung des Jahres 1977 war die Klärung des Alters und der Struktur des 3 m hohen Wall.

Mit Hilfe von Erdbohrern konnte festgestellt werden, daß der Nagyvárdomb und der Kisvárdomb über dem Überschwemmungsgebiet der Theiß ein zusammenhängen-

des Pateau waren. Die ersten Ansiedler, das Volk der Spät-Vatya-Kultur hat den zwischen ihnen dahinziehenden, heute schon 10 m tiefen Graben ausgeworfen und aus der von dort gewonnenen Erde beim Beginn des Lebens in der Siedlung den Wall erhoben. Im letzteren haben wir keine Spuren einer Konstruktion gefunden. Die Wohnsiedlung begann beim inneren Fuß des Walles, jedoch fielen in die jetzt freigelegte Fläche nur der unsichere Fleck eines Hauses und drei ineinanderreichende Gruben.

In den weiteren Phasen der Vatya-Kultur unmittelbar bis zur Koszider-Periode wurde der Wall nicht mehr als Befestigung gebraucht, denn man hat in den inneren Hang ein rechteckförmiges Haus tief eingeschnitten. Von diesem Haus können 5 Fußbodenschichten abgesondert werden.

Die letzte bronzezeitliche Periode ist von drei, an Ort und Stelle gefertigten, über die Erde ragenden Vorratsgefäßen vertreten, mit vielen Kornresten und einem Herd. Zur selben Zeit hat man auch eine bienenkorbformige Grube in den oberen Teil des Walles eingegraben, als Zeichen dessen, daß der Wall nicht mehr als Befestigung gebraucht wurde. Auch die Reste der drei Vorratsgefäße in dem eingeschnittenen Teil an der Seite befanden sich über den Ruinen des Hauses. Im selben Niveau mit den Vorratsgefäßen verraten mehrere intakte Gefäße das plötzliche Ende der Siedlung.

Die letzte Periode der Siedlung stammt aus dem Mittelalter. Die bronzezeitlichen Niveaus sind von einer gelben Aufschüttung bedeckt, auf welche der Wall mit Holzkonstruktion gebaut wurde, deren viele morsche Reste zum Vorschein gekommen sind: es wurden zwei Mauern aus dicht nebeneinander gelegten Baumstämmen errichtet, deren Zwischenraum mit dem im Inneren Gebiet der Burg vorhandenen Humus aufgefüllt wurde. Aus der Aufschüttung sind nur bronzezeitliche Scherben zum Vorschein gekommen, jedoch das Schneidenfragment eines kleinen Eisenbeils deutet darauf hin, daß dieser Teil des Walles nicht prähistorisch ist. Auf das Alter des mittelalterlichen Walles geben einen gewissen Anhaltspunkt die Erwähnung bei Anonymus und die von István Bóna früher gefundenen, vom inneren Gebiet der Burg stammenden Gefäßfragmente aus dem 12–14. Jh.

Mitarbeiter der Ausgrabung: István Bóna, Attila Horváth, Elvira H. Tóth. Die Bodenbohrungen hat Ottó Trogmayer und der Geologe István Révész, unter Mitwirkung des Studenten Gábor Lőrinczy durchgeführt.

Gyula Nováki

Tiszaföldvár — Ziegelfabrik (Kom. Szolnok), s. Nr. 41.

19. Tiszaluc — Sarkadpuszta (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (IV). Im Laufe der auf dem Fundort zum vierten Mal durchgeführten Ausgrabung haben wir ein weiteres Gebiet von 242 m² erschlossen (bisher insgesamt 804 m²). Es sind mehrere, die Funde der kupferzeitlichen Hunyadi halom-Gruppe enthaltende, größere Gruben sowie weitere Teile des Gebäudes Nr. 2 mit Pfostengerüst zum Vorschein gekommen. Dies wird durch ein drittes, ähnliches Gebäude durchgeschnitten, dessen völlige Erschließung jedoch Aufgabe des nächsten Jahres sein wird. Auf dem Gelände haben wir in geringerer Menge bronzezeitliche Keramik gefunden.

Gleichzeitig wurden auch die Gräber Nr. 44–89 aus dem 11. Jh. freigelegt.

An der Ausgrabung nahmen László Kovács und István Vörös teil.

Pál Patay

20. Vajdácska, Nyerges-tanya (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (IV). In der südlichen Gemarkung von Vajdácska, 100–150 m in NO-Richtung vom Nyerges-Gehöft, auf dem Sandhügel ist aus einer Tiefe von 1,5 m in einem Gefäß verborgen ein Bronzefund zum Vorschein gekommen. Infolge der maschinellen Sandgewinnung konnte die Eingra-

bung der Grube nicht geklärt werden. Das Fundmaterial — dessen Gewicht beinahe 28 kg wiegt — enthält Nackenscheibenäxte, Tüllenbeile, Flügelstichel sowie Sicheln, verzierte Bronzegürtel und Fragmente kleinerer Bronzeschmuckstücke, außerdem in großer Menge Gußkuchen. Der Fund läßt sich in das Horizont von Ópályi reihen.

Ferenc Losits

21. Velem-Szentvid (Kom. Vas) (XXXIX) Es wurde die Forschung des O-SO-Teiles der Terrassensiedlung fortgesetzt.

In der sich den eröffneten Blöcken der vorangehenden Jahre unmittelbar anschließenden Fläche legten wir die weitere Trasse der sich zur Hauptburg serpentinarig hinaufschlingelnden spätbronzezeitlichen Straße und die sich dieser von SO anschließenden Hausreihe frei. In diesem Gebiet kamen einige späthallstattzeitliche Gruben und aus der stark gestörten LT-D-Schicht ein geschliffenes Steingewicht mit Eisendorn zum Vorschein.

Je 120 m von der vorangehenden Ausgrabungsstätte entfernt waren unsere — auf den SO-Terrassen — erschlossenen Blöcke von einer sehr dünnen Aufschüttungsschicht bedeckt. Gemäß des früher beobachteten Systems haben wir dem Grundriß nach etwas verschobene, auf die Terrasse eckig gebaute, große Häuser erschlossen. Das spätbronzezeitliche Niveau ist auch hier 2–3schichtig. Das eine Wohngebäude war — aufgrund des stark durchgebrannten Fußbodens und des darin gefundenen kleinen Schmuckfundes (12 durchbrochene, scheibenförmige Anhänger, Gürtelschnallenfragment) niedergebrannt und von seinen Bewohnern verlassen.

Es wurde auch mit dem Durchschnitt des sich an der S-W-Seite dahinziehenden Walles mit zum Teil gelegten Steinmauern begonnen.

Mitarbeiter: Vajk Cserményi und Mária Fekete.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Eszter Bánffy, Anna Endrődi, Szilvia Honti, Judit Kvassay, Árpád Nagy (ELTE), ferner Judit Koós, Ágnes Somogyvári (JATE) teil.

Gábor Bárd

Zalavár-Kövecses (Kom. Veszprém), s. Nr. 79.

22. Zók-Várhegy (Kom. Baranya) (XXVI). Auf dem seit je her bekannten, jedoch von stratigraphischem Gesichtspunkt aus bisher nicht untersuchten Fundort haben wir eine Probegrabung durchgeführt. Die Grabung bezweckte die einzelnen Siedlungsperioden zu bestimmen. Im Laufe der im wesentlichen Teil der Siedlung begonnenen Grabung gelang es zu klären, daß sich auf dem Fundort zuerst die eine Volksgruppe der kupferzeitlichen Balaton-Lasinja-Kultur, dann die der Badener Kultur (sog. Periode „nach Boleráz“) und schließlich die eine Gruppe der Zók-Vučedol niedergelassen hat. Innerhalb der zur Zók-Vučedol-Kultur gehörenden Schicht konnten zwei Siedlungsniveaus auseinandergehalten werden. Auf dem frühen Niveau haben wir Hausfußböden in gutem Erhaltungszustand erschlossen. Zum späten Vučedol-Niveau gehört die Grube Nr. 36 von hervorragender Bedeutung. Aus ihr sind Gießtiegel und Gießformen mit Gefäßen und Herdresten zusammen zum Vorschein gekommen.

Die Funde der ältesten, zum Teil bereits weggepflügten, gestörten Schicht der Siedlung gehören zur Kultur von Somogyvár-Vinkovci. Das Denkmalmaterial derselben Kultur erschlossen wir auf dem Várhegy, südlich von der Siedlung von Vučedol, auf einer 200 m weit liegenden Weide. Diese beiden Angaben bekräftigen die Vorstellung, wonach wir mit der Verbreitung der Somogyvár-Vinkovci-Kultur im transdanubischen Raum unmittelbar nach der Vučedol-Periode rechnen können.

István Ecsedy

„B“ Budapest, III.-Óbuda (V). Den Schwerpunkt der römerzeitlichen Ausgrabungen des Jahres 1977 bedeuteten auch weiterhin die im Zentrum des Stadtviertels Óbuda durchgeführten Forschungen. Als unerwartete Last wurden unsere Planaufgaben durch die aus äußerem Kredit durchgeführten Forschungen mit außertourlichen Aufgaben erweitert. Die Grenze dieser Forschungsarbeiten bezeichnen im Süden die Kiscelli-Straße, im Norden die Linie der Gasfabrik zu Óbuda, im Osten die Donau, im Westen die Bécsi-Straße und bedeuten insgesamt das Verichten von 27 selbständigen Ausgrabungen. Die archäologischen Forschungen wurden demnach auf dem Gelände des Aquincumer Legionslagers und der spätrömischen Befestigung, in den südlichen, westlichen und nördlichen Regionen der Militärstadt, in der Aquincumer Militärstadt und im Zentrum der Zivilstadt durchgeführt.

Die Vorarbeiten des Entwurfes des sich zur Erweiterung der Árpádbrücke anschließenden Verkehrsknotens haben Erschließungen von viel größerem Volumen als erwartet, in der Front der praetoria des Aquincumer Legionslagers notwendig gemacht. Die Planausgrabungen wurden im öffentlichen Bad des castrum, in den vom Bad südlich gelegenen Offiziershäusern an der Ecke der via praetoria und der via principalis sinistra sowie in dem von vier Straßen umgrenzten Kasernenblock unternommen. Das durchforschte Gebiet war von der Südmauer des Lagers und seinen Wassergräben abgeschlossen. Im Gebiet ist auch der vollständige Grundriß des Südtores des Legionslagers aus dem 2–3. Jh. geklärt worden.

Gleichzeitig damit klärte sich auch durch die in mehreren Abschnitten vorgenommenen Ausgrabungen die O-Mauer der Befestigung aus dem 4. Jh., die Ausdehnung der SO-Eckbasti sowie innerhalb der Befestigung der Platz von mehreren spätrömischen Gebäuden.

Die Hauptschlagader des Verkehrs der neuen Wohnsiedlung von Óbuda bedeutet die Szentendrei-Straße. Wegen der vollständigen Rekonstruktion der Straße wurden im Abschnitt Flórián-Platz – Pók-Gasse, also mehrere Kilometer lang Erdarbeiten durchgeführt, die bis zu ihrer Beendigung auf der römischen Siedlung vor sich gingen. Für eine besonders anspruchsvolle Arbeit galt im Raume der Buvár- und Folyamörgasse die Erforschung des in den Jahren 1973–75 mit Wandgemälden, Stuckos, Mosaiken und mit einer Statue verzierten öffentlichen Gebäudes, dessen weitere Räume ans Tageslicht gekommen sind.

Entlang der Szentendrei-Straße wurden zwischen den Meggyfa- und Záhonygassen, an mehreren Punkten Notausgrabungen an der östlichen und westlichen Seite der römerzeitlichen Wasserleitung vorgenommen. Wichtig ist die oberhalb des in die Donau einmündenden Abschnittes des Aranyárok gemachte Beobachtung über die Reste eines vermutlichen Brückenpfeilers, ferner die Erschließung der Straßendecke aus römischen Steinplatten in dem vom südlichen Tor der Zivilstadt ausgehenden Abschnitt.

Das bedeutendste Ergebnis erbrachten die Erschließungen zwischen den Kazal- und Keled-Gassen, wo die südliche Stadtmauer und die Wehrbauten der Zivilstadt von Aquincum zum Vorschein gekommen sind.

Innerhalb der Stadtmauer wurde das vierte – bisher unbekannte – öffentliche Bad der Zivilstadt gefunden. Es konnte der vollständige Grundriß des Gebäudes rekonstruiert werden; in den Räumen sind die Ziegelmosaikfußböden, gemauerten Steintürrahmen, der bemalte Mörtel auf den durchschnittlich anderthalb Meter hoch stehenden Mauern sowie die Zentralheizung des Bades, sein Wasserleitungs- und Kanalnetz in außergewöhnlich gutem Zustand erhalten geblieben. Im Laufe der Ausgrabungen wurde auch der bisher noch unbekannte längere Abschnitt der O-W-Hauptstraße der Zivilstadt mit einer Ladenreihe an beiden Seiten erschlossen.

An der östlichen, der Donau zu gelegenen Seite der Zivilstadt kamen weitere vier Töpferöfen und Reste von Werkstätten der in der Fachliteratur als Töpfersiedlung

bei der Gasfabrik bekannten, römerzeitlichen Industrieanlage zum Vorschein.

Von den römerzeitlichen Fundrettungen müssen noch die an der Stätte des Wohnviertels von Kaszás-dűlő durchgeführten Forschungen hervorgehoben werden. In diesem Jahr haben wir das ganze Gelände durch ein in großen Zügen im voraus entworfenes Grabensystem durchforscht; zu den Teilforschungen wird es in der ersten Hälfte des folgenden Jahres kommen. Das Gebiet liegt zwischen der Zivil- und Lagerstadt von Aquincum. Es sind hier die Spuren der Aquincumer Vorstadt und die Gräber des größten Gräberfeldes der Militärstadt zum Vorschein gekommen.

Klára Póczy

„B/1.“ Aquincum-Zivilstadt, westlicher Teil (Pz. 19695, 19418, 19430). Die Erweiterung der Szentendrei-Straße und die Verlegung der Vorortsbahngeleise nach Westen haben die Erschließungen notwendig gemacht. In den Bau wurde ein 400 × 20 m großer Streifen des Gebietes der Zivilstadt einbezogen, aus dem durch die mehr als ein halbes Jahr lang andauernden Forschungen etwa 850 m², also 10% der berührten Fläche freigelegt werden konnte.

Es ist gelungen mit N-S-Suchgräben das Insulasystem des westlichen Teiles der Zivilstadt auf einer zwischen der südlichen Stadtmauer und der in O-W-Richtung verlaufenden Hauptstraße (= „B“-Straße) gelegenen 250 m langen Strecke zu klären. An einigen – archäologisch wichtigen – Punkten haben wir die Forschung vom N-S-Graben auch östlich ausgebreitet. So wurde die südliche Stadtmauer mit den dazu gehörenden äußeren und inneren Wehrbauten sowie der Beginn der ersten Gebäude innerhalb der Stadtmauer erschlossen. Aus dieser Stelle ist vor allem ein frühkaiserzeitliches Fundmaterial zum Vorschein gekommen, da durch den hier getriebenen Ackerbau die späteren Denkmäler ausgepflügt wurden.

In einer glücklicheren Lage befand sich das südlich von der Stadtmauer die 2. Insula bildende Gebäude, dessen dicke Mauern dem Pflug widerstanden und intakter auf uns geblieben sind. Das Gebäude war in N-W-S-Richtung von Straßen gesäumt, seine östliche Grenze bildete wahrscheinlich der Aquädukt. Aufgrund der topographischen und Grundrißdaten sowie des Fundmaterials konnten wir die Bestimmungsfunktion des Gebäudes als eines Bades bestimmen. Das Bad wurde im 3–4. Jh. öfters umgebaut, jedoch blieb ihre Funktion unverändert.

Gleichfalls blieben die späten Perioden gegenüber der Station der Vorortsbahn (HÉV) von Aquincum, bei dem Beginn der an beiden Seiten der O-W-Hauptstraße (= „B“-Straße) erschlossenen Gebäude erhalten. An der südlichen Seite der Straße finden wir die Fortsetzung der der Straße „C“ umsäumenden Ladenreihen, die von einer ganzen Reihe ineinanderreichender Schwellensteine angedeutet ist.

An der O-W-Hauptstraße zeigen die die römischen Schichten durchschneidende, gestörte Pferdeknochen enthaltende Grabgrube sowie der an die Ecke eines Gebäudes gelehnte Steinherd auf die weitere verschiedenartige Funktion der Gebäude.

Auf dem obigen Gelände führten wir nach dem Einsetzen der Bauarbeiten noch mehrere kleinere Fundrettungen durch, die die Ausgrabungsergebnisse noch mehr ergänzten.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Erzsébet Márity teil.

Paula Zsidi

„B/2.“ Folyamör u. 16. Die 1977 fortgesetzte Ausgrabung bezweckte die Ausdehnung des 1974 zum Vorschein gekommenen Gebäudes mit Mosaikfußboden und Stuckverzierung zu bestimmen.

Nach S und W vom Mosaikfußboden wurden zwei Räume erschlossen. Der eine Raum war mit von rotweißem, geometrischem Muster verzierten Mosaiken ausgelegt. Die die Südseite grenzende Mauer war von einem dreischichtigen Wandgemälde bedeckt. An der Südseite

der Mauer zog sich ein Raum mit Terrazzoboden dahin.

Westlich vom Mosaik wurden die Mauern von zwei weiteren Räumen erschlossen; der Sockelteil der Mauer war mit gelb-roten, schwarz-grünen Fresken verziert. Im Heizungskanal lagen sehr viele Wandgemäldefragmente herum, die meisten mit mehrschichtiger Bemörtelung. Weitere Stücke der Stuckverzierungen des mosaikbelegten Raumes wurden hier gleichfalls angetroffen.

Györgyi Parragi

„B/3.“ *Flórián tér 9–14.* (Pz.18069–18074). Es wurde ein Teil eines aus mehreren Räumen bestehenden Gebäudekomplexes freigelegt. Ein jeder der untersuchten Räume hat die Funktion eines Schwimmbeckens vertreten. Von diesen waren zwei Becken für das lauwarme bzw. warme Wasser. (Größe: 11,20 × 4 m bzw. 15 × 7,20 m) Als Becken für das kalte Wasser diente ein 8,70 × 4,70 m großer Raum.

Bei unserer Forschungsarbeit ist noch ein sich bogenförmig schließendes, mit Treppen und äußeren Stützpfeilern versehenes Becken für kaltes Wasser mit einem 7,20 m Durchmesser ans Tageslicht gekommen.

Die nördliche mit Stützpfeilern gebaute Schlußmauer des Gebäudekomplexes haben wir in 20 m Länge verfolgt.

Den Gebäudekomplex begann man — aufgrund der erschlossenen Teile — zu Beginn des 2. Jhs zu bauen und auch die Reste der späteren Perioden konnten festgestellt werden.

Aus dem zum Vorschein gekommenen Fundmaterial können wir die in größerer Zahl mit geometrischen Motiven erhalten gebliebenen Stuckfragmente hervorheben, die auf die innere reiche Ornamentik der Becken hinweisen.

Kristina Szirmai

„B/3.“ *Flórián tér* (Pz.18069–18074/18070). Den Gärtnerarbeiten des an der östlichen Seite des sog. „Flórián“-Geschäftszentrums ausgebildeten Parkes vorangehend haben wir eine Sondierungsgrabung durchgeführt, um feststellen zu können, wie weit die sich den bekannten *thermae maiores* anschließenden Gebäude gereicht haben. Im Laufe dieser Forschung bildete sich der Raum der unter dem Lotto-Haus erschlossenen, mit einer Exedra schließenden, O-W-orientierten rechteckförmigen Palästra mit dem nördlichen Prachttor aus.

Es gelang auch den O-W orientierten und den Trakt der Bäder von Norden her abschließenden Mauerabschnitt mit einem Stützpfeiler aus Kalksteinsockel zu finden, dessen östlichen Anschluß in die östliche Abschlußmauer wir bereits unter dem Lotto-Haus gefunden haben.

Im Laufe der Erschließung fanden wir in beträchtlicher Menge gemeißelte Kalksteine, zum Teil die reich bearbeiteten Stücke des zum Prachttor gehörenden oberen Gesimses.

Eigens hervorzuheben ist das 65 × 65 × 65 cm große Säulenkapitell mit einem Jupiter-Ammon-Kopf.

(Die mittelalterlichen Merkmale über dem römischen Bad haben Herta Bertalan und Júlia Altmann registriert).

Melinda Kaba

„B/4.“ *Tanuló u.—Fényes A. u.* Die Erschließungen wurden innerhalb der spätromischen Befestigung, am O-Rand der die NS orientierte Verkehrslinie bedeutenden, 11 m breiten Fahrstraße der Siedlung durchgeführt. Über die Planierung des aus dem 2–3. Jh. stammenden Gebäudes mit Terrazzoboden kam es zur Freilegung mehrerer Räume eines im 4. Jh. umgebauten größeren Gebäudes. In das Gebäude wurden auch Gräbersteine und Gebäude Reste eingemauert.

Kristina Szirmai—Annamária Facsády

„B/5.“ *Árpád fejedelem útja—Névtelen utca.* Auf dem von diesen Gassen begrenzten Gelände haben wir im Interesse der Erforschung der spätromischen Befestigung mehrere Blöcke geöffnet. Es wurde ein Teil des östlichen Mauerzuges der aus dem 4. Jh. stammenden Befestigung erschlossen. Die Mauern, wie auch die sich an die Mauer anschließenden Türme wurden mit Gußmauerverfahren gefertigt, ihre Dicke erreicht 3 m. Im Laufe der Forschung ist auch der Eckturm der Befestigung zum Vorschein gekommen, dessen östliche Mauerfläche mit der östlichen Mauerfläche der Befestigung übereinstimmt. An der Außenseite der Turmmauer sind die abgerissenen Spuren der die Mauern bedeckenden Quadersteine gut zu sehen. Die innere Breite des Eckturmes beträgt 6,3 m.

Annamária Facsády—Krisztina Szirmai—Margit Németh

„B/6.“ *Korvin Ottó utca—Pacsirta utca.* Zwischen diesen Gassen erhielten wir mit einem NS-gerichteten Suchgraben vom südlichen Teil des Legionslagers einen Schnitt. Im südlichen Teil der Blockreihe haben wir einen Teil des Wassergrabens erschlossen, nördlich davon stießen wir auf die Spuren der herausgenommenen Lagermauer. Im Schnitt der Blockreihe war die innere Stützung der Mauer gut zu beobachten.

An der Nordseite der „via sagularis“ haben wir einen Teil des Hauptsammelkanals erschlossen. An der nördlichen Seite des Kanals kam die eine Kaserne des Lagers zum Vorschein. Westlich von diesem Gebäudeteil haben wir mehrere Räume eines anderen, wahrscheinlich mit einem Zentralhof versehenen Gebäudes mit Fußbodenheizung beobachtet. Das Gebäude wurde öfters erneuert, kanalisiert, einige Mauern konnten nur mehr im Schnitt beobachtet werden.

Annamária Facsády

„B/7.“ *Pacsirta utca—Föld utca—Gyűrű utca.* In dem von diesen Gassen eingeschlossenen Gebiet ist es im Jahre 1977 zu einer völligen Regelung des Geländes gekommen. Hierbei wurde auch das Gebäude abgerissen, das auf den östlichen Turm des südlichen Lagertores von Aquincum fundamentierte war und so konnte der ganze Grundriß des Tores geklärt werden. Die neuen Erschließungen haben die Angaben der aufgrund der früheren Ausgrabungen beschriebenen Vorberichte etwas modifiziert. (T. Nagy: Budapest története. Die Geschichte von Budapest, Bp. 1973. 115.)

Es sind die Straße zwischen den beiden Turmtoren, die im Inneren des Lagers den Weg säumende *tabernae* sowie im Vorraum des Lagers, außerhalb des Tores ein mit einer Steinplatte bedeckter, sehr tiefer Steinkanal zwischen den Wassergräben zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter: László Kocsis.

Klára Póczy

„B/8.“ *Pacsirta utca 20–28.* (Pz.17168–17172) Im Laufe der hier durchgeführten Forschungen stießen wir an ein größeres öffentliches Gebäude des 2–3. Jhs, dessen Grenze von W die *via principalis* gebildet hat. Die Nordfront des Objekts hat von außen die im Jahre 1977 unter Tavasz utca Nr. 13–19 zum Vorschein gekommene, OW orientierte Straße gesäumt.

Im Laufe unserer Ausgrabung kam ein Teil des zum öffentlichen Gebäude gehörenden, mit flachen Steinen bedeckten Hofes mit einem Abschnitt der aus *Imbrices* gebauten Wasserleitung gemeinsam zum Vorschein.

Von den inneren Räumen des erschlossenen großen öffentlichen Gebäudes konnten nur einige festgestellt werden, die zum Teil mit Unterbodenheizung, zum Teil mit Mauerheizung versehen waren.

An der Mauer des einen Raumes ist mit zweimaliger Erneuerung zusammenhängend in 2,5 m Länge und 60 cm Höhe auf weißem Grund ein Teil eines mit rotem Streifen umrahmten Wandgemäldes erhalten geblieben.

Das oben erwähnte öffentliche Gebäude vertritt NO vom Südtor des Aquincumer Legionslagers des 2–3. Jhs das erste solche Gebäude, das die Funktion von Offizierswohnungen versehen haben dürfte.

Krisztina Szirmai—Margit Németh

„B/9.“ Budapest, XI. Hunyadi János út 18. Vor den Betonierungsarbeiten des geplanten Platzes auf dem Gelände des Gußwerkes haben wir im Laufe der Notausgrabungen 250 m nach N vom Nordtor des Auxiliärlagers von Albertfalva eine bisher unbekannte längere Strecke der 7 m breiten Limesstraße festgestellt, der für die Richtung der Straße einen neuen Anhaltspunkt gegeben hat.

Aufgrund der Forschung wurden im nördlichen Teil der um das Lager gelegenen römischen Siedlung (vicus) — östlich von der Limesstraße — zum ersten Male Spuren der römischen Siedlung dokumentiert: Wohngruben, Abfallgruben, Eingrabungen industriellen Charakters, Herde im Freien, Bestattungen von Opfertieren.

Chronologisch konnten wir die ältesten archäologischen Erscheinungen, die Reste von Steingebäuden zum Ausgang des 2. — Beginn des 3. Jhs nur mehr als Schutt beobachten. Das frühere, aus der ersten Hälfte des 2. Jhs stammende, mit Schotter bedeckte Gehniveau ist mit der zerstörten Schicht der Domitianuszeiten, in der auch Reste von Lehmbauten wahrzunehmen waren, gemeinsam zum Vorschein gekommen.

Vom Fundmaterial der erschlossenen Objekte können die aus den Werkstätten von Lezoux, Banassac, Rheinzaubern, Raetien und Norditalien stammenden, zum Teil mit Meisterzeichen versehenen Importgefäße und ihre örtlichen Nachahmungen, ferner die Keramikgarnitur lokalen Charakters erwähnt werden.

Es ist zu bemerken, daß die zum Vorschein gekommenen einigen Metallgegenstände auch in die entwickeltere Phase des örtlichen Handgewerbes einen Einblick gewähren. (Eulenförmiger Beschlag, Anhänger usw.)

Krisztina Szirmai

23. Dombóvár-Békátó (Kom. Tolna) (XXXIII). Anlässlich der Erschließung des mittelalterlichen Gräberfeldes wurde auch eine große römische Grube auf diesem Gelände erschlossen. Außer dem zahlreichen Ziegelschutt sind sehr viele Tierknochen, Fragmente von Hauskeramik, Bronzemünzen sowie eine mit Pferdeköpfen verzierte grünglasierte Öllampe aus Ton zum Vorschein gekommen.

Das Objekt schließt sich den früher freigelegten römischen Gruben an.

In der Arbeit nahm als Mitarbeiter der Museologe Balázs Gémes teil.

Attila Gaál

Esztergom-Berényi Zs. út 1–3. (Kom. Komárom), s. Nr. 89.

24. Győr, Gorkij u. (Kom. Győr-Sopron) (XI). Im Rahmen der Regelungsarbeiten im SO-Sektor der Innenstadt von Győr und des Neubaus haben wir den betreffenden Teil eines durch die Straßen Gorkij u.—Varga u.—Saru köz—Szűk köz begrenzten Häuserblockes freigelegt. Es wurden Angaben zur Feststellung der Ausdehnung der einstigen römerzeitlichen Canabae gewonnen. Im NW-Teil unseres Gebietes stießen wir auf Erscheinungen, die auf die Nähe einer Siedlung hinweisen. Das spätrömische Zeitalter ist durch 4, im NO-Teil zum Vorschein gekommene Gräber vertreten. Das wichtigste Ergebnis der Ausgrabungen ist, daß wir mit dem Gäßchen Szűk köz parallel verlaufende, die mittelalterliche SO-Grenze der Stadt bildende balkenfundamentierte (stellenweise durchgebrannte) Palisade gefunden haben. Südlich davon war das verpflanzte Gebiet der römerzeitlichen Lehmgruben ganz bis zur Zeit der Baues der türkenzeitlichen Burg unbewohnt.

Mitarbeiterin war: Eszter T. Szőnyi.

Péter Tomka

Győr-Rákóczi u. 59. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 64.

Keszthely-Fenekpuszta (Kom. Veszprém), s. Nr. 5.

25. Kesztele-Tatárszállás (Kom. Komárom) (XLIX). Im Laufe der im Tal durchgeführten, großangelegten Erdarbeiten wurde ein römisches Gebäude gestört. Die Notausgrabung hat auf einem 17 × 8 m großen Gelände den westlichen Teil eines größeren römischen Gebäudes freigelegt. Das rechteckförmige Gebäude lag in N-S-Richtung im stark abfallenden Hügelhang. Eine innere Trennmauer haben wir bisher nur in der S-Hälfte gefunden. Auf den Mauern findet sich stellenweise eine einfache ausgebrannte Lehmbeschmierung, stellenweise Bemörtelung. Im Inneren zieht sich ein Heizungskanal, in der N-Hälfte haben wir eine große Grube freigelegt. Das Fundmaterial der Ausgrabung besteht aus folgenden Stücken: Münzen von Constantius II. und Julianus, Eisenhacke, Gefäßfragmente, Tierknochen sowie ein großer Dachziegel mit zweireihiger kursiver Schrift. In den obersten Schichten wurden auch arpádenzeitliche Scherben gefunden.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten István Horváth, Sarolta Lázár und Elek Benkő teil.

Márta H. Kelemen

26. Kömlőd (Kom. Tolna) (XXXIII). Anlässlich des Abrisses eines Hauses kam das 27 cm hohe und 27 cm breite Fragment einer aus Kalkstein gemeißelten römischen Statue hervor. Der Kopf der Statue war beim Hals abgebrochen und fehlte auch vom Rumpf nach unten. Das Gewand der Frauengestalt ist schön gefaltet, die linke Schulter ist von einem Haargeflecht oder einer strahlenförmigen Faltung bedeckt. Die Rückseite der Statue ist grob bearbeitet, aus der Seitenansicht unverhältnismäßig schmal, von sog. einer Ansicht.

Attila Gaál

27. Kővágószőlős-Kiskút, I. Betrieb (Kom. Baranya) (XXVI). Bei Erdarbeiten sind Reste eines römischen Gebäudes an die Oberfläche gekommen. Die Notausgrabung hatte einen N-S orientierten spätrömischen Bestattungsort zum Vorschein gebracht. Die äußere Gesamtlänge des kleinen Gebäudes beträgt 16,00 m. Der abgetiefte südliche Eingang setzt sich in einen schmalen Korridor fort, der in eine 4,80 × 3,20 m große Grabkammer führt. In der Grabkammer war einst ein Steinsarkophag und ein Ziegelgrab (mit W-O Orientierung). Beide Seiten des Korridors und die Grabkammer waren ringsum von Wandgemälden verziert, insgesamt in einer Länge von 15 m.

Die bei der Erschließung zum Vorschein gekommenen Münzen und der Charakter der Fresken beweist, daß die bemalte Grabkammer-Grabkapelle in der zweiten Hälfte des 4. Jhs u. Z. gebaut worden ist.

Nördlich vom Grabbau in 13 m Entfernung begannen wir ein großes (an einer 2000 m² großen Fläche gelegenes) Villengebäude freizulegen. Im Jahre 1977 wurden die mit mehreren Apsiden und mit Hypokaustumsystem versehenen Räume des in der SO-Ecke der Villa befindlichen Badtraktes mit vielen Fresken und Eisenfunden erschlossen. Der Bau der Villa wurde im 2. Jh. u. Z. begonnen, es sind mehrere Umbauarbeiten ganz bis zum Ende des 4. Jhs, bis zum Bestehen des Gebäudes wahrzunehmen.

Den ersten Trakt der Erschließung beider Objekte hat István Ecsedy (JPM-Pécs) durchgeführt.

Alice Sz. Burger

28. Nagykanizsa-Alsóerdő (Kom. Zala) (XX). Bei der Geländebegehung des Waldes Alsóerdő am See Csónakázótó fanden wir ein Hügelgrab mit 18 m Durchmesser. In dem durch die Geländeregulierung gefährdeten Gebiet haben wir eine Rettungsgrabung vorgenommen.

Im südwestlichen Viertel des Hügels wurde ein Brandschüttungsgrab, auf den Ausgang des 2. Jhs datierbare römische Bestattung freigelegt. Die in den Untergrund leicht eingetiefte Grabgrube enthielt Terra sigillata-Fragmente, Eisenschere, durchgebrannte Bronze- und Glasfragmente. In der unmittelbaren Umgebung sind uns weitere Hügelgräber nicht bekannt.

László Horváth

Nagykanizsa — Bereich der Grabkapelle der Fam. Inkey (Kom. Zala) (XX). Es gelang uns das Gräberfeld der am Ende 1976 gefundenen, auch über Steingebäude verfügenden Siedlung aus dem 3–4. Jh. zu bestimmen. In dem von geplanten Industrieanlagen gefährdeten Gebiet haben wir eine Sondierungsgrabung durchgeführt, wodurch eine reiche Frauenbestattung aus der Mitte des 4. Jhs and Tageslicht gekommen ist.

László Horváth

Nagykanizsa-Katonatemető (Kom. Zala) (XX). Bei der Geländebegehung stießen wir auf römische Hügelgräber in der Katonatemető-Flur. Von den vier durch eine Notausgrabung freigelegten Hügelgräbern fanden wir bei zwei Hügelgräbern Steinbauten vor. Die Brandschüttungsgräber unter den Hügeln wurden durch die landwirtschaftlichen Arbeiten fast völlig vernichtet. Das zum Vorschein gekommene Fundmaterial (Terra sigillata, Münze von Nerva) datiert die Bestattungen auf die Wendezeit des 1–2. Jhs.

Im östlichen Abhang der Flur wurde auch eine späteisenzeitliche Wohngrube, die zur Hälfte in die Erde eingetieft war, mit je einem Pfostenloch freigelegt. Auf dem Fundort befand sich noch eine Siedlung aus dem Ende des 8–9. Jhs und aus der Árpádenzeit.

László Horváth

29. Nemesvámos-Balácsa (Kom. Veszprém) (XLV). Nach der 1976 durchgeführten Ausgrabung informativen Charakters gingen wir in diesem Jahre auf die Erschließung des Gebäudes Nr. I über. Mittels von 28 Blöcken wurden die Räume Nr. 30., 27., 28., 29., 31., 32 (II., IV., VI., 33., 14., 15., 12) I durchforscht. (Vgl. Rhé, Gy.: Balácsa. Bp. 1912. Abb. 3)

Neuere Ergebnisse im Vergleich zu den früheren Forschungen:

- der Terrazzofußboden unter dem Mosaik des Raumes Nr. 31,
- die Richtung der Apsidenschulter des Raumes Nr. 31,
- die Balken-Flechtwerkkonstruktion zwischen den Räumen Nr. 38., 29. und 31.,
- die abgestürzte Mauer von Balken-Flechtwerkkonstruktion des Korridors 32/VI, an ihr mit einem durch die Halbsäule gegliederten, auf weißem Grund mit dunklen Gitter- und Pflanzenmotiven verzierten Wandgemälde,
- von Nr. 33 her mit Säulen gegliederte Mauer des Korridors 32/II.,
- die erneuerten Terrazzoböden der Räume Nr. 13., 14., 15.,
- die Maueranschlüsse der Räume Nr. 14., 15., 12/L.,
- die neuen Schwellen des Raumes Nr. 27 und des Korridors Nr. 32.,
- die árpádenzeitliche Eisenschmelze.

Die Klärung der Perioden und die Erschließung des Gebäudes wird in der folgenden Grabungsperiode fortgesetzt.

Mitarbeiterin: Márta H. Kelemen.

An der Ausgrabung nahmen der Museologe Péter László, die Restauratoren István Felhósi, Pál Konecz, Éva Král, ferner die Studenten Elek Benkő, László Kocsis und Ibolya Varga teil.

Sylvia K. Palágyi

30. Pécs — Postdirektion, Jókai u. 10. (Kom. Baranya) (XXVI). Anlässlich unserer dem Bau des neuen Bedienungsflügels der Postdirektion vorangehenden, diesjährigen Erschließungen haben wir die Ausdehnung des einstigen Stadtzentrums des römischen Sopianae nach S zu geklärt.

In einem unserer Suchgräben kam — im Gebiet nahe der heutigen Rákóczi-Straße — in 300 cm Tiefe, unter römischen Mauerresten verborgen ein spät-römischer Münzfund (mit beinahe 300 St.) zum Vorschein.

Ferenc Fülep

31. Ságvár (Kom. Somogy) (IV). Im 7. Jahr der Erforschung der spät-römischen Befestigung von Ságvár haben wir im NW-Viertel der Befestigung Erschließungen durchgeführt. Es konnten teilweise der Grundriß und die Perioden von drei öffentlichen Gebäuden bestimmt werden. Wir stellten den Platz einer dreischiffigen Basilika (mit gleichem Schiffabstand) fest. Der Fußboden war zerstört; ist durch Pfeiler getrennt. Die Mauer war außen durch Stützpfeiler befestigt. Die Ostfassade blickte auf die N–S verlaufende, die Befestigung durchquerende Straße. Orientierung: O–W. Westlicher von diesem Gebäude kam ein großes, 20 m breites und zumindest 52 m langes Horreum, außen mit Stützpfeilern, innen mit zwei Tragpfeilerreihen zum Vorschein. Die Seitenpfeiler und die den Fußboden und die Dachkonstruktion haltenden eckigen Basen wurden zum Teil aus großen roten Quadersteinen gefertigt. Der Fußboden des Horreums wurde aus Balken hergestellt, die von einem dicken Terrazzo bedeckt waren. An diesem Terrazzo sind mancherorts an vielen Stellen die Abdrücke von Getreidekörnern erhalten geblieben. Östlich vom Horreum kam die NO-Ecke eines größeren Gebäudes zum Vorschein. Der erschlossene Teil weist darauf hin, daß sich in diesem Teil des Gebäudes ein großes Peristyl befindet.

Im Laufe der Forschungen der Jahre 1976/77 fanden wir all diejenigen Gebäude, die uns vom Gebiet der Befestigung von Fenékpusztá bekannt sind: so das Horreum, das Repräsentationsgebäude, die frühchristliche Basilika und das Wirtschaftsgebäude.

Endre Tóth

32. Sopron, Előkapu-Városház u. (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Als Fortsetzung unserer Ausgrabung vom Jahre 1973 haben wir neben dem damals erschlossenen Basteiturm einen 5 m langen Abschnitt der Stadtmauer aus dem 4. Jh. freigelegt. Auf dem dem Burgmauergraben zu fallenden Teil der fast 4 m dicken Mauer blieben die ursprünglichen großen römischen Quadersteine in 2–3 m Höhe erhalten. Die innere Ebene der Mauer war mit kleinen Quadersteinen bedeckt, der Kern der Mauer ist in Kalk gelegt. An beiden Seiten haben wir auch den Sockel der römischen Stadtmauer erschlossen. Auf dem oberen Trakt der Mauer kann die 1,5 m dicke Mauer der Bemantelung aus dem 14. Jh. gut wahrgenommen werden. Von den im Burggraben zum Vorschein gekommenen Funden ist die Tiegelschmelze eines Goldschmiedes erwähnenswert, deren Keramikmarken auf eine österreichische Werkstatt des 17. Jhs hinweisen.

János Gömöri

33. Szakály-Réti földék (Kom. Tolna) (XLVIII). Im Rahmen der 1973 begonnenen Ausgrabungsserie haben wir die Erschließung der spät-keltisch-kaiserzeitlichen Siedlung fortgesetzt. An der O-Seite des vom Dorf nach S führenden Flurweges, etwa 100 m von der Stelle der früheren Ausgrabungen, haben wir 9 Blöcke abgesteckt und auf diese Weise insgesamt 220 m² Fläche durchforscht. Im Laufe dieser Arbeiten wurden 3 weitere Wohnobjekte und zwei im Freien stehende Herdstellen bzw. Öfen freigelegt. Das erste Objekt ist eine Gruben-

wohnung (?) mit zwei Pfostengruben in ihrer Längsachse. Auf dem gestampften Fußboden fanden wir zahlreiche Pfostenlöcher. Fundmaterial: Schüsseln aus La Tène D, bemalte, gestreifte Keramik aus dem 2. Jh. u. Z. bzw. Terra sigillata-Gefäße aus der Antoninuszeit. Für den längeren Gebrauch des Wohnobjekts (?) weist außer der Erneuerung des Fußbodens auch der Umstand hin, daß man die Pfosten in der Achse später ausgetauscht und zu diesen weitere Pfostengruben ausgegraben hat. Über die Wohngrube (?) wurde später — frühestens in der zweiten Hälfte des 2. Jhs — ein Haus an der Oberfläche gebaut, dessen Grund bereits weggepflügt wurde und seine Größe (4×2,6 m) kann nur aufgrund der in den 4 Ecken gegrabenen Pfostengruben bestimmt werden. Die eine Pfostengrube schneidet in den Rand des früheren Wohnobjekts(?). Südlich davon haben wir die Reste eines größeren (6×5 m), an der Erdoberfläche gestandenen Hauses freigelegt, dessen Grundriß ebenfalls nur mit Hilfe der 9 Pfostenlöcher bzw. Pfostengruben bestimmt werden konnte, nachdem das Fußbodenniveau bereits weggepflügt war. Unter den Oberflächenfunden finden sich in kleiner Menge Waren aus der La Tène-Zeit D, padanische Sigillaten und andere frühkaiserzeitliche Keramik; das Haus stammt vermutlich aus dem 1–2. Jh.

An der Westseite der Blockreihe kam ein kupferzeitlicher Grubenkomplex zur Erschließung, in dem sich das Gefäßmaterial der sog. Balaton-Gruppe, Mahlstein und Tierknochen befanden.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten J. Solti, Zs. Szabolesi und J. Szaniszlai teil.

Dénes Gabler

34. *Százhalombatta-Ölbunker* (Kom. Pest) (XXXIV). 800 m westliche vom Steinlager, 500 m nach NW vom Palisadenlager kam beim Ausheben eines Kanalgrabens aus 160 cm Tiefe der Familiengrabstein des bucinator der coh. mil. Maurorum in völlig intaktem Zustand zum Vorschein. In der Nähe des Steindenkmals zeigten sich zwei N–S gerichtete Brandgräber im Schnitt, mit auf die zweite Hälfte des 2. Jhs u. Z. datierbaren Gefäßfragmenten, ferner wurde auch ein aus Kalkstein grob behauener, unverzierter Grabsteinsockel gefunden. Letzteren ließen wir an der Fundstelle, der Grabstein wurde in der Vorhalle des Stadtrates untergebracht. Da die neueren Gräber 6–700 m weit vom südlichen Brandgräberfeld, 5–600 m vom spätrömischen nördlichen Gräberfeld zum Vorschein gekommen sind, können wir auf dem Fundort, der zur Zeit nicht gefährdet ist, das dritte Gräberfeld von Matrica vermuten.

Judit Topál

35. *Szentendre-Római sanc u.* (Kom. Pest). Auf dem Abschnitt Római sanc utca der inneren Ringstraße der Straße Nr. 11 in Szentendre haben wir vor dem Straßenausbau Ausgrabungen durchgeführt. Der etwa 150 m lange Abschnitt der beiden parallel verlaufenden Kanäle wurde durchforscht. Auf dem W-Teil erschlossen wir 5, von den früheren Erdarbeiten sehr stark gestörte spätbronzezeitliche Urnengräber, ein gleichfalls sehr fragmentarisches römerzeitliches Brandgrab, die Grundmauer eines 3×4 m großen zweiteiligen kleinen Steingebäudes (Geschäftsraum? Teil der Canabae), 4 spätrömische Gräber. In der östlichen Hälfte der Grabungsfläche sind 5 spätrömische Gräber zum Vorschein gekommen. Die Gräber aus dem 4. Jh. lagen auf einem größeren Gelände in kleineren Gruppen zerstreut mit den folgenden Funden: Armringe, Perlen, Kleinbronze aus dem 4. Jh., Gefäße, Ziegelumfassung in dem einen Grab, im anderen eine Steinumfassung, ein Grabstein mit Wagenszene in sekundärer Anwendung.

Mintarbeiterin: Ágnes V. Holport.

Sarolta Tettamanti

36. *Szombathely, Nagykar u.* (Kom. Vas) (XXXIX). Auf dem für den Bau der Fachschule und das Kollegium für Handel und Gaststättengewerbe abgesteckten Gelände haben wir eine Notausgrabung durchgeführt.

Die Erschließung hat das topographische Bild und die stratigraphischen Verhältnisse des NW-Randes der römerzeitlichen Stadt geklärt. Es wurde die eine, N–S verlaufende Straße der Stadt erschlossen und die kleinen Reste der an der Straße einst gestandenen kleinen Häuser aus dem 2–3. Jh. freigelegt. Westlich, weiter abseits von der Straße kamen viereckige, in die Erde eingetiefte kleine Hütten (Wohn- oder Magazinräume) zum Vorschein.

Magdolna Medgyes

Szombathely — Alkotmány u. 1. (Kom. Vas) (XXXIX). Anlässlich der durch den Denkmalschutz durchgeführten Restaurationsarbeiten im Járdányi-Paulovics István-Ruinengarten wurden in die Niveaubestimmungsausgrabungen drei Regionen einbezogen.

1. Die 1976 bereits begonnene Ausgrabungstätigkeit, die sich bis zum nördlichen Mauerrand der Apside zieht, wurde fortgesetzt. Hierbei entfaltete sich der Umriss des erhalten gebliebenen Zweidrittels des achteckigen Gebäudes. Das Heizungssystem des achteckigen Raumes sowie der diesen säumenden vieleckigen und viereckigen Räume sind intakt zum Vorschein gekommen. Es sind auch die Heizöffnungen und je Raum die wärmeleitenden Tubusziegelreihen erhalten geblieben. An der Außenmauer des Gebäudes tritt überall das weiße und rotgestreifte Wandgemälde hervor.

2. Westlich von der Apside der Domkirche wurde von neuem der Mauerabschnitt eröffnet, auf dessen einen Zug Dr. Gyula Géfin noch im Jahre 1937 einige Suchgräben gezogen hat. Auch an der Westseite dieser Mauer erscheinen rote und weiße Mauergemäldespuren. Diese bereits früher entdeckte Mauer gehörte ebenfalls zu einem wichtigen Trakt der Gebäudegruppe des Palastes.

3. Südlich von der großen Aula sind die der Bautätigkeit des 6. Jhs vorangehenden Schichten hervorgekommen. Die auf das Ende des 1. und auf den Beginn des 2. Jhs setzbaren Reste gehörten zu einem Steingebäude mit Terrazzoboden und Hypokaustumheizung.

Von den Funden sind die am Ende des 17. Jhs erzeugten, grünglasierten und zum Teil glasurlosen Ofenkachel zu erwähnen, die nach dem Abreißen des einstigen Kachelofens in die Abfallgrube geworfen wurden und deren Mehrheit die Szene des Hl. Martinus mit dem Bettler darstellt.

Bei den Erschließungen haben die Archäologin Erika Hajmási und der Vermesser Ferenc Dardák teilgenommen.

Tihomér Szentlélek

37. *Szólósgyörök* (Kom. Somogy) (L). In der Sandgrube der LPG Béke wurde ein einsames römerzeitliches Skelettgrab zerstört, dessen Funde jedoch zusammengesammelt werden konnten. Nach Beschreibung der Auf finder lagen 9 Bronzegefäße beim Fuß des Skeletts (3 versilberte Pfannen, 1 Kanne, 1 Patera, 1 Eimer, 1 Paar Schöpflöffel-Filtertopf, 1 kleiner Schöpflöffel), 1 Bronzeschüssel und 1 Bronzeschere lagen neben dem Schädel. An der linken Seite des Skeletts wurde ein Glasgefäß gefunden, das jedoch beim Herausheben völlig zerbrochen ist. An Ort und Stelle waren noch in sekundärer Lage Holzkohlenreste und das Fragment einer Bronzenadel.

Katalin Wollák

28. *Tác* (Kom. Fejér) (XXXVI). Im zwanzigsten Jahr der regelmäßigen Erschließungen wurde die Forschung im Zentrum der Siedlung fortgesetzt. Auf dem Gelände zwischen den beiden frühchristlichen Basiliken wurde die Freilegung der N–S verlaufenden Pflasterstraße aus dem 4. Jh. sowie die Erforschung des nördli-

chen Teiles des W und O von der Straße gelegenen, auf das 1–2. Jh. gesetzten Gasthauses (Gebäude Nr. XIV) fortgesetzt. Es sind die Stelle der herausgenommenen Steine der NW-Ecke und die sich diesem anschließende nördliche Abschlußmauer zum Vorschein gekommen.

Im Gebiet des Quellenheiligtums ist der zum Vorführen bestimmte ursprüngliche Beweisblock — da das Schutzhäuschen nicht fertig wurde — eingestürzt, was die Fortsetzung der Ausgrabung notwendig machte. In der aus der Zeit der Markomannenkriege stammenden dicken Schuttschicht ist eine eingestürzte, jedoch in einem Stück gebliebenen, durchgebrannte Lehmziegelmauer hervorgekommen, die zum Heiligtum gehört haben dürfte. Aus diesem Fundmaterial stammen drei eiserne Mörtelkellen und eine bronzene Hohlmaßgarnitur. Die zum Heiligtum gehörenden Funde, unter ihnen ein Galba denarius sind aus dem 1. Jh.

An der O-Seite des Bereiches des Heiligtums begannen wir mit der weiteren Erschließung des Gebäudes Nr. X. Die Mauern der früher festgestellten beiden Perioden sind auch hier zum Vorschein gekommen, jedoch lassen einige Mauerstümpfe schwacher Qualität auf eine noch spätere römische Periode schließen. Zur mittleren Periode gehören gut gebaute Heizkanäle, die auf dem neu erschlossenen Gelände zwei größere Räume abgrenzen bzw. durchschneiden. Auch die NO-Ecke dieses Gebäudes ist zum Vorschein gekommen, während die Mauern der ersten Periode sich in O-Richtung fortsetzen. Über den Mauern der 2. Periode verläuft überall die breite, mit Schotter überstreute Geleisesstraße, die der Trasse der neuzeitlichen Landstraße von Fövény folgt. Die Straße setzten wir früher in das 4. Jh., obwohl ihre Richtung vom spätromischen Siedlungssystem abweicht. Möglicherweise wird sich herausstellen, daß die Straße aus dem Mittelalter stammt. Östlich von ihr, in einer dem Gehniveau des 2. Periode entsprechenden Tiefe ist ein Steinweg zum Vorschein gekommen, mit einem an der O-Seite aus Tegulae gebauten Kanal, der sich in den W–O orientierten — aus dem 4. Jh. stammenden — Hauptkanal mündet.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Zsuzsanna Bánki und Zoltán Farkas, die Studenten Gabriella Nádorfi, Zsuzsanna Szabolcsi, Ágnes Kovács Borosi, Ida Marosi, Katalin Ottományi, Melinda Torbágyi, Eszter Istvánovics, Zsuzsanna Katona Győr, Borbála Kovács, ferner die Restauratoren Zsolt Koppán, Attila Rumi, Zsuzsanna Szász und Rozália Zsákovics teil.

Jenő Fitz

Visegrád-Várkert (Kom. Pest), s. Nr. 80.

38/a. Zalatölvő (Kom. Zala) (XLVII). Von dem in den früheren Jahren erschlossenen spätantiken Gebäude wurden weitere Räume freigelegt und ein weiterer Teil der mit Basaltsteinen gepflasterten Straße ausgegraben. Die zwei Bauperioden des Gebäudes ließen sich fast überall nachweisen. Im großen Raum (Raum I.) kamen Pfeilerunterlagen in zwei Reihen zum Vorschein. Im Raum III. wurden die frühesten Schichten der Siedlung erreicht, die spätestens in die Mitte des 1. Jhs datiert werden können. In der ersten Schicht kamen Pfostengrübchen eines wohl militärischen Holzhorreums zutage, das am ehesten einem frühkaiserzeitlichen Auxiliärlager gehört haben dürfte.

Mitarbeiter: Vera Lányi, András Mócsy, Mária Szilágyi und mehrere Studenten.

Ferenc Redő

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 39–43)

Battonya — Basarága, Vidpart (Kom. Békés), s. Nr. 1.

Endrőd — Szujókereszt (Kom. Békés), s. Nr. 66.

Felgyő — Űrmös tanya (Kom. Csongrád), s. Nr. 57.

Hajdúdorog (Kom. Hajdú-Bihar), s. Nr. 58.

39. Madaras — Árvai dűlő (Kom. Bács-Kiskun). Uns der Notausgrabung des Jahres 1976 anschließend, haben wir das Grab Nr. 6 erschlossen, das sehr reich an Beigaben war (silberner Haarring, bronzenener Armring, Bekleidungsverzierungen, Stiefelbeschläge, Trense, Steigbügel, Gürtelschnalle). Die Erschließung des Gräberfeldes wurde mit diesem Grab, das ein Frauenskelett in Hockerlage in sich barg, beendet.

Mitarbeiterin: Studentin der Archäologie Ildikó S. Antalóczy.

Mihály Kőhegyi

Öcsöd-Kiritó, westliches Ufer (Kom. Szolnok), s. Nr. 11.

40. Szeged-Tápé, Brunnenbereich A. Nr. 151 (Kom. Csongrád) (XXXII). Auf dem nördlich von Tápé gelegenen Fundort wurden im Frühjahr 1977 sarmatische und awarische Gräber gestört. Im Laufe der Notausgrabung haben wir 20 sarmatenzeitliche und 2 awarische Gräber freigelegt. Von den sarmatischen Gräbern waren 18 ausgeplündert, die verschiedenen Typen der Raubgruben konnte man voneinander gut absondern. Die charakteristischen Funde der Männergräber sind: Eisenmesser; Eisenfibeln; Münzen von Traianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, alle sehr abgewetzt. Die Funde der Frauengräber sind: Ohrgehänge; bronzenener Armring; Spinnwirtel; Bronzefibeln; Perlen als Schmuck und Bekleidungsverzierungen. In den Gräbern beider Geschlechter sind häufig Beigefäße vorhanden (14). Ebenfalls auf die Awarenzeit können fünf seichte, flache Gruben von regelmäßiger Kreisform datiert werden, deren Verhältnis zum Gräberfeld vorläufig noch ungeklärt ist.

Die Beigaben der awarischen Gräber sind: Eisenmesser; Eisenschnalle; Kieselstein; Tierknochen; Eierschalen.

Sowohl die awarischen als auch die sarmatischen Gräber sind je ein Teil des sich teilweise deckenden großen Gräberfeldes, von welchem wir im Laufe der vergangenen Jahre — unter anderen Fundortsbezeichnungen — bereits Gräber erschlossen haben.

Mitarbeiter: Béla Kürti. An der Ausgrabung nahmen die Restauratorin Anna Bánkúti, die Grafikerin Irén Fári, die Praktikantin Márta Galántha (SzMMF) sowie die Studenten der Archäologie der József Attila-Universität von Szeged teil.

Gabriella Vörös

41. Tiszaföldvár — Ziegelfabrik (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Die 1976 begonnene Notausgrabung wurde fortgesetzt, es sind Gruben der Szakálhát-Gruppe, der Sarmatenzeit und aus dem 16–17. Jh. zum Vorschein gekommen. Im sarmatischen Gräberfeld haben wir S–N orientierte Gräber erschlossen. In mehreren Fällen wurde beobachtet, daß die Skelette in Häute gehüllt bestattet worden sind. Die Gräber enthielten sehr viele Perlen, glasierte Fibeln, Eisenmesser, Keramik und Münzen von Traianus, Faustina iun., bzw. Marcus.

An der Ausgrabung nahmen als Mitarbeiter István Vörös (MNM) bzw. die Studenten Virág Soós, Ferenc Losits teil.

Andrea H. Vaday

42. Tiszapüspöki — Kenderáztató földek (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Bei Dammbefestigungsarbeiten wurde das eine Haus einer sarmatischen Siedlung gestört. Das Haus war ein rechteckförmiges Viereck. In der Mitte der NO-Seite haben wir die Reste eines Holzkohlenfleckens — vermutlich von einem Herd — beobachtet. Aus der Aufschüttung des Hauses kamen Terra sigillata-Nachahmungen und eine charakteristische graue Keramik zum Vorschein.

László Madaras

43. *Törökszentmiklós — Surján — LPG Tiszatáj-Sandgrube* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Zwischen Törökszentmiklós und Fegyvernek, rechts von der Hauptstraße Nr. 4., etwa 800–1000 m weit kamen bei Sandgewinnung sarmatische Gräber zum Vorschein. Mit Hilfe von Arbeitsmaschinen gelang es 9 Gräber sicherzustellen. Es konnte festgestellt werden, daß sich diese Gräber am Rande eines größeren Gräberfeldes befanden, der Großteil dieses Gräberfeldes ist aber im Laufe der Sandgewinnung bereits früher zugrunde gegangen. Von den sichergestellten 9 Gräbern war das mit einem Graben umnommene Grab Nr. 6 das bedeutendste.

An der Ausgrabung nahm die Museologin Marietta R. Csányi teil.

Pál Raczky

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 44–54)

44. *Bakonycsernye* (Kom. Fejér) (XXXVI). Als Fortsetzung der im vorigen Jahr begonnenen Erschließung des awarenzeitlichen Gräberfeldes wurden weitere 22 Gräber freigelegt. Der Großteil der Gräber ist in derselben Zeit einer Störung zum Opfer gefallen. Neben den awarenzeitlichen Gräbern sind auch zwei eisenzeitliche Urnengräber zum Vorschein gekommen.

Judit F. Antoni

45. *Balatonfűzfő — Nitrochemie, Sandgrube* (Kom. Veszprém) (XLV). Die 1976 begonnene Ausgrabung wurde 1977 mit der Erschließung von 16 Gräbern fortgesetzt. Vom awarischen Fundmaterial des 7. Jhs sind die eckigen, gepreßten Gürtelverzierungen, vergoldeten, gepreßten Beschläge, Bogenspanner aus Beinplatten, Pfeile, die eiserne Streitaxt, rotbemalten Eierschalen hervorzuheben und es wurden 8 gestörte und zum Teil ausgeraubte Gräber gefunden. Es ist auch eine Dreierbestattung hervorgekommen, mit einem bei den Füßen der Mutter in entgegengesetzter Positur hingelegten Kind und bei den Füßen mit Schalen von drei Eiern. Orientierung der Gräber: NW–SO.

Margit Cs. Dax

Battonya — Vörös Október LPG, Sandgrube (Kom. Békés), s. Nr. 1.

„C“ *Budapest, XXI (Csepel) II. Rákóczi Ferenc u. 289–295.* (Pz. 200060) (V). Auf dem Gelände des Csepeler Werkes der Budapester Unternehmung für Beton- und Eisenbetonindustrie kamen bei der Vertiefung eines Treibstoffbehälters frühawarische Reitergräber zum Vorschein.

Im Laufe der Notausgrabungen des Jahres 1977 wurden in einer Fläche von 353 m² insgesamt 31 awarische Gräber gefunden. Der neue Gräberfeldabschnitt kann auf die zweite Hälfte des 6. Jhs bzw. auf das 7. Jh. datiert werden. Die erwähnenswertesten Funde dieser Gräber stammen aus der Reiterbestattung und sind die folgenden: gepreßte Bronze- und Silberbeschläge von Pferdegeschirr, Trensen, Steigbügel, Speere und Streitaxt sowie zwei silberne und drei goldene Ohrgehänge.

Margit Nagy

46. *Eperjes — Csikós tábla* (Kom. Csongrád) (XXXII). Auf dem 1971 entdeckten Fundort haben wir in den Jahren 1976/77 eine Probeausgrabung durchgeführt und hierbei stießen wir auf gepidische, spätawarische und frühungarische Siedlungsspuren. Es wurde ein gepidisches Haus freigelegt, das 3 Bauperioden zeigte (Lage der Pfostenlöcher). Aus der Aufschüttung des Hauses konnten außer den reichen Keramik- und Tierknochen-

funden auch noch Arbeitsgeräte, Kamm, gebrannte Pflanzenreste eingeholt werden. Die eine Ecke des Hauses war von einem gepidenzeitlichen Graben durchgeschnitten, der charakteristische Keramik enthielt.

Im Laufe der Erschließung wurden 3 spätawarenzeitliche Häuser gefunden. Sie sind klein, ihr Eingang ging nach, S, der Herd war in der SO-Ecke. Aufgrund der in der Aufschüttungserde gefundenen verzierten Gefäßfragmente und der doppelkonischen Spinnwirtel kann ihre Zeit auf das 8–9. Jh. gesetzt werden.

Wir haben Abschnitte von mehreren awaren- und frühungarischen Gräbern erschlossen und aus den letzteren ist auch das Fragment eines Tonkessels und eine Pfeilspitze zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter: Zsuzsa Lovag (1976) sowie die Studenten Elek Benkő, Judit Kyassay (1976) und Anna Gyuricza, Erzsébet Molnár, Ágnes Tóth (1977), ferner die Restauratorin Ágnes Szőke (1976/77).

Csanád Bálint

Felgyő — Űrmös tanya (Kom. Csongrád), s. Nr. 57.

47. *Hunya — Csárdavölgy, Hanyecz tanya* (Kom. Békés) (III.). Das im Laufe der bei Geländebegehungen (Komitat Békés, Bd. II., Hunya, Fundort Nr. 16) durchgeführten Sondierungsgrabung zum Vorschein gekommene 3×3 m große Haus enthielt auf dem gestampften Fußboden den Abdruck einer Arbeitsbank aus Holz (?) drei Öfen (von diesen zwei intakt) mit der zu ihnen gehörenden etwa 2×2 m großen Aschengrube und eine große Grube von etwa 5 m Durchmesser, an dessen Grund intakte Rinder- und Kalbskette (etwa in 300 cm Tiefe) waren. Die Funde waren von einer dicken, schwarzen Lehmsschicht bedeckt, an deren planierten Oberfläche sich ein im Freien stehender Herd, daneben in eine schwarze Lehmsschicht eingeschnitten, eine kleinere Grube mit einem Hundeschädel am Grund befunden hat. Die Siedlungseinheit war von N her von einem breiten Graben umnommen. Aufgrund der in großer Zahl zum Vorschein gekommenen, handgeformten Scherben, mit Wellenlinienbündeln und parallelen Linienbündeln verzierten, scheibengedrehten Gefäßfragmente, Rand- und Seitenfragmente einer handgeformten Kessel, Backglockenfragmente und mit der Hand geformten, gestempelten Gefäßfragmente mit Textilmuster bzw. der mit Zickzacklinien verzierten bikonischen Spinnwirtel kann der Fundort der Objekte auf das 8–9. Jh. datiert werden)

Béla Miklós Szőke

48. *Káloz — Nagyhorcsökpuszta* (Kom. Fejér) (XXXVI). Im Laufe der Erweiterung der Fischweiher des Staatlichen Gutes durchgeführten Erdarbeiten sind nach dem Abtragen der Humusschicht von den nahen Hügeln archäologische Spuren im Boden erschienen. Anlässlich der folgenden Ausgrabungen haben wir auf einer 15×15 m großen Oberfläche 26 Gräber und 3 Pferdegräber erschlossen. Die Bestattungen waren frühawarenzeitlich. Das Interessante bei den drei Pferdegräbern ist, daß sie nahe aneinander zum Vorschein gekommen sind und dennoch drei verschiedene Bestattungsarten vertreten. Ein Pferd neben dem Besitzer in entgegengesetzter Orientierung, an der rechten Seite des Mannes bzw. in der von den Füßen des Kriegers beginnenden Grube eine selbständige Pferdebestattung in entgegengesetzter Orientierung. Die Orientierung der Gräber ist: W–O. In einem Teil der Gräber waren Spuren einer Holzkonstruktion zu beobachten: Pfostenlöcher, Holzkohlenschichten. — Obwohl fast ein jedes Grab ausgeraubt war, kamen viele Knochenkämme, Gürtelverzierungen, Pferdegeschirr, zwei Schwerter, Halskette hervor. — Die Gräber des awarenzeitlichen Gräberfeldes haben eine prähistorische Siedlung durchgeschnitten.

Gyula Fülöp

Keszthely — Fenékpuszt (Kom. Veszprém), s. Nr. 5.

49. *Kölked — Feketekapu* (Kom. Baranya) (XXVI). Mit der Freilegung eines 2400 m² großen Blockes und eines die Ausdehnung der Siedlung untersuchenden 450 m² großen Suchgrabensystems haben wir unsere Forschung der awarenzeitlichen Siedlung fortgesetzt. Die Häuser Nr. 81–99, die Öfen Nr. LXIII–LXXVII, zahlreiche Gruben und Pfostenlöcher, ferner mehrere Grabenabschnitte sowie die Gräber Nr. 97–126 wurden erschlossen. Die Ausdehnung der Siedlung in östlicher und westlicher Richtung konnte bestimmt werden. Die im Gebiet der Siedlung freigelegten Gräber dürften zu 5 Grabgruppen gehört haben. Das Grab Nr. 119 enthielt ein reiches archäologisches Fundmaterial.

Mitarbeiterin: Zsuzsanna K. Zoffmann.

Attila Kiss

50. *Pilis — Sandgrube neben dem Jägerhaus* (Kom. Pest) (XXXIV). Etwa 40 m NW von den 1976 zum Vorschein gekommenen ungarischen Gräbern des 10. Jhs, am Rande des dem Rücken des Hügels zu beginnenden awarischen Gräberfeldes aus dem 8. Jh. haben wir 6 spät-awarische Gräber erschlossen. Die Toten wurden in mächtigen, die Größe von 2 × 3 m annähernden Gruben in mit Eisenhaken und -bändern versehenen Särgen bestattet. Die Gräber waren ausgeplündert, der Deckel wurde im allgemeinen von der Kopfseite her aufgebrochen. In einem Fall wurde der Tote beim Raub gänzlich aus dem Sarg gehoben. Funde: gegossene, vergoldete, rankenverzierte Gürtelgarnitur, annäherndes kleines Goldblech, Melonenkernperlen. Im Laufe der Erschließung konnte festgestellt werden, daß das awarische und ungarische Gräberfeld territorial miteinander in keinem Zusammenhang standen.

Sarolta Tettamanti

51. *Szeksárd — Sió-Ufer* (Kom. Tolna) (XXXIII). Um den Sió-Kanal zu erweitern und seinen Damm zu befestigen, wurde mit Planierbaggern am rechten Ufer eine kaum hervortretende trockene Stelle gestört. Einige Gräber sind zugrunde gegangen, 7 Gräber konnten gerettet werden. Aufgrund der zum Vorschein gekommenen Funde (hellgraues Gefäß, gelbe Henkeltasse, Scheibenfibelpaar, gepreßte Gürtelgarnitur usw.) läßt sich das Gräberfeld auf die Mitte des 7. Jhs bestimmen. Mit diesem Gräberfeld ist im unmittelbaren Bereich von Szeksárd der 17. awarische Fundort zum Vorschein gekommen.

Gyula Rosner

Szeged — Tápié (Kom. Csongrád), s. Nr. 40.

Szombathely — Alkotmány u. 1. (Kom. Vas), s. Nr. 36.

52. *Tamási — Adorján puszt (Kom. Tolna)* (XXXIII). In der Meierei der LPG wurden beim Bau von Kornspeichern mit Planierbaggern Gräber gestört. Die Grabflecken waren etwa 50 m weit von den in den 60er Jahren zum Vorschein gekommenen Bestattungen mit deformierten Schädeln. Zwischen den herausgewählten Knochen befand sich das Bruchstück eines weiteren deformierten Schädels. Aufgrund des Materials der rettenden 4 Gräber haben wir das Alter des Gräberfeldes auf den Beginn des 6. Jhs bestimmt (Siegelring mit der Inschrift „Z“, tauschierter Eisenring, bronzene Armringe, Perlen) usw.

Gyula Rosner

53. *Tarjánpuszt — Vasasföld II.* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Im laufenden Jahr begannen wir an dem der Landstraße Győr-Veszprém und dem Pándzsa ér am nächsten gelegenen Teil des Vasasföld mit der Forschung, wobei eine Fläche von 191 m² erschlossen wurde.

Die aus Lehm gebauten Eisenschmelzen waren den auf dem Fundort Vasasföld I. früher erschlossenen Schmelzen ähnlich 40 cm tief in die Erde eingebaut, ihr innerer Durchmesser betrug 30 cm, vor ihnen befand sich eine Arbeitsgrube mit herausgeflossener Schlacke. In ihrer Nähe waren viel Eisenerz und für diesen Fundort charakteristische Tonblasröhren mit abgeflachtem Boden, die fallweise in die Brustwand eingesetzt waren.

Es wurde auch ein in die Erde eingetieftes Haus mit Steinofen freigelegt, dessen Herd zum Teil aus der Eisenschlacke gebaut wurde. Daneben kam der Teil eines anderen Hauses zum Vorschein. (Die Eisenschmelze Nr. 3 wurde für das Zentralmuseum für Hüttenwesen herausgehoben). — Die Siedlung läßt sich auf das späte Zeitalter der Awarenzeit datieren.

An der Ausgrabung nahmen Oszkár Szinavölgyi (Direktor des Zentralmuseums für Hüttenwesen), ferner die Studentinnen Eszter Istvánovics und Valéria Kulcsár teil.

János Gömöri

Tatabánya — Dózsakert (Kom. Komárom), s. Nr. 17.

54. *Toponár — Fészerlak* (Kom. Somogy) (L). In diesem Jahr wurde die Erschließung des spätawarischen Gräberfeldes an einer Fläche von 220 m² fortgesetzt. Die Ausgrabungen ergaben 40 Gräber, die Zahl der bisher erschlossenen Gräber betrug hiermit 127.

Aus den neuerdings freigelegten Gräbern des auf den Beginn des 8–9. Jhs datierbaren Gräberfeldes sind 3 intakte Gürtelziergarnituren, mehrere S-Haarringe, Halsringe, Armringe, Ringe, Perlen zum Vorschein gekommen. In diesem wurden auch zum ersten Mal zwei Doppelgräber gefunden.

An der Ausgrabung nahmen der Photograph János Polinger, ferner die Gymnasialschülerinnen Lilla Makkay und Eszter Alexa teil.

Eugénia Szimonova

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

(Auf der Karte: Nr. 55–61)

55. *Baja — Szegedi út 53* (Kom. Bács-Kiskun) (I). Vom Gebiet des sich N–S ziehenden Sandhügels sind auch schon früher Streufunde zum Vorschein gekommen. Beim Anlegen der Wasserleitung wurde jetzt ein neueres Grab gefunden, aus dem eine tauschierte Schnalle in das Museum gelangte. Die Rettungsgrabung ergab — im dicht bebauten Gebiet — nur ein einziges Grab (mit Eisenmesser, Tierknochen als Beigaben). — Im Laufe der Rettungsgrabung stellte sich heraus, daß in der Trasse der Stromfeld Aurél-Gasse noch etwa 8–10 awarische Gräber zerstört wurden.

Mitarbeiterin: Studentin Ildikó Antalóczy.

Mihály Kőhelyi

56. *Budakeszi — Barackos* (Kom. Pest) (XLVIII). Die 1976 begonnene Rettungsausgrabung wurde im Gebiet des ungarischen Gräberfeldes aus dem 10. Jh. fortgesetzt. Es wurden noch 22 Gräber freigelegt. Mehrere Köcher mit Eisenbeschlag konnten in situ zutage gefördert werden. Unter den Gräbern waren von neuem zwei partielle Reitergräber.

An der Arbeit nahmen die Archäologen Gyula Török, Gyula Siklósi, ferner Géza Nagy wiss. Mitarbeiter teil.

István Erdélyi

Eperjes — Csikós tábla (Kom. Csongrád), s. Nr. 46.

57. *Felgyő — Űrmös tanya* (Kom. Csongrád) (XXXV). Im Laufe der Freilegung wurde der zum Teil freigelegte

kreisförmige Graben gänzlich erschlossen. Östlich davon haben wir einzelne Abschnitte eines langen, geraden Grabens beobachtet, der eventuell eine größere Einheit der Siedlung umzäunt hat. Aus dem Graben sind Fragmente von handgemachten Gefäßen zum Vorschein gekommen. Wir erschlossen auch ein großes, in die Erde eingetieftes Haus, dessen Konstruktion und Reste auf Mauern mit Balkengerüst schließen läßt: in der einen Ecke des Hauses blieb der Balkenabdruck erhalten. Der Fußboden war von einer dünnen Lehmbeschmierung bedeckt. In der NO-Ecke befand sich ein viereckiger Ofen und der Schutt eines aus Lehm gebauten, freien Herdes. Das Haus ist durch die Fragmente einer Kessel datiert.

Es sind mehrere awarenzeitliche Gräber zum Vorschein gekommen, am südlichen Teil der Grabungsfläche haben wir 3 Sarmatengräber aus dem 2—3. Jh. freigelegt. Im kreisförmigen Graben waren Reste eines bronzezeitlichen Grabes (Hügelgräberkultur), am südlichen Teil der Grabungsfläche wurden bei Weinbauarbeiten Rest eines zerstörten Urnengrabes erschlossen.

Mitarbeiter: Csanád Bálint, Gábor Vékony.

Gyula László

58. *Hajdúdorog*. (Kom. Hajdú-Bihar) (IV). Auf dem nördlich von der Gemeinde gelegenen Temetőhegy von Szállásföld ist bereits 1936 ein Grab mit einem Denar des Königs Stephan I. zum Vorschein gekommen. Im Sommer 1938 hat Sőregi 3 regelrecht freigelegte und mehrere gestörte Gräber beobachtet. Im ersten Grab hat er eine Reiterbestattung mit reichen Beigaben (Leichentuch aus Silberfilz, Steigbügelpaar, Trense, Schwert, Beinplattenbeschläge der Reflexbögen, Pfeilspitzen usw.), im zweiten Grab Beschläge gefunden. Aus einem der gestörten Gräber ist das allgemein bekannte beinerne »Stockende« mit Eulenkopf zum Vorschein gekommen.¹

Anlässlich unserer diesjährigen Ausgrabung haben wir eine Fläche von 250 m² freigelegt, von wo 35 Gräber ans Tageslicht gekommen sind. Von diesen waren 3 Sarmatengräber, die übrigen stammten aus dem 10—11. Jh. Die ärmlichen Beigaben bestehen aus Haarringen, Ringen und aus einer Tontasse. Mehrere unregelmäßige Bestattungen (in Hockerlage, zusammengebunden) wurden beobachtet. Wir fanden die schmalen Gräber der Pfadfinder und konnten beobachten, daß nur jede Knochen herausgenommen wurden, die in den Graben fielen. Das Skelett eines Schweines fanden wir in einer Grube, die später entstanden ist, als das Grab daneben. Das Gräberfeld ist vermutlich stark belegt.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Gábor Lőrinczi (JATE) und József Szentpéteri sowie der Grafiker József Király teil.

István Fodor

Hunya — *Csárdavölgy* (Kom. Békés), s. Nr. 47.

Keszthely — *Fenekpuszta* (Kom. Veszprém), s. Nr. 5.

Nagyecsed — *Sárvármonostora* (Kom. Szabolcs-Szatmár), s. Nr. 71.

Nagykanizsa — *Katonatemető* (Kom. Zala), s. Nr. 28.

59. *Napkor* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (IV). 1950 konnte József Korek auseinandergetragene Reste von 6 landnahmezeitlichen Gräbern beobachten. Unter diesen befanden sich auch Reiterbestattungen, Gräber mit Säbel und 2 Gräber mit Schwert.

Im Laufe unserer Rettungsausgrabungen sind in einer Fläche von ungefähr 240 m² insgesamt 23 Gräber des gemeinen Volkes zum Vorschein gekommen. Funde: Perlen, Knöpfe, Ringe und 3 Denare des Königs Ladislaus I. (d. Hl.).

An der Ausgrabung nahmen die Archäologin Katalin Kurucz und der Anthropologe László Szathmári (JAM) teil.

István Fodor

60. *Szeghalom* — *Korhány* (Kom. Békés) (III.) Beim Abtragen eines Hügels von kleinem Durchmesser wurden zumindest zwei landnahmezeitliche Gräber gestört. Im Laufe unserer Rettungsausgrabung haben wir zur mittleren Schicht gehörende weitere zwei Bestattungen in dem vermutlich nicht mehr als zehn Gräber enthaltenden Gräberfeld freigelegt.

Júlia G. Szénászký

Tatabánya — *Dózsakert* (Kom. Komárom), s. Nr. 17.

Toponár — *Fészertlak* (Kom. Somogy), s. Nr. 54.

61. *Zalakomár* — *Lesvári dűlő* (Kom. Zala) (XX). Im Frühjahr hat das Niederschlagswasser einige Gräber des aus dem 7—9. Jh. stammenden Gräberfeldes ausgespült. Im Laufe der Fundbergung haben wir 144 Gräber, 3 Pferdegräber erschlossen. 95% der Skelettgräber waren N—S orientiert und von den 144 Gräbern 9 Brandschüttungsgräber bzw. Urnengräber. Das durchforschte Gebiet (etwa 1250 m²) dürfte ungefähr 1/5 des Gräberfeldes gebildet haben. Im W-Teil des Gräberfeldes gelang es uns den Doppelgraben um das Gräberfeld zu finden.

László Horváth—László Vándor

ÁRPÁDENZEIT (11—13. Jh.)

(Auf der Karte: Nr. 62—80)

62. *Abaújvár* — *Vár* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Die 1976 begonnene Erschließung der Kirchenruine wurde beendet. Außerhalb der Kirche kamen weitere 71 Gräber zum Vorschein mit Beigaben aus dem 12—15. Jh. Die aus Quadersteinen gebaute Kirche auf Steinfundament und mit halbbogenförmigem Chorabschluß hatte eine innere Gesamtlänge von 16 m, die Länge des Schiffes betrug 10,5 m. Die innere Breite des Schiffes war 7 m. Im W-Abschnitt des Schiffes fanden wir Pfeilerpaare. Der Eingang der Kirche ist an der S-Seite zu vermuten. Im Kircheninneren, insbesondere im Abschnitt zwischen den Pfeilern und dem in der Nähe des vorausgesetzten Einganges können wir die Spuren eines eingestürzten Ziegelgewölbes beobachten.

Konsultant: Gyula Nováki. Vermessung: György Sándorfi. An der Ausgrabung nahmen die Restauratorin Frau T. Fidrák, ferner die Studentinnen Emese Lovász, Mária Wolf und Márta Wellisch teil.

Judit Gádor

Bátmonostor — *Pusztajalu* (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 18.

Budapest, I. *Szent György tér*, s. Nr. 85.

Esztergom — *Berényi Zs. út 1—3*. (Kom. Komárom), s. Nr. 89.

63. *Feldebrő* (Kom. Heves) (IV). Die der Herstellung der Kirche vorausgehenden Forschungen haben wir fortgesetzt. Aus dem Schiff der heutigen Kirche wurden von uns die fast 1 m dicke Aufschüttung aus dem 18. Jh entfernt und die früheren architektonischen Reste bzw. Bestattungen freigelegt. Es sind die Reste der mittleren eckigen Pfeiler der Zentralkirche des 11. Jhs und der inneren Säulenbündel des westlichen Zeiten stammenden Fußbodenniveaus des Schiffsraumes und seine übrigen innenarchitektonischen Reste (Stiegen, Altäre usw.) geklärt, ferner die beim Umbau der Kirche zur Árpádenzeit entstandene Türöffnung und Stiege, die aus dem südlichen Schiff in die Unterkirche führt, frei-

gelegt. Es gelang eindeutig die Gleichaltrigkeit der Grabkammer, der Unterkirche und der ganzen zentral angeordneten oberen Kirche nachzuweisen. — Im Kirchenschiff haben wir 35 Gräber freigelegt, deren größter Teil aus dem 16–18. Jh. stammt.

Mit den Ausgrabungen gleichzeitig wurden auch — unter Mitwirkung von Ferenc Dávid — die Kirchenmauern erforscht. Dadurch gelang es zahlreiche, auf die Baugeschichte der Kirche bezügliche Fragen zu beantworten, gleichzeitig stießen wir auf sekundär eingebaute, wertvolle Steinmetzarbeiten und es kam auch z. B. ein Altar aus dem 11. Jh. zum Vorschein.

Im Kirchhof haben wir die Freilegung der Kirchhofmauer vor der W-Fassade des Gebäudes fortgesetzt. SO vom Barockchor haben wir unter der Kirchhofmauer den Teil eines frühen, aus Quadersteinen gebauten Gebäudes gefunden, in dem nach der Zerstörung des Gebäudes eine Bronzeschmelze eingerichtet wurde. Die Reste des Gebäudes und der Werkstätte sind von dem großen Graben durchgeschnitten, der die ganze Kirche umnommen hat.

In den beiden Blöcken haben wir weitere 76 Gräber des Kirchhofes erschlossen (die Zahl der gesamten erschlossenen Gräber beträgt: 261). Aus den Gräbern sind einige Münzen aus dem 16–17. Jh. und Reste von Trachtbestandteilen (Haarreifen, Haube usw.) zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahmen Ferenc Dávid (OMF) und Attila Michnai (MNM) teil.

Júlia Kovalovszki

Győr — Gorkij utca (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 24

64. Győr — Rákóczi u. 59. (Kom. Győr-Sopron) (XI). Bei den Erdarbeiten im Zusammenhang mit dem Bau der neuen Donaubrücke sind Skelettgräber zum Vorschein gekommen. Bei ihrer Ausgrabung konnten wir eine mehrschichtige Bestattung beobachten. Als Beigabe wurde nur ein einziges Eisenschnallenfragment gefunden. Unter Berücksichtigung der bekannten ortsgeschichtlichen Angaben halten wir die Gräber für spätmittelalterlich.

Unter dem Gräberfeld fanden wir den in die Erde eingetieften Teil einer árpádenzeitlichen Siedlung dörflichen Charakters (Pfostenlöcher, Öfen). Darunter sind in der dicken Humusschicht Fragmente von römischerzeitlichen Gefäßen zum Vorschein gekommen, die wahrscheinlich aus dem durch den Ackerbau zerstörten nahen römerzeitlichen Gräberfeld stammen. Römerzeitliche Gräber oder Geländeerscheinungen ließen sich nicht beobachten.

Eszter T. Szőnyi

65. Doboz (Kom. Békés) (IV). Aus der árpádenzeitlichen Siedlung im Hajdúirtás haben wir eine weitere, 750 m² große Fläche freigelegt. Wir haben vier in die Erde eingetiefte Häuser (Nr. 21–24), einen im Freien stehenden Ofen, Gruben und den Teil eines kleineren Grabens erschlossen. In dem einen Haus gelang es uns auch den Rauchabzug des fast völlig intakt erhalten gebliebenen Ofens zu beobachten. In einem anderen Haus fanden wir in einer nachträglich eingegrabenen Grube eine Silbermünze aus dem 12. Jh., die wahrscheinlich die oberste Grenze des Lebens der Siedlung andeutet, gefunden.

Júlia Kovalovszki

66. Endrőd — Szujókereszt (Kom. Békés) (III). Auf dem topographischen Fundort Nr. 39 haben wir auf dem Gelände eines stark gestörten frühárpádenzeitlichen Gräberfeldes eine Notausgrabung durchgeführt. Die Zahl der Gräber ist auf 81 angestiegen. Unter diesen gibt es auch einige sarmatenzeitliche Gräber. Die frühárpádenzeitlichen Gräber sind ziemlich arm, in einigen Fällen fanden wir Haarringe und Münzen aus dem 11. Jh. (Prägungen der Könige Salamon und László). Im Laufe

der Erschließung sind auch Siedlungsreste, vor allem Funde einer Abfallgrube, der Körös-Kultur zum Vorschein gekommen. Diese enthielten ein reiches keramisches Material.

An der Ausgrabung nahm die Anthropologin Ildikó Papp teil.

János Makkay — Dénes Jankovich — Béla Szőke

67. Esztergom — Vasút utca (Kom. Komárom) (XLIX). Auf dem Gelände zwischen der Vasút-Gasse und der Eisenbahnstation wurde anlässlich der Parkierungsarbeiten durch eine Ausgrabung zugleich auch die nördliche Ausdehnung des Kirchhofes der árpádenzeitlichen Siedlung Kovácsi bestimmt.

Wir haben an einer 40×10 m Fläche eine Grube von etwa 5 m Durchmesser und 6 Gräber aus dem árpádenzeitlichen Gräberfeld erschlossen. Aus der Aufschüttung der Grube sind außer einigen neuzeitlichen Gegenständen árpádenzeitliche und aus dem 14–15. Jh. stammende Gefäßfragmente, Tierknochen, Ziegelfragmente, Lehmewurfstücke, Eisennägel, Schlackenstücke und eine Pfeilspitze zum Vorschein gekommen, die auf eine mittelalterliche Siedlung verweisen. Die Gräber waren beigabenlos.

Mitarbeiterin: Studentin Erzsébet Molnár.

Sarolta Lázár

68. Kaposvár (Kom. Somogy) (L). Beim Bau der nördlichen Straße Nr. 61 stießen wir auf Spuren einer mittelalterlichen Kirche und die Reste eines Ossariums, eines Kirchhofes sowie einer Siedlung. Im Laufe der Notausgrabung haben wir unter dem Schutt der im 16. Jh. zugrunde gegangenen Kirche die Grundeingrabung der Kirche aus dem 12. Jh. erschlossen. Die mit rechteckförmigem Schiff und sich viereckig schließendem Chor gebaute Kirche Nr. 1 wurde später mit zwei Eckpfeilern befestigt. Der Bau ist zur Zeit des Mongolensturmes zugrunde gegangen. — Die zu Beginn des 16. Jhs gebaute Kirche Nr. 2 ist in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts von den Türken verwüstet niedergebrannt und zu einer Ruine geworden.

Es wurden 694 Gräber des Kirchhofes freigelegt. Aufgrund des Fundmaterials war das Gräberfeld vom 11. Jh. an kontinuierlich bis zur Mitte des 17. Jhs belegt. Aus den Gräbern sind für die Friedhöfe des gemeinen Volkes charakteristische Funde sowie beinahe 100 Münzen, von den Prägungen der Könige Ladislaus I. (d. Hl.) und Stephan II. bis zum Jahre 1628 zum Vorschein gekommen.

Die Erschließung der am W-Rand des Gräberfeldes stehenden, zur Siedlung gehörenden 2 Öfen hat Mária M. Albeker (Technisches Museum) durchgeführt.

Konsultant: Károly Mesterházy. An der Ausgrabung haben die Assistentin Mária B. Sótonyi, Károly Karlovits (Technisches Museum) und Katalin Wollák teilgenommen.

Edith Bárdos

69. Keszthely — Tatárszállás dűlő. (Kom. Komárom) (XLIX). Im Laufe des Erdarbeiten beim Bau eines Wasserspeichers wurden unter anderen árpádenzeitliche Öfen und Gruben gestört. Neben den wenigen frühárpádenzeitlichen Scherben ist zu bemerken, daß bei 2 von den 6 Öfen der Grund mit Eisenluppen ausgelegt war. — Östlich von den Blöcken sind noch weitere frühere Ofenreste zu erwarten.

Mitarbeiter: Student Elek Benkő.

Sarolta Lázár

70. Mende — Leányvár (Kom. Pest) (XLII). Östlich von Mende, etwa 2 km, auf dem NW–SO Hügel ist ein zweiseitiger Burgwall zu finden. Die an der etwa 50×

20 m großen Grundfläche gelegene Hauptburg wurde von je einem Einschnitt von den übrigen Teilen des Hügels getrennt. In diesem Gebiet sind im Laufe der topographischen Sondierungsgrabung die Reste je eines Steingebäudes und eines Baues mit lehmbeurtenen Mauern zum Vorschein gekommen. Am Rand der Hauptburg fanden wir Teile der aus Pfosten bestehenden Palisadenmauer. Im Gebiet der mit einem Wall geschützten Vorkurg sind auf Siedlung verweisende Spuren nicht zum Vorschein gekommen. Das Fundmaterial — Keramik, einige Eisengegenstände — läßt sich auf das 12–13. Jh. datieren.

Zsuzsa Miklós

71. *Nagyecsed — Sárvármonostora* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXIV). Die 1975 begonnenen Ausgrabungen auf dem höchsten Hügel des einstigen Moorlandes haben wir fortgesetzt. Es konnte festgestellt werden, daß der landnahmezeitliche Burgwall nach W zu von dem westlichen leicht abgerundeten, ovalen Burgwallteil durch einen Damm oder Wall abgeschlossen war.

Im östlichen Burgwallteil haben wir den der aus dem 11. Jh. stammenden Basilika der Gutkeled-Sippe sich von SW-Richtung anschließenden ergänzenden Gebäudeteil: eine Rundkirche und einen Klosterflügel gefunden.

2–3 m von der Südmauer des Chors der Basilika haben wir das mehrfach gestörte, aus Lehm- bzw. Mörtelziegel gelegte, bogenförmige Fundament der Rundkirche von 12 m Durchmesser freigelegt. Die unter dem mehrschichtigen, gestampften Lehm gefundenen sowie um die Kirche in Ziegel- und Holzsärgen (zum Teil ohne Sarg) vorgenommenen Bestattungen wiesen auf einen mit der Basilika gleichzeitig erbauten sog. Karner hin.

Der Klosterflügel schloß sich dem im SO-Teil stehenden Turm von S an. — Die W-Mauer der Basilika bzw. der früheren (im 1040 gebauten) Steinkirche bzw. den Eingangsteil sowie die um diese gelegenen Gräber der árpádenzeitlichen Friedhofes haben wir ebenfalls erschlossen.

Unter den Schichten der drei árpádenzeitlichen Kirchen sind prähistorische und frühárpádenzeitliche Siedlungsspuren: Abfallgruben, Hausfundamente und ein reiches keramisches Material zum Vorschein gekommen.

Die Gebäude waren außen, von einem Friedhof umsäumt. Aus den freigelegten 550, meist W–O orientierten Gräbern sind Goldbleche, S-Haarringe aus Gold und Bronze, Ringe, Keramik ans Tageslicht gekommen. Im Ausgrabungsmaterial des Jahres 1977 gehörten 24 gemeißelte Steinstücke zur ältesten (um das Jahr 1040 entstandenen) Kirche (mit Palmetten-, Band- und sonstigen Verzierungen versehen).

Kálmán Magyar

Nagykanizsa — Katonatemető (Kom. Zala), s. Nr. 28

72. *Nagylózs — Hl. Stephanskirche* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Im Laufe der der Restauration der heute als Friedhofskapelle gebrauchten einstigen Pfarrkirche vorangehenden Forschung haben wir festgestellt, daß dieses Gebäude zu dem turmlos gebauten Typ der in der Wende des 12–13. Jhs gebauten romanenzeitlichen dörflichen Pfarrkirchen gehört. Dem Schiff schloß sich ein leicht gestreckter, halbbogenförmiger Chor an. Die südliche Fassade ist von drei halbbogenförmigen Fenstern und einem Tor mit halbbogenförmigem Bogenfeld durchbrochen. — Im 15. Jh. wurden die Ecken des Schiffes mit großen Strebe Pfeilern gestützt. Im Inneren standen drei Altäre, von diesen befindet sich bis heute der im Chor bis heute erhalten gebliebene im Zustand des 15–16. Jh.

Im Jahre 1575 gelangte die Kirche in evangelischen Besitz. Zu dieser Zeit wurden die beiden Nebenaläre abgerissen, ein neuer Fußboden und eine U-förmige Holzpore angelegt. Vor 1646 stürzte die westliche

Schiffmauer ein, die dann auf den ursprünglichen Fundamenten aus Ziegel neugebaut und ihr Ende von je einem Strebe Pfeiler gestützt wurde. Gleichzeitig wurde der nördlichen Mauer ein Ossarium angebaut.

Im Kircheninneren wurden insgesamt 21 Gräber, an der Außenseite der Schiffmauer 11 Gräber freigelegt. In ihrer Mehrheit sind sie aus dem 15–17. Jh., mit bedeutenden Textilienresten. Auf eine Kirchhofmauer stießen wir nicht.

István Feld

Nemesvámos — Balács puszta (Kom. Veszprém), s. Nr. 29.

73. *Örménykút — Szilái halom* (Kom. Békés) (III). Der Kurgan in der Gemarkung von Örménykút und Endröd (Örménykút, topographischer Fundort Nr. 6) wurde durch Erarbeiten gestört. Am Fuß des Hügels haben wir die Funde der Reste einer in die Makó-Gruppe gehörenden Grube geborgen; auf dem Hügel selbst haben wir 18 Gräber des gemeinen Volkes des árpádenzeitlichen Friedhofes erschlossen. Als einzige Beigabe: einen S-Haarring enthielt nur das Grab Nr. 7.

Mitarbeiter: Péter Árkus, János Makkay, Magda M. Tulok.

József J. Szabó

Öcsöd — Rédei-Garten (Kom. Szolnok), s. Nr. 11.

74. *Sárospatak — Darnó* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVIII). Es wurden die Erschließungsarbeiten des nach dem Mongolensturm gebauten Prämonstratenser klostern in Gang gesetzt. Die Spuren auf der Oberfläche (Ziegelfragmente, Kalkmörtel, Geländeformen) ließen auf den Platz des einstigen Objekts schließen. Unsere auf einer Fläche von 25 × 15 m begonnene Erschließung bezweckte die genaue Bestimmung der Stelle des Klosters. Seine Ausdehnung nach N–S wurde bestimmt und die Grundrißanordnung des Klosters mit weiteren Freilegungen geklärt. Wir haben 6 beigabenlose Grabplätze (3 Ziegelgräber), Statuenbruchstück aus Terrakotta, gemeißelte Steine und árpádenzeitliche Keramikbeigaben erschlossen.

Katalin J. Dankó

75. *Szabolcs — Ref. Parochie* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXIV). Im laufenden Jahr wurde auf einer etwa 100 m² großen Fläche die Erschließung des Gräberfeldes aus dem 10–11. Jh. fortgesetzt. Die Beigaben der zum Teil gestörten Gräber waren: Eisenmesser, Perlen, Feuerstahl, Kieselstein, Spinnwirtel, Eisenfragmente.

An mehreren Stellen ist auch das Denkmalmaterial der Zóker Kultur bzw. der Spätbronzezeit ans Tageslicht gekommen.

Mitarbeiter: Katalin Kurucz, László Szathmáry und Grafiker József Király.

Péter Németh

76. *Szeged — Szőreg, »Péli« Windmühlentempel* (Kom. Csongrád) (XXXII). Im Laufe unserer Rettungsgrabung haben wir 11 Gräber des gemeinen Volkes aus dem 10–11. Jh. freigelegt. Der Zentralteil des Friedhofes ist leider noch in den fünfziger Jahren bei der Sandgewinnung zugrunde gegangen. Der von uns erschlossene Friedhofsteil fällt wahrscheinlich nahe dem Südrand des Friedhofes. Als Beigaben kamen kleine S-Haarringe, aus drei Drähten geflochtene, offene Bronzeringe, aus zwei Drähten geflochtener Bronzering zum Vorschein.

An der Ausgrabung nahm Ferenc Losits teil.

Márta Galántha

Szentpéterszeg — Körtvélyes (Kom. Hajdú-Bihar), s. Nr. 14.

77. *Szöreg* (Kom. Csongrád) (XXXII). Als Fortsetzung der früher begonnenen Arbeit haben wir die Fundamente der frühen, kleinen, mit Steinfundament gebauten und hufeisenförmigem Chorabschluß versehenen Kirche sowie die Grundmauern eines großen Präfektoriums erschlossen. Es wurden mehrere Teile der mit Fischgrattechnik gelegten Mauern der Befestigung um den Hügel gefunden.²

Mitarbeiter: Márta Galántha, Katalin Vályi.

Ottó Trogmayer

Tatabánya — Dózsakert (Kom. Komárom), s. Nr. 17.

78. *Tiszalúc — Sarkadpuszta* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (IV). Die Erschließung des árpádenzeitlichen ungarischen Friedhofes fortsetzend (Gräber Nr. 44–89), war das Fundmaterial auch weiterhin von ärmlichem Charakter. (Grab Nr. 66: Münze des Ladislaus I.). Es wurden auffallend viele Kindergräber erschlossen.

László Kovács

79. *Zalavár — Kövecses* (Kom. Veszprém) (IV). Aufgrund der Katastralkarten des 19. Jhs hat sich die im Jahre 1976 durchgeführte Notausgrabung auf dem am besten noch mit der als »Kövecses« bezeichneten einstigen Hügel identifizierbaren Fundort lediglich auf den S-Teil des gefährdeten Gebietes beschränkt. 1977 haben wir die Forschung den Straßenbauarbeiten der Forst- und Holzbearbeitungswirtschaft des Balatonhochlandes angepaßt, auch erstreckt. Die Größe der erschlossenen Fläche beträgt: 13.600 m².

Aus den erschlossenen archäologischen Objekten kam ein bronze-, eisen- und frühárpádenzeitliches Fundmaterial zum Vorschein.

Die Zahl der 1976/77 erschlossenen Gräber beträgt: 143. Ein Teil dieser konzentriert sich um die im südlichen Teil des Kövecses im vorigen Jahr erschlossenen kleine Kirche und sie erscheinen als Gräber eines um eine dreischichtige Kirche angelegten Friedhofes, dessen oberste Schicht von einigen S-Haarringen datiert ist.

Mitarbeiter: Emese Nagy, Zsuzsa Lovag, ferner die Studenten Béla Varga, Virág Soós, István Gaál, Mária Marx, Ágnes Tóth und Gábor Lőrinczy.

Ágnes Cs. Sós

80. *Visegrád — Várkert, Erholungsheim der Ungarischen Nationalbank* (Kom. Pest) (XLVI). Uns mit den früheren Erschließungen verbunden³ haben wir einen Teil des Wohngebäudes des Dechanten freigelegt, das an zwei einstige Kirchen verschiedener Größe und Form angebaut war. Die älteste Kirche wurde zu Beginn des 11. Jhs, wahrscheinlich nach der Gründung des Bistums von Veszprém im Jahre 1009 gebaut. Diese Kirche war klein, ihre Länge betrug mit dem halbbogenförmigen Chor zusammen bloß 10,2 m und hatte eine Breite von 4,4 m.

Der Abriß der aus der Zeit des Hl. Stephans stammenden Kirche und der Bau der neuen, größeren Kirche erfolgte in der ersten Hälfte des 12. Jhs. Zu dem beinahe viereckigen Chor von geradem Abschluß schließt sich ein rechteckförmiges Schiff an. Die durchschnittliche Dicke des aufgehenden Mauerwerkes beträgt 0,8 m. Innenmaße des Chors: 5 × 4,55 m. Innenmaße des Schiffes: 7,8 m Breite. Der Fußboden des Chors war erhöht, vom Schiff führten wahrscheinlich 3 Stufen in den Chor hinauf. — In der beim Anschluß der Schiffsmauern und der Chormauern ausgebildeten Ecke, stand rechts und links je ein Nebenalтарь, deren Reste wir zum Teil auch gefunden haben.

An die S-Seite der Kirche wurde ein Wohngebäude des Dechanten im 12. Jh. angebaut.

Im laufenden Jahr haben wir insgesamt 34 Gräber erschlossen (die Zahl der bisher erschlossenen Gräber

beträgt 178). Der Großteil der Gräber lag auf dem Gelände vor der östlichen Apsidenmauer bzw. vor der östlichen Abschlußmauer des Dechantenhauses. Das bedeutendste Grab ist bei der SO-Ecke der Kirche zum Vorschein gekommen und dürfte aufgrund der Beigaben das Grab eines Erzdechanten gewesen sein. Bei der Rechten des in einem kistenförmigen Sarg bestatteten Oberpriesters fanden wir eine in der Mitte mit einem griechischen Kreuz verzierte Patena von 6,1 cm Ø, bei der Linken einen 8 cm hohen Opferkelch (beide Gegenstände wurden wahrscheinlich aus Blei erzeugt). Nahe zu diesem Grab fanden wir an der Hüfte eines Skeletts einen solchen 1 cm breiten Eisengürtel, der wahrscheinlich ein Zilizium war.

Mitarbeiter waren die Studenten Dániel Gróh, Zsuzsanna Miklós, Péter Berkes sowie György Sándorfi.

Sándor Soproni — Mátyás Szőke

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

(Auf der Karte: Nr. 81–105)

Abaújvár — Vár (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 62.

Battonya — Basarága, Vidpart (Kom. Békés), s. Nr. 1.

81. *Bátmonostor — Pusztajalu* (Kom. Bács-Kiskun) (I). Auf dem Fundort haben wir — uns an die Blöcke der Rettungsgrabung des Jahres 1866 angeschlossen — in zwei Gebieten die weiteren Forschungen durchgeführt. An der mit „A“ bezeichneten Fläche erschlossen wir nur sehr flüchtig gebaute Mauern; wir können die Mauern mit den zu Beginn des 18. Jhs. erwähnten griechisch-orthodoxen Priestern in Verbindung bringen. Im Laufe der hier durchgeführten Forschungen sind noch Kachelöfen und Ofenreste, je ein Abschnitt der gestampften Mauern von Häusern an die Oberfläche gekommen. Das Fundmaterial bilden gotische Konsolen und Rippenglieder, frühárpádenzeitliche und überwiegend aus dem 15–16. Jh. stammende Keramik. Der Wassergraben um die Fläche »A« haben wir an einer Stelle durchgeschnitten, seine Breite beträgt 9,5 m. Die hier zum Vorschein gekommene Keramik aus dem 16–17. Jh. und einige Gerätfunde sind bedeutend.

An der Fläche »B« haben wir die auch von Imre Henszlmann mitgeteilte, mit »B« bezeichnete Kapelle als Ossarium bestimmt, so wird uns die Klärung der Maßproportionen des von Imre Henszlmann gegebenen Grundrisses ermöglicht. In der Friedhofsabteilung neben der Kapelle haben wir 176 Gräber erschlossen (die Zahl der bisher freigelegten Gräber beträgt 279). Aufgrund des Fundmaterials — einige Gürtelschnallen und Haarreifenreste — stammt der Großteil der Gräber aus dem 14–16. Jh. In einem großen Teil des Friedhofes kamen noch árpádenzeitliche Gruben und Teile von zwei Gräben ans Tageslicht.

Mitarbeiter: Mihály Kőhegyi. An der Ausgrabung nahmen noch die Studenten Ildikó Antalóczy, Elek Benkő, Judit Kvassay und György Székely teil.

Piroska Biczó

82. *Békés — Kastélyzug* (Kom. Békés) (IV). Es wurde an der W-Seite des Gebietes an zwei Punkten von dem auf der Karte angegebenen, wahrscheinlichen Eingang nördlich und südlich der innersten Wassergraben des an der Karte des Komitats Békés der »Intravillanum Oppidi« markierten dreifachen Wassergrabensystems freigelegt. Die 4 m breiten und 2,5 m tiefen Gräben wurden staffelförmig in den aus gelbem Lehm bestehenden Untergrund eingegraben. Es wurde die Erschließung der die Palisade von Norden säumenden doppelten Pfostenreihe fortgesetzt. In diesem Teil fanden wir in der der Zer-

störung der Palisadenburg andeutenden, durchgebrannten Schuttschicht einen Ferdinand-Denar aus dem Jahre 1555.

Es wurde mit der Erschließung des inneren Raumes der Palisade begonnen. Am SO-Teil des Gebietes haben wir eine Abfallgrube mit aus dem 16–17. Jh. stammender Keramik, darunter glasierten türkischen Gefäßen und in großer Menge intakten Ofenkacheln freigelegt. Eben dort kam auch der Fußteil eines türkischen Kerzenbehälters aus Messing zum Vorschein. Neben der Abfallgrube erschließen wir an einer 2×3 m großen Fläche einen mit Ziegeln regelmäßig ausgelegten Teil.

Im Laufe der Ausgrabung wurde in großer Menge ungarische und türkische Keramik aus dem 16–17. Jh. gefunden.

Ibolya Gerelyes

83. *Boldva* — *Ref. Kirche* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Im laufenden Jahr haben wir im Chor- teil, in der südlichen Hälfte des Hauptschiffes und im südlichen Seitenschiff eine Niveausenkung vorgenommen. Es wurden die Schnitte ergänzt, die südliche Hälfte der Suchgräben Nr. II und III vertieft und die Niveaus endgültig geklärt. Das ganze Kircheninnere wurde auf das romanenzeitliche Niveau gebracht.

Von wissenschaftlichem Interesse der Ausgrabung im Jahre 1977 war die Erschließung des Abschnittes der im Kircheninneren gefundenen neolithischen — zur Bükk-Kultur gehörenden — Siedlung. In der halbbogenförmigen Apside konnten keine Spuren des mittelalterlichen Altars gefunden werden. Unter der romanenzeitlichen Mörtelschicht kam aus Quadersteinen gelegt die Chorstiege zum Vorschein. Die Steinreihe ist auf eine schwarze, massive Schicht gelegt. Unter und hinter der Chorstiege zeigten sich in ihnen in regelmäßiger Anordnung Pfostenlöcher, in der Mitte mit einem Wasserabzugsgraben. Dem Fundmaterial nach wurde die Kirche an eine neolithische, in die Bükk-Kultur gehörende Siedlung gebaut. In der schwarzen Erde tritt der Fundierungsgraben des Halbkreisbogens scharf hervor. Zwischen der urzeitlichen und mittelalterlichen Schicht befindet sich nur eine dünne Humusschicht. In der Nähe des Einganges ist auch die Grundmauer der südlichen Pfeilerreihe auf eine Schicht der Bükk-Kultur — auf einen Herd — fundamentierte. Im Chorviereck — im Raum zwischen der halbbogenförmigen Apside und den beiden Türmen — stießen wir auf die gestörte Mauer eines gemauerten Ziegelgrabes.

Im Hauptschiff blieb an einigen Stellen der ursprüngliche Ziegelfußboden erhalten, das romanische Ziegelmaß kann am besten an den beiden Pfeilerreihen gemessen werden. Neben der südlichen Pfeilerreihe haben wir auch die Stücke des gotischen Ziegelfußbelages vorgefunden.

In der Mitte des Hauptschiffes sind etwa in 2–3 m Umkreis Spuren eines großen Brandes zu sehen. Das Brandzentrum war in der Gegend der Kanzel, wo der Boden vom Feuer 8–10 cm dick rotgebrannt war. Die Brandstätte ist von einer dünnen Holzkohlenschicht — vermutlich als Spuren des Dachwerkes — bedeckt. Die Brandschicht befindet sich unmittelbar auf dem romanenzeitlichen Niveau und dieser Brand läßt sich aus dem Pray-Kodex mit dem beim Jahr 1203 aufzeichneten Passus identifizieren.

Im Laufe der Forschung haben wir die romanenzeitlichen Stiegen der in die südliche Schiffmauer führenden Treppe gefunden. Es wurde die Gegend des südlichen Einganges gesäubert und das Eingangsniveau bestimmt.

Im Kircheninneren haben wir mit dem Ausgrabungsergebnis des Jahres 1976 zusammen 69 mittelalterliche Gräber freigelegt.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Mária Wolf, Katalin Ottományi und Melinda Torbágyi teil (OMF).

Ilona Valter

84. *Budakalász — Kálvária domb* (Kom. Pest) (XXXIV). Eine Fundanmeldung berichtete über mittelalterliche Gräber. In dem einen Grab wurde die Münze des Königs Andreas II. gefunden. Unmittelbar am Rande eines tiefen Wasserrisses haben wir ein N–S orientiertes, 9×4 m großes, zweiteiliges Wohngebäude freigelegt, an dessen Süd- und Westmauer ein Ossarium war. Da unter dem Gebäude sich aus Lößmauern gebaute Keller mit bröckeligem Gewölbe befanden, haben wir vorsichtshalber nur mit einer nicht allzu tiefen Sondierungsgrabung den kleineren Raum durchgeschnitten. Auf dem Fußbodenniveau fanden wir nur in geringer Menge Scherben aus dem 13. Jh., aus den Schuttschichten des Gebäudes sind spätmittelalterliche Fragmente zum Vorschein gekommen. Angesichts dessen, daß der Friedhof in unmittelbarer Nähe des Gebäudes liegt und wir auf dem Hügelrücken auf keine andere Gebäudespur gestossen sind, müssen wir voraussetzen, daß die Kirche an der W-Seite des Wohngebäudes gestanden hat, wo es durch die Vergrößerung des Wasserrisses allmählich zugrunde gegangen ist.

Mitarbeiterin: Éva Maróti.

Sarolta Tettamanti

»D« *Budapest, III. Óbuda* (V.) Im Gebiet von Óbuda haben wir die archäologischen Forschungen fortgesetzt.

Der Großteil der Ausgrabungen wurde im Gebiet der Stadt der Königin bzw. an der Linie der diese Stadt und die Stadt des Kapitels trennenden Grenze im Bereich südlich der Árpádbücke durchgeführt.

Die bisher bekannten Teile der östlichen, nördlichen und westlichen Festungsmauer der Burg der Königin sowie des Burggrabens wurden mit weiteren Abschnitten ergänzt. (Kálvin u.—Korvin Ottó u.—Polgár tér) Im Bereich zwischen der Burg der Königin und des Klarissenklosters haben wir Teile von zwei mittelalterlichen Häusern erschlossen. Das nördliche Gebäude wurde mit Anwendung eines großen römischen Gebäudes ausgebildet. (Fényes A. u.—Polgár tér).

An der westlichen Seite des Marktplatzes der Stadt der Königin konnten Teile von 5 mittelalterlichen Gebäuden geklärt werden. (Lajos u. 152–158). Bei der Gebäuden haben wir mehrere Niveauerhöhungen und Spuren des häufigen Umbaus gefunden. Diese Niveaus schließen sich den in der Lajos-Gasse bereits früher erschlossenen Straßenniveaus an, wo wir ebenfalls eine mehrfache Erneuerung und Erhöhung der Straße beobachten konnten. Wir bestimmten Reste eines weiteren mittelalterlichen Hauses, das an die spätrömische Befestigungsmauer bzw. auf die vorausgesetzte SO-Eckbasti angebaut wurde. Das Gebäude aus dem 13–15. Jh. wurde mit den römischen Mauern im 18. Jh. abgerissen bzw. wegplaniert. (Árpád fejedelem u.).

Östlich von der mittelalterlichen Kapelle (Templom u.) — die von der südlichen Seite der Pfarrkirche des 18. Jhs zum Vorschein gekommen ist — haben wir zwei mittelalterliche Gräber von O–W Orientierung freigelegt. An der südlichen Seite der mittelalterlichen Kapelle fanden wir eine auf das Ende des 17. Jhs bzw. den Beginn des 18. Jhs datierbare runde Kapelle und ein Grab bzw. eine Grabstätte mit N–S Orientierung.

Um die Stätte des mittelalterlichen Fehéregyháza zu klären, setzten wir unsere Forschungen fort. Die Kontrollausgrabungen zur näheren Bestimmung der im 19. Jh. freigelegten Kapelle, wurden mit negativem Ergebnis abgeschlossen.

Im Gebiet der Stadt bzw. des Bezirkes des Kapitels setzten wir die Freilegung des NS-Suchgrabensystems fort, um die während des Mongolensturmes zugrunde gegangene erste Kirche der Propstei bestimmen zu können. (Fő tér 3.).

Herta Bertalan

»D/1« *Budapest, III. Flórián tér*. Unter Flórián tér Nr. 9–14. fanden wir im Laufe der Forschung des mittelalterlichen Einbaues eine mittelalterliche Schicht bzw.

es ist uns gelungen den mittelalterlichen Gebrauch der N—S-Mauer des Römerbades zu beweisen. Die beiden Mauerreste erscheinen auch auf den Karten des 18. Jhs.

Die römerzeitlichen Forschungen haben Melinda Kaba und Krisztina Szirmai durchgeführt.

Herta Bertalan

»D/2« Budapest, III. Calvin köz. Burg der Königin. An der O- und W-Seite ist die innere und äußere Burgmauer mit dem zwischen ihnen befindlichen Burggraben, an der N-Seite die innere Burgmauer zum Vorschein gekommen. Das untere Drittel der Burgmauern ist von Quadersteinen bedeckt, die Steinmetzzeichen enthalten.

Júlia Altmann

»D/3« Budapest, III. Lajos utca 156. An der Stelle des im Rahmen des Neuaufbaues abgerissenen Gebäudes haben wir die Reste des mittelalterlichen Kellers bzw. einen mittelalterlichen Mauerrest freigelegt, der sich eine Mauer des vermutlich 1776 — am Abschnitt des Grundstückes — freigelegten mittelalterlichen Gebäudes angeschlossen hat. Das Haus aus dem 18. Jh. wurde auf den Mauern des mittelalterlichen Gebäudes aufgezogen.

Herta Bertalan

»D/4« Budapest, III. Lajos u. 158. Der denkmalpflegerischen Restauration des Gebäudes vorangehend haben wir weitere mittelalterliche Öffnungen freigelegt. In dem sich dem Gelände anschließenden 10 m langen Streifen fanden wir an der W-Seite eines mittelalterlichen Gebäudes spätmittelalterliche Mauerreste, Feuerstellen und Fußbodenbelag aus dem 13. Jh. Aufgrund der Forschung konnte festgestellt werden, daß der N-Abschnitt des gegenwärtigen Gebäudes bis zum Niveau des ersten Stockes mittelalterlich ist, der S-Teil wurde auf mittelalterlichen Fundamenten im 18. Jh. erbaut. Im nördlichen mittelalterlichen Haus konnten wir ein kleineres, älteres, mittelalterliches Gebäude bestimmen. Ein Einbau aus dem 13. Jh. zeigte sich auch im S-Abschnitt. Zwischen die zwei alleinstehenden Gebäude aus dem 13. Jh. wurde dann im Mittelalter das dritte Haus eingebaut. Die an der W-Seite des Gebäudes des 13. Jhs freigelegten zwei O—W-Mauern weisen darauf hin, daß es dem Gebäude des 13. Jhs auch in westlicher Seite angebaut wurde. Bei diesem Umbau wurde auch die an der W-Fassade des S-Gebäudes erschlossene, mit Stein ausgelegte Grube aufgeschüttet, aus der ein bedeutendes, mittelalterliches Fundmaterial zum Vorschein gekommen ist.

Herta Bertalan

»D/5« Budapest, III. Zichy u. Wir stießen auf eine Mauer und auf mittelalterliche Scherben. Diesem der kommunalen Anlagen dienenden Graben anschließend zogen wir östlich davon in N—S und O—W Richtung verlaufende Gräben, in welchen das Fußbodenniveau eines mittelalterlichen Gebäudes bzw. unter dem mittelalterlichen Bodenniveau Öfen aus dem 13. Jh. und römerzeitliche Straßenreste bestimmt werden konnten.

Herta Bertalan

»D/6« Budapest, III. Fényes A. u. (Magyar Lajos u.) — Polgár tér—Tanuló u. Auf dem Grundstückblock haben wir die Forschung der bei der Rettungsausgrabung im Jahre 1975 freigelegten, O—W verlaufenden Mauer fortgesetzt. Die auch im Mittelalter gebrauchte Mauer ist der Teil der S-Mauer eines großen römischen Gebäudes. Westlich vom Gebäude haben wir einen Teil des N—S verlaufenden Straßenkörpers freigelegt, dessen mehrfach gehobenes Niveau auch bestimmt werden konnte. An

der O-Seite der Straße sind auch frühere Gebäudereste zum Vorschein gekommen, aus deren Abbruchschicht bzw. sekundären Anwendung ein Kapitell und Grabstein aus der Spät Römerzeit zum Vorschein gekommen ist. In der römischen Abbruchschicht haben wir in mehreren Flecken den Lehmfußboden aus dem 13. Jh. und die Mauer eines O—W gerichteten mittelalterlichen Gebäudes bestimmt, die auf die N—S gerichtete römische Straße gebaut war.

Herta Bertalan

85. Budapest, I. Szent György tér bzw. das Bereich des einstigen Königsplatzes. Im Innengebiet des Königsplatzes haben wir die Freilegung des westlichen Abschnittes des Grabens Százarárok durchgeführt. Bei dieser Angelegenheit wurde die den westlichen Teil des Grabens absperrende Burgmauer aus der Sigismundzeit, die nördliche Abschlußmauer des Százarárok freigelegt. In dem etwa 20 m breiten und 5—6 m tiefen Százarárok selbst wurden die Reste des den Graben von Süden her bewachenden Torturmes und die drei Steinpfeiler der zuführenden Brücke erschlossen. Im Laufe der Erschließung haben wir — von Osten nach Westen schreitend — die auf das Zeitalter des Königs Béla IV. datierbaren ältesten Stadtmauer und die Fundamente der sich dazu knüpfenden, vieleckigen Halbbastei erreicht. Westlicher kann ein in N—S Richtung verlaufender Mauerabschnitt auf die Zeit der Anjous gesetzt werden. Die bis heute als Abschlußmauer vorkommende äußerste — westlichste — 2—2,5 m breite Burgmauer datieren wir auf die Zeit des Königs Sigismund.

Hier wurde die — bereits früher erreichte — N—S verlaufende früh- und mittelalterliche Straße gefunden. Die untere ist ein — noch zum Teil auf die Zeiten vor dem Mongolensturm setzbarer — Schotterweg mit Sattlung. Darüber etwa um 0,7 m liegt die aus großen Kalksteinen ausgebildete prachtvolle Straße mit Gehsteig —, der im 15. Jh. aus der Richtung der Stadt zum nördlichen Haupttor des Palastes geführt hat. (Der sog. Königs-
weg.)

Von diesem Weg nach Westen haben wir der Reihe nach die Keller der Bürgerhäuser aus dem 13—14. Jh. freigelegt. Die Grundstückgröße dieser stimmt mit den — von Erzsébet Lócsy bestimmten — Grundstück- bzw. Hausgrößen der Bürgerstadt überein.

An der westlichen Seite des tiefer gelegenen, älteren, aus Schotter gebauten Weges mit Sattlung stießen wir auf einen zwischen dem Weg und einer Hausfassade ausgebildeten, brunnenartig ausgemauerten, weiter nach unten in den Felsen gehauenen Schacht. Der Fußpunkt dieses Schachtes liegt 10 m tief von der Oberfläche. — Den aus einer natürlichen Höhle ausgebildeten unterirdischen Gang — der sich nach Westen abzweigt — wurde an der Wende des 14—15. Jhs., wahrscheinlich zur Zeit der großen Bautätigkeit unter Sigismund, zugemacht.

László Zolnay

86. Büttös (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). István Szladies brachte Münzen aus dem 16. Jh. ins Museum. Die Auffinderin Frau A. Koscsó erzählte daß in ihrem Garten auf dem Hügel über dem Haus im Herbst 1976 ein Tiefpflügen durchgeführt wurde und hierbei stieß man auf die Münzen. Der Verberger des Fundes hat die Münzen fest nebeneinander, in ein Gefäß gelegt, unten die Taler, dann in Textil eingewickelt die Goldstücke sowie einen viereckigen Bronzegegenstand, der wahrscheinlich der Siegelteil eines Ringes war. Über diese waren die Groschen und Denare. Die Denare und den oberen Teil des Gefäßes hat der Pflug zerstreut. An Ort und Stelle haben auch wir an der Oberfläche Denare und Groschen gefunden. Mit dem Metallsuchgerät des Ungarischen Nationalmuseums hat István Gedai noch 52 Denare und 2 Groschen eingesammelt.

Der Fund besteht demnach aus den folgenden Stücken: 1 scheibengedrehtes Gefäß, Textilreste, 1 vier-

eckiger Bronzegegenstand, 8 Kremnitzer Dukaten, 64 Silbertaler, 433 Groschen, 3489 Denare. Der Fund kam an einer feuchten Stelle aus 42 cm Tiefe hervor.

Beim Metallsuchverfahren nahmen Judit Gádor und Árpád Szekeres teil.

Magdolna Hellebrandt

87. Dombóvár — Békátó (Kom. Tolna) (XXXIII).

Mit der Erschließung weiterer zehn Gräber haben wir die Rettungsausgrabung des im Jahre 1975 mit dem Bau eines Fischweihers gestörten mittelalterlichen Friedhofes beendet. Das Fundmaterial der erschlossenen Gräber stimmt mit dem vorangehenden überein: Zinn- und Bronzeknöpfe, bronzene Kleiderhefteln sowie eine entzwei gebrochene türkische Silbermünze. Im Laufe der Notausgrabung wurden insgesamt 260 Gräber freigelegt.

An der Ausgrabung nahm als Mitarbeiter Balázs Gémes teil.

Attila Gaál

88. Eger — Burg (Kom. Heves). Die 1957 begonnene Arbeit wurde 1977 an der S- und W-Seite der romanzeitlichen Domkirche fortgesetzt. In diesem Abschnitt haben wir einige bisher unbekannte Teile des gotischen Anbaues und zwei mit Steinen ausgesetzten Gräber (S-Seite) erschlossen. An der W-Seite setzten wir die Erschließung der im vorigen Jahr gefundenen Gebäudereste fort. Bei dem Ausheben des das Gelände ungefähr in N—S Richtung durchquerenden Wasserleitungsgrabens führten wir archäologische Beobachtungen durch.

Im Gebiet zwischen der W-Burgmauer und der Bildergalerie wurde die Freilegung des »großen Kellers« und die archäologische Untersuchung, im Zusammenhang mit der Restauration fortgesetzt.

An der Ausgrabung wirkte der Archäolog-Techniker János Kárpáti mit, ferner nahmen der Archäologe Juan Cabello und der Archäologenstudent Csaba László gleichfalls teil.

Károly Kozák

89. Esztergom — Berényi Zs. út 1—3. (Kom. Komárom) (XLIX). An der W-Seite des Burgberges haben wir eine — die spätere Geländeregelung vorbereitende — Kontrollausgrabung in dem Bereich durchgeführt, wo einst die Hängegärten des Erzbischofs János Vitéz waren. Beim Durchschneiden der Bergseite konnte festgestellt werden, daß ein beträchtlicher Teil der bei der Burgausgrabung der Jahre 1934—38 gewonnenen Erde hierher gefördert wurde. Die etwa 1 m dicke Schicht ergab ein reiches árpádenzeitliches keramisches Material. Unter dieser Schicht (bis zum Felsen) fanden wir eine Schichtung aus dem 18—19. Jh. am oberen Trakt der Bergseite, was darauf hinweist, daß im Mittelalter die obere Hälfte der Bergseite aus lauter Felsen bestanden hat.

Beim Bergfuß über die Hängegärten von Berényi Zs. út 1—3. drangen wir bis in eine Tiefe von 6 m vor. In 280 cm Tiefe haben wir einen türkenzeitlichen Ofen, darunter Schichten aus dem 11—14. Jh. freigelegt. In 5 m Tiefe stießen wir auf die Mauer eines römischen Hauses, in dem daneben liegenden lockeren Schutt nach unten vordringend war auch festzustellen, daß das aufgehende Mauerwerk von etwa 190—200 cm noch vorhanden sein kann. An der O-Seite der römischen Mauer haben wir die Versatzung eines abgestürzten Gewölbes beobachtet. Aus der Aschen- und Holzkohlenschicht kamen in großer Zahl römische Ziegel, Gefäßfragmente, Mahlsteine, aus den türkischen und darüber gelegenen Schichten mittelalterliche Steinmetzarbeiten zum Vorschein. Das bedeutendste von diesen ist das Fragment des in Renaissancestil erzeugten Wappens des Erzbischofs Tamás Bakócz.

Mitarbeiter: Sárolda Lázár sowie die Studenten Elek Benkő und Erzsébet Molnár.

István Horváth

Esztergom — Dobozi Mihály út 5. (Kom. Komárom) (XLIX). Wir legten eine hier eingemauerte (früher bereits bekannte) mittelalterliche Steinmetzarbeit frei. Von der an beiden Seiten mit eingemeißelten Darstellungen verzierten Steinmetzarbeit aus Weißmarmor konnte festgestellt werden, daß diese Reste des Abschlußsteines des inschriftlichen Bogens über dem Haupttor (Porta Speciosa) der mittelalterlichen St. Adalbert-Domkirche waren.

István Horváth

Esztergom — Viziváros — Budai-kapu rondella (Kom. Komárom) (XLIX). Es wurde im Rondell und in dem von hier bis zur Burgmauer reichenden Zwischenraum die neuzeitliche Aufschüttung weggeschaffen, so daß dieses Gelände bis zur türkenzeitlichen Zerstörungsschicht abgetragen ist. Die Freilegung ist an zwei Stellen auch bis zur türkenzeitlichen Schicht vorgedrungen. Aus dieser Schicht sowie aus der neuzeitlichen Aufschüttung kamen ebenfalls Funde zum Vorschein: mittelalterliche Steinmetzarbeiten, türkenzeitliche Keramik (mit eingeritzter türkischer Inschrift an einer Fußschüssel), die Bronzemünze von Suleiman II. (1687—1691), mit eingeritzten, geometrischen Mustern reich verzierter Pulverhorn usw. — Es wurde ermöglicht, die türkenzeitlichen Schichten freizulegen bzw. die Baugeschichte des Rondells und der Mauerenge endgültig zu klären.

Mitarbeiter waren die Studenten Elek Benkő und Erzsébet Molnár.

István Horváth

Feldebrő (Kom. Heves), s. Nr. 63.

90. Füzér, Burg (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Im ersten Jahr der der Restauration der Burg ruine vorangehenden Forschungen wurden 1. mit einem Suchgrabensystem der Grundriß des Burginneren bestimmt; 2. die Umgebung des 1935 hergestellten Torturmes und der fünfeckigen Torbastei sowie der sich dem Turm anschließende Gebäudeflügel erschlossen; 3. die Erforschung der Mauern der Kapelle aus dem 15. Jh. durchgeführt und die Freilegung der davor dahinziehenden Keller begonnen.

Es wurde festgestellt, daß die Ausdehnung der Burg vom Bau an mit der heutigen Größe übereinstimmt, hat, im späteren wurden nur die Kapelle, die Torbastei sowie das westliche Verteidigungswerk außerhalb der ursprünglichen ovalen Umfriedungsmauer aufgebaut. Die am Rande des nach W abfallenden Felsenplateaus umlaufende Umfriedungsmauer wurde — aufgrund des Fundmaterials — um die Wende des 12—13. Jhs erbaut. Der erste Palastflügel lehnte sich an den SW-Burgmauerabschnitt, später wurde nach NO ein weiterer Flügel angebaut. Aus den beiden Flügeln ist nur das Kellerniveau erhalten geblieben. Zwischen ihnen liegt die in den Felsen eingehauene Zisterne.

In der S-Hälfte des höher gelegenen östlichen Teils stießen wir auf keine Steingebäude, sondern es zeigten sich bloß Spuren von Holzbauten. Im 16. Jh. wurde hier die Burgmauer in beträchtlichem Maße verdickt und an der Innenseite eine breite Aufschüttung, eine Geschützbank ausgebildet.

An der N-Seite des O-Hofes haben wir — aufgrund unserer Beobachtungen und der Inventarien des 17. Jhs — einen vom Palast unabhängigen Gebäudeflügel mit wirtschaftlicher Funktion erschlossen. Es wurde festgestellt, daß das zum Vorschein gekommene Gebäude durch die teilweise erfolgte Anwendung der Mauern des aus dem 13—15. Jh. stammenden, aus zwei Räumen bestehenden Gebäudes im 16—17. Jh. ausgebildet wurde. Der sich dem Turm anschließende äußere Raum war das Verwaltershaus und daneben das Backhaus (hier stießen wir auf einen großen Backofen). Dann folgte die Küche, deren aufgefundene vier Pfeiler einst den Rauchabzug über den freien Herd gehalten haben. Der westliche äußere Raum hat mit dem Stock darüber das

Schreibershaus gebildet. Mehrere Rahmenteile des einen südlichen Fensters sind in dem herabgestürzten Zustand zum Vorschein gekommen. Zu diesem Gebäude gehörte der zur nördlichen Seite der Burgmauer angebaute und auch noch heute stehende, doppelte Abtritt.

Der aus der ovalen, frühen Burgmauer hervorspringende viereckige Torturm stammt wahrscheinlich nicht aus der ältesten Phase der Burg. Vor das Tor wurde im 16. Jh. eine fünfeckige italienische Bastei gebaut. Neben ihrer nördlichen Seite ist ein früheres, eingemauertes, schmales Tor zum Vorschein gekommen.

Im Laufe der Erforschung der mit Ausnahme des Gewölbes fast völlig unbeschädigten Kapelle stellte sich heraus, daß bei ihrem Bau Gewölberippen und andere behauene Steine aus dem 14. Jh. — vielleicht das Steinmaterial einer irgendwo anders gestandenen Kapelle — angewendet worden sind. Der Unterbau mit Tonnengewölbe wurde als Keller benutzt, in den Kapellenraum selbst konnte man vom Stockwerk des S-Palastflügels gelangen. Das Gewölbe, die Fenster, die Sitznischen der Kapelle können zum größten Teil rekonstruiert werden. Hierzu trugen in großem Maße die aus der Aufschüttung des Palastkellers sowie aus den Mauern eines im Dorf abgerissenen Hauses zum Vorschein gekommenen zur Kapelle gehörenden Rippen- und anderen behauenen Steinfragmente bei.

Bei der Forschung sind aus dem 12–17. Jh. in beträchtlicher Menge Scherbengefäßreste sowie sehr mannigfaltige Ofenkacheln aus dem 17. Jh. zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Judit Tárnoki und Anna Gyuricza sowie der Techniker Zoltán Simon teil.

Juan Cabello—István Feld—Zsuzsa Lukács

Győr — Gorkij u. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 54.

Győr — Rákóczi u. 59. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 64.

Kaposvár (Kom. Somogy), s. Nr. 68.

Keszthely — Fenékpusztá (Kom. Veszprém), s. Nr. 5.

91. *Kosd*, Röm.-kath. Kirche (Kom. Pest). Der 1975 begonnenen Erschließung folgte 1976 eine archäologische Beobachtung im Zusammenhang mit der Planung und Restauration. 1977 wurde vor allem das Kircheninnere erforscht. Im Schiff haben wir die Reste des einstigen Ziegelfußbodens sowie einige Gräber bzw. Grabreste erschlossen. Im Chor sind die Reste eines früheren Chors und Altars zum Vorschein gekommen. Anlässlich der Freilegung, der Mauerforschung wurden auch gotische Steinmetzarbeiten gefunden.

Károly Kozák

92. *Lenti — Burg* (Kom. Zala). Durch die Regelungsarbeiten in der Umgebung der Burg wurde es nötig, Ausgrabungen durchzuführen. Bei dieser Arbeit sind von der äußeren Burg ziemlich große Holzkonstruktionsreste und Pfostenreihen zum Vorschein gekommen, es wurde der zum Burgturm führende Damm durchgeschnitten und wir fanden auch den Torturm der inneren Burg. Die freigelegten Teile stammen aus der späten Periode der Burg, aus dem 16–18. Jh. In bedeutender Menge sind spätmittelalterliche Keramik, türkische Keramik und Habanrwarenfragmente zum Vorschein gekommen.

László Vándor

93. *Mecsekudásd — Schloßberg* (Kom. Baranya) (XXVI). Im Laufe der Erschließungen führten wir im Schiff der aus dem 14. Jh. stammenden Kirche eine Periodenforschung durch. Es wurden ein größerer Abschnitt des nördlichen Seitenschiffes freigelegt und das mittelalterliche Niveau bzw. die türkenzeitlichen Niveaus des Schiffes bestimmt. Anlässlich der im Hauptschiff durchgeführten

Ausgrabung haben wir in einem Abschnitt die Reste einer Mauer erschlossen, die zwischen die das Haupt- und Seitenschiff trennende Pfeilerreihe der Räume der türkenzeitlichen Burg gebaut wurde. Im Laufe der weiteren Forschung kamen ebenfalls im Hauptschiff unter dem aus dem 14. Jh. stammenden Niveau der Kirche die Mauerreste eines Gebäudes mit anderer grundsätzlichen Anordnung zum Vorschein. Im S-Seitenschiff — in dessen O-Teil — fanden wir die verwitterten Reste des einen Pfeilers sowie die Mauerreste des früher dort gestandenen Gebäudes vor. In der W-Mauer desselben Seitenschiffes haben wir gewölbte türkische Räume freigelegt, die unter das mittelalterliche Niveau der Kirche eingegraben wurden. Den größten Teil des Kleinfundmaterials bilden bosniakische Keramik örtlichen Charakters sowie zahlreiche Eisengeräte. Es sind einige gotische Rippenfragmente sowie auch ein Bogenanfinger aus dem 11–12. Jh. zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiterin: *Mária G. Sándor*.

Győző Gerő

94. *Mezőkövesd* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Zur Überschüttung der Straße wurde die Erde von dem in der Nachbarschaft der Städtischen Feuerwehr von Mezőkövesd (Béke tér 12.) liegenden Grundstück mit Trümmern gewonnen. Hierbei kam ein Groschen enthaltender Münzfund aus dem 14. Jh. zum Vorschein. Die Münzen wurden spät entdeckt, ein Teil der Erde war inzwischen schon abgestampft. Das Herman Ottó-Museum führte die Einsammlung mit dem Münzkabinett des Ungarischen Nationalmuseums gemeinsam mit dem Metallsuchgerät durch. Es kamen insgesamt 81 St. Silbergrochen aus dem 14. Jh. in das Herman Ottó-Museum.

Judit Gábor

Miskolc — Ávas (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 9.

95. *Mosonmagyaróvár — Lenin u.* (Haus der Fam. Cselley) (Kom. Győr-Sopron) (XIX). Den früheren Sondierungsgräben angeschlossen, haben wir die ersten zwei Räume des N-Flügels, in der Toreinfahrt einen Block, den erreichbaren Teil des ersten Raumes des Südflügels und einen Teil des südlichsten Raumes freigelegt. Es sind der Terrazzo- und Fußboden des Palastes aus der Matthiaszeit (mit Ofenstelle), sodann darunter ein mehrfach erneuerter Bau mit abweichendem Grundriß aus der Anjouzeit zum Vorschein gekommen. Es wurden die Grundmauern des Gebäudes aus dem 14. Jh. erschlossen: die W- und O-Fassadenmauer ist aus Stein, an der N- und S-Seite kam auf das Steinfundament eine Balkenmauer („kástu“-Typ). Der eine der dazugehörenden Terrazzo- und Lehmfußböden ist von der Münze des Königs Ludwig d. Gr. datiert. Es wurde auch der mehrere Perioden zeigende, dem Stein- gebäude sich von N anschließende Pfosten- bzw. Flecht- werkbau freigelegt, an dessen Stelle vor dem matthiaszeitlichen Palast mit dem Zugrundegehen des anjouzeitlichen Gebäudes und den provisorischen Ausbesserungen ein turmartiges Stein- gebäude erhoben wurde. Auf dem Gelände haben wir das erste (von Mauern mit Pfostenstruktur, erneuertem Ofen charakterisierte) Siedlungsniveau aus dem 13. Jh. freigelegt.

Mitarbeiter: *Rezső Pusztai*, Kunsthistoriker: *Ferenc Dávid*.

Péter Tomka

Mosonmagyaróvár — Burg (Kom. Győr-Sopron) (XIX). Es wurden die Restaurationsarbeiten der inneren Burg in Gang gesetzt. Bei der Entwässerung wurde in 2,5–3 m Tiefe von den äußeren und inneren Mauern des Gebäudes die Erde entfernt. Hierbei konnten mehrere tausend archäologische Funde geborgen werden. Es kamen der Unterbau der abgerissenen Strebpfeiler der Burg und im östlichen Flügel die Grundmauern der gotischen Burg-

kapelle zum Vorschein. Es gelang uns die Ausdehnung des Gebäudes zu klären und das Innere bis zum erhalten gebliebenen steinigen Fußboden zu erschließen. Die Aufschüttung des vieleckigen Chorteiles ohne Strebepfeiler erwies sich als ein Objekt aus dem 17. Jh. Unter den Trümmern haben wir auch wahrscheinlich zur Kapelle gehörende Formziegel mit Birnenstäben und Abkantung gefunden. Auch vor dem mittelalterlichen Burgtoreingang kamen Mauerreste zum Vorschein, die wahrscheinlich Reste der Brücke über den die Burg umnehmenden Trockengraben gewesen sein dürften.

Rezső Pusztai

Nagylózs — Hl. Stephanskirche (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 72.

96. Pécs — Bischofsburg und Stadtmauern (Kom. Baranya) (XXVI). An der N- und NO-Seite der Bischofsburg wurde die Arbeit fortgesetzt. An der inneren N-Seite haben wir die verwitterte Fortsetzung der inneren Burgmauer freigelegt und unter der inneren Burgmauer — parallel mit der nördlichen Fassade der Domkirche — sind wir auf die Reste eines einstigen gewölbten Raumes gestossen. Zur völligen Erschließung des Raumes wird es im Jahre 1978 kommen. Es waren noch in der NO-Bastei und in der Maueringe Freilegungen durchgeführt, wo die türkische und mittelalterliche Periode auseinandergehalten werden konnten, ferner erhielten wir zur grundrißlichen Anordnung des Burgmauergrabens und der Contrascapa, ferner bezüglich der Niveauverhältnisse des Burggrabens und seiner Perioden einen Aufschluß.

Im Innenhof der Bischofsburg wurden noch kleinere Forschungen durchgeführt, ferner in der SW-Ecke der inneren Seite des Palastes, die Reste des einstigen mittelalterlichen Treppenaufganges freigelegt.

An der nördlichen äußeren Seite der Stadtmauer haben wir an der Aradi vértanúk útja bis zur Ecke der Hunyadi út die Niveauverhältnisse der Stadtmauer untersucht sowie die mittelalterlichen und türkenzeitlichen Perioden auseinandergehalten.

Im W-Abschnitt der Stadtmauer — auf dem István tér — bestimmten wir in einigen Gärten die inneren mittelalterlichen Niveaus und trennten die mittelalterlichen und türkenzeitlichen Perioden voneinander.

Bei der Ausgrabung kam keramisches Material in geringer Menge vor allem aus der Türkenzeit und der neueren Zeit zum Vorschein.

An der Ausgrabung nahm Győző Gerő teil.

Architekt: Bauingenieur Attila Komjáthy.

Mária G. Sándor

Pécs — Sallai u. 33–35. — Bad des Pascha Memi (Kom. Baranya) (XXVI). Die Arbeit wurde im April 1977 mit der von Gábor Kárpáti geführten Notausgrabung begonnen. Im Laufe der Ausgrabung gelang es die Reste des unter dem Platz vor dem Haus Sallai u. 33–35. vorhandenen und in der zweiten Hälfte des 19. Jhs in Ruinen noch gestandenen Bades des Pascha Memi zu erschließen. Es wurden die in gutem Zustand erhalten gebliebene Vorhalle des einstigen Dampfbades — hamam — und Teile des im Zentrum des Raumes gestandenen Springbrunnens sowie die Reste der Sitzbänke gefunden. Auch das Wasserversorgungssystem des Springbrunnens und Reste des Heizsystems der Vorhalle sind zum Vorschein gekommen.

Im Laufe der weiteren Arbeit haben wir das Tepidarium des Bades und seine Heizeinrichtung freigelegt, ferner konnte das ursprüngliche Fußbodenniveau des Raumes und der genaue Platz der zugrunde gegangenen Sofas und ihre Größe geklärt werden.

Im Raum des Kaldariums von fast viereckigem Grundriß war das innere Niveau sowie die grundrißliche Anordnung des Heizsystems dieses Raumes eindeutig feststellbar. Die Reste des sich dem Badehaus von W anschließenden Kesselhauses und der Heizkammer — des Prüf-

niums — sind infolge des Umbaus im 18. Jh. nur fragmentarisch erhalten geblieben.

Anläßlich der Ausgrabung kamen mehrere behauene Steinfragmente sowie zur inneren Dekoration dienende Stuckreste des Bades zum Vorschein und auch von den Tonröhren des Wasserleitungsnetzes konnten Stücke vorgefunden werden. Den Großteil des kleinen Fundmaterials haben neuzeitliche Keramik und Glas gebildet, ferner wurden in geringerer Zahl auch türkische Keramik und Eisengegenstände zutage gefördert. In der O-Ecke des Bades fanden wir die sich dem Gebäude anschließenden Mauerreste des Quellbrunnens des Pascha Memi und im W-Ende des Bades einen kleineren Abschnitt des zur Wasserversorgung dienenden Wasserleitungssystems.

Győző Gerő

97. Pécsvárad, Abtei (Kom. Baranya) (XXVI). Die Erschließung und die archäologische Beobachtung schloß sich vor allem den bereits seit Jahren anhaltenden Ausführungsarbeiten, dem Hauptgebäude und seiner unmittelbaren Umgebung an. An der N-Seite der romanzeitlichen Kirche wurde die Freilegung des im vorigen Jahr begonnenen Friedhofsabschnittes beendet. In der Nähe der SW-Ecke des Hauptgebäudes wurde die Erschließung des früher bereits angetroffenen, breiten Mauerrestes und des gotischen Tores abgeschlossen.

An den Erschließungsarbeiten nahmen István Feld, Juan Cabello und Csaba László teil.

Károly Kozák

98. Rátka — Iskola tér 5. (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Beim Anlegen der Wasserleitung stieß der dortige Bewohner Mihály Koleszár auf einen Münzfund aus dem 17. Jh. Seiner Beobachtung nach wurden die Münzen in eine kleine, mit Lehm beschmierte Höhle verborgen. Es wurden dem Herman Ottó-Museum insgesamt 41 Silbergroschen übergeben.

Judit Gádor

99. Sárospatak, innerer Bruggraben (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVIII). Die Erschließung des Burggrabens bei dem W-Palastflügel wurde fortgesetzt. Mit dem bei der SW-Eckbastei gezogenen Suchgraben konnten die Aufschüttungsschichten, das Grundniveau und die Breite des Grabens bestimmt werden. Es wurde die nördliche Seitenschießscharte der Eckbastei geöffnet und die Fundamentierung der Mauer der inneren Burg untersucht. Der Anschluß der inneren Burgmauer (bemörtelte Fläche) und der S-Burgmauer war ursprünglich stumpfwinkelig. Die Form der Eckbastei hat sich beim Bau im 19. Jh. verändert und zur Zeit schließen die Bastei- und die Burgmauer einen Spitzwinkel ein. Die Breite des Grabens gibt die freigelegte Gegenmauer an, die durch eine mit behauenen Steinen ausgelegte Wasserrinne durchbrochen wird. Der Burgmauer schließt sich ein ursprünglich gewölbter Raum an, dessen Erschließung in Gang gesetzt wurde. Es ist auch das nach N blickende Fenster des Raumes mit einfach geschnitztem Rahmen zum Vorschein gekommen. Mit der maschinellen Abtragung der Aufschüttung des inneren Burggrabens wurde begonnen.

Architekt: Mihály Détshy.

Katalin J. Dankó

Sárospatak — Burg, Italienische Bastei (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVIII). Die Freilegung des O-Teiles der Bastei wurde beendet. Mit Entfernung der Aufschüttungsschichten sind die Schießscharten der N-Seite des Vörorony zum Vorschein gekommen: im unteren Niveau eine dreiteilige und eine Seitenscharte, unter dem Trenngesims zwei Schießscharten. Es wurde möglich die beim Turm und an der diesem anschließenden O-Burgmauer zum Vorschein gekommene Schießscharte freizulegen.

Zur Konstruktion der in die Italienische Bastei führenden Brücke dürften die erschlossenen Grundmauerreste gehört haben, die wir in einer Länge von 12,8 m zutage gefördert haben. Die neuzeitlichen Kanalisierungen haben das Gelände stark gestört, und so können wir von der Brücke des 16. Jhs kein eindeutiges Bild gewinnen. Zur Rekonstruktion der in die Bastei führenden Brücke ist der freigelegte Mauerrest von großer Wichtigkeit.

Beim Abtragen der Erde sind bedeutende Keramikfragmente und Steinmetzarbeiten in Renaissancestil aus dem 16–19. Jh. zum Vorschein gekommen.

Architekt: Mihály Détshy.

Katalin J. Dankó

100. *Siklós — Franziskanerkloster und -kirche* (Kom. Baranya) (XXVI). 1977 ging die Forschung an der äußeren O- und S-Seite des Klosters sowie in dessen N-Wandelgang vor sich. Vor der östlichen Fassade sind die Grundmauerreste des Kapitelsaales vom mittelalterlichen Kloster — der mit den drei Seiten des aus der Fassade hervorspringenden Achteckes schließende Abschnitt — sowie die Grundmauerreste der O- und S-Fassade des mittelalterlichen Klosters zum Vorschein gekommen. An der S-Seite fanden wir die im Kellerniveau des Klosters in regelmäßiger Anordnung angebrachten Schießscharten, darüber die Balkenkapseln, die auf ein aus Holzkonstruktion gebautes türkisches Gebäude verweisen. In diesem Abschnitt wurde die Arbeit im Inneren als Rettungsausgrabung fortgesetzt, wir die innere Abschlußmauer des mittelalterlichen Klosters freigelegt haben. Die Arbeit wird mit der Restauration parallel fortgesetzt. Der N-Wandelgang des Klosters ist mit der S-Fassade der Kirche begrenzt, wo wir eine gotische, kleine Durchgangstür und an der Fassade der Kirche mittelalterliche Freskenreste gefunden haben. In der Höhe des Geschoßniveaus des Wandelganges, wie auch auf dem Dachbodenniveau des Barockklosters, sind die aus Ziegel gemauerten gotischen Türumfassungen der Kirche zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahmen Győző Gerő, Ildikó Belér und die Studentin Gyöngyi Kovács, an der Rettungsausgrabung der Student Csaba László teil.

Architektin: Bauingenieurin Ilona Komjáthy-Kremnicsán.

Mária G. Sándor

Sopron — Előkapu — Városház u. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 32.

101. *Székszárd — Palánk* (Kom. Tolna) (XXXIII). Es wurde die 1975 begonnene Freilegung der von den Türken gebauten Palisadenburg bei Székszárd fortgesetzt. Nach der Erschließung der SW-Erdbastei der Burg haben wir 1977 die N-S gerichteten Mauern der westlichen Seite sowie das sich diesen anschließende Grubensystem freigelegt. Es wurden auch die Erschließungsarbeiten der Fundamente und Mauerreste des sich diesem anschließenden und bereits im Innengebiet der Burg gestandenen Gebäudes begonnen (Block XXV–XXVI). Außer den erwähnten Objekten brachte die Ausgrabung Pracht- und Gebrauchskeramik, ferner Waffen- und Gerätematerial sowie Münzen des 17. Jhs in großer Menge hervor.

Attila Gaál

102. *Szendrő — Petőfi tér 20.* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). József Fazekas stieß beim Anlegen der Wasserleitung auf einen im Gefäß verborgenen Münzfund aus dem 17. Jh. Der 555 Groschen und 320 Denare enthaltende Fund wurde mit den Gefäßscherben dem Herman Ottó-Museum übergeben.

Judit Gádor

Szentpéterszeg — Körtvélyes (Kom. Hajdú-Bihar), s. Nr. 14.

103. *Szerencs — Rákóczi-Burg* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén). Im Laufe der Arbeit haben wir den Platz der

1558 gebauten Burgmauern an der östlichen und westlichen Seite des mittleren Abschnittes des Burgkomplexes geklärt.

Das wichtigste wissenschaftliche Ergebnis der Ausgrabung war die Erschließung des auf den Ausgang des 15. Jhs datierbaren runden Eckturmes, der zu dem an der äußeren Hälfte des Ostflügels des Hauptgebäudes absonderbaren, aus drei Räumen, in der Mitte mit hervorspringendem viereckigem Turm bestehenden und mit Strebepeilern versehenen Kastell gehört hat.

Über dieses Kastell waren uns bisher weder historische Daten, noch architektonische Details bekannt. Dieser bauhistorisch bedeutende Komplex erfordert weitere Forschungen. Es ist sein Verhältnis zu der an der Stelle der Burg stehenden mittelalterlichen Benediktinerabtei zu klären. Zu seinem Umbau ist es dann gekommen, als 1558 die äußeren Burgmauern aufgebaut worden sind.

Im Laufe der Forschung kamen in großer Menge glasierte und unglasierte Ofenkacheln, Gefäßfragmente, Eisengeräte aus dem 16. Jh. zum Vorschein.

An der Ausgrabung nahm als Mitarbeiterin die Studentin Mária Wolf teil.

Ilona Valter

104. *Tarnaszentmária, Röm.-kath. Kirche* (Kom. Heves). Der der denkmalpflegerischen Restauration der Kirche vorangehenden Planung schloß sich die 1977 eingesetzte archäologische Freilegung an, die auch 1978 fortgesetzt wird. (Nach der im Jahre 1969 durchgeführten Mauerforschung hat Béla Kovács 1971 bei der Kirche Ausgrabungen vorgenommen.) Die jetzige Forschung erstreckte sich auf das Kircheninnere, die Unterkirche und auch auf die unmittelbare Umgebung der Kirche. Die in die Empore führende Treppe wurde abgerissen und darunter haben wir eine blatt-rankenverzierte, romanenzeitliche Steinmetzarbeit gefunden. In der Kirche und an der äußeren Seite wurden noch einige Gräber freigelegt.

Mitarbeiter: János Kárpáti.

Károly Kozák

Tiszaalpár — Nagyvárdomb (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 18.

105. *Visegrád — Hauptburg* (Kom. Pest). Uns an die Ausführungsarbeiten des Landesamtes für Denkmalpflege (OMF) haltend, haben wir im NW-Ende des großen Felsengrabens Forschungen durchgeführt, um an der N-Seite der Burg an einem Abschnitt die nötigen Felsenbefestigungen durchführen zu können. Der innere Rand des Grabens kam in 40 m Länge etwa an einer 250 m² Fläche zur Erschließung.

Aus den durchgeschnittenen Aufschüttungsschichten sind aus dem 15–17. Jh. in großer Menge Keramik, Tierknochen und in bedeutender Anzahl Eisengegenstände zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter: Sándorfi György.

Mátyás Szőke

Tiszaöldvár — Ziegelfabrik (Kom. Szolnok), s. Nr. 41.

Dömös (Kom. Komárom) (XLVIII). Die Erschließungen in Dömös waren auch im Jahre 1977 erfolgreich. Als Erfolg der Untersuchung der nördlichen Fortsetzung des sogar zweimal gründlich umgebauten und überwölbten einstigen Königspalastes ergab sich, daß der Palastbau bis zur Kirche reichte. Der Chor und wahrscheinlich auch die westliche Empore waren aus dem Palast erreichbar. Der vollständige Grundriß und der darauf folgende Aufbau sowie die Vorhalle der Kirche sind geklärt worden. Wichtige Daten bezüglich der frühen Siedlung lieferte uns die Klärung der Ostseite der Kirche und des Palastes in Hinsicht der Verteidigung der Bauten von der Bergseite. Es zeigten sich Spuren für das Vorhandensein eines doppelten Wallsystems und eines stark abgenutzten Walles.

Es hat sich bestätigt, daß um die innere Burg sich selbst 500—600 m weit die Grundmauern von Steingebäuden dahinziehen.

László Gerevich

Pilisszentkereszt (Kom. Komárom) (XLVIII). Die Erschließung im Pilis hat sich die Klärung der Räume um den Klosterhof zum Ziele gesetzt. Es waren mehrere unbestreitbare Spuren der sich unter dem südlichen und

östlichen Flügel dahinziehenden früheren Gebäude nachweisbar, die älter als die Zisterzienser Klosterbauten waren. Aufgrund der sich auf mehrere hundert belaufenden und aus früheren Gebäuden und aus der Kirche stammenden Steindenkmäler konnten ein gewisses Grundrißsystem und einige Teile des Aufbaues geklärt werden, die auch zur weiteren Chronologie einen Anhaltspunkt bieten.

László Gerevich

Herausgegeben von Alice Sz. Burger

VERZEICHNIS DER MUSEEN

I Baja, Türr István-Museum	XXXII Szeged, Móra Ferenc-Museum
II Szécsény, Museum	XXXIII Szekszárd, Balogh Ádám-Museum
III Békéscsaba, Munkácsy Mihály-Museum	XXXIV Szentendre, Ferenczy Károly-Museum
IV Budapest, Ungarisches Nationalmuseum	XXXV Szentes, Koszta József-Museum
V Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest	XXXVI Székesfehérvár, István Király-Museum
VI Budapest, Nagytétényer Kastellmuseum	XXXVII Szigetvár, Zrínyi Miklós-Museum
VII Csongrád, Lokalhistorisches Museum	XXXVIII Szolnok, Damjanich János-Museum
VIII Debrecen, Déri-Museum	XXXIX Szombathely, Savaria-Museum
IX Diósgyőr, Metallurgie-Museum	XL Dunaújváros, Intercisa-Museum
X Eger, Dobó István-Museum	XLI Tata, Kuny Domonkos-Museum
XI Győr, Xantus János-Museum	XLII Tápiószéle, Blaskovich-Museum
XII Gyula, Erkel Ferenc-Museum	XLIII Túrkeve, Túrkeve-Museum
XIII Hajdúböszörmény, Hajdúság-Museum	XLIV Vác, Vak Bottyán-Museum
XIV Kecskemét, Katona József-Museum	XLV Veszprém, Bakony-Museum
XV Keszthely, Balaton-Museum	XLVI Visegrád, Mátyás Király-Museum
XVI Kiskunhalas, Halaser Museum	XLVII Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
XVII Miskolc, Herman Ottó-Museum	XLVIII Provisorisch im Archäologischen Forschungsinstitut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt.
XVIII Mohács, Kanizsay Dorottya-Museum	XLIX Esztergom, Balassi Bálint-Museum
XIX Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum	L Kaposvár, Rippl Rónai-Museum
XX Nagykanizsa, Thury György-Museum	LI Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum
XXI Nagykőrös, Arany János-Museum	LII Szob, Börzsöny-Museum
XXII Nagyvács, Burgmuseum	LIII Aszód, Dorfmuseum
XXIII Nyírbátor, Báthory István-Museum	LIV Kapuvár, Lokalhistorisches Museum
XXIV Nyíregyháza, Jósza András-Museum	LV Kőszeg, Jurisich Miklós-Museum
XXV Orosháza, Szántó Kovács-Museum	LVI Hódmezővásárhely, Tornyai János-Museum
XXVI Pécs, Janus Pannonius-Museum	LVII Budapest, Landwirtschaftliches Museum
XXVII Salgótarján, Museum der Arbeiterbewegung	LVIII Pápa, Lokalhistorisches Museum
XXVIII Sáropatak, Rákóczi-Museum	LIX Kiskvárd, Burgmuseum
XXIX Sopron, Liszt Ferenc-Museum	LX Diósgyőr, Burgmuseum
XXX Sopron, Bergbaumuseum	LXI Cegléd, Kossuth-Museum
XXXI Szarvas, Tessedik Sámuel-Museum	

Anmerkungen

¹ Déri Múzeum Évkönyve 1936. 71—72., 1938. 46—48. (Debrecen).

² Der Vorbericht über die Erschließung ist in der Kleinmonographie, unter dem Titel „Szőreg és népe“ (Szőreg und sein Volk) (Szeged, 1977) erschienen.

³ Im O-Ende des Erholungsparkes (einst Pz. 2558) kamen 1951., 1955 römische Villenreste aus dem 3. Jh. zum

Vorschein (ArchÉrt 1954. 51). — In der Várkert-Flur (auf dem Gelände des Erholungsheimes der Ungarischen Nationalbank) wurden in der Jahren 1966., 1970 Gräber aus dem 11—13. Jh., in den Jahren 1973., 1974 weitere 136 Gräber des gemeinen Volkes aus dem 10—12. Jh., ferner römische Häuser und zwei Häuser aus dem Ende des 10. Jhs freigelegt.

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XXVIII. kötet. *Bóna I., Dienes I., Entz G., Gerevich L., Kovács T., Mócsy A. és Patek E.* közreműködésével szerkesztette *Castiglione L.* Budapest 1976. Akadémiai Kiadó, 505 lap, számos szöveg közti képes és rajzos illusztrációval, térképpel és táblázattal.

Az eléggé jelentős késéssel megjelent két füzet 505 oldalnyi szöveg- és ábraanyagát egységesen finom műnyomó papírra nyomtatták. A kiadó — érdekes módon — éppen akkor tért át erre a papírfajtára, amikor a világpiaci papírárak a többszörösükre emelkedtek. Ezzel együtt járt természetesen az eladási ár jelentős emelkedése (egy kötet jelenleg 600 Ft-ba kerül, és így magánkönyvtárak számára itthon gyakorlatilag megvehetetlen). Nem került sor viszont még arra, hogy (a drága papír jobb kihasználása érdekében is!) a képek és rajzok nyomtatásra kerülő méretének megállapításakor és az egyes képek oldalakra rendezésekor a képszerkesztő a gazdaságosság szempontjait is érvényesítse. Így e kötetből számos példát idézhetünk a képek és rajzok rossz, sőt igen rossz helykihasználására, vagy a feleslegesen nagyméretű ábrákra. A 7.1. Abb. 27. és 13.1. Abb. 29. például egyetlen oldalra, egymás mellé kínálkozott volna, megtakarítva egyúttal fél oldal terjedelmet. Felesleges volt közölni újkori cölöplyukak fotóit is (155.1. Abb. 10.). Ilyen drága papír mellett ez már pocsékolás!

A kötet összesen 77 címszava közül (zárójelben a 27. kötet megfelelő adatai, tehát 78) 57 (58) a könyvismertetés, 45 (45) külföldön, 12 (13) hazánkban megjelent munkáról, 16, illetve 71 (!) oldal terjedelemben. Figyelemre méltó az ókori kelettel, illetve a görögök előtti és korai görögséggel foglalkozó művek nagy száma (25 munka). Előfordult egy ritka eset is: Mócsy A. könyvének angol kiadásáról, illetve rövidített magyar változatáról külön-külön készült terjedelmes ismertetések (463—467., illetve 490—495. lapok).

A lényegét alkotó 20 címszó (20) megoszlása a következő: 14 (15) tanulmány 316 (370) oldalon. Ebből őskorral foglalkozik egy, 50 oldalon, 8 magyar honfoglalás- és Árpád-korral 133 oldalon, 2 *communicatio* 55 oldalon római kori kérdésekről, 4 *discussio* 27 oldalon (ebből három római korról 20 oldalon és egy Árpád-korral 7 oldalon). A teljes szakrész terjedelme képekkel együtt 398 oldal (őskor 50, római kor 197, népvándorlás-kor 11, honfoglalás- és Árpád-kor 140). Két tanulság azonnal levonható: tovább gyengélkedik az őskor, és nem ébredt fel mély Csipkerózsika-álmából a hazai népvándorlaskor. A honfoglalás- és Árpád-kori tanulmányok nagy száma és viszonylag nagy terjedelme ne tévesszen meg senkit! Pusztán csak arról van szó, hogy a Régészeti és Művészettörténeti Társulat szokásos évi szakosított ülészaka ezúttal e témakörnek szentelte figyelmét, az ülészak előadásai kerültek közlésre. Tükrözve természetesen terjedelemben és minőségben egyaránt a korszak kutatásának nemcsak eredményeit, de súlyos belső problémáit is.

Az ábrákon 25,5 oldal terjedelemben leletek fotói, 55 oldal terjedelemben rajzai vannak közölve. 22 oldalnyi térkép, alaprajz és metszet van a kötetben, 5 oldalnyi grafikon, 4 ásatási látvány. Örömmel nyugtázzuk az elsőleges információt adó ábrák térrnyerését, és a semmitmondó ásatási látványok számának radikális csökkenését. Megemlíthetünk még egy, a képszerkesztéssel kapcsolatos hi-

bát: Tóth I. cikkében a szövegben adott Abb. jelöléshez a képek alatt Bild 1—5. van.

Az egyetlen, őskorral foglalkozó munka Makkay J. tollából a Kárpát-medencei rézkor időrendjét vizsgálta, különös tekintettel a radioaktív C 14 bázisú kronológiának a legtöbb szakembertől egyelőre még csodaszernek tekintett, de már a díctelen bukás jeleit is mutató módszerére. A cikk mondanivalója ebből a szempontból a következőkben foglalható össze. *A C 14 mérési adatok* a szomszédos vagy akár távolibb művelődések egymáshoz viszonyított időrendi helyzetének vizsgálatára *a délkelet-európai-égési újkőkorkorban, rézkorban és korai bronzkorban egyáltalában nem használhatók.* Nem használhatók azonban egy kisebb terület (mondjuk a Magyar Alföld) relatív keltezési körvéseinek megoldásához sem. Mert mit is bizonyítanak az Alföld újkőkori művelődéseire kapott C 14 adatok? Azt, hogy a Körös-kultúra korábbi volt, mint a vonaldíszes kerámia, hogy a vonaldíszes kerámia korábbi volt, mint a késő neolitikum csoportjai, és hogy ez utóbbiak megelőzték a korai rézkort. Csupa olyan dolgot tehát, amit legalább negyven éve minden elsőéves egyetemi hallgató tud, akkor is, ha soha nem is hallott C 14 keltezésről. Olyan kérdésekre viszont, hogy mi az időrendi különbség egy adott kultúra egyes lelőhelyeinek egyes rétegei között, a meglehetősen nagy statisztikai bizonytalansági tényező miatt (± 150 év, és ez tovább elméleti úton sem csökkenthető!) a módszer nem tud és soha nem is fog tudni választ adni. A megoldás: a régészeti tények és a régészet saját törvényszerűségeinek fokozott kritikai elemzése, valamint új régészeti bizonyítékok és törvényszerűségek feltárása és alapos elemzése, a C 14 keltezési adatok kritikátlan, gépies és gyakran kizárólagos használata helyett.

Gabler D. az aquincumi *canabae* Hercules-villájának 1958—1966 közötti feltárása során talált 425 sigillata-t közli (ebből 201 díszített). Kicsit elszomorító olvasni, hogy a több, mint évszázados aquincumi ásatások történetében ez az együttes az első összefüggő, jól feltárt, keltezhető és gazdag sigillata-együttes (3—4. lapok). Ez nem vet túl jó fényt sem az aquincumi ásatások minőségére, sem az eddigi feldolgozások igényességére. A szerző a hazai, több, mint 40 000 sigillata egy százalékát tanulmányozva pótolja, amit lehet az elmaradásból. Cikkének komoly érdeme, hogy túllép a sigillatakat formai elemző (tehát műhelyhez kötő) vizsgálatán, és a sigillata-forgalmat beépíti a provincia és maga Aquincum történetébe. Így kiderül, ami egyébként a hasonló alapos munkák eredményeitől várható is, hogy a sigillataforgalom alakulása pontosan tükrözi a római foglalat, majd uralom fontosabb eseményeit. Így az i. sz. 70—80-as éveire keltezhető itáliai darabok a legkorábbi aquincumi tábor melletti egyszerű településhez tartozhatnak. E korai darabok megoszlása is érdekes: a század közepére vagy még korábbra keltezhető darabok csak egy feltételezett Bem téri tábor körzetében kerülnek elő, a kora Flavius-kori típusok viszont már az óbuda-i alaptábor környékén is. Mikor az i. sz. végén Aquincum állandó székhelye lesz egy légiónak, a város komoly piaca lesz a délgalliai sigillatáknak. A nagy kereslet kielégítésére azonban helyi műhelyek is termelni kezdenek (Bécsi út, gázgyári fazekastelep). A 170-es években érezhető a markomann-szarmata háborúk pusztítása. A következő években az import nagymértvű csökkenése következik be. A villa sigillata importja a 3. század elején érte el csúcspontját, Rajna-vidéki és raetiai áruk, elsősorban közepes minőségű

dömpingtermékek nagyméretű importjával. A nagyszabású tanulmány kiindulópontja lehet egy, a teljes aquincumi sigillata-anyag feldolgozását célzó összefoglalásnak.

Nagy T. egy bennszülött származású Aur. Surus személyével foglalkozik, akinek fontos szerepe lehetett 214-ben, valószínűleg Caracalla bejelentett pannóniai látogatásával kapcsolatban egy Nemesis szentély újjáépítésében. A tanulmány gondolatmenete eléggé nehezen követhető. Tóth I. negyedik Savaria-tanulmányában az 1968-ban feltárt Dolichenus-szentély egy oltárkövének ábrázolását vizsgálja, a szárnyaskígyót. Véleménye szerint ezen az oltárbazison Juppiter Dolichenus szobra vagy szimbóluma állhatott, két oldalán a castores dolicheni-t megjelenítő kígyókkal. Az ötödik tanulmányban egy érdekes, és eddig figyelmen kívül hagyott áldozati együttesről olvashatunk. Ezek az Iseum közelében 1870-ben egy még nem azonosított (keleti?) istenség szentélyének padlóján találtak. A szerző szerint a szentély 374-ben a quad-szarmata betöréskor pusztulhatott el. Az áldozati szertartás a Magna Mater — Attis tisztelet keretében történhetett, és mutatja a pogány államvallás továbbélését a kereszténység első évtizedei alatt, illetve a Iulianus és Valentinianus alatti feléledését.

A zalalövői második, azaz 1974. évi ásatásról tudósít 14 szerző. A gyakran rövid beszámolók színvonala emelkedett. Számunkra a fő nehézséget a házikerámia közlésének módszere jelenti, hiszen a fekvő képként közölt grafikonok követése nehéz. Természetesen semmivel sem csökkenti a villámgyorsan közreadott előzetes beszámoló jelentőségét, ha egyik-másik munkában olyan következtetések látnak napvilágot, amelyeket már a következőben módosítani kell (mint pl. itt a téglabélyegek esetében, vö. Acta ArchHung 27, 1975, 170—171).

A *discussio*-rész két rövid cikke Gáspár D. kritikai munkájával kapcsolatos. Az egyikben ő maga fűz kommentárokat D. Michaélidész teológiai jellegű könyvéhez Tertullianus egy kifejezésével, a sacramentum-mal kapcsolatban. Gáspár szerint ez az adott összefüggésben nem esküt, hanem egy katonai beavatási szertartást jelent. Kiegészítésképpen arra is rámutat, hogy a scrinium szó nem értelmezhető úgy, mintha Tertullianusnál Mózes 5. könyvét, sőt szimbolikusan magát a Bibliát jelentené. Egy másik cikkben R. W. Davies fűz megjegyzéseket Gáspár D. egy korábbi cikkéhez [Acta 26 (1974), 113—116]. Ebben további digesta-helyeket idéz az *in numeros referri* kifejezés értelmezésére. A kifejezés Davies szerint az egy adott csapattesthez való beosztást jelenti, Gáspár szerint a csapat állomáshelyén való tényleges állomásozást. R. J. Rowland, Jr. Bíró M. cikkével (Acta 27, 1975, 13—58) kapcsolatban a birodalom más részeiből Britanniába eljutott személyekkel foglalkozik. Tóth E. a szombathelyi *aula palatina* dísztermének mozaikját elemzi, elsősorban a palota építési idejének megállapítása szempontjából. Stíluskritikai elemzések alapján az építés időpontját Nagy Konstantin uralkodásának idejében állapítja meg.

Fokozott figyelmet érdemel az a hét tanulmány, amely a magyar államalapítás fő kérdésével, a hatalmi csomópontokon épített várakkal, és adataik alapján államunk legkorábbi szervezetével foglalkozik. A tanulmányok két részre oszthatók. Az egyik rész Györffy Gy. nagylegzetű és elvi kérdéseket tárgyaló munkája. A másik rész az a 6 cikk, amely a legutóbbi években örömdetesen fellendült honfoglalás- és kora Árpád-kori várásatások legújabb eredményeit összegezi. (Általánosságban is, de Szabolcs, Moson, Sopron, Győr, Abaújszántó esetében részletek is.) A két rész között már tematikailag is nemcsak különbséget, hanem áthidalhatatlan szakadékokat érzünk. Azért, mert úgy látjuk, hogy Györffy a régészet adatait általában véve nem veszi komolyan figyelembe. Igaz, ami igaz, ez éppen a várásatások kezdeti állapotát tekintve, nem is lenne mindig lehetséges. Hiszen átolvasva a várfel-tárásokkal foglalkozó cikkeket, megállapíthatjuk, hogy ezek két alapvető kérdésre egyelőre még nem tudnak választ adni. Az egyik kérdés: pontosan mikor is épültek ezek a várak. Tekintve az írott forrásokon alapuló történelem ezzel kapcsolatos pontosságigényét (talán 10 évnvi ingadozás engedhető meg), a régészet által ma és különösen pedig itt nyújtott keltezők a kérdés komoly vizsgálatá-

hoz nem használhatók. (Sopron: nagy valószínűséggel a 10. század után, ami természetesen csak a szerző számára jelenti a 11. század legelejét, Moson: nem kapunk keltezőt, bár azt állítólág több körülmény is megkönnyítene, Győr: már a fejedelmek korában (sic!, ez csaknem 100 év) állott egy sánc, amelyet az államalapításkor ispáni várrá alakítottak át, utóbbi keltezése ismét a 11. század eleje, Abaújszántó: sáncának keltezése a vaseszközök alapján az Árpád-kor (!!), a sánc belső szerkezete alapján a 10—12., sőt a 10—13. századok, a kerámia alapján, mivel a sánc-töltésben nem került elő Árpád-kori kerámia, legkésőbbben a 11. század. És így tovább. Ebben a keltezési tehetetlenségben a kis méretű ásatásokon kívül nyilván főszerepet játszik az az abszurd állapot is, hogy Árpád-kori kutatásunk az ásatásain leggyakrabban találhatók, mindenféle keltezéshez a neolitikum óta alapvető leletfűst, a kerámiát egyszerűen képtelen (vagy talán nem is nagyon akarja?) keltezni. Mi viszont nem hiszük el, hogy komoly vizsgálatoz alapján ne lehetne ezt a kerámiát két évszázados pontosságnál jobban, pontosabban datálni. Ebben a kérdésben talán kevesebbet kellene hallgatni a tipológiát ócsárló „modern” kutatási modellekre, és talán tanulni kellene valamit azoknak a korszakoknak a kutatási módszereiből, amelyek sokkal jobban, vagy szinte kizárólag a kerámiára vannak utalva az időrend megállapítása szempontjából.

A másik kérdés: sem Györffy, sem a többi cikk szerzői nem foglalkoztak érdemben azzal a kérdéssel, hogy az ispánsági szervezet kialakítása előtt már nagy számban álló várak ki, kik, milyen hatalom vagy hatalmak ellen épültek. Mindenféle erődtítés történeti vizsgálatának ez a lényege. Legelőször eldöntendő: a várak a társadalmi osztály-szerkezet eredményei-e, azaz az osztálytársadalom olyan szervezetének a termékei, amikor az elnyomó szervezet az általa elnyomott, többségében saját népéhez tartozó tömegek ellen épít várakat (mint például a műkenéi várépítés első szakasza). Vagy elsősorban külső ellenségek ellen, tehát más nép uralkodó osztálya és hódító háborúi ellen. 10. századi váraink esetében ezeken a lehetőségeken kívül még felmerülhet egy további is: a várak ellenséges, legyő-zött, fékentartandó etnikum ellen épültek, amely azonban nem külső, hanem belső, a honfoglaláskor itt-talált, legyő-zött, meghódított és kizsákmányolt. E kérdések megválaszolása kulcskérdése nemcsak a várak építési kérdéseinek, hanem az államszervezés történetének is. Mit látunk azonban e kérdésekről például Györffy cikkében? Józserével semmit. Kivéve annak megállapítását, hogy a korai várak (például Szabolcs) építésénél a földmunkákat a helyi szláv lakosok végezték, de abban a magyar köznép is részt vett, szállítóeszközök és igavonó-erő biztosításával. Ez, a Feszty-körkép hangulatát idéző vélemény elfelejték arról a törvényszerűségről, hogy a legyő-zött, meghódított népek sohasem lesznek azonosak az elnyomott osztályokkal. Ha a honfoglalók egyáltalában találtak Szabolcs környékén szlávokat (amire az égvilágon semmi bizonyíték nincs), azok társadalmi osztálytagozódásukat megőrizve épültek bele a honfoglalók társadalmába. Magyarul: a földvárakat nem elnyomott szlávok, hanem elnyomott osztályok tagjai építik. Borsod várát például nem szlávok, hanem nagy számban összetoborzott parasztok, és Csongrád építőinél is nyilván osztályhelyzetük és nem etnikumuk a lényeges kategória.

A honfoglaláskor a Kárpát-medencében talált lakosság kérdése azonban nemcsak népi hovatartozásának okán érdemel több figyelmet. Hanem egyáltalában is, hiszen oda jutottunk, hogy mind a régészek, mind a történészek számára bizonyítani kell, hogy a honfoglalás kezdetekor a Kárpát-medence nem volt egészen lakatlan. A honfoglalás maga két különböző érdekes csoport összeütközése volt, és így két főszereplője volt: az egyik, akik jöttek, a másik, akik itt voltak. Úgy látjuk, hogy honfoglaláskori történetírásunk és régészetünk évtizedek óta nem hajlandó komolyan foglalkozni az egyik főszereplővel: azokkal, akik itt voltak. Györffy például egy premisszával kezd mostani cikkét. Egyetlen forrásra (Regino: Pannoniorum et Avarum solitudines, Horváth János fordításában a pannónok és avarok pusztaságai) alapozva megállapítja, hogy az avarok birodalmának pusztulása (803) után a Kárpát-

medence (legalábbis az Alföld északi része és a Karantania és Bulgária közötti részek) ritkán lakott pusztaság volt. Furcsa, hogy éppen Györffy, aki az Árpád-kori forrásokat mindig megfelelő kritikával kezeli, felül ennek az adatnak, sőt mennyire komolyan veszi. Valójában ugyanis egyetlen adat sincs, amely azt bizonyítaná, hogy az avarok által a Kárpát-medencében lakott mintegy 200 000 km²-nyi terület a magyarok bejövetelekor lakatlan pusztaság (eine dünn bewohnte Heide) lett volna. Itt Györffy — azon túl, hogy Regino adatát érdeminek tartja — azt a hibát követi el, hogy összetéveszt két, egymást egyébként nem kizáró tényt: mégpedig egy terület (mondjuk a Szaharához hasonló sivatag) valóban lakatlan voltát, és a terület egykorú, jelen esetben tehát 9. századi településtörténetére vonatkozó adatok teljes vagy csaknem teljes hiányát. Márpedig e két dolog nem keverhető össze. Györffynek azonban eszébe sem jutott, hogy a honfoglalást közvetlen megelőző általános települési kép felvázolását a második tény leszögezésével kezdje. Pedig ez a tény: a józan ész irányából nézve a dolgokat, lehetetlen, hogy az avarok által lakott terület, amely az újkőkor óta mindig és folyamatosan sűrűn lakott volt, éppen a honfoglalás előestéjén hirtelen lakatlan pusztasággá változott volna. Csak azért, mert az (általában és többségükben későbbi) történeti források perkritikáján alapuló (ez alól a hiperkritika alól Regino előbbi adata érdemtelenül kivétel) történeti képnél ez a lakatlan állapot felel meg. Érdemes megemlíteni, hogy Regino „adatának” értelmezésére egyébként is nyílik más út. Sztrabón szerint Boirebistas háborúiban a boiok annyira kipusztultak, hogy települési területük a „boiok pusztasága” nevet kapta. Ezzel kapcsolatban azonban Szabó Miklós nagyon helyesen nem azt a következtetést vonja le, hogy valóban lakatlanná vált a vidék, hanem megállapítja, hogy a pusztaság szót „földrajzi kifejezésként kell felfognunk, amely a táj jellegére utal”. (A kelták nyomában Magyarországon. Bp., 1976, 18.) Alihanem itt van a nyitja Regino adata értelmezésének is!

Annak azonban, hogy ide jutottunk, megvannak az objektív okai: a 9. század régészeti emlékanyagának kutatása mind szemléletében, mind gyakorlatában elképzelhetetlenül kezdetleges állapotban van.

Honfoglaláskori és avarkori kutatásunknak erre a tulajdonképpen halaszthatatlan feladatára már évtizedekkel ezelőtt világosan rámutatott el. Fehér Géza: „Nem ismerhetjük meg a magyar társadalom hazai kialakulásának képét, ha a honfoglalóktól ránkmaradt magyar anyanyagon kívül nem kutatjuk fel azt a régészeti anyagot is, amely megismerteti velünk a honfoglalást megelőzően itt lakó s a honfoglalást követő századokban a magyarsággal itt fejlődő, végül eggyé váló népek életét.” [ArchÉrt 83 (1956) 34]. A téma fontos része volt a magyar régészet első öt éves tervének is [Acta I (1951), 13]. Érdekes módon az első év munkái közül éppen ez a témakör maradt el [Acta I (1951), 330], és később már szóba sem került [Acta 2 (1952), 333—335]. Valószínű, hogy sikerületlen volt a téma felvetése is: a magyar-avar-szláv együttélés kérdéseinek a kutatása. Nézetünk szerint a 9. század településtörténeti vizsgálataival kell kezdeni a munkát, és nem törekedni mindenáron etnikai meghatározásokra. Az első a megbízható kronológia. A 9. századi leletek tömege máris ott van a múzeumokban, csak kutatóink nem tudják, melyek azok.

Az kétségtelen, hogy az avar birodalom bukása (803) és a honfoglalás közötti nemlétező űr kitöltése elsősorban az avarkori kutatás feladata. Azért, mert a honfoglalók 895 előtti megjelenésével lényegében vége nem számolhatunk, annál inkább az avarság nagy tömegeinek a honfoglalást is megérő zavartalan továbbélésével. Ehhez azonban az avarkori kutatásunknak szemléletét és módszereit gyökeresen át kell alakítani. Szemléletét illetően meg kell szabadulnia attól, hogy a késő avar temetők keltezését egy-két szinte már maníriakusan emlegetett évszámra alapozza (803, 829). Módszerét illetően pedig, alighanem két kérdést kellene mérlegelnie. Az egyik ezek közül *D. Tirr* e kötetben közzétett cikkével kapcsolatban is felmerül. Ez pedig az, hogy az avarok történetére nézve nem rendelkezünk a honfoglaláskorral és a honfoglalókkal foglalkozó forrásgyűjteményhez hasonlóval. Egy ilyen munka már a

30-as években előkészületben volt, Forró S. tollából (Die auf die Awaren bezüglichen Geschichtsquellen, mint a DissPann egyik kötete, említve Juhász Gy., A brigitioi terra sigillata, DissPann II, 3, Bp., 1935 borítójának hátoldalán). Nem tudjuk, mi lett a nyilván még évekig készülő, és sajnos, soha meg nem jelent munka nyersanyagának sorsa. Érdekes, hogy nem jelent meg Nagy T. 5 évvel később hasonló témáról kilátásba helyezett összefoglalása sem (T. Nagy, Geschichte der Awaren. Említve: Verzeichnis der bis August 1940 erschienenen Bände der DissPann, Bp., 194?, 21. lap). Nem kétséges, hogy a forrásgyűjtemény kiadására most már multhatatlanul szükség van. Részben pótolja csak a hiányt Szádeczky-Kardoss Sámuel kísérlete (Ein Versuch . . . Szeged 1972).

A másik kérdés az avar korpusz már megjelent két, és még megjelenő három kötetével kapcsolatban. Félreértés ne essék, a vállalkozást mindenképpen nagyfontosságúnak tartjuk és nagyra értékeljük. Annak a veszélyét érezzük azonban, hogy a korpusz készítői — miközben gazdag leletanyagot közölnek — konzerválnak egy rossz temető- és leletanyag-feldolgozási módszert. Azt, amikor túlságosan nagy a hangsúly egy temető összes jellegzetességének vertikális bemutatásán. És amikor kevés figyelmet szentelnek a kor tárgytípusai önálló vizsgálatának és keltezésének. Arra gondolunk, hogy az avarok megfelelő keltezéséhez szükség lenne a szóbajöhethető tárgytípusok horizontális tárgyalására. Például egy összefoglaló munkára az avarok összes nagyszíjvégéről. És más típusokról. Ilyen munkák azonban fehér hollónál ritkébbak avarokiról kutatásokban, és ez is oka annak, hogy szinte semmit sem tudunk a birodalmukat vesztett avarok sorsáról, azaz a Kárpát-medence 9. századi lakosságáról.

A hét tanulmányhoz csatlakozik Kovács L. cikke a lancea regis típusú pénzék kronológiai kérdéseiről. Szembelyezkedve Gedai I. keltezésével, meggyőző érveket hoz fel amellett, hogy az e típusú pénzeket István király a koronázása alkalmából verettette, kis példányszámban. Elképzelhetőnek tartja, hogy a Regia civitas feliratú pénzeket pedig már fejedelemsége idején is forgalomba hozhatta, sőt nem kizárt, hogy már Géza fejedelem verettette ezeket a pénzeket. Ezzel a kormeghatározással Kovács L. közeledik László Gy. évekkel ezelőtt felvetett, sokak által elutasított véleményéhez, a legkorábbi magyar pénzverés Géza fejedelem uralkodására való keltezéséhez.

Az előző évekhez hasonlóan, a füzetek borítója továbbra is a sérült klisével jelent meg. Nem történt lépés a tartalomjegyzék értelmes elhelyezését szorgalmazó javaslatunkkal kapcsolatban sem, éppen ezért javaslatunkat most megismételjük.

Makkay János

Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 4. 1973. Budapest 1975. 227 lap, 61 tábla.

Az MTA sokszorosító üzemében készült kiadvány hasznos propaganda az intézet tevékenységéről, bár mint a korábbiakban már ezt többször megírtuk az itt megjelenő rövid kis ásatási jelentések több helyen másutt is olvashatók, egészében mégsem vethetjük el a kiadvány jogosságát. Persze az intézet évkönyve is jókora késéssel jelenik meg, mint folyóirataink túlnyomó része, ennek ellenére kissé anakronisztikus, hogy a szerkesztő az 1973. évi kötetben köszönti felszabadulásunk 30 éves évfordulóját. Talán helyesebb lett volna több kötetet összevonni, akkor az ilyen furcsaságok nem ötlelnének fel ennyire. 16 kis tanulmány, előzetes jelentés foglalja össze az intézet munkatársainak legújabb kutatásait, melyek számos érdekes új információt adnak, de hozzá kell tennünk azt is, hogy éppen rövidségük miatt sok esetben ezek az információk nem teljes értékűek. Örömmel üdvözölhetjük azokat a törekvéseket, melyek természetudományos vizsgálatok eredményeit közlik. Örömlénk, ha egyre több ilyen kis tanulmány gyarapíthatná ismereteinket, illetve kiegészítené a szűkebb értelemben vett régészeti módszerekkel nyert eredményeket. A kötet második részét az 1971. évi ásatások ismertetése, valamint az intézet munkatársai tudományos

és ismeretterjesztő közleményeinek bibliográfiája jelenti, melyet rövid név- és témaregiszter egészít ki. Az olvasó számára a táblaanyag ad több információt, mint amennyit az előzetes jelentések a Régészeti Füzetek vagy az Arch. Ért. hasábjain jelentenek. A témakör, melyet a szerzők összefognak, rendkívül szerteágazó, hazai neolitikumtól Mongoliáig és Nubiáig terjed, mindez bizonyára az intézet széles körű s szerteágazó feladatait tükrözi.

Trogmayer Ottó

Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 5. 1974/75. Budapest 1976. 264 lap, 76 tábla.

Végre utolérte saját magát az intézet kiadványa és az egyre jobb technikával sokszorosított könyvecske végre elméleti közleményt is tartalmaz. A már megszokott rövidítésjegyzék, bibliográfia, regiszter stb. mellett, melyek összesen 43 lapot tesznek ki, tehát csaknem a tudományos szöveg egyötödét, 14 tanulmány, illetve beszámoló ad néhány értékes és új eredményről tájékoztatást. Közülük is kiemelkedik Makkay János tanulmánya a tatárlaki táblák időrendi és stratigráfiai kérdéseiről. Az elméleti fejtetgetés súlyos mondanivalót tartalmaz, örülnénk, ha a tanulmányt minden részletében kidolgozva is olvashatnánk. Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy az interdiszciplináris kutatásoknak csaknem egyedül ebben a folyóiratban adnak olyan teret, amely persze nem az igényeknek, hanem a lehetőségeknek felel meg, de lényegesen több az átlagnál. Különösen örömmel üdvözljük Lengyel Imre kis tanulmányait, melyek elméleti síkon is előbbre viszik a tudományokat. Mindenképpen hasznára válna hazai régészetünknek, ha a Duma György által végzett habarcsvizsgálatokat szélesebb körben is alkalmazhatnánk, végeredményben románkori habarcsok összehasonlító vizsgálatai mindmáig nem történtek meg, holott bizonyára számos időrendi támpontot adnának az ilyen jellegű kutatások a mindmáig bizonytalan XI–XII. századi építészeti kronológiában.

A rövid tanulmányok sorát az intézet munkatársai által 1972/73-ban végzett 26 ásatás rövid ismertetése zárja, majd az intézet munkatársai által írt tudományos és ismeretterjesztő munkák annotált bibliográfiája. A 76 tábla között van néhány olyan, amit talán szerencsésebb lett volna többet mondó illusztrációval feleltérni. (Pl. 71 tábla.) Egészében azt kell mondanunk, hogy a folyóirat kézben levő kötete hasznosabbnak tűnik, mint a korábbiak voltak.

Úgy véljük, az Intézet méltóbban akar tisztelni Párducz Mihály emlékét, mintsem a saját folyóiratában esetleg egy nekrológgal, de 1974 április végéig tudomásunk szerint az intézet munkatársa volt, s méltatlannak tűnik, hogy nevét kifejejtették a munkatársak névsorából.

Trogmayer Ottó

M. Gábori, Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Budapest 1976. Akadémiai Kiadó. 247 lap, 65 szöveg közti kép, 30 tábla.

Szerencsés a kutató, aki ma Magyarországon a középső paleolitikum problémakörével akar foglalkozni. A nagy lelőhelyek mintaszerű monográfiái után (Tatáról Kormos Tivadar, majd Vértés László és munkatársai, Subalyukról a Kadió Ottokár által vezetett munkaközösség, majd legutóbb Érd feldolgozása Gábori-Csánk Vera tollából) Gábori Miklós e könyvével a korszak eseményeinek, anyagi kultúrájának őstörténeti szemléletű összefoglalását veheti kezébe. A szerző felismeri az őskőkori történelem rekonstrukciójának korlátait, buktatóit, és példát mutat, hogyan lehet a magyar kutatásra mindig is jellemző komplex természet tudományos feldolgozásra való törekvés mellett az elvont adathalmazt élettel megtölteni.

A címben feltüntetett hatalmas terület több kisebb regionális egységre bontható, s ezek régészeti kultúráit azonos módon ismerteti a szerző: a legfontosabb lelőhe-

lyek térképe, leletanyaguk rövid értékelése, a kultúrák, faciesek tipológiai jellemzése kronológiai sorrendben, végül időrendi összefoglaló táblázat. A kötetet a 223 lelőhely listája és gazdag bibliográfia zárja.

Az első fejezetben (Középső paleolitik kultúrák az Alpoktól Északra és Délre) a kulturális hatások terjedése elé áthatolhatatlan akadályt gördítő hegység övezetét és peremét tárgyalja a szerző. A Duna felső szakasza jól kutató, gazdag terület. Tipológiaiilag legidősebb kultúrája a fiatal acheuléen a Riss/Würm interglaciálisban. Legjellegzetesebb lelőhelye Salzitter-Lebenstedt. Lakói rén-vadászatra specializálódtak, ami ebben a korban egyedülálló. A fiatal acheuléent Közép-Európa nyugati részének legfejlettebb kultúrája, a micoquien (Faustkeil-Blattschaber-Komplex) követi, majd ennek késői továbbfejlődése, az Altmühl-facies, végül a moustieri következik. A nyugati Alpok területén vannak az „alpi paleolitikum” magashegységi lelőhelyei. A morva területnek földrajzilag központi helyzete miatt van jelentősége. Kiemelnénk a Předmost-faciést, valamint a helyi középső paleolitikumból kialakult, levélhegyes, s. l. „Szeleta-kultúrát”. Az Alpok déli peremterületének kultúrái közül kapcsolatai miatt a charentinien és a fogazott mikromoustierien (bernardinian facies) érdemel említést.

A második fejezet (Középső paleolitikum az Alpok és az Ural között) Közép- és Kelet-Európa felsőpleisztocén kori erdős-sztyepp övezetében, mint klimatikus–ökológiai egység keretében tárgyalja a korszak iparait. Időtartam a Riss/Würm interglaciális végétől a Würm I végéig (esetleg a Würm I/2 interstadiális) terjedő időszak, H. Gross abszolút kronológiai beosztása szerint a „Würm moyen”, 55–56 000-től 30 000-ig.

A fejezetben belül 6 további földrajzi egység elkülönítésére nyílt lehetőség.

A) Kelet-alpi régió. Ide tartozik a Gudenus-barlang, leleteinek a Jankovich-barlang levezésközeinek újraértékelésekor nőtt meg a jelentősége.

B) Az Alpok délkeleti előtere és az észak-boszniai dombvidék. Számunkra a korai Würm kezdetén itt élő charentinien jellegű kultúráknak van fontos szerepe.

C) A Kárpát-medence (ezen belül a középső Dunamedence, a szlovák hegyvidék és az Erdélyi-medence lelőhelyeit csoportosítja külön rész-fejezetekbe). A terület kulcsfontosságú a tárgyalat időszakban. Mindegyik jelentősebb lelőhelyének kapcsolatai más-más irányba mutatnak, s bár a terület pontosan körülhatárolható, zárt földrajzi egység, a kibontakozó kép sokszínűsége, a nagy ökológiai változatosság kiemelkedő szerepet juttat a jól feltárt lelőhelyeken képviselt iparoknak. A középső Dunamedence őskőkoriának egészét tekintve Gábori Miklós kiemeli, hogy két időszakban szembetűnő a Dunának mint választóvonalnak a jelentősége. A glaciálisok felmenő, a lehűlés felé közeledő időszakaiiban (korai Würm, Würm I valamint a késői Würm, Würm 3), vagyis a középső paleolitikumban és a gravetti időszakban a lelőhelyek zónákhoz köthetően helyezkednek el. A tipológiai különbségek nemcsak horizontális, hanem vertikális tagolásban is kimutathatók. Az adott időszak állatvilágát, növénytakaróját, következőképpen az éghajlatot is pontosan rekonstruálhatjuk, Stieber J. vegetációs fázisai (bár ezeket elsősorban a Bükkre dolgozta ki) és a Kretzoi M. által fölismerett fauna-hullámok alapján. Tata, Érd és Subalyuk leleteinek elemzése után a szerző újraértékeli a „dunántúli Szeleta-kultúra” kérdését (Jankovich-barlang és néhány csatlakozó kisebb lelőhely). A máriaremete-i Felső-barlang még közöletlen leletei is megerősíteni látszanak a szerző megállapítását: a Jankovich-barlang ipara nem jogosult a Szeleta-kultúra elnevezésre. A bükk-i dunántúli eszközegek két külön kultúrát képviselnek, semmi kapcsolatuk nincs egymással. A tipológiai eltérés közöttük jóval nagyobb, mint facies-értékű. A dunántúli ipart, mint a Würm I maximuma körüli időkben élt, bifaciális levélhegyekkel és kaparókkal jellemzett középső paleolitikus leletcsoportot a „Jankovichian” névvel vezeti be a szakirodalomba.

A terület másik, ugyancsak közeli párhuzamok nélküli, különös kettősséget mutató leletanyaga Honton került elő. Az önálló faciést képviselő ipar még közöletlen.

A szlovák hegyvidék és az Erdélyi-medence lelőhelyeinek áttekintése után a szerző megállapítja, hogy a Kárpát-medencén belül a hegyvidéki peremterületek felé elszegényedés figyelhető meg. Csökken a lelőhelyek száma, az eszközök kevésbé tipikusak, az összkép elég jellegtelen.

A második fejezet további beosztása: D) A Prut völgye és Dobrudzsza; E) Ukrán- és délorosz síkság folyóvölgyei (a Dnyeszter és a Dnyeper völgye, az Azovi tenger vidéke, Don- és Donyec-medence); F) A Krim és Kubán vidéke (a Krimben az adott időszakban Dordognehez hasonlóan rendkívül kedvező ökológiai körülmények között egy kulturális gócpont alakult ki). Ezek a területek a hazai lelőhelyek számbajöhető kapcsolataiszempontjából kisebb jelentőségűek.

A harmadik fejezet (Középső paleolitikum a Kaukázustól délre és Közép-Ázsiában) szintén a kötet címében jelzett földrajzi határokon kívül eső területekkel foglalkozik. A fejezet értékét emeli, hogy Gábori M. — éppúgy, mint a következtetések alapjául szolgáló többi lelőhely anyagát — e nehezen elérhető leletek zömét is személyesen tanulmányozta. Így teremte meg a feltételeit az egy-egy szemléletből adódó egységes értékelésnek.

A negyedik fejezet az adatokból levonható következtetések összefoglalása. A középső paleolitikum kronológiai-lag jól körülhatárolható, tartalmában új vonásokat mutató időszak. Az interglaciális klímaoptimumot követően éppen az életteret fokozatos szűkülése idején a demográfiai hullám népcsoportjai az alsó paleolitikumban gyökerező, de az élet minden területén új jelenségeket mutató kultúrák sorát hozták létre. Az eddig jobbra általánosan elfogadott nézettel szemben ezeknek a kultúráknak a következő korszak iparaihoz való közelítése azt eredményezi, hogy a határ az alsó és középső paleolitikum között élesebb (elsősorban kronológiai hiátus), s a középső és felső paleolitikum között egyre inkább elmosódik.

Az adott időszakban az Alpok és az Ural között, valamint a közvetlenül szomszédos területeken Gábori M. 31 kultúrát, csoportot, faciest írt le, a legjellegzetesebb típusok ábráival illusztrálva. Ezek a kulturális egységek közel sem azonos értékűek. A különbözőség gyakran csak helyi, speciális körülményekhez való módosulás eredménye, de annyi bizonyos, hogy a Mindel/Riss, Riss kori alsó paleolitikumhoz képest a fejlődés ugrásszerű. A biológiai folyamatokhoz hasonlóan a homogén alapkulturákból egy sor minőségileg új jön létre, s ebben a szerző a populáció megőnékedésének régészeti bizonyítékát látja. A régészeti és biológiai események folyamata nem minden esetben szigorúan párhuzamos időrendileg. A paleolit iparok alakulásában, módosulásában, fejlődésében a közvetlen hatásoknak (elsősorban az információ-csere minimális lehetősége miatt) igen korlátozott jelentőséget tulajdonít. A tárgyalt földrajzi zóna peremterületein, egymástól igen nagy távolságra mutató tipológiai hasonlóságokat okozó tényezők közül — egyik megközelítési lehetőségként — a biotop hatását említi.

Az ötödik fejezetben a természeti környezet és a kultúrák kapcsolatát értékeli Gábori M. A természeti környezet mint a vegetáció és az éghajlat nincs közvetlen hatással az emberi kultúra alakulására, de ez utóbbi kettő meghatározza a faunát. A környezet állatvilága a vadászmozdszereket, s ezen keresztül az eszközkészlet kialakítását befolyásolja. A középső paleolitikum nagyobb kulturális egységei azonban nem köthetők egyes faunákhoz.

A hatodik fejezetben a kultúrák eredetét és elterjedését taglalja. Az alsó paleolit előzmények rendkívül szegényesek, s bár a Riss/Würm interglaciálisból jellegzetes és vas-tag talajrétegeket, kőtölteket ismerünk, a régészeti lelőhelyek száma elenyésző. A gazdag középső paleolitikum a címadó területre kívülről behatoló és elterjedő népcsoportok régészeti hagyatéka.

Az alsó paleolitikum és populáció-növekedés (1. részfejezet), valamint a kronológiai keretek (2. részfejezet) bemutatása után a közép- és kelet-európai erdős sztyepp övezet benépesedésének irányát és ütemét rajzolja meg a legfontosabb kultúrák (és lelőhelyeik) tükrében (3. részfejezet, 64. és 65. kép).

Bár a szerző a bevezetésben hangsúlyozza, hogy a korszak történeti szintézise ma még nem juthat túl a legvaló-

színűbb hipotézis szintjén, a történeti események rekonstrukciójának kísérlete ma már elengedhetetlen. Erre mutat követendő, arányosan szerkesztett, világosan áttekinthető példát Gábori Miklós munkája.

T. Dobosi Viola

N. Kalicz—J.—Makkay, Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene. Studia Archeologica VII. Akadémiai Kiadó. Bp. 1977. 385 lap, 47 kép, 189 tábla, 8 térkép.

Hézagpótló, minden eddiginél terjedelmesebb monográfia került az új kórral foglalkozó szakemberek kezébe Kalicz N. és Makkay J. munkájával, amelyik témájánál fogva európai és világérdeklődésre tarthat számot. Érthető a várakozás, mert a szalagdiszes kerámia hatalmas területi elterjedése révén a neolitikus kutatás középpontjában állott az 1920-as évek óta, s különösen azzá vált az elmúlt 30 évben a módszerek, a szemlélet változása s a felgyorsult ásatási tevékenység következtében.

Hazánk földrajzi helyzeténél fogva a nyugati és déli, valamint keleti kultúrák ötvözesi zónájában fontos szerepet játszott, s ebben is a jobban átkutatott Tiszántúl kapott kulcsszerepet. Tompa Ferenc 1929-ben megjelent szintézisében a szalagdiszes kerámia nyugati határának a Dunát tekintették, és az Alföld területén csupán a „nagy-szülőnek” tartott vonaldiszes kerámiának gyermekei, ill. „unokái” léteztek az abból egyenes vonalon leszármazott kultúrák révén.

A szerzők kutatástörténeti fejezete jól tükrözi azokat a törekvéseket, amelyek az Alföld benépesedésére, annak irányára, ill. a vonaldiszes kerámia dunántúlitól eltérő alföldi típusának elkülönítésére irányultak. Kalicz N. és Makkay J. elsősorban saját ásatási tevékenységükből származó anyagra, hiteles leletegyüttesekre támaszkodva, alapos terepbejárások eredményei alapján vállalkozhattak az Alföld területén élt vonaldiszes kerámia területi és kronológiai összefoglalására, nem a teljesség igényével — mert ehhez az anyag nem elegendő —, hanem a megjelent és az új anyag kritikai elemzésével. A kutatás mai állása mellett összegzik mindazt, amit a sok részletpublikáció miatt áttekinteni már nem volt mód.

A felduzzadt leletanyagra jellemző a kötetben között 551 lelőhely, amelyből 505-öt minősítettek olyanakk, amely területi és kronológiai forrásérték levonására alkalmas. Ez akkor érzékelhető igazán, ha figyelembe vesszük azt, hogy 1929-ben 4 lelőhellyel számolt a kutatás.

Az Alföld területén levő vonaldiszes kerámia területi és időrendi kérdéseiben sok változáson ment keresztül. Kialakulásában a szerzők a korábbi mezolitikus lakosságnak tulajdonítottak nagy jelentőséget, amelyek közül az északmagyarországi területeken levő makrolitikus kőipart használó nép leletanyagát ismerjük leginkább. A szerzők is emlékeztetnek arra, hogy az ún. „Eger kultúra” kronológiai helyzetét elsősorban a lengyel kutatók vitatják, amit megerősít a legfrissebb C 14 adat, amely az Avas-Világos szőlőn feltárt mezolit kőiparral jellemzett lelőhelyet 18 500 ± 100 határozta meg. Ez az adat arra utal, hogy a mezolit gyökerek előzményét még nem ismerjük, s nem is biztos, hogy azt a makrolitikus kőiparban kell keresni éppen Északkelet-Magyarországon, ahol és a szomszédos területeken csak a mikrolitikus kőipar sorolható a mezolitikumba. Észak- és Kelet-Magyarország területét még prekerámias népek lakták, amikor a Dél-Alföldön a neolitikáció már javában virágzott. A Körös kultúra északi határvonala mentén vélik megtalálni a szerzők az alföldi vonaldiszes kerámia csírait, amelyet Szatmár-csoport néven vezettek be az irodalomba. Két fő komponense van: az egyik a Körös kultúra, amely edénműveltségével és déli vonatkozású kultuszokkal hat, a másik a helyi lakosság hagyatéka, amelynek ötvözetéből alakul ki a korai szatmári csoport. A monográfia lezárásakor még nem került elő a legjelentősebb lelőhely, Méhtelek, amely lehetőséget adott a későbbiekben a szerzőknek arra, hogy a Körös komponens odajutásának körülményeire is választ adhassanak. Az Erdély területén meglevő Körös kultúrával sokban egyező Cris kultúra egy népcsoportja vándorolhatott

fel a Szamos mentén, s vitte magával az edénykészítés formáit és díszítő elemeit, amelyet helyi nyersanyagból saját ízlésükre korábbi hagyományok felhasználásával alakítottak ki. Ezek a Körös területétől távol fekvő lelőhelyek a tokaji obszidián nyersanyag közvetítő szerepét voltak hivatva betölteni.

Sokkal meggyőzőbb a Szatmár-csoport fiatalabb szakasza, amely a szerzők Rétközberencs-Parom domb, ill. a Tiszacsege-homokbánya lelőhelyekre alapítanak. A lelőhelyek száma, ill. a forrásanyag itt is még csekély, és csak a legfontosabb formai és díszítő jellegzetességeket lehet körvonalazni. A lelőhelyek elterjedése azt mutatja, hogy egynehánytól eltekintve nem esnek az egykori Szatmár megye területére, hanem eléggé szétszóródva az Északkelet-Tiszavidékhez, ill. az Északkelet-Alföldhöz tartoznak. Így jelenleg az elnevezés nem találó, bár lehetséges, hogy az intenzívebb kutatás igazolni fogja a szerzők névadását. A szatmári síkság területén jelentkező anyagot Szamos-típusnak jelölik, amelyekről csupán a Sőregi J. által közölt Szamos-sávi lelőhelyről van áttekintésük. A szerzők a Szamos-típusú kerámiát — amelynek eddig mintegy 18 lelőhelye ismert, a Tiszaháton és a Szamos mentén — az alföldi vonaldiszes kerámia fiatalabb csoportjai közé veszik fel. Az anyag közelmúltban megjelent közlése (J. Korek, Die frühe und mittlere Phase des Neolithikums auf dem Theißrücken) módot nyújt a Szatmárcsoporttal való összevetésre, amelyben legfontosabb a kerámiakészítés szinte azonos technikája és anyaga. A belső fejlődés formákban és díszítőelemekben kimutatható, és a sonkádi lelőhely C14-es adatai azt bizonyítják, hogy a szerzők által Szatmár I-nek nevezett csoporttal egyezik. A Szamos menti anyagban található meg legpregnansabban a Körös hagyományokat őrző díszítés és az új technikát és vésett motívumokat képviselő alföldi vonaldiszes kerámia.

Különösen sok vitát váltott ki a vonaldiszes kerámia és a Körös kultúra időrendi viszonya a Dél-Alföld területén. A magyar kutatók között is megoszlanak a vélemények, éppen úgy, mint a csehszlovák, ill. román kutatók egyes képviselői között. Makkay J. és Kalicz N. ebben a kérdésben új álláspontot foglalt el, amennyiben a szatmári csoportot az alföldi vonaldiszes kerámiához vezető átmeneti fokozatnak tartva, a Dél-Alföld területén Maroslellén, Gyálaréten vagy Hódmezővásárhely-Barciraén előkerült vonaldiszes elemeket a Szatmár-csoporttal párhuzamosítja.

A Szatmár-csoport felállításával a szélesen értelmezett alföldi vonaldiszes kerámiát új alapokra helyezték a szerzők. Ennek megfelelően csak az átmeneti korszak után már tiszta vonaldiszes sajátosságokkal jelentkező anyagot sorolják be az alföldi vonaldiszes kerámiába, meghagyva annak a korábbi kutatás során már kialakult korai és késői periódusát. Módszereik a periódus, ill. a csoport kialakításánál az önálló elterjedési terület, a formák, a díszítő sajátosságok, ill. a közel azonos települési és gazdasági forma megléte mint kritérium.

Az idősebb alföldi vonaldiszes kerámia elterjedési területe felöleli a középső Tisza-vidéket, keleten a Zagyváig, északon pedig a Középhegység széléig tart, belenyúlva a folyók lösz, ill. ártéri anyaggal borított területére. A lelőhelyek száma sok, azonban a hiteles leletanyag nagyon kevés. Elsősorban az abádszalók-berei rév egyetlen gödrére, a Faluvégfalom kis méretű ásatására és a Tiszafüred-Ásotthalom néhány gödöranyagára támaszkodhattak. Ide sorolják a Tiszaszőlős-Csontospárt és az Őcsöd-hídfő lelőhelyek anyagát, amelyeket nem érzek meggyőzőnek korai besorolásukat illetően. Stratigráfia hiányában a szórványanyag, ill. a zárt, de kevés leletanyag besorolása labilis, amit a szerzők is érznek, hisz az anyag áttekintésére készült tabellák sokszor jelzik az átmenetet az idősebb és a fiatalabb fázis között. Jelenleg nincs egyetlen olyan lelőhelyünk sem, ahonnan reprezentatív mennyiségű idősebb, alföldi vonaldiszes kerámiába sorolható anyag állna rendelkezésre, amely megnyugtató lehetőséget adna a tipológiai elemzésből adódó fáziskülönbség megállapítására.

Jobban áll a kutatás az alföldi vonaldiszes kerámia fiatalabb csoportjainak szétválasztásában. A szerzők e vonatkozásban már korábban is úttörő munkát végeztek,

különösen a tiszadobi és az esztári csoport formajegyeinek kidolgozásában. Korábbi megállapításukat különösen továbbszilárdították a tiszadobi csoportban azáltal, hogy a Kalicz N. végezte ásatások: Tiszavasvár-Paptelekhát, ill. Tiszavasvár-Keresztfal első ízben kerültek publikálásra. A hiteles és tekintélyes mennyiségű bázisanyagként tekinthető leletanyag mind a formákra, a kerámiakészítés technikájára, ill. a különböző formájú mélyített díszítésekre és festésre megerősítette a korábbi megállapításokat, és azokat kiszélesítette. Az újabb, gazdag leletanyag módot adott a szerzőknek arra, hogy a tiszadobi csoporton belüli belső kronológiát finomítsák. A problémát különösen nehezíti a tiszadobi csoport elválasztása akkor, amikor nincsenek jelen a korai bükki elemek. Stratigráfia hiányában a szerzők a statisztikai lehetőségeket aknázzák ki elsősorban a Tiszavasvár-Keresztfal lelőhely alapján, és ezekkel kísérlik meg az egyes lelőhelyekkel való összevetést. Különösen jó szolgálatot tesz ez a módszer a kapcsolatok keresésében a különböző csoportok között.

Egyik legjobban feldolgozott leletanyag a korábban mások által önálló kultúrának nevezett, a szerzők által beleépítve a fiatalabb vonaldiszes kerámia horizontjába, a csoportnak meghatározott bükki anyag. A lelőhelyek nagy száma és a zárt leletanyag, a több helyen tapasztalt belső stratigráfia már korábban kialakította a csoporton belüli kronológiát. Különösen jelentősek ebben a vonatkozásban a szlovák kutatás eredményei, ha ebben a vonatkozásban nem is mindenben értenek egyet a szerzők — azok túlaprózottsága miatt —, fő vonásaiban éppen a bőséges stratigráfiai adatok alapján számottevően segítettek a hazai anyag értékelésében. Nem kétséges, hogy a bükki csoport kialakulásában döntő szerepet játszottak a tiszadobi csoporthoz fűződő kapcsolatai, azonban a kifejtett bükki csoport spirálmintái, továbbfejlesztett inkrustációs díszítése igazolja az önálló csoportként való feltüntetését.

A viszonylag kevés anyag, s abból is a névadó Folyás-Szilme lelőhely elhúzódo publikációja miatt, csak nagy körvonalakban tudják a szerzők meghatározni a szilmei csoportot, amelynek elterjedési területe a Mátra-vidéktől a középső Tisza-vidékig tart, sűrűsödve a Hortobágy területén. Hasonló a helyzet az esztári csoporttal, ahonnan zömében szórványanyaggal rendelkezünk, és ez behatárolja a feldolgozás lehetőségét.

Egyet lehet érteni a szerzőkkel abban, hogy az általuk korábban önálló csoportként felvett Szarvas-érparti anyagot típusként értékeli a fiatal vonaldiszes kerámiának a Körösök egyéb lelőhelyi anyagával együtt.

A szerzők anyagfajtánként feldolgozzák a teljes leletanyagot a kézművészetre, a csontművészetre és a kagylóból készült ékszerekre vonatkozóan. Fontos fejezete műveknek a plasztikai ábrázolások kiemelése, ezek közül is az antropomorf edényekkel, az idolkákkal, ill. a szimbolikus arcábrázolásokkal való beható foglalkozás. Többféle típusú mutató példányok a Bükk hegységben, ill. a vele érintkező alföldi területeken fordulnak elő, és a tiszadobi, ill. bükki csoporthoz köthetők. Az arcos edény jellegzetes alföldi vonaldiszes sajátossága, az ábrázolás helyi jellegű, de kialakulására és eredetére megnyugtató választ még nem adnak a szerzők. Feltétlenül a hitvilággal függ össze csakúgy, mint a temetkezések, amelyeket táblázatszerűen, igen jól áttekinthető formában dolgoztak fel a szerzők. Anyagfelvételük a maga idejében teljesnek volt mondható, természetesen a könyv hosszú átfutási ideje következtében az azóta előkerült sírok száma kicsit gyarapodott. Nagy erőssége a munkának, hogy a tiszavasvári lelőhelyek anyaga rajzokkal együtt itt került elsőként közlésre.

Igen nehéz feladatnak bizonyult a településformákra vonatkozó anyag összeállítása, ill. az egyes csoportokra jellemző formák megállapítása. A kevés adatot itt is jól egészíti ki a Tiszavasvár-Keresztfal, Bükkaranyos-Földvár települése, amely szintén itt került először közlésre. A többi lelőhelyeknél felhasználtak valamennyi adatot, amelyet az irodalomban találtak.

Kiemelten foglalkozik a monográfia a szakálhádi csoporttal, amelynek helyzetét kissé különállóan ítéli meg a vonaldiszes kerámián belül. A felfogás abból adódik, hogy a szakálhádi csoportot kialakító komponensek közül a

helyi vonaldíszes gyökerek mellett elsősorban a tell-települést hozó Vinča-kultúra játszott nagyobb szerepet, és a vonaldíszes kerámia dunántúli csoportja az, amely jellegzetes areulátát a Dél- és Közép-Alföld területén kialakította. A szerzők sokat tettek annak érdekében, hogy a szakálhái csoport helyzetét tisztázzák, és egyértelművé tegyék a különbséget a tiszai kultúrától, amely hosszú időn keresztül a középső és a késő neolitikum egyik legtöbbet vitatott kronológiai kérdése volt. Egyet lehet érteni a szerzőkkel abban, hogy a dunántúli vonaldíszes kerámiából származtatott komponens jelentős szerepet játszott a szakálhái csoport kialakításában, és erre a két csoport érintkezése lehetőséget is adott a Tisza mellett történő előrenyomulásra. Időrendileg két periódust különböztetnek meg, ami véleményem szerint helytálló, és a szerzők által felállított belső időrenddel is egyetértek. A probléma a Tiszazug, ill. a békési területeken jelentkezik, ahol a tiszai kultúra kialakulásának időpontja benne él a szakálhái csoportban. Jól használták fel a szerzők azokat az import darabokat, amelyek a zselizi és a kottafejes kerámiából a különböző lelőhelyeken előfordulnak. Új eredményeket hoztak a szakálhái csoport és a dunántúli vonaldíszes kerámia kapcsolataira, amely csak úgy volt lehetséges, hogy a vonaldíszes kerámia teljes anyagának birtokában voltak, és amelynek monografikus megjelenése a közeli időben várható.

A különböző csoportok kronológiai helyzetét és kapcsolatait széles körben értékelték, felhasználva hozzá a Magyarországon ismert valamennyi rádiocarbon adatot.

A kötetet gondosan összeállított leletkataszter teszi teljessé. Alfabetikus sorrendben adja a legfontosabb adatokat, beleértve a leltári számot is és a rávonatkozó irodalmat. A leletkatasztert is felhasználja arra, hogy azokat az új ismereteket nyújtó adatokat, amelyeket a monográfia egyes fejezeteibe nem épített be — temetkezés, település —, e fejezetben adják a szerzők, és ezzel a rendelkezésükre álló új leletanyag publikációja az alappublikáció igényeinek is megfelelően.

A szerzők igen széles körű irodalmat tekintettek át, amely azonban nem öncélú, hanem szükséges az egyes csoportok helyzetének megítélésében. A kötet bőséges illusztrációt is tartalmaz. Alapvetően követték azt a jogos igényt, hogy az eddig nem közölt lelőhelyek anyagát részesítsék előnyben. Ennek megfelelően a tiszavasvári lelőhelyek anyaga szinte felöleli a legfontosabb változatokat. A már közölt leletanyagnál a célratörő válogatás a jellemző, s ezt még hangsúlyozottabbá teszik azáltal, hogy a fényképen közölt anyag mellett rajzos táblákon külön adják a legjellegzetesebb díszítő motívumokat és azok gondosan kiserkesztett díszítő rendszerét. Különösen előnyös ez a festett anyag esetében, ahol a fényképek nem minden esetben adják vissza az eredeti állapotot. A jól szerkesztett ábramutató és a méretarányok feltüntetése még megszokozza a kötet használhatóságát.

Kalicz N. és Makkay J. összefoglalása az alföldi vonaldíszes kerámiáról alappublikációnak minősül, és biztos, hogy az újabb feltárások több kérdésben módosítást eredményeznek, de ezek a munkák beilleszthetők lesznek abba az alapba, amelyet a szerzők ezzel a munkával leraktak.

Korok József

F. Schachermeyr, Die ägäische Frühzeit, I. kötet. Die vormykenischen Perioden des griechischen Festlandes und der Kykladen. Wien 1976. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften. 308 lap, 7 színes tábla, 45 fekete-fehér tábla, 82 szöveg közti ábra és lelőhelytérkép.

Az égei pre- és protohíória elévülhetetlen érdemeket szerzett, kivételes szakmai múlttal rendelkező kutatója Fritz Schachermeyr. Óriási vállalkozás részéről — különösen, ha figyelembe vesszük hajlott korát — a „Die ägäische Frühzeit” című, háromkötetes tervezett munka. Ebben a szerző nem csupán az utóbbi évtizedek újabb ásatási eredményeit és a vonatkozó szakirodalmat igyekszik összefoglalni, hanem a kutatás

mai állása mellett az Égeikum korai-történeti képét kísérli meg felvázolni. E nagy igényű szintézis első kötete a „Die vormykenischen Perioden”, amely az égei területek újkőkoraival, rézkoraival, illetve korai és középső bronzkoraival foglalkozik.

A könyv három fő részben (Neolitikum-korai bronzkor (FH I—III.) -középső bronzkor (MH I—III.)) ad katalógusszerű, lelőhelyenkénti ismertetést az illető korszak újabb eredményeiről. Ugyanitt a szerző nagyobb kitekintéssel az Égeikum kis-ázsiai, balkáni, közép-európai kapcsolataira is rámutat. E nagyobb időbeli egységeket minden alkalommal rövid irodalomáttekintéssel, vázlatos problémamegjelöléssel kezdi, majd kisebb földrajzi egységeként tárgyalja a szóban forgó korszak leletét, összefüggéseit. F. Schachermeyr az előbbieken említett három fő fejezetet könyvében egy nagyobb, általános irodalmi ismertetést adó résszel vezeti be, s a könyv végén pedig egy eredményeket summázó fejezet nyújt történeti összeggést. Legvégül, mintegy függelékül C. S. R. Felsch beszámolója található, amely a Mesimariani-tombban előkerült neolitikus kerámiatöredékekről tudósít.

A „Die vormykenischen Perioden” hatalmas adathalmazából, információjából néhány rendkívül fontos és érdemes is a megemlítésre a Balkán, s a Kárpát-medence szempontjából.

F. Schachermeyr kronológiai rendszerének lényeges vonása, hogy a Starčevo kultúra végét, illetve a Vinča kultúra kezdetét az égei középső és késő neolitikum váltásának időszakával hozza kapcsolatba. Ehhez a korszakhoz több fontos jelenséget köt, így pl.: a „Braun auf Braun”, „Grau auf Grau” árukat, a „black burnished” kerámiát, s az első „fémcsók”-ot. Ez a történeti kép alapvetően eltér V. Milojević véleményétől, noha mindkét kutató a „történeti kronológia” követője, sőt iskolateremtője. Utóbbi szerző a Vinča kultúra kezdetét — s ezzel a Kárpát-medencei vonaldíszes kerámia komplexumát is — a Larissa kultúrával helyezi egy horizontba. Ez a lényeges véleménykülönbség, amely egész Európa neolitikus időrendjét alapvetően érinti, tulajdonképpen a „black burnished” kerámia Wace-Thompson-féle meghatározásának eltérő értelmezéséből fakad. A jelen régészeti adatok mellett F. Schachermeyr álláspontja tűnik a régészek többségének valószínűbbnek. A fenti probléma egyenes következménye az alföldi vonaldíszes kerámia késői csoportjainak (szakálhái, bükki), illetve ezek égei kapcsolatainak hosszú idő óta vitás megítélése. V. Milojević véleménye ellen szól, hogy ma már a szakálhái csoport és Dimini III—IV. egyidejűsége általánosan elfogadott.

F. Schachermeyr „Dimini-Wanderung” elmélete e könyvben is jelentős helyet foglal el, s változatlan formában hisz a szerző egy Kárpát-medencéből kiinduló, nagyobb etnikus vándorlásban, melynek végcélja az Égeikum. Sajnos ez az elegáns hipotézis kevés valódi bizonyítékkal rendelkezik, amint erre már igen sok ősrégész rá is mutatott. A hasonló edényformák, díszítő motívumokban mutatkozó azonosságok magyarázatának csupán egyik (bár kétségtelen igen csábító) útja a populációk ide-oda vándorlása. Sok-sok példa bizonyítja, hogy a történeti jelenségek jóval összetettebbek, s gyakran nem is kézenfekvő eseményeket takarnak.

E könyvből is kiderül, hogy továbbra is kísért a külföldi szakirodalomban a szakálhái és tiszai leletkomplexumok összekeverése, amely szintén terminológiai, időrendi zavarok forrása.

A Kárpát-medencei rézkor kronológiájához nyújt igen fontos információt a Pefkakia-magoulán folytatott ásatások eredménye. Az itteni rétegsor jelenségeit, időrendi problémáit foglalja röviden össze F. Schachermeyr, így lényeges megfigyelés, hogy a Rachmani kultúra a F. Hell I. és II. időszakát bizonyíthatóan megérte, s ugyanabban a környezetben Trója I. jellegű importárt is találtak. A Kárpát-medencei középső rézkor megállapított égei összefüggései mellett a péceli kultúra Trója I.-gyel való összevetése tehát nem megalapozott. Ez az eredmény egyben fontos érv a C 14 kronológia abszolút megbízhatósága ellen is.

Ugyanez a kétely merül fel a Sitagroiban megfigyelt stratigráfiával kapcsolatban, melynek ellentmondásos voltára F. Schachermeyr rámutat, s C. Renfrew kronológiai interpretálását nem fogadja el.

F. Schachermeyr e munkájából fentebb kiemelt néhány rész élesen bizonyítja, hogy minden európai ősrégész számára fontos kézikönyvről van szó. Ebben nem csupán az Égeikumra vonatkozó információk találhatók meg jól csoportosítva, hanem határozott kronológiai képet is ad a tárgyalta korszakról. E könyv iránti érdeklődés és igény mutatja, hogy ilyen nagyobb „összefoglalás” megjelentetése szükséges, hiszen a régészeti kutatás egy adott fókán nyújt áttekintő képet egy problémakörrel. Mindezek alapján érthető, ha figyelemmel várjuk F. Schachermeyr valóban igényes munkájának 3. kötetét.

Raczky Pál

R. Wyss, Der Schatzfund von Erstfeld. Frühkeltischer Goldschmuck aus den Zentralalpen. (Archaeologische Forschungen.) Gesellschaft für das Schweizerische Landesmuseum Zürich, 1975. 68 lap, 8 színes, 23 fekete-fehér tábla, 2 térkép.

1962 augusztusában, Svájcban, Erstfeld közelében a Locher völgyében végzett földmunkák során olasz vendégmunkások páratlan leletre bukkantak: hatalmas sziklatömb alatt hét aranytárgy — négy gazdagon díszített nyakperce és három karperec — feküdt. A kincs egy csapásra az érdeklődés középpontjába került, fényképét gyakran reprodukálták képeslapokban és tudományos munkákban, s a három áttört, fantasztikus keverék-lényekkel és madarakkal díszített torquest rögtön a korai La Tène művészet főművei közé sorolták. Keltezősükről, művészeti jelentőségükről a korszak specialistái már „hivatalos” közzétételük előtt számos érdekes gondolatot vetettek fel. (A székesfehérvári „Keleti kelta művészet” című kiállításon, 1974-ben, a zürichi Schweizerisches Landesmuseum jóvoltából az erstfeldi kincs darabjairól készült másolatok kaptak helyet az összehasonlító anyagban.)

A svájci vaskor nagyeredmű kutatójának, R. Wyssnek régóta várt feldolgozása végül 1975-ben jelent meg. A munka mintaszerű alaposággal, céltudatossággal és egészen kitűnő fénykép- és rajzdokumentációval mutatja be a lelőhelyet és a leletkörülményeket, s publikálja magát a kincsleletet. A szerző meggyőzően ismeri fel, hogy a hét darab a technika, a stílus és a motívumok alapján egy műhely alkotása. Elfogadható a korai La Tène „fejedelmi” sírok leleteivel való összevetésből levont következtetés is: a nyak- és karperecek legközelebbi párhuzamai a reinheimi és a rodenbachi, ill. a dürkheimi ékszerek között találhatók. Kérdés azonban, hogy ennek megállapítása után indokolt-e az erstfeldi kincset az i. e. IV. század első évtizedeire keltezni, holott az idézett leletek hagyományos keltezése az i. e. V. század vége — IV. század eleje.

Wyss könyve további részében a leletkörülményekből kiindulva az Alpokon átvezető kereskedelmi utakkal foglalkozik. Erstfeld ugyanis a Gothardot átszelő őskori útvonalon fekszik, messze a kincs párhuzamainak lelőhelyétől, a Rajna-vidéktől. A szerző igen hasznos szolgálatot tett a kutatásnak azzal, hogy összeállította a svájci Alpok északi és déli oldalán levő kelta lelőhelyeket, a hegység magasabb pontjain, hágóin és szorosaiban előkerült La Tène-kori leleteket, s ezek alapján több útvonal használatát meggyőzően bizonyította.

Tiszteletreméltó tartózkodással nyitva hagyja azonban a munka mindazokat a kérdéseket, amelyekre jelenleg nem lehet egyértelmű feleletet adni: Vajon a Rajna-vidékről Itáliába tartott, vagy éppen ellenkező irányba haladt az a kereskedő, aki a kincset elrejteti kényszerűl? Kelta vagy esetleg etruszk kézművesek készítették a korai La Tène művészet főműveit? Hogyan magyarázható az erstfeldi darabokon megnyilvánuló, minden eddig ismert korai kelta ékszert túllicitaló orientalizáló

ízlés? Lehetséges-e a torquesek fantasztikus jeleneinek mitológiai értelmezése?

Ezek a kérdések egyben a kelta művészet kialakulásának alapkérdései is. Wyss mintaszerű publikációját, amely megjelenésének pusztán tényével is új perspektívát nyitott a La Tène-kor kutatásában, a legnagyobb elismeréssel fogadjuk.

Szabó Miklós

V. Podborský—E. Kazdová—P. Košťálek—Z. Weber. Numerický kód moravské malované keramiky (Problémy deskripce v archeologii) Brno. 1977. Univerzita J. E. Purkyně. 299 lap, 62 ábra, 7 táblázat, 8 színes és 40 fekete-fehér tábla.

Nemcsak a lengyeli kultúrával, hanem a más korszakokkal foglalkozó régészek érdeklődésére is számot tarthat ez a mű, amelyben a szerzők egy olyan kérdésre próbálnak megoldást találni, ami a régészeti anyag felhasználásával egyre gyakrabban és sürgetőbben jelentkezik.

A több éven át folytatott Tešetice-Kyjovice-i ásatás során a morva festett kerámia népének jelentős települését tárták fel, és a könyv ezen ásatás leletanyagának feldolgozása céljából született. A szerzők azt a célt tűzték maguk elé, hogy a leleteket matematikai-statisztikai módszer segítségével értékeljék ki. Ehhez jelenti az első lépést ez a munka, amelyben a leletanyag kódrendszerét közlik. Ennek alapját a lengyel kultúra morvaországi csoportjának összes, eddig ismert kerámiaanyaga adta, de figyelembe vették a környező területek leleteit is. A kódrendszer formája mindenekelőtt a gépi feldolgozás szempontjait veszi figyelembe, de kisebb anyagmennyiség esetén lehetővé teszi a manuális úton történő értékelést is.

A régészeti kutatás három szakaszából (a régészeti források megszerzése, azok analízise, végül történeti interpretálásuk) a középső szakasz néhány feladatát matematikai-logikai műveletekkel lehet megoldani, amelyek számítógép segítségével végezhetőek el. Ebben az esetben a leletanyag osztályozásának van elsődleges jelentősége, mivel a numerikus kód teszi lehetővé az objektív analízist és a matematikai-statisztikai feldolgozást. A kerámia numerikus deskripciójának alapfeltetele pedig egy olyan jelrendszer kidolgozása, ami alkalmas a kódolásra. Ez egyértelmű felfogást és terminológiai meghatározást kíván, ezért a könyv szerzői kollektívájának az is közvetlen célja volt, hogy egységes szak kifejezéseket alakítsanak ki.

Ennek keretében terminológiai javaslatokat tesznek az általános régészeti kategóriákra (a leletanyagok jellegére és kapcsolataira) vonatkozóan. A kerámia leíró-terminológiájában egyrészt pontosan meghatározzák az egyes tárgyak különböző részeinek elnevezéseit, másrészt a kerámia-anyag osztályait, típusait és azok variánsait különítik el egymástól. Palliardi és Vildomec hagyományos elnevezéseiből indultak ki, de figyelembe vették a német terminológiát, valamint az osztrák és magyar kutatók eredményeit is. A kerámia díszítési terminológiájában meghatározzák az elem, motívum, kompozíció, ornámen, dekoráció, díszítés, ornamentika, stílus, minta és szimbólum egymástól eltérő jelentését és elkülönítésük alapjait. Végül a régészeti kapcsolatok matematikai fogalmainra vonatkozóan adnak általános érvényű terminológiát.

A tulajdonképpeni kódrendszert a harmadik fejezetben közlik, itt a meghatározások — a szak kifejezések eljövendő nemzetközi használatának reményében — orosz, angol és német nyelven is szerepelnek. Emellett rajzban is bemutatják mind a formai, mind a díszítési meghatározásokat.

Maga a kódrendszer 130 „oszlopot” tartalmaz, ezek mindegyike külön információkat hordoz, de több oszlop tetszés szerinti összevonásával sokszorosára növelhető a bevitt információk köre.

Az első 25 oszlop alkotja az általános részt, ez foglalja magában a tárgy egyedi számát, a lelőhely sor-

számát, a lelet pontos előkerülési helyét (objektum és réteg meghatározása), valamint azt, hogy a tárgy hagyományos módon a morva festett kerámia melyik szakaszába sorolható (ez a kiértékeléskor módszertani összehasonlításra nyújt lehetőséget). A következő 10 oszlop a tipológiai leírást tartalmazza, oly módon, hogy egyrészt az egyes edényrészeket külön kódolva lehetőséget ad a töredékek besorolására, másrészt a kerámiafajták részletes felsorolásával az egész edények és a jellegzetes töredékek is pontosan meghatározhatók. Itt kerül sor az egyéb tárgyak (nehezekek, plasztikai alkotások, egyedi darabok) kódolására is. A kódrendszer harmadik részében (37—66. oszlop) a tárgyak összes mérete szerepel. A fizikai-technikai rész (67—72. oszlop) nyújt lehetőséget a falvastagság, az anyag keménysége és sűrűsége, a kerámia soványítási módja, valamint a külső-belső felületi kidolgozás kódolására. Az ötödik rész (73—130. oszlop) a díszítésre vonatkozó információkat tartalmazza, módot adva a díszítések külső-belső elhelyezkedésének és legkülönbözőbb kombinálódásának kódolására is. Megemlítendő, hogy a kódrendszerben lehetőség van a bizonyítatlan és a feltételezhető jellegek megkülönböztetett jelölésére is.

A negyedik fejezet megvilágítja és kommentálja a kódrendszert, részletebben kifejtve a kódolás módját és kitérve az egyes részletproblémákra.

Az adatok kiértékelésével a szerzők nem foglalkoztak, ez a következő publikációk feladata lesz. Csak manuális úton végeztek értékelést, nem a teljes anyagra vonatkozóan. (A vizsgált anyag kódjai az ötödik fejezetben kerültek ismertetésre.) Ez a kultúra egészére nézve nem reprezentatív anyag, olyan tárgyak szerepelnek benne, amelyek jól mutatják a deskripció lehetőségeit. Azokat a jegyeket vizsgálták, amelyek meghatározzák a kronológiai fejlődés szempontjából. A lelőhelyek ily módon felállított kronológiája nem mond ellent az eddigi kutatásoknak. A matematikai-statisztikai módszer is kimutatta a morva festett kerámia I. és II. fokozatának világos különbségét. A díszítési módok időbeli változását számszerűen és grafikonon is ábrázolják. Két kerámia-alaptípus (fazekak, talák) méret-indexeinek kiszámolása alapján is határozottan elkülöníthetők egymástól a vizuálisan felállított típusok és variánsok.

Mindezek alapján a szerzők megállapítják, hogy az objektív osztályozáson alapuló numerikus kódolás és az ennek segítségével alkalmazható matematikai-statisztikai módszer eredményei nem mondanak ellent az eddig elfogadott tipológiai rendszernek. Úgy vélik, hogy a közölt kódrendszer kulcs lehet a lengvli kultúra teljes anyagának egységes feldolgozásához, mind helyi csoportjaira, mind egész elterjedési területére vonatkozóan.

Figyelemre méltó az az út, amelyen a szerzők elindultak. Örömmel kell fogadnunk, hogy kísérletet tesznek egy egységes, nemzetközi érvényű terminológia alkalmazására, amely alapja lehet az általános őskori kerámia-terminológiának is. Ugyanígy a teljes kódrendszer bizonyos kiegészítésekkel — amire a kódrendszeren belül van lehetőség — a lengvli kultúra teljes anyagának vizsgálatára alkalmas.

A legfontosabb az, hogy a számítógépbe táplált adatok a lehető legobjektívebbek legyenek. A numerikus kódolás még nem mentesít automatikusan a hibáktól, különösen, ha több munkatárs végzi az anyag kódolását — ami bizonyos mennyiségen felül már elengedhetetlen —, mivel továbbra is fennáll a szubjektív megítélés lehetősége (típusmeghatározás stb.). Ennek elkerülésére célszerű lenne már a kódolás során is bizonyos meghatározásokat gépi úton végezni. Ugyancsak problémát okozhat az is, hogy még teljes feltárás után sem áll rendelkezésünkre egy lelőhely teljes leletanyaga, és a leletanyag töredékes volta szintén megnehezítheti a betáplált adatokat. Ezek a kérdések azonban már a leletanyag értékelésének körébe tartoznak, amelynek problémáira a könyv már nem tér ki, mivel céljuk ebben az esetben csak a leletanyag kódolásának megoldása volt.

A kötetben a rajzos illusztrációk mellett jól szerkesztett, túlnyomórészt eddig közölten leleteket be-

mutató színes és fekete-fehér rajzos táblák segítik a tájékozódást. Sajnáljuk, hogy a kódrendszer leírását és az igen rövid összefoglalót kivéve a publikáció cseh nyelvű, és így esetleg nyelvi okokból nem válik eléggé a nemzetközi kutatás részévé.

Érdeklődve várjuk azokat az eredményeket, amelyeket a szerzők az anyag új módszerrel történő értékelése után közölni fognak.

Losits Ferenc

Fügedi E., Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon. Budapest 1977. Akadémiai Kiadó, 218 lap.

Nem kell külön bizonyítanunk, hogy történész, építész, művészettörténész és régész együttműködése sehol sem kívánatos annyira, mint Árpád-kori és középkori váraink ásátásánál, hiszen a feltárt részletek értelmezését, korhoz kötését csak együtt képesek elvégezni. Az utóbbi két évtized lassan szilárduló eredményei ennek a gyümölcsöző együttműködésnek köszönhetik létrejöttüket. Nyitott kérdés azonban még mindig bőven akad, ami elsősorban annak köszönhető, hogy egy-egy feltárás után a régész kénytelen volt újra és újra végignézni a kiadott okleveles anyag tömegét s a kiadatlanok nem kis számát. Ez a kisipari módszer rendkívül sok felesleges idő- és energiapocsékolással járt. Fő veszélyét pedig abban látjuk, hogy a feldolgozó elveszett a részletekben, az általánost már nem volt képes látni. Fügedi Erik könyve éppen ebben jelent komoly haladást, bár bevallott célja az adott kor társadalmi viszonyainak megismerése. Csakhogy a világi — részben egyházi — nagybirtok kialakulásához a várépítés vagy szerzés szorosan hozzátartozott, az egyik a másik nélkül nem vizsgálható. Így a szerző akarva-akaratlan két tudomány határmezsgyéjén volt kénytelen haladni.

A régészeti kutatásokkal szemben az a nagy előnye a forrásokkal dolgozó történésznek, hogy amíg mostanáig csak mintegy 40—50 vár ásátására került sor, addig az oklevelekből 330 meglete bizonyítható a 13—14. századból. Ráadásul zömüket többször és különféle ügyekben emleget, hiszen a vizsgált időben a vár nemcsak egy-egy terület védelmét szolgálta (mint az ispánsági), hanem a földesúr székhelye, kincseinek és okleveleinek tárháza, az ő hatalmát szolgálja jobbágjai felett, az ő politikai súlyát biztosítja az országbán, illetve a központi hatalomét, amennyiben a földesúr maga a király.

Ha a tatárjárás előtti váraink földrajzi helyzetét vizsgáljuk, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a viszonylag kevés korai vár fele a nyugati határt védte, tehát ott került felépítésre, ahol a magyar király a kor szintje szerinti legmodernebbül felszerelt ellenséggel állott szemben. A könyvben közölt táblázatos kimutatások azt a már régebben ismert tényt igazolják, hogy IV. Béla alatt, a tatárjárás után indult meg tömegméretekben a várépítés, de a király erőfeszítései — s ez már új megállapítás — csak uralmának utolsó tíz esztendejében érték célt. Az oklevelek azt vallják, hogy a munkát és az anyagi terhet a király és az ország hatalmasai, a prelátusok és a bárók együttesen vállalták. A király célkitűzésének megvalósítását elsősorban a közvetlen világi munkatársak (országbíró, nádor, bán) segítették, a püspöki kar — a tatárjárás utáni pápai felszólítás ellenére — nem iparkodott túlságosan. A világi méltóságviselőknek és kisebb tisztségek betöltőinek volt köszönhető, hogy kereken 30 esztendő alatt kiépült az ország új, várakra támaszkodó határvédelme. Ha azonban a király és a nagyurak várépítését térképre visszük, igen furcsa kép bontakozik ki az 1270 előtt épített várakról. Ezek ugyanis a nyugati határon sorakoznak zömmel, a keletről jövő, elsőpró erejű támadás után. Amennyiben az 1300 előtt keletkezett várak földrajzi helyét vizsgáljuk és összehasonlítjuk az 1270 előtt épültekkel, akkor a jóval nagyobb szám és sűrűség ellenére nagyjából ugyanazt kell ismételnünk: a várak még mindig a nyugati országhatáron torlódnak össze, a fejlődés azonban most már a Vértest és a Bakonyt, s az Alföld északi határa és az országhatár közötti területet is erősségekkel népe-

síti be. Feltűnően megnövekedett a várak száma Szlavóniában.

A várak helyének kiválasztásánál mindig azonos szempont érvényesült: a természetes környezet nehezen megközelíthető vagy megközelíthetetlen tereprészt kellett megerősíteni ott, ahol a legkönnyebben megrohamozható, támadható, és az építményt lakhatóvá tenni. A korai időszakban — és az 1300 előtt épített várak mindenképpen ide tartoznak — a hangsúly még a terep kiválasztásán és megerősítésén, nem pedig a lakhatóságon volt. Csak néhány várban ismerünk lakás céljára szolgáló palotát, a két tucat közül négy esetben. A tatárjárás előtt és közvetlenül utána a kis méretű, ötszögű vagy ahhoz hasonló körítfalás típus, az 1250-es években a sáncal vagy fallal körülvett torony, majd a fal és torony szerves összekapcsolódása volt az általánosan elterjedt. Ezt a fejlődési sort azonban minduntalan más típusok (pl. a nagy méretű lakótornyok) törlik meg. Nem szabad tehát alaprajzokból teljes biztonsággal kelteznünk, ha azt más források nem támogatják.

A kötet jó felét az Adattár foglalja el. A várak középkori nevük szerint, és ezen belül szoros betűrendben következnek egymás után. Megtudjuk, hogy ki és mikor építette a várat. Szó esik annak hadászati jelentőségéről, Anjou-kori várnagyaink nevééről és működési idejéről, a vár sorsáról a 14. század végéig. Külön szerepelnek a várra vonatkozó építészeti adatok. Ez az Adattár kiválóan szolgálja a régész munkáját, és Engel Pál most megjelent könyvével együtt, amely a Zsigmond-kori anyagot öleli fel hasonló módszerrel, egészen a 15. század közepéig áttekintést ad a magyar várépítészetről, illetve a rendelkezésünkre álló okleveles anyagról. Éppen ezért mindkettő sokat forgatott kézikönyve lesz középkorral foglalkozó régészeinknek.

Kőhegyi Mihály

Engel P., Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437). Budapest 1977. Akadémiai Kiadó. 229 lap.

Az utóbbi két évtized régészeti és műemléki topográfiai számos vonatkozásában kiegészítették és helyesbítették a magyar várakról ismert adatainkat, de messze vagyunk még attól, hogy akár csak közelítőleg teljességről beszélhetnénk. Ezért van különös jelentősége az olyan munkáknak, amelyek legalább egy-egy korszak — bármilyen szűk időhatárú legyen is az — teljes forrásanyagát átnézve kísérik meg az általános hatóerők elemzését. A Mályusz Elemér szerkesztette Zsigmond-kori Oklevéltár első kötete még 1951-ben megjelent, ám a II. kötet a munka megkezdett, s immáron majd két évtizede várat magára a folytatás. A munkálatok 1974 óta újra nagyobb ütemben folynak, s Engel Pál könyve az anyaggyűjtés résztermékének tekinthető.

Zsigmond uralmának megítélése a magyar történetírásban egészében véve sohasem volt kedvező, noha a róla festett portrén fény és árnyék különböző arányban keveredett. Legtöbbször szertelennek, könnyelműnek és pazarlónak bélyegezték, számlájára írták, hogy felelőtlenül elherdálta elődei, a nagy Anjou-királyok gazdag hagyatékát, ám így sem tudott kilábalni örökös pénzzavarából; amellet az országot elhanyagolta, prédául bocsátotta nagyúri párthíveinek és idegen származású kegyenceinek. A szerző most számos esetben módosítja, árnyaltabbá teszi a korszakról alkotott képünket. Ám mindez csak másodsorban érdekelne bennünket, ha a kiindulási alap nem lenne alapvetően fontos számunkra. A könyv minden lényeges új eredménye azonban kifejezetten régészeti objektumokra, nevezetesen a várakra

épül, hiszen a terjedelmét kitevő nagyobbik fele a magyarországi és szlavóniai várak birtoklástörténetét foglalja magában a teljesség igényével.

Az Adattár földrajzilag a XV. századi Magyarország és Erdély, valamint Szlavónia várait tartalmazza, déli határának a Duna—Száva vonalát tekintve, kiterjed továbbá a Száván túli Zágráb megyére is. Nem tartalmazza azonban sem a horvátországi, sem az ún. alsó-szavóniai, sem a Szávától délre időnként magyar fennhatóság alatt álló várakat. A jelzett határok között viszont minden olyan vár szerepel, amely 1387 és 1437 között bizonyíthatóan fennállott (ha nem is mindvégig), bizonyítékon egykorú írott forrás — túlnyomó többségben oklevél — tanúságát értve. A várak alfabetikus rendben következnek, a névváltozatokról utalások tájékoztatnak. A vár neve után zárójelben találjuk a középkori megye, illetve területi egység megnevezését, amelyben a vár feküdt. A tömör birtoktörténeti összefoglalást a vármegyék és kapitányok nevének felsorolása követi.

Engel Pál könyve olyan összeállítást adott közpikkorral foglalkozó régészeink kezébe, melyet a feltárt várak vagy várrészletek értelmezése, korhoz kötése során haszonnal forgathatnak.

Kőhegyi Mihály

F. Fejér M.—Huszár L., Bibliographia Numismatice Hungariae — A magyar numizmatika bibliográfiája. Budapest 1977. Akadémiai Kiadó. 322 lap.

Napjaink rohamosan bővülő szakirodalmi termése, a szaktudományos kiadványok, az önálló monográfiák örvendetesen gyarapodó száma, tudományos igényű és népszerűsítő szándékú kötetek révén, a szűkebb — néha „céhesnek titulált” — közönségnek szóló szakfolyóiratok tanulmányaitól a napilapok kisebb híradásáig egyre nagyobb információs anyag zúdul az olvasóra, szakemberre egyaránt. Az, aki eddig numizmatikai irodalmunk, illetve a magyarországi numizmatika egyes kérdései iránt behatóbban kívánt érdeklődni, nagyobb könyvtáraink szakkatalógusaira, szerencsésebb esetben szakfolyóirataink tartalomjegyzékeire támaszkodhatott csupán. Legrangosabb numizmatikai folyóiratunk, a Numizmatikai Közöny, jubiláris tartalomjegyzéke is negyedszázada jelent meg,¹ s azóta magyar nyelven csak kisebb összefoglalók láttak napvilágot numizmatikai irodalmunkról.

A nagy apparátussal készült történeti bibliográfiák,² noha nem mellőzték a numizmatikai szempontokat sem, nem pótolhatták a részletes szakkibliográfia hiányát. Az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent kötet, „A magyar numizmatika bibliográfiája”, így méltán tekinthető a maga nemében olyan *alapszám*nak, amelyet a jövőben mind a szakkutatók, mind a tájékozódni kívánó gyűjtők használnak forgatnak. Klasszikus hagyományokat elevenít fel a kötet latin nyelvű bevezetője, illetve angol és német nyelvű fordítása szintén lehetővé teszi, hogy a külföldi olvasó is használhassa a gazdag gyűjteményt.

A magyar nyelvű bevezetőt követi „Az átnézett folyóiratok, sorozatok, évkönyvek, gyakrabban előforduló művek és rövidítései jegyzéke”, amely arról győzi meg az olvasót, hogy *F. Fejér Mária* és *Huszár Lajos* több évtizedes, tiszteletre méltó gyűjtőmunka során ropant szakirodalmi és sajtóanyag átnézésére vállalkozott. Feladatuknak tekintették, hogy a történeti Magyarország egészére vonatkozó magyar és idegen nyelvű sajtóanyagot nyomon kövessék, s a lehetőség határain belül mind a szomszédos országok, mind a távolabbi területek magyar vonatkozású numizmatikai anyagáról megemlékezzenek.

¹ *Huszár L.,* Az NK 1 (1902)—51 (1952) évfolyamainak tartalomjegyzéke. NK; 52—53 (1953—1954) 34—61.

² *I. Tóth Z.,* Magyar történeti bibliográfia 1825—1867. II. kötet. Gazdaság, Akadémiai Kiadó, Budapest

1952. 260. Ezen belül: Pénz- és hitelügy 198—212., illetve *Kosáry D.,* Bevezetés Magyarország történetének forrásaiban és irodalmába I. Tankönyvkiadó, Budapest 1970. 890.

Bibliográfiai adataikat 28 szakcsoportba sorolták. Az I–IV.-ben kaptak helyet a korábbi — zömmel részterületekre korlátozódó — bibliográfiák, az általános művek és összefoglalások, majd az éremkatalógusok és végül az emléletek összefoglaló jegyzékei. Az V-től a XVI.-kal záródó egységeken belül részben időrendi, részben politikai történeti, illetve területi elveknek megfelelően csoportosították a pénztörténeti irodalmat. A „kizárólag pénztörténeti szempontok figyelembevételével készült” korszakolás összesen öt (VIII–XII. csoport) újkori egységre bontotta az 1526-tól 1973-ig (a kötet zárópontja) terjedő évek hosszú sorát. Noha az egyes csoportok „Újkor” fejezetcímei mögött pl. 1526–1750, 1750–1857, egyértelmű időrendi behatárolást találunk, talán nem lett volna célszerűtlen az időhatárokat megelőző szöveges címadás az összefoglaló „Újkor” (VIII.) fejezetet követően.

Indokolt volt a „Kuruc kor” különválasztása (XIII.), s az is helyeselhető, hogy az „Erdélyi fejedelemség (XIV.) és Szlavónia, valamint Horvátország (XV.) önálló csoportba került. A XVII. fejezetet teljes egészében a papírpénznek szentelték, majd a XVIII–XX. csoportokban az emlékérmekre vonatkozó irodalomnak biztosítottak teret. Nem került el *F. Fejér Mária* és *Huszár Lajos* figyelmét a „Jeton. Bárca. Jelvény” (XXI.), továbbá a „Rendjel. Kitüntető jelyvény” (XXII.) irodalmának áttekintése sem, s az „Éremgyűjtés. Éremgyűjtők. Numizmatikusok” (XXIII.) c. csoportot követően üdvözlendő, hogy önálló részt biztosítottak a múzeumok, közgyűjtemények anyagának (XXIV.). A magyar numizmatika szervezeti fejlődésének nyomonkövetését teszi lehetővé többek között az „Egyesületek. Társulatok.” c. XXV. fejezet, amelyhez szorosan kapcsolódik a kiállításokra és kongresszusokra vonatkozó irodalom (XXVI.). „Technika és restaurálás” címszók alatt önálló helyet kapott az az irodalom, amely a pénzek, és érmék gyártásától egészen azok megőrzéséig (konzerválásáig) közöl hasznos tudnivalókat. Természetesen a körületekintő csoportosítás ellenére is akadtak olyan művek, amelyeket szervesen nem illeszthettek bele az ismertetett csoportok egyikébe sem, ezek nyertek elhelyezést az utolsó, XVIII. egységben.

Annak ellenére, hogy a kötet bevezetője négy nyelven áll az érdeklődők rendelkezésére, az egész műnek mindössze egynyolcadát teszi ki csupán, ami csak úgy vált lehetségessé, hogy *F. Fejér Mária* és *Huszár Lajos* puritán egyszerűséggel, talán kissé túlzott önmérséklettel; sallangmentes fogalmazással a legszükségesebb tudnivalók előrebocsátására vállalkozott.

Az említett idegen nyelveken közölt tartalomjegyzékek az oldalszámok szerinti áttekintést könnyítik meg, mivel azonban az egyes oldalakon két hasábszám sorakoznak a bibliográfiába felvett könyvek és cikkek szerzőik alfabetikus rendjében, a kötet végén közölt gondos névmutató a szerzők neve mögött a hasábszámot tartalmazza. Nem kifogásolható, hogy az egyes művek nem kaptak önálló számot, erre csak az ismertetett csoport-

okon belül nyílt volna lehetőség, ellenkező esetben ugyanis a — becslésem szerint tízezer körüli, tehát igen nagyszámú — szakirodalmi utalás tömegének négy-, illetve ötjegyű számokkal való ellátása nem könnyítette volna meg a bibliográfia használatát. A későbbiekben, akár pótkötet, akár a jelen bibliográfia bővített változatú kiadása idején, a névmutatót ajánlatos lenne földrajzi névmutatóval is kiegészíteni. Ily módon megkönnyítenék a nem országos, hanem csak szűkebb területi igénnyel kutatók munkáját, s pl. *Hlohovec* (Galgóc) jelöléssel megoldható lenne a szomszédos országok szakfolyóirataiban közölt magyar vonatkozású emléletek és egyéb regionális jellegű utalások nyomon követése.

„A magyar numizmatika bibliográfiája” első, „Bibliográfia” c. csoportjában szívesen olvastunk volna egyéb, Magyarországgal csak érintőlegesen, de a numizmatikával behatóan foglalkozó nemzeti bibliográfiákról, numizmatikai kézikönyvekről, ezek felvétele a kötet terjedelmét nem növelte volna lényegesen, szerepeltetésük nem okozott volna gondot a szerzőknek, viszont nagy segítségére és hasznára vált volna a hazai kutatásnak.

F. Fejér Mária és *Huszár Lajos* tulajdonképpen szerzői kollektíva munkáját vállalta magára, roppant terhet, azzal a tudattal, „hogy az ilyen természetű összeállítás a leggondosabb utánjárás mellett sem érheti el soha az abszolút teljességet”. Méltánytalan lenne számon kérni néhány kisebb közleményt, illetve a maga korában is ismertetlenül maradt könyvet, a jövőbeni kiegészítésre gondolva azonban legyen szabad egy nyilván véletlenül kimaradt, de az 1848. évi forradalom és szabadságharc pénztörténete szempontjából alapvető fontosságú iratkiadásra: Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban 1848 április–szeptember. Kossuth Lajos összes munkái XII. Sajtó alá rendezte Sinkovics István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957. p. 1098., s egy értékes, hazai szempontból is hasznosítható monográfiára, Vuk Vinaver munkájára, *Pregled istorije novca u jugoslavenskim zemljama* (XVI–XVIII vek). Beograd, 1970. p. 382., felhívni a figyelmet.

A kötet kiállítása az Akadémiai Kiadót dicséri, szép papíron, ízléses borítóval, a kézikönyvekre váró erős könyvtári igénybevételnek megfelelő kötésben látott napvilágot „A magyar numizmatika bibliográfiája”, e pozitív formai jegyek sajnos a kelleténél talán kissé erősebben érvényesültek árának megállapításakor.

F. Fejér Mária és *Huszár Lajos* könyve hiánytpótló mű. Hosszú ideig versenytárs nélkül fog állni numizmatikai irodalmunkban, s rangos hely illeti meg a rokontudományok bibliográfiái között. Éppen ezért — az inkább óhaj jellegű kritikai észrevételek mellett — a marandó teljesítményt nyújtó szorgos bibliográfust és az aprómunkát is odaadással végző tudóst köszönti a recezens. „A magyar numizmatika bibliográfiája” ismertetésekor.

Buza János

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1978. VIII. 3. — Terjedelem: 18 (A/5) ív
79.6192 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

IRODALOM

<i>Makkay János</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXVIII. kötet	295
<i>Trogmayer Ottó</i> : Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 4. 1973; 5. 1974/75	297
<i>T. Dobosi Viola</i> : Gábori M., Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural	298
<i>Körök József</i> : Kalicz N.—Makkay J.: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene	299
<i>Raczky Pál</i> : F. Schachermeyr, Die ägäische Frühzeit. 1. Band. Die vormykkenischen Perioden des griechischen Festlandes und der Kykladen	301
<i>Szabó Miklós</i> : R. Wyss, Der Schatzfund von Erstfeld. Frühkeltischer Goldschmuck aus den Zentralalpen	302
<i>Losits Ferenc</i> : V. Podborský—E. Kazdová—P. Košťálek—Z. Weber, Numerický kód moravské malované keramiky	302
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Fügedi E., Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon	303
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Engel P., Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437)	304
<i>Buza János</i> : F. Fejér Mária—Huszár Lajos, Bibliographia Numismatica Hungariae	304

СОДЕРЖАНИЕ

III. Шопрони: Венгерскому Археологическому и Искусствоведческому Обществу 100 лет	163
---	-----

СТАТЬИ

<i>Я. Маккаи</i> : Неолитическая мужская статуэтка из д. Сегвар—Тюзкёвеш и древний миф о «разъединении неба и земли»	164
<i>Т. Адамик</i> : Aelia Sabina, vale (CE 489)	184
<i>А. Шаламон—Л. Баркоци</i> : Археологические данные к периодизации позднеримской эпохи Паннонии	189
<i>Е. С. Гарам</i> : Среднеаварская группа памятников, датированных монетами	206

СООБЩЕНИЯ

<i>Т. Ковач</i> : Клад сосудов среднего периода бронзы, найденный в д. Модёрод	217
<i>К. Б. Шей—Д. Голдман</i> : Клад греческих монет из д. Добоз	223
<i>Ж. Виши</i> : Участки паннонского лимеса на аэрофотосъемках — <i>К. Сабо—Б. Лоринц</i> : Отчет о раскопках сигнальной башни № 2 в Интерцизе	235
<i>В. Ф. Генинг</i> : Magna Hungaria и археологические данные. (По поводу статьи Е. А. Халиковой)	260

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Ч. Балинт</i> : Ответ И. Диенешу	264
<i>Е. Фитц</i> : XI Международный конгресс по вопросам лимеса в Секешфехерваре в 1976 г.	268
<i>Е. Ф. Петреш</i> : Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого Общества за 1977 г.	269
Археологические раскопки в Венгрии в 1977 г.	269

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Маккаи</i> : Acta Archeologica ASH 28. 1976.	295
<i>О. Трогмайер</i> : Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 4. 1973; 5. 1974/75	297
<i>В. Т. Добоши</i> : Gábori M., Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural	298
<i>Й. Көрөк</i> : Kalicz N.—Makkay J., Die Linearbandkeramik in der Ungarischen Tiefebene	299
<i>П. Рацки</i> : F. Schachermeyr, Die ägäische Frühzeit. 1. Band. Die vormykkenischen Perioden des griechischen Festlandes und der Kykladen	301
<i>М. Сабо</i> : R. Wyss, Der Schatzfund von Erstfeld. Frühkeltischer Goldschmuck aus den Zentralalpen	302
<i>Ф. Лошич</i> : V. Podborský—E. Kazdová—P. Košťálek—Z. Weber, Numerický kód moravské malované keramiky	302
<i>М. Көхөди</i> : Fügedi E., Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon. (Крепость и общество в Венгрии в 12—14 вв.)	303
<i>М. Көхөди</i> : Engel P., Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437). (Соотношение королевской власти и аристократии в эпоху Сигизмунда, 1387—1437)	304
<i>Я. Буза</i> : F. Fejér M.—Huszár L., Bibliographia Numismatica Hungariae	304

TABLE DES MATIÈRES

<i>S. Soproni</i> : Les cents ans de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art	163
--	-----

ÉTUDES

<i>J. Makkay</i> : Statue d'homme de Szegvár-Tűzköves de l'âge néolithique	164
<i>T. Adamik</i> : Aelia Sabina, vale (CE 489)	184
<i>A. Salamon—L. Barkóczi</i> : Données archéologiques sur la périodisation romaine tardive de Pannonie	189
<i>É. Sz. Garam</i> : Domaine des trouvailles de l'époque avare moyenne datables par des oboles	206

NOTES ET INFORMATIONS

<i>T. Kovács</i> : Dépôt de pots de l'époque moyenne de bronze	217
<i>K. B. Sey—Gy. Goldman</i> : Trouaille de médaille grecque à Doboz	223
<i>Zs. Visy</i> : Périodes du limes pannonien sur des photos prises d'avion. — <i>K. Szabó—B. Lőrincz</i> : Tour de signal Nr. 2 d'Interisa	235
<i>V. F. Gening</i> : Magna Hungaria et les trouvailles archéologiques (Réponse sur l'article de E. A. Halikova)	260

CHRONIQUE

<i>Os. Bálint</i> : Réponse à István Dienes	264
<i>J. Fitz</i> : XI. Congrès International de Limes à Székesfehérvár	268
<i>É. F. Petres</i> : L'activité archéologique de la Société d'Archéologie et d'Histoire de l'Art en 1977.	269
Archäologische Forschungen im Jahre 1977 (Les recherches archéologiques de l'année 1977)	269

LIVRES

<i>J. Makkay</i> : Acta Archaeologica ASH 28. 1976.	295
<i>O. Trogmayer</i> : Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 4. 1973; 5. 1974/75	297
<i>V. T. Dobosi</i> : M. Gábori, Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural	298
<i>J. Korek</i> : N. Kalicz—J. Makkay, Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene	299
<i>P. Raczky</i> : F. Schachermeyr, Die ägäische Frühzeit. 1. Band. Die vormykischen Perioden des griechischen Festlandes und der Kykladen	301
<i>M. Szabó</i> : R. Wyss, Der Schatzfund von Erstfeld. Frühkeltischer Goldschmuck aus den Zentralalpen	302
<i>F. Losits</i> : V. Podborsky—E. Kazdova—P. Kostunik—Z. Weber, Numerický kód moravské malované keramiky	302
<i>M. Kőhegyi</i> : E. Füredi, Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon (Citadelle et monde social en Hongrie au 12—14. siècle)	303
<i>M. Kőhegyi</i> : P. Engel, Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1473) Rapport entre le pouvoir royal et aristocratie à l'époque de Zsigmond)	304
<i>J. Buza</i> : M. F. Fejér—L. Huszár, Bibliographia Numismatica Hungariae	304

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkeszítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 70,— Ft

1 szám ára: 35,— Ft

Index szám: 25.106

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.